

2002 | 1-2

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *ERDÉLYI GABRIELLA*
BAKÓCZ ÉS A SZERZETESRENDEK
- *POGÁNY ÁGNES*
A MAGYARORSZÁGI KÖZKÖLCSONÖK
TÖRTÉNETE
- *KECSKÉS GUSZTÁV*
A FRANCIA DIPLOMÁCIA ÉS 1956
- *TÓTH ISTVÁN GYÖRGY*
PESTI BOSNYÁK FERENCESEK
- *SZALAI MIKLÓS*
IFJ. ANDRÁSSY GYULA NAPLÓJÁBÓL

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLIV. ÉVFOLYAM, 2002. 1–2. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

ENGEL PÁL, GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDÚ TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Font Márta: Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón	1
Ladányi Erzsébet: „Önkormányzat királyi elhatározásra” a 13. századi Magyarországon	11
Erdélyi Gabriella: Bakócz Tamás és a szerzetesrendek. (Esettanulmány)	21
Pogány Ágnes: A magyarországi közkölcsonök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig	65
Kecskés Gusztáv: A francia diplomácia és az 1956-os magyar forradalom	99

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Tóth István György: Sarajevói dokumentum a pesti bosnyák ferencesekről (1664)	115
Schweitzer Gábor: Rabbi a katedrán. Büchler Sándor magántanári habilitációja 1914-ben	135
Paul Gradwohl: A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja	145

DOKUMENTUM

Szalai Miklós: Részletek ifj. Andrássy Gyula politikai naplójából (1907–1913)	165
---	-----

FONT MÁRTA

Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón*

A Kijevi Rusz, a középkori Magyarország északkeleti szomszédja,¹ arról a Dnyeper-parti városról kapta nevét, amely a mai Ukrajna fővárosa. A középkori államiság és a mai Ukrajna között a kontinuitás csak részben áll fenn. Egyrészt a Kijevi Rusz létrejötte és fennállása idején a keleti szláv népesség mai tagolódása még nem alakult ki; másrészt a kijevi nagyfejedelmek alattvalói között jelentős számban találunk varég-ruszkokat (tőlük származik az államalakulat nevének másik eleme), északon a balti és finn népességhez tartozó csoportokat, délen pedig a steppei nomád törzseket, törzs-törödékeket.

Az államiság kezdetét a magyar történetírás tradicionálisan az 1000. évhez, I. (Szent) István király koronázásához köti,² nem tagadva azt, hogy az államszervezés felé az első lépéseket Géza fejedelem tette meg azzal, hogy 973 húsvétján követeket küldött Ottó császárhoz Quedlinburgba. Ez a lépés a keresztény misszió támogatásának szándékát jelentette. Az államiság létrejöttét megelőzően – a honfoglalástól az utolsó nagyobb katonai vereségig 970-ben – a magyarság meglehetősen nagy katonai aktivitást mutatott. A 973. évi lépés egy új politika kezdetét jelentette.

A keleti szlávok lakta terület földművelő népessége nemegyszer szenvedte el a nomádok betöréseit, ennek következtében a szlávok közül sokakat elhurcoltak, majd rabszolgaként dolgoztatták vagy eladták őket. A 9–10. századi földművelő keleti szláv népesség számára a társadalmi mobilitáshoz szükséges impulzu-

* Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia és az Európa Intézet – Budapest rendezésében 2000. dec. 8-án Budapesten tartott, a Magyarok és szomszédaik az államalapítás korában c. konferencián.

1 A Kijevi Rusz ezredforduló körüli helyzetéről részletesebben ld. *Font Márta: A Kijevi Rusz*. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 2000. 255–272.; a két szomszédos ország 10–11. századi állapotának összevetéséről ld. *Márta Font: Mittelalterliche Herrschaftsbildung in Ungarn und in der Kiewer Rus' im Vergleich*. Ungarn-Jahrbuch 24(1998–1999) 1–18.

2 A magyarországi történetírás hatalmas anyagából jelzésként néhányat említve ld. pl. *Györffy György: István király és műve*. Bp. 2000. 67–109.; *Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301*. Bp. 1998. 82–115.; *Kosztai László: A kereszténység kezdetei és az egyházszerkezet kialakulása Magyarországon*. In: *Az államalapító*. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1988. 153–207.

sokat a térségbe érkező varég-ruszkok és délen a steppe nomádjai (kazárok, magyarok, besenyők) biztosították.³ A varég-ruszkok szerepe volt fontosabb, hiszen nemcsak adóztatták a keleti szláv törzseket, hanem közéjük telepedve befolylásuk a törzsi-nemzeti előkelőkre közvetlenül hatott. A fejedelmi kísérek varég és szláv elemeket egyaránt befogadtak, így a kísérek az asszimiláció színterévé váltak. A varég-rusz és a szláv vezető réteg számára a kazárellenesség közös érdekeltséget teremtett. A szlávok az adófizetés miatt, a varég-ruszkok a kereskedelmi érdekeik kiterjesztésének szándékával fordultak a kazárok ellen. A vízi utak feletti ellenőrzést a varég-rusz fegyveres kíséret tudta garantálni. A kisebb létszámú varég csoportok a szlávok nagyobb tömegére tudtak hatást gyakorolni, ezzel egy új, varég-rusz-szláv politikai erő jött létre.⁴

Az orosz nyelvű történetírás egy vonulata a Kijevi Rusz államiségát a magyarénál korábról eredezteti, Oleg fejedelem nevéhez köti, aki 882-ben Novgorodból a Dnyeperen lehajózva meghódította Kijevet,⁵ és a déli részeken is megvetette lábát. Mások úgy mutatják be, hogy Oleg fejedelem nem tett mást, mint ellenőrzése alá vonta a dnyeperi vízi utat, amely az óorosz őskronika szerint „a varégoktól a görögökhöz vezetett”.⁶ Oleg ezen túl nem tett mást, mint adóztatott, amit a steppei nomádok is megtettek e régió déli sávjában. Az Olegot követő fejedelmek tevékenysége az adófizetők körének bővítésére irányult, végső soron a korábban kazároknak adózó szlávokat is kijevi adófizetőkké tették. Az államszervezés irányába mutató jelenségként ugyanúgy a kereszténység felvételét, illetve a keresztény misszió támogatását célzó intézkedéseket értékelhetjük, mint a magyaroknál.

A szervezett keresztény hittérítés nem előzmények nélkül történt egyik oldalon sem. A magyarok között a bizánci térítésnek a 10. század közepétől van-

3 A vonatkozó irodalomból a legfontosabbakat kiemelve: *A. N. Naszonov*: Russzkaja zemlja i obrazovanie territorii drevnerusszkogo gosudarstva. Moszkva, 1951.; *George Vernadsky*: The Origin of Russia. Oxford, 1959.; *Imre Boba*: Nomads, Northmen and Slavs. The Hague, 1967.; *Hartmut Rüss*: Das Reich von Kiev. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I. Hrsg. Manfred Hellman. Stuttgart, 1981. 200–429.; *Carlsten Goehrke*: Frühzeit des Ostslaventums. Darmstadt, 1992.; *O. V. Tvorogov*: Drevnjaja Rusz, szobitija i ljudi. Szankt-Peterburg, 1994.; *Simon Franklin-Jonathan Shepard*: The Emergence of Rus 750–1200. London–New York, 1996. (Longman History of Russia); *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Bp. 1998.

4 *I. Boba*: i. m. 39–68.; *Omellan Pritsak*: The Origin of Rus'. I. Old Scandinavian Sources other than the Sagas. Cambridge, Massachusetts, 1981.; *Font Márta*: Magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Bp. 2001. (Magyar őstörténeti könyvtár 15.) 97–105.

5 *Poveszt vremennih let. (= PVL)* In: Pamjatniki Literaturi Drevnej Ruszi XI–nacsala XII v. Moszkva, 1978. 23–277., 38. Erre az adatra épít az orosz kutatás, ld. pl. *B. A. Ribakov*: Kijevszkaja Rusz i russzkie knjazesztva. Moszkva, 1982. 290.; *P. P. Tolocko*: Drevnjaja Rusz. Kijev, 1987. 21–24.

6 *Günther Stökl*: Russische Geschichte. Stuttgart, 1990. 542–43.; *S. Franklin-J. Shepard*: i. m. 71–111.

nak nyomai:⁷ 953-ban, Bizáncban egy Hierotheosz nevű szerzetest szenteltek Turkia püspökévé. Hierotheosz működési területe a Gyulák „országában” lehetett. Ezt követően a keresztény hitre tért Gyula és családja, illetve talán még a kíséret megkeresztelkedésével is számolhatunk. Hierotheosz megjelenésének politikai következményei ismertek: Gyula nem vezetett többé zsákmányszerző hadjáratot Bizánc ellen.⁸ A bizánci térítés a Kárpát-medence nyugati felében már a magyarok bejövetele előtt is jelen volt, a morva előzményeket tekintve. A magyarok közül a Balaton környéki szállásterület ura, Bulcsu és vele az Árpádok közül való Termacsu Bizáncban járva megkeresztelkedtek. Az utóbbit Bíborbanszületett Konstantin a császár barátjának titulálja.⁹ Termacsuból nem lett törzsfő, Bulcsu pedig a 955. évi Lech mezei csatában vesztette életét. Egyikük megkeresztelkedésének sem ismerjük említésre méltó nyomát.

A Kárpát-medence nyugati felében a magyarok által itt talált szláv lakosság már a 9. században keresztény volt; erről tanúskodik a *Conversio Baiuvariorum et Caranthanorum*.¹⁰ A mai Dunántúl feletti egyházi *iurisdictio*ért a passauai püspök és a salzburgi érsek versengett egymással a 10. század folyamán. A két egyházmegye rivalizálásának az önálló magyar egyházszervezet 1000. évi megteremtése vetett véget. Géza 973-ban Quedlinburgba küldött követe sége nyomán érkező hittérítők megjelenése a korábbi bizánci misszió térvesztésével járt. A Sankt Gallenből indult nyugati missziót¹¹ Brúnó vezette, aki Gézát és családját megkeresztelte. Brúnó működésének csak halvány nyomai maradtak. Részben azért, mert alakja összeolvadt a később hasonló néven működő püspökökével, részben azért, mert őt hamarosan Pilgrim passauai püspök emberei követték, részben pedig azért, mert a 990-es években a Prágából érkező Adalbert is Magyarországon tevékenykedett. A nyugatról érkező hittérítők helyi kultuszokkal is találkoztak, például a *Savariában* született Szent Márton kultuszával, amelyre a

7 A magyarok körében végzett bizánci misszióról ld. *J. P. Ripoché*: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. Századok 111(1977) 79–92.; *H. Tóth Imre*: Adalékok a korai magyar–szláv kulturális kapcsolatok történetéhez. In: Fejezetek a korai magyar történelemből. I. Szerk. Makk Ferenc. Bp. 1981. 55–71.; *Martha Font*: On the Question of European Regions from Eleventh through the Thirteenth Centuries. Specimina Nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. Red. Zsolt Visy–Márta Font–István Tóth–László Vilmos. Pécs, 1992. (1994) 171–178.; *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti könyvtár 2.) 16–17., 30–42.; *Baán István*: „Turkia metropolitája”. Századok 129(1995) 1167–1170.

8 Gyula családjáról amiatt tudhatunk többet, mivel leánya, Sarolt Géza felesége lett, ld. *Vajay Szabolcs*: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Szerk. Kralóvánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 63–100.; *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 468–471.

9 *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988. 49.

10 *Fritz Lošek*: Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte 15. Hannover, 1997. 92., 102., 122.; *Ágnes Cs. Sós*: Slawische Bevölkerung Ungarns im 9. Jahrhundert. München, 1973.

11 *Kosztai L.*: i. m. 163–166.

térítés során támaszkodni lehetett. Géza nagyfejedelem a pogány kultuszokkal nem tudott – és lehet, hogy nem is akart – leszámolni. „Elég gazdag vagyok ahhoz, hogy két úrnak is szolgáljak” – adta Géza szájába a szavakat Merseburgi Thietmar.¹² Géza fejedelem az átmenet embere, hiszen az iménti szavak ellenére az ő uralma idején épült az első kőtemplom Esztergomban, amelynek védőszentje Adalbert lett; fiát keresztény szellemben neveltette és a Szent Márton hegyi apátság (Pannonhalma) alapítása is az ő nevéhez fűződik. Ez a kettősség nem meglepő, hiszen a vallási szinkretizmus ebben az időben a többi frissen keresztény hitre tért területen is megtalálható.¹³

A Rusz megkeresztelkedésére¹⁴ utaló első nyomokat Phothiosz pátriárka 866/867-ből származó levelében találjuk. Phothiosz összehívta 867 tavaszára a keresztény egyház keleti vezetőit Konstantinápolyba, ebben a levélben esett szó a bulgárok és a ruszok közötti térítés sikereiről. Erre épül Ludolf Müller véleménye, amely szerint a ruszok közötti térítés a morvákéval egyszerre indult, datálása a Konstantinápoly elleni 863. évi támadás lehet, mint *terminus post quem*.¹⁵ Hasonló álláspontot foglalt el Vlasto is.¹⁶ Velük ellentétben Vodoff álláspontját¹⁷ osztjuk, aki úgy véli, ez a korai misszió nem a szláv-varég ruszok csoportjára, hanem a Fekete-tenger környékén élő ruszokra vonatkoztatható. Ezt az álláspontot támasztja alá az a körülmény, hogy 860 táján Bizánc missziója közvetlen szomszédai, azaz a morvák, bulgárok, kazárok felé irányult. Ebbe a sorba a ruszok Fekete-tenger melléki csoportja illeszthető.¹⁸ Arról nem is beszélve, hogy a Kijevi Rusz mint törzsszövetség 882-nél korábbra semmiképpen nem datálható.¹⁹

A korai kijevi keresztény hagyományokhoz kötődik az a híradás, amely Olga fejedelemasszony megkereszteléséről szól. Olga járt Bizáncban (946-ban vagy 957-ben), erről Bíborbanszületett Konstantin a *De ceremoniis* címen ismert munkájában emlékezik meg. Lehet, hogy Olga már keresztényként érkezett Konstantinápolyba, mivel a császár adatai szerint személyét különleges figyelem

12 Chronicon episcopis Merseburgensis. (Thietmar) Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series 9. München, 1996. 496–498.

13 Györffy Gy.: i. m. 67–133.; Koszta L.: i. m.; Gyula Kristó: Die Arpaden-dynastie. Die Geschichte Ungarns vom 895 bis 1301. Bp. 1993.

14 Ludolf Müller: Helden und Heilige aus russischer Frühzeit. München, 1984.; Uő: Die Taufe Russlands. München, 1987.; Millenium Russiae Christianae. Hrsg. G. Birkfeller. Köln–Weimar–Wien, 1993.; G. Stökl: i. m. 54–68.; Vladimir Vodoff: Naissance de la chrétienté russe. Paris, 1988.; Font M.: Oroszország, Ukrajna, Rusz i. m. 31–41.

15 L. Müller: Die Taufe i. m. 57–66.

16 A. P. Vlasto: The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge, 1970. 242–243.

17 V. Vodoff: i. m. 30–46.

18 Ld. Gardizinál, idézi: A. P. Novoszelcev: Vosztocsnie isztocsniki o vosztocsnih szlavjanah i Ruszi VI–IX vv. Devnerusszkoe gosudarstvo i ego mezsduнародnoe znacenie. Moszkva, 1965. 355–419.

19 Font M.: A magyar kalandozások i. m. 99.

övezte.²⁰ A császár és Olga között valamilyen konfliktus keletkezhetett, amit az óorosz krónika mesészerűen kiszínezve ad elő: a császár házassági ajánlatának visszautasításában jelöli meg a konfliktus forrását. Ami tény, és erről Regino apát tudósít: Olga Kijevbe való visszatérte után követeket küldött Ottó császárhoz.²¹ Ennek nyomán 959-ben a hamburgi érsek kinevezte Libutiuszt, a mainzi Szent András kolostor szerzetesét Rusz püspökének. Libutius még útnak indulása előtt meghalt. Helyére egy Adalbert nevű szerzetes került, aki valóban eljutott Kijevbe, de rövid tartózkodás után visszatért. Nem ismert, hogy útjának bármiféle eredménye lett volna. Csakúgy, ahogy az Olga által kezdeményezett bizánci misszióknak sem volt folytatása. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy egy időre Kijev is beletartozott a nyugati egyház érdeklődési körébe.

Vlagyimir fejedelem idejében lényegében ismét a kezdő lépéseket kellett megtenni a hittérítés terén.²² Vlagyimirt a császári családdal való rokonság elkötelezetté tette, így intézkedései elődeinél határozottabb formában öltöttek testet: ezek sorában megemlíthetők például a tömeges keresztelesek a nagyobb településeken, az ún. Tizedtemplom felépítése Kijevben vagy püspökének a fejedelmi jövedelmekből való ellátása. Vlagyimir mellett megkeresztelkedhettek kíséretének tagjai is, csak így kerülhetett sor a korábban felállított pogány istenszobrok ledöntésére. Vlagyimir ennek ellenére félig pogány, vagy legalábbis „látszatkeresztény” maradt. Megtartotta pogány szokásait és számtalan feleségét, a kereszténységben felvett Vaszilij nevet sem kizárólagosan használta. Az ezredforduló utáni években teret engedett Querfurti Brúnó működésének, azaz nem zárkózott el a nyugati hittérítők elől sem.²³ Végeredményben Vlagyimir keresztény egyházszerkezése fő vonásaiban Géza fejedelem egyházszervezésének felel meg. Vlagyimir éppen úgy az „átmenet embere”, a pogányság és a kereszténység határán, mint Magyarországon Géza fejedelem.

A keresztény hittérítés és az egyházszervezet kiépülése nem különállóan, hanem a világi hatalmi központokkal párhuzamosan történt. Lényeges különbség, hogy Magyarországon a keresztény hittérítés és az egyházszervezet kialakulása István megkoronázásával egy minőségi átalakuláson ment keresztül. Az ezredfordulóra kialakult koronázási ordók szerint a felkent és megkoronázott uralkodó *rex et sacerdos* egy személyben. Tehát jogosulttá vált a továbbiakban önállóan dönteni újabb egyházmegyék létrehozásáról, ehhez a pápától megerősítésre volt szüksége. A koronázás emellett az uralkodó világi hatalomgyakorlá-

20 G. Stökl: i. m. 56–57.; A. V. Nazarenko: Drevnjaja Rusz na mezsdunarodnih putjah. Moszkva, 2001. 219–310.

21 Continuator Reginonis. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. (= MGH SS) I. Hannoverae, 1826. 628.; Lambertus Hersfeldensis. MGH SS III. Hannoverae, 1839. 63.

22 Andrzej Poppe: Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968.; Dimitri Obolensky: Cherson and the Conversion of Rus'. In: Byzantine and Medieval Greek Studies. Thessaloniki, 1989. 241–256.; O. M. Rapov: Russzkaja cerkov v IX–pervoj treti XII v. Moszkva, 1988.; Ja. N. Scsapov: Goszudarsztvo i cerkov Drevnej Ruszi X–XIII vv. Moszkva, 1989.

23 Brunonis Liber de bello Saxonico. MGH SS V. Hannoverae, 1844. 333.; Annalista Saxo. MGH SS VI. Hannoverae, 1844. 665.

sához is egyházi megerősítést adott; kiemelte a korábbi pogány törzsfői-nagyfejedelmi megkööttségeiből és *Dei gratia* szentesítette ténykedését, és a felkent uralkodót a többi hasonló előkelő fölé emelte.²⁴ A Kijevi Ruszban a bizánci gyakorlat átvételével azt várnánk, hogy a nagyfejedelem egyházi és világi ügyekben egyaránt illetékes módon intézkedhessen. Ez azért nem következett be, mert a kijevi egyház nem lett autokefálá, hanem a konstantinápolyi pátriárkának volt alárendelve. A püspökök kijelölésében a pátriárka volt az illetékes, így nem meglepő, hogy a tatárjárásig a főpapok zöme görög származású. A püspökségek létesítéséről semmilyen információnk nincs, rendszerint csak az állapítható meg, hogy egyik vagy másik püspökség egy adott pillanatban már létezik.

A Kijevi Ruszban a korona, illetve a koronázás hiánya belpolitikai következményekkel járt. Nem volt olyan ceremónia, amely a kijevi nagyfejedelem hatalmát *Dei gratia* eredeztette volna. Véleményünk szerint hatalma is nélkülözte a szakrális megerősítést. A nagyfejedelemmé válás ceremóniája a trónra ültetés volt, ahogy az évkönyvek később fogalmaznak: „[a fejedelem] bevonult Kijevbe, bement a Szent Szófia székesegyházba és elfoglalta apja és nagyapja trónját”.²⁵

A világi uralom megszervezése a Kárpát-medencében több ütemben történt.²⁶ A kalandozó hadjáratok nyomán szétzilálódó törzsszövetség romjain a Kárpát-medence nyugati felében terjeszkedett és megszilárdult az Árpádok uralma, a keleti részeken pedig a Gyuláké; illetve a Maros mentén Ajtonyé. Velük az Árpád-dinasztia csak István király uralkodása idején tudott szembeállni. István király a koronázás után katonai erővel terjesztette ki királysága határait, ezeket a harcokat nevezi államszervező harcoknak a magyar történetírás. A Gyulával és Ajtonnyal való összecsapáson túl ide soroljuk a Koppánnyal vívott küzdelmet is, noha ez némileg más természetű. Koppány és István küzdelme a dinasztia belüli harc, amelynek tétje az uralom átadásának korábbi gyakorlata (*senioratus*), illetve a Géza által alkalmazott elsőszülöttségi elv (*primogenitura*) érvényesülése.²⁷ Az Árpádok törzsi állama a koronázással és István előkelő származású bajor feleségével, valamint a vele érkezett lovagok seregével megerősítve tett szert olyan többletre, amely a győzelmekhez hozzásegítette. Az

24 *Bartonek Emma*: A magyar királykoronázások története. Bp. 1987.; *Vajay Szabolcs*: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. Szerk. Székely György. Bp. 1976. 339–373.; *Székely György*: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. *Századok* 118(1984) 907–949.; *Kristó Gy.*: Magyarország i. m. 91–94.; *Györffy Gy.*: i. m. 148–162.; *Gerics József*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (METEM-könyvek 9.) 37–50.; *Font Márta*: Korona és/vagy kard. Az uralkodáshoz való jog elismer(tet)ése Közép- és Kelet-Európában. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 15–46.

25 *Font Márta*: A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. *Aetas* 1999. 3. sz. 22–33.

26 A kérdés szerteágazó irodalmából ld. pl. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.; *Györffy Gy.*: i. m. 191–248.; *Zsoldos Attila*: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány kérdéséről. *Századok* 134(2000) 99–116.

27 *Kristó Gyula*: Géza fejedelem és István király. *Aetas* 2000. 3. sz. 25–35.

államszervező harcok következtében a magyar törzsszövetség összetartó ereje, a törzsi-nemzeti kötelek tovább gyengültek. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az újonnan megteremtett politikai egység, a magyar királyság világi igazgatása, a királyi vármegye (*comitatus*), a törzsi-nemzeti kereteket nem vette figyelembe. A királyi vármegye élén az ispán (*comes*), a király által kinevezett tisztségviselő állt. Az első ispánok közül néhányat ismerünk: egyesek a király (valószínűleg távolabbi) rokonságából kerültek ki, mint pl. Doboka, Csanád (vagy a nádorispán Aba Sámuel); mások pedig a királyné kísértében érkezettek közül, mint pl. Hont. Ismeretlen eredetű, esetleg alacsonyabb származású lehetett Szolnok ispán.²⁸

A Kijevi Ruszban a világi uralom egységeinek kialakítása ettől eltérő volt. A kijevi nagyfejedelmek a Rusz egyes részeit az adózás szempontjából szemléltek, „adózási egység”-eknek az egyes törzsi területeket tekintették. A szláv poljan törzs és a varég-rusz kíséret fegyveres hatalmára támaszkodó nagyfejedelmeknek a keleti szláv törzsek feletti uralma az adózáson keresztül nyilvánult meg. Olegtól kezdve Vlagyimirig az adófizetők körének bővítésére törekedtek, illetve egy-egy hadjáratra alkalmanként fogták össze az egyes törzsek katonai erejét. A kijevi nagyfejedelmek körében más törekvéssel nem találkozunk, amely az uralmuk alatti terület megszervezésére irányult volna. Az uralomnak ez a módja nem volt szilárd, az alkalmanként összehívott hadak fizetsége a zsákmány volt. A hadjáratok során szerzett zsákmány, az elhurcolt és eladott szolgák esete arról tanúskodik, hogy a Rusz fejedelmei is úgy jártak el, mint a steppe népei, és ugyanolyan típusú jövedelmekre tettek szert, mint pl. a kazárok és a bese-nyők. Az arra járó arab kereskedők joggal nevezték az uralkodót kagánnak.²⁹

Az államszervezés csírái Vlagyimir uralkodásának kezdetén éppen azáltal jelentkeztek, hogy az uralma alatt álló területeknek valamiféle kohézióját próbálta meg létrehozni. Szinte mindegyik uralma alatt álló törzsből hozott feleséget magának, és a pogány kultuszok „összegyűrésével” is próbálkozott (ld. a többféle hagyományt megjelenítő istenfigurák felállítását Kijevben), de áttörést nem tudott elérni. A birodalom méretű Rusz irányítása nem volt egyszerű. A fejedelmi kísérettel körbejárva adóztatni, amint az a 10. század közepén történt, és egyidejűleg valamelyik határszélen hadakozni – nem volt keresztülvihető. Az adóztató helytartó feladatával Vlagyimir a fiait bízta meg. A Kijev–Novgorod útvonalat fontossága miatt személyes irányítása alatt tartotta. Sajnos, Vlagyimir fiainak tevékenységét nem tudjuk nyomon követni. Egyedül az ismert, hogy Jaroszlavval, a későbbi Bölcs Jaroszlav nagyfejedelemmel, ellentétei támadtak, mert Novgorod élén állva nem akarta elküldeni az adókat Kijevbe. Az ellene készülő hadjárat megindításában Vlagyimirt halála akadályozta meg. A fiak működéséről annyi tudható még, hogy apjuk minden indok nélkül elmozdíthatta őket.

28 Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 8.) 317–333., 359–369.

29 Ld. erre Font M.: Oroszország, Ukrajna, Rusz i. m. 26–31., 52–54. (A kérdés vonatkozó szakirodalmával.)

A területi adózó egységekről annyi adatunk van, hogy látszik szerkezetük instabil volta: pl. a drevljan törzs területe egyszer önállóan, máskor Turov alá rendelve kerül elő. Ami bizonyosan megragadható, az a központ neve, ahol az adókat összegyűjtötték. A törésvonalak valószínűleg a korábbi törzsi területek mentén alakultak ki, így a helyi törzsi-nemzetségi előkelők befolyása és hatalma nagyobb lehetett, mint a Kijevből odaküldött fejedelemé, aki csak a kíséretére támaszkodhatott. Nem lehet meglepő, hogy a Kijevből küldött fejedelem előbb-utóbb a helyi előkelők befolyása alá került. Rájuk támaszkodva tudott csak szembeszállni Kijevvel.

Vlagyimir esetében nem tudunk arról, hogy a trónöröklés ügyében³⁰ bármiféle elképzelése lett volna. A nemzetségi alapon működő társadalmakban az uralkodó dinasztiaira is érvényes a *senioratus* rendje: az elhunyt nagyfejedelem helyébe legidősebb fiának kell lépnie. A rendszer nyilván bonyolultabban működött, hiszen amíg a többnejűség létezett, számolni kellett azzal is, hogy a feleségek sem voltak azonos rangúak, így a tőlük született fiak sem. Az „elvi” sorrend mindig a valós (katonai) erőviszonyok alapján módosult. A kusza helyzetet később egy-egy ún. „végrendelet”-tel kísérelték meg szabályozni, mint tette azt például Bölcs Jaroszlav, aki lényegében a *senioratus* szűkítését fogalmazta meg. Fiai közül csak háromnak juttatott tényleges hatalmat, közülük a legidősebb kapta a *primus inter pares* szerepét. A 11. század végétől pedig a fejedelmi gyűlések (*szjezd*) szolgáltatták a kompromisszum-keresés színterét. Hiszen a *senioratus* (a Kijevi Ruszban: *sztarsinsztvo*) megállapítása bonyolult, és korántsem volt egyértelmű. Sokszor csak hivatkozási alapot jelentett. Akinek az apja fejedelem volt, maga is azzá lett, ily módon jogot formálhatott egyrészt arra, hogy egyszer nagyfejedelem legyen, másrészt arra, hogy részesüljön a dinasztia javaiból. Ez a részesedés nem birtok formájában történt, hanem az egy területről befolyt jövedelmek átengedését jelentette. Ezt nevezik az évkönyvek *volosztynak*. A *volosztyn* nem fejedelemség, de nem is birtok. Megtartása ideiglenes, elvileg bárki rendelkezhetett vele és birtoklójával, aki a *senioratus* rendje szerint fölötte állt. A *volosztyn*al rendelkező fejedelmeknek volt saját jövedelmük, amelyből kíséretet tudtak fenntartani. Akinek viszont nem sikerült *volosztyn*ot szereznie, kihullott a dinasztia számon tartott tagjainak sorából, és csak kísérettag lehetett belőle.

Magyarországon a királyi hatalom monarchikus hatalmat jelentett. Maga István király is a *primogenitura* jegyében került trónra. A monarchikus hatalomgyakorlásnak kedvezett, hogy a törzsi-nemzetségi keretek az előző évszázadban szétmorzsolódtak, ahol pedig nem, ott az István kori államszervezés feszítette szét ezeket a kereteket. A *senioratus* rendje, illetve az ez iránti igény az Árpádok dinasztiján belül jutott kifejezésre néhány alkalommal a 11. század folyamán.

³⁰ A hatalom átadásának formáiról a Kijevi Ruszban ld. *Font Márta*: A hatalom öröklése a Köztes-Európa országaiban a 11–12. században. In: *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Kelet-Európa és Balkán. Tanulmányok*. 1. Szerk. Bebesi György. Pécs, 2001. 14–35.

A királyi és hercegi (*dux*) hatalommegosztásra gondolunk,³¹ amely a Kárpát-medence egészét kétharmad–egyharmad arányban bontotta ketté. A hercegi hatalom az egyharmadnyi országrészben gyakorlatilag királyi hatalomgyakorlást jelentett és csak nagyon szűk keretek között volt kénytelen alárendelődni a királynak, akit épp a koronázás által megjelenített szakralitás emelt a herceg fölé. Ebből a hatalmi pozícióból nemegyszer a királlyal való szembenálláshoz vezetett az út, illetve lehetőséget kínált a királyi hatalom megszerzésére is. A dukátust a 12. század elején Kálmán király tudta felszámolni.

Bár Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón szomszédok voltak, kapcsolatukról csak morzsányi adattal rendelkezünk, amely minden bizonnyal a „jéghegy csúcsát” jelenti. Az óorosz őskronika szerint Vlagyimir nagyfejedeleme „békében élt Szent Istvánnal”.³² Vlagyimir halálát (1015) megelőzően került a Rusz területére az a három magyar származású személy, akik Vlagyimir fia, Borisz a kíséretének tagjaiként váltak ismertté: György, Mózes és Jefrem. Az első Borisz mártírhálálában osztozott, a második a kijevi Barlangkolostor alapítói között található, a harmadik pedig a novgorodi terület egyik kolostorának lakója lett.³³ István király az 1020-as években telepített le varég harcosokat Magyarország nyugati határa mentén, így kapta fia, Imre herceg a *dux Ruizorum* címet. István uralkodásának idejére datálható egyik rokonának, Szár Lászlónak házassága, aki feleségét *de Ruscia* hozta. Valószínű, hogy Vlagyimir egyik fiának, Szvjatoszlavnak magyar származású felesége lehetett, mivel az 1015-ben kirobbant trónviszályokban Magyarország felé menekült, talán innét remélve segítséget, de úti célját nem érte el, a Kárpátokban megölték.³⁴

MÁRTA FONT

THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE KIEVAN RUS AT THE FIRST MILLENNIUM

The aim of this essay is a comparative study of the foundation of the Hungarian and Kievan states. The author has integrated into the study the few available data concerning Hungarian–Kievan relations at the time. Researchers have traditionally linked the establishment of the Medieval Kingdom of Hungary with the coronation of Saint Stephen (King Stephen I). The author has a different view on the beginnings of statehood of the Kievan Rus: she links it to the adoption of Christianity, just as in

31 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938., I. 344–345. (cap. 88.); Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 36–43.; Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974.

32 PVL 140.

33 István Ferencz: Mojszej Ugrin i ego bratja. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38(1993) 19–25.

34 PVL 154.

other East Central European countries. In the Kievan Rus, this event took place in 988 – at roughly the same time as in Hungary.

The foundation of a state by settled agrarian Eastern Slavs may seem rather different from the foundation of a state by semi-nomadic Hungarians. In both cases, however, the sources suggest the event was preceded by considerable military activity. In the case of the Hungarians this was a direct consequence of their way of life. In the case of the Kievan Rus, it was the arrival in the area of the Varangians-Rhos and the nomads of the steppe that provided the impulse for mobility. In the Carpathian basin, in addition to the newly arrived semi-nomadic Hungarians, we also find agrarian Slavs.

In both areas the advent of Christianity preceded the establishment of the state (medieval or Christian) as a political entity. Benefiting from lay support, the initiatives of the late tenth century to convert people and organise churches could build on this tradition. Byzantine and Latin missions were made to both areas, but their presence was not equally felt. In the eastern regions of Hungary, Greek monasteries survived under the jurisdiction of Latin bishops until the end of the twelfth century. Bruno of Querfurt served as a missionary in the Kievan Rus as well, but with little effect.

In the Christian church that was being established, the position of the ruler differed. The Hungarian king became *rex et sacerdos* on his coronation and was therefore entitled to set up dioceses. And the exercise of power *dei gratia* placed him above all laymen. The grand duke of Kiev was never crowned monarch and therefore had no sacral basis to his rule; indeed, it was merely the tradition of *senioratus* that guaranteed his rule over the laymen. The task of expanding the church remained in the hands of the Patriarch of Constantinople.

Concerning the succession to the throne, the king of Hungary tried to apply the principle of *primogenitura* or the decision of the ruler determined who would succeed him. In the Kievan Rus, once again it was *senioratus* that was applied, or at least a limited form of such.

Hungarian–Kievan relations at the level of the ruler saw a number of marriages. This tends to confirm data from discursive sources indicating peaceful neighbourly relations between the two states. Furthermore, an examination of the lives of several individuals demonstrates that people of various social groups passed from one territory to the other. Owing to the lack of data, the author believes that such individual cases probably represent no more than the ‘tip of the iceberg’.

„Önkormányzat királyi elhatározásra” a 13. századi Magyarországon

Egy esetlegesen újból bekövetkező tatárjárás veszélyének híre is siettetett olyan királyi intézkedéseket, amelyek *cives* avagy *hospites* várba való áttelepítését rendelték el, ezzel próbálván erősíteni az adott helyet, egyszersmind védték az odahelyezetteket is, akár a már korábban ott levők sérelmére is.

Erről részletes beszámoló IV. Ince pápa oklevelében olvasható.¹ IV. Ince a fehérvári prépostnak és káptalannak küldött oklevelében azt írja: „Előadtátok nekünk, hogy amidőn [...] Magyarország királya a tatároknak országotokból való kivonulása után a fehérvári vár suburbium-ának lakosait [*habitatores*] áttelepítette magába a castrum-ba, hogy az biztonságosabb és erősebb legyen a lakosok sokasága következtében; a lakosok gondoskodtak arról, hogy a király adományozza részükre a prépost, Szent Imre és a kanonokok palatium-ait, azok curiai-val meg a terra arabilis-t és azt a [terra-t] is, amely a suburbium-ban van, amelyen [ti. a terra-n] egyházatok sok conditionalis-a és hospes-e tartózkodott és engedje el nekik egészen az egyház által birtokolt tributum fori-t az egyház súlyos sérelmére. S noha úgy gondoltátok, hogy ezek dolgában egy darabig ellen kell állnotok az említett királynak és lakosoknak [*Et licet predictis regi et habitatoribus aliquandiu super hiis duxeritis resistendum*], mégis a király indignatio-ja miatt beleegyezéseket kellett adnotok és oklevelet is kiállítanotok valamiképpen kényszer hatására.² Alázatosan hozzánk folyamodtatok tehát, fordítsunk atyai törődéssel gondot arra, hogy amint lehetséges lesz, egyházatok számára az előbb felsoroltak szereztessenek vissza. Ezért mi jóindulatúan adva beleegyezésünket kérelmeitekhez [*Nos igitur vestris supplicationibus benignum impertientes assensum*]³ [...] nektek és utódaitoknak teljes engedelmet adunk,

1 Az oklevelet említi Dr. Fügedi Erik: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 20(1967. május) 44. (91–94. sz. jegyzet.); Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I³–IV. Bp. 1987., II. 369. – Legújabb közlése: Elenchus Fontium Historae Urbanae. III/2. (= Elenchus III/2.) Ed. András Kubinyi–Monika Jánosi–Péter E. Kovács–József Köblös–István Tringli. Bp. 1997. 43–44.

2 Valószínű előzményét ld. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (= RA) I–II/4. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 919. sz.

3 A kiadás „Non [...] impertientes”-t közöl kétségtelenül hibásan a „Nos [...] impertientes” helyett és ezzel a szöveget értelmetlenné teszi, ld. Elenchus III/2. 44.

hogy amikor majd lehetőségek lesz, a felsoroltakat vegyék vissza egyházatok jogára”.

Figyelemre méltó az oklevél megfogalmazása a „lakosok”-nak eme áttelepítésben való részvételéről és közben megvalósított igényeikről: „a lakosok gondoskodtak arról, hogy a király adományozza részükre mindezeket” (*habitatores [...] sibi conferri ab eodem rege*). A kényszerű beleegyezés megadásánál is az „említett király és a lakosok” azonos törekvése kap hangsúlyt.

Hazai vonatkozásban bizony szokatlan körülmény ez. A pápai oklevél szinte erőszakos cselekménynek tünteti fel a „lakosok” törekvését. Hasonló háttérű várba telepítésről honi forrásaink nem tesznek említést.

Ismereteink szerint békés körülmények között történt 1249-ben a *cives* áttelepítése az esztergomi várba, ám igen lényeges, hogy az uralkodó mintegy kárpótlásul az érseknek adta csereként a romos királyi palotát. Az oklevél részletesen rögzíti az érsek jogait, és csak azután írja le: „a megmaradó egész részt a várban a *civis*-eknek és másoknak adományoztuk, akik elhatározásunk szerint ott akarnak lakni” (*totum residuum infra muros castris civibus et aliis qui nostro beneplacito habitare voluerint*).⁴ A királyi elhatározás és adományozás teremti meg a várban való együttlakás kereteit.

A 13. században nemcsak a várak, „városok” fallal való megerősítése vált feladattá, hanem benépesítése és erősített helyek létesítése is; ennek a törekvésnek egyedülálló példáját a Zágráb részére 1242-ben kiadott alapító-létesítő kiváltságlevél mutatja be.⁵ Az oklevél kiemeli, hogy az országnak ezt a részét a *confinium* biztonságára és más előnyök céljából megerősíti és erősíti a király, és így folytatja: „tanácsot tartván Dénessel, egész Szlavónia bánjával és országunk más előkelőivel, akik szándékunkat és akaratunkat egyhangúan helyeselték, elhatározásunkat meg is valósítottuk, megengedvén, hogy a mondott hegyen libera civitas jöjjön létre, hospes-ek jöjjenek szabadon össze, s a tőlünk adományozott, alább írt földeket és birtokokat, jogállásokat és szabadságokat birtokolják, tartásuk meg és őrizték meg csorbítatlanul [*ut in predicto monte libera civitas fiat, hospites libere convenient, terras et possessiones, conditiones et libertates a nobis assignatas et subscriptas habeant, teneant et custodiant inconcussas*] [...] Ezek a *civis*-ek önkéntes akaratukból magukra vállalták, hogy a mondott Gréc hegyet saját költségeiken igen erős fallal erősítik meg. A mondott hospesek eltartására, akik az említett hegyen laknak, földet adtunk a Gréc hegy körül” (*iidem cives voluntate spontanea super se assumpserunt, quod expensis propriis dictum montem Grech muro firmissimo communirent. Ad sustentationem autem hospitium in predicto monte habitantium dedimus terram circa eundem montem Grech*).⁶ Az *universitas civitatis* katonaillesztési kötelezettsége és a hadjáratokban való részvé-

4 Elenchus III/2. 42–43.

5 Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. I–XVII. Collegit et sumptibus ejusdem civitatis edidit Joannes Baptista Tkalčić–Emilius Laszowski. (= Tkalčić) Zagrabiae, 1889–1941., I. 15–18.

6 Tkalčić 17.

tele is jelentős. Előttünk áll az a „*libera civitas*” (Magyarországon igen korai említés!), amely alapításakor már a királyi akarat és elhatározás szerint olyan jogi személyiséggel – *universitas* – rendelkező város, amelynek fő feladata a védelem.

Az 1242-ben kelt kiváltságlevelet IV. Béla 1266-ban újból kiadta, ám az akkorra kialakult, mondhatnánk megvalósult, követelményekhez igazodik az oklevél szövege.⁷ Felépült a vár, az ott élők épületeket emeltek és számos alkalommal mind a királyi, mind a hercegi méltóság védelmében a veszélyes időkben tett szolgálataikért a király a hadba vonulás kötelezettsége alól mentesíti őket, és megújítja az 1242-ben számukra tett adományát.

1266-ban a „*libera civitas*” már mint a végvidék vára áll előttünk, de a vár falai mögött városi szervezet működik, amelynek formálódásáról mindkét oklevél ír. Az 1242-ben kelt kiváltságlevelében az olvasható: „Az előbb mondott hegyen lakó és összegyülekező hospes-eknek a conditio-i és libertas-ai, amelyeket ők egymás közt megállapítottak és mi jóváhagytunk, ezek” (*Conditiones et libertates hospitum in predicto monte habitantium et convenientium, quas ipsi inter se fecerunt et nos approbavimus tales habentur*). 1266-ban pedig: „a várban lakó és összegyülekező hospes-eknek avagy civis-eknek a conditio-i és libertas-ai, amelyeket ők egymás közt megállapítottak és mi jóváhagytunk, ezek”. Az 1242. évi oklevélhez képest, erősítetttségéből adódóan, értelemszerűen többlet a vár, a *civis* pedig már ebben a részben is azonos értékű a *hospesszel*, azaz nem csak a város szervezetét, működését szabályozó részben alkalmazzák. Mindkét oklevél hasonló jogosítványokat rögzítő és a római, valamint a kánoni jog ismeretében készült korporatív oklevél. Példaként néhány ilyen római-kánoni jog nyomokat mutató megfogalmazást idézünk: „*ad usus civitatis*”; „*ad utilitatem civitatis*”; „*iudex suspectus*” (X 1., 29., 35., X 2., 5., 18.); emberölés „*premeditata malicia*”⁸; „*assessor vel consiliarius*”; „*tanquam infamis de civitate expellatur*” („*infamia*” Iust. Dig. 3., 1., 1.; Dig. 3., 2., 1.; – Gratianus C 3., 7., 2.; 17., 1., 2.; 17., 1., 17.); valamint csak az 1242. évi oklevélben: „*universitas civitatis*”, s még lehetne sorolni tovább a római jogi és kánonjogi hatást igazoló megfogalmazásokat. Kérdés: ezek a kánoni és római jog ismeretére valló elemek IV. Béla kancelláriájából származnak-e, vagy inkább azt a lehetőséget kell figyelembe venni, amit az oklevelek a zágrábiakról írnak: „amelyeket ők egymás közt megállapítottak és mi jóváhagytunk”, azaz a megfogalmazás alapjának helyi indíttatását.

IV. Béla király idején jelenik meg az oklevelek *invocatio* jában a hosszabbított írás (*scriptura longior*) helyére a betűk egymás fölé rakásából és egymásba fonásából a *columnatio*. Miként Szentpétery megjegyzi Oklevéltanában: „Egyik gyönyörű példája a Nemzeti Múzeumban letett Békássy-levéltár 1243. évi oklevele!” Ugyanez a kéz formálta a Zágrábnak 1242-ben adott kiváltságlevelet is, amelynek *columnatio* ja azonos a Békássy-levéltár – jelenlegi jelzete szerint DL 58 005. – oklevelének *columnatio* jával. Figyelemmel kell tehát lennünk az oklevél írásképre,

⁷ Tkalčić 40–44.

⁸ György Bónis: Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. Mediolani, 1964. (Ius Romanum Medii Aevi V, 10.) szerint: „A fogalmat [...] glossátorok tanítása szerint finomították” (107.).

mert mindaz, amit a „hospes-ek egymás között megállapítottak”, nagy jogi műveltségről tanúskodó kancelláriai közegben nyert végleges megfogalmazást. Olyan közeg volt ez, amelyről nem csak a *ductus* formálása tekintetében lehet kimondani: „A királyi oklevelek írásának és díszítésének módja, miként időnként a pápai oklevelekkel, úgy az egész korszakon át élénk, sokszor szembetűnő egyezéseket mutat a nyugati, főképp a francia oklevelek írásával és díszítésével.”⁹

A 13. századi hazai okleveleink jogi fogalomkészletének változása mutatja, hogy milyen hatással volt az Európa intellektuális fővárosát, Párizst látogatók által ott elsajátított kánoni jog és kiegészítő jogforrásának, a római jognak az ismerete.¹⁰ „A 12. század vége felé korszerűen művelt egyházi jognak és segédtudományaként a római jognak Magyarországra történt behatolása serkentően hatott azokra – és számukra megoldandó kérdést tett fel –, akik a király környezetében, valamint főpapjai közt és mellett az »ország és a király jogain« örködték” – állapítja meg nagy pontossággal Gerics József.¹¹

Az 1242. évi Zágrábnak adott oklevél jogi fogalomkészletének van egy olyan része is, amely egyértelműen megerősíti, hogy a már említett királyi „jóváhagyás” mögött a királyi „elhatározás” áll; ugyanis 1242-ben katonaaállítási kötelezettségeik felsorolása előtt a következő olvasható: „*Universitas vero civitatis supradictae nobis tenetur ad servitia infrascripta*”. A király által jóváhagyott – approbált – korporatív oklevél egyedül itt említi az „*universitas*”-t, amelyre a király a hadbavonulási és katonaaállítási kötelezettséget egyetemlegesen kiszabja; „*universitas iuris*”-szá lesz, ám kemény feltételek ellenében, „mintegy királyi parancsra tanultak önkormányzatot”.¹²

Zágráb helyzetének megítélésénél – kiváltságlevelei alapján – joggal hivatkozhatunk Maitlandre, aki a 19. század végén Angliáról így fogalmazott e tekintetben: „embereket katonás fegyelemmel edzettek és kovácsoltak közösségekké azért, hogy az állam erős legyen”.¹³

9 Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 111. – Az oklevél mai jelzete: Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény (= DL) 58 005. A IV. Béla Zágráb részére 1242-ben adott kiváltságlevél facsimile-jének hozzám való eljuttatásáért, amely alapja lett a privilégiumról kifejtett gondolatmenetnek, Dr. Draskóczy István egyetemi docensnek mondok kollegiális köszönetet.

10 A kánoni és római jognak IV. Béla kormányzatára már a tatárjárás előtt gyakorolt hatását igazolja az írásbeli kérelmezés elrendelése, amelyet Rogerius műve örökölt meg, ld. Gerics József: Az írásbeli kérelmezésre vonatkozó krónikahely magyarázata. In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 17–23.

11 Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 235., valamint vö. még Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városteremtés korai szakaszában. Bp. 1996. (Studia Theologica Budapestinensia 15.) 123. skk.

12 Gerics J.: A korai rendiség i. m. 44. – Az „*universitas iuris*” Roffredustól adott magyarázatára ld. Ladányi E.: i. m. 134.

13 Idézi Gerics J.: A korai rendiség i. m. 46., saját magyar fordításában. Maitland minden említett, vonatkozó idézetének magyar fordítását Gerics J. végezte el. Angolul idézve mindezek megjelentek: Edward Miller: Introduction. In: Historical Studies of the English Parliament. 1. Origins to 1399. Ed. by E. B. Fryde–Edward Miller. Cambridge, 1970. 9.

Zágráb 1266-ban erősítetttsége alapján a *confinium* védelmére épített *castrum*, jogosítványait tekintve – amelyek megfogalmazásában egyszerre van jelen a római és kánoni jog –, valamint működése, szervezete szerint város, olyan város, amelynek élén *podesta* áll már 1242-ben is.¹⁴

Sopronnak a *confinium* védelmében való jelentős szerepe, immár megfogható keretek között szintén hozzávetőleg erre az időre vezethető vissza, de előbb vegyük szemügyre Győr helyzetének alakulását aszerint, ahogy a királyi kiváltságlevél megszabta ennek leglényegesebb mozzanatait.

A Győrnek adott kiváltságlevél némely jellegzetességére már korábban felhívta a figyelmet a szakirodalom.¹⁵ Ennek az oklevélnek számos olyan része van, amely önmagában is az uralkodó tudatos cselekvésére utal. Talán a legfontosabb ezek közül, hogy a Győrben élők, még a püspöki és káptalani részen levők is, elnyerik Győr királyi *hospeseinek* jogállását. Nagyon lényeges ez. Győr területén – földrajzi értelemben – három birtokos volt: a király, a püspök és a káptalan. A királyi részen *hospesek* éltek, a másik két részen a püspök és káptalan népei. Az uralkodó oklevelében a királyi földön élő *hospesek*hez társítja jogilag a püspöki és káptalani népeket. Jogi helyzetük tekintetében lényeges változások történnek. A püspöki és káptalani részen élő népek szabadokká lesznek, ám más földjén élnek és más földjét művelik. Ezután a püspök és a káptalan nem személyük tulajdonosa többé, hanem csak *dominus terrae*, hiszen a felettük való tulajdonosi hatalom (*dominium*) megszűnt. Nem jutnak azonban tulajdonhoz, az egyháztól nyert földhasználatuk következtében az egyházi rész *terragiumot* fizető jobbágysai maradnak, ahogyan később is említik őket: „*hospites seu iobagiones nostri*”.¹⁶ Másként alakul a *hospesek* helyzete a királyi Győrben. A *terragium* egészének elengedése azt jelenti, hogy saját tulajdonukká lesz az a föld, amelynek korábban csak művelői voltak, s amelynek használatáért már az 1271. évi oklevél kiadása előtt is csak a fél *terragiumot* fizették. A teljes tulajdonú *hospesek* kerülnek a várba, kiegészülve az azonos jogállásúvá tett, korábban tulajdoni függésben élőkkel. A királyi területen élő győri *hospesek* esetében a személy és tulajdona azonos szabadságúvá lesz. A közszabadság Győrben ekkortól kezdve irányítója és alapozója a későbbi „városi szabadságnak”, ahol a városlakó és tulajdona azonos minőség hordozója: szabad.

A királyi Győr lakói számos királyi adományt kapnak: részben házaik építéséhez szükséges fás helyeket, részben a földműveléshez, a *curiákhoz* szükséges

14 Ladányi E.: i. m. 127. skk. és a 349–351. sz. jegyzet.

15 Hóman Bálint: A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908. 30. és 42.; Fügedi Erik: Győr városának 1271. évi kiváltságlevele. In: Győr. Vároštörténeti tanulmányok. Szerk. Dávid Lajos–Lengyel Alfréd–Z. Szabó László. Győr, 1971. 111–117. – Az oklevél legújabb közlését ld. Elenchus III/2. 61–63.

16 Elenchus III/2. 64. – 1273-ban kelt oklevélben: dominus terrae. Ezzel biztosították – alapozták meg – a káptalan-Győr jövőjét, amelynek szabad eredetű jobbágysait a 14. században is hospes/iobagio noster jelöléssel minősíti az oklevél, vö. 1336: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., VIII/5. 233.; 1358: DL 69 240.

területeket, hozzátéve – megnevezetten is – egy várföldet (Malunsok) és a vele járó hasznokat, valamint olyan üressé lett földet és másokat, amelyek az említett királyi Győr *hospesei* mindegyike számára hasznosítható lehet, másként fogalmazva, – a szakirodalom gyakorlatának is eleget téve – ez lesz a mindenki számára hozzáférhető „vagyonalap”. Győrben tehát a király intézkedése az egyén saját tulajdonának biztosítása mellett, megteremtette a „közös vagyonalapot” is a földadománnyal s talán ennek állandósult összetevője volt a *forum liberum* és a szabad *portus* biztosítása.¹⁷ Ez még nem közös tulajdon, hiszen csak a tulajdon létezik, a jogi keretek (közösség, *communitas*, *universitas*) nélkül. Ahogyan Marton Géza ezt *A római magánjog elemeinek tankönyve* c. munkájában megfogalmazta: „lehet, hogy a dolgon fennálló egy tulajdonjog több ember közt megoszolják”.¹⁸ Ezt a megállapítást – úgy véljük – igazolja, a középkorra nézve is alátámasztja az, hogy az oklevélben felsoroltakat a győri *hospesek* nyerik el, az a sokaság, amelynek együttes életét az oklevél ezzel a rendelkezéssel kívánja anyagilag megalapozni. A győri kiváltságlevél a királyi *hospesek* összeletelezéséről intézkedik; a *hospesek* tehát nem a *freie Einung* (szabad egyesülés), hanem a *Hausgesessenheit* (házba telepedettség)¹⁹ értelmében lesznek kötelezettségek hordozóivá. A közösségi élet itt alapján nem spontán, hanem előírt, a megkívánt norma megvalósítása, s ezért vonható ide a már említett Maitlandnek Angliára vonatkozó ama összegzése, amelyben „a hatalmas kényszerítő erőkről” ír, „melyek bizonyos kommunalizmust mozdítottak elő”.²⁰ Ennek a „kommunalizmus”-nak kezdetben még hiányoznak a szilárd jogi keretei. A királyi elhatározásból következő együttélés teremti meg összetartozásuk tudatát. A győri kiváltságlevél ezt az összetartozást és vele járó követelményt így fogalmazta meg: „Elhatároztuk, hogy azokat a hospeseket, akik hospeseink módjára [*more*] újból [ismételten, *de novo*] Győr *villa*-ba jönnek, senki ne merje és merészelje tanúnak hívni” (*Statuimus etiam, quod hospites de novo ad ipsam villam lauriensem more hospitum nostrorum venientes nullus [!] testare audeat et presumat*).²¹ A folyamatos ott lakás tehát bizony alapfeltétel, az ott lakást megszakítókat – majd szabad költözésük tudatában – újból-ismételten visszatérőket olyan jogosítvány gyakorlásától tiltják, amely a folyamatos együttélés (együtt lakás) normájából követke-

17 Burgus vagy civitas pénzalapjának (*villata*) említését ld. *William Stubbs: Select Charters [...] of English Constitutional History*. Oxford, 1890.⁷ 375. (118. sz. jegyzet.), vö. még *Ladányi E.*: i. m. 58. – A *forum liberum* királyi engedélyezésére vö. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961. (Budapest várostörténeti monográfiái XXII.) 32.

18 Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Institutciók. Bp. 1963.⁴ 130. (305. margiális szám.)

19 *Karl Kroeschell*: *Stadtrecht und Stadtrechtsgeschichte. Die Stadt des Mittelalters*. II. Hrsg. Carl Haase. Darmstadt, 1972. (Wege der Forschung CCXLIV.) 284.

20 *Gerics J.*: A korai rendiség i. m. 46.

21 *Elenchus III/2*. 63. – A szövegközlésben a „nullus” után a felkiáltójel alkalmazása felesleges. Megjegyezzük, hogy a szövegközlés – ettől eltekintve – helyes többletet tartalmaz a korábbi közlésekhez képest, amelyekből ez a mondat hiányzik.

zik. Ezt a normát a királyi elhatározás szabta meg. Az idézett mondatban a „villa” említése is magyarázatot kívánna – hiszen eddig a *castrumba* betelepítettek-ről volt szó –, de erre nem térünk ki, mert e korai szakaszra az a jellemző, amit Chédeville a francia területeket vizsgálva megállapított, az ti., hogy „valamely város egysége és specifikuma kevésbé függött topográfiájától, mint lakóinak életmódjától és tevékenységétől”.²² Kétségtelen, a győri *hospesek* eredeti helye a „villa” volt, ahol kezdetben a királyi *hospesek* és az egyház (a püspök és a káptalan) népei „*communiter*” éltek. A bíró választása azonban a várba települtek közül történik, bírósági szempontból elismert kompetenciája pedig a király jóváhagyásától függ. Hasonló helyzet ez, olyan, mint amilyen Körmend (1244) és Radna (1268) vonatkozásában figyelhető meg: a királyi hatalom „beleszól” a „város”-sá válható települések szervezetének kialakításába.²³ Tudatos politika ez, az ország helyzetének ismeretében, védelmének megszervezése érdekében.

Az 1249. év körüli már említett várba telepítések kétségtelenül kapcsolatban voltak a tatárok újabb Nyugat elleni támadásának fenyegetésével.²⁴ Eme veszély – amely szerencsére elkerülte az országot – siettetett védelmi központoknak a kialakítását, amelyek egyik pontján Zágráb, a másikon Győr és a sajátos helyzeténél fogva mind a kettőt túlszárnyaló Sopron áll.

Sopronban kezdetben a királyi várszervezet biztosította a védelmet *in confinio regni*. Emellett, majd ennek funkcióját átvéve alakul ki a várat, egyszerűs mind a *confinium regni*t védő *burgenses-cives-hospites* szervezete.²⁵

A soproni várban már 1250-ben tornyaik, házaik vannak. Sajátos megnevezésük, a „*burgensis*” európai jelenség. A *burgensis* kifejezést a szakirodalom a *burgus* szóból eredezteti. A *burgus* terminus Michaud-Quantin szerint a népességnek olyan új centrumait jelöli, amelyeket Nyugat-Európában különböző, néha katonai okokból telepítettek. A *burgus* lakói – akár kiváltságolják a *burgust*, akár nem – általában nem tartoznak a *propriusok*, a *leibeigenrechtli* függésben élők közé, az így jelöltek – hazai földön is igazolhatóan – szabadok.²⁶ 1250-ben a soproni vár védői közszabadokként teljesítik katonai kötelezettségüket: IV. Bé-lától 1269-ben földadományt nyernek az *in confinio regni* harcokban tett szolgálataikért és pénzfizetés ellenében. Ez a föld a *civiseké* és a várból oda való kiköltözés megengedése a *cives* kompetenciájába tartozik. Megfogalmazódik a

22 Chédeville munkájára vö. Ladányi E.: i. m. 29. (13–14. sz. jegyzet.)

23 Ladányi E.: i. m. 133. A királyi intézkedésnek mindkét oklevélben megfigyelt párhuzamai a roncgiai gyűlésen (1158) keletkezett lex Omnis, lex Regalia, valamint a konstanzi békekötés (1183) szövegében találhatók (i. m. 361. sz. jegyzet).

24 Egy újabb tatárinvázió hírének elterjedéséről ld. Zolnay László: „Opus castri Budensis”. A XIII. századi budai vár kialakulása. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XV. Szerk. Gerevich László–Tarjányi Sándor. Bp. 1963. (Budapest várostörténeti monográfiái XXIV.) 57–58.

25 Ladányi Erzsébet: Sopron és a normandiai katonai kommunák. Hadtörténelmi Közlemények 109(1996) 2. sz. 3–10. (Minden közölt soproni vonatkozás, külön hivatkozás nélkül ezen tanulmányból való.) – A határvédelem fontosságáról ld. Zsoldos Atila: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről.) Századok 134(2000) 99–116.

26 Ladányi E.: Sopron i. m. 5. (és a 15. sz. jegyzet).

„közös vagyonalap” léte, amelyet részben adományként, részben pénzért szereztek meg. Elért jogaik párosulnak az állandó védelemben való részvétellel, a soproni várban élve védik a várat és a *confinium*ot.

Már a rájuk vonatkozó első ismert adat szerint is a vár és környéke védelmét ellátó, állandó lakhelyű szervezetük van. A soproni *burgensis* várba telepítésére tehát nem volt szükség: ők a „váriak”, 1277. szeptember 3. után kelt királyi kiváltságlevelél rögzíti ezt is. IV. László oklevele azonban nem tér ki sajátosan kialakított szervezetük lényegére, arra, hogy 1274-től *communitas*t alkotnak, oklevelet adnak ki saját pecsétjükkel megerősítve. Az uralkodó hallgatólagosan elismeri (nem tiltja!) testületi létüket.²⁷

A soproni *burgenses* megtelepedésének pontos körülményeit nem ismerjük. Jelenlétüket azonban nem az időnkénti honvédelem, hanem a folyamatos határőrzés teszi szükségessé. Szerepük, helyzetük – jóllehet a *burgenses*ek telepítéséről nem tudunk – hasonlóan alakulhatott, miként ezt Mantes benépesítéséről írja VII. Lajos oklevele: „*Ut homines nostri de Medunta, quamvis in malis [azaz veszélyes] finibus collocati, patris nostri regis Ludovici tempore et nostro subinde semper studiosi fuerunt circa regium servitium et de suo proprio villam munierunt*”.²⁸ Sopron is erősített hely, a vár kijavítását és állagának megőrzését 1277-től a királyi oklevél a „*libertas civium*”-mal élők feladatává teszi. Ugyanebben az oklevélben rendelkezik az uralkodó arról, hogy a Lővér (*Luer*) falusi *sagittarius*ok egészét is hozzájuk csatolja, akik ezzel a soproni *civisek* közös *libertas*át nyerik el: a *proprius*okból közsabadok lesznek. IV. László 1277 januárjában kelt oklevele a *sagittarius*ok dolgáról így ír: „a *sagittarius*-ok adományozását avagy átsorolását [*collacionem seu translationem*] minden bárónk és különösen Miklós nádor, soproni comes tanácsát megkapva [...] foganatosítottuk”. Az 1277. szeptember 3. után kelt oklevél legfontosabb mondanivalója: a határ védelmét – tudomásunk szerint először – átruházza az uralkodó a közsabadokra a korábbi várszervezet kiiktatásával. Sopron katonai kommunaként létezik ezután, miként a normandiai katonai kommunák, a várban való állandó tartózkodásuk hangsúlyozása, illetve a vár – akár saját, váron kívüli birtokaikon való tartózkodásuk céljából történő – elhagyásának tilos volta, a várban lakás megszakíthatatlansága ellen vétők váron kívüli házának lerombolását kilátásba helyező királyi szigor érvényben van IV. László korától 1328-ig.

Tanulmányunkban nem tértünk ki sem Buda, sem Pozsony, valamint más olyan település helyzetének bemutatására, amelyek a Dunánál, „az ellenállás vizénél” (*haec enim est aqua contradictionis*) voltak,²⁹ csak az egyértelmű, modell-

27 A *tacitus consensus*ra vö. Otto Gierke: *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. III. Berlin, 1881. 289. (130. sz. jegyzet) IV. Ince pápa commentárjából.

28 Ladányi E.: Sopron i. m. 7. (és a 27. sz. jegyzet).

29 IV. Béla levele IV. Ince pápához 1250. (?) nov. 11-én, ld. CD IV/2. 222. (RA 933a. sz.): „nekünk is és egész Európának is üdvösebb lesz, ha a Dunát várakkal erősítjük, mert ez az ellenállás vize”. – A levél magyar fordítását ld. Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Sajtó alá rend. Makkai László–Mezey László. Bp. 1960. (Nemzeti Könyvtár. Levelestár) 158.

értékű esetek számbavételét kíséreltük meg a vizsgált korszakban. A királyi hatalom tudatos városformáló politikájának ismérveit, okait kívántuk elemezni. Az elemzett királyi oklevelekben felismert jogosítványok, avagy éppen tilalmak közösségteremtő jellegét kellett megtalálni, s eme tekintetben újólag visszatérünk – Maitlandnak szintén a középkori Angliáról írt, más – megfogalmazásához: „A közösségi élet alapjában nem spontán [...] A közösségek sokkal gyakrabban hordozói kötelességeknek, mint jogoknak.”³⁰ Majd számba kellett venni azt a közeget, amelyben a közösségteremtő erő működhet. E tekintetben kiemelt helyen áll a személynek és tulajdonának azonos szabadsága, a társadalmi alapot a *hospesek* alkotják. Ebben a közegben lesz alakító hatású a német szakirodalom szóhasználatára szerint az összetelepítettség, avagy házba telepedettség (*Hausgesessenheit*) vállalása avagy elérése, az ott élőknek saját tulajdonnal való rendelkezése. Ezt Ebel így fogalmazta meg: „nem szabad komolyan kétségbe vonni, hogy egy városi lakáshoz való ingatlan [*Wohngrundstück*] birtoklása *civis-szé* vagy *burgensis-szé* tesz”.³¹ Ez a birtoklás lesz majd a közös terhek, a *collecta ~ census* stb. teljesítésének alapjává, s tesz a *ius burgensium ~ ius civium* élvezőjévé egyszersmind elkötelezettjévé. Német földön „akinek a civitas-ban egy márkát érő, meg nem terhelt, hanem szabad tulajdona van, az *burgensis*” (*qui proprium non obligatum sed liberum valens marcham unam in civitate habuerit, burgensis est*),³² írja a freiburgi *Stadtrecht*, de csak addig, magyarázza a Freiburg Városi *Rotulus*, amíg adót fizet: „Ha valakinek a háza a városban leég, amíg nem hagyja abba a census-t, *collecta*-t és más jogos terhek (teljesítését) nem veszítette el a *ius burgensium*-ot” (*Si domus alicujus in civitate arserit, quamdiu censum et collectam et alia jura non supersederit, ius burgensium non amisit*).³³

A hazai városok alapozásánál a mindenkori királyi hatalom a jogi keretek megteremtését kívánta előmozdítani, az elérendő cél – mint ezt legjobban Zág-ráb kiváltságlevele igazolta – az azonos kiváltságok által összefogott testületi lét volt. Sopronban az azonos célból összegyűjtötteknek (összehívottaknak) és azonos szabadsággal rendelkezőknek a várban élése és az általuk ellátott kötelező védelmi feladatok „parancsoló szükségessége” teremtette meg a *communitast*, amely működését katonai kommunaként folytatta. Az uralkodó hallgatólag tudomásul vette *communitas* mivoltukat, de meg nem erősítette. Hasonló jelenség ez, mint a Weser folyónál a 13. század elején gátat építő parasztok *universitasa*, az „*Universitas Stedingorum*” volt.³⁴

Győr még a kezdeteknél van, ám a királyi oklevél határozottan különválasztja a királyi és püspöki-káptalani Győrt. A királyi Győr *hospesei* szabad emberként

30 Idézi Gerics J.: A korai rendiség i. m. 46.

31 Wilhelm Ebel: Der Bürgereid. Weimar, 1958. 47. és Ladányi E.: Az önkormányzat intézményei i. m. 116.

32 W. Ebel: i. m. 47. és Elenchus fontium historiae urbanae. I. (= Elenchus I.) Ed. C. van de Kieft–J. F. Niermeijer. Leiden, 1967. 98.

33 W. Ebel: i. m. 47. és Elenchus I. 101.

34 Gerics József: Az „universitas” középkori jogtörténetéhez. Vasi Szemle 33(1979) 581.

szabad tulajdonhoz jutnak, és szervezetük alakítását is elkezdí az uralkodó: a várból maguk közül választható bíró királyi beleegyezéssel áll élükön és ítélkezik ügyeikben. Teljes egységük megtartása érdekében határozza meg, hogy „azokat a hospeseket [...] akik ismételtén [*de novo*] Győr villa-ba jönnek, senki ne merje és merészelje tanúnak hívní”. Kemény rendelkezés ez: a királyi Győrben élő *hospes*eknek tudomásul kellett venniük, hogy a király által teremtett egésznek a részévé lettek, szabadságuk a „városi” szabadsággá alakulás stádiumába került. Sajnos ez a jelentős és körütekintő intézkedéseket tartalmazó oklevél nem tudta célját azonnal elérni, a győri vár nem csak az „ellenállás vizénél” volt: ellenséges támadások, várostromok sorozata késleltették ennek megvalósulását.

ERZSÉBET LADÁNYI

SELF-GOVERNMENT BY THE KING’S COMMAND IN THIRTEENTH-CENTURY HUNGARY

The settlements in castles of 1249 (Esztergom, Fehérvár, and then Győr) were indisputably connected to news of renewed Mongol attacks against the West, which indicated to the royal authorities the necessity of establishing further defensive positions. Thankfully, the danger passed by both Hungary and Europe. The author of this study believes that all of this helped to speed up the process by which defensive centres were established in Zagreb and in Győr, and then finally in Sopron, which was more important than was either of the other two because it lay on the frontier. The inhabitants of the settlements under discussion (those domiciled there) were common freemen, that is to say, common freedom (*Gemeinfreiheit*, *plena libertas*) expressed their legal status. The *universitas* and *communitas* nature of the common freemen of Sopron and Zagreb (*burgenses*, *cives*, and *hospites*) is beyond dispute.

The position of Győr is rather peculiar – it can be determined and explained on the basis of the charter issued by King Stephen V in 1271. It requires the cohabitation of the royal hospes after their settlement in the castle. It exempts the *hospites* from payment of the *terrarium* (rent, census). The ruler thereby turned formerly rented land into their private property. Through this measure the king laid the foundations for royal Győr’s future as an urban municipality (*das Städtewesen*). The study emphasises that this is just the beginning of the town’s urban development, but the king’s determination is there, just as it had been in Sopron and Zagreb. Forcible cohabitation and the imperative need to accomplish the assigned tasks gave rise to a corporate existence. The charter granted to Zagreb by King Béla IV was unique in this respect; it is a corporate document in which the authorisation of their ‘*universitas*’ nature is closely linked with the requirement to undertake military service and provide troops. Zagreb thus became a ‘*universitas iuris*’ recognised by the king, but subject to tough conditions – ‘they studied self-government like a royal command’. One might perhaps cite Maitland and his reflections concerning medieval England: ‘the mighty forces making [...] for communalism of a certain sort. [...] Men are drilled and regimented into communities in order that the state may be strong and the land may be at peace.’

The study demonstrates how the rights, duties and prohibitions outlined in the royal charters created communities. Once again Maitland’s words are valid: ‘Much of the communal life that we see is not spontaneous [...] The communities are far more often the bearers of duties than of rights.’

Bakócz Tamás és a szerzetesrendek

(Esettanulmány)

A Rába menti Körmend mezőváros piacterén egy régi, feltehetően IV. Béla király által alapított kolostor állt a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt templommal. Lakói az 1260-as évek óta – a rendbe olvadó vilhelmiták örököseiként – a harmadik nagy hazai kolduló rend tagjai, az Ágoston-rendi remeték voltak.¹ 1517 májusában azonban Bakócz Tamás prímás, bíboros-legátus ítélete értelmében klastromukat át kellett adniuk az obszerváns ferenceseknek. Az ágostonosok a döntés ellen azonnal Rómához apeláltak. X. Leó pápa ekkor az ügy kivizsgálását rendelte el. Az érintettek először Budán szóban, illetve okiratok bemutatásával érveltek igazuk mellett, amit egy Körmenden lefolytatott tanúkihallgatás követett. A szemben álló felek mindezek során nemcsak másként értelmezték a per tárgyát képező közelmúltbeli eseményeket, hanem gyökeresen mást is állítottak: a vádlottak határozottan tagadták az ellenük felhozott vádakat.

Az eltávolított ágostonos barátok panaszaira a vizsgálatot elrendelő pápai irat alapján következtethetünk:

A Boldogságos Szűz körmendi kolostorának szerzetesei és perjele részéről nagy panaszkodás közepette adták elő nekünk, hogy jóllehet mindenkor jól, csöndesen és tisztességesen éltek, valamint, hogy kolostoruk emberemlékezet óta Szent Ágoston szerzetéé és szerzeteseié volt, s hogy a legcsekélyebb törvényes ok sincs és nem is lehet, amely miatt az említett perjelt és szerzeteseket meg kellene fosztani ősi otthonuktól. Szeretett fiunk, Tamás, a Sanctus Martinus in Montibus-templom esztergomi bíborosa, különleges megbízatással rendelkező magyarországi legátusunk azonban, ismeretlen okból, talán Szent Ferenc némely obszerváns szerzetesének sugallatára, azon ürügy alatt, hogy a körmendi Boldogságos Szűz említett perjele és szerzetesei kolostorukban az imaórákat nem mondták el, az istentiszteleteket nem tartották meg úgy, ahogy kötelesek voltak, elrendelte, hogy a Boldogságos Szűz Szent Ágoston rendjéhez tartozó szegény perjelét és

---

¹ A kolostor helyére ld. *Tóth István György*: Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. Századok 113(1979) 646.; *Koppány Tibor*: Körmend városának építéstörténete. Körmend, 1986. (Körmendi Füzetek. Új sorozat) 13–14. és 23. A városra újabban ld. még: Körmend története. Szerk. Szabó László. Körmend, 1994. A szerzetesekre: *Bándi Zsuzsanna*: Ágostonos remeték Körmenden. Vasi Szemle 33(1979) 359–366.

szerzeteseit, mint nekünk jelentik, nemcsak nekik maguknak, hanem Szent Ágoston egész rendjének valós és szerfölött nagy kárára s gyalázatára kolostoruktól megfosszák, majd ennek birtokába Szent Ferenc rendjének némely obszerváns szerzetesét helyezték.²

Az Ágoston-rendiek egyrészt azt állították, hogy Bakócz példás életük ellenére, indokolatlanul vette el a kolostorukat, amire az obszerváns ferencesek vetették rá. Eltávolításukat tehát a ferencesek erőszakos akciójának tekintették: „az obszervánsok ereje és hatalma által [...] lettek kidobva” – fogalmazott az ügyvéd feladatát ellátó Kolozsvári Mihály, ágostonos váci perjel Körmenden. Ezen túlmenően mind a pápa előtt, mind a hazai vizsgálat során azt hangsúlyozták, hogy mivel rendjük kizárólag a pápa és a rend generálisának joghatósága alatt áll, vagyis az esztergomi érsek hatáskörén kívül esik, az érsek ellenük indított eljárása jogtalan és érvénytelen.³

A körmendi tanúkihallgatás a továbbiakban úgy zajlott, hogy a ferencesek képviselői írásba foglalták azokat a vádpontokat, amelyeket azután tanúkkal próbáltak bizonyítani. Az ágostonosok kihágásainak felsorolását záró hetedik pont így hangzott: „mindaz, amit állít, összességében és külön-külön is igaz, s róluk azon a vidéken ez volt és ma is ez a közvélekedés (*publica vox et fama*)”.⁴ A vád tehát az Ágoston-rendiek vétkes életének közismertségén nyugodott. A kánonjog az ilyen eljárást, szemben az *ordo iudiciarius*szal, amely mindkét fél szemtanúinak eskü alatt tett kihallgatásával járt, *ordo per notorium*ként ismerte.⁵ Ebben az esetben a vétkes bizonyítása helyett elég volt azok közismertségét igazolni, s erről szemtanúk hiányában a közösség bármely tagja számot adhatott. A körmendi plébánián összehívott 49 férfi e „hírközösség” – a körmendiek és a környékiek – soraiból került ki. Feladatuk az Ágoston-rendiek vétkeinek és e vétkes közismertségének megerősítése volt, kiállításuk pedig a felperes kötelessége. Az alperesnek egyrészt csak az utólagos tiltakozás lehetősége jutott, másrészt viszont alkalma nyílt arra, hogy a tanúk személyére és a kihallgatás módjára vonatkozó, a bírának útmutatással szolgáló előírással igyekezzen a vizsgálat törvényességét a saját védelmében minél jobban biztosítani. Az ágostonosok is összeállítottak egy ilyen kérdőívet (*litterae interrogatoriae*). Eszerint a

2 X. Leó pápa mandátuma Szatmári György pécsi püspöknek. Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Barberiniani Latini (= BAV Barb. Lat.), vol. 2666, fol. 4v–5v.

3 Attádi Márton, *iudex remissorie* törvényszéke előtt az Ágoston-rendiek tiltakozása: „Alias protestatur de gravamine et appellando etc. et nunc pro tunc et tunc pro nunc ad sanctissimum dominum nostrum Leonem decimum sanctamque apostolicam sedem in hiis scriptis provocat et appellat [...] subiciens se et sua ac principalium suorum ipsamque ecclesiam et conventum sive monasterium Beate Marie Virginis de Kermend ordinis Heremitarum Sancti Augustini ipsumque ordinem totum tuitioni et protectioni ac manutentioni sanctissimi domini nostri et sancte apostolice sedis prefatorum et protestatur de nullitate et nullitatibus et aliis omnibus et singulis in similibus solitis et consuetis etc.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 24v–25r.

4 Series articulorum per magistrum Martinum de Wyhel productorum, BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 17v.

5 James A. Brundage: *Medieval Canon Law*. London–New York, 1995. 120–153.

tanúknak esküt kellett tenni arra, hogy nincsenek a ferencesek vagy a földesúr által ajándékkal vagy bármiképp megvesztegetve vagy megfélemlítve. Ez a mozzanat nemcsak a szentszéki, hanem a nemesi perjog szokásainak is megfelelt, s nyilván azért volt rá szükség, mert a tanúkat gyakran megvesztegették, amint ezen a Tripartitum szerzője, Werbőczy István is hosszasan kesergett.⁶

Az Ágoston-rendiek azonban nemcsak a tanúk objektivitásában kételkedtek, de az eljárás alapját képező *notorietas* hitelességét is kétségbe vonták. A hetedik pontra felelve annak a gyanújuknak adtak hangot, hogy a *fama publica* rosszindulatú, az ágostonosokra irigy és alacsony állású emberektől származik (*a malivolis et vilis condicionis hominibus seu emulis et invidentibus fratribus*), illetve mesterségesen gerjesztették a ferencesek erőszakos betolakodásának igazolására (*fama et vox fuerit arte inducta et sollicitata ad finem prefatum, ut spolio predicto color aliquis daretur*). Tehát azt sugallták, hogy az ellenük indított eljárásnak nem a saját mulasztásai és az ezek nyomán formálódó elfogulatlan közvélemény, hanem ellenfeleik manipulációs tevékenysége és a rosszindulatú pletyka az alapja.

A másik oldal – Bakócz és emberei – megfogalmazásában fellépésük célja a kolostor *reformatiója*,⁷ a felbomlott vallásos közösségi élet helyreállítása volt. A tanúknak felolvasott vádpontok (*articuli*) szerint ugyanis a kolostor – az alapító király szándékaival ellentétesen – hol üresen állt, hol egy-két szerzetes lakta. Az istentiszteleteket így az Ágoston-rendiek hiányosan, vagy egyáltalán nem végezték el. A kolostori épületek és a templom hanyagságuk folytán romossá vált. Kocsmába jártak, ahol parasztokkal együtt ettek-ittak, de előfordult az is, hogy részegen szó-, majd ütésváltásba keveredtek. Végül pedig attól sem riadtak vissza, hogy gyanús és rossz nőkkal érintkezzenek, őket a kolostorba bevigyék.⁸ Bakócz ebben a helyzetben a *reformatio* eszközét az obszerváns kolduló rendiek bevezetésében látta. Ezt pedig – amit a szentszéki bírák is megerősítettek – az ehhez szükséges autoritással és megfelelő eljárás kíséretében hajtotta végre.⁹

6 „De fájdalom! ez idő szerint, amidőn a gonoszságban annyira bővelkedünk, és sok emberben nemcsak meghűlt, de ki is aludt a keresztény szeretet, igen sokan nem olyan renddel és móddal tesznek bizonyyságot, amint a dolgot ők maguk tudják, hanem piszkos és fertőzött lelkiismerettel a fel- vagy alperesnek, aki tudniillik rájuk hivatkozott, parancsa és akarata szerint. S hogy ez eképpen történik, azt magam is tapasztaltam.” Werbőczy István Hármaskönyve. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1897. (Magyar Törvénytár) II. rész, 27. cím. Az egyház a szószékről buzdította a laikusokat a hamis tanúbizonyosság kerülésére, ld. A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi: Solymosi László. Bp. 1997. 72.

7 „et propterea te domum ipsam modo in totum aliis cuiusvis alterius ordinis fratribus mendicantibus ac sub regulari observantia viventibus per te inibi introducendis *reformatur*, cupere tuis sumptibus ac in ea notabili exposita pecunia instaurare.” X. Leó felhatalmazása a reformra, 1513. szept. 17. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 11rv.

8 Újhelyi Márton ügyvéd által összeállított kérdőpontok. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 16v–17v.

9 „Cum igitur clare ex sententia reverendissimi domini legati, contra quam nihil obiciebatur, idem auditor cognovisset dictos fratres heremitas non defacto, sed iuris ordine servato domo ipsa privatos”. Szatmári jelentése a pápának, 1518. jún. 18. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 1rv.

Összefoglalva: az Ágoston-rendiek eltávolításuk háttérét a szerzetesrendek közötti rivalizálás számukra hátrányos fejezeteként értelmezték. Kolostoruk elvételét egy koncepció (vagyis hamis ürüggyel indított és törvénytelenül zajló) eljárás leple alatt folytatott erőszakos cselekedetként állították be. A vád – egyben a hatalmat megtestesítő fél – ezzel szemben a kolostor megfelelő vallásos indokkal és jogszerűen lefolytatott reformjáról beszélt. A lényeges különbség pedig számukra ez esetben nem az ágostonos és a ferences rend között húzódott, hanem a konventuális és obszerváns szerzetesség két nagy tábora között.

Az Ágoston-rendiek érvei – nem feledve, hogy ezeket aktuális érdekeik és céljaik, vagyis kolostoruk visszaszerzésének vágya határozta meg – több szempontból is méltán keltik fel az utólagos szemlélő érdeklődését. Az egyik ilyen tényező Bakócz Tamás személyisége és pályája. Alacsonyról magasra ívelő pályája, kitartása, győzni akarása az egyén önérvényesítésének reneszánsz ideálját testesíti meg.¹⁰ Az érsek tudatosan az olasz humanizmus és a reneszánsz főpapság normái és szokásrendszere jegyében alakította identitását. Hatalma szimbolikus konstruálásának és megjelenítésének minden lehetséges eszközével élt. Az esztergomi bazilika kápolnája, amelyet élete fő művének és egyben sírhelyének szánt, a reneszánsz legcsodásabb itáliai remekeivel vetekszik. A reneszánsz hazájában is a tanulni vágyó fiatalok, humanista tudósok bőkezű pártfogójaként tartották számon.¹¹ Gazdagságát bemutató római bevonulásával pedig sikerült mindenkit meggyőznie arról, hogy annak ellenére, hogy nem itáliai születésű, méltó és alkalmas Szent Péter trónjának elfoglalására.¹² Magas szinten űzött nepotizmusa szintén az itáliai normák és társadalmi elvárások jegyében fogant. Bakócz négy rokonát juttatta főpapsághoz, és közülük hármat magas állami tisztséghez.¹³ A társadalmi mobilitás ezen elfogadott csatornájának spirituális csúcsmódja a pápai nepotizmus volt: a bíborosneposi intézményen keresztül a korban tendenciaszerűen alulról feltörekvő pápák óriási egyházi vagyont juttat-

10 A reneszánsz emberről vallott központi fogalmai, a *virtus* – vagyis a személyes érdem – és a *fortuna* Bakócz emlékérméjének központi szimbólumai. Ezen a szerencse istenasszonya a háborgó tengeren, vagyis a sors viszonyosságain a *virtus* révén győzedelmeskedik, ld. *Török János*: Magyarország primása. Pest, 1859. 164.; *Ritoókné Szalay Ágnes*: Bakócz Tamás Breviáriumának kéziratosa versei. In: *Uő*: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Bp. 2002. 175–190., 182–183.

11 *Balogh Jolán*: Az esztergomi Bakócz kápolna. Bp. 1955. 8–11.; *Thomas DaCosta Kaufmann*: Court, Cloister and City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800. London, 1995. A szerző szerint a kápolna: „is one of the purest and most extraordinary examples of Italian architecture outside Italy” (46.). Kliensei, pártfogoltjai közé tartozott pl. Philippo Beroaldo, híres bolognai humanista, a Symbola Pythagorae szerzője, vagy a bencés humanista Nagyszombati Márton. *Ritoókné Sz. Á.*: i. m. 186.

12 *Fraknói Vilmos*: Erdődy Bakócz Tamás élete. Bp. 1899. (Magyar Történelmi Életrajzok) 117–119.

13 *Kubinyi András*: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: *Uő*: Főpápok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 92.

tak saját családjuk kezébe, amelyet ezzel főúri rangra emeltek.¹⁴ Bakócz, a magyar főpapok között elsőként, ugyanezt tette: hatalmas vagyonát – a szabad végrendelkezés uralkodói engedélyével – unokaöccseire hagyta.¹⁵

Mindez a hagyományos történeti diskurzusban reneszánsz egyéniségének két egymással ellentétes előjelű végleteként jelenik meg. A primás főkancellárt Fraknói Vilmos róla írott monográfiájában olyan főpap-politikusnak ábrázolja, akinek államférfiúi tevékenységét egyéni érdekei mozgatták. Ráadásul a pápai trón megszerzése és a gazdag dinasztia megalapítása érdekében nem válogatott az eszközökben sem. Ezzel áll ellentétben humanista műveltsége, páratlan irodalom- és művészetpártoló tevékenysége és mély vallásosságról tanúskodó külső megnyilvánulásai. „Bár a világi érdekek látszottak betölteni lelkét, mély vallásos érzés is talált helyet abban [...], Erdődi Tamás, a zord és kíméletlen férfiú [...] gyengéd érzelmeket, hő áhítatot tanúsított az Isten anyja iránt” – írja monográfusa.¹⁶ Egyénisége végletességét mutatja az is, amit főpásztorként teljesített: a premontreiek hazai reformját – véli Mályusz Elemér – vallási momentumok mellett hatalmi féltékenységből támogatta.¹⁷ A körmendi Ágoston-rendiek Bakócz elleni panaszai szintén beleilleni látszanak ebbe a képbe.

Bakócz személyisége mellett másfelől az is óvatosságra késztet, amit az obszerváns mozgalmakról és annak gyakorlati aspektusáról, a kolostorreformról tudunk. A konventuálisok és obszervánsok közötti, szerzetesrendeken átívelő törésvonal a 14. század végével induló szerzetesrendi megújulás – korabeli kifejezéssel a rendek reformációja – ügyében a szerzetesség eltérő állásfoglalása nyomán keletkezett. A reform hívei a szerzetesi regulák megtartását (*observantia regulae*) követelve a szerzetesség lényegének – szegénység, szüzesség, engedelmesség – életre keltésére törekedtek. Velük szemben álltak a változás szükségességét elutasító konventuálisok, akik időközben felvett egyéb szokásaikat és privilégiumaikat nem tartották annak akadályának, hogy szerzetesi fogadalmukat megtartsák.¹⁸ A változás hívei ugyanakkor úgy látták, hogy a korabeli gyakorlat távol állt a régi normáktól: a rendek válságáról beszéltek. Hogy a bomlás tüneteinek mit tekintettek, követeléseikből világosan kiderül. A szerzetesek egyéni tulajdonlásának felszámolása, a klauzúra szigorú megtartása, a női nem kizárása a kolostor területéről, valamint a rendszeres és mindenkire kötelező közösségi élet: a részvétel a miséken és zsolozsmákon, a közös étkezés, a szerzetesi ruha viselete, valamint a szigorúbb aszkézis (a böjt és a szilencium megtartása) mind

14 Vö. Wolfgang Reinhard: Nepotismus. Der Funktionswandel einer papstgeschichtlichen Konstanten. Zeitschrift für Kirchengeschichte 86(1975) 145–185.

15 Kollányi Ferenc: A magyar katolikus főpapság végrendelkezési jogának története. Bp. 1896. 96–98.

16 Fraknói V.: i. m. 178.; Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 247–248.

17 Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 229.

18 Az obszerváns mozgalomra összefoglalóan ld. Kaspar Elm: Verfall und Erneuerung des Ordenswesens im Spätmittelalter. Forschungen und Forschungsaufgaben. In: Untersuchungen von Kloster und Stift. Göttingen, 1980. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 68. Studien zur Germania Sacra 14.) 188–238.

idesorolható.¹⁹ Nemcsak az egyes körmendi vádpontok vágnak ezzel egybe, de a sommás helyzetértékelés is: az Ágoston-rendiek „szabadosan és a szerzetesi fegyelmet elhanyagolva, a feljebbvalókat nélkülözők módjára éltek”.²⁰

A körmendi kolostor átadását a szavak szintjén, mint látjuk, obszerváns célkitűzések ösztönözték. De hogyan viszonyulnak vajon ez esetben a szavak a dolgokhoz? Az Ágoston-rendiek azt vonták kétségbe, hogy a kettő egybeesik. Magyarán, szerintük az obszerváns ideálok csak a kolostor életébe történt beavatkozás legitimálására szolgáltak, miközben az valójában egyéb motivációk hatására és célok érdekében történt. Ez már csak azért is plauzibilis érvnek tűnik, mivel amennyire az obszervancia jogi-szervezeti, szellemi-lelki hozadéka a szerzetesség teljesítménye volt, a reform gyakorlatát, akárcsak Kőrmenden, többségében nem ez jellemezte. A kolostorok külső beavatkozás nélküli önreformja ritkán fordult elő. Az általános jelenség ezzel szemben az volt, hogy a reform a rendeken kívül álló tényezők – uralkodók, városi magisztrátusok, világi és egyházi földesurak, pápák és legátusaik, püspökök – aktív részvételével ment végbe. Valójában ez volt az a momentum, amely a késő középkori szerzetesi mozgalmat a középkoriaktól a leginkább megkülönböztette: a világi hatóságoknak a reform kivitelezésében korábban nem tapasztalt érdekeltsége és aktivitása. Őket saját autonóm céljaik mozgatták, ami nem feltétlenül esett egybe az obszervancia igényeivel. Már csak azért se, mert a reformszerzetesség a megújulás alapját épp a világból érkező hatások és kényszerek alóli mentesítésükben látta – a reform gyakorlata azonban egy ezzel ellenkező irányú folyamattá vált. A kolostorreform alapvetően a „vallás laicizálódásának”²¹ eseménye volt. Ezen túlmenően egy kolostor ilyen „külső” reformja – a körmendihez hasonlóan – általában a régi életükhöz és kolostorukhoz ragaszkodó konventuális szerzetesek eltávolítását és obszervánsoknak juttatását jelentette. Egy ilyen, a helyi és az egyházi-világi hatóságok több szintjén párhuzamosan zajló esemény bonyolult érdekérvényesítő harcokkal járt. Ebbe a folyamatba pedig sok szereplő – a szerzetesek rokonaitól, haragosaitól és cimboráitól kezdve a helyi püspökön át az uralkodóig bezárólag – sokféle egyéni, politikai érdeke keveredhetett.²² Joggal feltehető tehát, hogy Kőrmenden sem történt ez másképp.

Jelen tanulmány annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik tehát, hogy mi történt valójában Kőrmenden 1517–1518-ban. Mi készítette Bakócz

19 Az obszerváns mozgalmakra legutóbb ld. Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen. Hrsg. Kaspar Elm. Berlin, 1989. (Berliner Historische Studien 14. Ordensstudien VI.), különös tekintettel a rendtörténeti jellegű tanulmányokra, 3–400.

20 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 17v. Vö. Paul L. Nyhus: The Franciscan Observant Reform in Germany. In: Reformbemühungen i. m. 211.

21 P. L. Nyhus: i. m. 217.

22 Reformbemühungen i. m. Landesherren, städtische Obrigkeit und Ordensreform c. tematikus egység tanulmányai, 515–570.; Manfred Schulze: Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation. Tübingen, 1991. (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe 2.) 80–119. A téma további gazdag, elsősorban német irodalmát ld. ebben, 201–213.

Tamást arra, hogy az Ágoston-rendi remeték körmendi kolostorát az obszerváns ferenceseknek adja? Ezzel tulajdonképpen azt kérdezzük, hogy a kolostorreform melyik vonulatába tartozik az általunk vizsgált eset. Úgy vélem, ez nem csak az érsek személyisége és politikai pályafutása mellett kevésbé ismert főpásztori tevékenysége, a szerzetesrendek reformjában vállalt szerepe közelebbi megismerése miatt érdekelhet minket. Hanem azért is, mert noha az obszerváns kolostorreform a késő középkori egyházpolitika és vallási élet meghatározó folyamata volt, nagyon keveset tudunk róla. Legtöbbször csupán – amint látni fogjuk – az átadás vagy a per tényét. A körmendi kolostor ügyében azonban a vizsgálat során készített jegyzőkönyv kivételesen megmaradt annak következtében, hogy az ügymenet során a római kúriába került, ahol nagyobb esélye volt az elmúlt évszázadok túlélésére. A kivételes lehetőséget az esemény alapos megismerésére másfelől a végrehajtók alaposságának köszönhetjük, amire minden bizonnyal az ügy Bakócz érintettségéből adódó rendkívüli súlya készítette őket.

Az érsek mozgatórugóinak, a „miért” kérdéseinek a megértése a „hogyan” ismeretében most is biztosabban remélhető. Ezért először a szentszéki eljárás rekonstrukciójára teszek kísérletet a jegyzőkönyvbe foglalt peres iratok kronológiai sorrendjét követve, s a kolostorreform egyéb hazai (és részben külföldi) példái, X. Leó pápa és Bakócz kapcsolata, a rivális szerzetesrendek római és hazai erőviszonyai, s a pápaság kolostorreform irányába tanúsított magatartása összefüggésében. Ezt követi a belső motívumok feltárása, mindenekelőtt az érsek egyházpolitikai tevékenységét, a szerzetesrendekhez fűződő kapcsolatát közelebbről megvizsgálva.²³

A szentszéki eljárás

1513: Bakócz kérelme és X. Leó pápa engedélye

Első forrásunk egy 1513. szeptember 17-én kelt bréve. Ebben a pápa Bakócz Tamás kérését teljesítve mint Magyarországra küldött legátusának felhatalmazást adott arra, hogy a körmendi kolostort az ágostonosok eltávolításával valamelyik kolduló rend obszerváns képviselőinek átadja és a romos kolostort rendbehozza. X. Leó szavai szerint az érseket erre az indította, hogy a kolostor „nagy részt romokban áll, s benne csak kettő, legfeljebb három szerzetes tartózkodik, akik mintha feljebbvaló nélkül lennének, kényük-kedvük szerint tartják az istentiszteleteket, amiből nemcsak a környék megbotránkozása, hanem ami sokkal rosszabb, a hit és áhítatosság csökkenése származik”.²⁴ Bakócz később, az ágostonosok elleni gyakorlati fellépése során e bréve legitimitáló erejére hivatkozott.

23 Részletesen a forrásról és feldolgozásának egyéb területeiről ld. *Erdélyi Gabriella*: Egy Bakócz-féle kolostorper története. *Analecta Mediaevalia* II. 2003. s. a.

24 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 11r–12v.

Mint köztudott, az esztergomi érsek ekkoriban maga is az Örök Városban tartózkodott. 1511 őszén, amikor meghívásának eleget téve a lateráni zsinatra Rómába ment, politikai befolyása és tekintélye csúcán állt.²⁵ Helyzetét leginkább a nyugati monarchiák belpolitikailag mindenható, s külpolitikailag is komoly tényezőnek számító bíboros-kancellárjaiéhoz hasonlíthatjuk. 1500-ban a magyar uralkodó ajánlása mellett – a Bakócz diplomáciai szolgálatait viszonzó – Velence támogatásával nyerte el a bíborosi kalapot, hogy 1512-ben már a kardinálisok között elsőként emlegessék. II. Gyula halálát (1513. február) követően így valóban esély mutatkozott arra, hogy beteljesedjen régi álma, a pápai trón elnyerése. A pápaválasztó konkláv első fordulója után azonban, ahol huszonöt kardinálisból hét rá is szavazott, működésbe léptek az itáliai többségű bíborosi kollégium önvédelmi reflexei: március 11-én a már hetvenes éveiben járó magyar prímás helyett a fiatal firenzei bíborosnak, Giovanni da Medicinek ítélték a tiarát.²⁶

Az új pápa az 1512 májusa óta ülésező lateráni zsinat fő feladatának a keresztény uralkodók közti béke helyreállítását és a török elleni keresztes hadjárat szervezését tekintette. Ez a zsinat eredeti célkitűzései közé tartozott, gyakorlati lépésekre ennek érdekében azonban csak X. Leó trónra léptével került sor,²⁷ mégpedig oly nagy lendülettel, hogy számomra sem tűnik alaptalannak a hazai történészek azon feltételezése – még ha a külföldi szakirodalomban e téren csupán az új pápa és a zsinat kereszténység védelme iránti elkötelezettségéről olvashatunk –, hogy ez X. Leó személyes érdekeit is szolgálta. Mivel a magyar bíboros ekkor végleg az Örök Városban kívánt letelepedni, és továbbra sem mondott le a pápai trón megszerzéséről, a keresztes hadjárat meghirdetése egyúttal a veszélyes rivális mielőbbi eltávolításának eszköze volt.²⁸ A Medici pápa döntése nem is késett sokáig: 1513. július 15-én a magyar prímást magyar-

25 A korszak leglátványosabb papi karrierjének állomásaira ld. *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 230–231.; *Fraknói V.*: i. m. 5–86. passim. Belpolitikai hatalmának kortárs megfogalmazására 1511-ből ld. a velencei követ 1511. aug. 7-i jelentését: „Molti credono, che mai sia per partirse da questo regno, per esser qui grandissimo maistro, de somma auctoritá. Papa et re, et quel qu’ el vuol.” Idézi *György Székely*: Reform und Politik im Leben des Kardinals Bakócz. In: Reform – Reformation – Revolution. (Ausgewählte Beiträge einer wissenschaftlichen Konferenz in Leipzig, 1977.) Hrsg. Siegfried Hoyer. Leipzig, 1980. 84. Bakócz külpolitikai tevékenységére ld. *Fraknói V.*: i. m. 77–104.

26 Mint első bíborosra ld. *Gy. Székely*: i. m. 84. A pápaválasztásra ld. *Ludwig Pastor*: Geschichte der Päpste. IV. Freiburg im Breisgau, 1906. 15–17.; *Fraknói V.*: i. m. 130–135.

27 *Eugen Guglia*: Die Türkenfrage auf dem V. Lateranconcil. Mitteilungen des Instituts für Österreichischen Geschichtsforschung 21(1900) 679–691.; *Kenneth M. Setton*: Pope Leo X. and the Turkish Peril. Proceedings of the American Philosophical Society 113(1969) 367–424.

28 *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. 11–28. A szerzők hatásos, de az összetettebb valóságot talán leegyszerűsítő nézetével azonban már nem érthetők egyet, amely magát a keresztes hadjárat meghirdetését is csupán kettőjük ellentétével magyarázza, mondván, hogy ezt sem a török helyzet, sem a keresztes hadjáratok addigra lehanyaglott hagyománya nem indokolhatta. Úgy vélem, inkább a két dolog szerencsés összekapcsolásáról volt szó. Vö. *Fraknói V.*: i. m. 135–136.

országi (és egyéb országokbeli) oldalkövetének nevezte ki keresztes hadjárat hirdetése végett. A Bakócz távozása feletti színlelt sajnálkozás sem leplezhette a ravasz firenzei kárörömét. A „béke angyalának” a „közjót és a keresztény világ javát” szolgáló megtisztelő feladatát a magyar bíboros politikai érvekkel már csak azért sem tudta elhárítani,²⁹ mivel Rómába érkezése pillanatától kezdve az európai összefogást és a törökellenes fellépést szorgalmazta a nyilvánosság előtt.³⁰ Más kifogást így valóban nehezen hozhatott fel a számára nemkívánatos megbízatás ellen, mint öregségét.³¹ Ráadásul a zsinati tárgyalások során egyéb diplomáciai feladatokat is kapott.³² Bakócz e politikai csapdába kerülve sem adta meg magát könnyen. Távozásáért cserébe, amit novemberig halogatott, a legkülönbébb kérésekkel állt elő. Először is a vállalkozás sikerét elősegítő teljhatalmat szerzett megbízatásához, novemberben pedig engedélyt kapott arra, hogy a hadjárat megindítása után Rómába visszatérhessen.³³ De legátusi küldetésétől független igényeit is készségesen teljesítette a pápa: Bakócz tekintélyes egyházi javadalmakat, fontos egyházkormányzati jogosítványokat, az általa alapított és tisztelt kápolnák javára búcsúkat kért és kapott.³⁴ Ebbe a sorba tartozik a körmendi Ágoston-rendi kolostor reformjának kérelme – amit a pápa az adott szituációban minden bizonnyal szintén habozás és külön mérlegelés nélkül teljesített.

29 *Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae–Parisii–Pestini, 1859–1860., II. N° 800. és 802.*

30 *Fraknoi V.: i. m. 120–130.*

31 Bakócz vonakodására ld. X. Leó I. Zsigmond lengyel királyhoz intézett 1513. okt. 27-i brevét: „Thomam cardinalem [...] una cum nonnullis fratribus nostris sepius in consilium adhibuimus, tandemque nihil tale cogitantem ac forsitan, quia annis gravis est, huiusmodi provinciam abnuentem, [...] ad Mtem tuam et tuum Polonie regnum [...] duximus destinandum”. *Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae [...] Sigismundi I. Regis Polonie [...] per Stanislaum Górski [...] collecte. Acta Tomiciana. I–XVI. Poznaniae–Wratislaviae–Cracoviae, 1882–1961., III. 12–13.*

32 A cseh huszitákkal való tárgyalásokra ld. *Nelson H. Minnich: Paride de Grassi's Diary of the Fifth Lateran Council. In: Uő: The Catholic Reformation: council, churchmen, controversies. Aldershot, 1993. 379.* A lengyel–német lovagrendi viszály elintézésére ld. *Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: Uő: Főpapok i. m. 115–116.*

33 Teljhatalmára: *A. Theiner: i. m. II. N° 800. és 802.; Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium Anno MDCXIV. Ed. Antonius Fekete Nagy–Victor Kenéz–Ladislau Solymosi–Geisa Érsegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) 34. és 54–55.* Zsigmond lengyel király *plenia potestas*nak nevezi a legátus hatáskörét, ld. levelét Bakóczhoz, 1514. márc. 3. *Acta Tomiciana i. m. III. 41–42.* A visszatérés kérdésére ld. *Fraknoi V.: i. m. 140.*

34 *A. Theiner: i. m. II. N° 801. (1513. júl. 18., visitator apostolicus); N° 803. (1513. aug. 4., primási joghatóság megerősítése és kibővítése); N° 804–805. (1513. szept. 6., az esztergomi kápolnát felkeresőknek és támogatóknak búcsú); N° 808. (1513. szept. 13., búcsúengedély az óbudai Szűz Mária-kápolnát felkeresőknek); N° 809. (1513. szept. 15., a Bakócznál kommandában lévő dalmáciai püspökség uniója a zenggivel); a zenggi, ottocsáci és milkoviai püspökségek adományozása Bakócznak (*Fraknoi V.: i. m. 140.*); a szepesi prépostság primási joghatóság alá rendelése, 1513. máj. 6. (*Török J.: i. m. Oklevéltár N° 80.*).*

Bakócz kérelmében egyébként sem volt semmi szokatlan. Kérésének kiindulópontja ugyanis az volt, hogy Körmend mezővárosát, ahol a szóban forgó kolostor található, „az elmúlt években szorgalmával és fáradozásával előteremtett pénzen megvette”.³⁵ Valóban. A mezőváros és a vár birtokába az érsek az utód nélkül elhalt Monyorókeréki Ellerbach Jánossal, Körmend akkori földesurával 1496-ban kötött örökösödési szerződés révén jutott.³⁶ A 15. század folyamán pedig több olyan kolduló rendi kolostor reformját indítványozó folyamodvány érkezett Rómába Magyarországról, ahol a kérelmező szintén a kolostort befogadó mezőváros földesura és kegyura volt.³⁷

Az általam ismert példák kivétel nélkül ferences kolostorokkal kapcsolatosak. Időben az első ilyen fennmaradt kérvény a Pálóciaké: László országbíró és unokatestvérei, Simon lovászmester és János, Ung megye ispánja fordultak a pápa akkori Magyarországra küldött itáliai bíboros-legátusához 1448-ban. Azt

35 „Dudum circumspectio tua nobis exposuit, quod cum superioribus annis ex pecuniis sua industria et labore partis emerit oppidum Kermend in regno Hungarie situm [...] in quo una tantum domus fratrum heremitarum ordinis Sancti Augustini magna ex parte diruta existit.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 11r.

36 Bakócz negyvenezer forintos kölcsönei fejében kapta meg az Ellerbachok Vas megyei birtokait, jogait azonban csak többéves pereskedéssel sikerült érvényesítenie a Szécsiek (Ellerbach János anyja Szécsi Borbála volt), ill. Ellerbach özvegye, Kanizsai Katalin ellenében. Ld. *Bándi Zsuzsanna*: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. (Körmendi füzetek) 37–41.

37 Az alábbiakban csak azokkal az esetekkel foglalkozom, amikor ismerem a szupplikációra reagáló pápai brévé, és ezúton következtetni lehet a kérelmező indokaira, ill. a kolostor átadására végleg ténylegesen sor került. Nem térek ki tehát sem a monasztikus rendek házainak általában koldulórendeknek vagy a pálosoknak történő átadására vonatkozó magánkegyúri kérelmekre (mint pl. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. [= PRT] I–XII/b. Szerk. Erdélyi László dr.–Sörös Pongrác. Bp. 1902–1912., XII/b. 266–267.), sem a csak regesztában ismert bármilyen renddel kapcsolatos szupplikációkra és brévékre, amelyeknek gyakorlati fejleményei nem voltak, ill. nem ismerjük őket (mint pl. XV. századi pápák oklevelei. II. Kiad. Lukcsics Pál. Bp. 1938. [Olaszországi Magyar Oklevéltár II.] N° 1012., 1027. és 1059.). A hazai domonkos kolostorok obszerváns reformjáról nem maradtak fenn ilyen adatok, legalábbis a domonkos rendtörténetek nem tudnak róluk. Ld. *Harsányi András*: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.; *Implom József*: Adatok a Szent Domonkos Rend magyarországi tartományának történetéhez. Kézirat. (Az 1960-as években készült munka, Iványi Béla rendtörténeti kutatásaival együtt, Szőnyi Tamás és Zágórhidi Czigány Balázs gondozásában fog megjelenni, akiknek a kéziratba való betekintésért ezúton mondok köszönetet. Vö. *Szőnyi Tamás*: Iványi Béla domonkos rendtörténeti kutatásai. Tanítvány 7[2001] 2. sz. 96–105.) – Leginkább a Hunyadiak birtokán, Debrecen városában lévő ferences kolostor esete tartozna még ide. Erzsébet királyné 1466-ban tett panaszt Rómában a szerzetesek kicsapongó élete miatt, minek hatására 1466. szept. 26-án a pápa megbízta a váradi püspököt, akinek egyházmegyéjében állt a kolostor, hogy tartson vizsgálatot, és a szerzeteseket szorítsa szabályaik megtartására (Katolikus Szemle 10[1896] 615.) A szóban forgó brévéből azonban nem derül ki, hogy a királyné maga mit kért: a kolostor átadását vagy a konventuálisok megregulázását. Mégha a kolostorral kapcsolatos előzmények és a későbbi események alapján (ezekről alább lesz még szó) valószínű, hogy a kolostor obszerváns reformjáért folyamodott, az eset itteni mellőzését akkor is indokolja az, hogy a kolostor átadására végül mégsem került sor. Ld. még *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1922–1924., I. 156.

kérték, hogy a konventuális kolostort, amely a joghatóságuk alatt álló Sárospatak *oppidum*-ban áll, obszervánsoknak adhassák.³⁸ 1451-ben pedig Újlaki Miklós erdélyi vajda a család ősi birtokán, a szerémségi Újlakon (Ilok) épült ferences kolostor obszerváns reformjára kért engedélyt V. Miklós pápától.³⁹ Végül a Nógrád megyei Szécsény mezővárosában a konventuálisok – a kérvény szerint üresen és romokban álló – kolostorának újjáépítését és oda obszerváns barátok bevezetését kérte Rómától gúti Ország Mihály nádor 1466-ban.⁴⁰

E földesurak, akik valamennyien bárók, azok között is a legtekintélyesebbek voltak, szándékaikat az érsekkel egybehangzóan indokolták. Valamennyien egyrészt a kolostorok elhagyatott, romos állapotára hivatkoztak, amelyet a saját pénzükön ajánlottak rendbehozni, másrészt az ott lakó barátok szertelen és az istentiszteletet elhanyagoló, felháborodást keltő életét kifogásolták. Mivel pedig – amint a kieszközölt brévék fogalmaznak – e kegyes szándékok a hívek lelki üdvét és a keresztény hit növekedését szolgálták, az egyes pápák sorra engedélyezték e kolostorok obszervánsoknak juttatását.

1517: az Ágoston-rendiek eltávolítása, fellebbezésük és a pápa rendelete

A pápai engedély megszerzése után négy évig semmiféle változás nem történt a kolostor életében. Bakócz végül csak 1517 tavaszán kezdeményezte itthon a reformot. (A késlekedés okairól később lesz szó.) Fellépése részleteiről április 28-án kelt, az ágostonosok kitiltását elrendelő legátusi pátense tájékoztat. Beavatkozása jogi alapjául a pápától 1513-ban kapott hatáskörére, indoklásul pedig a bréve-ágostonosokat elmarasztaló állításaira hivatkozott. Persze tudjuk, amint az eljárásban érintettek is bizonyára tudták, hogy ezek nem tartalmaztak mást, mint amit Bakócz Rómában személyesen előadott. Az érsek mindenesetre utólag megpróbált kibújni a vádló szerepéből, a kezdeményezés felelősségét a pápára hárítva. A kolostor válságos állapotáról szerzett személyes tapasztalatait – időben elcsúsztatva – már csak a bréve állításainak igazolásaként említi, holott az Körmenden is mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy az érsek Rómába menet járt a kolostorban. Több perbeli tanú, köztük a kolostori templom gondnoka, *providus* Körmendi Nagy Pál mesélt erről:

S hallotta egyszer a főtisztelendő esztergomi [érsek] úr szájából, hogy a szerzeteseknek mondta, hogy túl kevesen vannak, és az Isten tiszteletét elhanyagolják, s hogy ha

38 1448. jún. 25. Carvajal pápai legátus parancsa az obszerváns ferencesek vikáriusának. Magyar Országos Levéltár (= MOL), Diplomatikai Fényképtár (= DF) 275 504.

39 1451. máj. 5. A pápa mandátuma Szécsi Dénes esztergomi érsekhez. MOL DF 275 506. Kiadva: Bullarium Franciscanum. Nova Series. I. Ed. Fr. Ulricus Hütemann. Quaracchi, 1929. N° 1472.

40 1467. jan. 2. II. Pál pápa a derecskei apátnak és a bozóki prépostnak. MOL DF 275 516. Kiadva: Bullarium Franciscanum. Nova Series. II. 1455–1471. Ed. Fr. Joseph M. Pou Y Marti. Quaracchi, 1939. N° 1397.

nem lesznek többen, s nem hajlandók életüket megjobbítani, az istentiszteletek felől jobban gondoskodni, az a szándéka, hogy eltávolítja őket, mivel nem engedheti meg, hogy egy ilyen kolostor elhagyatottá váljék, és híján legyen a szent imádságnak. Az állítása helyére és idejére vonatkozó kérdésre a tanú azt felelte, hogy akkor történt, amikor az esztergomi [érsek] úr Rómába utazott, s hogy mindez bent a kolostorban történt.⁴¹

Bakócz az ágostonosok vétkes életét másfelől bizonyos dokumentumok alapján is előre bizonyítottnak látta. Hogy itt milyen iratokra utal, azt konkrétan nem tudom. Talán már korábban is folyt vizsgálat az Ágoston-rendiek ellen, vagy a körmendi tanács fordult panaszaival hozzá mint egyben földesurához. Bár erről a tanúk nem beszélnek, az ágostonos provinciálishoz írt levelüket többen is említik.⁴² Így csupán „a nagyobb bizonyosság kedvéért” rendelte el Bakócz az ügyben tanúk kihallgatását. Az ekkor, 1517 tavaszán lefolytatott vizsgálat anyaga nem maradt ránk. Eredményéről Bakócz ítélelhező pátenséből csak annyit tudunk, hogy a vallomások alapján az érsek igazoltnak vélte a korábbi vádat, s az Ágoston-rendieket kolostoruk elhagyására szólította fel.⁴³ Egy hónap elteltével pedig, május 27-én felszólította az obszerváns ferenceseket a kolostor átvételére.⁴⁴

Az ágostonosok, amint láttuk, a pápához ekkor benyújtott fellebbezésükben az érsek ellenük indított eljárását két okból is jogtalannak tekintették: egyrészt tagadták annak indokait, másrészt sérelmezték a végrehajtás módját. A ferencesek elleni vádjukkal talán arra törekedtek, hogy kolostoruk ügyét Rómában ne a bíboros-legátus saját ügyeként érzékeljék, hanem rendjük és az obszerváns ferencesek ellentétéként, mivel így látták több esélyét a számukra kedvező pápai fogadtatásnak. Másfelől feltehetően nem merték egyenesen Bakóczot vádolni azzal, hogy ő koholta a vádat. Másik érvük az volt, hogy az érsek eljárásával egyházjogi státusukon esett csorba. Noha erre vonatkozó írásos dokumentumot nem tudtak felmutatni, valóban igaz, hogy a kolduló rendek és kolostoraik a pápaságtól kapott kiváltságaik értelmében a püspöki joghatóság alól mentességet élveztek, s a nemzeti egyházak területén különálló egységet alkotva közvetlenül a Rómában székelő rendi generális, illetve a pápa jurisdikciója alá tartoztak.⁴⁵ A kolostorok reformja ezért csak a rendi generális, vagy rendek közötti csere esetében – amint a körmendi kolostor esete is példázza – a pápa engedélyével és tekintélyével (*auctoritate apostolica*) történhetett. Érvelésük jelen esetben mégis sántít, mivel Bakócz nemcsak magyar egyházfő, hanem legátusként a pápa tekintélyének képviselője volt, amit az Ágoston-rendiek éppolyan jól tudtak, mint a Kúria.

41 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 87r.

42 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 83v–84r. és 100v.

43 *Sententia diffinitiva processum in se continens*, BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 10v–13v.

44 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 14rv.

45 *David Gutierrez: Die Augustiner im Spätmittelalter 1357–1517. Würzburg, 1981. (Geschichte des Augustinerordens I/1.) 116–122.; John Moorman: A history of the Franciscan Order from Its Origins to the Year 1517. Oxford, 1968. 177–184.*

Az apelláció hatására X. Leó pápa 1517. szeptember 1-jén Szatmári György pécsi püspököt jelölte ki bírónak, akinek első feladata az volt, hogy az ágostonosoknak azonnal visszaadassa jogtalanul elvett kolostorukat, utána pedig kivizsgálja az ügyet. Az eredményt a pápa Rómába rendelte, amelynek fényében ő kívánt végső ítéletet hozni. Ezenkívül eltiltotta az egyházi bírakat, köztük név szerint Bakócz bíboros-legátust, a körmendi és magyarországi ágostonosok „színlelt ürügy alatt” történő zaklatásától, „tekintve, hogy nem akarjuk azt, hogy Szent Ágoston rendjének szerzetesei mind polgári, mind bűnvádi ügyekben, legyenek bármilyen jelentőségűek és fajtájúak, másnak, mint az apostoli széknél és generális perjelüknek, alá legyenek vetve”. Végül pedig felhatalmazta Szatmárit az engedetlenek kiközösítésére és világi karhatalom segítségével igénybevételére, hatálytalanítva bíboros-legátusának „talán” korábban adott saját felhatalmazását.⁴⁶

A pápai rendelkezés minden eleme igen elgondolkodtató. Egyet kivéve: Szatmári kiválasztása mögött valószínűleg nem kell semmilyen mögöttes szándékot sejtünk. Hasonló esetekben is tetszés szerint delegáltak Rómában főpapokat ilyen feladatra.⁴⁷ S most egyszerűen azért eshetett rá a választás, mert mint egyben a kancellária vezetője ő volt a legbefolyásosabb főpap-politikus az országban. Egy olyan ügy pedig, amely a bíboros-érseket érintette, ilyen jelentőségű bírót kívánt. Ezzel szemben az már nem magától értetődő, hogy a delegált bíró első feladatának a kolostor visszaadását rendelte el, s csak ezt követően írta elő a tanúkihallgatás elvégzését. Még akkor sem, ha ez kánonjogilag indokolt volt: Gratianus dekretálisai ugyanis *spolium* esetén a kárvallott fél visszahelyezését írták elő.⁴⁸ A gyakorlat azonban ennek ellenére sokféle volt. S az esetek

46 X. Leó pápa mandátuma Szatmári György pécsi püspöknek. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 4v–5v.

47 A helyi prelátusokból választott delegált bírák intézményére, a római eljárás helyett, ld. J. Brundage: i. m. 127–129. A szécsényi kolostor ügyének kivizsgálásával a közeli egyházak előljáróit, a derecskei apátot és a bozói prépostot (MOL DF 275 516.), a szerémújlakiéval az esztergomi érseket (MOL DF 275 506.) bízta meg a pápa.

48 Corpus Iuris Canonici. I–II. Ed. Aemilius Friedberg. Graz, 1959. I., Decretum Gratiani, C. III. q. 1. c. I–IV. (Expoliatis vel eiectis omnia sunt redintegrande). Hazai alkalmazására ld. az esztergomi káptalan fellebbezését a város ellenében a Szentszékhez, 1325.: „Ceterum super eo, quod cum per eosdem cives iure nostro [...] fuisset spoliati et omnia iura canonica et civilia in hoc concordent et tradant manifeste, quod ante cognitionem cause nullus iure suo privari debeat, ymo ante omnia restituendus sit spoliatus”. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–III. Ed. N. Knauz–L. C. Dedek. Strigonii, 1874–1924., I. 60. Ld. az ágostonosok tiltakozását: „Et ita iterum et iterum protestatur prefatus procurator, et eo nomine, quod videlicet nisi premissis adimpletis et effectualiter secutis, non attendit in aliquam inquisitionem, neque testium aliquorum receptionem consentire, immo penitus et omnino illi, quantum de iure potest, se opponit et illam fieri vetat, nec immerito neque preter iuris rationem, cum ex apostolico decreto spoliatus, etiam si predo fuerit, sit ante omnia restituendus, nemo est, qui nesciat etc.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 24v. A *ius spoli* eredetére ld. Carlo Ginzburg: Rituális fosztogatások. Előszó egy folyamatban lévő kutatáshoz. In: Történeti Antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2000. (Replika könyvek 7.) 279–298.

többségében – legalábbis nekem ez a benyomásom a szerte Európából beérkezett néhány konventuális ferences fellebbezés, vagyis analóg jogi szituáció láttán – a pápai rendelkezés a kivizsgálás eredményétől tette függővé a kolostorok visszaadását.⁴⁹ A pápa, illetve a döntésében részt vevő személyek és kuriális hivatalok nemcsak a kivizsgálás és végrehajtás sorrendjét mérlegelhették, hanem abban is maguk dönthettek, hogy kit illessen a végső döntés joga. A külföldi esetek arról tanúskodnak, hogy ezt gyakran a kivizsgálást végző helyi megbízottak hatáskörébe utalták. Hogy Körmenden ezt a jogot a Kúria mégis magának tartotta fenn, mintha Szatmári püspök maga is sérelmezte volna a jegyzőkönyvhöz mellékelt jelentésében. Miután állást foglalt Bakócz eljárásának törvényessége mellett, megjegyezte: a jegyzőkönyvet „az ügy eldöntése nélkül, amint Szentségtek parancsolta, az iránta tanúsított hűségem és odaadásom jegyében Szentségteknek elküldtem”⁵⁰ – ami talán több mint egy tárgyilagos megállapítás.

De vajon miért született Körmend esetében Rómában ilyen szokatlan, egyértelműen az Ágoston-rendieknek kedvező döntés? A Kúria állásfoglalásában részt vevő tényezőket keresve felmerül a lehetőség, hogy a döntés tendenciózus-sága a két rend római erőviszonyait tükrözi. Meg kellene tehát vizsgálnunk az Örök Városban székelő rendi generálisok befolyását: vajon az ágostonosok velencei származású rendfőnökének vagy az obszervánsok konventuálisok feletti győzelmével (1517. május) a rend első emberének választott ferences Gilbert Nicolai szava ért többet ekkor a pápánál? Vagy tudnunk kellene, hogy milyen befolyással bírtak a rendek bíboros-protektorai: a ferencesek pártfogását ellátó Dominic Grimaldi, és a volt ágostonos generális, Egidio da Viterbo, illetve kik voltak még a pápa környezetében a két rend egyéb szövetségesei, lekötelezettjei vagy pártfogói.⁵¹ A vonatkozó forráscsoportok hallgatása e tekintetben azonban arra utal, hogy a rendek legfelső szintjére nem jutott el az ügy. Mert ha máshol nem, az ágostonos generális hivatali tevékenységét nagy rendszerességgel rögzítő regisztrumkötetekben⁵² találunk kellett volna erre vonatkozó bejegyzést.

A távoli körmendi kolostornak az ügye elsősorban tehát nem a rendeknek, hanem a pápának és környezetének volt a jelek szerint fontos. Mivel Magyarország bíboros-protektora, aki a római ügyintézésben elvileg szintén szerepet játszhatott, 1518 és 1523 között Giulio de Medici, X. Leó unokatestvére, illetve

49 Ld. *Bullarium Franciscanum. Nova Series. III. 1471–1484.* Ed. Fr. Joseph M. Pou Y Marti. Quaracchi, 1949. N° 625., N° 1744.

50 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 1rv.

51 A rendek bíboros-protektorainak szerepére ld. *Katherine Walsh: Papal Policy and local reform II. Römische Historische Mitteilungen* 22(1980) 124–125.; *Philipp Hofmeister: Die Kardinalprotektoren der Ordensleute. Theologische Quartalschrift* 142(1962) 425–464. A bíboros-protektorok személyére ld. *J. Moorman: i. m. 591.*; *Francis X. Martin: Friar, Reformer and Renaissance Scholar, Life and work of Giles of Viterbo. 1469–1532.* Rome, 1992. (The Augustinian Series 18.)

52 Ld. alább a 94. jegyzetet.

1523-ban VII. Kelemen néven megkoronázott utódja volt,⁵³ vele nem kell önálló tényezőként számolnunk. Marad tehát az a kézenfekvő megoldás, hogy az ügy a pápa személyes érdeklődését keltette fel, minden bizonnyal Bakócz, az egykori rivális érintettsége folytán. Erre utal a pápai reagálás önellentmondásossága is. X. Leó ugyanis a saját tekintélyét Magyarországon képviselő legátusával szemben érvel – az Ágoston-rendiek álláspontjával azonosulva – a rend feletti kizárólagos pápai hatalommal. Aminek, szó szerint értelmezve, semmi értelme. S ezzel nyilván a pápa is tisztában volt. Hogyan értendők akkor szavai? Valóban kétségbe vonta Bakócz eljárásának jogszerűségét, vagy ez csupán egy rosszul sikerült, reflexszerű retorikai fogás volt?

Közelítsük meg a problémát onnan, hogy Bakócz ágostonosok elleni eljárásának módja adott-e erre okot. Ismerünk néhány olyan egyéb hazai esetet, amikor a kolostor kegyura reformkérelmével szintén egyenesen a pápához fordult. A már említettek közül ilyen volt az újlaki és a szécsényi kolostor ügye. Mindkettő során az történt, hogy a pápa a magyar klérus egy-egy prelátusát bízta meg a reform végrehajtásával, ennek első lépéseként tanúkihallgatással egybekötött vizsgálat tartásával.

Újlak esetében Szécsi Dénes esztergomi érsekre (1440–1465) esett a választás, aki, miután megbízottai a helyszínen kihallgatták a tanúkat, 1451 decembereiben ítélethozatalra maga elé idézte a konventuális és obszerváns ferencesek képviselőit. Minden úgy zajlott tehát, amint Körmend esetében. Egy különbséggel: míg az ágostonosok nem jelentek meg Esztergomban Bakócz előtt, hanem egyenesen Rómába fellebbeztek, a konventuális ferencesek előjárói, élükön az erélyes Igali Fábián provinciálissal, megpróbálták az érsek előtt tiltakozni készülő eltávolításuk ellen – amivel persze kudarcot vallottak.⁵⁴ Ebben a párhuzamban szemlélve Bakócz eljárása szokványosnak látszik. A hasonlóságok mellett azonban van egy lényeges különbség: Bakócz nem mint kiküldött bíró és esztergomi érsek, hanem mint a pápa tekintélyét tisztségétől fogva képviselő *legatus a latere* lépett fel.⁵⁵ Eljárását össze kell tehát vetnünk az országban korábban kolostorokat reformáló itáliai származású legátusok tevékenységével is. A törökellenes háború szervezésére küldött pápai követ, Giuliano Cesarini bíboros⁵⁶ 1443–1444 során a konventuális ferencesek három jelentős, királyi városban lévő

53 1518-ra: Archivio Segreto Vaticano (= ASV), Archivum Arcis (Armadio I–XVIII.), N° 2858.

1523-ra: *Joseph Wodka*: Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie. Innsbruck–Leipzig, 1938. (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom 4/I.) 62. A szerző 1519-re teszi Medici protektorsága kezdetét.

54 Szécsi *processus* magában foglaló pátense. 1451. dec. 21. MOL DF 275 507.

55 A legátusi tisztségre ld. *Richard A. Schnutz*: Medieval Papal Representatives: legates, nuncios, and judges-delegate. In: *Studia Gratiana post octava decreti saecularia XV*. Roma, 1972. 441–463.; *Lexikon für Theologie und Kirche*. IV. Hrsg. Walter Kasper. Freiburg–Basel–Rom, 1995. 546–547. és *Kubinyi A.*: Diplomáciai érintkezések i. m. 119.

56 Pályájára röviden ld. *Josef Wodka*: Cesarini. *Lexikon für Theologie und Kirche*. II. Hrsg. Josef Höfer–Karl Rahner. Freiburg, 1958. 997.

kolostorát: a budait, a pestit és a marosvásárhelyit is sikerrel reformáltatta, miközben Szegeden a reformkezdeményezés ellenére a konventuálisoknak sikerült megőrizni kolostorukat. 1448-ban pedig Juan de Carvajal bíboros-legátus⁵⁷ Hunyadi János kormányzó és a magyar rendek kérésére rendelte el több egyházi, illetve világi földesúr kezén lévő város ferences kolostorának (győri, lippai, debreceni, szatmárnémeti) reformját. Az obszervánsoknak azonban ezekbe nem, csak a reformot szintén támogató érseki székvárosba sikerült beköltözniük. A többi esetben az átadást a konventuálisoknak (Szeged) vagy/és a földesuraknak (pl. Debrecen) sikerült megakadályozniuk.⁵⁸

Mindebből itt számunkra az az érdekes, hogy a legátusok követi hatalmuknál fogva önállóan: a konkrét reformokra vonatkozó előzetes pápai felhatalmazás nélkül, csak utólagos római megerősítés mellett jártak el.⁵⁹ Másrészt nem tartották szükségesnek tanúk meghallgatását intézkedésük alátámasztására. Amint szintén egyszerű legátusi rendelettel került sor a Pálóciak által újfent Carvajal előtt bepanaszolt sárospataki konventuálisok eltávolítására is.⁶⁰ Ezzel szemben Bakócz azon túl, hogy legátus volt, külön engedéllyel bírt a körmendi kolostor reformjára, amely noha nem írta elő számára, „a nagyobb bizonyosság kedvéért” mégis kivizsgálást tartott a helyszínen, s csak ezt követően zárta ki az ágostonosokat kolostorukból. Összességében tehát nemhogy erőszakkal, hanem inkább az átlagost meghaladó jogi körültekintéssel járt el. Ha valamiben kivételesnek tekinthető, akkor óvatosságában. Bakóczot egyrészt az késztethette erre, hogy rendek közötti kolostorcseréről lévén szó, fokozottabb ellenállással és a rivális rendek közötti többszintű és elszántabb presztízsvédelemmel kellett ilyenkor számolni. Körmend esete ezen túlmenően abban is sajátos volt, hogy Bakócz egy személyben testesítette meg a panaszos földesurat, a konkrét ügy végrehajtásával megbízott pápai biztost és a bíboros-legátust. A szereptorlódás pedig sokak szemében gyanúra adhatott okot, nem ártott tehát az elővigyázatosság. A túlzott formai óvatosság persze a hamis tartalom leplezését is szolgálhatta. A problémára a későbbiekben még visszatérünk, most viszont térjünk vissza aktuális kérdésünkhöz, a pápa szándékaihoz.

Rómában tehát nem találhattak semmi kivetnivalót Bakócz eljárásában. Még akkor sem, ha mit sem tudtak arról, hogy tanúk kihallgatására is sor került a kolostorátadás előtt – amit az ágostonosok apellációjukban gondosan elhallgattak. De még akkor sem, ha a pápa komolyan kétségbe vonta (amit a „talán” kitétel jelez), hogy ő valamikor is engedélyt adott volna Bakócznak a körmendi kolostor reformjára, mivel ezt a főpap egyszerűen legátusi jogkörével élve is megtehetette volna a jelek szerint. A pápa tehát jog szerint eljáró bíboros-legátusával szemben hangoztatta a Szentszéknek az ágostonosok rendje feletti közvet-

57 Küldetésére ld. *Fraknói Vilmos*: Carvajal János bíbornok magyarországi követségei. 1448–1461. Bp. 1889.

58 *Karácsonyi J.*: i. m. I. 58–59. és 331.

59 Cesarini intézkedéseinek pápai megerősítése, 1444. jan. 29. MOL DF 275 632.

60 *Karácsonyi J.*: i. m. I. 59.; MOL DF 275 504.

len bírói hatalmát, másként fogalmazva: a rend püspöki és érseki joghatóság alóli exempcióját. Ennek csak úgy van értelme, ha Bakóczot X. Leó nem saját tekintélye képviselőjének tekintette, hanem a helyi érdekek exponensének. Aki-nek, akár mint földesúrnak, akár mint érseknek, ha külön felhatalmazást nem kapott erre Rómától, valóban nem volt joga kolduló rendi kolostor megreformálására.

X. Leó sajátos látószögét a pápaság és az obszerváns mozgalmak kapcsolatának hátterében érthetjük meg. A kuriális magatartás az ezt kísérő retorikával együtt e tekintetben a 15. század második felében jelentősen megváltozott. Jól-lehet Róma eredendően érdekelt volt a könnyen céljai szolgálatába állítható kolduló rendek reformjában, ami a mozgalmakat a kezdet kezdetén megmentette a korábbi eretnekmozgalmak sorsától, s pápai privilégiumokhoz juttatta őket, a mozgalmak térhódítása azonban idővel a provinciáktól független kongregációk alakulásával, a kolostorok reformja pedig a helyi világi hatóságok és egyházi hierarchia rendek feletti befolyásának növekedésével járt. A Szentszék pedig ezt, érthető okokból, már nem nézte jó szemmel. A rendek egységének és kiváltságainak védelme érdekében az 1460-as évektől kezdve egyre gyakrabban tiltották kiközösítés terhe alatt, hogy az obszervánsok a konventuálisok kolostorait laikusok támogatásával elfoglalják. Ezt érthető önvédelemből tették: a tiltásokat ugyanis a konventuálisok kiváltságainak megerősítése és a pápaság kolduló rendek feletti közvetlen joghatóságának hangsúlyozása kísérte.⁶¹

Az 1440–1450-es években benyújtott hazai obszerváns reformkérelmekre adott pápai engedélyek így az általános tendenciát tükrözik. Kivételesnek a Bakócznak 1513-ban adott engedély tekintendő: a bíboros ezt csak kivételes hazai és nemzetközi befolyásának köszönhette. A kolostorok megújítását Rómában ugyanis ekkor már régóta inkább a konventuálisok önreformjának támogatásával igyekeztek megoldani. Nemcsak a rendi generálisok törekedtek erre, hanem az obszerváns reformokat kísérő pereskedéseknek és fegyveres összecsapásoknak az egyház tekintélyét romboló következményeit felismerve maguk a pápák is. A fordulópont II. Pál pontifikátusa (1464–1471) idejére tehető,⁶² amit

61 *Katherine Walsh*: Papsttum und Ordensreform in Spätmittelalter und Renaissance: Zur Wechselwirkung von Zentralgewalt und lokaler Initiative. In: Reformbemühungen i. m. 411–431.; *Kaspar Elm*: Die Bedeutung Johannes Kapistrans und der Franziskanerobservanz für die Kirche des 15. Jahrhunderts. In: *Uő*: Vitasfratrum: Beiträge zur Geschichte der Eremiten- und Mendikantenorden des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts: Festgabe zum 65. Geburtstag. Hrsg. Dieter Berg. Werl, 1994. (Saxonica Franciscana 5.) 309–320.; *Bullarium Franciscanum*. II. i. m. 1467. febr. 28. N° 1408.; 1474. aug. 31. A hazai konventuális ferencesek kiváltságainak pápai megerősítése a világiak kolostorátadásainak tiltása és a pápaság felettük való közvetlen joghatóságának hangsúlyozása mellett. Ld. *Karácsonyi J.*: i. m. I. 70.

62 Ld. az előző jegyzetet. II. Pál 1467-es bullája volt a hivatkozási alap utódai számára is. Az ágostonosoknak szóló külön bullát ld. *Bullarium Ordinis Sancti Augustini Regesta*. III. Ed. Carolus Alonso OSA. Romae, 1998. (Fontes Historiae Ordinis Sancti Augustini. Tertia Series 3.) N° 630. (1464). A változást jól mutatja IV. Jenő pápa egy itáliai konventuális kolostor obszerváns reformját elrendelő brevéje. Vö. i. m. N° 268. (1442).

a szécsényi kolostorper során tanúsított pápai magatartás is jól példáz: az obszerváns reform ellen fellebbező ferences provinciálisnak sikerült elfogadtatnia a pápával a kolostor visszaadását.⁶³

Az 1517-es pápai határozat így egyrészt Bakócz Rómában lehanyatlott tekintélyét tükrözi: X. Leónak ekkor már nem kellett mindenáron a magyar bíboros kedvében járnia. És nem is járt, holott megtehetette volna, hogy az egykor sikeresen félreállított riválist legalább ebben az apró ügyben kárpótolja de ilyen személyes indíttatást a jelek szerint nem érzett. Afelől azonban semmi kétsége nem volt, hogy Magyarországon Bakócz akaratának még most sem mondhat ellen senki. Amikor tehát a kolostor azonnali visszaadását rendelte el, és a végső döntést magának tartotta fenn, a magukat a Szentszék védelmébe ajánló ágostonosok érdekeit védte a helyi hatalmi tényezőként számba vett Bakócz érsek befolyásával szemben. Ezt a következtetésünket a somlóvásárhelyi reform eseményei is alátámasztják. A bencések itteni zárdáját 1511-ben Bakócz az apácák hanyag életére hivatkozva a premonstreiek kezére adta. Az ekkor éppen a rend belső reformján fáradozó bencés vezetés feltehetően azért nem fellebbezett ez ellen azonnal, mert nem mert. A jelek szerint azonban az átadás nem volt zökkenőmentes: 1515-ben Rómában ismételtén utasítani kellett a bencés apácákat, hogy a reform végrehajtásában működjenek közre.⁶⁴ E mögött továbbra is kétségkívül Bakócz állt: az ügy intézésére, a fenti irat kiállítására delegált bíró, Philippus de Senis, az Apostoli Kamara klerikusa, a magyar bíboros római bizalmasa volt.⁶⁵ Nem csoda, ha a bencések a hivatalos fellebbezéssel 1524-ig vártak. A pápa a vizsgálat elvégzését és a végső döntéshozatalt is delegált bírókra bízta, amit azért tehetett meg anélkül, hogy ezzel a bencéseket előre elmarasztaló ítéletet hozott volna, mivel Bakócz ekkor már nem élt.⁶⁶ Viszont, hogy Körmend

63 1469. júl. 11. II. Pál megerősíti a konventuálisok és obszervánsok egyezségét. Bullarium Franciscanum. II. i. m. N° 1569.

64 Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. (= MREV) Ed. Josephus Lukcsics et al. I–IV. Bp. 1896–1907., IV. N° 188., 233–241.

65 Senis 1513. márc. 19-én Bakócz közbenjárására a pápától adományba kapta az esztergomi Boldogságos Szűz-kápolna javadalmát. Jogai érvényesítéséért évtizedes pert folytatott az esztergomi káptalannal, amely során prokurátora maga Bakócz volt. Ld. *Körmendy Kinga*: A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a XVI. század elején. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Szerk. Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1993. 171–175. Senis mint az esztergomi káptalan kanonoka a távollévők között, ld. *Lukcsics Pál*: Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején (1500–1527). Esztergom, 1927. 25. Talán azonos Philippus Senensis de Sergardissal, aki 1503-ban Péter magyarországi bíboros-legátus auditora, *domesticus familiarisa* volt (*Bónis György*: Szentszéki regeszták. Bp. 1997. [Jogtörténeti Tár I/1.] N° 3946.), s mint ilyen 1501-ben a jáki apát és Kanizsai Katalin perében ítélkezik. A jáki apátot Bakócz pártfogolta, az ő közreműködésével kerülhetett az ügy Philippus elé, akinek ítélete ellen Kanizsai Rómába fellebezett, itteni auditort kérve. (Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv [= ÖStA HHStA], Familienarchiv Erdődy [= Arch. Erd.], Urkunden 10 213.) Az ügyet ld. még később.

66 MREV IV. N° 231., 294–295.

ügyében a pápa és az Ágoston-rendiek aggodalmai a másik fél nagy erőfölényét illetően nem voltak alaptalanok, az 1518-ban lefolytatott szentszéki kivizsgálás be is igazolta.

1518: szentszéki törvényszék Budán és tanúkihallgatás Körmenden

Bakócz 1514-gyel kezdődő hatalomvesztésével párhuzamosan Szatmári György pécsi püspök-kancellár politikai csillagzata egyre emelkedett, a kiskorú király mellett a fő hatalom 1518 után pedig már kétségkívül az ő kezében volt.⁶⁷ Megbízása a körmendi ágostonosok ügyében így nyilván a pápa akarata ellenére, de az egykori konklávista vetélytársnak kedvezett. Bakócz és Szatmári, az egykori patrónus és pártfogoltja viszonya ugyanis, annak ellenére, hogy később gyakran eltérő politikai irányvonalat képviseltek,⁶⁸ a jelek szerint bizalmas és kiegyensúlyozott maradt. Az 1514. novemberi országgyűlésen a Bakócz-ellenes hangulat a tetőpontjára hágott: „Már csak az maradt, hogy életemet, amely amúgy is keserű nekem, elvegyék” – panaszkolta az eseményeket Esztergomból figyelő érsek. Élete e talán legválságosabb pillanatában egyetlen szövetségese a pécsi püspök maradt,⁶⁹ aki régi patrónusa irányában az ágostonosokkal folyó viták során is hálásnak bizonyult: a maga helyett kinevezett bíró, Vitéz Mihály, akit ekkor familiárisának nevez, Bakócz környezetéből került az ő szolgálatába. Vitéz (a két Vitéz János rokona) 1511–1516 között a magyar gyóntató feladatát látta el a római kúriában. 1512-ben az érsek támogatásával kaphatott a pápától esztergomi prépostságot, 1513-ban ő a magyar bíboros egyik konklávistája, 1514 decemberében pedig az érsek egyik ügyvédje Rómában a *Sacra Romana Rotán* zajló perben.⁷⁰ 1521-ben azonban már ismét Bakócz szolgálatában találjuk, az

67 Kubinyi A.: A belpolitika i. m. 375–376.; Fraknói V.: Erdődy Bakócz i. m. 163.

68 Tóth-Szabó Pál: Szatmári György prímás. 1457–1524. Bp. 1906. (Magyar Történeti Életrajzok) 33.; Bónis Gy.: A jogtudó értelmiség i. m. 311–313.; Kubinyi A.: A belpolitika i. m. 342–343.

69 Bakócz s. k. levele vitézlő Wijzoka-i Márknak (arra kérte, hogy olvasás után égesse el). 1514. nov. 21.: „Expecta in omnibus a solo domino Episcopo Quinqueecclesiensi, et quicquid ipse dicet, facias. Si vult, quod cum nunciis huc venturis, redeas, ita facias, si minus, tunc diu expectes et maneat donec Wajida et ceteri domini abscedent. [...] De abbacia de Tapolcza, que debet occupari a manibus gubernatoris Agriensis, loqueris domino Rmo Q. similiter etiam domino palatino, quo sit iniuria dno cardinali Estiensi, [...] et rogabis ipsum dominum Episcopum ut non patiaturo hoc ita fieri et saltem roges laboret d. Sua Rma, ut revidetur de iure etc.” MOL DF 280 766. Nem érthetők egyet azzal a megállapítással, hogy ekkor Szatmári is bekapcsolódott a Bakócz elleni hajszába, érkezettnek látva az időt a hatalom megszerzésére (Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. 230.), mivel ez a megállapítás a ferrarai követ jelentésének Szatmári töretlen Bakócz-pártiságát alátámasztó téves olvasatán alapul. Monumenta Rusticorum i. m. 1514. szept. 27. 232.

70 Köblös József: Egyházi középélet Mátyás és a Jagellók korában. Bp. 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.) 376–377.; ASV, Sacra Romana Rota, Actorum 1. Hazatérte után Bakóczhoz fűződő kapcsolatát jellemző adat, hogy az érsek javára 1517-ben lemondott a pápától kapott szabolcsi főesperességről és egri kanonokságról. Annatae e regno Hungariae

esztergomi szentszék ügyvédjeként. De az érseki szentszék prokurátora volt világi jogászként Újhelyi Márton deák is, aki az Ágoston-rendieket Budán Erdődy Péter nevében vád alá helyezte.⁷¹ Az ő ügyvéd kollégája volt nemes Miletinczi Antal, akinek a fia nem más, mint Miletinczi János: a körmendi jegyzőkönyvet hitelesítő közjegyző, egyben a vizsgálat során bírósági jegyző, aki szintén az esztergomi szentszék alkalmazásában dolgozott. A Kőrös megyéből származó kismanesi-értelmiségi család és az Erdődyek közötti közeli kapcsolatot jelzi Miletinczi Miklós mester, kúriai jegyző életének egy mozzanata is: Erdődy Péter 1517. május 24-én – tehát a körmendi események sodrában – a királyi kúriában ügyvédei közé fogadta.⁷² A Szatmári–Bakócz-szövetséget, patrónus-kliens kapcsolatot jelzi Attádi Márton pályája is. Erdődy Péter ügyvéde nyilván nem véletlenül kérte, hogy őt küldjék ki Kőrmendre, a tanúvallatás levezénylésére. Attádi ugyanis, 1517 óta a pécsi püspök szuffraganeusa és házi prelátusa,⁷³ 1517 áprilisában Esztergomban Bakócz mellett volt: az ágostonosok távozását elrendelő legátusi pátenstben ekkor ugyanis tanúként szerepel.⁷⁴ Összességében tehát elmondhatjuk: a körmendi per végrehajtói valamennyien Bakócz környezetének tagjai voltak.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Kolozsvári Mihály Ágoston-rendi váci perjel Kőrmenden a tanúvallatások megkezdése előtt keserűen kifakadt: „szegény Ágoston-rendi barátok az ellenséges obszerváns barátokat pártfogolók nagy tekintélye és hatalma miatt a kifosztás ügyében nem találtak más,

---

provenientes in Archivio Secreto Vaticano. 1421–1536. Kiad. Körmendy József. Bp. 1990. N° 225. Az 1514-es római per során Vitéz ügyvédtársa Csuti Menyhért, fehérvári kanonok, korábban az esztergomi szentszék közjegyzője, 1516-ban Bakócz familiárisának nevezi. (*Köblös J.*: i. m. 341.; *Kubinyi András*: Budai Kakas János és történeti feljegyzései. In: *Uő*: Főpapok i. m. 200. 22. jegyzet.; *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. N° 3947., 4275. [zágrábi kanonok], 4280. [waskai főesperes] et passim; mint Bakócz familiárisa: ASV Camera Apostolica, Diversa Cameralia, vol. 67. fol. 130v–136v.) Az ő neve is előkerült a körmendi per során 1518 májusában: Erdődy Péter az akkor is Rómában tartózkodó Csutit nevezte meg Újhelyi Márton mellett képviselőjének (Kőrmend, 1518. máj. 13. Erdődy Péter ügyvédvalló levele. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 25v–27v.).

71 1515. nov. 17. (MOL DL 75 778.); 1521. ápr. 11.: Egyháztörténelmi Emlékek a Magyarországi Hitújítás Korából. (= ETE) I–V. Szerk. Bunyitay V.–Rapaics R.–Karácsonyi J.–Kollányi F.–Lukács J. Bp. 1902–1912., I. N° 27. Vö. *Kubinyi András*: Írástudás és értelmiségi foglalkozásuk a Jagelló-korban. Magyar Herold 1(1984) 186–208., 193. és 204.

72 A Miletincziek: *Bónis Gy.*: A jogtudó értelmiség i. m. 364–365. Ezenkívül Antalra: PRT V. 466–468. és 548., MREV IV. 470.; Jánosra: PRT X. 687., 1506: Erdődy Péter ügyvédvalló levele: BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 10rv. A közjegyzői pályára, közjegyzőkre mint egyúttal szentszéki jegyzőkre ld. *Bónis György*: A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán. Levéltári Közlemények 42(1971) 103–127.

73 Címei és javadalmai: *episcopus Augostopolitanensis, commendatarius prepositure de Maroth* (Marótfalva) *ac archidiaconatus et canonicatus ecclesie Quinqueecclesiensis* (BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 1r és 18r.). Címzetes püspökként is megtarthatta korábbi javadalmait: a fent említetteken kívül egy átai oltárigazgatóság tartozott közéjük. *Annatae e regno Hungariae* provenientes i. m. N° 224.; a szabad művészetek *baccalaureusa* (MREV IV. 139.).

74 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 13r.

[...] nála – aki csupán a rend egy egyszerű és tudatlan szerzetese – alkalmasabb ügyvédet és írnokot, aki nevükben bármit is beszélne, érvelne, írna és ügyüket képviselné, bármily nagy [...] és előre fizetett jutalmazás ellenében sem”.⁷⁵ Ezt minden további nélkül el is hihetjük neki. Vitéz és Attádi ugyanis következetesen mellőzték tiltakozásukat mind a kivizsgálás megkezdése, mind Erdődy Péter perbe avatkozása ellen, miközben kolostoruk visszaadását továbbra is hiábavalóan követelték.

A körmendi vizsgálat során mindkét fél és a tanúk is Erdődy Pétert tekintették Körmend földesurának. Teljes joggal, hiszen 1517 májusa, Bakócz végrendekezése és annak uralkodói jóváhagyása óta nemcsak a gyakorlatban, de jogilag is ő volt Körmend földesura.⁷⁶ Amikor tehát az Ágoston-rendiek fellebbezésére indult perben az obszerváns ferencesek védelmét magára vállalta, ezzel voltaképpen kegyúri kötelességeit teljesítette.⁷⁷

1518. május 4-én, a budai Szent György-templomban az obszerváns ferencesek és az ágostonosok az idézésnek megfelelően megjelentek Vitéz Mihály székesfehérvári prépost törvényszéke előtt, aki az országgyűlési elfoglaltságaira hivatkozó Szatmári nevében az eljárást vezette. Az ágostonosokat és ferenceseket egyaránt provinciálisaik, a rend budai káptalanán frissen megválasztott Pécsi Balázs és a ferences Dereszlényi Albert, valamint egy-egy budai barát képviselte. Amikor a bíró a ferencesekhez fordult, hogy az ágostonosok visszahelyezését elrendelő pápai brévéhez hozzászólásukat kérje, szavába vágott Újhelyi Márton mester. Ő, mint láttuk, Erdődy Péter ügyvédje volt, s „harmadik személyként, mint akinek [...] az ügyhöz igencsak köze van”, tiltakozott a bréve végrehajtása ellen. Mondván, hogy a pápa a Veszprém egyházmegyei kolostor visszaadásáról beszélt, amihez ő hozzájárul, de a győri *diocesis*beli körmendi kolostor a ferenceseké kell hogy maradjon, mivel onnan az ágostonosok állításával ellentétben a jogos úton lettek vétkeikért eltávolítva. A kolostor területi hovatartozását illetően a valóban becsúszott hibára nem reagálva, az ágostonosok azt válaszolták, hogy ők nem pereskedni akarnak, csupán a pápai bréve végrehajtását követelik, vagyis erőszakkal elvett kolostoruk *de facto* visszaadását. Amikor azonban két nap múlva Újhelyi a kezdeményezést teljesen magához ragadva az általa összeállított vádpontok alapján vizsgálatot követelt, az ágostonosok pápai kiváltságaikra hivatkozva felszólították, hogy hagyjon fel a zaklatásukkal, tekintve, hogy „neki és Erdődy Péter úrnak semmi közük a kolostorhoz”. Mire az ügyvéd azt

75 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 25r.

76 Körmend mellett Vas megyében a monyorókeréki és veresvári uradalmakat, továbbá tekintélyes Kőrös, Varasd és Veszprém megyei birtokokat örökölt. Bakócz végrendekezésére ld. MOL Diplomatikai Levéltár (= DL) 89 092.; ÖStA HHStA Arch. Erd., Urk. N° 10 269. és 10 270.; *Fraknói V.*: Erdődy Bakócz i. m. 176–177.; Erdődy Péter birtokátvételeének kezdetét Bándi Zsuzsa 1511-re teszi. *Bándi Zs.*: Körmend i. m. 41. 60. jegyzet.

77 A kegyurak védelmi kötelességére (*protectio, defensio*) ld. *Kollányi Ferenc*: A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban. Bp. 1906. 250–251.

felelte, hogy a kolostorhoz igenis sok közülük van, s a ferencesek pápai kiváltságaira viszonthivatkozva kérte az ágostonosokat, hogy hagyják őket békén.⁷⁸

Mint látjuk, az ágostonosok Erdődy Péter kolostor feletti kegyuraságát vitták. Álláspontjukkal azonban ismét magukra maradtak. A kánonjogi doktrínával rendelkező Vitéz Mihály a fentieknél szabatosabban fogalmazta meg a hivatalos álláspontot: „nemes és vitézlő Erdődy Péter, Körmend földesura és kegyura, aki a kolostorbeli obszerváns ferences barátok védelmének terhére [...] magára vállalta”.⁷⁹ A kegyúr tehát – a magyar perjogban is ismert⁸⁰ – harmadik személyként avatkozott a szentszéki perbe az alperes oldalán. Amikor az ágostonosok ezt a jogát vitatták, megpróbálták a kolostorreformot, vagy aminek ők nevezték, erőszakos megfosztásukat jogilag kizárólag a két rend ügyeként definiálni. A képletből igyekeztek kizárni egyrészt a helyi földesurat, másrészt az – ez esetben persze tőle függetlennek nem tekinthető – érsek-legátust, egyszóval rendi riválisaik helyi világi és egyházi szövetségeseit. Mint láttuk, a Szentszéknek is ez volt az érdeke. Az Ágoston-rendiek igyekezete azonban nem járt sikerrel: a pécsi püspök megbízottai a tanúkihallgatást folyamatos tiltakozásuk ellenére folytatták anélkül, hogy a kolostort előtte nekik visszaadták volna.

A végső pápai ítélet: az obszerváns kolostorreform helyi meghatározottsága

Az 1518 májusában Budán és Körmenden lefolytatott vizsgálat jegyzőkönyvét valamikor 1518 késő nyarán vehette át a pápa Cserbokor László csanádi préposttól.⁸¹ Ennek elején Szatmári György jelentése állt, amelyben a püspök röviden összefoglalta a történeteket. Azt, hogy a kolostort a pápa utasítása ellenére nem adta vissza az ágostonosoknak, így magyarázta:

Mivel tehát a főtisztelendő legátus úr ítéletéből [...] az ügyhallgató [ti. Vitéz Mihály] világosan megállapíthatta, hogy a remetéket nem önkényesen, hanem a jog rendjét betartva fosztották meg házuiktól, s az ügyhallgató nekem erről és az általa lefolytatott eljárásról megbízhatóan és részletesen beszámolt, ezért arra a következtetésre jutottam, hogy a ház visszaadása méltánytalan volna és sokak megbotránkozásával járna.⁸²

A szerzetesrendek egysége és saját tekintélye védelmezése mellett a pápai döntéshozatal egyúttal az az ezzel gyakran ellentétes cél vezette, hogy a refor-

78 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 2v–4r. és 15r–16r.

79 Vitézi mandátuma Attádi Mártonnak a körmendi vizsgálat lefolytatására. Buda, 1518. máj. 4. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 18r–21v.

80 *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 170. skk.; Werbőczy István Hármaskönyve i. m. II. rész, 84. cím.

81 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 108r. Cserbokor 1518. jún. 17-én Szatmári budai házában az evangéliumra esküt téve vette át a pécsi püspök pecsétjével lezárt jegyzőkönyvet.

82 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 1r.

mokkal járó gyakori botrányokat kerülje, és hogy a már kialakult feszültségeket minél hamarabb lecsillapítsa.⁸³ A jelek szerint X. Leó is megszívlelte a pécsi püspök tanácsát, és a kolostort a ferencesek kezén hagyta. A körmendi eset ezáltal végső soron minden egyedisége – kései volta, Bakócz sajátos helyzete, s az ebből eredő szokatlan pápai reakció – ellenére magán viseli a külső tényezők által kivitelezett kolostorreformok strukturális jegyeit. Így például jól érzékelhető a kánoni jogviszonyok és a reform gyakorlata közötti feszültség. Konkrétabban fogalmazva: az a tendencia, hogy a mendikáns kolostorok feletti közvetlen pápai joghatóság ellenére a reform kimenetele az obszervánsokat támogató helyi tényezőktől függött, miközben Rómának csak az alkalmazkodás lehetősége jutott. A döntés ugyan jogilag Róma kezében volt, de akarata végrehajtására csak akkor volt esélye, ha ez egybeesett az erősebbik helyi frakció akaratával. Amikor X. Leó elrendelte, hogy a körmendi kolostort adják vissza az ágostonosoknak, ez a feltétel nem volt adott, így nem is teljesítették a parancsát. Hogy a szituációból tekintélyvesztés nélkül kerüljön ki, csak annyit tehetett, hogy a fennálló helyzetet utólag jogilag szentesítette.⁸⁴ Így végső soron a késő középkori pápaságnak a békesség megőrzésére irányuló hangzatos törekvését a helyi hatalmi tényezőkkel szembeni gyengeségét leplező, abból erényt kovácsolni igyekvő propagandának kell tekintenünk. Összességében tehát a kolostorreform mint egyházpolitikai esemény – a szentek kanonizációihoz hasonlóan – felfogható a periféria és a centrum egyezkedési folyamatának, amely azonban a trentói zsinat hatására rövidesen Róma javára módosul.⁸⁵

83 Szinte minden obszerváns kolostorreform körüli perben szerepel a *scandalum* elkerülésének igénye mint a pápai döntést legitimáló érv. Egyik pregnáns megfogalmazása ennek a mainzi érseknek szól, aki pápai felhatalmazására hivatkozva reformálta tartománya ferences kolostorait. A németországi bíboros-legátus – Szatmárihoz hasonlóan – szintén az átadások törvényességével és az új tulajdonosok népszerűségével, a kolostor visszaadása esetén várható közfelháborodással érvelt a mainzi érsek mellett. Erre felel a pápa 1472-ben a következőképpen: „Volentes quantum cum Deo possumus scandalis obviare ac pacem, tranquillitatemque nutrire, reformationem tuam [...] factam, approbantes, eandem tuam fraternitatem in Domino exhortamur, ut omni studio et diligentia adnitaris rem istam taliter componere, ut de cetero ad Nos de praemissi querela aliqua non deferatur.” Bullarium Franciscanum. III. i. m. N° 307. Szintén beszédes eset a baseli: itt a konventuális ferencesek hivatkoznak a helyi lakosság támogatására, mondván, hogy nagy felháborodás (*gravia scandala*) lesz, ha kiteszik őket – aminek hatására a pápa megtiltotta a reformot (*Bernhard Neidiger*: Stadtreform und Klosterreform in Basel. In: Reformbemühungen i. m. 550.).

84 Körmendnél – ahol a jog Bakócz oldalán állt – is jobban tanúsítja a pápaság beszűkült mozgásterét a szászországi Halle ferences kolostorának reformja. Magdeburg érseke, aki a város földesura volt, a kolostort átadta az obszervánsoknak. Döntése ellen a konventuálisok a szomszédos földesúrhoz és a helyi espereshez fordultak segítségért. Ekkor az esperes kiközösítéssel büntette az obszervánsokat, mire azok a tartományfejedelem segítségét kérték. Miután a tartományi egyház reformján fáradozó világi fejedelem az obszervánsok pártjára állt, s a konventuálisoktól megvonta a védelmét, a pápa nem tehetett mást, mint hogy a ferences rend feletti közvetlen joghatósága, vagyis püspöki, ill. érseki jurisdikció alóli mentessége ellenére megerősítette a magdeburgi érsek reformhoz való jogát. *M. Schulze*: i. m. 83.

85 Vö. *Peter Burke*: How to be a Counter-Reformation saint. In: *Uő*: The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication. Cambridge, 1987. 48–62.

Róma és a helyi tényezők korabeli viszonyának a körmendinél szemléletesebb eseménye a már említett szécsényi reform. Mint már tudjuk, a ferencesek itteni kolostorának reformját szintén a kegyúr, Ország Mihály nádor kezdeményezte a pápánál 1466-ban. Az ekkor kijelölt pápai biztosok – a tereskei apát és a bozói prépost – az előírt vizsgálat megtartása nélkül, ráadásul az ellenállást tanúsító konventuálisok egyházi megfenyítése mellett adták át az obszervánsoknak a kolostort. A konfliktust tovább fokozta a nádor fiának és egyik familiárisának erőszakos beavatkozása. A provincia érdekeit elszántan védő reform-provinciális, Igali Fábián ekkor az őket ért jogtalanság miatt először a Szentszékhöz fellebbezett. A Rómában elrendelt kivizsgálást azonban a cseh husziták elleni háborúra hivatkozva Mátyás király leállította. Igaliék ekkor az uralkodói beavatkozás jogalapját nem vonták kétségbe, csak az indokait vitatták, alaptalannak tartva azt. Ezért Rómában a kivizsgálást elhalasztó szentszéki bíró, az erőszakoskodó kegyúr, az obszervánsok és az eredetileg kijelölt két pápai biztos ellen tettek panaszt. Ugyanekkor Igali a rend generálisa elé is beterjesztette az ügyet, aminek eredményeképp 1469-ben a rendi nagykáptalanon sikerült megegyeznie Szigeti Balázs magyar vikáriussal a kolostor visszaadásáról. Az előjárók római megállapodását a hazai obszervánsok tartománygyűlése is megszavazta, a pápa – Igali kérésére, a megegyezés biztosabb megtartása végett – pedig örömmel zárta le a rendi viszályt 1467-es rendelete hatályon kívül helyezésével és a kolostor visszaadásának elrendelésével. De hiábavalónak bizonyult mind a rendtagok kompromisszumkészsége, mind a pápa alkalmazkodása. A kolostor ugyanis, kizárólag a nádor akaratából, a kolostorról lemondott obszervánsok kezén maradt.⁸⁶

Bakócz fellépésének mozgatórugói

A kolostori élet válsága: a beavatkozás oka vagy ürügye?

Tudjuk már, hogy az Ágoston-rendiek állítása, miszerint erőszakkal vették el a kolostorukat, olyan tekintetben nem igaz, hogy Bakócznak erre ne lett volna kellő jogosítványa. A legátus megfelelő hatáskörrel és a jogi előírások betartásával reformálta a kolostort. Sőt, e téren inkább éppen túlzott óvatossága kelt feltűnést. Ugyanakkor az ágostonosoknak is igazuk volt, amikor kolostoruk azonnali visszaadását követelték, hiszen ez állt a pápai rendeletben. Hogy erre mégsem került sor, azt a Bakócz-párti bírácoknak „köszönhatték”. Ezek után azt kell tisz-

86 Az eset összefoglalását ld. *Karácsonyi J.*: i. m. I. 66–67. és 283–284.; *König Kelemen*: Hatszázéves ferences élet Szécsényben. 1332–1932. Vác, 1931. 58–62.; Országos Széchényi Könyvtár. Kéziratár. Folio Latini 4271. Antiquarii Provinciae S. Mariae in Hung. ordinis minorum S. B. N. Francisci Strictioris Observantiae collectaneorum 1768. (Kósa Jenő rendtörténetének egyik kézírata), fol. 41–44.; 1469. júl. 11. II. Pál megerősíti a konventuálisok és obszervánsok egyezségét, ld. *Bullarium Franciscanum*. II. i. m. N° 1569.

táznunk, hogy milyen volt valójában a körmendi kolostor állapota: minden rendben volt, ahogy az ágostonosok állítják, vagy vádlóiknak higgyünk, akik szerint válságba jutott? A kérdésben a legilletékesebbek a környék lakói, akik a szerzetesekkel nap mint nap találkoztak. Az őket képviselő tanúk pedig valamennyien megerősítették az ágostonosok erkölcstelen életéről és liturgikus kötelezettségeik elhanyagolásáról szóló vádakat. Persze nem feledkezhetünk meg az ágostonosok sugallta azon ellenévről, hogy a tanúk a felperes befolyása alatt az ő befeketítésükre törekedtek, magyarán nem mondtak igazat. A tanúvallomások hitelességének kérdése azonban csak a kihallgatás módját, a tanúk személyét és vallomásaikat egyenként és egymással összevetve vizsgáló szisztematikus elemzéssel tisztázható megnyugtatóan, ami szétfeszítené a tanulmány kereteit. Ezért itt csupán az ágostonosok érveléseinek önellentmondásosságára mutatta érvelnék röviden a mellett, hogy ők, s nem a tanúk torzítanak tudatosan.

A tanúk a vádak sablonos megerősítésén túl mintegy ötvenöt különböző történetet meséltek el a barátokról: ezek mindegyike egy konkrét eseményről szól sajátos részletekkel (hol, mikor, kinek a házában, gesztusok leírása, szavak idézése stb.). E történetekről, részint konkrétságuk, részint az emlékezés és a közvélekedés (*fama publica*) sajátosságait tükröző rendszerük (pl. változatos ismétlődésük) miatt nehéz elképzelni, hogy csupán a tanúk fantáziájának szülöttei.⁸⁷ A barátokkal folytatott beszélgetéseit három tanú is felidézte. A körmendi plébános – a többiekhez hasonlóan – így emlékezett:

bizony igen gyakran korholta a szerzeteseket kolostoruk elhagyatottsága és botrányos életvitelük miatt, azok azonban azt felelték neki, hogy ők önmagukban nem elégségesek arra, hogy ezen változtassanak, mivel annyira kevés alamizsnát kapnak, hogy nem lakhatnak ott annyian, hogy minden imaórát és istentiszteletet elvégezhesse.⁸⁸

Vagyis a barátok az őket jól ismerő hívek nekik szegezett panaszaira nem reagálhattak úgy, amint később a távoli Róma felé tették: egyszerűen hibáik tagadásával. Csupán magatartásuk indoklására tettek kísérletet: a hívek szűkmarkúságát mulasztásaik okaként tüntették fel. Persze a tanúk szerint az eseményeknek éppen fordított volt a logikája: a hívek botrányos életük következményeként vonták meg tőlük bőkezűségüket, s mentek inkább a plébániai templomba misére.

Továbbra is kérdéses azonban, hogy valóban ez, a szerzetesi és laikus vallásgyakorlat, egyben a társadalom megbomlott ideális rendjének (imádkozó szerzetesek és alamizsnát osztó hívek) helyreállítása, illetve, hogy csak ez állt-e mögötte. Másként: mindez ok, vagy inkább csak kapóra jött ürügy volt? Hallgassuk meg ismét először a tanúk véleményét. Amikor közvetlenül Bakócz beavatkozásának motivációiról faggatták őket, ugyan nem mindenki, de a kérdést elismételve a nagy többség megerősítette: Bakócz szerintük is az Ágoston-rendiek kihá-

87 Részletesen ld. Erdélyi Gabriella: „Causa scientiae”. Egy 16. századi tanúvallatási jegyzőkönyv anatómiája. Korall 2002. 9. sz. 5–31.

88 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 88r.

gásai és a hívek efelett érzett felháborodása, hitbuzgalmuk hanyatlása és már az egész klérusra kiterjedő megvetése miatt tette ki az ágostonosokat kolostorukból, s hozta oda a jobb életű ferenceseket. Egyszóval – amint a vád fogalmazott – „hitbuzgóságból, a vallás és a keresztény hívek üdvössége érdekében”. Más megfogalmazásban egy tanú szájából: „hogy nagyobb legyen a nép Isten iránti odaadása”.⁸⁹ Néhányan nem foglaltak ugyan állást, mondván, hogy erről semmit sem tudnak, de senki sem vonta kétségbe vagy állította az ellenkezőjét annak, hogy az érseket vallásos okok és célok vezérelték. Ez esetben mégsem hagyathatunk kizárólag a vallomásokra. Egyrészt ugyanis, szemben a konkrét történetekkel, itt sugalmazott, szájba adott kérdéseket erősítenek meg, nem maguktól mesélnek. Szavaik bizonyító erejét az is gyengíti, hogy itt véleménynyilvánításokról van szó (szemben az előbbi elbeszélő szövegrészekkel), s nincs semmilyen eszközünk annak ellenőrzésére, hogy a tanú tényleg azt mondta-e, amit gondolt. Az egyéb számba vehető külső körülmények pedig inkább állításaik ellen szólnak. Itt van például az a tény, hogy a reform végső soron kudarcba fulladt, mégpedig azon prózai oknál fogva, hogy Bakócz, illetve örököse, Erdődy Péter, nem tett eleget annak az ígéretének, hogy az épületeket a maga költségén helyreállítja, és a kolostort a szükséges felszerelésekkel ellátja. Pedig akkoriban is közhelynek számított, hogy szellemi megújulás csak rendezett fizikai körülmények mellett lehetséges.⁹⁰ A kolostorreformáló kegyurak – köztük a korábban említett főurakkal – ígéretüket megtartva ilyenkor általában nem is takarékoskodtak. Körmenden azonban a ferencesek mind Bakóczot, mind az unokaöccsét hiába kérték épületeik helyreállítására, aminek az lett az előre is látható következménye, hogy 1524-ben elköltöztek Körmendről.⁹¹ Ez a végkifejlet pedig arra utal, mintha ez esetben nem a vallásos megújulás, az obszervancia bevezetése, hanem csupán az Ágoston-rendiek eltávolítása lett volna az érseknek fontos. Emlékezzünk vissza: Rómába menet kolostorukban azzal fenyegette a barátokat, hogy ha nem változtatnak életükön, kidobja őket. Elképzelhető tehát, hogy célja ezzel nem a megjavításuk, hanem a már előre eltervezett kiebrudalásuk – amelyhez azután Rómában a pápai felhatalmazást is megszerezte – előkészítése volt. Egy szerzetesi közösség eltávolítását ugyanis figyelmeztetésüknek kellett megelőznie.⁹²

89 BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 17v. és fol. 49r.

90 B. Neidiger: i. m. 562–564.; Brian Patrick McGuire: *Spiritual Life and Material Life in the Middle Ages: a Contradiction? (The Example of Cistercians in Northern Europe.)* In: *Mensch und Object in Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Leben – Alltag – Kultur.* Wien, 1990. (Sitzungsberichte 568.) 285–314.

91 1524. márc. 11. VII. Kelemen pápa az obszerváns ferencesek provinciálisának kérésére engedélyezi, hogy a körmendi kolostort, tekintettel annak romos állapotára, elhagyhassák. ETE I. N° 127.

92 Vö. a vásárhelyi apácák elleni eljárással: „visa igitur monitione paterna sepissime facta diverso tempore per prefatum dominum cardinalem [...] predictis abbatisse et monialibus, ut honeste et laudabiliter in clausura viverent”. MOL DL 22 140.

Bakócz és az ágostonos provincia kapcsolatának feszültségeit ennél közvetlenebb adat is jelzi: 1520 áprilisában az ágostonos generális, Gabriele da Venezia a magyar provinciához intézett körlevelében – amelyet tömören bejegyeztek a regisztrumkötetbe – a szerzeteseket szent életre és az „esztergomi bíboros” kibékítésére ösztönözte.⁹³ A kérdés csupán az, hogy ez miként függ össze (ha egyáltalán összefügg) a körmendi eseményekkel. Melyik lehet az ok, és melyik a következmény? Az ágostonosok esztergomi rendi főiskolájának ekkori olasz vezetőjéről, Agostino da Vicenzáról írva Mezey László már 1514 körül Bakócz és a magyar provincia konfliktusáról beszél. Ennek okát azonban – mint mondja – nem ismeri. Tünetének – az események kronológiáját talán pontosan nem ismerve vagy lazán kezelve – a körmendi kolostor elvételével való érseki fenyegetést (ami 1511-re tehető), az 1520-beli fenti generálisi intelmet, valamint az olasz *magister regens* és a primás közötti, 1518 elejére datált állítólagos vitát tekinti. Bár ennek tárgyról sem tud közelebbit, Bakóczot sejtí a neves teológus és prédikátor röviddel ezutáni távozása mögött.⁹⁴ Ha ehhez hozzávesszük, amit a hazai egyháztörténeti diskurzusban Bakócz és az obszerváns ferencesek kapcsolatáról olvashatunk, vagyis hogy a rend kitüntetett pártfogója volt,⁹⁵ s felidézzük a körmendi Ágoston-rendiek fellebbezését, miszerint az érsek egy húron pendült a ferencesekkel, máris Bakócz és a premonstreiek párosa kontra bencések képlete áll előttünk. Az érsek premonstreipártisága és bencésellenessége összefüggéseire Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet: a jelek szerint magatartását vallásos, politikai és személyes tényezők együttesen motiválták és befolyásolták.⁹⁶ Ennek az időben is párhuzamos eseménysornak a közelebbi megismerése segíthet megérteni az ágostonosok, az obszerváns ferencesek és Bakócz kapcsolatát.

93 „Litteras item dedimus ad priores eiusdem provincie in singulis conventibus legendas, hortantes eos ad vite sanctimoniam et presertim ut cardinalem Strigoniensem pacatum redderent.” 1520. ápr. 10. Timkovics Pál cédulagyűjteményes hagyatéka (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár [= ELTE EKK] H 306.). Timkovics rendszeres hungarika-kutatást végzett a rend központi római levéltárában (Archivum Generalis Ordinis Eremitarum Sancti Augustini [= AGA]). Azóta a rendi generálisok regisztrumkötetének (Serie Dd.: Registri dei Reverendissimi Padri Generali) nagy része – a számunkra érdekes időszakból 1506-tól 1518-ig – kiadásra került a *Fontes Historiae Ordinis Sancti Augustini* sorozatban. A regisztrumokra az alábbiakban értelemszerűen a kiadásokból, ezek híján a levéltári jelzetet megadva hivatkozom, miután Timkovics amúgy sem lapszámozott, néhol javításra szoruló jegyzeteit a római eredetivel egybevettem. A fenti idézet jelzete: AGA Dd. 13. fol. 132v.

94 László Mezey: Maestro Agostino da Vicenza, Agostiniano Platonista nell’Ungheria Cinquentesca. In: *Rapporti Veneto-Ungheresi all’epoca del rinascimento*. A cura di Tibor Klaniczay. Bp. 1975. (Studia Humanitatis 2.) 330. A tanulmányra Szovák Kornél hívta fel a figyelmemet.

95 Mályusz E.: i. m. 292.; Sugár István: Az egri püspökök története. Bp. 1984. (Az egri főegyházmege schematizmusa I.) 196.

96 Mályusz E.: i. m. 226–232.

Bakócz, a bencés és a premontrei reform

A 16. század kezdetén a bencés és premontrei rendben egyaránt lendületes reform indult el. A közösségi élet újjáteremtésének külső feltételeit a rendi reformerek az előjárók kánoni megválasztásának gyakorlásával (a commendarendszer felszámolásával), rendszeres rendi gyűlések és vizitációk tartásával, az elszigetelten álló monostorok szorosabb, egy fő alatti egységbe szervezésével próbálták megvalósítani. Az első jelentősebb eredmények e téren mindkét rendben 1510–1512-ben mutatkoztak.⁹⁷

Mint közismert, a bencések reformjának kezdeményezője és fő támasza II. Ulászló, rendi vezéralakja az általa 1500-ban kinevezett pannonhalmi apát, Tolnai Máté volt.⁹⁸ A Mályusz tollán kibomló események szerint Bakócz a bencések kongregációs szervezési törekvéseit azért nézte rossz szemmel, mivel azok primási hatáskörét csorbították: a reform-apátságok ugyanis ezután Pannonhalm alá tartoztak, az esztergomi zsinat helyett a nagykáptalanra jártak, s nem ő, hanem a főapát vizitálta őket. Az ellentétek II. Ulászló halála és a kongregáció pápai megerősítése (1518) után eszkalálódtak: az érsek az erős főapáti hatalmat elutasító apátok függetlenedési törekvéseit felkarolva eredményesen gátolta a rendi reform hatékony működését. Ugyanakkor a premontreiek Franciaországból induló megújulási mozgalmának hazai sikeres megvalósítása hasonló egyértelműséggel Bakócz érdemének tekinthető. Első lépésben, 1506-tal kezdődően a király közreműködésével az érsek pártfogoltjai kerültek három nagyobb prépostság élére: Fegyverneky Ferenc, Majthényi Uriel és Dévai András, mindhármán középnemesi származású, tanult világi papok, akik kinevezésüket követően léptek be a rendbe. Sorban a sági, túróci és bozóki királyi kegyuraság alatt álló prépostságok előjárói lettek, a negyedik reformra kiszemelt bényi háznak pedig Bakócz volt a kegyura. 1510-ben – szinte észrevétlenül – a rend vezetése az ő kezükbe, általuk pedig a primáséba került. Mivel az új rendi határozatokban előírt rendi prépostválasztás nem a korábbi szokás szerint történt, vagyis az egyes prépostságok nem önállóan és maguk közül, hanem a rend vezetőinek beleszólásával választották meg előjáróikat, ezen erősen centralizált szervezet révén sikerült a reformokkal szembeni esetleges helyi ellenállást eleve meggátolni, és az érseknek a maga akaratát itt is érvényesíteni. A rend így Bakócz kézi vezérlésével működött: a rendi vezetőkkel egyenként is rendszeresen tárgyalt, akik tőle

97 A mozgalmak alábbi rövid áttekintésének forrásai: *Mályusz E.*: i. m. 221–233.; *Dr. Oszwald Arisztid*: Fegyverneky Ferenc, sági prépost, rendi visitator. 1506–1535. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934). Fejezetek a magyar premontreiek nyolcszáz éves múltjából. Gödöllő, 1934. 51–108.; PRT III. 74–139. Az alábbiakban ezért csak az ezekben nem található megállapításokat vagy adatokat jegyzetelem.

98 Bár Mályusz Tolnainak tulajdonítja kezdettől fogva a kezdeményezést, de amint Kubinyi András is röviden megemlítette (Mátyás király és a monasztikus rendek. In: *Uő*: Főpapok i. m. 248.), bizonyos itt nem részletezhető mozzanatok határozottan az uralkodó központi szerepére utalnak.

várták ügyeikben a döntést, de az is előfordult, hogy valamennyi prépost nála gyűlt össze Esztergomban (1519. május). A rendi reform ugyanakkor kétségkívül jelentős eredményeket ért el a szerzetesi élet helyreállítása terén, Bakócz emberei ugyanis a belső megújulás őszinte hívei és fáradhatatlan harcosai voltak. Fegyvernek a monostorok élére ugyan a saját embereit állította, de ezek egyszerű szerzetesek voltak, akiknek számíthatott a támogatására a reform megvalósításában; a prépostságokat vizitálta, a francia rendi központtal a kapcsolatot fenntartotta, a rendi vagyonnak – ami korábban gondatlanságból került idegen kézre – gondos kezelője és védelmezője volt, miközben fontosnak tartotta azt is, hogy a rend apácái számára a férfi szerzetesek magyar nyelvű rendtartáskönyvet (Lányi-kódex) állítsanak össze. A fenti események ennél jóval kimerítőbb tárgyalása során Mályusz így kommentálja Bakócz tevékenységét:

[Módszereinél] Nehezebb megértenünk Bakócz magatartását, az állandó figyelmet, amelyet a rend iránt tanúsított, s a támogatást, amelyben a reformot részesítette. Azonban bizonyára csak azért állunk vele szemben értetlenül, mert éppen őt megszoktuk az egoisztikus „renaissance egyéniség” azon típusának képviselőjéül tekinteni, amely közböbs az egyház iránt. Ha mentesíteni tudjuk magunkat a közkeletű, de csak általánosításokon nyugvó felfogástól, kevésbé fog szereplése érthetetlennek látszani. Egyébként két „racionális” okra is hivatkozhatunk, amelyek szintén közrejátszhattak elhatározásában. Az egyik a királynéra, de Foix (Candalei) Annára való tekintet, aki francia származású. A másik: ellenszenve a bencés rend iránt. Mint említettük, nem tetszett neki a Tolnai-féle reform, azt nem támogatta, sőt elgáncsolni törekedett. Mintha „csak azért is” meg akarta volna mutatni, mit ér hatalma, különösen védelmébe vette egy másik rend törekvéseit.⁹⁹

A premontreiek érseki támogatásának bencésellenes éle érdekes meglátás. Hogy kétségkívül igaz is, az már eddig is ismert, de ezzel összefüggésbe nem hozott mozzanatokkal is megerősíthető. Először Bakócznak a bencések mozgalma iránt tanúsított ellenséges viszonyulásának a reform kezdeteihez visszanyúló, vagyis a szervezeti reformokat jóval megelőző gyökerei hangsúlyozásával érvelnék a premontrei reform szellemi fogantatásának bencésellenes magvai mellett. Erre utaló jel, hogy 1505-ben nemcsak a pápa, de a király is szükségesnek látta az érseket külön arra kérni, hogy az engedetlen apátok megbüntetésében hatalmával segítse a gondokkal küszködő pannonthalmi apátot.¹⁰⁰ Egy megújuló bencés rend, élén egy befolyásos főpappal nemcsak érseki hatalmát, de anyagi érdekeit is sértette. 1490–1492 között Bakócz kezén volt a pannonthalmi apátság évi legkevesebb tízezer forintos jövedelme,¹⁰¹ s hatalmi kombinációiban a gazdag bencés apátságok mindig is fontos szerepet játszottak mint a fizetés vagy lekenyerezés eszközei. Az idegenek kezén lévő apátságok rendi visszaszerzése így

⁹⁹ Mályusz E.: i. m. 229.

¹⁰⁰ PRT III. 86. és Oklevéltár N° 145–146.

¹⁰¹ PRT III. 60–63. Az apátság éves bevételére ld. Kubinyi A.: Mátyás király i. m. 241–242.

anyagi forrásait és politikai mozgásterét szűkítette. 1514-ben is meg akarta például akadályozni, hogy a király elvegye Estei Hippolit egri püspöktől a tapolcai apátságot, ami be is következett.¹⁰² Bakócz annak idején (1497) Esteitől vette át az esztergomi érsekséget cserébe az egri püspökségért, amelynek volt viselőjét, egy másik itáliai bíborost pedig a szekszárdi apátsággal kárpótoltattott.¹⁰³ E tranzakció során cserejavadalomként a királyi kezelésben lévő Pannonhalma is felmerült, ami talán már a reform-előkészületek miatt veszítette el aktualitását.

Véleményem szerint Bakócz a pannonhalmi apát egyre növekvő befolyását – 1512-ben jött létre a reformapátságok első uniója – igyekezett korlátozni azzal a két pápai bullával is, amelyeket római tartózkodása idején eszközölt ki. Az első, amely 1513. július 18-án kelt, Bakóczot mint aznap kinevezett pápai alkövetet a követsége területén fekvő valamennyi szerzetesrend kolostorainak vizitációjával és reformjával bízta meg.¹⁰⁴ A másik röviddel ezután megerősítette az érsek *legatus natusi* és prímási joghatóságát: vagyis a megyéspüspök kikapcsolásával elismerte bizonyos saját egyházmegyéjén kívül eső ún. exempt egyházak – köztük nyolc premontrei prépostság és tizenöt bencés apátság – feletti közvetlen hatalmát (*iurisdictio in spiritualibus*).¹⁰⁵ Paradox módon e két jogosítványt Bakócz elődei közül egyedül az a Szécsi Dénes bíboros kapta meg, aki a hazai egyház, köztük a szerzetesrendek – s különösen a bencések – megújításán fáradozó főpap volt.¹⁰⁶ Logikusnak éppen ezért elsőre az tűnne, hogy Bakócz szintén reformelképzelései, kézenfekvően a premontreiek reformjában vállalt tevékenysége (vagy valami egyéb) jogi megerősítése végett szerezte meg e jogokat. Úgy vélem azonban, hogy az érseket Rómában nem ez motiválta. E jogosítványok közömbösségét a premontrei reform viszonylatában könnyű belátnunk: Bakócz a rend élére ültetett emberei révén és az előjárók megválasztásának centralizált módszerével közvetlenül maga irányította a rendet. A reform formálisan nem az ő nevében, hanem belülről zajlott, így a rend befolyásolásához nem volt szüksé-

102 Ld. a 73. jegyzetet; *Sugár I.*: i. m. 205.

103 *Fraknói V.*: Erdődy Bakócz i. m. 55.

104 „auctoritate nostra de diligenter informandi [...] tam in capitibus, quam in membris visitandi, corrigendi et etiam reformandi [...] concedimus facultatem.” *A. Theiner*: i. m. II. N° 801.

105 *A. Theiner*: i. m. II. N° 803.

106 Szécsi Dénes először 1449 márciusában kért és kapott utasítást V. Miklós pápától valamennyi bencés monostor vizitációjára és reformjára. Ezt három év múlva, 1552 márciusában egy újabb hasonló pápai parancs követte, amely azonban a bencéseken túlmenően valamennyi hazai monostorra vonatkozott (PRT III. Oklevéltár N° 56. és 63.). A kettő között eltelt időben a pápa kétszer is, 1451-ben és 1452-ben is megerősítette az érsek prímási és született követi joghatóságát, mindezek ellenére Szécsi 1454-ben és 1464-ben ismét kért és kapott pápai nyilatkozatot jogairól. Míg azonban az 1454-ben a pápa által exemptnek nyilvánított egyházak listája azonos a 13–14. században elismertekkel, egy évtized múlva három bencés (így összesen tizenöt), négy premontrei (összesen kilenc), ill. több társaskáptalan és plébánia növelte ezek számát (*A. Theiner*: i. m. N° 803. Bakócznak adott bullába foglalva valamennyi; *Kubinyi A.*: Dél-Magyarországi bencés apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése. In: *Uő*: Főpapok i. m. 235–236.). Vö. *Kubinyi András*: Szécsi Dénes bíboros prímás. In: *Uő*: Főpapok i. m. 139–145., főleg 140–142.; *Kubinyi A.*: Dél-Magyarországi bencés apátok i. m. 233–237.

ge olyan pápától nyert jogcímekre, amelyeket a primási joghatóság megerősítése és a szerzetesrendi vizitátori kinevezése adott. A reformot előmozdító, jóváhagyó jogi aktusok során nem is élt ezen címeivel. Hogy ezek ugyanakkor a bencés reform ellen irányultak, Szécsi Dénes – aki Bakóczhoz hasonlóan kánonjogi doktor volt – reformtechnikái fényében válik egyértelművé. Kubinyi András Szécsi Dénes bencés reformban vállalt szerepét vizsgálva ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy az érsek a Dél-Dunántúlra koncentrálva akarta kiépíteni a joghatósága alá tartozó exempt monostorok hálózatát, amelyekkel létrehozhatta volna a reformot. Másképp fogalmazva: primási joghatósága célirányos kiterjesztése – amit részben Rómával is sikerült elismertetnie – szolgált eszközként számára a bencés apátságok reformjára, azaz szorosabb egységbe szervezésére és a belső fegyelem helyreállítására.¹⁰⁷ Ami a mi szempontunkból még lényeges: a primási és vizitátori joghatóság többszöri megerősítettése a reformnak ellenszegülő apátok engedelmességre kényszerítésének eszköze volt.¹⁰⁸ Szécsi itt csak címszavakban vázolt példája alapján már könnyen adódik a következtetés, hogy a primási és apostoli jogosítványok nemcsak neki, de minden bizonynyal Bakócznak is a bencés rend feletti főpapi befolyása megtartásának, növelésének eszközei voltak, függetlenül attól, hogy ezt azután ki mire, a rendi reform kívülről való keresztülvitelére vagy – ha a mozgalom belső lendületet kap – megakadályozására használta.¹⁰⁹

Az érsek motivációinak nyomát másfelől a premontrei reform eredményei és korlátai is magukon viselik. Talán az is több mint véletlen, hogy Bakócz szintén a kancelláriai titkárok sorából, akik közé Tolnai is tartozott, emelte ki a reform vezéralakját. S aligha hiszem, hogy más, mint a pannonhalmi apát bosszantása lett volna a célja Bakócznak azzal, hogy mások mellett őt is felszólította a premontrei reformhatározatok végrehajtásának védelmezésére.¹¹⁰ De térjünk a lényegre: Fegyverneky minden törekvése hiábavalónak bizonyult, hogy néhány jelentős elidegenített prépostságot – amint azzal a franciaországi generális káp-

107 Kubinyi A.: Dél-Magyarországi bencés apátok i. m. 233–237.

108 A primás jogainak második megerősítése 1452-ben ugyanis azért volt szükséges, mivel – amint az a bullában áll – az érsek jogait sokan kétségbe vonták. A következő nap kiállított pápai utasítás az érsek számára a kolostorok reformjára vonatkozóan pedig különösen azon exempt egyházakra vonatkozott, „amelyekben [az érsek] eddig nem gyakorolta egyházhatósági jogát” (*presertim in quibus iurisdictionis officio hactenus non inhesisti*). (Ezt azért kell így értelmeznünk és nem úgy, hogy „amelyekben eddig nem bírt” ezzel a joggal, ami szintén lehetséges fordítás lehetne, mert mint láttuk, az 1452-ben felsorolt exempt egyházak megegyeznek a korábbiakkal.) A továbbiakban az ezekben tapasztalható bajok sztereotipikus sorolása után felhatalmazást tartalmazott arra vonatkozóan, hogy az érsek mozgítsa el a vétkeseket és a rendek kiváltságaira való tekintet nélkül fenytse meg őket. Ld. a 106. jegyzetet.

109 Bakócz primási jogai elődeihez képest az apátságok és prépostságok terén nem változtak, de az úresedésben lévő vránai perjeltség és a bács-kalocsai egyházmegye neki való alárendelésével („ecclesie [...] sub omnimoda iurisdictione in spiritualibus et temporalibus [...] Archiepiscopi Strigoniensi [...] subsunt”) bővültek. Ez annyit jelent, hogy így egyszerre sikerült a bencések feletti jogait megerősíteni és egy nagy javadalomra rátenni a kezét.

110 Oszwald A.: i. m. 63.; ELTE EKK Collectio Hevenesiana. Tom. 47. fol. 248–273.

talánról (1510. május) hazahozott rendi reformhatározatok megbízták – rendjének visszaszerezze. Egy nehezebben indokolható és körülményesebb vállalkozás, a bencések somlővásárhelyi apácarendházának megszerzése ugyanakkor gyors és látványos sikerrel járt. A szóban forgó rendház, talán nem meglepő, Bakócz, illetve unokaöccse mint a szomszédos somlői vár urainak védelme alatt állott.¹¹¹

A volt zsámbéki és a csuti prépostság a pálosok kezén volt, ami ellen a vizitátor 1511 őszén a helyszínen személyesen tiltakozott. Igen valószínű Oszvald Ferenc feltételezése, hogy a vizitátor 1512 elején Rómába küldött embere megbízatásai között szerepelt itt kijárni a két prépostság ügye kivizsgálásának, illetve visszaadásának elrendelését. Ami annál bizonyosabbnak látszik, ha arra gondolunk, hogy 1512. május 15-én, amikor az érseki helynök vásárhelyi bencéseket kitiltó rendeletének pápai megerősítésére pecsét került,¹¹² nemcsak a rendi követ tartózkodott Rómában, hanem – mint tudjuk – Bakócz is, akinek itt a jelek szerint egyik első dolga volt, hogy a vásárhelyi monostor ügyét elintézzze.

Csut és Zsámbék ügyében, amelyek ráadásul közvetlenül primási joghatósága alá tartoztak, ugyanakkor semmi sem történt. Ez arra utal, hogy a nagy hatalmú bíboros ezek érdekében nem lépett.¹¹³ Ennek okát abban látom, hogy ezek ekkor a pálosok kezén voltak, akik részint rendjük hazai eredete, másfelől – a hívek adományokkal viszonzott – vallásos kínálata folytán itthon az obszerváns ferencesek mellett a legnagyobb népszerűségnek örvendtek.¹¹⁴ Hatásuk alól a jelek szerint Bakócz sem maradt mentes: kegyes adományokban, miként azt egri

111 A protektionális intézményére ld. *Kubinyi A.*: Mátyás király és a monasztikus rendek i. m. 245. A vásárhelyi zárda védelmezőire ld. *Lukcsics Pál*: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. 18–19. Mátyás 1460. szept. 1-jén a monostor védelmét a Vas és Zala megye ispáni tisztét betöltő Kanizsaiakra bízta (MOL DL 15 495.). Később ezt II. Ulászló – a korábbi gyakorlat szerint – a somlői vár birtokosaira ruházta át (ld. a 121. jegyzetet). 1547-ben már az Erdődyek monostor feletti *ius patronatus*áról van szó, amelyet a somlői várral együtt ifj. Erdődy Péter ekkor Csoron Andrásnak ad zálogba. ÖStA HHStA Arch. Erd., Acta dominii Somlyóvár, Lad. 54., fasc. 1., N° 19. Kiadva ETE IV. 542.

112 MREV IV. N° 177., 211–212.

113 Fegyverneky ennek ellenére sem mondott le a prépostságok visszaszerzéséről: 1520-ban az esztergomi prépost előtt tiltakozott azok jogtalan bitorlása ellen, de továbbra is mindhiába. *Oszvald A.*: i. m. 71.

114 Elég fellapozni a *Documenta Artis Paulinorum*. I–III. (Gyűjt. Gyéressy Béla. Bp. 1975–1978. [Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X., XIII–XIV.]) kötetét, hogy meggyőződjünk a feljük áramló kegyes adományok, misealapítványok, legációk sokaságáról. A késő középkori végrendeletek tükrében Kubinyi András értékelése: „Feltűnő, hogy monasztikus férfi monostor gyakorlatilag hiányzik a megadományozottak közül, viszont kolduló rendi vagy pálos kolostorok szép számban vannak képviselve.” *Kubinyi A.*: Mátyás király és a monasztikus rendek i. m. 239–240. A főúri rezidenciák és a kolostorok kapcsolatát szintén Kubinyi vizsgálta: 48 rezidenciából 29-ben állt kolostor: 2 bencés, 2 domonkos, 19 ferences és 5 pálos. *Kubinyi A.*: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2(1991) 219., 207. jegyzet. A korban tipikus (főúri) vallásosság megnyilatkozása Frangepán Mártoné, Veglia és Zengg grófjáié, aki a modrusi egyházmegye területén élő obszerváns ferencesek és pálosok javára jelentős összegben végrendelezett (1467), amelyet így indokolt: „ad minorum de observantia et Sancti Pauli primi Eremitae sub regula Sancti Augustini ordinum fratres propter fructus uberes, quos eorum

számadáskönyve mutatja, mindenki más előtt leginkább a remetétet részesítette, s a rend neki köszönhette azt is, hogy 1493-ban a bencések által elhanyagolt visegrádi apátságot birtokba vehette. Az épületek helyreállításához a főpap anyagiakkal is hozzájárult.¹¹⁵ De a pálos devóció iránti szimpátiája talán személyes kapcsolattá is formálódott. Ha nem előbb, akkor Rómában, ahol 1512-től Gyöngyösi Gergely, a rend későbbi generálisa (1520–1521) és szellemi megújítója volt a pálosok római kolostorának perjele, aki ráadásul befolyásos szentszéki kapcsolatokkal is bírt.¹¹⁶

A somlővásárhelyi bencés rendház ezzel szemben, úgy tűnik, valóban reformra szorult. Ennek első jele II. Ulászló 1510. szeptember 9-i oklevele, amelyben a király felszólította az apácákat, hogy ezután is maradjanak meg Erdődy Péter, a somlói vár földesura és várnagyi védelme alatt (*sub tutela et defensio*). A figyelmeztetésre azért került sor, mert – amint az uralkodó arról értesült – az apácák megpróbálták a földesúr fennhatósága alól kivonni magukat, „s hogy szabadabban és szabadosabban élhessenek, nem hajlandók a szuperintendens felügyeletét elfogadni [...] s a megye nemességét is rávették, hogy Erdődy Péter ellenében őket támogassa, noha az sem javaiknak, sem jobbágyaiknak semmi kárt nem okozott, hanem inkább biztonságban való őrzésükre törekedett”. A király annál is inkább csodálkozott a történeteken, mivel – mint írja – az apácák korábban maguk kérték tőle, hogy helyezze őket a somlói várnagyság védelme alá.¹¹⁷

Hogy a kolostori élet valóban válságban volt, ami Bakócznak a politikai reform legitimálására alkalmas ürügyét szolgáltatva, arra a korábbi kutatás az 1511. júniusi átadást megelőzően az apácák életéről – a körmendivel egyébként teljesen egyező forráskönyv szerint, tanúkihallgatással egybekötve – lefolytatott kivizsgálás irataiból következtetett. Amint az érseki vikárius végső ítéletében olvasható: az apácák a környék lakosságát megbotrántoztatva a kolostorban táncmulatságokat rendeztek, fényűzően éltek, s nyilvános kocsákat látogattak.¹¹⁸ A fentiek alapján azonban az sem zárható ki, hogy a válság az apácák ellen 1511 márciusában indított kivizsgálás oka volt: amikor Erdődy Péter megpróbálta

---

exemplari vita et admonitiones circa salutem animarum Christifidelibus afferunt, specialem geris devotionis affectum” – írja a pápa a gróf azon kérésére válaszolva, hogy a végrendeletét negligáló utódait sújtsa egyházi kiközösítéssel. ÖStA HHStA Arch. Erd., Urk. 10 132. és 10 133., a ferenceseknek tett adománya.

115 1493 és 1496 között a pálosoknak 13, a ferenceseknek 2, a kartauziaknak 1 alkalommal adott alamizsnát. *Kandra Kabos*: Bakocs codex vagy: Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–1496. évekről. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. Szerk. Kandra Kabos. Eger, 1888. 360–361., 364–369., 374. és 413–436.; Visegrádra ld. *Gregorius Gyöngyösi*: Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Ed. Franciscus L. Hervay. Bp. 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XI.) 148.; Documenta Artis Paulinorum i. m. III. 223.; PRT XII/b. 52–53.

116 *Mályusz Elemér*: A pálos rend a középkor végén. *Egyháztörténet* 3(1945) 18.

117 ÖStA HHStA Arch. Erd., Urk. 10 247.

118 MOL DL 22 140.

megfegyelmezni a szabadosan élő közösséget szuperintendens kinevezésével, azok ez ellen nyíltan fellázadtak. Szuperintendensnek nevezett felügyelő kinevezésére, mint láttuk, Körmenden is sor került. Itt a körmendiek panaszára a provinciális intézkedett hasonlóan. Az eperjesi karmeliták feletti felügyeletet pedig a 15. században a rendi generális felhatalmazásából a városiak látták el széles fegyelmezési és vagyongazdálkodási hatáskörrel.¹¹⁹ Mivel azonban a bencés apácák nem fogadták el a földesúr emberének vagy az általa kért rendi előjárónak lettük való befolyását, s a megyében zavargásokat keltettek, ezt – unokaöccse panaszára – már Bakócz sem nézte tovább tétlenül. Ha mindez így történt, ezzel egyúttal azt a tényt is magyarázni tudnánk, hogy miért éppen a vásárhelyi apácákra esett Bakócz választása, és nem a jáki vagy csatári bencésekre, akiknek szintén kegyura volt,¹²⁰ s a jelek szerint a válság nemcsak az 1508-ban vizitált Csatáron,¹²¹ de Jákon is meghatározó volt.¹²² Mi több: 1509-ben a pannonthalmi apát elé vizsgálatra rendelt Balázs, a jáki apát botrányosan aposztatált.¹²³

Hogy mégsem kezelhetjük a vásárhelyi reformot egyszerűen a földesúri klostorreform és a patrónus egyéni és „hatósági” vallásossága¹²⁴ kontextusában, arra nem csak az a némileg homályos körülmény utal, hogy az aposztata bencés apát korábban magában Bakóczban talált támogatót. A vásárhelyi apácák uralkodói figyelmeztetésének háttére azonban végképp eloszlathatja kételyeinket. 1510 szeptemberében az uralkodó és a politikai elit Bakócz vezetésével külpolitikai tárgyalásokat folytatott Nyitrán.¹²⁵ Ezekben a napokban – nyilvánvalóan az érsek kezdeményezésére – pedig nemcsak a vásárhelyi apácák figyelmeztetésére került sor, hanem ekkor tette megerősítés végett a király elé Bakócz az 1510 májusában Franciaországban tartott premontrei generális káptalannak a magyar tartományra vonatkozó reformhatározatait is. Ez többek között azt tartalmazta,

119 *Regényi Kund*: Az eperjesi Szentháromság karmelita konvent története. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 104–105.

120 Csatára ld. *Fraknoi Vilmos*: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. Századok 21(1888) 100.; PRT XII/b. 256–265.; ÖStA HHStA Arch. Erd., Urk. 10 227. 1505. A kapornaki konvent előtt Bakócz és rokonai beiktatása Csatár, Botfalva et Elvefalva birtokaiba és a csatári apátság kegyuraságába. Jákra ld. PRT XII/b. 222–223.

121 PRT III. Oklevéltár N° 162., 617–624.; *Érszegi Géza*: Hétköznapiak a középkor végi magyarországi bencés monostorokban. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk. Takács Imre–Szovák Kornél–Monostori Martina. Pannonhalma, 1996. 561–567.

122 „Dominus abbas monasterium desolatum in nullo reformavit, sed dietim magis desolat; fratrem unum tantummodo habet et illum fugitivum, alterius ordinis professum et nimis ebriosum et publicum tabernarium. Abbas cum illo fratre sepius litigat, vituperant se mutuo. Idem frater cum uno cultellus voluit dictum abbatem, prelatum suum transfigere. Colonos suos unumquemque taxavit ad unum cubulum avene cum illo colore, quatinus visitoribus daret et non dedit, sed pro se retinuit.” PRT III. Oklevéltár 618.

123 PRT XII/b. 223.

124 A kifejezésre ld. *Franz Machilek*: Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit. In: Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. Hrsg. Ferdinand Seibt. München, 1978. 87–101.

125 *Fraknoi V.*: Erdődy Bakócz i. m. 102–104.

hogy az előjárók rendi nővéreket helyezhetnek „olyan egyházakba, ahová jónak látják”. A fejlemények ismeretében ebből egyértelműen az következik, hogy Bakócz bizalmasai, Fegyvernek és Majtényi prépost már a vásárhelyi bencés apácák eltávolításának kész tervével indult a káptalanra 1510 januárjában. Ennek fényében pedig az apácák szervezkedése nem(csak) szabadoosságuk, hanem kolostoruk védelmére irányult. A megyei nemességben az érsek által már régóta kitervelt és folyamatban lévő eltávolításuk megakadályozására kerestek szövetségest. Ulászló király felszólítása pedig a reformok formai előfeltétele, azaz a hivatalos figyelmeztetés funkcióját töltötte be, ugyanis a reform a király nevében zajlott. Miként II. Gyula pápa 1512. május 15-én kelt megerősítésében is az uralkodó kérését véli teljesíteni, Ulászló is magát tüntette fel a reform kezdeményezőjeként, Bakóczot a királyi akarat végrehajtójaként említve.¹²⁶

Bizonyosnak látszik tehát, hogy a vásárhelyi reform gyorsaságát és sikerét kizárólag Bakócz megkülönböztetett figyelmének köszönhetette. Az pedig, hogy a kolostori élet megújítására annak ellenére nem a bencések közreműködésével került sor, hogy ennek feltételei Tolnai reformtörekvései és -eredményei mellett adottak lettek volna, csakis a rend és az érsek feszült kapcsolatán múlott.

Bakócz és az obszerváns ferencesek

Vajon nem kell-e a körmendi beavatkozás közvetlen kiváltó okát is Bakócznak a két rendhez, jelesül az obszerváns ferencesekhez és az Ágoston-rendiekhez fűződő kapcsolatában keresnünk? A kérdés jogos voltát az is jelzi, hogy ez szintén részét alkotta a felek közötti vitának. Az Ágoston-rendiek, mint láthattuk, amellett, hogy az ellenük felhozott vádak hamisak, azt állították, hogy az érseket az obszerváns ferencesek ösztönözték a kolostor átadására. A ferencesek képviselői ezzel szemben az első budai kihallgatás során kijelentették: a körmendi kolostorba nem maguktól, hanem Bakócz kényszerítésére jöttek, s pereskedés helyett szívesen lemondanak róla.¹²⁷

A közelebbi és általánosabb körülményeket mérlegelve, azt hiszem, a ferenceseknek kell hitelt adnunk: a reform ötlete nem tőlük származott, a reform elő-

126 MREV IV. N° 177., 211–212.

127 „prefati vero fratres ordinis Sancti Francisci de observantia similiter responderunt, quod pro dicta domo seu monasterio de Kermend nullo modo litigare velle, vel lites aliquas propterea agitare, subindigentes, quod ipsi fratres ordinis Sancti Francisci de observantia non sponte, sed coacte intrassent monasterium oppidi Kermend, diocesis Iauriensis, compulsi vigore certarum litterarum dicti reverendissimi domini Thome cardinalis Strigoniensis et de latere legati, sub poenis et censuris ecclesie Strigoniensis emanatarum.” BAV Barb. Lat., vol. 2666, 3v–4r.; „minister ordinis divi Francisci nomine fratrum observantivorum sollempne premissa protestatione respondit: se occasione domus prefati litium amfractus minime subiturum, verum mandato, ut par est, beatitudinis vestre in omnibus pariturum, que si iusserit eos domo prefata egredi perlibenter obsecuturos”. Szatmári levele a pápához. 1518. jún. 18. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 1rv.

készületei nélkülük folytak, s mikor 1517 májusának végén kézhez vették az érseknek a kolostor átvételére vonatkozó parancsát, akkor sem igen lelkesedhetek az ötletért. Az obszerváns ferencesek, mint közismert, a késő középkori Magyarországon a pálosokkal versengő népszerűségnek örvendtek. A 15. században negyvennégy új kolostort építettek számukra a híveik. Többek között a közeli Egerváron is állt egy új kolostoruk, Vas megye újdonsült bárói családja, az Egerváriak jóvoltából.¹²⁸ Nem valószínű tehát, hogy szemet vetettek volna az Ágoston-rendiek régi és romos körmendi klastromára. Bakócz és a ferencesek előzetes együttműködését legjobban talán a reform kudarca, a ferencesek távozása cáfolja. Gondoljunk csak a somlósárhelyi eseményekre, ahol Bakócz és a premontrei vezetők nyilvánvaló együttműködését a kolostori élet gyors és sikeres megújulása koronázta. Kísértő az a gondolat is, hogy a keresztes hadjáratból lett parasztfelkelés és a megfeneklett kolostorreform között strukturális hasonlóságot feltételezzünk, nevezetesen azt, hogy a kudarcot mindkét esetben Bakócz egyoldalú érdekeltsége, s a közösen átgondolt előkészítés hiánya következményének tulajdonítsuk.

Szűcs Jenő mutatott rá arra, hogy Bakócz a keresztes hadjárat megszervezését csak akkor bízta Rómából hozott kísérete és a vonakodó püspöki kar helyett az obszerváns ferencesekre, miután a vállalkozás megfenekleni látszott.¹²⁹ Ezzel kapcsolatban a kérdés az, hogy miért nem egyből őket kérte fel erre a feladatra. Magától értetődő ugyanis ez lett volna: a hazai törökellenes pápai akciók hagyományos kivitelezői a cseri barátok voltak, akiknek sikerességéről Bakócz még fiatalon közvetlen tapasztalatokat szerezhetett Gabriele da Rangoni, Capestrano rendtársa és segítőtársa környezetében.¹³⁰ Szűcs válasza erre a következő: „Talán azért nem fordult már kezdetben a ferencesekhez, mert ezek éppen a közelmúltban, 1512–13 körül, a jubileumi búcsúpénzek országos gyűjtése és kezelése kapcsán – mint a rendi krónikából tudjuk – »gyűlöletessé váltak mind a prelátusok, mind [egyéb] szerzetesek előtt«.”¹³¹ Úgy vélem, ennél többről is beszélhetünk. Szerintem az érsek – jóllehet ez idő alatt Rómában tartózkodott – a provincia vezetőinek nehéz helyzetével is tisztában volt. Vagyis tudott a fiatal barátok radikális, a rendi élet megszigorítását a spiritualizmus jegyében követelő csoportjának 1512–1513-ban nyilvános botrányokba (a szlavóniai örkerület elszakadási kísérlete, a flagelláns mozgalmak felerősödése, a konzervatív vezetés konfliktusa a lázongókkal szövetkező budai itáliai biztossal és lektorral) torkolló rebelliójáról is.¹³² Mi utal erre? Bakócz feltehetően Rómába indulása előtt,

128 *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 83–84.; *Karácsonyi J.*: i. m. II. 38–39. és 356. Ld. még a 144. jegyzetet.

129 *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények* 43(1972) 235–236.

130 *Barta G.–Fekete Nagy A.*: i. m. 28.

131 *Szűcs J.*: i. m. 236.

132 *Vö. Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78(1974) 412. és 414–416.

Dézi Balázs, budai gvardián kérésére megerősítette IV. Jenő pápának az obszerváns ferencesek harmadrendi házaihoz kötődő önostorozó testvérület számára adott kiváltságát, s engedélyezte e társulat működését és terjeszkedését egyházmegyéje területén. Ennek érdekében a belépőknek negyvennapos búcsút engedélyezett.¹³³ Szűcs ezt a mozzanatot nem, csak a következőt ismerte: 1513. május 23-án X. Leó is konfirmálta elődje bulláját. A kettő közötti időre vonatkozóan (1511–1513) esik szó a rendi krónikában a flagelláns társaságok elszaporodásáról és botrányairól.¹³⁴ Vagyis úgy tűnik, mintha e *confraternitas*, amely korábban csak Pápán létezett, szélesebb körben való elterjedését Bakócz támogatásának köszönhetné volna; az 1513-as pápai bulla pedig alátámasztja Szűcsnek azt a feltételezését, miszerint ez már a rendi vezetés ellenőrzése alól kicsúszott társaságok rendszabályozását szolgálta. Minderről a Rómában lévő Bakócz nemcsak tudhatott, de a bulla talán beilleszthető az általa ekkoriban kieszközölt pápai engedmények sorába. Mindenesetre Dézi Balázssal, a budai gvardiánból lett provinciálissal (1513) való közeli kapcsolatára utal az is, hogy Dézi már közreműködött a keresztes bulla első budai kihirdetésében is.¹³⁵

Mi a tanulság mindebből? Bakócz a jelek szerint ismerte a rend belső viszonyait a rendi vezetőkkel való jó kapcsolatának köszönhetően, ami végül is az esztergomi érsektől mint a rend védnökétől¹³⁶ el is várható. Amint azonban bajba került, a ferencesek érdekeit és bevonásuk veszélyeit szem előtt veszítve mozgósította őket egyéni céljai elérése érdekében. Az obszerváns vezetők pedig, bár feltehetően nem örültek a megbízatásnak, teljesítették a pápa legátusának parancsát, a romos körmendi kolostor átvételét illető parancshoz hasonlóan. Mindez együttvéve ha nem is összehangolt cselekvésre, de kapcsolatuk kiegyensúlyozottságára vall (mivel az akciót, a püspökökhöz hasonlóan, el is szabotálhatták volna). Ennek jele az is, hogy az 1514-es tragikus kudarc után sem vált ellenségessé az érsek rendhez fűződő kapcsolata. (Ami az ellene jóval kevesebbet vétő Tolnai ellen indított „hadjárata” fényében nem magától értetődő.) Pedig az akció felfüggesztését elrendelő oklevelei tanúsága szerint kortársainál jobban érzékelte, hogy a felkelés ideológusai és kapitányai a sokak által emlegetett *presbyteri* helyett elsősorban „szerzetes aposztaták” voltak.¹³⁷ A jelek szerint tiszt-

133 Említi *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 20.

134 *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. 412. 49. jegyzet (bulla) és 412. (botrány). *Blasii de Zalka et continuatorum eius chronica fratrum minorum de observantiae provinciae Boznae et Hungariae*. In: *Analecta Monumentorum Hungariae*. I. Collegit Franciscus Toldy. Pest, 1892. Ed. Geisa Érszegi. Bp. 1986. 283.

135 Dézi provinciálissá választása *Blasii de Zalka* i. m. 283.; *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. 409.

136 *Szűcs J.*: A ferences obszervancia i. m. 214. Utódja a rend kérésére, igaz csak 1524-ben, ebben a tisztségében is Szatmári lett. *Karácsonyi J.*: i. m. I. 383.

137 1515. máj. 14-i és 25-i parancsa. *Monumenta Rusticorum* i. m. N° 30. és 34. A Bakócz humanista köréhez tartozó Taurinus is őket okolja utólag az eseményekért (Dózsa az ő tanítványuk, az ő lázító prédikációkat hallgatta fiatal korában; a parasztok vezetői a kolostori barátok és szökött szerzetesek) patrónusát menteni igyekvő propagandisztikus művében. *Szűcs J.*: A ferences obszervancia i. m. 245.

tában volt tehát azzal, hogy a parasztháború, amely a saját karriervágyainak a végét jelentette, jelentős részben az obszerváns ferencesek körüli újabb, végzetes botrány volt. A körmendi kolostort ennek ellenére nekik szándékozott adni, illetve 1517-ben nekik is adta. Bár 1513-ban Rómában csak annyit kért, hogy azt az ágostonosok helyett valamelyik másik kolduló rend obszerváns szerzeteseinek adhassa,¹³⁸ felteszem, hogy jelöltjei erre már ekkor a ferencesek voltak, s nem a még elvileg szóba jöhető domonkosok – hacsak nem gondoljuk, hogy az 1514-es botrány ilyen pozitív fordulatot idézett volna elő Bakóczban a ferencesek irányában.

Magán devóciójának külső jelei e két rend irányában nem túl meggyőzőek. Ugyanis a flagelláns társulatok támogatása ugyanúgy nem tartozik ide, mint ahogy az sem, hogy Bakócz 1505-ben megerősítette domonkosok világi papsággal folytatott vitájában a védelmüket elrendelő pápai bullát (1484).¹³⁹ S igaz ugyan, hogy gyóntatóját a domonkos barátok – kiknek szatmárnémeti iskolájában annak idején tanulmányait megkezdte – közül választotta, mivel azonban a pápák személyes teológusait is hagyományosan e rend adta, ezt tekinthetjük válásos mentalitása római orientációja jelének is.¹⁴⁰ S igaz ugyan, hogy 1513-ban búcsúengedélyt kért a pápától az óbudai (konventuális) ferences kolostor kápolnáját felkeresőknek, de kérését nem a ferencesek, hanem az itt eltemetett Szent Erzsébet iránti tiszteletével indokolta.¹⁴¹ Abban azonban talán Bakócznak is volt szerepe, aki általában körültekintően gondoskodott unokaöccsei és unokahúgai jövőjéről, hogy egyik rokona obszerváns ferencesnek öltözött be. De legalábbis ezt nem nézte rossz szemmel, ha a pataki rendház fiatal barátját időnként kisebb összeggel anyagilag is támogatta.¹⁴² Így az Ágoston-rendiek alternatívájaként a cseri barátok mellett – s ez talán valóban döntő szempont volt – mindenekelőtt a mezővárosi lakosság igényei szóltak. Ugyanis az obszerváns fegyelem jegyében megújult, a népnek szóló prédikációt és tanítást lekipásztori tevékenységük középpontjába állító, abszolút szegénységet vállaló ferenceseket a mezővárosiak feltehetően Körmenten is szívesebben látták, mint az inkább a barátok saját tudományos képzésére összpontosító, s a nagyobb városokat kedvelő Domonkos-rendi vetélytársaikat.¹⁴³

138 „fratribus ad presens ibidem existentibus inde submotis alios cuiuscunque ordinis etiam mendicantium regularis observantie fratres [...] inducendi”. X. Leó brevéje. BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 11v.

139 ELTE EKK Collectio Hevenesiana. Tom. LXVII. 564–570. Idézi: *Implom J.*: i. m.

140 Gyóntatója 1505-ben Máté, az esztergomi domonkos konvent perjele volt. Ld. az előző jegyzetet.

141 *A. Theiner*: i. m. II. N° 808.

142 *Kandra K.*: i. m. 436.

143 *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 279–280. (iskolázás), 291–295. (reform), 349–355. (prédikáció); *Duncan D. Nimmo*: The Franciscan Regular Observance: The Culmination of Medieval Franciscan Reform. In: *Reformbemühungen* i. m. 189–205.

Bakócz és az Ágoston-rendiek

Mint előláróban láttuk, a hazai ágostonos szakirodalomban nemcsak Bakócz és a rendtartomány előláróinak ellentétéről olvashatunk, de azzal a nézettel is találkozunk, hogy Agostino Vicenzát, az esztergomi rendi főiskola vezetőjét szintén az érsekkel való konfliktusa készítette 1517-ben távozásra az országból. A források azonban egyik állítást sem erősítik meg. Sőt, az utóbbit egyértelműen cáfolják azáltal, hogy a magyar provincia és az itáliai *magister regens* viszálját tanúsítják. Így az 1514-től kezdve nyomon követhető ellentét volt az oka annak is, hogy Vicenzát a rendfőnök 1516. október 7-én visszarendelte Itáliába.¹⁴⁴ A szóban forgó nézeteltérés a magyar provincia és a római rendi vezetés rendi reform ügyében képviselt eltérő nézeteinek személyes, illetve anyagi konfliktus formáját öltő, ezért kivételesen jól dokumentált állomása.¹⁴⁵ Egidio da Viterbo generális (1506–1517) a *vita communis* jegyében zajló mérsékelt, de a magyar provinciában nem túl lelkesen fogadott reformprogramja megvalósítása érdekében küldte 1512 júliusában a római és sienai rendi főiskola vezetőjét Esztergomba. Feladata mindenekelőtt a reform kulcspontját alkotó tanulmányi rend bevezetése volt.¹⁴⁶ Az egymást váltó magyar provinciálisok azonban nem ismerték el Vicenza rendelkezéseit, s a generális(ok) – az olasz távozásával sem szűnő – szigorú felszólításai ellenére sem fizették ki itt tartózkodása költségeit.¹⁴⁷ Kétségtelen, hogy az

144 Aegidii Viterbiensis OSA Registrum Generalatus. I–II. Ed. Albericus de Meijer. Romae, 1988. (Fontes Historiae Ordinis Sancti Augustini. Prima Series: Registra Priorum Generalium 17–18.), I. N° 569–570.

145 A téma bővebb kifejtését ld. Erdélyi Gabriella: Válság vagy megújulás? Az Ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban. Egyháztörténelmi Szemle 3(2002) 51–67.

146 1512. júl. 12.: „Fecimus regentem in gimnasio ungaro magistrum Augustinum Vicentium omni cum auctoritate etc. dedimusque sibi facultatem, ut quoscunque secum ducere posset quoscunque etiam graduatos modo velint ipsi venire et licentiam obtinuerint ab eorum superioribus ad studium disponendi usque ad lectoratus dignitatem exclusive, neminem tamen creare possit in cursorem vel magistrum studii, quamvis posset eis dare locum et officium”. Megbízatása és a reform ügyének kapcsolatára ld. 1516. júl. 15. „Confirmamus acta capituli provinciae Ungariae, mandantes provinciali servari faciat reformationem, et studium instauret sub poena privationis officii”. Aegidii Viterbiensis Registrum. II. N° 478.; F. X. Martin: The Augustinian Order i. m. 92–93., ill. következő megbízatását: 1516. okt. 6.: „Magistrum Augustinum Vicentium Florentiam adiutorem reformationi et studio mittimus.” Aegidii Viterbiensis Registrum i. m. II. N° 569.

147 1514. szept. 18.: „Magistro Augustino Vicentio regenti Ungarie scribimus ut patribus provincie satisfacere studeat. Provincialem hortamur ut studium ac magistrum Augustinum optime tractet.”; 1516. szept. 29.: „Scripsimus ad provincialem Ungarie, conquerentes quod magistrum Augustinum Vicentium in laboribus studiorum suorum non recognoverit precepimusque sub penis et censuris consuets, ut infra duorum mensium spatium a notitia premissarum satisfaciat promissa et reficiat expensas etc.” Ugyanez a felszólítás leváltás terhe mellett 1517. szept. 13-án (Aegidii Viterbiensis Registrum i. m. II. N° 161., 563. és 881.); 1518. júl. 23.: „Acta capituli Vngarie confirmamus omnia preter gradus: mandante ut illa servent que reverendissimus dominus Egidius instituit. Litteras reformationis publicas ad provinciam scribimus:

olasz tudós szellemi nyughatatlansága (1529-ben a lutheri eretnokség vádja éri majd) összeférhetetlen természettel párosult, így életét a személyes konfliktusok is végigkísérték (1518–1523 között a firenzei főiskola vezetőjeként egy kényelmes kolostori celláért hadakozott a perjellel). Az esztergomi viszály elvi síkját a regisztrumkötetekben olvasható feljegyzések mellett – hogy a ferenceseknél az itáliai biztos és a magyar előjárók közötti világnézeti összecsapást 1512–1513-ból mint lehetséges analógiát ne is említsük – ugyanakkor a reformpárti generális(ok) töretlen Vicenza melletti kiállása is megerősíti.¹⁴⁸

Sajnos közvetlen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy Bakócz milyen szerepet játszott a székhelyén zajló rendi konfliktusban, semmit nem tudunk konkrétan a hazai és az itáliai előjárókhoz fűződő kapcsolatáról. Csupán annyit tudunk, hogy Vicenza esztergomi megbízatására Bakócz római tartózkodása idején, 1512. július 12-én került sor. Ez egybeesik a lateráni zsinat első szakaszával, amelyet Egidio da Viterbo beszéde nyitott, amelyben Bakóczra is utalva a törökellenes összefogást sürgette. Nehezen tudom ezért elképzelni, hogy Bakócz ne tudott volna Vicenza küldetéséről. A magyar bíboros ebbéli szerepét (kezdeményezését vagy ellenzését) illetően azonban nem érdemes további teljesen bizonytalan találgatásokba bocsátkoznunk. Az azonban megint csak tény, hogy a körmendi kolostor reformjára az első azt követő tavasszal került sor, hogy Vicenza négy év után, 1516 októberében távozott az országból. Úgy vélem tehát, hogy ez ugyan semmit nem árul el az érsek és az ágostonos prédikátor kapcsolatának jellegéről, ezzel megtaláltuk a körmendi reform 1514 óta tartó késlekedésének legvalószínűbb okát: Bakócz addig nem akart ebbe az ágostonosok elleni akcióba belefogni, amíg a provincia és Vicenza kiéleződött viszálya, a római rendi vezetés ide irányuló nagyobb figyelme el nem ült ismét. Fellépése ugyanis a kolostor védelmében talán összekovácsolta volna a belső rendi ellenfeleket, s Vicenza talán hatékony ellenállást is tudott volna szervezni itthon és Rómában egyaránt. Hogy jól taktikázott, azt a pápa már ismert, a központi rendi érdekképviselő működésbe lépése nélkül is ágostonospárti döntése megerősíteni látszik. Így a generális regisztrumkötetében két héttel ezt követően, 1517. szeptember 15-én csak a provinciális káptalan előkészületei vagy határozatainak megerősítése alkalmából rendszeresen (és hiábavalóan) elküldött reformkörlevél szokásos bejegyzését találjuk, amihez ezúttal egy pápai, vélhetően az egész rendhez szóló reformlevelet is csatol-

---

monentes provincialem, ut satisfieri faciat Magistro Augustino Vincentino sicut reverendissimus dominus Egidius cardinalis mandavit.” AGA Dd. 13. fol. 27v–28r. Továbbá 1518. okt. 10. AGA Dd. 12. fol. 186.

148 Bár Mezey (Hubert Jedin alapján) kizárólag politikai konfliktusról beszél Firenzét illetően (*L. Mezey*: i. m. 332–333.), a regisztrumokat alaposan kiaknázó és tárgyilagosan elemző Timkovics Agostino da Vicenza életútját nyomon követő kéziratot tanulmánya az események megbízhatóbb leírását adja. Ő az esztergomi konfliktus kapcsán egyébként nem gondol többre, mint anyagi vitára (ELTE EKK H 306 – Timkovics-hagyaték). Vicenzára e két tanulmányban felhasznált regisztrumkötetekbeni adatokon kívül ld. még Giles of Viterbo, OSA. *Letters as Augustinian General*. (Lettere ufficiali, 1506–1517). A cura di Clare O’Reilly. Rome, 1992. (Fontes Historiae OSA. Series II.) N° 135.

tak.¹⁴⁹ A regisztrumkötetekben tehát a primás konfliktusának akár a provinciával, akár Vicenzával, az előljáróban említett 1520-as bejegyzésig¹⁵⁰ semmi nyoma. Amiből talán következtethetünk arra, hogyha korábban bármilyen ügyük lett volna egymással, akkor az is bekerült volna a regisztrumkötetekbe. Mivel azonban erre vonatkozó bejegyzés nincs, így Bakócznak az egész rend iránti haragját nem körmendi beavatkozása okának, hanem a kolostoruk elvesztésébe belenyugodni nem akaró Ágoston-rendiek római fellebbezése következményének kell elkönyvelnünk. Az ágostonosok rendkívüli (mint láttuk, a bencések ezt Bakócz életében nem merték megtenni) merészségét a primással szemben ugyanakkor talán azzal magyarázhatjuk, hogy provinciálisuk, Pécsi Balázs (1518–1522, 1526–1527) II. Lajos király különös szeretetét és kegyét élvezte.¹⁵¹ Várakozásaikban azonban csalódnuk kellett, mivel az uralkodó a jelek szerint nem vállalt érdekükben konfliktust a már öreg és beteg, de annál rigorózusabb érsekkel. Bakócz rendjük ellen gerjedt haragjáról Pécsi így 1520 tavaszán személyesen számolt be a generálisnak Rómában. Venezia magyar királynak küldött figyelmes ajándéka – egy tintatartó – a provinciális és tartománya ajánlásával pedig nyilván az eddig elmaradt, de most a primás megszelídítésével még bepótolható aktív uralkodói támogatást igyekezett számukra biztosítani.¹⁵²

Következtetés

Munkamódszerünk a nyomozókéhez hasonlított. Az ügy felgöngyölítése során nyomok és hipotézisek segítségével haladtunk előre. Az egykori egyéni értelmezések és cselekedetek megértése érdekében érdemes volt felfigyelni az ellent-

149 1517. szept. 15.: „In capitulo Hungariae presidentem facimus venerabilem fratrem Georgium vicarium Quinque Ecclesiarum in forma consueta. Ad provinciam Hungariae litteras reformationis damus quibus annexam missimus apostolici brevis copiam, in qua S. D. N. voluntas de reformatione continetur”. Aegidii Viterbiensis Registrum i. m. II. N° 883.

150 Ld. a 93. jegyzetet.

151 Pécsi Balázs, *sacre theologie lector*, provinciális kapcsolatára a királlyal: a generális Pécsi Balázs provinciális 1521-es újraválasztását nem fogadta el, mivel az a rendi szabályzatnak ellentmondott (a maximális három évet a provincia élén már betöltötte); tekintettel mégis egyhangú megválasztására, a jövő évre kiírt újabb káptalani választásig provinciális vikáriusnak nevezte ki. Ennek kapcsán Pécsihez írt levelében olvashatjuk: „Quare precepimus illi ut omni tergiversatione post habita futuro anno capitulum celebret, neque putet nos tantum tribuere regis in eum amoris ut equitatem, aut maiorum nostrorum decreta ob eum labefactari velimus, que si nos amat, det operam ut inviolabiliter per totam provinciam suis auspiciis observentur.” (1521. júl. 20. AGA Dd. 14. fol. 42v.) És végül II. Lajos levele a generálishoz: „vadt nunc istuc in Urbem is fidelis noster religiosus frater Blasius OSA Sacre Theologie lector et prior provincialis Vngarie pro certis rebus suis, quem nos ob eius virtutes speciali gratia et favore prosequimur [...] rogantes eundem, velit nostro intuitu in illis rebus, quibus patrocinium Vestre P. imploraverit, eidem omni ope adesse [...] referet idem nonnulla nostro nomine eidem.” Buda, 1526. máj. 6. AGA Dd. 15. fol. 94rv.

152 II. Lajos válasza Gabriele da Venezia generálisnak. Buda, 1520. máj. 15. AGA Dd. 13. fol. 145v.

mondásokra: a peres felek gyökeresen ellentétes állításaira vagy a pápai retorika logikai bukfencére. Más esetekben a rendhagyó jelenségek okait kerestük. Ilyen volt például a végső döntést Rómába utaló pápai rendelet, vagy az a tény, hogy a reform végső soron kudarcba fulladt. Bizonyos pontokon pedig hasonló elemek alapján általánosabb analógiákat feltételeztünk: Bakócznak az egyéb szerzetes-rendek reformmozgalmaiban játszott szerepét vizsgálva vagy összevetve tevékenységét egyik elődje, Szécsi Dénes érsek tetteivel és céljaival.

Mivel következtetéseink a kézenfekvő sztereotípiákkal ellentétesek, kacska-ringós történeti kirándulásunk talán nem volt hiábavaló. Mert egyfelől megállapítottuk, hogy az ügyben nagy szerepet játszott Bakócz politikai befolyása, amittől sem X. Leó pápa, sem a kivizsgálást végző szentszéki bírák nem tudták magukat függetleníteni. Azt is megtudtuk, hogy Bakócz kapcsolatát a premontrei és a bencés reform irányában, ennek részeként a somlósárhelyi kolostorátadást általános egyházpolitikai célok, hatalmi versengés mozgatták. És mindezek ellenére a körmendi események legvalószínűbb rekonstrukciójának mégis az tűnik, hogy az érsek ezt a kolostort nem főpap-politikus mivoltában az Ágoston-rendiek ellenségeként, vagy a cseri barátok szövetségeként reformálta, hanem egyszerűen azért, mert a kolostor földesura és kegyura volt, s mint ilyen ismerte a kolostori élet valóban válságos állapotát, amelyen változtatni akart. A körmendi kolostorreform története innentől fogva a késő középkori földesúri kolostorreform történetének, a patrónus egyéni és „hatósági vallásossága” és uralomgyakorlása lapjaira tartozik. Ebben a kontextusban kell keresnünk a magyarázatot arra az itt nyitva maradt kérdésre, hogy miért maradt teljesítetlenül a kolostor felújítására tett ígéret, ami a reform végső kudarcát, a ferencesek elköltözését idézte elő. De anélkül is, hogy értenénk az okait, az érsek hanyagsága – az értelmezés itt választott szintjén – a körmendi események nagypolitika-mentességét erősítő körülmény: arra utal, hogy a reform, amelynek sikeréért más esetben mindent megtett, Körmenden nem jelentett Bakócz számára presztízs-kérdést.

GABRIELLA ERDÉLYI

TAMÁS BAKÓCZ AND THE RELIGIOUS ORDERS. A CASE STUDY

The relationship between Tamás Bakócz, archbishop of Esztergom and papal legate, and the religious orders in Hungary is examined with the aim of comprehending a specific event. The event in question is the reform of the convent of the Augustinian hermits in Körmend. The patron of the mendicant monastery was Tamás Bakócz. In 1513, he made a complaint about the negligent and scandalous lives of the Augustinian friars, requesting the authorisation of Pope Leo X for a reform of the friary – which was subsequently granted. The actual transfer came in 1517: after an inquiry, which included witness interrogation, the Augustinians were told to leave; their place being taken by Observant Franciscans under order of the legate. However, the Augustinians launched an appeal in Rome against the archbishop's proceedings, and the Medici

pope ordered an inquiry. The details of the inquiry may be found in the minutes of the trial.

Those involved in the events portrayed what happened in radically different ways. Bakócz and his people indicated that their aim had been to re-establish religious community life. In their appeal, however, the Augustinians stated that they had been living exemplary lives and therefore considered their removal to be a violent act on the part of the prelate and of the Franciscans, as well as an unlawful deprivation (*spolium*). Since their order was subject to the exclusive jurisdiction of the Pope and the general of the order, they stressed the illegitimacy of the proceedings launched against them by the archbishop. By following the dispute, the study attempts to determine whether or not the proceedings were lawful and the extent to which it was conceived as the realisation of observant religious ideals or in the light of other factors. It should be borne in mind that Bakócz constructed his self-fashioning in accordance with the ideal of a renaissance prelate, and that contemporary convent reform was a complex social event as well as an international issue of ecclesiastical policy.

In the first part of the study, we reconstruct the proceedings and legal context of the trial. In doing so, we compare the events in Körmend with other similar inquiries. Based on a comparison of the reform of convents initiated by landlords as patrons and papal legates, it seems that Bakócz proceeded with greater caution than might have been expected and did so in a lawful manner. Indeed, he appears to have been excessively cautious rather than violent. In addition to the role-distortion that defined his person (he was both patron and legate), his moderate behaviour may have stemmed from the realisation that the convent transfer between the two orders would give rise to resistance, given that it was a matter of prestige between two rival orders – as demonstrated by the brave appeal launched by the Augustinians in Körmend. It is also striking that the Pope reacted to the appeal in a very extraordinary manner, ordering the immediate return of the convent and declaring his ultimate authority in the matter – thus circumventing Bakócz. Following this track, we were struck by the individual aspects of the Körmend reform (its delayed nature and Bakócz's peculiar situation) as well as by the structural characteristics of reforms initiated by external factors, above all the tension between the canonical legal relations and the practice of reform. From the latter third of the fifteenth century, the papacy, which had originally been the natural ally of the observant movements, began to defend the interests and reputation of the Conventuals rather than support the Observants and their local allies. This is why in Körmend the Pope could paradoxically turn against his own legate. However, in practice the direct jurisdiction of the Pope over the convents was of little effect: the outcome of the reforms was largely dependent upon local circumstances, as it was in Körmend where the Pope was also forced to approve local changes.

Having clarified the legality of the inquiry, we then attempt, in the second part of the study, to reveal the archbishop's inner motivation within the context of his relations with other rival orders. The issue arises as to the inevitability of the Franciscans' reform as the solution to the convent crisis in Körmend – which despite the unequal power relations affecting the participants in the trial, we are unable to question in the light of the partial testimony of the witnesses. That is to say, why did Bakócz choose not to co-operate with the superiors of the Augustinian order? We have few positive data concerning the relationship of the cardinal with the Franciscans and the Augustinians. As a possible analogy, it seemed worthwhile to examine his relationship with the Benedictines, Premonstratensians, and their reform movements. For we know

that the general dispute between Bakócz and the Benedictine abbot Máté Tolnai strongly influenced Bakócz when he removed the Benedictine nuns from their convent in Somlóvásárhely and gave it to the Premonstratensian order, which was in the process of a spectacular renewal under the direct management of the archbishop. The parallel is a tempting one. Nevertheless, our data do not support the existence of a political pact between the archbishop and the Observant Franciscan leadership, the importance of which has probably been overestimated by previous researchers. On the other hand, however, the anger felt by the prelate towards the Augustinians in 1520 does not appear to be the reason for his intervention in Körmend. Instead, it appears to be the consequence of the Augustinians' appeal launched in Rome. Thus the principal factor in the Körmend reform – just like the transfer of the Benedictine abbey in Visegrád to the Paulines – seems to be the motif of a 'superior' and personal religious belief. In other words, unless other interests intervened, the fostering and support of the religious renewal of the orders and their convents was another means of self-fashioning that could be employed by the renaissance prelate.

A magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig

„Olyan élethalálharc előtt állunk, amely erőnknek minden téren való megfeszítését teszi mindannyiunk kötelességévé, s különösen pénzügyi szempontok nem lehetnek irányadók a tekintetben, hogy a háborút tovább ne vígyük”.¹

Az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig tartó korszak drámai változást hozott a magyarországi közkölcsönök történetében. Bár a külföldi kölcsönök jelentősége a belső tőkefelhalmozásban 20. század elejétől fokozatosan csökkent, a világháború mégis fordulatot hozott. Az 1914 utáni években ugyanis a hitelek többé nem a hosszú távú kormányzati elképzeléseket és a beruházási szükségleteket szolgálták, hanem a folyó kiadások kiegyenlítése tette azokat szükségessé. Átalakult a hitelnyújtók összetétele is. Az első világháború következtében a jegybank és a lakosság, melyek korábban nem kölcsönöztek a költségvetésnek, váltak a legfontosabb hitellezőkké, míg hosszú évekre eltűnt a korábbi, főként külföldi kölcsönnyújtók jó része.

1914 nyarától az európai pénzpiacok beszüntették a hitelnyújtást, a nemzetközi pénzpiacok befagyását 1914 novemberében és decemberében további szigorú adminisztratív tilalmak is fokozták, melyek az egymással szembenálló hadviselő államok polgárainak megtiltották a pénzáttalásokat és az egyéb kifizetéseket. A háború során a korábbi legjelentősebb hitellező országok (Nagy-Britannia, Franciaország) nettó tőkeimportőrre váltak, és 1918 végére jelentős külföldi adósságot halmoztak fel. Mindennek következtében a háború kitörését követően a magyar költségvetés nem támaszkodhatott többé számottevő külföldi kölcsönökre. Csupán kisebb jelentőségű kölcsönfelvételekre nyílt lehetőség az osztrák, a német és a semleges országok pénzpiacain.

---

¹ Teleszky János hozzászólása az 1915. jún. 5-i minisztertanácsi ülésen. Ld. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914–1918. (= MMJ) Összeáll. Iványi Emma. Bp. 1960. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 8.) 151. – A korabeli szöveget a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.

1. táblázat

**A magyar költségvetés rendkívüli
bevételei a rendes
bevételek százalékában, 1913–1918**

Év	Százalék
1913	37,6
1914	290,4
1915	4236,8
1916	2790,8
1917	2940,7
1918*	2924,9

* 1918. július 1–október 31.
Forrás: Dr. Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. (A világháború gazdasági és társadalmi története) 53., 153.

A magyar államháztartás az első világháború idején fokozott mértékben szorult az úgynevezett rendkívüli bevételekre, amelyek elsősorban az állami kölcsönműveletekből származó bevételeket jelölték. Az 1. táblázat adatai világosan mutatják a háborús költségvetésekre jellemző változásokat. A háború előtti időszakban a kölcsönök még csak kiegészítették a rendes költségvetési bevételeket (adók, illetékek, jövedékek), 1914 után azonban a rendkívüli bevételek váltak meghatározóvá, nagyságuk a rendes bevételekét sokszorosan meghaladta. A rendkívüli

bevételek megnövekedése végső soron a költségvetés szerkezetének alapvető átalakulásával állt összefüggésben. A háborús kiadások a vizsgált időszakban a költségvetési kiadások legnagyobb tételét képezték. Már az első háborús évben is a valódi (beruházások nélküli) kiadások közel háromnegyedét, az utolsó hónapokban már majdnem kilencven százalékát jelentették (2. táblázat). Egyik európai hadviselő állam sem volt felkészülve a háborúval járó hatalmas kiadásokra, így szinte valamennyi államháztartás számára nehezen megoldható feladatot jelentett az évekig elhúzódó háború finanszírozása. A szakemberek úgy vélték ugyanis, hogy a 20. századi háborúk rövid ideig fognak tartani, ezért viszonylag kis anyagi megterhelést jelentenek majd a résztvevő hatalmak szá-

2. táblázat

**A magyar állam valódi kiadásai között szereplő háborús kiadások
1914–1918, millió korona**

Év	I.	II.	III.	IV.	Összesen	Százalék*
1914/15	91,9	3428,5	381,0	0,1	3901,5	73,9
1915/16	355,2	5347,0	698,6	4,7	6405,5	82,4
1916/17	678,3	6404,0	1009,0	15,7	8107,0	85,2
1917/18	952,3	6444,3	1333,1	33,8	8763,5	85,5
1918**	357,5	2706,1	1559,9	16,5	4640,0	88,5

I. Államadóssággal kapcsolatos kiadások; II. Hadügyi természetű kiadások; III. Polgári igazgatás kiadásai; IV. Pénzügyi igazgatás kiadásai
* A háborús kiadások a valódi (beruházások nélküli) állami kiadások százalékában.
** 1918. július 1–október 31.
Forrás: Dr. Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. (A világháború gazdasági és társadalmi története) 73., 77.

mára.² Mindennek következtében a kormányok nehezen szánták rá magukat az adók emelésére. Németország és Franciaország pénzügyi erejét akarta azzal demonstrálni, hogy nem emelte az adóterheket. Mindkét országban élénken élt még a porosz–francia háború emléke és arra számítottak, hogy a hadikiadásokat bőven ellensúlyozza majd a hadisarc.³ A deficitese államháztartás ezért általános volt a szembenálló hatalmaknál. A magyar költségvetés esete csak annyiban különleges, hogy Németország után nálunk volt a legalacsonyabb a rendes bevételek részaránya a háborús kiadások fedezésében. Teleszky János számításai szerint a magyar háborús kiadásoknak mindössze 5,2 százalékát fedezték a költségvetés bevételei, míg 94,8 százalékát hitel finanszírozta.⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia esetében az eddig említett tényezők mellett erősen megnehezítették az adóterhek emelését a belpolitikai feszültségek. A magyar kormányok nem szívesen kockáztatták az ellenzéki pártok támogatásának elvesztését a háború első időszakában. 1916-ban, a fokozódó gazdasági nehézségek hatására, terjesztette a Tisza-kormány a parlament elé a jövedelemadóról, a vagyoadóról és a hadinyereségadóról szóló törvényeket. Bár ezek az adófajták már korszerűbb pénzügyi gazdálkodást tettek lehetővé, a háborús években még nem éreztették igazán hatásukat a pénzügyi eredményekben.⁵ Az adóbevételek sem a kiadások növekedésével, sem pedig az előrehaladó árszínvonal-emelkedés ütemével nem tudtak lépést tartani. A bevételekben meghatározó aránya volt ugyanis a nem, vagy csak kis mértékben növelhető tételeknek, a monopóliumokból, jövedékekből, illetékekből és az állami üzemekből származó bevételeknek.

1. Az állami hitelügy a háború alatt

A háború kitörése havi 400 millió koronába került, miközben a költségvetés éves adótermészetű bevételei az egyedáruságokkal együtt összesen 1084 millió koronát tettek ki. Mindez azt jelentette, hogy már a mozgósításhoz szükséges összegeket sem tudta az államháztartás saját pénzkészleteiből fedezni. Popovics Sándor, a jegybank elnöke, és Teleszky János, az első háborús évek pénzügyminisztere egyaránt elismerte, hogy Magyarország pénzügyi szempontból nem volt felkészülve a világháborúra. Magyarázataik azonban jellegzetesen különböztek

2 *Barry Eichengreen*: *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. New York–Oxford, 1992. 74–75.; *Gerd Hardach*: *The First World War, 1914–1918*. Los Angeles, 1977.

3 *B. Eichengreen*: i. m. 75.

4 A kiadások 53,1%-át a hadikölcsön-kötvények kibocsátásával, 29,9%-át a jegybanktól felvett hitelekkel, 6,7%-át a kereskedelmi bankok kölcsönei révén, míg a többi 5,2%-ot külföldi kölcsönök segítségével fedezték. *Dr. Teleszky János*: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Bp. 1927. (A világháború gazdasági és társadalmi története) 418.

5 Részletesebben ld. *Pogány Ágnes*: *Az Osztrák–Magyar Bank az I. világháború és a forradalmak idején 1914–1919*. In: *A Magyar Nemzeti Bank története. I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. (= MNB I.) Szerk. Bácskai Tamás. Bp. 1993. 352–354.

egymástól. Teleszky szerint egy ország háborúra való felkészültsége (*Kriegsbereitschaft*) nagy aranykészleteket, a rövid lejáratú külföldi tartozásokat lényegesen meghaladó külföldi követeléseket, nagy külföldi értékpapír-tulajdont, jelentékeny élelmiszer- és nyersanyag-készleteket, nagy ipari termelőképesseget, valamint elhelyezést kereső tőkék jelenlétét feltételezi.⁶ Nyilvánvaló, hogy e feltételeknek Magyarország a leghozzáértőbb pénzügyi kormányzatot feltételezve sem felelhetett meg. „Olyan ország, mint Magyarország, [...] amely a külfölddel szemben eladósodott agrárállam volt, fejletlen iparral, aránylag csekély szén- és vastermeléssel, eleve le kellett, hogy mondjon az ilyen értelemben vett háborúra való gazdasági és pénzügyi felkészültségről.”⁷

Popovics ezzel szemben egyértelműen a pénzügyi kormányzatot tartotta felelősnek és számos mulasztásra hívta fel a figyelmet. Bár már 1908-ban, Bosznia-Hercegovina anektálásakor, majd 1912-ben a második Balkán-háború kitörésekor folytak tárgyalások arról, hogyan lehetne fedezni háború esetén a felmerülő kiadásokat, megnyugtató megoldás sem akkor, sem a következő években nem született. A megállapodás ugyan kimondta, hogy a háborús finanszírozás módját a pénz- és hitelélet épségének védelmével, az *Oszták–Magyar Bank* alapszabályának minden lehetséges módon való kímélésével kell megtalálni, az ezt garantáló törvényes rendelkezéseket azonban sem az oszták, sem a magyar pénzügyi kormányzat nem alkotta meg.⁸ Ami súlyos következményekkel járt, a hadüzenetet követő napokban a kormány és a jegybank kapcsolata ugyanis alapvetően megváltozott. A jegybank már alapszabályzatának felfüggesztése előtt arra kényszerült, hogy hiteleket nyújtson az oszták és a magyar kormánynak, holott ez (akkor még) törvényesen nem volt megengedett.

1.1. A jegybanki kölcsönök

A háború első napjainak kiadásait a kincstári pénzkészletek csak részben fedezték. A Monarchia mindkét kormánya számára egyértelmű volt, hogy a mozgósítás pénzszükségletét kizárólag hitel igénybevételével tudják előteremteni.⁹ Ezekben a hetekben, amikor a pénzpiacokat pánik kerítette a hatalmába, kölcsönt sem Magyarországon, sem Ausztriában nem lehetett felvenni. A bankok egy része számára reális veszélyt jelentett a betéttulajdonosok tömeges betétfelmondása. A jegybank kereskedelmi igénybevétele korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött. Bár az augusztus elsején életbe léptetett moratóriumrendelet enyhített a pénzpiaci feszültségen,¹⁰ a hazai kereskedelmi bankok nem tudtak a kincstár segítségére sietni.

6 Dr. Teleszky J.: i. m. 323–324.

7 I. h.

8 Popovics Sándor: A pénz sorsa a háborúban. Bp. 1926. 31–36.

9 Dr. Teleszky J.: i. m. 247–248.

10 Pogány Á.: i. m. 345–348.

Miután a külföldi pénzpiacok is elzárkóztak a hitelnyújtástól, egyedül az *Oszták–Magyar Bank*hoz lehetett fordulni, bár nyilvánvaló volt, hogy ezzel veszélyes útra lép a kincstár. Ekkor azonban még tartott a villámháborúba vetett hit, ezért a jegybank igénybevételeből eredő pénzügyi kockázatot minimálisnak értékelték. A törvényes felhatalmazást az 1912. évi LXIII. tc. adta meg, melynek 16. §-a feljogosította a jegybankot arra, hogy háború idején, sőt háborús katonai készülődés esetén is rendkívüli intézkedéseket tehessen és eltérhessen a törvényes előírásoktól. A 17. § pedig lehetővé tette, hogy a kormány a katonai kiadások fedezésére hitelt vehessen igénybe. Ez a két paragrafus jogi alapot adott a jegybank alapszabályának a felfüggesztéséhez is, amire 1914. augusztus 17-én került sor.¹¹

A Szerbia elleni részleges mozgósítás költségeinek fedezésére hivatott kölcsönt a magyar kormány a *Magyar Általános Hitelbank* vezetése alatt álló bankkonzorciumtól vette fel. Az *Oszták–Magyar Bank* biztosította a hitelező bankokat, hogy hajlandó lombardkölcsönt nyújtani számukra az állami pénztárjegyekre,¹² így a hitelt nyújtó banksóport a 350 milliós névértékből 340 milliót az *Oszták–Magyar Bank*nál lombardírozott,¹³ vagyis mindössze 10 millió korona származott a kereskedelmi bankok szférájából már az első, még formailag nem a jegybank által nyújtott háborús államkölcsön esetében is.

Két hétig tartó tárgyalások után, augusztus 14-én írta alá a jegyzőkönyvi megállapodást az oszták és a magyar pénzügyminiszter az *Oszták–Magyar Bank* kormányzójával,¹⁴ melynek értelmében a két kormány összesen 2 milliárd korona lombardkölcsönt vett fel a jegybanktól. Magyarország, a 36,4%-os kvótának megfelelően, a kölcsönből 728 millió koronát kapott 1%-os kamatra.¹⁵ 1914 októberében újabb 2 milliárdos kölcsönt vett fel az oszták és a magyar kormány a központi banknál azonos feltételekkel.¹⁶ Popovics Sándor visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a kölcsön formája Teleszky János kezdeményezésére lett váltókölcsön, a pénzügyminiszter véleménye szerint ugyanis ezek a kölcsönök „már konstrukciójuknál fogva is a régi rend mielőbbi helyreállítását sürgetik”.¹⁷ A szerződést aláíró miniszter úgy gondolta, a váltóhitel sajátosságai arra készítik majd az adós kormányokat, hogy a hiteleket mielőbb visszafizessék és így a jegybank háború előtti függetlensége hamar helyreállítható. 1915. április 12-én írták alá az októberi kölcsön pótmegállapodását, ekkor az *Oszták–Magyar Bank* 800 millió koronás kölcsönt folyósított a fenti feltételekkel. A magyar Pénzügyminisztérium váltók ellenében 291,2 millió korona váltókölcsönt kapott.¹⁸ A há-

¹¹ I. m. 348–350.

¹² Dr. Teleszky J.: i. m. 249.

¹³ Popovics S.: i. m. 32.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok. 372. tétel.

¹⁵ Popovics S.: i. m. 46., 51.

¹⁶ Dr. Teleszky J.: i. m. 249.; Popovics S.: i. m. 51–55.

¹⁷ Popovics S.: i. m. 52.

¹⁸ MOL K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok. 372. tétel.; Popovics S.: i. m. 56–57.; Dr. Teleszky J.: i. m. 250.

ború első évében felvett jegybanki államköcsönök mögött az a feltételezés húzódott meg, hogy a háború rövid ideig fog tartani, s hogy a háború után az állami pénzügyek viszonylag gyorsan helyreállíthatók. Feltételezték azt is, hogy nincs szükség újabb jegybanki hitel felvételére, mert az államadóssági kötvények a belöldi piacon elhelyezhetővé válnak. Ezen megfontolások háttérében az 1914 őszétől fellépő nagy pénzűbőség állt, az állampapírok kibocsátásától pedig annak lecsapolását várták. A háború azonban elhúzódott és az *Oszták–Magyar Bank* hiteleiről egyik háborút viselő kormány sem tudott lemondani.

1915. július 15-én jött létre az a megállapodás, melynek alapján már egyszerűen kötelezővények (adóslevelek) ellenében is felvehetett Ausztia és Magyarország 1,5 milliárd koronás hiteleket a jegybanktól. A kvótaarányos magyar részesedés 546 millió korona volt. Ezeknek a kölcsönöknek az esetében már a visszafizetésről sem állapodtak meg, a kérdést a békekötést követő fél évben kívánták csupán rendezni.¹⁹ A kölcsönök kamatlábát 1915 szeptemberében 1/2%-ra csökkentették, 1917 végén pedig az összes, korábban felvett államadósság kamatlábát 1/2%-ban határozták meg. Az 1915 júliusában létrehozott kölcsönforma volt az alapja az *Oszták–Magyar Bank*tól a háború alatt felvett többi államhitelnek is. A háború során, az egyszerűsített eljárással, a magyar kormány 21 alkalommal kapott 546-546 millió koronás kölcsönöket a közös jegybanktól. Az összesen 11 466 millió megállapodás szerinti kölcsönösszegeből azonban mindössze 6798 milliót használt fel. A jegybank által a két kormánynak kvótaarányosan folyósított 1,5 milliárdos kölcsönt az oszták kormány ugyanis jóval nagyobb mértékben használta fel, mint a magyar. Ausztia feszült belpolitikai helyzete miatt a rendes költségvetési bevételek emelése, az adóbevételek fokozása még annyira sem volt megoldható, mint Magyarországon. Az oszták kormány az elégedetlenség féken tartása végett jóval gyakrabban emelte a hadiségek összegét, míg Magyarországon a kezdetben nagyvonalúan megállapított segélyek értéke nem tartott lépést az inflációval. Következésképpen a jegybanki hitelek felhasználása nem arányosan oszlott meg a két állam között. Az aránytalanság különösen 1917 közepétől öltött jelentős méreteket. Ausztia összes, az *Oszták–Magyar Bank*nál fennálló háborús adóssága 25,1 milliárd korona volt, míg Magyarorszáé a kvóta szerinti 14,3 helyett csak 9,9 milliárdot tett ki. (Az adósságállomány összetételét a 7. táblázat mutatja.) A magyar parlamenti ellenzék számtalanszor támadta a kormányt amiatt, hogy nem tett lépéseket az oszták kormány pénzrontó gyakorlata ellen. Magyar felfogás szerint ugyanis Ausztia aránytalanul nagyobb jegybanki hitelfelhasználása Magyarország rovására rontotta a koronát. A háborús magyar kormányok azonban nem akarták az éppen folyamatban levő kiegyezési tárgyalásokon e kérdés felvetésével tovább fokozni az ellentéteket.²⁰

19 Dr. Teleszky J.: i. m. 250.; Popovics S.: i. m. 61–63.

20 Dr. Teleszky J.: i. m. 251–252.

1918 tavaszán került sor az *Oszták–Magyar Bank* kamatozó pénztárjegyeinek kibocsátására, melynek célja a forgalomban levő pénzmennyiség apasztása volt. A pénztárjegyekből befolyt bevételt a jegybank, a kvóta arányában megosztva, az oszták, illetve a magyar költségvetésnek kölcsönként engedte át.²¹

1.2. A hadikölcsönök

A háború első heteire jellemző pénzszűke és pánikhangulat viszonylag hamar megszűnt a hadvezetőség bőkezű költekezése, a szaporodó katonai megrendelések, és a bevonulók családjainak folyósított segélyek következtében. 1914. szeptember havától pénzbőség lépett fel, melynek hatására az oszták és a magyar pénzügyminiszter lehetségesnek látta a belföldi értékpapír-kibocsátást. Az 1914. októberi jegybanki államkölcsön megállapodásában is rögzítették, hogy az állami pénzszükségletet oly módon kell fedezni, amely nem növeli tovább a forgalomban levő pénzmennyiséget.²² A német hadikölcsön sikere is erre ösztönzött, különösen a magyar pénzügyminiszter sürgette a kibocsátást.

1914. november 12-én jelent meg az első hadikölcsön aláírási felhívása a Monarchia mindkét államában. A német példát követve, nem egy banksoport közreműködésével és nem előre meghatározott összegben bocsátották ki a kötvényeket. Új elem volt az is, hogy a kormány közvetlenül a lakossághoz fordult. Az első hadikölcsön 6%-os, adómentes, járadékkölcsön-kötvényekből állt, amely azonban 1920 novemberéig nem volt felmondható, így voltaképpen a járadékkötvény és a hat év múlva esedékes pénztárjegy kombinációjának volt tekinthető. November 16. és 23. között lehetett hadikölcsönt jegyezni. Aláírási hely volt az ország szinte valamennyi kereskedelmi pénzintézete, a jegybank fiókjai és budapesti főintézete, az állampénztárak, az adóhivatalok, a Postatakarékpénztár központja és fiókjai.

Az első hadikölcsön-kibocsátás sikere messze meghaladta a szakemberek előzetes várakozásait, néhány nap leforgása alatt 1185 millió koronás bevételt hozott a költségvetésnek. A váratlan sikernek több oka is volt. A kötvények tiszta kamatozása, hatéves lejáratnál 6,69% volt, ami jelentősen meghaladta a háború előtt szokásos kamatláb magasságát, sőt még a szintén igen előnyös németországi kibocsátását is. A Monarchia pénzügyi kormányzata a jegyzési kedvet ezúton kívánta felkelteni, hiszen először bocsátottak ki a lakosság számára államadóssági papírokat. A kötvények adó- és illetékmentesek voltak, a kisebb megtakarítások felett rendelkezők bevonása érdekében 50 korona volt a legkisebb jegyezhető címlet és a részletfizetésre is mód volt, sőt lehetővé tették a moratórium alá eső betétek felhasználását is a kötvények jegyzésekor. A befagyasztott betétek mobilizálási lehetősége valószínűleg sok olyan betéttulajdonost

²¹ Popovics S.: i. m. 65.

²² Dr. Teleszky J.: i. m. 253.

hadikölcsönbe való befektetésre ösztönzött, akik más körülmények között nem vették volna ki a pénzüket a takarékból. Miután a betétek tömeges hadikölcsönre való konvertálása számos kisebb intézetet szorult helyzetbe hozott, a pénzügyminiszter törölte a jegyzések egy részét, illetve ezekre fizetési haladékot engedélyezett.

Ugyancsak a német kibocsátásnál alkalmazott módszert vették át, amikor engedélyezték, hogy az *Oszták–Magyar Bank* és az időközben felállított hadikölcsönpénztár a névérték 75%-ának megfelelő összegű lombardkölcsönt nyújthasson a kötvényekre, a hivatalos váltóleszámitolási kamatláb mellett, egyéves lejáratra. A jegyzési kedv növelése érdekében sok pénzintézet is hasonló feltétellel folyósított lombardkölcsönt a kötvénytulajdonosoknak. A jegybank kedvezményes feltételű lombardhiteleket folyósított abban az esetben is, ha a hitelt hadikölcsön-jegyzés végett vették igénybe.²³ Az aláírási helyek sokszor még az őket megillető jutalékról és költségtérítésről is lemondtak.

Rendkívül sikeres és hatásos volt az a propaganda is, melyet a Pénzügyminisztérium szervezett és irányított.²⁴ A propagandában igen nagy részt vállaló újságok és szaklapok – költségmegtérítés címén – a jegyzett összeg fél ezrelékét kapták. A hadikölcsön népszerűsítésében részt vett az egész magyar közélet, egyházi és világi méltóságok, a gazdasági érdekképviselők, társadalmi egyesületek. A kormánypárti és ellenzéki politikusok egyaránt a hadikölcsönök jegyzése mellett agitáltak. Az eredmény így minden előzetes elképzelést felülmúlt. A két ország pénzügyi kormányzata igen vonzó befektetési formát akart teremteni a hadikölcsönből, ami ösztönző lehet azon kisbefektetők számára is, akik korábban idegenkedtek az állami értékpapírba való befektetéstől, és pénzüket otthon vagy takarékbetétekben tartották. A hadikölcsön-propaganda egyenesen erre a rétegre irányult. A jegyzésre buzdító neves bankárok, egyházi és állami méltóságok, a tudomány nagyjai voltaképpen új módon definiálták a kölcsön-jegyzés szimbolikus jelentését, amikor a pénz hadikölcsönbe való befektetését a nemzeti küzdelem, az élethalálharc ügyével azonosították. A bizonytalan kisbefektetőt szólították meg a „szakértők”, amikor érzelmi és racionális érvekkel tették számára elfogadhatóvá a hadikölcsön jegyzését, sőt egyenesen hősi és hazafias cselekedetté értelmezték azt át. Szóltak a pénztulajdonosok szívéhez (a hadikölcsön bevételéből a fronton lévő hozzátartozók szenvedéseit enyhíthetik), hazafias érzelmeihez (most honfiú/honleányi kötelesség az aláírás), és racionálisan számító értelméhez (államilag garantált, biztos befektetés, kiemelkedően magas hozammal) egyaránt: „Az önfenntartás ösztöne követeli tőlünk, hogy mindenünket áldozzuk fel a hazánkért, hiszen ha a haza elvész, mindenünk vele pusztul. A magyar állam most nem kíván fiaitól oly messzemenő áldozatot, csak azt kéri, hogy mindazok, akik anyagi eszközökkel rendelkeznek, bocsássák azt kölcsönképpen az ország rendelkezésére. [...] Aki a hadikölcsönre tőle tel-

²³ Popovics S.: i. m. 56.

²⁴ Dr. Teleszky J.: i. m. 256.

hetőleg nem jegyez, bár módjában van: hazafiatlanul viselkedik, bűnt követ el maga és hozzátartozói ellen és emellett okatlanul is cselekszik, mert páratlanul kedvező tőkeelhelyezési alkalmat szalaszt el.”²⁵

Az első világháború már totális háború volt, amely a hátszínre is bekapcsolta a háborúba és napirendre tűzte az egész lakosság mozgósítását. A hadikölcsön-propaganda a lakosság legszélesebb rétegeit vonta be a háborús „diskurzusba”, elfogadtatván velük, hogy valamilyen formában az otthon maradtaknak is részt kell venniük a háborúban, ha nem is a fronton, de legalább a pénzük, az értékeik feláldozása révén.²⁶ Szimbolikus jelentőségű volt az is, hogy a legelső aláíró valamennyi kibocsátásnál az uralkodó volt. I. Ferenc József, majd halála után IV. Károly mindig jelentős összegű jegyzésekkel indította meg az aláírási időszakot.

A többi hadviselő ország szintén nagy előszeretettel folyamodott hadikötvények kibocsátásához. Nagy-Britannia 1917-ig háromszor bocsátott ki hosszú lejáratú kötvénykölcsönt; a brit költségvetési deficit jelentős részét finanszírozták ezek bevételeivel. Az Egyesült Államokban az 1917 és 1918 között négy ízben kibocsátott, úgynevezett Liberty Loan töltött be hasonló szerepet.²⁷

Az első hadikölcsön kibocsátását továbbiak követték, melyek nagyjából az első mintájára történtek. Kisebb változások voltak a lombardírozási feltételek és a jegyzési helyek jutaléka, költségmegtérítése esetében, ez azonban nem jelentette a konstrukció lényegi megváltoztatását.²⁸ Az egymást követő kibocsátások során eleinte 6, illetve 5,5%-os kamatozású járadékkötvényeket bocsátottak ki. Az ötödik hadikölcsön esetében (1916. november 23–1917. január 8.) a már megszokott 6%-os járadékkötvények mellett 5,5%-os adómentes törlesztéses kötvényeket is kibocsátottak. Ezeket, a nagyobb befektetőkre számítva, csak nagyobb (2000, 5000 és 10 000 koronás) címletekben adták ki. Ezek a törlesztéses kötvények, ellentétben a többi ilyen értékpapírnál követett gyakorlattal, nem voltak a jegybanknál lombardírozhatók. A háború előrehaladtával mind több és több lehetséges tőkeforrást igyekeztek az állami kölcsönműveletekhez bevonni. Ezért lehetővé tették, hogy többféle értékpapírra záloghitelt lehessen igénybe venni a jegybanknál, amennyiben a kölcsönt az adós hadikölcsön jegyzésére fordítja. Ingatlanokra is folyósítottak ilyen céllal jelzáloghiteleket, és megkönnyítették az árvapénzek és a házassági óvadékok hadikölcsönbe való fektetését. Még a hitbizományi vagytonokat is igénybe lehetett venni hadikölcsönök jegyzésére.²⁹

Míg az első hadikölcsön kibocsátása országra szóló esemény volt, melyet hetekkel korábban bejelentett a sajtó és minden számottevő személyiség megszólalt az ügyben, később – a dolog természetéből következően – ez immár megszo-

25 MOL Pénzügyminisztérium, Általános iratok K 269, 368. tétel. A harmadik magyar hadikölcsön kérdésekben és feleletekben.

26 Ld. pl. a Pesti Napló 1914. nov. 8–9-én megjelent cikkeit.

27 Karl Erich Born: *International Banking in the 19th and 20th Centuries*. London, 1983. 196., 200.

28 Dr. Teleszky J.: i. m. 257.

29 I. m. 258.

kott eseménnyé vált. Míg az első alkalommal egyetlen hét is elegendő volt a várakozásokat messze felülmúló összegű jegyzésekhez, a háborús lelkesedés és hazafias fellángolás lankadásával már kisebb összegek jegyzéséhez is egy hónapra, a 7. és 8. hadikölcsönnél pedig egyenesen hat hétre volt szükség. A hadisikerrek elmaradása, majd Ferenc József halála (az 5. hadikölcsön jegyzési időszakában) érezhetően csökkentette a lakosság jegyzési kedvét. (Az egyes kibocsátások eredményét a 3. táblázat tartalmazza.)

3. táblázat

Hadikölcsönkötvény-kibocsátások az első világháború idején

Sor-szám	Neme	Kibocsátás ideje	Névérték millió K	Nettó bevétel* millió K	Visszavás. érték,** millió K
I.	6%-os járadék	1914. XI. 1.	1 229,8	1 154,0	
II.	6%-os járadék	1915. V. 1.	575,2	553,3	
	5,5%-os járadék	1915. V. 12.	557,6	440,6	
III.	6%-os járadék	1915. XI. 1.	1 980,9	1 906,9	
	5%-os pénztárjegy	1915. X. 24.	285,0	257,6	285,0
IV.	5,5%-os pénztárjegy	1916. V. 1.	1 289,9	1 174,8	
	6%-os járadék	1916. V. 1.	650,9	461,9	
V.	6%-os járadék	1916. XI. 1.	871,0	846,0	
	5,5%-os törlesztéses	1916. X. 1.	887,4	747,4	19,4
	5,5%-os pénztárjegy	1916. XI. 11.	600,0	592,5	
VI.	6%-os járadék	1917. V. 12.	1 852,3	1 464,2	
	5,5%-os pénztárjegy	1917. III. 1.	700,0	630,1	
VII.	6%-os járadék	1917. XI. 15.	1 375,2	814,7	172,2
	5,5%-os járadék	1917. XI. 15.	924,4	843,5	
	5,5%-os pénztárjegy	1917. VII. 5.	700,0	472,7	72,0
VIII.	5%-os pénztárjegy	1918. IV. 9.	950,0	895,8	
	5%-os pénztárjegy	1918. V. 1.	285,0	285,0	
	5,5%-os járadék	1918. VI. 12.	2 870,4	2 541,0	66,9
Összesen			18 585,1	16 082,0	715,4
* Nettó bevétel: befizetett összeg a kibocsátási költségek, a kifizetett kamatok és a folyó kezelési költségek leszámításával.					
** Visszavásárolva, illetve beváltva, tényleges kiadás.					
Forrás: Dr. Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. (A világháború gazdasági és társadalmi története) 264–265.					

A hadikölcsön-kötvényeket fel lehetett használni a háború idején bevezetett hadinyereség-adó fizetésére, a névérték 96,63%-án számítva.³⁰ A pénzügyi kormányzat terve az volt, hogy a háború végével a leszerelt katonai eszközöket (demobilizációs javak) hadikölcsön-kötvények ellenében értékesíti és így módon azok jelentős részét a forgalomból kivonja. Ezt az elképzelést azonban keresz-

30 I. m. 260.

tülhúzta a háború elvesztése. A győztes hatalmak ugyanis elrendelték a katonai javaknak az antant, illetve az utódállamok részére való átadását, ezt megelőzően pedig a román megszállás és az azzal együtt járó fosztogatás „oldotta meg” a hadsereg anyagi leszerelésének a problémáját.³¹

Teleszky János szerint a hadikölcsön-kibocsátások egyetlen célja a felduzzadt pénzforgalom apasztása lett volna. „Ezután rendszeresen minden tavasszal és ősszel volt egy-egy hadikölcsön-kibocsátás, amellyel a kormány igyekezett, amennyire ez az adott viszonyok között lehetséges volt, újból bevonni az időközben mesterségesen szaporított felgyülemelő pénzjegyeket, s biztosítani azt, hogy az infláció végzetes mérveket ne öltön. Azt, hogy milyen mérvben lehetséges ez a lecsapolás, előre megállapítani nem lehetett volna. A feladat a viszonyok által megengedett legnagyobb mérvű lecsapolás elérése volt.”³² Az egykor nagy lelkesedéssel fogadott hadikölcsönöket az utókor éles kritikával illette. Teleszky János 1927-ben publikált véleménye, mely szerint az államadósságot növelő értékpapírokat voltaképpen antiinflációs célból bocsátották ki, sok szempontból ellentmondani látszik a tényeknek. A hadikölcsönök kibocsátását követően ugyanis nem csökkent a pénztömeg növekedési üteme, a májusi és novemberi aláírási időszakokban is tovább folytatódott az inflációs folyamat. Az 4. táblázat adatai alapján pedig az is látszik, hogy a takarékbetét-állomány párhuzamosan nőtt a hadikölcsönből származó állami bevételekkel; nem feltételezhetjük tehát, hogy a jegyzések túlnyomó része a megtakarításokat mobilizálta volna. A háború alatti állami eladósodás (jegybanki kölcsönök és hadikölcsönök) méretére jellemző, hogy önmagában már ez meghatározta a pénztömeg nagyságát, a háború alatt a pénzteremtés így gyakorlatilag kizárólag az államnak való hitelnyújtással történt. A hadikölcsönökből kétségtelenül nagyon jelentős kormányzati bevételek keletkeztek. A kötvényvásárlások azonban igen gyakran nem a belföldi megtakarításokat mobilizálták, hanem – a bőkezűen engedélyezett lombardkölcsönök jóvoltából – valójában jegybanki pénzteremtés bűjt meg mögöttük. A kormányzat két hadikölcsön-kibocsátás között mindig újabb jegybanki hiteleket vett fel, az ebből származó összegek a hadikölcsönök bevételeit jóval meghaladták (ezt Teleszky is elismeri könyvében). Mindennek következtében a pénzforgalom csökkenés helyett gyorsan tovább duzzadt. A hadikölcsönök a háborús hitelszükségletnek csak egy részét fedezték, ezen túlmenően szükség volt jegybanki és külföldi kölcsönökre is. Az 1914 novemberétől félévente kibocsátott hadikölcsönök voltaképpen nem képeztek önálló pénzforrást a költségvetés számára, nem arról volt ugyanis szó, hogy a folyamatosan képződő lakossági megtakarításokat használták volna fel a költségvetési deficit fedezésére. A hadikölcsön lombard biztosította annak lehetőségét, hogy jegybanki pénzteremtés álljon a hadikölcsön-jegyzések hátterében, sőt sok esetben már magát az aláírást is jegybanki hitelteremtés előzte meg. Két hadikölcsön-kibocsátás között a hiányzó állami pénzszerkezeteket pótolták a nagy budapesti bankok előleg-

31 I. m. 261.

32 I. m. 258.

kölcsönei, melyeket a következő kibocsátás bevételeire nyújtottak. Ezen előlegek után a kincstár 4–5%-os kamatot térített. Idővel ezek olyan jelentős összegre emelkedtek, hogy elérték a hadikölcsön-jegyzések értékét. 1918. október 31-én a pénzügyi intézetek által nyújtott előlegek 1,58 milliárd koronát tettek ki.³³ Ez a gyakorlat is jól mutatja, hogy a hadikölcsönök valójában nem tudták lecsapolni a forgalomban levő felszaporodott pénzmennyiséget.

4. táblázat

A hadikölcsönből és a jegybanki államkölcsönből származó bevételek és arányuk a pénztőmeghez, 1914–1918

Év	HNB	JBÁ	Össz.	TB	M2	A1	A2
1914	1154,0	1306,6	2 460,6	2302,9	4 176,4	0,5	0,59
1915	2873,4	2196,0	5 069,4	2644,9	5 130,3	1,09	0,99
1916	3803,2	3666,1	7 469,3	3389,0	7 169,8	1,12	1,04
1917	3981,0	6202,7	10 183,7	3994,6	9 452,3	1,00	1,08
1918	3554,9	9908,9	13 463,8	5396,6	15 110,0	0,66	0,90

HNB: Hadikölcsönből származó nettó bevétel, aláírási összeg a kibocsátási költségek, kifizetett kamatok, kezelési költség és a visszavásárlások levonásával, millió korona.
 JBÁ: Jegybanki államkölcsönök, millió korona.
 TB: Takarékbetét-állomány az év végén, millió korona.
 M2: Pénztőmeg (bankjegy + számlapénz + takarékbetét), millió korona.
 A1: Hadikölcsönből származó nettó bevétel a takarékbetét-állomány arányában.
 A2: Hadikölcsönből és jegybanki államkölcsönből származó bevételek M2 arányában.
 Forrás: Dr. Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. (A világháború gazdasági és társadalmi története) 264–265.; Popovics Sándor: A pénz sorsa a háborúban. Bp. 1926. II. táblázat.; Pogány Ágnes: Két szempont a magyarországi infláció vizsgálatához (1914–1924). Történelmi Szemle 30(1987–1988) 121–136.

Közismert, hogy az infláció veszélyével ekkor még képzett közgazdászok, bankárok sem számoltak. Láczy Leó, amikor a véleményét kérdezték arról, hogy miként alakulnak a háború hatására az árfolyamok, így felelt: „Meglátjátok, a fák nem nőnek az égig”.³⁴ Teleszky jó szándékát utólag sem vonhatjuk kétségbe, és tény az is, hogy a hadviselő országok kivétel nélkül mind alkalmazták az inflációkeltő finanszírozási módszereket. Mindez azonban nem védte meg Teleszkyt a háború utáni kritikáktól.

1.3. A kincstár és a kereskedelmi bankok

Az *Oszták–Magyar Monarchia* központi bankjának Alapszabályzata nem tette lehetővé, hogy hitelnyújtással kapcsolatos banki ügyletet kössön a kormányokkal. A magyar pénzügyi kormányzat ezért 1873-ban a legtekintélyesebb hazai ke-

33 I. m. 266.; A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1924. 26*. és 27*.

34 Éber Antal: Közgazdasági anekdoták. Szeged, 1942. 189.

reszkedelmi bankot, a tőkeerős, és széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező *Magyar Általános Hitelbank*ot bízta meg az állambankári teendők ellátásával.³⁵ A Hitelbank, különösen az állami értékpapírok külföldi kibocsátásainak a megszervezésével, nagy érdemeket szerzett már a dualizmus éveiben is. Ebben a tevékenységében az általa vezetett úgynevezett Rothschild-konzorciumra támaszkodott, amely a legnagyobb budapesti, bécsi és berlini bankokból állt. A világháború küszöbén a magyar csoportot a *Magyar Általános Hitelbank*, a *Magyar Királyi Postatakarékpénztár*, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*, a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület* és a *Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank* alkotta. Az osztrák csoportot a bécsi Rothschild-bankház, illetve az általa alapított *Österreichische Credit-Anstalt*, a *Boden-Credit-Anstalt*, a *Wiener Bankverein*, a *Länderbank*, a *Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft* és az *Anglo-Österreichische Bank* alkotta. A konzorciumot esetenként kiegészítette a *Direction der Disconto Gesellschaft*, az *S. Bleichröder* és a *Mendelsohn & Co.* berlini bankház.³⁶ A bankári egyezmény tartalma az idők folyamán jelentősen kibővült, az 1901-es egyezményt 1907-ben módosították – ez az általunk vizsgált időszakban végig érvényben is volt.³⁷

A Szerbia elleni részleges mozgósítás költségeinek fedezésére hivatott kölcsönt a *Magyar Általános Hitelbank* vezetése alatt álló bankkonzorciumtól vette fel a magyar kormány 350 millió korona névértékű pénztárjegy zálogba helyezésével. Az első háborús államkölcsön 297,5 millió korona bevételt eredményezett.³⁸ A Hitelbank vezetése alatt álló bankcsoport a háború folyamán több alkalommal nyújtott még a kormánzatnak hiteleket. 1915. június 14-én 200 millió korona összegű kölcsönt folyósított kincstári váltók ellenében, a következő két hónapban pedig további 213 milliót hitelezett.³⁹ A kölcsönöket a lejárat közeledtével ismét prológnálták, 1917. január 5-én a korábbi 413 milliós váltókölcsön összegét 600 millióra emelték.⁴⁰

Gyakori hitelezője volt még a Pénzügyminisztériumnak az említett konzorciumon kívül a négy budapesti nagybankból, a *Magyar Általános Hitelbank*ból, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*ból, a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület*ből és a *Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank*ból álló csoport is, amely az 1915. június 19-én aláírt szerződés alapján, kincstári váltók leszámítolásával, 285 millió koronát kölcsönzött.⁴¹ A hitel áthidaló jellegű volt. Bár az 1915. május végén meghirdetett második hadikölcsönre az aláírási helyek (pénzintézetek) előlegeket fizettek be a Pénzügyminisztérium számlájára, ezek azonban nem fedez-

35 MOL Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok, K 255 3486/1920, 3137. sz. irat, 1873. júl. 29.

36 Ld. pl. MOL Z 51, 175. t. Magyar Általános Hitelbank Titkárság. Az 1914. évi 500 millió korona névértékű törlesztéses járadékkölcsön szerződés iratai.

37 MOL K 255 3486/1920, 3054/1907 P.M. sz.

38 MMJ 80.

39 MMJ 167.

40 MMJ 198., 223., 240.; Szédeczky-Kardoss Tibor: A magyarországi pénzintézetek fejlődése. Bp. 1928. 29.

41 MMJ 167.

ték a júniusi kiadásokat. A pénzügyminiszter május 29-én 400 millió korona előleget kért az említett négy banktól, ami után a kincstár évi 6% kamatot és 1/2% jutalékot térített, majd június 19-én a fent említett kincstári váltókölsön né konvertálták az előleget.⁴² A lejáratkor a kölcsönt újból meghosszabbították.⁴³

A hadikölcsön-kibocsátások sok szempontból új helyzetet teremtettek az államkincstár és a Hitelbank kapcsolatában. Teleszky János az első háborús évek pénzügyminiszterének könyvéből tudjuk, hogy a Hitelbank által vezetett bank-konzorcium, mely addig a költségvetés számára szükséges külföldi hitelfelvételeket biztosította, élesen ellenezte a hadikölcsön-kibocsátás elképzelését. A bank-konzorcium nemcsak saját üzletét féltette, hanem az állami értékpapírok belföldi kibocsátását is teljesen elképzelhetetlennek tartotta, annyira ellentétes volt ez az addig követett gyakorlattal. Ezért azt javasolták a pénzügyminiszternek, hogy hadikölcsön helyett inkább a Rothschild-konzorciummal kössön egy 300–500 millió koronás hitelszerződést.⁴⁴ Teleszky János azonban kitartott eredeti elképzelése mellett és az 1914. november 4-i tanácskozáson meggyőzte a nagybankok jelen levő vezetőit, majd megállapodtak a kibocsátás részleteiről.

A Hitelbank a többi magyar kereskedelmi bankkal együtt végül részt vállalt a hadikölcsön-kötvények kibocsátásában, továbbá aláírási és beváltási helyként működött, a későbbiekben pedig a kincstár részére előleghiteleket is folyósított a jövőbeni kibocsátások bevételeire. Új elem volt azonban, hogy a hadikölcsönök esetében a kivételes helyzete megszűnt, miután a kincstári kibocsátások megszervezése nem egyedül a Hitelbank feladata lett többé. Az első három hadikölcsön-kibocsátás összes bevételeinek közel negyven százalékát a két legnagyobb budapesti banknál, a Hitelbanknál és a Kereskedelmi Banknál jegyezték. Viszonylag mérsékelt eredményeket ért el a szintén kiterjedt országos hálózattal rendelkező *Oszták–Magyar Bank*, a Postatakarékpénztár, valamint az állampénztárak (5. táblázat).

A hadikölcsön-kibocsátások végül sikeresek voltak. Ha azonban a jegyzési eredményeket az ausztriaihoz hasonlítjuk, azt látjuk, hogy a magyar aláírások nem érték el a magyar kvóta arányát (36,4%) sem. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy Magyarország a háború előtt is tőkeimportőr ország volt. A magyar tőkeszükséglet kielégítésére szükségesnek látszott az osztrák pénz- és tőkepiacot is igénybe venni a háború alatt. Ennek megfelelően Teleszky János, magyar pénzügyminiszter 1915 februárjában kezdeményezte osztrák kollégájánál, hogy magyar államkötvényeket helyezhessenek el Ausztriában. Erre azonban hosszú ideig nem kaptak engedélyt. A pénzügyi tárca osztrák vezetője ugyanis a hazai kibocsátások sikere érdekében nem akarta a magyar címletek előtt megnyitni a bécsi piacot.⁴⁵ 1915-ben, az ekkor beköszöntő pénzhiány és az elhelyezést kereső tőkék nyomása késztette álláspontja módosítására.

42 MMJ 167–168.

43 MMJ 199.

44 Dr. Teleszky J.: i. m. 254.

45 Popovics S.: i. m. 59.; Dr. Teleszky J.: i. m. 261.

5. táblázat

Az első három hadikölcsön összesített bevétele az aláírási helyek alapján, 1914–1915

Aláírási hely	Jegyzett összeg, millió korona	Aránya (százalék)
Magyar Királyi Állampénztár	97,640	2,2
Magyar Kir. Postatakarékpénztár	205,049	4,8
OMB budapesti Főintézete és fiókjai	125,076	2,9
Országos Központi Hitelszövetkezet	188,193	4,4
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	852,748	19,9
Magyar Általános Hitelbank	806,925	18,8
Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank	333,336	7,8
Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egy.	333,017	7,8
Wiener Bankverein magyaró-i fiókja	150,989	3,5
Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.	149,391	3,5
Angol–Osztrák Bank	148,774	3,5
Hazai Bank	115,989	2,7
Magyar Általános Takarékpénztár	101,656	2,4
Magyar Agrár- és Járadékbank	83,284	1,9
Első Magyar Iparbank	70,317	1,6
Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár	64,832	1,5
Magyar Országos Központi Takarékpénztár	60,743	1,4
„Hermes” Magyar Általános Váltóüzlet	53,351	1,2
Magyar Takarékpénztárak Közp. Jelzálogbankja	50,215	1,2
Egyéb magyarországi bankok*	189,147	4,4
Horvátországi bankok és takarékpénztárak	79,813	1,9
Boszniai bankok és takarékpénztárak	32,250	0,8
Összesen	4 292,736	100,0
* Ötvenmillió koronán aluli jegyzések. Forrás: MOL K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok, 368. tétel.		

A magyar állami pénztárjegyek ausztriai kibocsátását a *Magyar Általános Hitelbank* vezetése alatt álló magyar és osztrák bankkonzorcium szervezte meg. A kibocsátásokra rendszerint a hadikölcsönökkel egy időben, ám azoktól függetlenül került sor. Az első alkalom 1915 októberében, a harmadik hadikölcsön aláírásra bocsátása volt. A 285 millió korona névértékű, két és fél éves lejáratú, 5%-os kamatozású, 98%-os árfolyamon kibocsátott értékpapírokat többnyire az említett bankcsoport tagjai vették át és később azok egy részét Bécsben és Budapesten eladták. A harmadik kibocsátás 700 milliójából 100 millió korona összegűt az időközben megalakult Pénzügyintézeti Központ, a fennmaradó 600 milliót pedig a bankkonzorcium tagjai jegyezték le. 1918. április 18-án pedig 600 millió korona értékű váltókölcsönt folyósított a bankcsoport, melynek egyharmadát a

magyar, kétharmadát az osztrák tagintézetek vették át (az egyes pénztárjegy-kibocsátások adatait a 6. táblázat tartalmazza, a 3. táblázat pedig többi hadikölcsön-kötvénnyel együtt mutatja).

6. táblázat

**Magyar állami pénztárjegyek kibocsátása
az első világháborúban**

Sorszám	Kibocsátás ideje	Névérték (millió k.)	Kamatláb (%)	Árfolyam (%)
I.	1915. okt.	285	5,0	98,00
II.	1916. nov.	600	5,5	98,75
III.	1917. márc.	700	5,5	99,50
IV.	1917. nov.	700	5,5	98,75
V.	1918. ápr.	950	5,0	95,75
Összesen	–	3235	–	–

Forrás: Dr. Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. (A világháború gazdasági és társadalmi története) 262.

7. táblázat

**Az Osztrák–Magyar Bank követelései
a magyar kincstárral szemben
1918. október 26-án**

Követelés	Összege, millió korona
Konzorciális kölcsönök	297,5
Lombardkölcsönök	728,0
Solaváltó	1019,2
Kötelezvények	6798,0
Pénztárjegyek	1066,2
Összesen	9908,9

Forrás: Popovics Sándor: A pénz sorsa a háborúban. Bp. 1926. 66.

1.4. A külföldi kölcsönök a háború alatt

A háború alatt felvett külföldi kölcsönök alapvetően a krónikusan passzív kereskedelmi mérleg kiegyensúlyozását szolgálták. A szűkösen csordogáló külföldi hiteleknek kellett fedezni azokat a beszerzéseket is, melyekre feltétlenül szükség volt a háború folytatásához. A jegybank végül ezeknek a kölcsönöknek a révén próbálta a korona nemzetközi árfolyamát is védeni a semleges országok pénzügyi piacain.

A legfontosabb partner Németország volt. A Monarchia két Pénzügyminisztériuma 1914. november 17-én hitelszerződést írt alá a *Disconto Gesellschaft*, az

8. táblázat

**A Magyar Állami Jegyintézet
által a kormánynak folyósított
pénztárjegykölcsönök, 1921–1924**

Az engedélyezés időpontja*	Hitelösszeg, milliárd korona
1921. október 11.	3,00
1922. március 21.	4,00
1922. június 22.	5,82
1922. október 31.	5,00
1923. január 3.	6,00
1923. február 8.	6,00
1923. március 16.	4,00
1923. április 5.	6,00
1923. április 26.	10,00
1923. május 30.	20,00
1923. július 5.	30,00
1923. augusztus 4.	360,00
1923. november 15.	126,00
1923. december 19.	260,00
1924. február 7.	350,00

* A kormánykölcsönöket az Országos Pénzügyi Tanács engedélyezte.

Forrás: *Pogány Ágnes*: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége 1920–1924. In: *A Magyar Nemzeti Bank története. I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924.* Szerk. Bácskai Tamás. Bp. 1993. 490.

S. Bleichröder és a Mendelsohn & Co. berlini bankcégekből álló bankcsoporttal. Magyarország részesedése ekkor 100 millió márká volt. A kölcsönt egyéves váltók leszámítolása ellenében folyósították, a kamatláb, amely 1914 végéig 6%, azontúl 5% volt, kedvezőnek számított, ugyanis megfelelt a Reichsbank hivatalos leszámítolási rátájának. Ezenkívül még évi 5/8% jutalékot térített a bankoknak a magyar kincstár. 1915. június 18-án újabb 120 millió márkás kölcsönt vettek fel azonos feltételekkel.⁴⁶ A kölcsönöket, a megállapodás szerint ismételtén meghosszabbították és 1915 novemberében a lejárt 100 millió márkás kölcsön helyett 175 millió márkát, majd még további, összesen 150,6 millió márká értékű váltókölcsönt nyújtott a berlini bankcsoport. Az 1916 májusában megkötött szerződés újabb 229,32 millió márká felvételét tette lehetővé. A német áruimport fedezését szolgálták az ugyancsak ekkor garantált, havi 43,68 milliós kölcsönök, amit 1917. március végéig vehetett a magyar pénzügyminiszter igénybe.⁴⁷ A magyar kincstár a háború végéig összesen 1,336 milliárd márká váltókölcsönt vett fel a berlini bankszindikátustól. Kisebb jelentősége volt annak a 25 millió

márkás váltóhitelnek, melyet a németországi Zentral-Einkaufsgesellschaft nyújtott a magyar Haditermény Rt. romániai gabonavásárlásának finanszírozására.⁴⁸ A háborús években ismételtén megújították azt a 150 millió márká névértékű pénztárjegykölcsönt is, melyet Magyarország még 1914 előtt vett fel. Az utolsó prolongálás alkalmával, 1918-ban 5%-kal kamatozó, 1921. április 1-jén esedékesse váló pénztárjegyeket bocsátottak ki, melyekből 30 milliónyit a német pénzcsoport már nem tudott elhelyezni, ezért azt a német kormány vette át.⁴⁹ Wekerle magyar miniszterelnök és az osztrák pénzügyminiszter kérésére, 1918 első napjaiban megállapodás született arról, hogy a két állam részére, a kvóta

46 MMJ 168.; *Dr. Teleszky J.*: i. m. 351–352.

47 MMJ 223–224., 241.

48 MOL K 289 Pénzügyminisztérium, A hágai delegáció iratai, IV/9. 2.

49 Uo.

szerinti felosztással, havonta 75 millió márka kölcsönt folyósítanak. 1918. július 1-jétől azonban Reichsbank leállította e hitelek nyújtását.⁵⁰

Bár az említett hiteleket kedvező feltételekkel folyósították, még arra sem voltak elegendők, hogy a háború alatti német behozatali többletet finanszírozzák. Magyarország számára komoly csalódást jelentett a német hitelezők vonakodása, mivel a háborús magyar gazdaságpolitika komolyan számított a német pénzforrásokra. Ezek a valutakölcsönök nem voltak elegendők a korona külföldi értékének alátámasztására sem, amit pedig az előrehaladó belföldi inflációs folyamat, valamint a Monarchia kereskedelmi mérlegének a passzivitása is szükségessé tett volna.⁵¹ A német hitelek visszafogása, és az ezáltal keletkezett feszültségek indokolták a magyar és az osztrák pénzügyminiszter tárgyalásait Helfferich német birodalmi pénzügyminiszterrel 1916. február elején Bécsben, majd Helfferich utódjával, gróf Roedernnel 1916. július végén Berlinben. A megbeszéléseken a Monarchia a háború továbbfolytatásához újabb német kölcsönöket igényelt. Az osztrák és a magyar fél nehezményezte továbbá, hogy a kettős Monarchia valutájának értéke a birodalmi márka értékeléséhez képest is romlott a semleges országok tőzsdéin, ezért szükségesnek tartották a Német Birodalmi Bank támogatását, hogy a korona árfolyama legalább a márkával szemben ne romoljon tovább. A német birodalmi pénzügyminiszternek ezzel szemben az volt az álláspontja, hogy az ellenséges és a semleges államok elsősorban a német valuta, és a Reichsbank helyzetét figyelik, s ebből vonnak le következtetéseket a központi hatalmak gazdasági és pénzügyi helyzetére. Az Osztrák–Magyar Monarchiának ezért inkább az az érdeke, hogy stabil legyen a birodalmi márka értéke, s nem az, hogy a korona a német valuta rovására részesüljön támogatásban. Annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia pénzügyi vezetése nem értett egyet ezekkel az érvekkel, a német birodalmi kormány álláspontján nem tudott változtatni. A kereskedelmi passzívum kiegyenlítése érdekében az *Osztrák–Magyar Bank* ezért arra kényszerült, hogy saját aranykészlete ellenében, semleges piacokon vásároljon márkaköveteléseket.⁵²

A háború folyamán Magyarország a semleges országokban is vett fel kisebb kölcsönöket. Az osztrák és a magyar dohányjövedék holland-indiai gyarmatokról származó dohányt vásárolt a *Vereenigte Nederlandsche Tabakbank* amszterdami cég 20 millió holland forint értékű intézvénnyezési hitele segítségével. A magyar rész 7 millió volt, melyet a *Magyar Általános Hitelbankból*, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bankból*, a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületből* és a *Magyar Leszámtoló és Pénzváltó Bankból* álló bankcsoport közvetített, a Pénzügyminisztérium kezessége mellett. 1916. november végén jött létre egy újabb hitelszerződés holland, illetve osztrák és magyar bankok között. A 8,4 millió guldenes kölcsönt az élelmiszer-behozatal tette szükségessé. 1917. október 19-én

⁵⁰ Dr. Teleszky J.: i. m. 366.

⁵¹ Pogány Á.: i. m. 370–371.

⁵² I. m. 372.

újabb holland pénztárjegy-kölcsönről született megegyezés, a magyar rész havi 1,2 millió holland forint volt.⁵³

Az oroszországi magyar és osztrák hadifoglyok segélyezését, gyógyszerekkel és élelmiszerrel való ellátásukat szolgálták azok a svéd és dán kölcsönök, melyeket 1917-ben vett fel a Hadügyminisztérium szerveként szereplő *Gemeinsames Zentralnachweisebureau*. Az 1,4 millió svéd korona, illetve 2 millió dán korona összegű hitelnnyújtás feltétele volt, hogy a visszafizetésért a bécsi S. M. Rothschild-bankház vállalja a garanciát.⁵⁴ A Svédországba irányuló kenőolajpárlat-kivitelhez kapcsolódott egy másik svéd hitelkonstrukció, amely a kivitt áruk arányában folyósított részben kamatmentes rabatthitel, részben pedig pénztárjegy-kölcsönt, ami 1918 januárjától havi 300 millió svéd koronát eredményezett.⁵⁵

A Monarchia és Németország Dániával szemben mutatkozó kereskedelmi passzívumát egyenlítette ki, illetve az újabb dán élelmiszer-behozatalt finanszírozta az 1917. december 5-én megkötött hitelegyezmény. A dán bankcsoport összesen 50 millió dán koronát bocsátott a német, osztrák és magyar bankok rendelkezésére; Németország része 32,5 millió, Ausztriáé 12,25 millió, Magyarorszáé pedig 5,25 millió dán korona volt. A hitelek 70%-a volt váltóhitel, míg 30%-át a központi hatalmak által küldött arany zálogba helyezésével fedezték.⁵⁶ A magyar Pénzügyminisztérium a fenti hitelek magyar része után készfizetői kezességet vállalt, és a hiteleket közvetítő bankok számára félévénként 1/6% jutalékot térített. Teleszky János adatai szerint a háború végéig ténylegesen 7,35 millió dán koronát és 1,517 millió svéd koronát hívott le Magyarország a részére engedélyezett hitelkeretéből.

A külföldi valutakölcsönök egy része a korona nemzetközi árfolyamának javítását szolgálta. Az 1916. február elsején Budapesten felállított Devizaközpont funkciója a belföldön rendelkezésre álló valuta- és devizakészletek központosítása, és ellenőrzött, engedélyhez kötött kiutalása volt. Feladatának azonban nem tudott teljes mértékben eleget tenni, mivel a beszolgáltatott valuták és devizák értéke nem fedezte a valuta- és devizakeresletet. A Devizaközpont vezetésével megbízott *Osztrák–Magyar Bank* ezért arra kényszerült, hogy saját valuta- és devizatartalékai felhasználásával, majd külföldi kölcsönök révén próbálja meg kiegyenlíteni a Devizaközpontnál jelentkező túlkeresletet.⁵⁷ Ezt a célt szolgálták az 1916 márciusában és júliusában Hollandiában felvett 10-10 millió guldenes kölcsönök is. 1916-ban és 1917-ben a jegybank devizakészleteinek gyarapítása érdekében Svájcban 53,68 millió svájci frankot vett fel a Devizaközpont megbízásából tevékenykedő osztrák–magyar bankkonzorcium. A kölcsönnyújtás feltétele volt, hogy Magyarország a háború után tűzelőolajat, benzint és cukrot szállítson Svájcba.⁵⁸

53 MMJ 271., 428.

54 MMJ 272.

55 MMJ 429.

56 l. h.

57 Pogány Á.: i. m. 373–377.

58 l. m. 375.; Dr. Teleszky J.: i. m. 366–367.

2. Az állami hitelügy a forradalmak alatt

Az őszirózsás forradalom nem változtatott a bankok és a Pénzügyminisztérium kapcsolatán, ezt igazolja az is, hogy az *Osztrák–Magyar Bank* a Károlyi-kormány-nak is kiutalta az esedékes 1,5 milliárdos jegybanki kölcsönökből a Magyarországra jutó részt.⁵⁹ 1919. február 7-én Szende Pál, a Károlyi-kormány pénzügyminisztere, megállapodott a budapesti pénzintézetek képviselőivel az úgynevezett milliárdos kölcsön folyósításáról. A ténylegesen 991 millió hitelről ugyan közösen állapodtak meg a pénzintézetek, de külön-külön kötöttek szerződést a folyósítandó összegekről (9. táblázat). A hitel közel felét (450 millió koronát) a Hitelbank, a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* és a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.* nyújtotta. A kölcsönt egy évre nyújtották.⁶⁰ 1919. március 21-ig a Pénzügyminisztérium a Hitelbanktól 45 millió koronát, további tizenhét pénzintézettől még 203 millió koronát, összesen 248 millió koronát vett igénybe. A szovjetkormány már nem hívta le a hitelkeret maradékát.⁶¹

9. táblázat

A budapesti pénzintézetek részesedése a Szende-féle „milliárdos” kölcsönben, 1919. február 7.

Pénzintézet	Nyújtott hitel összege, millió korona
Magyar Általános Hitelbank	150
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	100
Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank	100
Pesti Hazai Első Takarékpénztár és Hazai Bank	150
Magyar Jelzálog-Hitelbank és Magyar Agrár és Járadékbank	60
Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.	150
Wiener Bankverein magyarországi fiókja	40
Angol–Osztrák Bank budapesti fiókja	40
Magyar Országos Központi Takarékpénztár	30
Belvárosi Takarékpénztár	25
Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár	25
Magyar Általános Takarékpénztár	25
Magyar Fakeskedők Hitelintézete	25
Magyar Országos Bank	15
Első Magyar Iparbank	10
„Hermes” Magyar Általános Váltóüzlet	10
Többi budapesti pénzintézet*	36
Összesen	991

* Ötvenmillió koronán aluli jegyzések.
 Forrás: MOL Z 51 Magyar Általános Hitelbank, Titkárság, 13. csomó, 211. tétel.

59 Pogány Á.: i. m. 389.

60 MOL Z 51 Magyar Általános Hitelbank, Titkárság, 13. csomó, 211. tétel.

61 Uo.

A Tanácsköztársaság kikiáltásának napján, 1919. március 21-én a bankári egyezményt a kincstár felmondta.⁶² A szocialista útra tért pénzügypolitikának már nem volt szüksége sem állambankárra, sem pedig hitelre. A jegybanki forrásokat és a bankjegynyomdát ugyanis érvényes törvényi korlátozások nélkül fel lehetett használni a proletárdiktatúra céljaira. A hadikölcsönt és a többi állami adósságot a Tanácsköztársaság nem ismerte el, és elrendelte az állami értékpapírok kötelező beszolgáltatását. A *Forradalmi Kormányzótanács* 1919. március 27-i ülésén úgy döntött, hogy csak „a proletároknak 5000 koronáig terjedő [...] követeléseit honorálja”, viszont a szelvények beváltásakor az értékpapírt is le kellett adni.⁶³

A változó pénzügypolitikai koncepcióra utal, hogy 1919. június 27-én a Hitelbankkal fennállt bankári szerződést felmondó irat aláírása új bejegyzés került: „A változott viszonyokra való tekintettel a felmondás nem gyakoroltatik, az ügyirat *ad acta* teendő.” (Kiemelés eredetiben.) A Hitelbank 1919. május elsejétől kifizetéseket teljesített a *Szociális és Népjóléti Népbiztosság* megbízásából. A bank pénztára a számára átutalt 1 millió koronából segélyeket folyósított több száz dolgozónak 1919. augusztus elejéig.⁶⁴

3. Államhitel, 1919–1924

A háború és a forradalmak lezárulta nem hozott lényeges megkönnyebbülést a költségvetés helyzetében, a legfőbb gondot továbbra is a forráshiány jelentette. A kiadások annak ellenére rendre meghaladták a bevételeket, hogy már Korányi Frigyes, majd Hegedűs Lóránt pénzügyminisztersége idején is komoly erőfeszítések történtek az adóbevételek fokozására, új adók bevezetésére. Az 1920 és 1924 közötti évek minden korábbit meghaladó mértékű deficitet eredményeztek.⁶⁵ Ennek egyik technikai oka a pénzügyi igazgatásnak a háború, majd a területváltozások következtében bekövetkezett dezorganizáltsága volt, ami sok esetben megnehezítette az adók beszedését. Rendkívül nagy terheket jelentettek továbbra is a szociális kiadások, a leszerelő katonák, a hadirokkantak, hadiözvegyek és árvák, az elcsatolt területekről menekülők tízezreinek a segélyezése, az állami alkalmazottak természetbeni juttatásai és a drágasági pótlékok. Az 1920–1921-es büdzsében előirányzott 20,21 milliárd koronás kiadásból 5,2 milliárdot tettek ki a személyi járandóságok, 0,3 milliárdot a nyugdíjak és 3,5 milliár-

62 MOL K 255 3486/1920, 1111/1919 P. M. sz.

63 A Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 27-i ülése. Ld. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei, 1919. Szerk., bev. Imre Magda–Szücs László. Bp. 1986. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 3.) 83–84.

64 MOL K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok 372. tétel.

65 Pogány Ágnes: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége 1920–1924. In: MNB I. 497. oldal: V/17. sz. táblázat.

dot az államadósságok kamatszolgálatára.⁶⁶ 1921-ben egyedül a tisztviselők természetbeni ellátására 3 milliárdot fordított a kormány, miközben az állami alkalmazottak életszínvonala messze elmaradt a háború előttitől.⁶⁷ Az 1921–1922-es költségvetési időszakban a hatósági lisztellátás keretében két és fél millió fő jutott liszthez az állam által dotált áron.⁶⁸

Az előrehaladó inflációval sem volt képes a kincstár lépést tartani, míg a kiadások az árakkal együtt nőttek, addig a bevételek elmaradtak az infláció üteme mögött. Az állami üzemek is veszteségesen működtek, s komoly beruházásokat igényelt a háború alatt elmaradt fejlesztések pótlása. Mindez továbbra is a rendkívüli bevételekre utalta a költségvetést, a deficit finanszírozására pedig a kölcsönök felvétele látszott egyetlen lehetséges megoldásnak.

3.1. Jegybanki kölcsönök

A költségvetési deficit finanszírozását szolgáló hitelek túlnyomó része a Horthy-korszakban is a jegybanktól származott. Az *Osztrák–Magyar Bank* jogállása változatlan maradt, a háború végével sem kapta tehát vissza korábbi függetlenségét. Ennek következtében – a háború alatti gyakorlatot folytatva – továbbra is szinte korlát nélkül folyósított a Pénzügyminisztériumnak kölcsönöket. A békeszerződés rendelkezései értelmében a felszámolás alatt álló jegybank állandó politikai támadásoknak tette ki ezzel magát, különösen az újonnan megalakult Csehszlovákia tiltakozott erőteljesen az osztrák és magyar kormánynak folyósított hitelek ellen.⁶⁹ A központi bank hitelpolitikájának aránytalanságaira utal, hogy 1921. augusztus elsején, a magyar üzletvezetőség megszűnésekor (az OMB magyarországi működésének végén), az állam 30,3 milliárd koronával tartozott a jegybanknak, míg az OMB váltótárcája mindössze 93 millió koronát tett ki.⁷⁰

Az *Osztrák–Magyar Bank* helyére lépő *Magyar Királyi Állami Jegyintézet* is folytatta elődje gyakorlatát. Bár a Jegyintézetet életre hívó 1921. évi XIV. törvénycikk értelmében a bank az állam részére csak olyan ügyleteket végezhetett, melyhez nem kapcsolódott hitelezés, a nemzetgyűlés a kincstár számára megteremtette a szükséges „kiskaput”. Az 1921. évi XVI. törvénycikk ugyanis lehetővé tette, hogy a vagyonváltság beszedéséig, valamint az ügynevezett külön törvényes felhatalmazásból, és a köztisztviselői illetmények emeléséből származó hiány fedezésére a Pénzügyminisztérium igénybe vehesse a Jegyintézetet.⁷¹ Az ál-

66 MOL K 255 Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok 5933/1920.

67 MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1921. ápr. 28. (Politikai), 2.

68 Irományok az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról szóló 1924:IV., a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924:V. és az államháztartás hiányainak fedezése céljából felveendő belső kölcsönről szóló 1924:VI. törvénycikkhez. Bp. 1924. 2.

69 Pogány Ágnes: Az *Osztrák–Magyar Bank* felszámolása. *Aetas* 1992. 4. sz. 19–33.

70 Pogány Á.: Az *Osztrák–Magyar Bank* felszámolása. *A Magyar i. m.* 450.

71 I. m. 456–457.

lamháztartás számára folyósított hiteleket az *Országos Pénzügyi Tanács*⁷² engedélye után a Jegyintézet gyakorlatilag automatikusan folyósította (8. táblázat).

3.2. A kereskedelmi bankok kölcsönei

A tanácskormány megdöntése után újra megindultak a kereskedelmi bankok hitelműveletei. Az államháztartás azonban ezekben az években is döntően a jegybanknál találta meg a pénzszükséglete kielégítésére alkalmas pénzforrást, és a pénzintézeti kölcsönök csak korlátozott jelentőséggel bírtak. 1919 szeptemberében 23 budapesti pénzintézet 420 millió korona kincstári váltókölsönt nyújtott a Pénzügyminisztériumnak háromhavi lejáratra. A legnagyobb részt a két nagybank, a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank vállalta magára 15-15%-kal, a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület* és a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.* pedig 10-10%-kal vettek részt az üzletben. A pénzintézetek a kincstári váltókat az *Oszták–Magyar Bank*nál leszámítottatták,⁷³ így voltaképpen a végső hitelező ez esetben is a jegybank volt. A 420 millió kölsönt lejáratkor, 1919. december 30-án újabb három hónapra meghosszabbították, és a prolongált váltókból ekkor 275,1 milliónyit újra benyújtottak az OMB-hez. 1919 szeptemberében a fővárosnak ugyancsak a huszonhárom budapesti bankból alakult konzorcium nyújtott két, egyenként 20 millió kölsönt három havi lejáratra, egyszeri prolongációval. Az összesen 40 millió kölsönt 1920. március 27-én további 20 millióval bővítették. A fővárosi váltókölsön egy részét, akárcsak a kincstári esetében, a jegybanknál refinanszírozták.⁷⁴

A kereskedelmi bankok nem mindig kötöttek előnyös üzletet az államháztartással, az inflációs években nyújtott hitelek jó része is a veszteségeket szaporította. A kereskedelmi bankok konzorciumai által a háború folyamán nyújtott hitelek kezdtek ezekben az években sorra lejárni. A Rothschild-konzorcium 150 millió márkás kölcsöne, melyet 5%-os kamatozású pénztárjegyek ellenében 1918 októberében folyósított, 1921. április elsején vált esedékessé. Az oszták–magyar csoport részesedése 25% volt, melyből az öt budapesti pénzintézet közel egyharmaddal vett részt. A kincstár és a magyar hitelezők konfliktusa 1921 nyarán robbant ki, amikor a Hegedűs-féle stabilizációs program eredményeivel amúgy is elégedetlen bankok a lejárt szelvények beváltását kérték a Pénzügyminisztériumtól. Hegedűs Lóránt 1921. július 18-i levelében arról tájékoztatta a pénzintézeteket, hogy csak a konzorcium magyar tagjainak a szelvényeit hajlandó bevál-

72 A Pénzügyi Tanácsra ld. i. m. 431.

73 MOL Z 1, 48. csomó, 1/I. 1920. Az Oszták–Magyar Bank budapesti főintézetének 1920. januári jelentése, 5–7.

74 Uo.

tani, az osztrák és német kézben levőket azonban nem.⁷⁵ A pénzügyminiszter azt is közölte, hogy a magyar kézben levő, német márkára szóló pénztárjegyeket az eredetnél alacsonyabb, 3%-os kamatozással, 100 марка = 124 korona árfolyamon tudja csak beváltani. Minderre a jogi lehetőséget a Hegedűs-féle költségvetési reform keretében meghozott, 1921. évi XXIII. törvénycikk adta, amely egyésítette és 3%-ra redukálta az államadóssági címletek kamatozását. A konzorcium öt magyar tagjának (Hitelbank, Kereskedelmi Bank, Postatakarékpénztár, Leszámlolóbank és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület) 1921. augusztus 5-i tanácskozásán elfogadhatatlannak találták a pénzügyminiszternek mind a redukált kamatlábra, mind pedig a napi márkajegyzéstől messze elmaradó átváltási kulcsára vonatkozó ajánlatát. Az értekezlet résztvevői ugyanakkor kilátástalannak tartották a levélben foglaltak elleni tiltakozást is.⁷⁶

A kereskedelmi bankok 1919 után is aktívan részt vettek a pénzügypolitika alakításában és végrehajtásában – fontos szerepet játszottak a korona lebélyegzésében. 1920 tavaszán a trianoni békeszerződés rendelkezéseinek megfelelően Magyarországon is megszűnt az egykori Monarchia közös valutájának a forgalma, és a korona magyar bélyegzővel való megjelölése megteremtette az önálló magyar pénzjegyet. A négy hétig tartó akcióban felülbélyegzési helyként szerepeltek a Postatakarékpénztár, a *Pénzügyminisztériumi Központ* tagintézetek és az *Országos Központi Hitelszövetkezethez* tartozó hitelszövetkezetek. A lebélyegzésre bemutatott bankjegyek értékének 50%-át az államháztartás kényszerkölcsönként bevonta, ellenben kamatozó államkötvényeket adott a bankjegytulajdonosoknak. A kincstári bevétel 4,435 milliárd korona volt, ami csak ideig-óráig fedezte a kormány pénzszükségletét.⁷⁷

A kereskedelmi bankok részt vettek a részvényváltság végrehajtásában is. A vagyonváltság Hegedűs Lóránt stabilizációs tervének volt egyik fontos eleme. A miniszter az öt háborús év vagyonszaporulatát akarta az adózóktól a kincstár javára igénybe venni azért, hogy az államháztartás tartós egyensúlyát ezzel az egyszeri, de igen jelentősnek szánt bevétellel teremtsse meg. Az első váltságtörvény részeként fogadta el a parlament a részvényváltságot (1921. évi XV. tc. 18. §), melynek értelmében minden részvénytársaság köteles részvényei 15%-át a Pénzügyminisztériumnak átadni. A pénzügyminiszteri bársonyszéket Hegedűs után elfoglaló Kállay Tibor mérsékelt eredményekről számolhatott csupán be a részvényváltságról szóló beszámolójában.⁷⁸ A 796 részvényt beszolgáltató társaság közül mindössze 37-nek a részvényeit jegyezték a budapesti tőzsdén. Az összes beszolgáltató részvény értékét Kállay mindössze 675–700 millió koronára becsülte. Nem kis gondot jelentett az is, hogy mit lehet kezdeni a megszerzett váltságrészvényekkel. Kállay véleménye szerint: „ezeknek a részvényeknek a mi-

75 A békeszerződés értelmében a magyar kormány nem tehetett eleget lejárt német és osztrák kötelezettségeinek, a fizetéseket ugyanis csak a Jóváételi Bizottság engedélyezhette.

76 MOL Z 51 Magyar Általános Hitelbank, Titkárság. 6. csomó, 146. tétel.

77 Pogány Á.: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar i. m. 427–429.

78 MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1922. febr. 10. 3.

nősege túlnyomó nagy részükben nem olyan, hogy ezek egy külföldről beszerezhető kölcsön biztosításánál előnyösen felhasználhatók lennének; továbbá, hogy ezek a részvények nem is olyanok, amelyeknek az államkincstár tulajdonában való megtartása bármily szempontból kívánatosnak, vagy indokoltnak volna tekinthető. Ezért a részvények felhasználását illetőleg csak az látszik indokoltnak, hogy azok a Magyar Pénzügyi Szindikátusnál létesített [...] tranzakció keretében előre látott módon eladassanak.”⁷⁹

Az 1921-ben megalakult *Magyar Pénzügyi Szindikátust* kilenc budapesti pénzintézet (*Magyar Általános Hitelbank, Magyar Leszámloló és Pénzváltóbank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Országos Központi Hitelszövetkezet, Magyar Földhitelintézet, Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, Hangya Szövetkezet, Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete*), valamint a *Pénzintézeti Központ* hozta létre. A Szindikátust azért hívták életre, hogy megvásárolja a kincstártól a válságrészvényeket, és ezáltal megakadályozza, hogy a részvények hirtelen és tömeges piacra kerülése tönkretegye a részvényeket beszállító vállalatok piaci értékét, valamint a tőzsdei üzletmenetet. A *Pénzügyi Szindikátus* a válságrészvények megvásárlásához jegybanki hitelt vett igénybe. Az 1921. szeptember 19-i megállapodás szerint az *Állami Jegyintézet* részben kilencvennapos lejáratú váltóhitelt, részben részvényekkel fedezett lombarkölcsönt folyósított a szindikátusnak, kedvezményes kamatozással. Az e célra megnyitott hitelkeret 700 millió korona, ami megegyezik a részvényválságból várható bevétellel. A folyósított hitelek nem számítottak bele az egyes pénzintézetek jegyintézeti hitelkeretébe,⁸⁰ hanem azon felül vehették igénybe ezeket a nem valorizált, igen alacsony kamatteherrel járó kölcsönöket.

A válságrészvények eladása a kincstár számára pótlólagos bevételt hozott, ráadásul rögtön jegybanki pénzteremtéssel is párosult. A vagyonszállás más szempontból sem töltötte be a hozzá fűzött reményeket. Bár Hegedűs ezeket a bevételeket a hosszú távú pénzügyi egyensúly megteremtésének szánta, miniszteri időszaka végén azonban kénytelen volt a folyó kiadások fedezésére igénybe venni. Utóda, Kállay pedig már csak mint az egyik, nem túlságosan jövedelmező költségvetési bevételt kezelte.

3.3. Külföldi kölcsönök

Az 1919-et követő időszak magyar pénzügyi politikájának egyik kulcsszava a *külföldi kölcsön* volt; ez az a sokat emlegetett fogalom, ami körül a külpolitikai koncepciók és a pénzügyi stabilizációt célul kitűző programok is szerveződtek. A külföldi kölcsönök szükségességében teljes volt az egyetértés a korai húszas évek egymást váltó pénzügyminiszterei között. Nézeteltérés legfeljebb a hitelek

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ MOL Z 5 Magyar Királyi Állami Jegyintézet, Hitelügyi Osztály 234/1921.

felhasználása körül lehetett.⁸¹ A magyar kormányok célja a háború előtt folytatott pénzügyi gyakorlathoz való visszatérés volt, ez pedig nehezen lett volna elképzelhető anélkül, hogy Magyarország ne jelenjék meg újból mint hiteligénylő Európa és az Egyesült Államok pénz- és tőkepiacain.

Hegedűs Lóránt annak ellenére fontosnak tartotta a külföldi kölcsönök felvételét, hogy erősen hitt abban, miszerint az államháztartás egyensúlyba hozható pusztán a belföldi erőforrásoknak a költségvetésbe történő átcsoportosításával és monetáris restrikciónal is.⁸² Alig egy hónappal a hivatalba lépését követően, az 1921. január 28-i minisztertanácson így összegezte álláspontját: „amennyiben külföldi kölcsönre volna szükségünk és arra alkalom is kínálkoznék, ne fussunk az ilyen külföldi kölcsönök után, hanem várjuk meg, míg a külföld ajánlja fel nekünk magától. Ezért beszélt a nemzetgyűlési bemutatkozás alkalmával is az ellen, hogy most külföldi kölcsönt vegyünk fel, utalván arra, hogy csak a majdan felállítandó nemzeti bank felállítása érdekében fogjuk keresni a külföldi tőkét. Nagy elégtétellel veszi ennek folytán tudomásul, hogy most az egyik legelőkelőbb amerikai banktól kapott külföldi kölcsönre vonatkozólag ajánlatot. Ezen amerikai pénzügyi konzorcium a Guaranty Trust Co. Kuhn, Loeb und [sic!] Comp. New York.”⁸³

Az 1919–1924 közötti években felvett külföldi kölcsönökről jóval kevesebb megbízható forrással rendelkezünk, mint a korábbi időszak esetében. A hazai szakirodalom szerint csak a pénzügyi stabilizációt követően indult meg a magyar állam újbóli eladósodása. Ennek ellentmondani látszik, hogy a húszas évek elején is több külföldi kölcsönről tudósítanak a források. Ezekben az években azonban a magyar kormány külföldi hitelfelvétele messze elmaradt mind az első világháború előtti évekre jellemző nagyságrendektől, mind pedig a húszas évek második felében tapasztalt mértéktől. A kérdés reális értékeléséhez több szempontot is feltétlenül figyelembe kell vennünk. Ezekben az években nem Magyarország az egyetlen hiteligénylő állam. Kölcsönözni leginkább az Egyesült Államok, és a háborúban semleges országok tudtak, és a kölcsönökhöz Magyarországnak olyan országokkal kellett versenyeznie, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország, melyek nettó tőkeimportőrök voltak ekkoriban. Thomas Domaille kapitány is erre figyelmeztette a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot*, amely kanadai kölcsön közvetítésére kérte fel őt. A kapitány, akit a párizsi Gazdasági Tanács (*Supreme Economic Council*) azzal bízott meg, hogy a magyar békedelegációval pénzügyi ajánlatokról tárgyaljon, kifejtette: „London a legnagyobb mértékben vesz fel hiteleket. A kanadai trösztársaságok nem lesznek hajlandók Magyarországon fektetni be a pénzüket, ha nem kapnak erre felkérést innen, mert bármilyen összeget jó feltételekkel tudnak Londonban elhelyezni.

81 Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. Századok 119(1985) 121–151.; *Uő*: A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei. In: MNB I. 501–509.

82 Pogány Á.: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar i. m. 438–444.

83 MOL K 27 1921. jan. 28. 4.

Csak pozitív ajánlatokkal lehet sikerre számítani. A háború előtti helyzet alapvetően megváltozott. Olyan javaslatokat kell kidolgozni, amelyek a kanadai pénzügyi körök számára vonzóak lehetnek.”⁸⁴

Az európai semleges országok ugyanúgy, mint néhány tengerentúli állam (Egyesült Államok, Kanada, Argentína), a háború alatt jelentős nemesfém- és valutakészleteket halmoztak fel és 1918 után kifejezetten keresték a befektetési lehetőségeket Európában.⁸⁵ Kölcsönajánlataikkal Magyarországot is megkeresték. A Kereskedelmi Banknak hitelt ajánló amerikai bankárok kijelentették: Rockefeller „szintén azon fáradozik, hogy az Egyesült Államok nagy aranybőségét valamiképpen Európában gyümölcsöztessék”.⁸⁶ Felismerve az elértéktelenedett valutájú országoknak nyújtott hitelekben rejlő kockázatot, a holland valutapolitika azt az elvet követte, hogy lehetőség szerint rövid lejáratú kölcsönöket ajánlott, melyeket az adós a holland ipar számára szükséges nyersanyagokkal, félkész termékekkel törlesztett.⁸⁷ Hasonló alapon nyújtott kölcsönöket Svájc is. 1923 tavaszán a hágai William H. Müller cég ajánlott 2,1 millió holland forintos kölcsönt a magyar kormánynak, 1400 vagon nullás liszt szállítása ellenében. Az állami lisztkiviteli akciót az ellenérdekelte budapesti nagybankok és malmok erősen támadták, így a kormány a kivitelhez szükséges liszt megvásárlásához a prágai *Zivnostenska Banka* közreműködését próbálta megszerezni.⁸⁸ 1923 novemberében a hasonló jelleggel szerveződő svájci gabonaüzlethez a Jegyintézet nyújtott hitelt.⁸⁹

1920 tavaszán egy francia bankcsoport 100 millió aranyfrankos hitelt ajánlott a magyar kormánynak a mezőgazdasági termelés megindítására. A kölcsön fejében nyolc éven át, évi 20 000 vagon gabona Franciaországba való exportját kérte a hitelező. A hitelkonstrukciónak az volt a lényege, hogy a szállítmányok értékét az amerikai gabonaárak figyelembevételével állapították meg. A belföldi és az amerikai árszint különbségéből történt volna a hitel törlesztése.⁹⁰

A magyar kormányok is keresték a hitelfelvételi lehetőségeket. Ismeretes, hogy neves bankárok 1920-tól rendszeresen jártak Párizsba, Londonba, hogy ott, korábbi kapcsolataikat felelevenítve, kölcsön után puhatolózzanak.⁹¹ Korányi Fri-

84 MOL Z 40, 1855. tétel, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok, P1685. Erdély igazgató jelentése (Bericht über den Besuch bei Captain Domaille, Assistant Food-Controller). (Saját fordítás.)

85 B. Eichengreen: i. m.

86 MOL Z 40, 1850. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok, P1873/1. Aide Memoire, 1923. jún. 20.

87 MOL Z 40, 97/1732. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok, P1710, Hajnal Simon közleménye a németalföldi valutapolitikáról. 1920. júl. 7.

88 MOL Z 40, 1794. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok, P1865/1 és 1865/2.

89 MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1923. nov. 16. 4.

90 MOL K 255 5201/1920.

91 Walkó Lajos, Ullmann Adolf és Weisz Fülöp londoni útjáról: MOL K 27 1921. márc. 22. közig. 12. Krausz Simon, Walder Gyula, báró Madarassy-Beck Gyula és báró Schossberger Viktor közvetítési kísérleteiről ld. Péteri Gy.: A Magyar i. m. 503–504.

gyes pénzügyminiszter 1920 elején egy nagyobb külföldi kölcsön segítségével akarta a magyar gazdaság helyreállítását megindítani. A felveendő hitel fedezte volna a nélkülözhetetlen élelmiszerimportot, a mezőgazdasági és ipari beruházásokhoz szükséges gép- és nyersanyag-behozatalt. A kölcsön összegének meghatározása végett a három korabeli „kulcságazat”, a Közélelmezésügyi, a Földművelésügyi és a Kereskedelmi Minisztérium alapos számításokat végzett. Somssich külügyminiszter 1920. március 3-án számjeltáviratban utasította a Neuillyben tartózkodó magyar béke delegációt arra, hogy kezdjen tárgyalásokat egy 15 milliárd koronás antantkölcsön felvételéről. Korányi Frigyes elképzelése az volt, hogy a kölcsönt a szövetséges hatalmak kedvezményes elbánásban fogják részesíteni, vagyis eltekin-tenek a magyar állam vagyonára és jövedelmeire a békeszerződésben kirótt zálog-jogtól, és azokat a felveendő hitel biztosítékának elfogadják.⁹² A magyar tervek szerint a kölcsön forrása az a 150 millió dollár lett volna, melyet az Egyesült Álla-mok kormánya Közép-Európa segélyezésére szánt. A táviratra a béke delegáció azonban meglehetősen kiábrándító választ küldött: „a kölcsön iránti lépések meg-tételére a jelen időpont taktikai okokból nem célszerű”.⁹³

A sikertelen akció dacára Magyarország is részesült a kedvezményes kama-tozású *segélykölcsönökben*, bár a győztes táborhoz csatlakozott utódállamoknál jóval kisebb mértékben. A Népszövetség adatai szerint az öt utódállam (Cseh-szlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország és Románia) 1918 végétől 1923 végéig összesen 330,1 millió USD segélyhitelt kapott, ennek 86,7%-át az Egyesült Államok nyújtotta. Magyarország része ebből mindössze 2,3 millió dol-lár volt (1,7 milliót az Egyesült Államok, 0,6 milliót pedig Nagy-Britannia nyúj-tott), ami annyit jelent, hogy Magyarország részesedése az öt utódállam segélye-iből mindössze 0,7%-ot tett ki.⁹⁴ Az alacsony arány egyik oka az volt, hogy a segélyek 88,3%-át az 1918 végétől 1919 közepéig tartó időszakban folyósították, amikor Magyarország a forradalmak miatt kimaradt belőlük. A későbbiekben fordulat állt be az Egyesült Államok kormányzatának segélyekkel kapcsolatos politikájában, így a korábbiakhoz képest jelentősen csökkent az európai orszá-goknak nyújtott segélyek összege.

A Pénzügyminisztérium 1929 végén készült kimutatása tartalmazza azokat a segélyeket is, melyekről nem tett említést a népszövetségi kimutatás. Magyaror-szág ugyanis nemcsak az Egyesült Államoktól és Nagy-Britanniától kapott ked-vezményes feltételű kölcsönöket, hanem Franciaország, Hollandia, Dánia, Nor-végia, Svédország és Svájc is nyújtott segélyhiteleket, igaz, ezek összege alig 11%-a volt az előbb említett két ország által folyósított kölcsönök összegének. A Pénzügyminisztérium számításai szerint a magyar kormány összesen 12,7 millió aranykorona (2,6 millió USD) értékben kapott segélyhiteleket, melyeket főként

92 MOL K 255 5201/1920, az 1920. márc. 5-i minisztertanácsi ülés hitelesített jegyzőkönyve.

93 MOL K 255 Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok, 1183/1920.

94 Relief Deliveries and Relief Loans, 1919–1923. League of Nations, Geneva, 1943. idézi: *Rudolf Nötel*: International Capital Movements and Finance in Eastern Europe 1919–1949. Viertel-jahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 61(1974) 65–112.

10. táblázat

A magyar kormány által felvett segély hitelek („relief kölcsönök”)

Hitelező ország	Hitel összege, külföldi valuta	Hitel összege, aranykorona
USA	1 931 560 USD	9 568 965
Nagy-Britannia	108 588"6"3 GBP	1 957 790
Franciaország	797 742 28 FRF	164 990
Hollandia	127 477 36 NLG	252 772
Dánia	184 063 31 DKK	191 778
Norvégia	85 917 NOK	62 685
	4 254"14" GLP	97 083
Svédország	154 678 67 SEK	209 370
Svájc	255 018 45 CHF	235 531
Összesen	–	12 740 964
Forrás: MOL K 289 Pénzügyminisztérium, elnöki iratok, IV/10., K 269 PM. Általános iratok, 330. cs. 340. tétel, töredékes iratok.		

élelmiszervásárlásra és az orosz-országi magyar hadifoglyok hazaszállítási költségeinek a fedezésére használt fel.⁹⁵ Az Egyesült Államok 62 évre, évi 3%-os kamatozással nyújtott kölcsönt, míg a többi segélyhitel futamidejét az 1926. január 1-től kezdődő öt évben, a kamatszolgálatot pedig évi 5%-ban állapították meg.⁹⁶ (10. és 11. táblázat.) Bár ezek a feltételek az 1914 előtti pénzügyi viszonyokhoz hasonlítva meglehetősen szigorúaknak tűnnek, a segélyhiteleknek mégis fontos szerepük lehetett volna, miután felgyorsíthatták volna a háború utáni gazdasági talpra

11. táblázat

A magyar kormány által felvett külföldi kölcsönök, 1920–1924

1.	1921–1922. évi befektetési kölcsön: 1922: 14 000 000 USD 1923: 13 930 000 USD 1924: 23 022 100 USD 1925: 22 834 900 USD
2.	1920. évi 3%-os amerikai lisztvásárlási kölcsön
3.	1919–1920. évi 3 1/2%-os amerikai kölcsön hadi ellátmányok bevásárlása céljából
4.	1920. évi 4%-os brit kölcsön élelmiszer-vásárlásokra
5.	1920. évi brit kölcsön lisztvásárlásokra
6.	5%-os francia kölcsön hadi ellátmányok vásárlására
7.	5%-os francia kölcsön lóvásárlásra
8.	1920. évi 5%-os francia kölcsön légiós csapatok felállítására és tartására
9.	200 millió márkás kölcsön lisztvásárlásokra
10.	100 millió márkás kölcsön
11.	125 millió márkás kölcsön
12.	1922. évi Nansen-féle nemzetközi segélykölcsön
13.	1919. és 1920. évi olasz kölcsön
14.	5%-os brit kölcsön orosz legionáriusok hazaszállítására
Forrás: MOL K 269 PM. Általános iratok, 330. cs. 340. tétel, töredékes iratok.	

95 A hadifoglyok hazahozatala a Tanácsöztársaság alatt is foglalkoztatta a kormányzatot. 1919. ápr. 14-én Ágoston Péter külügyi népbiztos 20 millió rubeles kölcsönt akart erre a célra felvenni. Ld. A Forradalmi Kormányzótanács i. m. 285.

96 MOL K 289 Pénzügyminisztérium, A hágai delegáció irata, IV/10.

állást, a nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatok újraindulását. Ezeket a célokat azonban az említett szerény összegekkel nyilvánvalóan nem lehetett elérni. A háború előtt felvett hitelekkel összehasonlítva is jelentéktelennek tűnik a segélykölcsönök 12,7 millió aranykoronát kitevő összege, 1924 tavaszán az összes állami adósságállománynak (a háború előtti kölcsönökkel együtt) mindössze 1%-át tette ki (12. táblázat).

12. táblázat

A magyar állam összes adóssága a pénzügyi stabilizáció előtt

Adósság	Összege, aranykorona	Megoszlása, százalék
I. A háború előtti adósságok:		
koronára szóló:	191 328	0,02
aranyra vagy külföldi értékre szóló:	858 122 225	98,40
II. 1914–1924 közötti adósságok:		
koronára szóló:	1 001 515	0,11
aranyra vagy külföldi értékre szóló:	12 740 964	1,47
Összesen:	872 056 032	100,00
Forrás: MOL K 269 PM. Általános iratok, 330. cs. 340. tétel, töredékes iratok.		

A segélykölcsönök mellett meglehetősen szűkszavúan említik a pénzügyminisztériumi dokumentumok az úgynevezett befektetési kölcsönöket, melyeket 1922 és 1925 között több részletben folyósított Nagy-Britannia és az Egyesült Államok (11. táblázat). Az összesen 73,8 millió dollár értékben kibocsátott kölcsönkötvények 8%-os kamatozásúak és 30 éves lejáratúak voltak, a törlesztés félévente, húzások útján történt.⁹⁷

A pénzügyi stabilizációt megelőző korszak egyetlen jelentős állami kölcsönműveletére 1923. június 14-én került sor. Ekkor megállapodás jött létre a *Société de Banque Suisse* vezetése alatt álló svájci bankcsoporttal egy 10 millió svájci frankos rövid lejáratú kölcsönről. Miután a magyar kormány a jóvátételi zálogjogokat nem tudta feloldatni, a kölcsönt a kormány helyett a *Pénzügyi Központ* vette fel. A kölcsön visszafizetéséért azonban a kormány és a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* vezetése alatt álló magyar bankcsoport (*Angol-Magyar Bank*, *Magyar Általános Hitelbank*, *Magyar Leszámlító és Pénzváltóbank*, *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület*, és a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*) egyetemleges kezességet vállalt. A hitelösszeg felét 1925. október 1-jén, a másik felét pedig egy évvel később kellett visszafizetni. A kölcsön után a mindenkor svájci bankrátát másfél százalékponttal meghaladó, minimálisan 6% kamatot kellett fizetni, a többszörös garanciavállalás pedig további negyedévi 0,5% jutalékkal drágította a kölcsönt.⁹⁸

97 MOL K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok, 330. csomó, 340. tétel, töredékes iratok.

98 MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1923. jún. 28.

A magyar korona árfolyamának védelme és az 1922-ben újból felállított Devizaközpont valutakészleteinek a kiegészítése tette szükségessé, hogy a pénzügyi kormányzat 1923-ban és 1924-ben valutakölcsönöket keressen külföldön. A hiteleket a magyar malmok és cukorgyárak mint kampányhiteleket vették fel, majd a kormány rendelkezésére bocsátották. Ilyen célokat szolgált 1923-ban a már említett 2,1 millió gulden összegű holland lisztkölcsön. 1924-ben a malmok 750 ezer font, a cukorgyárak pedig 929 ezer font hitelt vettek fel Angliában a Devizaközpont számára.⁹⁹

A fentiekben felsorolt külföldi kölcsönök csak korlátozott célokat szolgálhattak, és semmiképpen sem voltak elégségesek a gazdaság talpra állítását célzó, nagyratörő kormányzati elképzelésekhez. A kölcsönfelvételt azonban a békeviszonyokhoz képest nagyon megnehezítette, hogy a politika szempontjai ekkoriban túlságosan ránehezedtek a hitelpiacokra. Magyarország, mint a háborúban vesztes fél nem sok megértésre számíthatott. A békeszerződésben kirótt, ám összezszerűen nem megállapított jóvátétel, illetve az azok fizetési garanciájául, a magyar állam bevételeire kikötött zálogjog gyakorlatilag egészen 1924-ig meggátolta jelentősebb külföldi kölcsön felvételét. Még az is komoly akadálya volt minden újabb kölcsönműveletnek, hogy nem rendezték a korábban felvett hitelek törlesztését. A háború alatt szünetelt a törlesztés, mivel az ellenséges országok fizetési tilalmat rendeltek el egymással szemben. A későbbiekben viszont a jóvátételi rendelkezések következtében nem tudott eleget tenni Magyarország a háború előtt és alatt felvett, időközben lejárt adósságainak. A trianoni békeszerződés 231. cikke értelmében a magyar államadósság azon részét, amely a volt szövetséges és társult hatalmak polgáraival szemben állt fenn, Magyarországnak valorizáltan, azaz aranykorona-értékben kellett megfizetnie. A fizetés módjaként a békeszerződés a klíringeljárást írta elő, a legtöbb állam azonban nem ezt választotta, hanem úgynevezett barátságos egyezséget kötött Magyarországgal. A Nagy-Britanniával szemben fennállt, összesen 4 millió £ összegű adósság (ebből 2 millió volt az államadósság) rendezésére 1923. december 11-én Párizsban írták alá a klíringmegállapodást. Ennek értelmében Magyarország vállalta, hogy 1924. március 31-től kezdve, öt éven át, évi 200 ezer £-ot törleszt.¹⁰⁰

Franciaországgal két egyezmény született, melyek értelmében a magyar kormány az államadósság hátralékát 6%-os hitelkonszolidációs kötvények kibocsátása útján rendezte. Törlesztésként évi 16 millió francia frank fizetését vállalta. Az első egyezmény alapján kibocsátott pénztárjegyek 1927. július 1-jétől kezdve, öt év alatt, a második egyezmény alapján kibocsátott kötvények 1932. július 1-jétől kezdve, 15 év alatt, évi egyenlő részletekben lettek volna törlesztendőek, ha nem szól közbe a pénzügyi válság és a transzfermoratórium. Az olasz és

⁹⁹ Dr. Szigeti Gyula: Magyarország nemzetközi fizetési mérlegének alakulása 1923-ban és 1924-ben. Bp. 1926. 9.

¹⁰⁰ MOL Z 5 Állami Jegyintézet, Hitelesztály, 698/1922. K 269 PM. Általános iratok, 330. csomó, 340. tétel, töredékes iratok.

belga hitelezőkkel a francia megállapodással megegyező egyezményt sikerült kötni.¹⁰¹

A német, svájci és holland adósságok rendezésére már nem kötelezte a békeszerződés a magyar kormányt. Az 1928. május 28-án aláírt szerződés szerint ezeket a hátralékokat (mintegy 25 millió svájci frank összegben) 100 aranyforint = 57,5 svájci frank alapon konszolidálták és a kiadandó 6%-os kötvényeket 1932-től kezdve, 15 év alatt, évi egyenlő részletekben, sorsolás vagy vásárlás útján kellett törleszteni.¹⁰²

Az 1917-ben felvett 7,2 millió guldenes holland kölcsönből (ld. 1.4. fejezetben) a hitelező bank, a *Nederlandsche Uitvoermaatschappij*, 2,7 millió guldent elengedett, a többi tartozás visszafizetését pedig az *Oszták–Magyar Bank* részben magára vállalta, részben pedig meghitelezte a magyar kormánynak és a *Magyar Általános Hitelbank* vezetése alatt álló budapesti bankcsoportnak, mely a kölcsönért annak idején készfizetői kezességet vállalt. A kormány a bankcsoport nevében 1921 júliusában megtérítette az OMB-nek az említett előleget. Hegedűs Lóránt 1921. február 16-án tájékoztatta a kormányt a holland tartozásról, a jegyzőkönyv szerint: „elődei megfizették a holland kölcsön után járó részleteket, ő azonban ennek kifizetését megtagadta. Közrejátszott ebben az is, hogy az antant megtiltotta az Oszták–Magyar Banknak, hogy kifizesse a részleteket a hollandoknak, mely bizonyos tekintetben a bosszú műve volt az antant részéről azért, hogy a háború alatt Hollandia szigorúan megtartotta semlegességét, és inkább németbarátnak bizonyult.”¹⁰³

A háború alatt felvett 1,9 millió svéd korona összegű kölcsön (ld. az 1.4. fejezetben) törlesztésére a hitelező bankok viszonylag nagy, 12,5%-os engedményt ajánlottak a magyar kormánynak, amely azt el is fogadta, s a hiteleket visszafizette. Miután a magyarországi kőolajfinomítók a háború vége után is szállították a kenőolajokat Svédországba, így a szállítmányok után további kamatmentes rabathiteleket folyósított a svéd partner 840 millió svéd korona összegben. Ennek törlesztése is az említett kedvezményes törlesztési akcióban történt.¹⁰⁴

A békeszerződés egyes háború előtti adósságokat felosztott az utódállamok között, így azok visszafizetése nem egyedül Magyarországot terhelte. Magyarországra a felosztott adósságok 45,733%-a jutott. Az utódállamok és a hitelezők között 1923-ban Innsbruckban, majd 1925-ben Prágában megegyezés jött létre a 4%-os aranyjáradék-kölcsön, az 1913. évi 4 1/2%-os járadékkölcsön, az 1914. évi 4 1/2%-os törlesztéses járadékkölcsön és az 1910. évi 4%-os járadékkölcsön külföldön lévő címleteinek törlesztéséről. E megállapodások szerint a fizetési szolgáltatást egy, a címlettulajdonosok érdekképviselője által Párizsban létesített úgynevezett Közös Pénztár látta el. A 4%-os aranyjáradék-kölcsön esetében a hátralék 32%-ának, a többi kölcsön esetében pedig 27%-ának a visszafizetésé-

101 Uo.

102 MOL K 289 Pénzügyminisztérium, A hágai delegáció iratai, IV/5.

103 MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1921. febr. 16. pol., 1921. aug. 5.

104 MOL K 255 5215/1920, K 27, az 1920. márc. 14-i minisztertanács jegyzőkönyve.

ben sikerült a hitelezőkkel kiegyezni. A szerződésbe azonban bevették, hogy ezeket az arányokat az utódállamok pénzügyi megerősödésével később emelni fogják. A prágai egyezmény alapján, az 1914. évi 4 1/2%-os törlesztéses kölcsön törlesztése visszavásárolt kötvények beszolgáltatása útján történt.¹⁰⁵

Az első világháború után felvett első igazán jelentős külföldi kölcsön a Népszövetség ellenőrzésével és pénzügyi elképzelései alapján kibocsátott úgynevezett stabilizációs kölcsön volt, ennek a történetét azonban eddig már többen is feldolgozták.¹⁰⁶

ÁGNES POGÁNY

THE HISTORY OF THE HUNGARIAN PUBLIC LOANS FROM THE FIRST WORLD WAR UNTIL THE FINANCIAL STABILISATION

The outbreak of the First World War brought a fundamental change in the history of public loans in Hungary. After 1914 credits no longer served the long-term plans of the government and the development of the infrastructure, but were necessitated by war expenditures. Revenues from public loans financed 94.8% of war spending. War loans were one of the most important sources of revenue. In addition to government propaganda, the primary factor guaranteeing the success of the war bonds issued during the war was the granting of collateral loans on the war bonds by the Austro-Hungarian Bank. By issuing the war bonds, the government was thus unable to diminish the money circulation and limit inflation, for the issuing of war bonds did not reduce the increase in the money supply. The central bank regularly supplied direct credits for the budget both during and after the war.

An important change in the history of public loans came in the summer of 1914 when the international capital flow was interrupted; it would not be resumed for some years. For the Hungarian government this meant that it could rely on considerably fewer foreign loans than it had done previously. It was restricted to taking out smaller credits on the money markets of Austria, Germany or the neutral countries. Such loans financed imports and supported the exchange rate of the Austro-Hungarian crown. After the First World War, Hungary also received relief loans at favourable rates of interest, but the sums were insignificant. Until the financial stabilisation of the summer of 1924, Hungary was not in a position to take out substantial foreign loans, owing to the unresolved issue of reparations.

105 MOL K 289 IV/6.

106 Ld. pl. *Ormos Mária*: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp. 1964.; *György Péter*: "Tying up a Loose End". British Foreign Economic Strategy in 1924: The Hungarian Stabilization. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30(1984) 321–351.; *Uő*: Montagu Norman i. m.; *Löw Anna*: A pengőérték bevezetése és értékállandósága fenntartásának feltételei. Doktori disszertáció, Bp. 1932.

A francia diplomácia és az 1956-os magyar forradalom

A francia kormányzatnak a magyar forradalom kapcsán tett kül- és belpolitikai lépései és főként azok indítékai a mai napig kevésbé ismertek.¹ A Nyugaton és a volt szovjet blokk országaiban ma már szintén kutatható levéltári anyagok azonban lehetővé teszik, hogy árnyalt képet nyerjünk a magyar forradalom franciaországi visszhangjáról. A francia politikai élet és társadalom reakcióját dokumentáló források rendkívüli bősége miatt azonban úgy döntöttem, hogy a teljes franciaországi politikai és társadalmi reakció tanulmányozása helyett elsősorban a francia diplomáciának a magyar forradalomra adott válaszát fogom vizsgálni. Így a közvélemény, a sajtó, a kulturális élet és a belpolitikai erők magatartásának bemutatását csak a francia kormány részéről a magyarországi forradalmi eseményekkel kapcsolatban tett külpolitikai lépések elemzéséhez használtam fel.

Az alábbiakban három fő kérdésre keressük a választ: a) mi jellemezte a francia diplomácia magatartását az 1956-os magyar forradalom kapcsán? b) hogyan illeszkedik ez a reagálás a nemzetközi kapcsolatok történetébe? Végül, c) milyen hatást tettek az 1956-os magyarországi események a magyar–francia diplomáciai kapcsolatokra? E kérdések megválaszolása lehetővé teszi, hogy mélyebben megismerjük az 1956-os forradalom nemzetközi hátterét és jelentőségét.

Az 1989–1990-es rendszerváltás óta Magyarországon is lehetővé vált az 1956-os forradalom mélyreható, forrásokon alapuló kutatása, a korabeli események ideológiai torzításoktól mentes vizsgálata és az eredmények publikálása is. *Az 1956-os Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete* a kutató-

---

¹ 1996. szeptembertől a Pécsi Tudományegyetemen, 1997. novembertől a Sorbonne Nouvelle Paris III Egyetemen készítettem 2003. febr. 3-án Párizsban megvédett doktori disszertációm, amelynek címe *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*. E tanulmányban az értekezés fő következtetéseit foglalom össze. Ezúton fejezem ki köszönetemet a munkámat anyagilag és szakmailag támogató intézményeknek, így Franciaországban a Francia Kormánynak, a Sorbonne Nouvelle Paris III Egyetemnek; Magyarországon a Pécsi Tudományegyetemnek, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének, az 1956-os Intézetnek, a Hidegháború-történeti Kutatóközpontnak, a XX. Század Intézetnek, az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramoknak (OTKA F-030 125.), a Soros Alapítványnak (Budapest), Budapest IV. Kerület Önkormányzatának; Belgiumban a Belgiumi Francia Közösségnek.

sok egyik központja, mindig fő célkitűzései között szerepeltette a forradalom nemzetközi összefüggéseinek a feltárását. Korábban csak Nyugaton jelentek meg fontos munkák a témáról.² A világpolitikai tényezők vizsgálatához az 1960–1970-es években csak másodlagos források álltak még rendelkezésre: a sajtó, a hivatalos megnyilatkozások és a visszaemlékezések. Az 1980-as évek második felétől azonban az amerikai, az angol, a francia és más nyugati levéltári anyagok is kutathatóvá váltak. A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása pedig lehetővé tette, hogy bepillantást nyerjünk ezen országok magyar forradalommal foglalkozó kormányzati és pártirataiba is. 1992–1993-ban pedig az események alakításában kulcsszerepet játszó Szovjetunió dokumentumainak a nagy részét is megismerhették a kutatók.

Ami a levéltári anyagok feldolgozottságát illeti, a már hozzáférhető szovjet források fontosabb részét publikálták és igen alaposan elemezték is.³ Ugyanez mondható a lengyel dokumentumokról is.⁴ A jugoszláv, kelet-német, csehszlovák és román iratokat szintén vizsgálták már a kutatók,⁵ az amerikai⁶ és

- 2 Néhány fontosabb monográfia: *François Fejtő*: La tragédie hongroise ou une révolution socialiste anti-soviétique. Paris, 1956.; *Paul E. Zinner*: Revolution in Hungary. New York–London, 1962.; *Miklós Molnár*: Victoire d'une défaite. Budapest 1956. Paris, 1968.; *Bill Lomax*: Hungary 1956. London, 1976.; *Gosztonyi Péter*: A magyar forradalom története. München, 1981.; *Ferenc Fehér–Ágnes Heller*: Hungary 1956 Revisited. The Message of a Revolution – a Quarter of a Century After. London–Boston, 1983.; *Federigo Argentieri–Lorenzo Gianotti*: L'ottobre ungherese. Roma, 1985.
- 3 Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából. Szerk. Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin. Bp. 1993.; A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk. Gál Éva–Hegedűs B. András–Litván György–Rainer M. János. Bp. 1993.; Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János. Bp. 1996.; Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszelyov és Andropov titkos jelentései. Szerk., bev. Baráth Magdolna. Bp. 2002.
- 4 Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. Szerk., ford., bev. Tischler János. Bp. 1996.; *Tischler János*: Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményei idején, 1956-ban és 1980–1981-ben. Doktori disszertáció, ELTE, 2000.
- 5 Top secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. Dokumentumok. Szerk. Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István. Bp. 1995. (Iratok a magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez, 1956–1989); Top secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. december–1959. február. Dokumentumok. Szerk. Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István. Bp. 1995. (Iratok a magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez, 1956–1989); *Ruff Mihály*: Magyarország és az NDK kapcsolatairól. 1956. november–1958. március. Múltunk 40(1995) 2. sz. 30–66.; *Hope M. Harrison*: Az 1956-os magyar felkelés és a kelet-német pártpolitika. In: Évkönyv. V. 1996/1997. Bp. 1997. 164–174.; *Christian F. Ostermann*: Kelet-Németország és a magyar forradalom. In: Évkönyv V. i. m. 175–185.; Magyar Országos Levéltár (= MOL) XXXII-16-a, Az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó külföldi levéltárakból származó dokumentumok fénymásolatai, Csehszlovákia, 1955–1958. (A csehszlovák dokumentumok annotált listáját Reiter József készítette 1994-ben.); 1956. Explozia. Percepcii române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria. Ediție întocmită de Corneliu Mihai Lungu–Mihai Retegan. București, 1996.; *Mihai Retegan*: A román kommunizmus és az 1956-os magyar és lengyel válság. A Politikai Bizottság titkos levéltárának újonnan feltárt dokumentumai. In: Évkönyv. V. i. m. 132–136.
- 6 Foreign Relations of the United States, 1955–1957. XXV. Eastern Europe. Editor in Chief: John P. Glennon. Editors: Edward C. Keefer–Ronald D. Landa–Stanley Shaloff. Washington, 1990.;

brit⁷ anyagokat szintúgy, s végül a forradalom olaszországi, svájci, ausztriai, belgiumi, hollandiai, kanadai fogadtatásáról is írtak. Megszülettek az első, noha még nem monografikus összegzések, melyek közül a legjelentősebb Békés Csaba nevéhez fűződik.⁸

Az 1956-os magyarországi forradalomról már az események idején, s azt követően pedig különösen sok publikáció, cikk és könyv született Franciaországban részben magyar, részben francia szerzők tollából a legkülönbözőbb politikai-ideológiai nézetek jegyében. A már akkor is hosszú ideje franciaországi száműzetésben élő, nagy tekintélyű, magyar származású újságíró és történész, Fejtő Ferenc volt az első, aki a francia szellemi élet elé tárta a magyar forradalom „igazságát”. Schreiber Tamás, a *Le Monde* Magyarországon tartózkodó tudósítójaként közvetlenül vállalt részt a francia társadalom tájékoztatásában. Kende Péter, Méray Tibor és Molnár Miklós az 1956-ban emigráltak közül szintén sokat tettek a forradalom emlékének ébrentartásáért a frankofon területeken. A korabeli francia értelmiség legismertebb képviselői, Raymond Aron, Albert Camus, Jean-Paul Sartre, Marcel Merleau-Ponty, Claude Lefort szintén kifejtették nézeteiket a magyar 1956 kérdésében.⁹ Ami pedig a szakirodalmat illeti, a forradalmat egyedüli témául választó történelmi műveken kívül a IV. Köztársaságot, a második világháború utáni francia külpolitikát, illetve a nemzetközi kapcsolatokat elemző átfogó monográfiák is mind teret adtak a témának.

Az 1956-os magyar forradalom franciaországi visszhangjáról szintén születtek feldolgozások,¹⁰ melyek túlnyomó többsége a francia baloldal, elsősorban a kommunista értelmiség reakcióját mutatja be. Ez valószínűleg a *Francia Kom-*

Amerikai követjelentések 1956-ból. Közzéteszi, bev., jegyz. Vida István. Társadalmi Szemle 47(1992) 2. sz. 77–93.; *Békés Csaba: Az Egyesült Államok és a magyar semlegesség 1956-ban.* In: Évkönyv. III. 1994. Bp. 1994. 165–178.; *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967.* Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Borhi László. Bp. 2002.

7 A budapesti angol követ titkos jelentése az 1956. évi magyar forradalom okairól és következményeiről (1957. I. 3.). Közzéteszi: Szaszko István. Levéltári Szemle 40(1990) 3. sz. 66–72.; A budapesti angol követség 1956. novemberi–decemberi jelentéseiből. Közzéteszi: Vida István. Társadalmi Szemle 46(1991) 1. sz. 66–79.; *Békés Csaba: A brit kormány és az 1956-os forradalom.* In: Évkönyv. I. 1992. Bp. 1992. 19–38.; A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati hatalmak titkos tárgyalásai, 1956. október 28–november 4. (Brit külügyi dokumentumok.) Közli: Békés Csaba. In: Évkönyv. II. 1993. Bp. 1993. 39–71.; *Eva Haraszti-Taylor: The Hungarian Revolution of 1956. A Collection of Documents from the British Foreign Office.* Nottingham, 1995.

8 *Békés Csaba: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Bp. 1996.

9 Magyarul ld. '56 és a franciák. Francia gondolkodók a magyar forradalomról. Raymond Aron, Albert Camus, Cornelius Castoriadis, François Fejtő, Claude Lefort, Marcel Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre írásai. Bp. 1993.

10 Íme néhány példa: *Stéphane Dufois: Exil et politique. Le cas hongrois en France après 1956,* DEA szakdolgozat Marc Lazar vezetésével, Université de la Sorbonne Paris I, 1992–1993.; *France Grandseigne: Les intellectuels français face aux crises du communisme en Europe du Centre-Est. Perception et interprétation des mouvements et de leur répression (1956–1981),* doktori disszertáció, 3 köt., Institut d'Etudes Politiques de Paris, Serge Bernstein vezetésével, 1998. 1. köt.: Budapest, 1956.; *Klenyánszky Sarolta: Les répercussions de la révolution hongroise*

munista Párt korabeli szellemi túlsúlyával magyarázható. A munkák egy másik csoportja a sajtót elemzi. Stéphan Dufoix, a *Sorbonne Paris IX* oktatója, aki doktori disszertációjában a Közép-Európából Franciaországba irányuló 1945 utáni bevándorlás (és a bevándorlók) történetét dolgozta fel, az 1956-os magyar menekültügy, valamint az ekkor alakult emigráns szervezetek vizsgálatához levéltári forrásokat is felhasznált.¹¹ Magyarországon a forradalom franciaországi vonatkozásairól alig valami látott eddig napvilágot. Litván György gyűjtött dokumentumokat a tárgyra vonatkozóan Franciaországban a *Külügyminisztérium* és a *Francia Kommunista Párt* levéltárában, melyek tartalmát röviden ismertette.¹² Garadnai Zoltánnak a *Magyar Országos Levéltár*ban végzett kutatásai rávilágítottak a szóban forgó korszak francia–magyar diplomáciai kapcsolatainak egyes összefüggéseire.¹³ Mindeddig nem született azonban összefoglaló tanulmány sem a franciaországi politikai és társadalmi visszhangról, sem pedig a francia diplomáciának a magyar forradalom kapcsán tanúsított magatartásáról. Jelen tanulmány – elsősorban levéltári kutatásokra támaszkodva – éppen ez utóbbi feladatnak az elvégzésére vállalkozik.¹⁴

de 1956 et de sa répression dans le Parti communiste français. Szakdolgozat Olivier Faron vezetésével. Lyon, 2002, l'Université Lumière – Lyon II (Faculté de Géographie, de Tourisme et d'Histoire); 1956. Le commencement de la fin. Actes du colloque »BUDAPEST 1956–1996«. Palais du Luxembourg, Paris, 28 et 29 octobre 1996. Réd., présentation: François Fejtő-Gilles Martinet. Paris, 1997.; *Jean-François Sirinelli*: Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXème siècle. Chapitre VIII: Un automne 1956. Paris, 1990.; *Olivier Tocqueville*: L'Humanité face au coup de Prague de 1948 et à la révolution hongroise de 1956. Szakdolgozat, 1980.; *Guy Turbet-Delof*: La Révolution hongroise de 1956. Journal d'un témoin. Paris, 1996.; *Christine Vignaud*: L'opinion française face aux événements de l'Europe de l'Est de 1956. Szakdolgozat Robert Frank vezetésével, 1986–1987.; Les intellectuels et l'opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956 c. 1996. okt. 17–19-én a Magyarországi Francia Kulturális Intézetben tartott tudományos konferencia, melynek francia nyelvű jegyzőkönyvét és annak magyar fordítását Csapodi Csaba készítette 2000-ben (a kézirat a Francia Kulturális Intézet „Médiathèque”-jében van elhelyezve).

11 *Stéphane Dufoix*: Exil et politique. Eléments pour une sociologie de la politique en émigration: l'exemple des Hongrois, des Polonais et des Tchécoslovaques en France de 1945 à nos jours, politikatudományi doktori disszertáció, Université Paris I Sorbonne, Département de science politique, 1997. 2 kötet.

12 *Litván György*: Francia dokumentumok 1956-ról. In: Évkönyv. III. i. m. 139–147.

13 *Garadnai Zoltán*: A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok története, 1945–1966. Külpolitika 7(2001) 1–2. sz. 112–152.

14 A tanulmány alapjául szolgáló disszertáció legnagyobb része levéltári forrásokon alapszik. Ami a franciaországi forrásokat illeti: a Külügyminisztérium Levéltárában az Európával kapcsolatos 1956 és 1960 között keletkezett külügyi anyag Magyarországra vonatkozó dossziéi bőségesen tartalmaznak dokumentumokat az 1956-os forradalommal kapcsolatban annak bel- és külpolitikai, gazdasági, hadügyi és egyházi vonatkozásairól egyaránt. 1961–1965 időszakából bizonyos dokumentumok már szintén hozzáférhetőek a kutatás számára a magyar politikai emigrációról és a francia–magyar kapcsolatokról. A Miniszteri Kabinetiroda dossziéiban és a Főtitkárságnál egyaránt maradtak fontos iratok (pl. Guy Mollet és Konrad Adenauer 1956. nov. 6-i tanácskozásáról). A Nations Unies et Organisations Internationales (NUOI) és a Service des Pactes elnevezésű minisztériumi osztályok iratsorozatai különösen értékesnek bizonyultak témám szem-

A francia diplomáciának az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos reakciója áll tehát érdeklődésünk középpontjában. Mielőtt a téma közepébe vágánk, tekintsük át röviden a Quai d'Orsay Magyarországgal kapcsolatos politikáját a forradalom kitörése előtt, az események idején és azok után, hogy mérlegelhessük, milyen tényezők hatottak a francia diplomáciára a magyar felkeléssel összefüggő döntési folyamat során! Az első kérdés tehát, hogy az 1956-os forradalom előzményei és a forradalmi események milyen hatással voltak a francia külpolitikára, és az miként reagált mindeerre!

Az *olvadás*, a Szovjetunióban Sztálin halálát követő liberalizálódás, amely később a szovjet blokk más országaira is áttért, kedvező fogadtatásra talált a nyugati diplomácia egyes köreiből, így a francia *Külügyminisztériumban* is. Mivel azonban a külpolitikai döntéshozók tökéletesen tisztában voltak a második világháború befejezése nyomán kialakult európai *status quo*, illetve a szovjet–amerikai szembenállással jellemezhető bipoláris világrend biztosította szűk mozgástérrel, a nyugati kormányok, köztük a szocialista párti Guy Mollet vezette

---

pontjából. Az előbbi a francia diplomácia ENSZ-beli tevékenységét világította meg, míg az utóbbi Franciaország NATO-ban tanúsított magatartásának megismerését segítette. A többi állami szerv levéltári anyagaiból megemlítendő az Elnökség, a kormány, valamint a Belügyminisztérium iratai, amelyeket a Nemzeti Levéltár (Archives Nationales) őriz, amelyek szintén foglalkoznak a korabeli Magyarország és a magyar forradalom ügyeivel. A belügyi iratok közül a prefektusok havi jelentéseinek összegzései különös figyelmet érdemelnek. A hadsereg, a Nemzetgyűlés, valamint a Szenátus (le Conseil de la République korabeli elnevezéssel) levéltári dokumentumai kiegészítik információinkat az 1956-os magyar forradalom franciaországi visszhangjáról. A pártok levéltári anyagai közül elsősorban a Szocialista Párt (a korabeli SFIO: Section Française de l'Internationale Ouvrière), valamint a Francia Kommunista Párt archívumában őrzött iratokat használtam fel munkám során. E dokumentumok gyakran felvilágosítással szolgálnak a pártok politikai magatartásának valódi motivációiról és a párton belüli vitákról. Az 1956-ban Franciaországban hatalmon lévő szocialista párt iratai részben pótolják bizonyos közintézmények nem kutatható levéltári anyagait (pl. a minisztertanácsi jegyzőkönyvek). Az FKP belső iratai pedig bepillantást engednek a súlyos válságot átélő vezetőség stratégiájába. A felderített katolikus, protestáns és zsidó levéltári források feldolgozására elegendő idő híján nem került sor. Későbbi kutatások pótolhatják majd ezt a hiányt.

A NATO Nemzetközi Titkárságának Brüsszelben található Levéltárában az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatban a szövetség különböző fórumairól származó számos dokumentumot gyűjtöttem. Kiegészítve ezeket a francia Külügyminisztérium NATO-ügyekben illetékes osztályának irataival, valamint a belga állandó képviselő miniszteréhez küldött távirataival, nagy pontossággal megismerhetjük a NATO szerepét a nyugati diplomáciai egyeztetésben nem is csak a magyar válsággal összefüggésben, hanem a kelet–nyugati viszony egészét tekintve is. Az Észak-atlanti Tanács üléseinek jegyzőkönyvei és a többi szervezeti egységben keletkezett források felvilágosításokkal szolgálnak az egyes tagországok álláspontjának változásairól és azok kölcsönhatásairól. Megfigyelhetjük továbbá, hogy Franciaország mennyire tudta befolyásolni NATO-partnereit, ill., hogy milyen mértékben hatott a szövetség a francia politikára.

Végül, a Magyar Országos Levéltárban őrzött magyar külügyi dokumentumok, lényegileg a Külügyminisztérium és a párizsi magyar követség közti diplomáciai levelezés, valamint a Külügyminisztérium illetékes szervei által készített, a budapesti francia követséggel kapcsolatos feljegyzések számos pontosítással szolgálnak a magyar–francia diplomáciai kapcsolatok fejlődéséről, természetesen hivatalos magyar nézőpontból.

francia kabinet, nem kívánták túl energikus lépésekkel gyorsítani a folyamatot. Ezt az óvatos és passzív politikát alkalmazták a magyar forradalom 1956. október 23-i kitörése után is, amely egyébként ugyancsak meglepte Párizst, mint ahogy a többi nyugati fővárost is. Mint ismeretes, 1956. július 26-án Gamal Abdel Nasszer, egyiptomi elnök bejelentette a Szezei-csatorna államosítását. A britekkel közösen szervezett katonai válaszcsoport néhány nappal később megindult előkészítése, majd Izrael Egyiptom elleni október 29-i támadása tovább szűkítette a francia kormány magyar válsággal kapcsolatos cselekvési terét, és fokozta a főként a Közel-Keletre összpontosító párizsi vezetés ez irányú passzivitását.¹⁵ Amikor a francia kormányzat képviselői szimpátiájukat fejezték ki a felkelés iránt, és elítélték Magyarország Szovjetunió általi elnyomását, gondosan ügyeltek arra, hogy nyilatkozataik semmiképpen ne okozzanak túlzott feszültséget a Szovjetunióval fenntartott viszonyukban. Az ENSZ ideális terepe volt a politika megvalósításának.¹⁶ Később viszont mégis kívánatosnak tűnt a magyar ügy előtérbe helyezése a világszervezet fórumain, hiszen a szezei ügy kipattanása után Franciaország Nagy-Britanniával együtt a politikai támadások keresztútjába került Egyiptom elleni katonai fellépésük miatt. A két szövetséges azt szeretne volna elérni, hogy a szezei háború tárgyalása végett november 1-jén összehívott ENSZ Rendkívüli Közgyűlés vegye fel napirendjére a magyar ügyet is, hogy ekként megossa és részben el is terelje a szezei válságra irányuló nemzetközi figyelmet. Az Egyiptommal szolidáris harmadik világbeli országok szimpátiájának a megnyerésére törekvő amerikaiak ellenállása azonban megghiúsította ezeket a próbálkozásokat, így a magyar forradalom kérdését csak annak leverése után, november 4-én kezdték hivatalosan is tárgyalni a Közgyűlésen. A francia kormány óvatossága és be nem avatkozási politikája nyilvánult meg abban is, hogy a francia diplomácia semmilyen kezdeményezést sem tett a szovjet blokkban zajló forradalmi események érdemi befolyásolására. Tevékenysége csupán információk gyűjtésére, továbbítására és értelmezésére szorítkozott. Bár a francia diplomaták jó munkát végeztek e téren, következtetéseik nem befolyásolták érzékelhető módon a francia kormány Magyarországgal kapcsolatos döntéshozatalát. Az európai *status quo* fenntartása és a szezei háború kaptak tehát prioritást.¹⁷

15 1956. okt. 22. és 24. között a franciaországi Sèvres-ben angol–francia–izraeli titkos egyeztető tárgyalásokra került sor, amelynek során véglegesen rögzítették a szezei háború forgatókönyvét. A szezei akció és az 1956-os magyarországi események kapcsolatáról ld. *Kecskés Gusztáv: A szezei válság és az 1956-os magyar forradalom. Denis Lefebvre: A szezei ügy c. könyvének* (Bp. 1999. [Osiris könyvtár. Média]) Utószava. (135–148.)

16 A francia diplomáciának a magyar forradalommal kapcsolatos ENSZ-beli tevékenységéről ld. *Kecskés Gusztáv: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963. Századok* 134(2000) 1171–1194.

17 A francia külpolitikának az 1956-os magyar forradalom előzményeivel és magukkal a forradalmi eseményekkel kapcsolatos reagálásával doktori disszertációm Első részében foglalkozom (I. 24–193.). Ennek lábjegyzeteiben részletesen utalok a felhasznált forrásokra.

De vajon milyen hatást gyakorolt a magyarországi válság a francia belpolitikára és társadalomra?¹⁸ A hidegháború viszonyai között a IV. Köztársaság Franciaországában a külpolitika elválaszthatatlanul összefonódott a belső ideológiai harcokkal.¹⁹ A kommunizmus és a „szabad világ” értékeiről folytatott ideológiai vita éppen a magyar tragédia kapcsán ért tetőpontjára.²⁰ A magyar forradalom hatása ilyen okokból a francia társadalmi és politikai élet minden szféráját egyaránt érintette. A politikai, társadalmi, sőt kulturális és vallási csoportosulások nagy része gondosan ügyelt rá, hogy nyilvánosan is állást foglaljon a témáról. Emiatt a magyar ügy a látszat ellenére is inkább belső mint nemzetközi politikai kérdés volt Franciaország számára. Annál is inkább, mivel Magyarország kívül esett Párizs megszokott ható- és érdekkörén. Külpolitikai tekintetben az algériai háborút, a szuezi válságot és az európai integráció megalapozását tekintették fontos ügynek. Meglepő tehát a lakosság és a politikai osztály reakciójának a rendkívüli intenzitása, amely több tényezővel is magyarázható. A hidegháború átpolitizált légkörének köszönhetően a francia közvélemény élénk figyelemmel követte a „vasfüggöny” túloldalán élő magyar nép harcát, és a sajtó tovább erősítette ennek társadalmi visszhangját. A francia lakosság túlnyomó többsége felháborodott a szovjetek brutális magyarországi fellépése és az azt helyeslő *Francia Kommunista Párt* állásfoglalása miatt.²¹ A magyar forradalom fegyveres leverése egyrészt, a francia kormányzat aktív szerepvállalásával zajló szuezi háború másrészt alkalmat és további érveket adott a már régóta egymással szemben álló antikommunista és kommunista politikai tábor újabb összeütközéséhez. Ráadásul a magyar ügy kapcsán kitűnő lehetőség kínálkozott nem lebecsülendő politikai előnyök megszerzésére is. A szocialista SFIO és a befolysága alatt álló CGT-FO szakszervezet erőteljes kampánya az FKP és a CGT ellen különösen jó példa erre. A szocialisták ugyanis, élesen elítélve a magyar tragédia folytán kompromittálódott kommunista erőket, igyekeztek elhódítani jelentékeny szavazóbázisukat. Sőt, komoly erőfeszítéseket tettek aktivistáik átcsábítására is.²² Minden valószínűség szerint ilyen belpolitikai szempontok

18 Az 1956-os magyar forradalomnak a francia társadalomra és belpolitikai életre tett hatásáról doktori disszertációm Második részében írok részletesen (I. 194–311.).

19 Alfred Grosser: *La IVe République et sa politique extérieure*. Paris, 1972. 35.

20 Jean-Pierre Bernard: *Novembre 1956 à Paris. Vingtième siècle*. Revue d'histoire 1991. ápr.–jún. 80.

21 A Francia Kommunista Párt Politikai Bizottságának 1956. nov. 4-i nyilatkozatát (*Déclaration du Bureau Politique du Parti Communiste Français*) ld. *L'Humanité* 1956. nov. 5. 1. A párt vezetésének válságáról és taktikájáról ld. *Philippe Robrieux*: *Histoire intérieure du Parti Communiste*. II. 1945–1972. *De la Libération à l'avènement de Georges Marchais*. Paris, 1981. Levéltári források a témáról a Francia Kommunista Párt Levéltárában (Párizs): III Archives »papier«, Archives de direction, Archives du Secrétariat et du Bureau politique (1944–1971): *Décisions du Secrétariat* (1956–1958); *Décisions du Bureau politique* (1956–1958). Enregistrements audio des réunions du Comité Central du Parti Communiste Français de 1952 à 1962.

22 A francia szocialista párt levéltárában több irat foglalkozik az SFIO vezetősége és Kéthly Anna kapcsolatával: Office universitaire de recherche socialiste (OURS, Párizs), Archives d'organisations, Parti socialiste SFIO (1944–1969): sténographie des réunions du Comité directeur

húzódta meg a szocialista párt vezetése alatt álló kormány magyar menekülteket segítő nagyszabású szolidaritási intézkedései mögött. A Guy Mollet-kabinet igyekezett tehát belpolitikai eszközként hasznosítani a magyar kérdés által keltett heves reakciókat.

Nem tagadhatók ugyanakkor a magyar események franciaországi visszhangjának határai sem. 1956. december végére a közvélemény érdeklődése érezhetően csökkent a magyar tragédia iránt. A francia politikai erők sem igyekeztek az ügyet a továbbiakban is napirenden tartani. A különlegesen heves reagálás ellenére a magyar válság franciaországi visszhangja végül nem idézett elő alapvető és tartós változást sem a közvéleményben, sem az ország politikai életében. A *Francia Kommunista Párt* taglétszámát és szavazóbázisát a néhány válságos hónap így alig érintette.

Megfigyelhettük tehát, hogy a francia kormány hogyan használta fel Magyarország ügyét a nemzetközi politikában annak érdekében, hogy lehetőleg elterelje a figyelmet a szuezi háborúról. A Guy Mollet vezette francia kormány ráadásul belpolitikai téren is eszközként használta fel a magyar kérdést.²³ A *Belügyminisztérium* által országos szinten megszervezett gyűjtési akciókkal és megemlékezésekkel, valamint a sajtó (elsősorban a rádió) adta lehetőségekkel élve a kormány is hozzájárult a francia közvélemény mozgósításához. Legnagyobb szabású akciója a november 18-ára, „a magyar lakosság érdekében” meghirdetett „nemzeti nap” volt.²⁴ Nincs azonban annak semmi nyoma, hogy a nagy intenzitással reagáló társadalom és belpolitika bármiféle hatással lett volna a diplomáciai döntéshozatal folyamatára. A magyar forradalom leverésének erőteljes franciaországi visszhangja végül maga is pusztá eszközzé vált, akkor amikor a francia diplomácia vezetői a különböző nemzetközi fórumokon, mindenekelőtt az *Egyesült Nemzetek Szervezetében* elmondott beszédekben érveik alátámasztására hivatkoztak rá.

A francia diplomácia Magyarországgal kapcsolatos magatartása a magyar forradalom leverése utáni időszakban is tökéletesen illeszkedett a nyugati tömb politikájába. Tevékenységének legfontosabb része továbbra is az információk gyűjtése, továbbítása és értelmezése volt, és valódi (konkrét) lépés ebben az időszakban is ritkának számít. Idézzünk fel közülük néhányat, hogy bemutathassuk a Quai d'Orsay álláspontját determináló tényezőket!²⁵

---

de la SFIO, tome 13, 1 juillet 1956–21 juin 1957, réunions du 7 novembre 1956 et du 13 mars 1957.

23 Ld. *Robert Frank* előadását a Les intellectuels et l'opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956 c. konferencián, i. m. 173.

24 Archives Nationales (Párizs) F1 C III 1350: Voeux et motions concernant la Hongrie (extraits de presse, secours à la Hongrie; journée nationale du 18 novembre). Dosszié: Secours à la Hongrie. A Belügyminisztérium (politikai ügyek) távirata az anyaországi prefektusoknak, Journée nationale en faveur population hongroise (1956. nov. 10.).

25 A francia diplomáciának az 1956-os magyar forradalom leverésével és a berendezkedő Kádár-rendszerrel kapcsolatos politikáját doktori disszertációm Harmadik részében mutatom be részletesen (II. 313–473.).

A helyzetet továbbra is a bipoláris nemzetközi rendszer határozta meg. Franciaországnak a „nyugati táborhoz” való kötődését látva természetesnek tekinthető, hogy a francia kormány nyilvánosan is kifejezte rosszsallását a szovjetek magyarországi politikájával és a Kádár-kormánnyal szemben. Ez a magatartás a közvélemény várakozásainak is megfelelt. A francia diplomácia kinyilvánította nemtetszését az ENSZ Közgyűlésének vitáiban és határozatai révén, valamint azáltal, hogy a Szovjetunióval és Magyarországgal fenntartott kétoldalú kapcsolataiban a NATO-országok diplomáciai bojkottjához csatlakozott, továbbá a magyar menekültek tömeges befogadásával és a magyar politikai emigráció támogatásával egyaránt. Mindazonáltal a francia döntéshozók ennél nem mentek tovább. Ezután is akkurátusan betartották a hidegháború játékszabályait, nevezetesen az érdekszférák sérthetetlenségének az elvét. Ez az óvatosság a Quai d'Orsay egész magatartásában megmutatkozott. Kísérletet sem tettek a magyar események lényegi befolyásolására. Következésképpen a francia kormány diplomáciai lépéseinek többsége a válság által közvetlenül érintett térség határain kívül – az ENSZ-ben és a NATO-ban – realizálódott.²⁶

A francia külpolitika célja az ENSZ Közgyűlésén több mint hat évig, 1962 decemberéig napirenden lévő magyar kérdésben egyre világosabbá vált: az amerikaiakkal karöltve hatni kívántak a világ közvéleményére, főként az ún. Harmadik Világ országaira úgy, hogy bemutatták a befolyási övezetét kiterjeszteni szándékozó Szovjetunió „igazi” arcát. Igen jellemző, hogy a párizsi kormány, noha lelkesen részt vett a Moszkva és Budapest ellen a NATO-országok által a magyar forradalom leverése után foganatosított diplomáciai bojkottban, a magyar tragédiáért elsősorban felelős Szovjetunióval szemben már 1957 januárjában feloldotta a retorziókat, egyáltalán nem törődve országa közvéleményével.²⁷ A Kádár-kormányt viszont, melyről pedig jól tudták, hogy egyszerű bábkormány, jóval tovább „karanténban” tartották. A hivatalos Magyarországgal szembeni bojkott természetesen sokkal kevésbé tűnt kockázatosnak és ártalmasnak a francia kormány szemében, s ennek révén bizonyos mértékig kielégíthették a francia közvélemény elvárásait is. Minden „visszafogottsága” ellenére azonban a Quai d'Orsay a hivatalos Magyarországgal sem akart teljes szakítást. Gondosan kerültek minden olyan lépést, amely veszélybe sodorhatta volna Franciaország magyarországi Követségének a működését és/vagy a létét.²⁸ Ezért nem is meglepő,

26 A NATO szerepéről a magyar forradalom kapcsán a NATO Nemzetközi Titkárságának levéltári dokumentumai alapján ld. *Kecskés Gusztáv*: A NATO és a magyar forradalom. In: A magyar forradalom eszméi. Eltíprásuk és győzelmük. Szerk. Király Béla–Lee W. Congdon. Bp. 2001. 106–129.

27 Archives du Ministère des Affaires Étrangères (= AMAE) (Párizs) Services des Pactes, 210. doboz, N° 50.012 (1957. jan. 9.). Alexandre Parodi, Franciaország állandó képviselője a NATO Tanácsában távirata, Assistance des représentants des pays atlantiques aux réceptions soviétiques.

28 A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése. Relations diplomatiques avec la Hongrie (1957 eleje?). Ld. Documents diplomatiques français. 1957. I. (1er janvier–30 juin). Paris, 1990. 2–4.

hogy a budapesti francia diplomáciai misszió a Kádár-rendszerrel szemben ellenállókkal és ellenzékiekkel fenntartott kapcsolatainak nagyrészt csak információszerzési célból tulajdonított jelentőséget. Valódi együttműködésre inkább csak a forradalom leverését követő hónapokban találni néhány elszigetelt példát (pl. Bibó-féle *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására*). Óvatosság nyilvánult meg a magyar politikai emigráció kezelésében is.²⁹ A francia hatóságok bár lehetővé tették, hogy a *Magyar Forradalmi Tanács* 1957. január elején Strasbourgban megtartsa alakuló konferenciáját, mindazonáltal egyértelműen leszögezték: nem engedélyezik az emigránsok számára fegyverek felhalmozását vagy szállítását francia területen.³⁰ Egy ilyen gesztus ugyanis a Szovjetunióval való nyílt konfliktushoz vezethetett volna. Végül, a francia NATO-képviselő következetesen ellenezte, hogy bármilyen formában nyilvánosságra hozzák, miszerint a Szövetség foglalkozik a magyar kérdéssel.³¹ A francia *Külgyminisztérium* a magyar egyetemistáknak szánt segélyekkel kapcsolatban is kinyilvánította: „Kíváncsinos elkerülni minden közvetlen NATO-akciót”.³² A francia kormányzat tehát mindvégig tiszteletben tartotta az európai *status quo* íratlan szabályait.

Az előbbiekkal összefüggésben, az, ami még befolyásolta a francia diplomácia magatartását, azon törekvés volt, hogy szoros multilaterális együttműködésben alakítsa politikáját a NATO keretében, és rendszeresen egyeztessen főként az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával. A Kádár-kormánnyal ápolandó viszonnal kapcsolatos döntéseket, a magyar menekültek befogadását és a magyarországi lakosság humanitárius segélyezésére irányuló akciókat alaposan megvitatták szövetségeseikkel. Amikor pedig a többi NATO-ország nem támogatta Franciaország valamelyik kezdeményezését, a Quai d’Orsay inkább lemondott terveiről: ez történt például a Magyarország gazdasági megsegítését célzó francia elképzeléssel is 1957 első hónapjaiban.³³

Hiába kezdődtek meg 1956. október 31-én az Egyiptom elleni francia–brit légitámadások, és dobtak le a szövetségeseik november 5-én ejtőernyősöket Port-Szaïdra, majd hajtották végre 6-án a partraszállást, az amerikaiak nyomására még aznap be kellett fejezniük a hadműveleteket. Kénytelenek voltak elfogadni az ENSZ által felállított nemzetközi fegyveres erő Egyiptomba küldését,

29 A francia hatóságoknak az 1956-os forradalom utáni magyar politikai emigrációval kapcsolatos lépéseiről ld. *Kecsksés Gusztáv: A forradalmi Tanács és a francia diplomácia*. In: *Iratok az emigrációról*. Szerk. Király Béla–Balogh Piroska–Vitek Tamás. Bp. 2003. 105–117., 126–129.

30 AMAE Europe, 1944–1960, 97. dosszié, A Kelet-európai Aligazgatóság feljegyzése a Külügyminisztérium főtitkárához (1956. dec. 13.), *Création en Occident d’un „Comité national révolutionnaire” hongrois*.

31 AMAE Nations Unies et Organisations Internationales, 242. doboz, N° 50.408 (1956. okt. 27.). Alexandre Parodi, Franciaország állandó képviselője a NATO Tanácsában távirata.

32 Archives de l’OTAN (Brüsszel) AC/52–R/67 (1957. jan. 8.). Jegyzőkönyv a Tájékoztatási és Kulturális Kapcsolatok Bizottságának 1956. dec. 18-án 15 órától tartott üléséről.

33 AMAE Services des Pactes, 210. doboz, N° 50.132 (1957. márc. 6.). Alexandre Parodi, Franciaország állandó képviselője a NATO Tanácsában távirata, Aide à la Hongrie.

melynek első kontingensei már november 15-én meg is érkeztek. A francia és brit erők december 22-ig el is hagyták Egyiptom területét. A szuezi válság lezárulásával e tényezőnek a francia döntéshozókra tett hatása fokozatosan csökkent, átadva a helyet az 1962-ig tartó algériai háború kérdésének. Az Algériában folytatott politika ugyanis bizonyos mértékig szűkítette Franciaország mozgásterét az ENSZ-ben. Megállapíthatjuk, hogy az 1956-os magyar forradalom leverését követő időszakban a bipoláris világrend rendszere továbbra is erőteljesen befolyásolta a francia diplomácia Magyarországgal kapcsolatos magatartását. Ez tehát hosszútávon ható stratégiai tényező volt, ugyanakkor Franciaország közlekedési érdekei időleges, taktikai jellegű tényezőnek bizonyultak.

Összefoglalásként azt mondhatjuk tehát: a Quai d'Orsay Magyarország és a szovjet blokk irányában folytatott politikáját a vizsgált időszakban nagy stabilitás jellemezte. A francia álláspontot mindenekelőtt az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállásával jellemezhető kétpólusú világrend szabályai határozták meg. Ez a nemzetközi környezet a be nem avatkozás politikáját, sőt a passzivitást írta elő számára. A csatlósállamok békés *fellazításának* koncepciója – vagyis a Szovjetuniótól függetlenedő külpolitika és az egyre liberálisabb belpolitika követésére való ösztönzés gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok által³⁴ – ez volt az a keret, amelyből soha nem lépett ki Franciaország. E program lényegi elemei már az 1956 őszi lengyel és magyar válság előtt megfogalmazódtak a NATO-országok kelet-európai politikájában.³⁵ Sem a magyar forradalom kitörése, sem annak leverése nem változtatott érdemben ezen az irányvonalon, a francia kormányzat ugyanis nem vett tervbe semmilyen energikusabb intézkedést. A magyar semlegeség elfogadása a forradalom alatt, vagy Christian Pineau francia külügyminiszter Magyarország semlegesítésére vonatkozó javaslata, melyet 1956. december 18-án a francia *Nemzetgyűlés*ben jelentett be,³⁶ nem tekinthető ilyeneknek. Franciaország nemzetközi súlya nem is tett volna lehetővé bármiféle hatékony fellépést egy ekkora horderejű nemzetközi kérdésben. Így azután Jean-Paul Boncour, magyarországi francia követ hasonló tárggyú felvetése, amit a Budapestre látogató Csou En-laj kínai miniszterelnöknek adott elő 1957 januárjában, szintén egyszerű próbálkozásnak tűnik csupán.³⁷

A többi tényező, nevezetesen a szuezi válság és hosszabb távon az algériai háború, szintén gyakorolt némi befolyást a francia kormánynak a magyar esemé-

34 *Békés Cs.*: Az 1956-os magyar forradalom i. m. 77.

35 Ezt bizonyítja a szovjet politika tendenciáit vizsgáló NATO-munkacsoport 1956. szept. 24-re dátumozott *Le dégel en Europe orientale* c. jelentése is. Ld. *Kecskés Gusztáv*: Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével. A NATO Nemzetközi Titkárságának első dokumentuma. In: *Évkönyv. VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János. Bp. 2000. 369–391.

36 *Journal Officiel de la République Française. Débats parlementaires, Assemblée Nationale. Compte rendu in extenso des séances, questions écrites et réponses des ministres à ces questions. Troisième législature, Session ordinaire de 1956–1957, 1re séance du 18 décembre 1956.* 60–90.

37 Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének távirata, N° 65–69 (1957. jan. 18.). Ld. *Documents diplomatiques français, 1957. I. i. m.* 104–105.

nyekkel kapcsolatos politikájára, főként az *Egyesült Nemzetek Szervezetében*. Ezek a körülmények azonban csak időlegesek és taktikai jellegűek voltak az európai *status quo* elsőrendű szempontjához képest. A francia társadalom és politikai élet rendkívül heves reakciója elenyészően kevésbé nyomott a latban a Quai d'Orsay döntéshozatalában. Annyi bizonyos, hogy a francia diplomaták a közvélemény egészéhez hasonlóan nagy szimpátiával figyelték a magyar forradalom eseményeit (pl. Jean Laloy, Etienne Manac'h, Fernand Rouillon, Guy Turbet-Delof).³⁸ A fokozott érzelmi azonosulás és a kétségtelen szimpátia egyéni megnyilvánulásai azonban aligha módosították a végső döntések meghozatalát.

A magyar válság kívül esett Franciaország hatalmi érdekkörén. Ennek bizonyítására elég felidézni azt a tényt, hogy a francia külpolitika magyar ügygel kapcsolatos cselekvési területei Budapesttől igen távol estek. A francia kormány képviselői az ENSZ-ben, a NATO-ban vagy éppen a menekültek befogadása révén magában Franciaországban léptek fel közvetlen módon. Párizs tehát ott koncentrált erőfeszítéseit, ahol a Szovjetunióval való közvetlen konfrontáció nélkül is cselekedhetett. Így a NATO-tagállamok által a Kádár-kormánnyal szemben érvényesített bojkott lehetővé tette a francia kormány számára, hogy bírálja a hivatalos Magyarországot a nyugati politikai liberalizmus nevében, anélkül, hogy veszélyes mértékben szembekerült volna Moszkvával. Természetesen éberén figyelték a szovjet politika legcsekélyebb rezdüléseit is, jól tudván, hogy ezek döntő jelentőségűek a nemzetközi enyhülés szempontjából. Márpedig a francia diplomácia elsőrangú kérdésként kezelte az enyhülés és a leszerelés folytatásának a problémáját. Emiatt a Szovjetunióval való párbeszéd fenntartását fontosabbnak ítélték, mint a közép- és kelet-európai népek emancipációs törekvéseinek a támogatását. Ez az álláspont világosan kifejeződött Nagy Imre és társai 1958. júniusi kivégzésekor: „helyes, ha nem keverjük össze a kérdéseket. A Kelet és a Nyugat közötti dialógus más lapra tartozik, aminek a tétje túl súlyos ahhoz, hogy e téma megítélésében csupán érzelmeink vezessenek bennünket. A közvélemény, amely ma talán megértene, ha megszakítanánk Moszkvával a párbeszédet Nagy kivégzése miatt, néhány hónap elteltével viszont minden bizonnyal megróna minket ezért. Nem szabad túlságosan sietnünk, és nem szabad visszafordíthatatlan döntéseket hoznunk. [...] Mi tehát nem vagyunk hívei a szakításnak” – szögezte le Etienne de Crouy-Chanel, Franciaország állandó képviselője a NATO Tanácsában 1958. június 20-án.³⁹

A ma hozzáférhető források alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar ügy nem volt elsődleges probléma Guy Mollet kormánya számára sem belpolitikai, sem nemzetközi vonatkozásban. A magyar forradalommal egy időben tartott mi-

38 A francia diplomatáknak a magyar forradalommal kapcsolatos szimpátiájáról ld. *Kecskés Gusztáv*: De l'autre côté du »rideau de fer«. La révolution hongroise de 1956 et la politique étrangère française à la lumière de quelques entretiens avec d'anciens diplomates. Specimina Nova 1999. 155–171.

39 AMAE Services des Pactes, 241. doboz, N° 57 (1958. jún. 20.). Etienne de Crouy-Chanel, Franciaország állandó képviselője a NATO Tanácsában távirata.

nisztertanácsi ülések során mindössze egyetlen alkalommal került elő a téma. A magyar válsággal foglalkozó első döntést november 7-én hozták, amikor a menekültek befogadásáról intézkedtek. A francia kormány természetesen bőségesen tárgyalta a nemzeti érdekeket közvetlenül érintő kérdéseket, mint például az algériai felkelőknek szánt fegyvereket szállító egyiptomi hajó, az Athos ügyét, az algériai FLN vezetőit szállító repülőgép elfogását vagy a szuezi háború fejleményeit.⁴⁰ Ha figyelemmel kísérik Franciaország legfontosabb szövetségeseivel 1956. november–decemberben folytatott tárgyalásait, ugyanerre a megállapításra jutunk. A legmagasabb szinten folytatott megbeszélések során a magyar ügy alig vagy egyáltalán nem került terítékre. Guy Mollet és Konrad Adenauer nyugatnémet kancellár híres november 6-ai találkozásán az európai integráció volt a fő téma.⁴¹ Hervé Alphand, washingtoni francia nagykövet Dwight David Eisenhower amerikai elnöknél november 8-án tett látogatása során főként annak fontosságát húzta alá, hogy meg kell szilárdítani a szövetséget az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország közt a szuezi válság után, amely megrendítette a korábbi kölcsönös bizalmat.⁴² Végül, a francia–brit tárgyalásokon szinte kizárólag a szuezi háború és annak a következményei voltak napirenden.⁴³ Kétségtelen tehát, hogy sem Párizsban, sem a nyugati döntéshozó központokban általában nem ítélték a magyar kérdést elsődlegesen fontosnak. Kiterjeszthetjük e megállapítást a *Nyugat-európai Unió* (UEO) Tanácsának december 10-i⁴⁴ és a NATO Tanács december 11–14-én Párizsban megtartott miniszteri szintű üléseire is.

Ha a Quai d'Orsay magyar ügygel kapcsolatos politikáját a nemzetközi kapcsolatok történetébe ágyazva vizsgáljuk, kitűnik, hogy az általa követett álláspont és magatartás tökéletesen illeszkedett a nyugati diplomácia általános irányvonalába. Akárcsak a Mollet-kabinet, a többi nyugati kormányzat is – saját közvéleményükkel ellentétben – tisztában volt azzal, hogy mennyire szűk mozgástér áll rendelkezésére a magyarországi forradalmi események befolyásolására. A szovjet blokkal szembeni katonai beavatkozás vagy energikusabb politikai fellépés nem is vetődött fel e körökben. Nemcsak a franciákra, de a nyugati

40 Nem volt lehetőségem tanulmányozni a minisztertanácsi ülésekről készített jegyzőkönyveket. Megállapításaim Patricia Gillet-nek, a Nemzeti Levéltár (Párizs) XX. Századi Szekciójá illetékes levéltárosának közlésein, valamint a Nemzeti Levéltár következő dobozainak anyagán nyugszanak: F60 2766 (Ordre du jour du Conseil des Ministres, 1956–1958, dossier: janvier 1956–décembre 1956) és F60 2772 (Communiqués de Presse des Conseils des ministres, dossier: janvier 1956–décembre 1959).

41 AMAE Secrétariat général (1945–1971), »Entretiens et messages«, 1956. szept. 3–1957. szept., G. Mollet és K. Adenauer 1956. nov. 6-i tárgyalásainak jegyzőkönyve. Ld. Documents diplomatiques français. 1956. III. (24 octobre–31 décembre). Paris, 1990. 231–238.

42 AMAE Secrétariat général (1945–1971), Suez, 82, N° 7028–7038 (1956. nov. 8.). Hervé Alphand-nak, Franciaország washingtoni nagykövetének távirata. Ld. Documents diplomatiques français. 1956. III. i. m. 251–253.

43 AMAE Secrétariat général (1945–1971), »Entretiens et messages«, 1956. szept. 3–1957. szept., N° 278/SGL (1956. dec. 4.). Jean Chauvel-nek, Franciaország londoni nagykövetének jelentése.

44 Összefoglaló a Nyugat-Európai Unió Tanácsának 1956. dec. 10-i üléséről. Ld. Documents diplomatiques français. 1956. III. i. m. 512–518.

vezetőkre általában is igaz, hogy a Kelet és Nyugat közti enyhülési folyamat továbbvitelét kívánták, és ezért nagy jelentőséget tulajdonítottak a Szovjetunióval folytatott dialógus fenntartásának. Ami Magyarországot illeti, Párizs folyamatosan egyeztetette álláspontját partnereivel a NATO fórumain és a kétoldalú konzultációk során. Az egyező geostratégiai helyzeten túl az állandó kontaktus tette lehetővé a NATO-országoknak a közös diplomáciai irányvonal kialakítását. Franciaországnak a Nagy-Britanniához és az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatai voltak ekkor nyilvánvalóan a legerősebbek.

Az 1956-os magyar forradalom, valamint annak leverése nem provokált tényleges konfliktust a nyugati és a keleti blokk között, mivel a Szovjetunió a válság során a saját befolyási övezetén belül cselekedett. A kortársak benyomása azonban az volt, hogy a magyar válság és az általa keltett veszélyek a két blokk közti ideológiai szembenállásból következnek. Mindenesetre ilyen következtetést sugallt az amerikaiak által finanszírozott rádióállomások – a *Szabad Európa Rádió* és az *Amerika Hangja* – által Kelet-Európa felé sugárzott propaganda. Még az 1956-os év folyamán is arról esett itt szó, hogy az Egyesült Államok nem nézné ölbe tett kézzel, ha egy csatlósállam népe fellázadna szovjet elnyomói ellen. A nyugati közvélemény különlegesen élénk reagálása szintén azt a látszatot keltette, hogy rendkívül veszélyes helyzetről van szó. Valójában azonban a magyar forradalom nem ilyen jellegű válság volt, mivel nem idézte elő a világháború kitörésének a kockázatát. 1956 őszén Magyarország esetében más volt a helyzet, mint például a koreai háború, a két berlini válság, a kubai rakétaválság, a vietnami háború vagy az afganisztáni szovjet invázió esetében, ahol tehát a két tábor ténylegesen szembekerült egymással. A magyar forradalom sokkal inkább az 1953-as kelet-berlini felkelésre, az 1968-as prágai tavaszra és az 1980–1981-es lengyel mozgalomra látszott hasonlítani, hiszen ezen események a szovjet érdekszférán belül zajlottak le. Ezek a „válságok” megrekedtek a polémia, a propaganda és a közvélemény szintjén, és nem rendítették meg komolyan a kelet–nyugati kapcsolatokat.⁴⁵ S bár a magyar forradalom átmenetileg megnövelte a két blokk közt a feszültséget, hosszútávon nem gyakorolt jelentős befolyást a két tábor közötti viszony alakulására.⁴⁶

Mi a helyzet végül a magyar forradalomnak a magyar–francia kapcsolatokra tett hatásával? Az 1955–1956 folyamán regisztrált fokozatos javulást nemcsak hogy megállította, de durván vissza is vetette a NATO-országok diplomáciai bojkottja, amit a forradalom leverése, illetve a Kádár-kormány hatalomra kerülése miatti tiltakozás nyílt kifejezésére vezettek be: „A nyugati képviseltekre tekintve visszatért a Rákosi-korszak” – panaszkodott Henri Quioc, a budapesti francia követség tanácsosa 1957 januárjában.⁴⁷ Mindazonáltal, 1957 őszétől már a lassú

45 Békés Csaba: Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In: Évkönyv. V. i. m. 204.; Uő: Az 1956-os magyar forradalom i. m. 70–71.

46 Békés Cs.: Az 1956-os magyar forradalom i. m. 70–71.

47 AMAE Europe 1944–1960, Hongrie, 89. dosszié, N° 157/EU (1957. jan. 31.). Henri Quioc-nak, a budapesti francia Követség tanácsosának jelentése, Situation et perspectives.

felmelegedés jeleit lehet megfigyelni, ami az ezt követő egy évben fokozatosan tovább terjedt. Néhány éven belül pedig a kapcsolatok szívélyessége jelentősen meghaladta a forradalom előtti szintet is: 1959 áprilisában kereskedelmi egyezményt, 1960 nyarán légügyi egyezményt, 1961 októberében pedig kulturális cse-reprogramot írtak alá a két ország kormányai; 1961. március–áprilisában, majd 1963 április–májusában francia parlamenti küldöttség járt Magyarországon; 1963 júliusában magyar parlamenti delegáció látogatott Franciaországba; végül 1963 decemberében nagykövetségi szintre emelték a magyar és a francia diplomáciai képviselőket.⁴⁸ A két ország közti viszony javulásához hozzájárult a kelet–nyugati párbeszéd újbóli megélénkülése 1957 tavaszán, a fellazítási politika gyakorlati alkalmazása a francia oldalról, a Kádár-rendszer megszilárdulása, továbbá a magyar diplomácia erőfeszítései a nyugati hatalmakkal való viszony rendezésére, és nem utolsósorban a forradalom utáni megtorlások enyhülése, főként pedig az 1963-as nagy amnesztia.

A korszak magyar–francia kapcsolatait több évtized távlatából vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az 1956-os magyar forradalom – minden látszat ellenére – nem gyakorolt lényegi hatást e viszony további alakulására. Charles de Gaulle elnöknek az új magyar nagykövet látogatásakor, 1964-ben mondott szavai jól illusztrálják megállapításunkat: „Nem volt népeink között a múltban semmi olyan zavaró ügy, ami meggátolhatná kulturális és gazdasági kapcsolataink állandó fejlődését.”⁴⁹ Érdekes megfigyelni, hogy a két ország közti kapcsolatok nem minden területét érintették egyenlő mértékben a forradalom utáni gyors változások. Míg a politikai, diplomáciai és kulturális kapcsolatok esetén komoly kilengéseket regisztráltunk, a gazdasági kapcsolatok ennél nagyobb stabilitást mutattak.⁵⁰ A többéves diplomáciai bojkott ellenére a francia–magyar kapcsolatok végül nemcsak normalizálódtak, de az 1960-as években az 1956. októberi szintnél is jóval magasabb fokúvá váltak.

Az 1956-os magyar forradalom igazi hatása a francia–magyar viszony történetében így nem annyira a diplomáciai, politikai, gazdasági vagy kulturális szférában lelhető fel, hanem a közvéleményben. A franciák tudatának a mélyén csaknem fél évszázadon át megőrzött emlékek ugyanis sokkal tartósabbnak bizonyultak. A „mártír Magyarországnak” nyújtott segítség és a magyar menekültek befogadása ma is sokakban elevenen él. A magyar nép történeti emlékezetébe viszont az 1956-os tragédia kapcsán éppen hogy az íródott be, hogy a Nyugat magára hagyott bennünket a bajban. A történetírás ugyanakkor nem mulaszthatja el hangsúlyozni, hogy 1956-ban a franciák többsége – ha nem is fegyverrel a kézben, de a szívével – végig mellettünk állt.

48 MOL XIX-J-1-j, Franciaország 1945–1964, 3. doboz, sz. n./1965 (1965. ápr. 23.). Feljegyzés a magyar–francia kapcsolatok alakulásáról. Vö. *Garadnai Z.*: i. m. 115–119., 142–145.

49 MOL XIX-J-1-j, Franciaország 1945–1964, 2. doboz, 004588/1/1964 (1964. júl. 13.). Valkó Márton, Magyarország franciaországi nagykövetének jelentése, idézi: *Garadnai Z.*: i. m. 119. és 145.

50 AMAE Europe 1944–1960, Hongrie, 107. dosszié, (1958. máj. 18.). A Kelet-Európai Aligazgatóság feljegyzése a főtitkárnak, Questions hongroises.

GUSZTÁV KECSKÉS

FRENCH DIPLOMACY AND THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956

The study summarises the main conclusions of a Ph.D. thesis entitled *La diplomatie Française et la révolution hongroise de 1956* (University of Pécs, Sorbonne Paris III, 2003). The historiographical introduction provides an overview of recent scholarly publications on the international context of the Hungarian revolution, French writings on the events of 1956, and the reaction in France to other works on the subject. The study, which is based mainly on archival sources, is the result of research at the archives of the Ministry of Foreign Affairs in Paris, NATO's International Staff in Brussels, and the Ministry of Foreign Affairs in Budapest.

The study outlines the policies pursued by the Quai d'Orsay with regard to Hungary before, during and after the revolution. It seeks to evaluate the factors influencing French diplomacy and its decisions with regard to the Hungarian uprising. The principal conclusions may be summarised in the following three points:

1) The position of the French ministry was characterised by great stability and a lack of change throughout the period under examination. France would not intervene in the affairs of the opposing military bloc led by the Soviet Union. Thus the French government made no plans for military or political action at any time during the Hungarian crisis. Its position was determined in large part by a powerlessness stemming from the bipolar political set-up of the Cold War era as well as the more immediate circumstances of the Suez Canal Crisis and the war in Algeria. Furthermore there is no indication that the decision-making process was influenced by the extremely intense reaction of French society and domestic politics, the clearly sympathetic position of staff working at the Ministry of Foreign Affairs, or the otherwise excellent work of gathering information of French diplomacy. The Hungarian revolution was of secondary importance to the French government. This is demonstrated by the fact that the Hungarian events were placed on the agenda of the Council of Ministers on just one occasion during the crisis. In the international arena, France's priority was its relationship with the Soviet Union rather than its relations with other Soviet-bloc countries. It was careful to avoid any direct confrontation with Moscow. Thus the main areas of French activity regarding the Hungarian events were outside of Hungary (UN, NATO, or France itself when it came to receiving refugees). Hungarian affairs had little bearing on France's relations with its western allies: the topic was hardly mentioned during high-level discussions with the British, Americans and West Germans in November–December 1956.

2) French foreign policy and practice perfectly accommodated the position of western diplomacy. Its responses reflected the limited room for manoeuvre provided by the bipolar international system. Further, the Quai d'Orsay constantly conciliated its position on Hungary with its allies.

3) Despite all appearances, the Hungarian revolution had no major long-term effects on Hungarian–French diplomatic relations. Thus, even though French–Hungarian diplomatic relations (which had progressively improved in an earlier period of détente) were reduced to a protocolary minimum after the Soviet Union's suppression of the revolution, nevertheless by the autumn of 1958 bilateral relations were essentially normalised – despite a slight hiccup following the execution of Imre Nagy. Indeed, by the early 1960s relations were even more cordial than before.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Sarajevói dokumentum a pesti bosnyák ferencesekről (1664)

Bosznia és Hercegovina tudományos gyűjteményei, múzeumai, könyvtárai, levéltárai most kezdenek magukhoz térni az 1992–1995 között dúlt háború rettenetes pusztításai után – szerencsére jóval kisebb károk érték ezeket, mint az a lángoló könyvtárépületekről, ágyútűz alá vett kolostorokról szóló híradások alapján hihető volt. Magyar szempontból a boszniai történelemnek a legfontosabb korszaka az 1878. évi okkupációtól az első világháború végéig terjedő negyvenéves időszak, hiszen ekkor Bosznia az Osztrák–Magyar Monarchia része volt.¹

A török kori magyar hódoltság azonban szintén egyazon országban élt Boszniával, hiszen mindkét terület az Oszmán birodalom tartománya volt.² A törökök Boszniában kizárólag az obszerváns ferenceseket tűrték meg, mint a katolikus egyház képviselőit, közülük kerültek ki a püspökök és valamennyi plébános is.³ (A boszniai rendtartományhoz tartozó ferencesek korántsem mind voltak

1 Az MTA Történettudományi Intézete 2003. szept. 26-án rendezett konferenciát boszniai történet-szek részvételével Kállay Benjáminról, Bosznia első kormányzójáról.

2 A tanulmány az OTKA T 37 222. sz. pályázata támogatásával készült. Tanulmányom forrásbázisát az MTA Történettudományi Intézete kiadásában megjelenő okmánytár jelenti: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. I–II.* Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma, Fontes), a harmadik kötet sajtó alatt. A bosnyák ferencesek történetéről rövid összefoglalás a legfontosabb dokumentumok másolataival: Franjevački arhiv, Sarajevo, Samostan Sveti Anto, Prothocollum provinciae Bosnae Argentinae Vol. I. A hódoltsági keresztények helyzetéről kitűnő áttekintést ad a szakirodalom kritikai kiértékelésével: *Fodor Pál*: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 88–99., ez a tanulmány a témára vonatkozó bibliográfiaként is jól használható. A hódoltsági katolikus egyháztörténetre: *Szakály Ferenc*: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: *Egyházak a változó világban.* Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom, 1991. 245–249.; *Uő*: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 223–231.

3 A pápai privilégiumok másolatai: Franjevački arhiv, Sarajevo, Samostan Sveti Anto, 1. Sveta Stolica, 1625–1687. A bosnyák ferencesekre alapvető monográfia: *Srećko M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804. München, 1984. Magyarországi missziós tevékenységükre: *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. *Századok* 134(2000) 747–799. Ennek horvát változata: *Uő*: Franjevci Bosne Srebrene kao misionari u turskoj

bosnyákok, nem mind születtek a középkori Bosnyák Királyság vagy az annál jóval nagyobb boszniai vilajet területén, hanem sokan közülük dalmátok vagy szlávóniai horvátok voltak, de akadtak szép számmal olyanok is, akik a magyarországi török hódoltság horvát ajkú falvaiból származtak.)⁴ A bosnyák ferencesek jól kihasználták ezt az – igaz, állandó üldöztetésektől kísért – monopolhelyzetüket.⁵ A hittérítő tevékenységük messze túlmutatott Bosznián: Bosnyák ferencesek működtek az adriai dalmát tengerpart török megszállta városaiban, így Omišban (Almissában) és Makarskában (Macarska), eljutottak Albániába is.⁶ A 17. század elején ők misszióztak Bulgáriában. 1630-ban pedig Erdélyben is bosnyák ferences misszió alakult.⁷ Törődtek a bosnyák ferencesek a – főként magyar ajkú – katolikusokkal a távoli Moldvában is, egyikük, a korábban Temesvár környékén missziózó Marco Bandini (Marko Bandulović) marciánopolisi érseki címmel Moldva apostoli adminisztrátora lett az 1650-ben bekövetkezett haláláig.⁸

A boszniai ferencesek a 16. század végétől a magyarországi török hódoltság déli részein is térítettek. A 17. század első felében azután a bosnyák ferencesek eljutottak Pestre és Budára is, és a század második felében a két város 1686. évi felszabadításáig kizárólag ők látták el az itteni katolikusokat.⁹

A sarajevói Szent Antal obszerváns ferences kolostor pincéjében, a rendezés alatt álló rendi levéltárban gárdiáni engedéllyel kutathattam, a most megtalált, és itt eredetiben és fordításban közölt irat is a bosnyák ferencesek eddig

Ugarskoj. Serinia Slavonica 2(2002) 178–201. Matteo Benlich püspökre: *Borsa Iván–Tóth István György*: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól. 1651–1658. Levéltári Közlemények 60(1989) 83–142.

4 *Bazilije Pandžić*: L'opera della Sacra Congregazione per le popolazioni della Penisola Balcanica centrale. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*. I/2. Hrsg. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1973. 292–315.

5 A bosnyák ferencesek hódoltsági működésének kitűnő összefoglalása: *Szakály Ferenc*: Az iszlám északkeleti védőbástyája. Bosznia a 16–17. századi oszmán és magyar történelemben. História 17(1995) 1. sz. 7–10. A horvát szakirodalom alapján tömör, világos áttekintést ad: *Molnár Antal*: A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában (13–17. század). Limes 12(2000) 39–64.

6 *Krista Zach*: Die bosnische Franziskanermission des 17. Jh. im südöstlichen Niederungarn. München, 1979. 129.

7 A bosnyák ferences hittérítésre: *Julijan Jelenić*: Kultura i bosanski franjevci. I–II. Sarajevo, 1912–1915., különösen: 183–256. (modern reprint kiadásban is: Sarajevo, 1990.).

8 *Tóth István György*: A missziós faházból az érseki trónra. Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsa. Piliscsaba, 2001. 164–227. Vö. Magyar Ferences Levéltár, Bp., Jakosich-gyűjtemény. IX. 1–20.; *Bazilije Pandžić*: Bosna Argentina. In: *Historia Missionum OFM*. IV. Romae, 1974. 109–127.

9 A budai és pesti bosnyák ferencesek 17–18. századi működéséről jó áttekintést ad *Robert Skenderović* tanulmánya: *Bosnian Franciscans in Buda and Pest and their Studium Generale*. Austrian History Yearbook, 2004. s. a. Itt mondok köszönetet a szerzőnek, hogy a megjelenés előtt álló tanulmányát nagy haszonnal forgathattam.

kevésbé ismert pesti és Pest környéki tevékenységére vet fényt.¹⁰ A levélből kiderül, hogy írója, Matteo Benlich (Benlich Máté) bosnyák ferences, a belgrádi misszióspüspök a boszniai rendtartomány központjában, Fojnicában is figyelemmel kísérte a pesti bosnyák misszionáriusok munkáját. A rövid, de igen informatív levélből az is világossá válik, hogy ebben az időben a boszniai ferences provinciát igen komoly ellentétek osztották meg, a pesti missziót többen is meg akarták szerezni. A levél fényt vet arra is, hogy a korábbi provinciális, Benlich püspökként mennyire szembekerült a saját rendtartományával, legalábbis annak jó részével.¹¹

Bosnyák ferencesek Pesten és környékén

A 16. században inkább dalmáciai, főként raguzai, míg a 17. században főként bosnyák katolikus kereskedőkből állt Buda és Pest katolikus lakossága.¹² Ez az „elitcsere”, amikor a budai és pesti kereskedelmi állomás bosnyák kézbe került, aligha volt mentes a konfliktusoktól. Erre utal pl. egy levél is, amelyet Andrea (Andrija) da Camengrado¹³ korábbi bosnyák provinciálisnak a rendtartományon belüli ellenfelei – akik jobbnak látták, ha a levelüket nem írják alá – juttattak el Rómába. Ebben nemcsak azt vetették Andrea da Camengrado szemére, hogy a fojnicai kolostorban török módra szőnyegekkel és díszes takarókkal rendezte be a celláját, amely a sok édesség miatt amúgy is inkább egy nápolyi cukrászdára hasonlít, továbbá hogy Marcus Antonius és Kleopátra lakomáit utánozza (!), de azt is, hogy raguzai kereskedőket vádolt meg a budai pasa előtt, akiket ezután a pasa kis híján lefejeztetett.¹⁴

10 A levél egy másik boszniai kolostorban található példányát már közölte – eltérő olvasatokkal – *Mijo Venceslav Batinić*: „Néhány adalék a bosnyák egyháztörténehez” c. vegyes forrásközlésében. *M. V. Batinić*: *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*. *Starine* 17(1885) 83. Ez az alig hozzáférhető kiadás azonban a mi közlésünket aligha teszi feleslegessé.

11 A bosnyák ferencesekre a legalapvetőbb források máig megkerülhetetlen gyűjteménye: *Eusebius Fermentžin*: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*. Zagrabiae, 1892.

12 *R. Skenderović*: i. m., a szerző mind a bosnyákokat, mind a dalmátokat horvátoknak tekinti. *Gárdonyi Albert*: Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. V. Szerk. Dr. Némethy Károly–Dr. Budó Jusztin. Bp. 1936. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái 8.) 13–33.

13 A bosnyák ferencesek neveit a római iratokban leggyakrabban előforduló olasz alakjukban közlöm, így könnyen visszakereshetőek a forrásokban. A bosnyák szerzetesek egy részének nem is ismerjük a horvát névalakját, máskor pedig ez rendkívül eltér a levelekben szereplő olasz formától, illetőleg számos, igen eltérő névalakot is használtak.

14 APF (= Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Róma), SOCG (= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali) Vol. 152. Fol. 343–346/v. 62. pont. Az eredetire kevésbé hasonló kiadása: *Dakovačka i srijemska biskupija*. *Spisi Generalnih Sjednica Kongregacije za Sirenje Vjere*. 17. stoljeće. Ed. Antun Dević. Zagreb, 2000. 97–107. Néhány jellemző eltérés a kiadott szöveg és az eredeti között: stava ancor rimasto, ehelyett: senza contentimento suo, la Roma la luna helyett, monacho monasterio helyén, medesime, ehelyett: medaglie stb.

A hosszú vagy tizenötéves háború során a törökök elvették a katolikusok budai templomát, és megtiltották, hogy az ellenségnek tekintett katolikus papok a legfontosabb várakban, a veszélyeztetett Budán lakjanak. Ezért a Budát „családi ügyben” felkereső raguzai misszionárius, Paolo Torelli is csak titokban misézhetett itt, bár az összegyűlték nagy száma mégiscsak arra utal, hogy a török hatóságok – aligha ingyen – szemet hunyhattak a katolikus hittérítő miséje felett. Bonifacio di Ragusa, a magyarországi első pápai vizitátor unokaöccse volt Paolo Torelli,¹⁵ aki a bácsi apát fiktív címét viselte, a kalocsai érsek és a prizreni (belgrádi) püspök vikáriusaként a Duna–Tisza közének déli részén térített. 1623-ban azután a török hódoltság központjába, Budára ment. Itt az elhunyt fivére, egy gazdag raguzai kereskedő hagyatékát akarta megszerezni, ám azt addigra már széjjelhordták. Torelli Nagyboldogasszony ünnepén az egyik budai katolikus – valószínűleg szintén raguzai kereskedő – házában titokban, „nagy veszélyek között” misét mondott. Ezen 135 katolikus gyűlt össze, akik már sok éve nem gyóntak, nem áldoztak, mert nem volt papjuk – sokan valószínűleg Pestről és a környékről is idejöttek. Szintén 1623-ban két jezsuita misszionárius is misézett és bosnyákokat gyóntatott egy budai magánházban.¹⁶

Budának és Pestnek ekkor nem volt állandó katolikus papja, az egyetlen itteni keresztény templomot, a pestit pedig a reformátusok használták. 1633-ban két bosnyák ferences, Filippo a Camengrado és Paolo a Clamice kezdett Pesten missziót, a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* misszionáriusi felhatalmazása alapján. Budára őket sem engedték be, de a két bosnyák barát – nyilván a török hatóságokat megvesztegetve – elvette a pesti reformátusok kis templomát, és ugyanekkor hét református családot is áttérített. Ezután ebben a Szent Józsefről elnevezett kápolnában miséztek.¹⁷ A boszniai barátok azonban a leveleikben a missziójukat gyakran nem Pestre, hanem a magyar királyság külföldön jobban ismert egykori fővárosára, Budára helyezték, megtevésvetve ezzel a későbbi korok történeteit is. A pesti házfőnök, Luca Ibrishimovich a Posega úgy is határozta meg ezt, hogy „a budai rendház Pesten” (*dicta in Pest Budensis residentia*).¹⁸ A két bosnyák ferences – Fra Filippo a *Hitterjesztés Szent Kongregációjának*

15 Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). *Történelmi Szemle* 39(1997) 447–472.

16 Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 50–51.; Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1609–1625). I/2. Szerk. Balázs Mihály–Fricsy Ádám–Lukács László–Monok István. Szeged, 1990. 412.; Fekete Lajos: Budapest a török korban. Bp. 1944. 157–161.; *Uő*: Latinok a XVI. századi Budán. *Magyar Nyelv* 57(1961) 20–25.

17 APF SOCG Vol. 320. Fol. 91. + 98/v. Vol. 79. Fol. 174.; *E. Fermendžin*: i. m. 424. sz.; APF SOCG Vol. 17. Fol. 372.; *Gárdonyi A*: i. m. 17–21.; *Jankovich Miklós*: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XIV. Bp. 1961. (Budapest várostörténeti monográfiái XXII.) 151–154.

18 Karácsonyi János kiváló rendtörténete is, Eusebius Fermendžin forrásközlése (*E. Fermendžin*: i. m. 420., 424.) alapján, Filippo a Camengrado idején Budára tette a ferencesek székhelyét: *Karácsonyi János*: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp. 1924. 364–365.

Rómába küldött beszámolója szerint – úgy tudott leszámolni a pesti protestánsokkal, hogy a budai „vezír” jelenlétében hitvitát folytatott velük. Inkább hihető azonban, hogy a török ügyekben jártas bosnyák ferences – rendtársaik jól bevált szokásához híven – nem annyira teológiai érvekkel, mint inkább nagy összegű megvesztegetéssel nyerte meg magának Muszá budai pasát.

Filippo a Camengrado egyik, Rómába küldött jelentéséből megtudjuk, hogy a pesti missziója előtt 1631-ben a Dráva mentén 35 protestáns családot térített meg, minden bizonnyal egy ottani plébánián szolgált. 1632 decemberében pedig Fra Filippo és társa Erdélyben, Stefano a Salina (Szalinal István) 1630-ban elkezdett erdélyi bosnyák ferences missziójában vett részt.¹⁹

Filippo a Camengrado a pesti missziója idején – tanulatlanságára utaló, a többi pesti bosnyák ferencesétől elütő, jellegzetes, több mint zavaros latinságával – feljegyzést készített azokról a hódoltsági helyekről is, amelyeket nem kerestek fel a katolikus püspökök. Ennek nyomán a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* felszólította, hogy végezzen a hódoltságban egyházlátogatást, és küldjön részletes jelentést az ottani katolikusok számáról, a papokról és arról, hogy vajon egy püspök elegendő-e a számukra. Fra Filippo azonban, amint erről 1636-ban tájékoztatta a bíborosokat, bele sem tudott kezdeni a vizitációba.²⁰

1634 végén az új budai pasa, Dzsáfer vezír Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka felbujtására „diocletianusi” üldözésbe kezdett a katolikus papok ellen és a két bosnyák ferences lába alatt is forró lett a talaj. Így 1635-ben visszatértek Boszniába, ahol azonban a vele régi ellentétben álló Niccolò Braicovich a Foinica provinciális és az említett korábbi tartományfőnök, Andrea da Camengrado rátámadt Fra Filippóra: a *Hitterjesztés Szent Kongregációjától* kapott misszionáriusi felhatalmazását széttépték, könyveit, ruháit elvették, és ki akarták taszítani a provinciából, sőt magából a ferences rendből is. Fra Filippo – miután a dühöngő Dzsáfer vezírt időközben elérte a végzete, és 1635 májusában megkapta a selyemzsínórt – ezért inkább visszatért Budára. Budáról (valójában inkább Pestről) számolt be 1636. február 12-én a boszniai megpróbáltatásairól a *Hitterjesztés Szent Kongregációjának*.²¹

A két bosnyák szerzetes azonban alig egy évig maradt Pesten, már 1637 márciusában sietve elhagyták a Duna-parti várost.²² A drivastói püspök, Geronimo Luchich 1637. október 28-án a vizitációja során Fra Filippót már a

19 Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalinal István bosnyák ferences jelentése 1638-ból.) Történelmi Szemle 40(1998) 61–85.; *Uő*: Jelentés a székelyföldi ferences szerzetességről. In: Historia manet. Volum Omagial Demény Lajos Emlékkönyv. Ed. Violeta Barbu–Kinga S. Tüdös. București–Cluj, 2001. 271–286.; *Uő*: Bosnyák ferencesek a Székelyföldön 1638-ban. In: Acta – 1999. Székely Nemzeti Múzeum, Csíki Székely Múzeum. Szerk. Kónya Ádám–Boér Hunor. Sepsiszentgyörgy, 2000. 297–301.

20 Litterae missionariorum i. m. I. 474–482.; István György Tóth: Between Islam and Catholicism. Bosnian Franciscan missionaries in Turkish Hungary, 1584–1716. The Catholic Historical Review 89(2003) 409–433.

21 APF SOCG Vol. 76. Fol. 285.

22 APF SOCG Vol. 268. Fol. 126. 1637. ápr. 24., Sutjeska.

szerémségi Szelce faluban találta mint a helyi plébánost. Ekkor már lejárt Filippo a Camengrado fő ellenségének, Niccolò Braicovichnak a tartományfőnöki megbízatása, és a rendtartomány élén új provinciális állt. Braicovich provinciális szerint Filippo a Camengrado budai missziójának az vetett véget, „hogy ezer botrányt okozott, nem ismerte el a provinciálist [vagyis a levél íróját] a felettesének”. Ha Fra Filippo „az elmúlt napokban el nem szökött volna Budáról, akkor a budai pasa megégettette volna azért a bűnös viszonyért, amely a török asszonyokhoz fűzte”.²³ Akár a török asszonyok miatt, akár a pesti protestánsok hatásos ellentámadása miatt hagyta el Pestet a kalandos sorsú ferences, a pesti és budai katolikusok egy időre pap nélkül maradtak.

A hódoltság missziópüspöke, Matteo Benlich

Az itt közölt levél szerzője, Matteo Benlich²⁴ bosnyák obszerváns ferences szerzetes, belgrádi missziópüspök a 17. század legnagyobb hatású magyarországi misszionáriusa volt.²⁵ Benlich nemcsak a boszniai rendtartományhoz tartozott, de maga is Boszniából származott. 1609-ben született az észak-boszniai Banja Luka városában. Novíciusi éveit a ferencesek legfontosabb boszniai kolostorában, a rendtartomány központjában, Fojnicában töltötte, itt kelt azután a most közölt levele is. A fojnicai Szent Lélek-kolostorban és itáliai kolostorokban tanult, és a levelei tanúsága szerint jól megtanult olaszul és latinul. Itáliából hazatérve ismét csak Fojnicában volt lektor (rendi professzor), és hitszónok, majd ugyanitt a kolostor élén állt, mint gvárdián. Később pedig több évig a boszniai pasa székvárosában, Sarajevóban volt plébános, majd 1649-ben tartományfőnökké választották. 1651 februárjában X. Ince pápa Benlichet kinevezte a belgrádi missziópüspöknek, továbbá a szendrői püspökség adminisztrátorának és a magyarországi török hódoltság apostoli vikáriusának is.²⁶ Benlich azonban, noha belgrádi püspök volt, továbbra is egyszerű szerzetesként élt a velikai kolostor-

23 APF SOCG Vol. 268. Fol. 248. + 256/v. 1637. ápr. 15., Olovo. Egy másik, a pesti misszionárius iránt több jóindulatot mutató bosnyák ferences azonban azt írta Rómába, hogy „a Budán történtek nem Fra Filippo atya hibájából következtek, hanem azért, mert gyűlölték az eretnekeket,” azaz a pesti reformátusok. APF SOCG Vol. 268. Fol. 308. + 311/v. 1637. jún. 5., Sutjeska.

24 Neve horvátul Matej, vagy bosnyák formában Mato Benlič, magyarul Benlich Máté, a nevét igen sokféle alakban írták: Bellinch, Bellich, Berlinch. Jelentései: *Vanyó Tihamér*: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. Levéltári Közlemények 42(1971) 323–337.; *Marko Jačov*: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669). I. Roma, 1992. 619–670.; *E. Fernendžin*: i. m. 508–512.; *István György Tóth*: Relations missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707. Bp.–Roma, 1994. 177–182. Vö. *Marko Semren*: Franjevi Bosne Srebrenice kao biskupi. Bosna Franciscana 10(2002) 16. sz. 111–133., különösen: 115.; *Ignacije Gavran*: Fellow-travellers of Bosnian history. Seven centuries of Bosnian Franciscans. Sarajevo, 2001. 65–66., 81.

25 *Tóth István György*: Egy bosnyák missziópüspök térítőútjai a hódoltságban. (Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába, 1653–1673.) Levéltári Közlemények 70(1999) 107–142.

26 *E. Fernendžin*: i. m. 459., 469–473.

ban. Erre nemcsak a szerénységet kedvelő természete és a szegénységet előíró ferences fogadalom kötelezte, de az anyagi helyzete is, mert a török uralom alatt álló egyházmegyéje nem sokat jövedelmezett, ahogy ő maga többször megírta Rómába, leginkább csak plébániája, a Verőce megyei Dragotin bevételeire számíthatott.

Egyházlátogatások Pesten és Budán

Negyedszázados belgrádi püspöksége alatt Benlich több alkalommal is felkereste Budát, Pestet és a mellettük fekvő, a bosnyák ferencesek kezében lévő plébániát, a Csepel-szigeten fekvő Tökölt.²⁷

Pesten és Budán a török hódítás után először akkor járt katolikus püspök, amikor Giacomo Boncarpi olasz ferences, a himeriai címmel Belgrádba kinevezett missziópüspök átutazott rajta 1643 elején. Sajnos, Boncarpi roppant fontos beszámolója a budai tartózkodásáról csak töredékében, félbeszakítva maradt ránk, ám ezekből – a szó eredeti és átvitt értelmében egyaránt – szaggatott sorokból kiderül, hogy amikor a püspök Budán várt a török útlevéltre, akkor az itteni katolikusok kitörő örömmel, könnyezve fogadták. A hívek közül Boncarpi sokakat megbérmált. Boncarpit a hódoltságban azután velikai bosnyák ferencesek kísérték tovább, akik érte jöttek a szlavóniai kolostorukból Budára. Arról azonban, hogy vajon Pesten is talált-e bosnyák ferenceseket, a püspök nem írt.²⁸

Nem szólt a pesti bosnyák misszionáriusokról az 1649-ben itt vizitáló Ibrishimovich sem.²⁹ A bosnyák ferences Marino Ibrishimovich a Posega, a belgrádi missziópüspök a jelentése szerint 1649. július 11-én Pesten több mint kétezer katolikust bérmált meg. Arról azonban, hogy talált-e itt ferenceseket, nem szólt. A pesti bosnyák ferencesek Fra Filippo da Camengrado 1633-ban alapította missziójáról így a következő biztos értesüléseink csak több mint két évtizeddel későbből, 1656-ból, Matteo Benlich egyházlátogatási jegyzőkönyvéből vannak. Ezért igen valószínűnek tűnik, hogy a pesti bosnyák ferences misszió csak ekkor, 1650 után éledt újra. Ibrishimovich ugyanis – bár a vizitációs jelentése roppant szűkszavú – a hódoltság másik két ferences kolostorában, Gyöngyösön és Szege-

27 Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima (1672–1697). Ed. Josip Barbarić–Fra Miljenko Holzleiter. Jastrebarsko, 2000. (Biblioteka Posegana 6.) XX–XXII.

28 APF SOCG Vol. 179. Fol. 60–62/v., 59., 57–58/v.; Litterae missionariorum i. m. II. 1249., 1252., 1267–1269., 1377–1382.; Tóth István György: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle 41(1999) 279–329.; Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) 319–320.

29 E. Fermentžin: i. m. 467–468.; Krista Zach: Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrishimović in Türkisch-Ungarn (1649). Ungarn-Jahrbuch 8(1977) 1–31.; Vanyó T.: i. m. 327–328.; M. Jačov: i. m. I. 276–278. Karácsonyi János Eusebius Fermentžin forráskiadása alapján arról írt, hogy Ibrishimovich püspök 1649-ben a pesti ferences kápolnában bérmált. Karácsonyi J.: i. m. II. 364. Mint látható, én ugyanezt az alig pár szavas forráshelyet pontosan fordítva értelmezem.

den egyaránt megemlékezett a ferencesek templomáról, sőt Szegeden egyenesen elragadtatott hangon írt az alsóvárosi kolostorról, és az itteni, „igen szép templomról, ennél szebbet nem is találni az egész török hódoltságban”. A vizitáló bosnyák ferences püspök Martonos, Jászberény, Gyöngyöspata és Kecskemét esetében is feltüntette, hogy milyen patrocíniumú templomban bérált, míg Pestről csak annyit írt: „Pest városában” megbérált 2003 hívót. Ha Ibrishimovich Pesten ekkor a saját boszniai rendtartományából való ferenceseket vagy akár csak katolikus templomot talált volna, akkor aligha mulasztja el, hogy a beszámolójában ezt feljegyezze. (A Benlich püspök 1656. évi vizitációjakor kirobant vita a reformátusok és a katolikusok között szintén arra utal, hogy a két felekezet harca a pesti templomért akkor még korántsem jutott nyugvópontra.) A szakirodalomban sok találgatásra okot adó, mert igen magas számot is korrigálnunk kell. A missziópüspök azt írta, 2003 hívót bérált meg. Ibrishimovich azonban a bosnyák ferencesek szokása szerint először a százasokat, majd az utána következő számot írta le, tehát a 2003 így olvasandó: duecento-tre, kétszáz-három. Azaz nem Pest városában bérált meg több mint kétezer katolikust, hanem Pestről és minden bizonnyal – akárcsak Gyöngyösön vagy Szegeden – a környező falvakból gyűlt össze a jobban hihető, bár még így sem kevés, 203 bérálást kérő hívő.³⁰

Bár 1654-ben Benlich még arról panaszkodott a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* bíborosainak, hogy megfelelő (nyilván török) engedélyek híján nem mehetett Budára, 1656-ban már sikeresen vizitált Pesten, Budán és a környékén.³¹ 1656-ban a belgrádi püspök egyházlátogatása során felkereste Budát is, amelynek szépségéről lelkendezve írt. „Itt tartja a székhelyét a török vezír,³² ez elég népes város, de kevés itt a katolikus keresztény, mindössze nyolc család, igaz, vannak idegen keresztény kereskedők, akik hol ide jönnek, hol elmennek, de elég sokan itt maradnak az év nagy részében”. Katolikus templomot a püspök egyet sem talált Budán, mert a törökök minden keresztény templomot mecsetté alakítottak. Igaz, Benlich két budai mecsetet is alaposan megnézett belülről, és megállapította, hogy ha oltárokat helyeznének el bennük, és harangokat kapnának, akkor rögtön használhatóak lennének katolikus templomként. Budával ellentétben Pesten Benlich talált katolikus papokat, a saját rendtársait: Két bosnyák ferences szerzetes élt itt, a rendház főnöke, presidente címmel, és egy másik ferences. Rajtuk kívül számos katolikus kereskedő fogadta a püspököt. „Itt Pesten található egy rég-

30 Úgy tűnik, hogy az 1640-es években a reformátusoknak volt Pesten templomuk, talán visszaszerzték a törökök segítségével a Fra Filippo által elvett kis templomot. Balázs László: A pesti református egyház a török hódoltság alatt. In: Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapesti Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez. Bp. 1983. 17–20. Egyetlen adatunk erre a nagykőrösi városi jegyzőkönyv 1647. évi utolsó bejegyzése: „Az pesti magyaroknak templom épületire attunk 3 forint 30 dénárt.” Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Összegyűjt. Szilády Áron–Szilágyi Sándor. I. Pest, 1863. (Török-magyar kori történelmi emlékek I. Okmánytár I.) 142.

31 APF SOCG Vol. 218. Fol. 636.

32 A budai pasák a 17. században vezíri rangot viseltek.

től megmaradt templom, Szent József névvel, katolikus szertartású, amelyet a Kálvinok³³ kezétől szabadítottak ki, és ahol [...] mindennap miséznek, és az ünnepeken a közelebbi környékről is összegyűlik a nép.”³⁴

A bosnyák belgrádi püspök pesti jelenléte jó alkalmat szolgáltatott a törökök számára, hogy a keresztény közösségeket egymás ellen kijátszva megszarolják a helybeli katolikusokat: 1656 júniusában, amikor Benlich püspök Pesten járt, a pesti reformátusok mozgalmat indítottak, hogy visszaszerezzék a pesti templomnak legalább az egyik felét. Ez nem sikerült, de 260 tallérért a reformátusok „eladták” a templom felét a budai pasa defterdárjának, mire a törökök kijelentették, hogy a templomot mecsetté alakítják át. Benlich püspök erre „könnyezve” prédikált a híveinek, kérve a katolikusokat, hogy anyagi tehetségük szerint járuljanak hozzá a templom visszaszerzéséhez. Végül igen komoly összeg: háromszáz tallér lefizetése ellenében a törökök elálltak (minden bizonnyal nem komolyan gondolt) tervüktől, és így a pesti katolikusok bár szegényebben, de ugyanúgy találták magukat, mint Benlich megérkezése előtt: csak az övék volt a templom és a hozzá tartozó telek. A pesti reformátusok törekvése templomuk felének megszerzésére arra utalhat, hogy Pesten a bosnyák ferencesek nem sokkal korábban szereztek meg ezt a templomot.³⁵

Benlich legközelebb 1660-ban tartott egyházlátogatást, ahogy írta, „nagy veszélyek között” kereste fel a Buda környékén élő katolikusokat. Bár 1660. március 15-én magáról Budáról írt a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* titkárának, Mario Alberizzi későbbi bécsi nunciusnak, ekkor sem Buda, sem Pest katolikusairól nem szólt bővebben.³⁶

1664. március 7-én írta Benlich a fojnica kolostorból a most közölt levelét, és hat héttel később, 1664. április 20-án küldte el a következő egyházlátogatási jelentését, szintén a fojnica kolostorból, a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* már említett titkárának, Alberizzinek. Ebben a tömör, de igen értékes jelentésben, minden bizonnyal a korábbi, 1660. évi budai vizitációjára is támaszkodva, beszámolt Buda és Pest katolikusairól is. „Buda körül a szegény katolikusokat szintén üldözik, és eltávoztak, ki ide, ki oda menekült. A pesti templom még áll, és itt két obszerváns ferences testvér él, a szent felszerelés a helyén van, és a mondott katolikusokat ellátják az említett papok, bár a rendház, ahol laknak, tele van török katonasággal, ami nagyon terhes a számukra”.³⁷ A jelentésből az is kiderült, hogy Benlich több évig járta az egyházmegyéjét, a magyarországi török hódoltságot, de 1663 őszén a török–Habsburg háború miatt, ahogy a török sereg felvo-

33 A katolikus misszionáriusok így írtak az evangélikusokról, reformátusokról: Lutherek, Kálvinok.

34 *Borsa I.–Tóth I. Gy.*: i. m. 126–127.

35 APF SOCG Vol. 306. Fol. 64–67/v.; *Borsa I.–Tóth I. Gy.*: i. m. 126–127.

36 APF SOCG Vol. 305. Fol. 135., Vol. 310. Fol. 133–134/v.

37 APF SOCG Vol. 305. Fol. 462–463. A jelentést kiadta Eusebius Fermendzin, de a nagy horvát ferences történetírótól szokatlanul sok hibával. Így pl. Nempti faluból „ellenségek” lett (fugito da Nimci helyett fugito da nemici), papok (preti) helyett gyerekeket (puti) szentelt volna Benlich, több sort pedig a forráskiadó átugrott. *E. Fermendzin*: i. m. 508–512. Új, bizonyára nem tökéletes, de reményeim szerint jobb kiadása: *Litterae missionariorum* i. m. III. s. a.

nult, ott tartózkodása már túl veszélyessé vált, sehol sem talált menedékre a hódoltságban. A tatárok elől a szülővárosába, a boszniai Banja Lukába menekült. Egy pasa azonban kétezer emberével megjelent Banja Lukában, és a török katonákat beszállásolták a katolikusok házaiba és a plébániaházakba, emiatt Benlich a fojnicai kolostorba húzódott, innen írta mind a közölt levelét, mind pedig a jelentését.

A most közölt levél és a jelentés elküldése közben azonban a püspököt rendkívül nagy csapás érte: Nagycsütörtökön, 1664. április 10-én, amikor a mise után a barátok összegyűltek a fojnicai kolostor refektóriumában, a konyhában tűz ütött ki és leégett a kolostor, a templom, a könyvtár. A püspök cellája is tüzet fogott, Benlich alig tudta kimenekíteni a ládáját a pápai bullákkal és a legfontosabb iratokkal.

Öt évvel később, 1669-ben Benlich a szlavóniai Nekse (Našice) ferences kolostorában írt újabb jelentést a Kongregáció bíborosainak, az 1666. évi vizitációs körútja alapján. „Buda plébániáján, Pest templomában szokás szerint két, a boszniai rendtartományba való ferences atya szolgál folyamatosan. A templomi felszerelést jó rendben tartják ezek az atyák és a kereskedő urak, a miseruhákkal és kelyhekkel együtt. E két pap egyike folyamatosan ezeket a falvakat és városokat járja, úgy mint Esztergomot, Székesfehérvárt, és a többi helyeket a város körül, és kiszolgáltatják a legszentebb szentségeket. A pesti templomot az előző évben [= 1668.] fedték be deszkával és a ferences káplánok részére szolgáló lakással együtt jól felújították.”³⁸ A pesti bosnyák ferences misszió tehát már annyira megszilárdult, hogy a két, közelebbi török város, Esztergom és Székesfehérvár (nyilván horvát ajkú) katolikus lakóiról is ők gondoskodtak.

Benlich püspök következő, 1672. évi jelentésének egyelőre csak a *Hitterjesztés Szent Kongregációjában* készült kivonatát sikerült felfedeznem.³⁹ Eszerint Benlich azt írta volna, hogy „Budán nincs katolikus templom és itt van 653 lélek. Pesten van egy templom, emellett lakik két obszerváns ferences szerzetes. Itt nincs egy katolikus sem, a budai katolikusok jönnek ehhez a templomhoz, ahol a nevezett szerzetes az év minden napján misét mond”. A kivonatot készítő itt feltehetően összekavarta Budát és Pestet. Míg azt elhihetjük, hogy Budán nem volt katolikus templom, ám Pesten volt, két bosnyák ferencessel, a 653 katolikus aligha magában Budán, hanem annak környékén lakott. Az, hogy Pesten nem volt egy katolikus sem, nyilván elírás, a budai, valójában nyilván Buda környéki 653

38 Archivio Segreto Vaticano, Roma, Archivio Concistoriale, Congregationis Consistorialis, Relationes Dioecesium, Dioecesis Bellogradiensis, Vol. 118. Fol. 25–26. eredeti sk. aláírással és APF SOCG Vol. 419. Fol. 260–261/v. eredeti sk. aláírással. Kiadása hibás jelzettel, igen eltérő olvasatokkal: Đakovačka i. m. 565–570. Így pl. città áll vita helyett, 1660 van 1666 helyén, mera disvoglio mese di maggio helyett, bassa del Posega bassa del paiese helyett, contra attestazione ehelyett: con l'attenzione, a közölt lélekszámok pedig gyakran nagyságrendileg, de még a számjegyeik számát tekintve sem egyeznek az eredetivel. Újabb, az eredetitől talán kevésbé eltérő kiadása: Litterae missionariorum i. m. III. s. a. Korábbi kivonatos kiadása: *Vanyó T.*: i. m. 333–335. (kivonatos közlés, a Vatikáni Levéltár példánya alapján).

39 *Tóth I. Gy.*: *Relationes missionariorum* i. m. 177–182.

lélek viszont hihető. 1658-ban a nagy jelentése végén Benlich a pesti ferences rendházhoz tartozó Buda környéki és az esztergomi érsekségben élő katolikusok számát kétezerre becsülte⁴⁰ – ezek a lélekszámok, akárcsak ugyanitt a többi régióé, csak igen nagyvonalú becsléseken alapultak.

Utoljára nem sokkal a halála előtt, 1673-ban járt Benlich püspök Pesten és Budán. Erről a látogatásáról azonban a betegsége, majd a halála miatt már nem tudott jelentést készíteni. Így erről a vizitációról csak azért értesülünk, mert a boszniai – egyébként szintén ferences – püspök vádjai ellen védekezve, Benlich a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* előtt keserűen kifakadt, és felsorolta az érdekeit: „Ezen a nyáron több mint két hónapig vizitáltam Eger határán, Gyöngyösön, ahol sokakat megbérmáltam, többeket pappá szenteltem, 23 harangot megszenteltem [...] Meglátogattam Budát a környező falvakkal, és vizitáltam a pécsi püspökséget és magát ezt a várost is nagy fáradsággal”.⁴¹ Benlich azt is leírta, hogy megbetegedett, ezért az egyházlátogatást félbeszakítva visszavonult a velikai kolostorba, itt azután ismét erőre kapott és elindult a Drávától északra fekvő vidékek látogatására. A püspök 1674. január 30-án halt meg a velikai ferences kolostorban.

Két alkalommal Benlich nemcsak a Duna partján fekvő két városról számolt be. 1656-ban és 1669-ben a missziópüspök, mivel részletesebb jelentéseket írt, megemlékezett Buda és Pest mellett a bosnyák ferencesek tőköli plébániájáról is. 1656. június 13-án ért Tökölre, ahol misét mondott és prédikált – horvát prédikációját a hívek megértették, ez is arra utal, hogy Tököl lakói horvát ajkú katolikusok voltak. Itt 176 főt bérmált meg, míg Pesten alig hatvanat, ami a Tököl környékén élő katolikusok nagy számára enged következtetni. Magában Tököl faluban ugyanis Benlich mintegy 36 katolikus családot talált, közülük többen nem sokkal korábban tértek át a protestáns „eretnekségről”. Tököl falunak a püspök szerint a lutheránusoktól (valószínűleg azonban inkább a reformátusoktól) elvett, Szűz Mária születése, azaz Kisboldogasszony patrocíniumú templomát ekkor építették újra, a munkákat éppen a püspök ottjártakor fejezték be.

1669-ben Benlich arról számolt be, hogy „a Duna szigetén Buda alatt található Tököl falu, ahol Kisboldogasszonyról elnevezett templom áll, nemrégiben felújítva és deszkákkal befedve, amelyet mintegy 16 éve [= 1653-ban] felújítottak és megjavítottak, és ebben egy ferences atya szolgál, akinek megvan a miseruhája, edényei, és a lehetőségekhez képest szolgálja az itteni katolikusokat, a templomnak búcsúja is van”. Igen valószínű, de további adatok felbukkanásáig nem bizonyítható, hogy a bosnyák ferencesek nem sokkal 1656, Benlich látogatása előtt, valószínűleg 1653-ban, szervezték újjá a pesti és Pest környéki missziójukat, ekkor szerezték meg – török kapcsolataik révén – mind a pesti, mind a tőköli templomot a protestánsoktól.

40 *Borsa I.–Tóth I. Gy.*: i. m. 142.

41 APF SOCG Vol. 446. Fol. 292. Kiadása: *Litterae missionariorum* i. m. III. s. a.

Matteo Benlich belgrádi püspök tehát többször megfordult Budán, Pesten és a pesti rendházhoz tartozó tőköli plébánián, jól ismerte a pesti bosnyák ferencesek működését. Érthető tehát, ha az érdeklődésben megírta ezt a most megtalált és itt fordításban is közölt levelet.

Pesti bosnyák ferencesek a 17. század második felében

Az 1660-as, 1670-es években – mint ez Benlich idézett jelentéseiből kitűnt – Pesten általában két bosnyák ferences működött, bár 1679-ben négyen voltak. A pesti bosnyák ferencesekről Edward Brown angol utazó és természettudós is beszámolt az útleírásában. 1669-ben Budán „egy öreg rác házában” (*at an old Rascian's house*) szállt meg, ahonnan jó kilátás nyílt Pestre. Ez a „rác” valójában nyilván bosnyák kereskedő lehetett, akiről úgy tudták, „hogy titkos levelezésben állt a pesti ferences barátokkal, és hogy beszámol az itt történekekről a komáromi, győri és bécsi állami tisztviselőknek”. A házigazda rá is vette Brownt, hogy írjon egy levelet latinul és olaszul a török foglyokról és az örmény kereskedők túlkapásairól – ez utóbbiak nyilván veszélyes konkurenciát jelentettek a katolikus bosnyák kereskedők számára.⁴²

Buda török megszállásának utolsó éveiben egy olyan hangos botrány robbant ki a pesti bosnyák ferencesek között, hogy az még magát XI. Ince pápát és Ottoboni bíborost, a későbbi VIII. Sándor pápát is foglalkoztatta. Egy, a boszniai provinciából elszökött ferences, Fra Luca Marunchich és a társa, Fra Luca Petrovich botrányos dolgokat műveltek Budán. Marunchich Benlich püspök unokaöccse volt, akinek – mint mindezt saját kezű önéletrajzában⁴³ közölte a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* bíborosaival – 1651-től a titkáráként is szolgált. 1662-től három évig, majd 1671-től ismét az általa is budainak mondott pesti bosnyák ferences rendház főnöke volt, ezalatt fallal vette körül a ferencesek templomát és sok protestánt megtérített. Aligha kétséges, hogy Benlich az itt közölt levelet a pesti bosnyák ferencesek érdekében is éppen azért adta ki, mert az unokaöccse, Luca Marunchich, ekkor a pesti rendház főnöke, kérte meg erre.⁴⁴

Marunchich, aki velikai gvárdián és boszniai definitor is volt, minden bizonnyal nagy tekintélyű nagybátyja, Benlich püspök oltalmában bízva lépett fel oly magabiztosan: Már 1662-ben, mint pesti házfőnök, egy rendtársát azzal fenyegette meg, hogy elintézi, hogy a törökök kivégezzék. 1670-ben pedig a velikai kolostorban Marunchich a misére összegyűlt katolikusok szeme láttára a törökök kezébe adta, azzal a váddal, hogy árulók, az ott vizitáló Pietro Travnichanin

42 Edward Brown: *A brief account of some travels in Hungaria, Servia...* London, 1673. (facsimile kiadása: München, 1975., Hrsg. Karl Nehring) 34.

43 APF SOCG Vol. 447. Fol. 47. 58/v. Vö. uo. Fol. 49., 59/v.

44 *Franjo Emanuel Hoško*: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeca*. Zagreb, 2000. 103–111.

boszniai tartományfőnököt, és a gvárdiánt, Luca Ibrishimovich bosnyák ferencest. Ez utóbbi az 1649-ben Pesten vizitáló missziópüspök, Marino Ibrishimovich unokaöccse volt, és 1658-tól 1662-ig szintén betöltötte a pesti házfőnök tisztét. (A két ferences előljárót azután a katolikusok csak nem kis válságdíj fejében tudták kiszabadítani.) Ez a vita több volt, mint két akaratos szerzetes veszekedése. A két ferences személyében, mindkettő egy-egy belgrádi missziópüspök unokaöccse, két, évtizedek óta szemben álló, számos szerzetest „mozgató” bosnyák ferences papdinasztia harcolt a hódoltsági kolostorok feletti ellenőrzésért.⁴⁵

Marunchich reményei, hogy a nagybátyja örökébe léphet, és Benlich halála után ő lesz a missziópüspök, nem teljesültek, bár ennek érdekében több mint egy évig kilincselte Rómában.⁴⁶ Ezért azután, miután Rómából elküldték, Szelepcsényi György esztergomi érsekhez utazott, és elérte, hogy az érsek hozzájárult: a „budai” rendházat szakítsák el a bosnyák provinciától, és azt csak az esztergomi érseknek rendeljék alá. Marunchich így magát immár az érsek vikáriusának tekintette, amikor visszatért az egykori működése színterére, a pesti rendházba. Marunchich el akarta üzni azokat a bosnyák ferenceseket, akik ekkor ellátták a budai, azaz pesti plébániát. Emiatt a pesti házfőnököt többször beidéztette a budai pasa bírósága elé. A házfőnök, „ez a tisztos öreg” szerzetes ezért kénytelen volt elhagyni Pestet.⁴⁷

A Rómába küldött panaszokból kitűnt, hogy Marunchich nemcsak engedély nélkül hagyta el a rendtartományát, de később még a nevét is megváltoztatta Cozianovichra (!), azért, hogy ne találjanak rá. Saját boszniai rendi előljárói ellenében a török hatóságoknál keresett védelmet. A leg súlyosabban azonban mégiscsak az esett latba Rómában, hogy Marunchich nem átalított egy levelet hamisítani a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* prefektusa, Angeli Paluzzi degli Albertoni-Altieri kardinális aláírásával. E hamisítvány szerint a pápa elrendelte volna a belgrádi vikáriusnak, hogy ne avatkozzék bele Buda egyházi ügyeibe, és a pesti bosnyák ferenceseket pedig állítólag arra szólította fel, hogy menjenek vissza a boszniai rendtartományukba. Marunchich ezenkívül Budán (valójában persze Pesten) tettleges összetűzésbe keveredett a belgrádi püspöki vikárius, Giovanni a Derventa által ideküldött bosnyák ferencesekkel. A pápa a bécsi nunciust, Francesco Buonvisit bízta meg, hogy szólítsa fel esztergomi érseket: Sürgősen bocsássa el a vikáriusát, Marunchicht, és ismerje el a belgrádi püspök-

45 APF SOCG Vol. 447. Fol. 47/v., 58/r., 58/v.

46 *E. Fernendžin*: Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis Sancti Francisci Seraphici. Starine, 1890. 49–50.; Pisma fra Luke Ibrišimovića i. m. 2–6. Latin nyelvű forrásközlés, horvát fordítással.

47 I. m. 4. Luca Ibrishimovich azzal érvelt az esztergomi érsek és a magyarországi, a Megváltóról elnevezett ferences rendtartomány Budára támasztott igényei ellen, hogy azok a ferencesek mind magyarok, míg a Buda környéki nép mind horvát ajkú, „populus nostrae linguae”. Mivel a pesti reformátusok pedig nyilván magyarok voltak, a katolikusok és reformátusok ellentéte etnikai színezetet kapott.

ség jogát Budára (azaz valójában Pestre), és hagyja, hogy ott a belgrádi vikáriushoz tartozó bosnyák ferencesek működjenek. Buda és Pest ugyanis éppen úgy missziós terület, mint Bosznia, ott nem az esztergomi érsek, hanem a belgrádi missziópüspök az illetékes, a két város a boszniai ferenceseké.⁴⁸

A pesti rendház önállósága

A pesti bosnyák ferences rendház különleges helyzetben volt a boszniai rendtartomány kolostorai és rendházai között, éppen ezért is íródott Benlich itt közölt levele. A magyarországi török hódoltság legfőbb irányítója, az ekkor vezíri rangot viselő budai pasa közelsége a pesti ferencesek számára egyszerre volt áldás és átok. Veszélyes szomszédság volt ez, Dzsáfer pasa „örjögő”, „diocletianusi” keresztényüldözése alatt Filippo a Camengrado és társa is jobbnak látták, ha eltűnnek Pestről. Ugyanakkor azonban a bosnyák ferencesek a hódoltság minden más katolikus papjánál jobban értettek a törökök nyelvén, jobban kiismerték magukat az oszmán tisztségviselők világában. Mint a török birodalom belsejéből érkezett, a legtöbb török méltóság által is használt nyelvet beszélő szerzetesek, mindenki másnál jobban számíthattak a pasák, agák, bégek, kádik jóindulatára. Ennél is fontosabb, hogy jobb török kapcsolataik voltak, mint az ellenfeleiknek, tudták, kit mennyivel kell megvesztegetni. A budai török katonaság nagy része amúgy is földijük, azaz boszniai volt.⁴⁹ A budai török hatóságokhoz fűződő szoros kapcsolataikat a bosnyák ferencesek alaposan ki is használták a konkurensaik ellen. Gyakran mentek a budai pasához panaszra, vagy éppen azért, hogy ellenfeleik bebörtönzését elérjék.⁵⁰

A Pesten működő bosnyák ferencesek rendháza ezenkívül azért is különleges helyzetben volt Bosznia ferencesei között, mert nem tartozott egyik kolostor alá sem. Éppen ennek a kiváltságnak a védelmében írta meg Benlich püspök az itt közölt levelét. A magyarországi bosnyák ferences misszionáriusok ugyanis a legtöbbször valamelyik boszniai kolostor, általában az olovói (piombói) alá tar-

48 *Tóth István György*: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv i. m. 251–257. Az erre vonatkozó legfontosabb forrásokat a tanulmány a függelékben közli. Vö. APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 94–95/v.

49 *Hegyi Klára*: Etnikum – vallás – iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40(1998) 229–256.; *Fodor Pál*: Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról. *Történelmi Szemle* 37(1995) 367–383. A magyarországi török hódoltságra alapvető: *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História könyvtár. Monográfiák 7.) passim.

50 APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 100., Fol. 104.; APF SOCG Vol. 157., Fol. 254., Vol. 172., Fol. 403.; *Tóth István György*: A mohácsi plébános, a budai pasa, és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635). In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VIII. Szerk. Für Lajos–Szabó András–Berecz Ágnes. Bp. 1997. 185–252.

toztak. Ez nem pusztán egyházfegyelmi, hanem legalább annyira anyagi kérdés is volt. A távoli Bosznia illetékes kolostorából nemcsak a szerzeteseket küldték ki hittérítésre, továbbá döntöttek a vitás kérdésekben. Még fontosabb volt, hogy a boszniai anyakolostorba várták a jövedelmeket is az adott misszionáriustól. A világ misszióit Japántól Mexikóig a központjaik általában nem csekély összegekkel támogatták. A magyarországi török hódoltság bosnyák ferences misszionáriusai ebből szempontból különös kivételt jelentenek. Itt ugyanis a hittérítésre indult ferencesek küldtek haza pénzt a saját kolostoruknak, méghozzá nem is keveset. A boszniai kolostorok – amelyek a törökök sanyargatása miatt mindig adósságokkal küzdöttek – a magyarországi török hódoltságban élő híveket ugyanolyan jövedelemforrásnak tekintették, mint az egyes boszniai kolostorokhoz tartozó bosnyák falvakat. A kolostorok előjárói emiatt adáz harcba kezdtek a többi bosnyák kolostor befolyása vagy éppen a magukat függetlenítő, értsd: pénzt haza nem küldő hittérítő rendtársak ellen. Minderre a magyarázatot a több évszázados török uralmat nyögő, kiszípolozott boszniai falvak szegénysége adta. A Drina vagy a Neretva partján élő hegyi falvakhoz képest még a magyarországi török hódoltság plébániáin élő katolikusok is jómódúnak számítottak. A pesti rendház ezenkívül – ahogy ezt Benlich 1669. évi jelentése le is szögezte – számíthatott a budai és pesti katolikus kereskedők bizonyára nem csekély adományaira is, ezekből Luca Ibrishimovich becslése szerint akár harminc szerzetest is el lehetett volna tartani.⁵¹ Ezért szerették volna a szlavóniai bosnyák ferences kolostorok megszerezni a pesti rendház feletti fennhatóságot, ez ellen küzdött Benlich.

A missziópüspök leveléből ezenkívül jól kiolvasható a bosnyák rendtartományon belül ekkoriban dúló válság, a boszniai és a szlavóniai kolostorok ellentéte. A 17. század folyamán nagyon megszaporodott számú boszniai ferencset sok belső ellentét osztotta meg. A szlavóniai kolostorokban, Nekcsén (Našicén) és Velikán élő barátok szerettek volna önálló rendtartományt alakítani, ezt azonban a 17. században nem tudták elérni, csak azt, hogy a boszniai püspök helyett a zágrábi fennhatósága alá tartozzanak.⁵² Benlich, aki maga is Banja Luka-i, tehát boszniai születésű volt, régóta hadakozott ez ellen az elszakadási szándék ellen. 1660-ban Budáról írt Mario Alberizzinek, a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* titkárának, levelében beszámolt a konfliktusáról a szlavóniai bosnyák ferencesekkel. Az előző évben, amint megérkezett Szlavóniába, megmutatta az ottani atyáknak a Kongregáció dekrétumát, nyilván a püspöki joghatóságáról, mire azt mondták, hogy ő csak törődjön a saját egyházmegyéjével – írta keserűen.⁵³

51 Pisma fra Luke Ibrišimovića i. m. 2., 4., 6. Erről részletesebben: *Tóth I. Gy.*: Szent Ferenc i. m. 754–769. Ilyen (a bosnyák ferences misszióra feltehetően áldozó) budai bosnyák kereskedők írtak 1663-ban az eszéki vásár alkalmával levelet Rómába, Benlich püspök védelmében magának VII. Sándor pápának. Az eszéki vásáron Budai Bosnyák Jakab, Budai Bosnyák János és Budai Bosnyák Máté nyilván kereskedőkként voltak jelen. APF SOCG Vol. 310. Fol. 402–404/v.

52 Minderről részletesen: *F. E. Hoško*: i. m. 123–137., különösen: 124–125.

53 *E. Fernendžin*: Acta Bosnae i. m. 483–484.; APF SOCG Vol. 310. Fol. 133. + 134/v. végig sk. eredeti.

Érthető, hogy Benlich most közölt levelében is arról intézkedett, hogy a pesti bosnyák ferences rendház senki alá se tartozzon, de ha mégis, akkor a boszniai kolostoroknak, semmiképpen sem pedig a szlavóniaiaknak legyen alávetve.

Budai bosnyák ferences főiskola

Buda és Pest visszafoglalása után a bosnyák ferencesek nem hagyták el az eddigi missziójukat, sőt az itteni kolostor a korábbinál sokkal fontosabb szerepet játszott. Egyrészt továbbra is népes horvát ajkú katolikus népesség élt Budán és Pesten, akiket az itt élő bosnyák ferencesek elláttak. Miután Buda és Pest a keresztényeké lett, a következő években a bosnyák szerzetesek Pestet elhagyva a budai Vízivárosban, a Fő utcában telepedtek le. Itt a császári hatóságoktól egy korábbi török mecsetet kaptak, abból alakították ki a templomukat, és míg Pesten a török uralom alatt csak rendházuk volt (rezidencia), Budán már kolostort (konvent) tartottak fent.⁵⁴ Másrészt Buda és Pest, illetve Bosznia viszonya alapvetően megváltozott a felszabadító háborúk után: Az eddig a bosnyák ferences térítés legvégső pontjai egyikét jelentő Pest és Buda nagyon felértékelődött a rendtartomány számára. A 17. században Buda vagy Pest ugyanolyan oszmán uralom alatt álló város volt, mint Tuzla vagy Sarajevo. A 18. századra Bosznia számára, amely továbbra is – az előző századhoz képest éppenséggel még fokozódó – török elnyomás alatt élt, az immár a keresztény kézben lévő Buda és Pest menedék lett. Buda a 18. század elején – a velencei és más itáliai kolostorok mellett – a bosnyák ferences kultúra fellegvára volt. A bosnyák ferencesek itt szervezték meg a legfontosabb iskolájukat, ahol a rendi utánpótlást képezték.

A budai bosnyák ferences kolostorban már 1699-ben is tanítottak, a Rákóczi-szabadságharc évei alatt pedig már filozófiai és teológiai professzorok tanítottak itt. 1722-ben ez a rendtartományi ferences iskola, a *studium provinciale*, rendi főiskola, *studium generale* rangjára emelkedett. A budai bosnyák ferences főiskola professzorai teológiai, történeti, orvostudományi munkákat írtak Budán, munkáik a horvát ajkú irodalmi kultúra egyik központjává tették az itteni kolostort.⁵⁵ Antonio (Antun) Papuslich filozófiaprofesszor († 1766) Budán a bosnyák ferences iskolában tanult, majd 1756–1757-ben a budai ferences *studium generale* dékánja volt. A polihisztor, orvostudománnyal is foglalkozó Emerico (Emerik) Pavich Budán 1766-ban kiadott, a bosnyák ferences provinciát bemutató történeti műve, a *Ramus viridantis olivae* ma is sokat forgatott munka.⁵⁶ Egy másik itteni professzor, Stefano (Stjepan) Vilov valószínűleg budai születésű is volt,

54 A „visszafoglaló” magyar és a helyben maradó bosnyák ferencesek közti viszályokra: Magyar Ferences Levéltár, Bp., *Historia provinciae Bosnensis et Capistranae 1699–1702.*; Archív Mariánskej Provincije, ŠOBA Bratislava, Pozsony, 416. Lad. 52. Fasc. 5. N° 20.

55 Minderre részletesen R. *Skenderović*: i. m. passim.; Nagy Lajos: *Budapest története 1686–1790.* In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. (Budapest története III.) 37.

56 F. E. *Hoško*: i. m. 173–182.

Budán halt meg 1747-ben. Három alkalommal volt a budai bosnyák ferences kolostor gvárdiánja, itt tanított a főiskolán, a Szentírásról szóló munkáját is Budán adta ki 1735-ben.⁵⁷

Ivan Stražemanac 18. századi bosnyák ferences történetíró 1718-ban maga is a budai bosnyák ferencesek főiskoláján tanított, mint a teológia lektora, 1729-ben azután a bosnyák ferences rendtartomány provinciálisává választották. A Bosna Argentina ferences rendtartományról készített leírásában részletesen beszámolt az itteni bosnyák ferencesek török alatti életéről is.

Stražemanac munkájának a középkori századok budai és pesti ferenceseiről szóló sorai aligha tekinthetők többnek, mint kegyes hagyománynak. A ferences történetíró azonban a török kor végéről és Buda 1686. évi ostromáról – mivel alig három évtizeddel ezután maga is Budán tanított –, minden bizonnyal még hitelesen tudott beszámolni.⁵⁸ Stražemanac leírta, hogy a pesti rendházban mindig két bosnyák ferences élt a török uralom idején, akik ellátták szentségekkel Buda és Pest katolikusait. E rendházhoz tartozott Tököl is, ahonnan a szerzetesek a környező falvakba is kijártak a hívekhez. Stražemanac leírásából az is kiderül, hogy az 1686-os felszabadító ostrom idején is ketten szolgáltak Pesten. Stefano (Stjepan) Turso állt a pesti rendház élén, a társa pedig Dalmáciai Jakab volt. „Stefano Turso az ostrom idején Székesfehérvárra húzódott, amely ekkor még háborítatlan török birtok volt, míg Jakab testvér a többi kereszténnyel Buda várában maradt bezárva.” Ezzel az ostrommal azután véget is ért a pesti bosnyák ferences misszió, a török hódoltság egyik legfontosabb katolikus intézménye.

Függelék

Franjevački arhiv, Sarajevo, Samostan Sveti Anto, 1. Sveta Stolica, 1664.
korabeli másolat.

Frater Matthaeus Benlych a Bagnaluca, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopus Belgradiensis, administrator Samandriensis nec non vicarius apostolicus in Hungaria Inferiori Turcarum ditionis in ecclesiis episcopum residentem non habentibus, cum plenitudine potestatis delegatus, admodum reverendis patribus provincialibus caeterisque patribus in regno Bosniae existentibus salutem in Domino sempiternam.

Jam trigesimus annus currit ex quo Domino favente eisdem servio in variis officiis, non modo ad religionem spectantibus, veluti guardianatu et provincialatu, verum etiam ad regimen animarum, maxime in episcopatu jam anno 14, ex quibus perfectissimam notitiam adepti sumus conventuum, fratrum, christianorum, et parochiarum, ita quod nil horum nos lateat in Bosnia, Hercegovina, aliisque ducatibus et comitatibus ejusdem Bosnensis regni, immo et Hungaria ipsa, maximeque in parochiis Budensi et Tuccu-

57 *Franjo Emanuel Hoško*: Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu. *Nova et Vetera* 28(1978) 1–2. sz. 113–179.; *R. Skenderović*: i. m. passim.; *Anto Slavko Kovačić*: Biobibliografija Franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture. Sarajevo, 1991. 277–278., 321–322.

58 *Ivan Stražemanac*: *Expositio provinciae Bosnae Argentinae*. Zagreb, 1993. 238–240.

gliensi⁵⁹ in quibus primum fundamentale lapidem post vastationem a Turcis factam Bosnenses fratres minoritae cum Catholicis ejusdem Bosniaci⁶⁰ regni mercatoribus jecerunt, hoc modo ab ecclesia Sancti Joseph Pestae haereticos jecerunt, et patres provinciales pro tempore sollicitam curam mittendi fratres semper habuerunt, ita quod illi fratres in illis duobus locis sub nullius guardiani cura umquam, sed immediate provincialis erant. Quapropter consideratis considerandis etiam deinceps hanc optimam dispositionem stabilimus, ut nil circa has duas parochias innovetur, et a provincialibus immediate gubernentur, et non sit cuicuique adnutum, licitum aliquid innovare et si voluerit provincialis sub aliquo monasterio praefatas parochias subdere, ad fratres Bosnae, non vero Sclauoniae pertineant, cum ipsi hanc Domini vineam plantaverint, et cum maximo studio et labore servaverint, ac pro futuris temporibus perpetuis ne aliqua altercatio interveniat, et ut tollatur de medio quaelibet praetensio, lis et difficultas, nos tamquam vicarius apostolicus in possessione hanc decisionem stabilimus roboramus et provinciali cum diffinitorio pro tempore in Bosnia existenti subdimus, aliter monasteriis Bosnae subdentur. In quorum fidem has nostra manu propria subscribimus, ac sigillo majori nostri officii munimus.

Datum Foinicae, die 7. Martii 1664.

Frater Matthaeus Benlych a Bagna Luca
episcopus Belgradiensis

L.S.

Banjalukai Benlich Máté testvér, Isten és az Apostoli Szentszék kegyelméből belgrádi püspök, a szendrői püspökség adminisztrátora, valamint a töröknek alávetett Alsó-Magyarországon a rezideáló püspök nélküli egyházak apostoli helynöke, teljes hatalommal delegált, az igen tisztelendő tartományfőnök atyáknak és a többi Boszniában élő atyának örök üdvösséget az Úrban!

Harmincadik éve már, hogy az Úr kegyelméből az Urat szolgálom különféle hivatalokban, nemcsak a szerzetesrendünkben, mint a gárdiáni és tartományfőnöki tisztségekben, hanem a lelkek kormányzatában is, főként a püspöki tisztségben immár 14 esztendeje, emiatt tökéletesen megismertük a rendházak, szerzetes testvérek és a plébániák állapotát, olyannyira, hogy semmi sem marad előttünk rejtve Boszniában, Hercegovinában és a boszniai királyság más hercegségeiben és megyéiben, sőt magán Magyarországon sem, különösen pedig a budai és a tököli plébániákon, ahol a török pusztítása után az első alapkövet a boszniai ferences testvérek helyezték el a boszniai királyság katolikus kereskedőivel, így a pesti Szent József templomból az eretnekeket kivetették,⁶¹ és a mindenkor tartományfőnök atyáknak mindig volt gondja arra, hogy ide szerzetes testvéreket küldjenek, oly módon, hogy azok a szerzetesek e két helyen semmilyen gárdián alá ne legyenek rendelve, hanem közvetlenül a tartományfőnök alá tartozzanak.

Emiatt megfontolva a megfontolandókat, a jövőre nézve is azt az igen helyes rendelkezést hozzuk, hogy e két plébánia ügyeiben semmi újítás ne történjen, hanem a tartományfőnökök közvetlenül kormányozzák azokat, és senki számára ne legyen megen-

⁵⁹ Tököl.

⁶⁰ Írva: Bosnaici.

⁶¹ Mint a levélből is kitűnik, a pesti templom alapkövét csak jelképesen, a katolikus hit számára tették le a bosnyák barátok, hiszen nem új templomot építettek, hanem a reformátusok templomát vették el.

gedve, hogy bármi újítást tegyen, és ha a tartományfőnök a fentnevezett plébániákat valamely kolostor alá akarná vetni a jövőben, akkor Bosznia és nem pedig Szlavónia szerzeteseihez tartozzanak, mivel ők művelték itt az Úr szőlejét, és a legnagyobb igyekezettel és fáradsággal megőrizték azt, és az eljövendő örök időkre, nehogy valami meghasonlás támadjon, és hogy bármilyen követelés, viszály vagy nehézség támadjon, mi mint illetékes apostoli helynök ezt a döntést hozzuk, megerősítjük, és a plébániákat a jelenlegi boszniai tartományfőnöknek a kormánysegédek tanácsával együtt alárendeljük, másképpen a boszniai rendházaknak legyenek alárendelve.

A fentiek hitelül levelünket saját kézzel aláírjuk és hivatalunk nagyobb pecsétjével megerősítjük.

Kelt Fojnicán, 1664. március 7-én.

Banjalukai Benlich Máté testvér
belgrádi püspök

P.H.

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

A DOCUMENT FROM SARAJEVO ON THE BOSNIAN FRANCISCANS IN PEST (1664)

The documents of the Saint Anthony monastery in Sarajevo give information on the activity of the Bosnian Franciscan missionaries in Pest and Buda, too.

In the 17th century the Bosnian Franciscans also cared for the Catholic inhabitants of the medieval Hungarian capital of Buda and for those living in Pest on the other side of the Danube. In 1623, the titular abbot of Bács, Paolo Torelli, who headed the missionary work in Turkish Hungary, came to Buda where he was able to celebrate mass only in great secret and in a private home. Still, no fewer than 135 of the faithful gathered together for his mass. In 1633 two Bosnian Franciscans, Filippo a Camengrado and Paolo a Clamice established a mission here. The two Bosnian missionaries took over the small Calvinist church in Pest (the only Christian church in Pest and Buda). In subsequent periods, two Bosnian Franciscans were generally working in Pest, taking care of the village of Tököl, too. They visited the Croatian speaking Catholics of Székesfehérvár and Esztergom, too. The Catholics of Pest were also visited by the bishops of Belgrade, Marino Ibrishimovich a Posega and Matteo Benlich, in the course of their visitations. Both missionary bishops were Bosnian Franciscans. This paper corrects earlier assumptions concerning the presence of Bosnian Franciscans in Pest. In 1679, during the final stages of the Turkish occupation of Buda and Pest, a Franciscan who had run off from the Bosnian province, Fra Luca Maruncich, made an appearance as the vicar-general of the archbishop of Esztergom, György Szelepcsényi. Even Pope Innocent XI and the Cardinal Ottoboni, who later became Pope Alexander VIII, concerned themselves with this dispute. After the expulsion of the Turks, Buda and Pest became even more important for the Bosnian Franciscan province than in the 17th century. Bosnia remained under Ottoman rule, but the high school (studium generale) at Buda was one of the centres of Bosnian Franciscan culture in the 18th century.

Rabbi a katedrán

Büchler Sándor magántanári habilitációja 1914-ben

A magyarországi neológ rabbikar tagjai közül az 1945 előtti évtizedekben hárman jutottak egyetemi katedrához. Elsőként a kolozsvári hitközség főrabbiája, Eisler Mátyás (1865–1931) a sémi nyelvek magántanáráként működött 1893–1918 között a kolozsvári tudományegyetemen.¹ Évtizedekkel később, 1931-ben Kecskeméti Ármin (1874–1944), makói főrabbi habilitált a szegedi tudományegyetemen a zsidóság története témakörben.² A köztes időszakban, közvetlenül az I. világháború kirobbanása előtti hetekben nevezte ki Büchler Sándor keszthelyi főrabbit a budapesti tudományegyetem a magyarországi zsidóság történetének előadójává.³ Ha közös vonásokat keresünk hármójuk pályafutásában, néhány motívumot mindenképp kiemelhetünk. Először is valamennyien a budapesti *Országos Rabbiképző Intézet* hallgatói s végzettjei voltak. Rabbiként mindhárman hosszú évtizedeket töltöttek vidéki – neológ – közösségeknél. Noha tudományos érdeklődésük szerteágazó volt, a magyar zsidóság történetének kutatását valamennyien művelték. Katedrához jutásuk nem tekinthető kizárólag a tudományos életben elért egyéni eredmények honorálásaként, hanem a zsidó tudományok – úgymint héber nyelvészet és zsidó történetírás – hazai recepciója fontos állomásának is. Nem tekinthető pusztán véletlennek az sem, hogy a fenti egyetemek e tárgyak tanításával gyakorló rabbikat bíztak meg.

---

1 Eisler Mátyás működéséhez ld. *Dr. Scheiber Sándor: Dr. Eisler Mátyás (1865–1931)*. In: A kolozsvári zsidóság emlékkönyve. Szerk. Dr. Carmilly-Weinberger Mózes. New York, 1970. 79–81., továbbá *Moshe Carmilly-Weinberger: Jewish Historiography of Transsylvania, Banat and Croatia*. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume*. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. New York, 1986. 238–241.

2 Kecskeméti Ármin működéséhez ld. *Borsányi Ferenc* Bevezetését dr. Kecskeméti műve, A zsidó irodalom története faksimile kiadásához: *Kecskeméti Ármin: A zsidó irodalom története*. I. H. n., 1994. V–XX., továbbá *Török Petra: A kettős kötődés jegyében. Kecskeméti Ármin zsidó irodalomtörténete*. In: 1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Sajtó alá rend., szerk. Püspöki Nagy Péter. Bp. 2001. 276–282.

3 A Büchlerről szóló lexikon-szócikkek annyit említettek meg erről, hogy 1914-ben a magyarországi zsidó történet magántanára lett a pesti tudományegyetemen, holott az eredetileg a középkorra irányuló habilitációs kérelmet a kar a 18. századig terjesztette ki.

Az egyetemi magántanári stallum elnyerése több szempontból is előnyösnek látszott az arra pályázó számára. „A magántanári képesítésre vállalkozó [...] három reményét is valóra válthatja: amellett, hogy egyetemen taníthat, megnyílhat előtte a felsőfokú oktatás kapuja, idővel akár főállásúvá is válhat, s mindeközben – a tudományos minősítésével – teljes jogú résztvevője a magyar tudományságnak” – állapította meg Bíró Judit.⁴ Számukra feltehetően az első és a harmadik célkitűzés jelenthetett vonzerőt, ugyanis nincs okunk feltételezni, hogy a rabbihivatást feláldozták volna a főállású egyetemi karrier kedvéért (Eisler kivételével már nem is voltak kifejezetten fiatalok az egyetemre kerülésükkor: Büchler negyvenöt, Kecskeméti pedig ötvenöt évesen lett magántanár).

*

A továbbiakban Büchler Sándor magántanári habilitációja történetét kívánjuk nyomon kísérni. Büchler Sándor 1869-ben született a felvidéki Füleken. Édesapja, Pinkász néhány évvel később már a dunántúli Mór hitközségénél rabbikodott. Az elemi iskolát Büchler itt végezte. Középiskolai tanulmányait – előbb magántanulóként – a székesfehérvári ciszterciáknál kezdte, majd a tatai kegyesrendiekénél folytatta, végül a budapesti *Országos Rabbiképző Intézet* gimnáziumában fejezte be 1889-ben. Teológiai stúdiumaival párhuzamosan a budapesti tudományegyetem hallgatója volt, ahol – miként önéletrajzában olvassuk – „főképp a világtörténelem, Magyarország története, rómaiak története, magyar s német irodalom, török s arab nyelv, az oklevéltan körébe tartozó előadásokhoz” vonzódott.⁵ Bölcsészdoktori disszertációját 1893-ban írta és jelentette meg *Zsidó letelepedések Európában a XVI. és XVII. században* címmel. Rabbidiplomáját 1895-ben szerezte meg, majd két évvel később a keszthelyi hitközség választotta rabbijául. Negyvenhét éven keresztül, megszakítás nélkül a Balaton melletti kisvárosban működött, s hetvenöt éves korában, 1944 nyarán híveivel együtt Auschwitzba deportálták, ahonnan már nem tért vissza. Ismereteink szerint több alkalommal is felvetődött, hogy Büchler a fővárosban, vagy annak közelében folytassa rabbi tevékenységét. Elsőként szakmai mentora, Kohn Sámuel, a Dohány utcai zsinagóga főrabija tudakozódott nála 1904-ben, hogy vállalná-e a pészachi – húsvéti – próbaszónoklatot fővárosi zsinagógájában.⁶ A következő kísérletre két évtizeddel utóbb került sor. A Venetianer Lajos 1922-ben bekövetkezett halála folytán megüresedett újpesti rabbiszék betöltéséért Büchler is „ringbe szállt”, ám végül 1926-ban nem őt, hanem a fiatal Friedmann Dénest

4 Bíró Judit: Magántanárok a pesti tudományegyetemen 1848–1952. Bp. 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12.) 81.

5 Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltár (= ELTE Lt.), A Bölcsészettudományi Kar iratai. Jegyzőkönyvek az 1913/14 tanévről. 1091. D. sz. 1913/14. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, az idézetekben a kurzívák az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

6 Kohn Sámuel levele Büchler Sándornak. Budapest, 1904. márc. 6. Ld. Levelek. Közreadja: dr. Büchler Sándor. Magyar Zsidó Szemle 58(1941) XXXI–XXXII.

választották meg.⁷ Az ismételt kudarc nyilván elkésérítette, ám munkakedvét mégsem szegte, amit a szentföldi és spanyolországi tanulmányutakon kívül értékes dolgozatok s – levelezéséből kitűnően – megkezdett, ám tragikus halála miatt befejezetlenül maradt, s azóta kallódó munkák és anyaggyűjtések sora jelez. 1941-ben a nyelvész Beke Ödönt arról tájékoztatta, hogy Szekfű Gyula híres-hírhedt *Három nemzedék* című történeti nagyesszéje ellensúlyozására *Három zsidó nemzedék* címmel készít monográfiát.⁸ Egy évvel később pedig anyagokat kért egykori professzorától, Angyal Dávidtól a Fugger-bankház történetéhez.⁹

Egész tudományos legendárium szövődött viszont a magyar zsidóság története Kohn Sámuel által 1884-ben megkezdett monografikus feldolgozása, illetőleg annak Büchler által történő folytatása köré. Hosszú időn keresztül élt a köztudatban az a (tév)hit, hogy az 1526-nál félbemaradt munkát egymással együttműködve folytatják, vagy ha nem is együtt, a Kohnnál évtizedekkel fiatalabb Büchler mindenképp folytatni fogja. A magántanári habilitáció alkalmával benyújtott életrajzban Büchler szintén hivatkozott arra, hogy az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* megbízásából „a magyar zsidók teljes történetét írom a legrégebb kortól napjainkig, mely két kötetben fog megjelenni, ha Isten engedi”.¹⁰ A kilátásba helyezett két kötet azonban nem jelent meg. De még egy sem. Az első világháború éveiben ugyan egy sokat ígérő munka fejezetei láttak napvilágot az *Egyenlőség* című felekezeti lap oldalain *A zsidók története Magyarországon. A mohácsi vésztől a szabadságharcig* címmel. Összesen huszonöt folytatásban közölt a hetilap részleteket az 1917 decembere és 1919 márciusa közötti időszakban a készülő munkából, ám a 17–18. század fordulójához érkezve a közlés váratlanul félbemaradt.¹¹ Évtizedekkel később, Büchler hetvenedik születésnapja alkalmával írt köszöntőjében – nem egészen lovagias módon – a rabbi-történész pályatárs, Bernstein Béla is szemére vetette Büchlernek eme nagy adósságát, a régóta beharangozott munka folytatásának, illetve megjelenésének elmaradását.¹²

*

7 Ld. Büchler Blau Lajoshoz, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójához 1924. ápr. 1-jén intézett levelét. Közli: Scheiber Sándor. Megjelent: Magyar Zsidó Oklevéltár. X. 1150–1766. Szerk., kiad. Scheiber Sándor. Bp. 1967. 37–38.

8 Büchler Sándor levele Beke Ödönnek, Keszthely, 1941. febr. 7. MTA Könyvtára Kézirattára (= MTA Kt. Kt.), Ms 4785/360.

9 Büchler Sándor levele Angyal Dávidnak. Keszthely, 1942. febr. 24. MTA Kt. Kt. Ms 800/315.

10 ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. Jegyzőkönyvek az 1913/14 tanévről. 1091. D. sz. 1913/14.

11 A Kohn-Büchler együttműködés történetét a rendelkezésre álló források alapján Frojimovics Kingával együtt dolgoztam fel. Ld. „Szatócsmunkát nem adok a magyar zsidóknak.” Kohn Sámuel (1841–1920) és Büchler Sándor (1870–1944), a magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája. In: Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához. A magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája. Szerk. Frojimovics Kinga–Schweitzer Gábor. Bp. 1997. (MAKOR [Magyar Zsidó Levéltári Füzetek] 1997/2.) 3–13.

12 Ld. Dr. Bernstein Béla: Dr. Büchler Sándor. 1870–1940. Magyar Zsidó Szemle 57(1940) 151.

A negyvennegyedik életévében járó Büchler Sándor 1913 telén nyújtotta be a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karára magántanári habilitációs kérelmét.¹³ Témaként a magyarországi zsidóság középkori történelmét jelölte meg. „Históriai munkálkodásomnak kizárólagos tere a magyar zsidó történelem volt – írta életrajzában –, melynek egész terjedelmét, a rómaiak uralmától Pannóniában napjainkig, vizsgálat tárgyává tettem a kritika alkalmazásával. Nincs ennek a tudományszaknak oly ága, hol vitás kérdéseket, kort és embereket kútfők segítségével új szempontból nem néztem, tévedést el nem oszlattam, ezenkívül tökéletesen ismeretlen részeiről úttörő dolgozataim a homályt el nem tüntették volna.”

Kétségtelen, Büchler munkásságának termékeny és tartalmas korszaka esett az 1890–1913 közötti időszakra. Nemcsak az 1901-ben megjelent, a budapesti zsidóság történetét feldolgozó – ma is megkerülhetetlen alpmunkaként számon tartott – vaskos monográfiájára kell gondolnunk,¹⁴ hanem a magyar zsidó történelem legkülönbözőbb korszakait feldolgozó alaptanulmányaira. E munkákon kívül – levéltári kutatásai nyomán – értékes forrásokat is közzétett a *Magyar Zsidó Szemle* évfolyamaiban, különös tekintettel a 17–19. század zsidó történetére vonatkozóan. Az eltelt mintegy negyed évszázad során Büchlernek több mint száz különböző műfajú s terjedelmű publikációja jelent meg. A magyarországi zsidó történetírás történetét feldolgozó Nathaniel Katzburg méltán tartja Büchlert „a magyar zsidók legkiválóbb” történészének.¹⁵

Legidőállóbb munkája azonban a budapesti zsidóság történetével foglalkozó kötete volt. Elismerő szavakkal méltatta a *Magyar Tudományos Akadémia* folyóirata, a *Budapesti Szemle* recenzense is, mondván, Büchler a „főváros hitközségeinek története köré az egész magyar zsidóság történetét csoportosította kezdettől a szabadságharc kitöréséig”.¹⁶

*

A magántanári habilitációs eljárás legelején Goldziher Ignác, a budapesti tudományegyetem nyilvános rendes tanára, melleleg Büchler távoli rokona az alábbi sorokat jegyezte naplójába 1914. február 11-én: „Tegnap roppant izgalmas délelőttöm volt. Kari tanácsülés. A napirend egyik pontja unokaöcsém, dr. Büchler magántanári ügye. Ballagi betérjesztette személyi referátumát. Mennyire meg kellett dolgoznom a klerikálisokat és antiszemitákat, hogy függesszék fel gyűlö-

13 A habilitációs kérelemhez csatolt dokumentumokat ld. ELTE Lt. 1091. D. sz. 1913/14. jelzet alatt. Érdekes életrajzi adalékul szolgál, hogy Büchler születési évének – szemben a lexikonokból, kézikönyvekből ismert 1870-nel – 1869-et jelölte meg, azaz egy esztendővel „őregítette” önmagát.

14 Dr. Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig. Bp. 1901. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XIV.) 523.

15 Nathaniel Katzburg: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű? Bp. 1995. (MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 12.) 5.

16 f.: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig. Írta Dr. Büchler Sándor. Budapesti Szemle 1901. 106. k. 309.

letüket a rabbi kérelmezővel és tárgyával (zsidó történelem) szemben. Az eredmény: 31 mellette, 3 ellene. A *három* is természetesen szavát adta nekem az igenre! Végül is nagy többség. Most várni kell a második menetre (érdembeli referátum).¹⁷

Goldziher naplóbejegyzéséhez mindenekelőtt egy apró, a lényegét egyáltalán nem érintő pontosítást kell fűznünk. Azon a napon, amikor a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának tanácsülésén Mágócsy-Dietz Sándor dékán – Ballagi Aladár professzor előzetes jelentése alapján – elrendelte a folyamodó, Büchler Sándor „személyi minősütségére vonatkozó titkos szavazást”, a szavazati arány Goldziher emlékezéseivel szemben nem 31:3, hanem 33:3 volt.¹⁸ Ezzel a szavazással kezdetét vette Büchler magántanári habilitációs eljárása.

A magántanári habilitáció alkalmával a kérelmezőnek részletes óratervet is be kellett nyújtania. Büchler hat szemeszterbe csoportosította *A zsidók története Magyarországon a középkorban* cím alatt tervezett „szakértő” tematikáját. „Az előadásoknál súlyt helyezek a kútfők bemutatására, olvastatására, vagy, ha ez akadályokba ütközik, ismertetésére. A kútfők objektív kritikája, alapos tanulmányozása után, ha azok valódiaknak bizonyulnak, következik az ezekből levonható eredmények leszögezése, egybekapcsolása. Törvények, elvek, jogszokások, intézmények, gazdasági és művelődési alakulatok vizsgálatánál az összehasonlító módszert alkalmazom, feltüntetvén, hogy elszigetelten állanak-e, vagy van-e hozzájuk hasonló példa a külföldön; mennyiben érezhető rajtuk az idegen hatás és miként alkalmazkodtak a hazai viszonyokhoz; idővel fejlődés mondható-e ki náluk, vagy állandóság, esetleg előbb-utóbb kivesztek-e?” – írta óravázlata bevezetőjében. Arra is gondolt, hogy elkerülje az aktualizálás esetleges vádját, hiszen külön is hangsúlyozta, hogy előadásai alkalmával „a történeti jelenségeket mindig a középkor álláspontjából, szükségleteiből, eszmeirányzataiból, az akkori társadalmi élet funkcionálásából, a magyar politika akkori törekvéseiből” kívánja levezetni s értelmezni, nem pedig a „jelenkor érzelmvilágának a felfogásának [így!] szempontjából”.¹⁹ Programja invenciózus, megközelítése – divatos kifejezéssel élve – interdiszciplináris volt, ugyanakkor rendkívül óvatosan megkérdőjelezte a hazai zsidó történetírás egyik-másik kanonizált tételét. Mindenekelőtt a mestere, Kohn Sámuel által évtizedekkel korábban nagy átéléssel tárgyalt, sőt bizonyítottnak vélt – a magyar történettudomány által legalább oly szenvedélyesen bírált – kazár legendát. Kohn ugyanis 1884-ben megjelent alapmunkájában – *A zsidók története Magyarországon. A legrégebb időktől a mohácsi vészig* – nagy meggyőződéssel érvelt amellett, hogy a honfoglaló magyarok között zsidó hitre térő kazár (kabar) törzsek is érkeztek a Kárpát-medencébe. Büchler ennél sok-

17 *Goldziher Ignác*: Napló. Vál., sajtó alá rend., az előszót írta és a jegyzeteket készítette: Scheiber Sándor. Bp. 1985. (Tények és tanúk) 333.

18 ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. Jegyzőkönyvek az 1913/14 tanévről. 1091. D. sz. 1913/14.

19 ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. 1091. D. sz. 1913/14.

kal körütekintőbben fogalmazott az első szemeszter témáját illetően: „A kazárokról fennmaradt régi relációk és újabban felfedezett adatok áttekintése, kritikája. József kazár király levelének kritikája. A levél oxfordi és szentpétervári példányának egybevetése. A levél princeps editiójának szemügyre vévése. Annak a hipotézisnek bírálata, hogy a honfoglaló magyarok a kazárok s kabarok révén már ismerhették a zsidóságot”.²⁰ Hasonlóan kételkedő, a korábbi tudományos eredmények részleges megkérdőjelezésén alapuló szemlélettel találkozunk a harmadik és a negyedik szemeszter témaköreinél. Itt vette tervbe ugyanis IV. Béla 1251-ben kibocsátott privilégiumlevelének tudományos elemzését. Büchler kételyt támasztott az iránt, vajon ténylegesen IV. Bélától származott-e az érett középkori zsidóság életében alapvető fontosságú kiváltságlevél, avagy az utókor jótékony hamisítványával került szembe a tudomány? Még évtizedekkel később is foglalkoztatta ez a kérdés, miként azt a Heller- emlékkönyvben 1941 folyamán megjelent tanulmánya bizonyítja.²¹

A kari tanács megbízása alapján Ballagi Aladár és Áldásy Antal professzorok készítették el az érdemi jelentést Büchler habilitációs anyagáról. Jelentésében Ballagi leginkább Büchler budapesti zsidóság történetével foglalkozó monográfiáját bírálta. Nemcsak azt vetette szemére, hogy a budai zsidók 1711-ig tartó történelmére vonatkozó levéltári források jelentős hányada, s ennek következtében a feldolgozás eredményei már javarészt ismeretesek a kutatók előtt, hanem azt is, hogy a terjedelmes fejezet némelyik része nem „tárgyilagos, nyugodt, történetíróhoz méltó hangon” íródott. Szemléltető példaként a budai zsidók 1746-os kiűzetésének Büchler általi interpretációját említette. A pesti zsidóság történetének feldolgozását Ballagi sikerültebbnek tartotta, így annak az előbbihez képest jóval rövidebb méltatásakor megelégedett azzal, hogy a szerző „igen nagy” tájékozottságát hangsúlyozza.²² Büchler kisebb tanulmányai kapcsán Ballagi feltétlenül méltánylandónak találta az eredeti források felkutatását és felhasználását. Ezúttal dicsérő szavakkal sem fukarkodott, ugyanis azt írta ezekről a tanulmányokról, hogy valamennyit „a tudomány komoly szeretete jellemzi”. Végül Büchlert – történelmi és teológiai képzettsége, valamint nyelvismerete alapján – azzal a kiegészítő javaslattal ajánlotta a magántanári kollokvium és próbaelőadás megtartására bocsátani, hogy tárgykörét a kar terjessze ki a 18. századig bezárólag, hiszen a kérelmező ennek a korszaknak „a földerítésén leg-többet fáradozott”.

20 Uo. Ld. még *Büchler Sándor* Keleti tudósítások a kazárokról c. tanulmányát. Megjelent: Keleti tanulmányok Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára. Bp. 1910. (Keleti könyvtár II/1.) 105–132.

21 *Alexander Büchler*: Das Judenprivilegium Bélas IV. vom Jahre 1251. In: Emlékkönyv Heller Bernát professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Dr. Scheiber Sándor. Bp. 1941. 139–146. Büchler utolsó egyetemi félévét is ugyanennek a témának szentelte 1940–1941-ben. Ld. *Grünwald Fülöp*: Büchler Sándor (1870–1944). A magyar zsidó múlt mártírhalált halt historikusa emlékezete. Új Élet 1952. okt. 2. 4.

22 Ballagi 1914. máj. 12-én kelt érdemi jelentését ld. ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. 1775/1913–14.

Áldásy Antal érdemi jelentésében nagyobb teret szentelt a kisebb dolgozatok bemutatásának és értékelésének. Elismerően szólt a levéltári és hitközségi források használatáról. „Általában Büchler Sándor majd minden dolgozatában az eredeti forrásanyagra megy vissza és igyekszik a tárgyára vonatkozó levéltári anyagot lehetőleg összegyűjteni”.²³ Jelentésében ugyanakkor részletesebben foglalkozott Büchlernek a 16–19. századi történelemre vonatkozó tanulmányaival, illetve forrásközléseivel. A jelölt tudományos recenziói közül pedig kiválasztotta a *Magyar Zsidó Oklevéltár* első kötetről 1903-ban írt tanulmány terjedelmű bírálatát,²⁴ melynek elolvasása arról győzte meg Áldásyt, hogy Büchler „teljesen otthon van tárgya forrásanyagában”. Áldásy maga is osztotta azt a véleményt, hogy Büchler magántanári tárgyköre ölelje fel a magyarországi zsidóság 18. századig terjedő történelmét.

Az érdemleges jelentések beterjesztése napján, 1914. május 22-én a kari tanács titkos szavazással, 31:5 arányban Büchlert „a magántanári képesítés további cselekményeire” bocsátotta. Elfogadták ugyanakkor Ballagi és Áldásy indítványát, melynek értelmében a bölcsészkar a habilitáció tárgykörét *A zsidók története Magyarországon a XVIII. századig* címre módosította.²⁵ A magántanári képesítő kollokviumra 1914. június 8-án került sor. A kiküldött bizottság tagjai közül Ballagi Aladár, Marczali Henrik és Angyal Dávid tettek fel kérdéseket a jelöltnek. Ballagi kérdései több témakört érintettek, többek között a magyarországi zsidóság gazdasági tevékenységét, a zsidóság és a pápák közötti kapcsolatokat, de ismételten szóba került a budapesti zsidóság története is. Marczali a „kozár zsidó kérdés”-t vetette fel, míg Angyal Buda 1686-os ostromával kapcsolatban faggatta Büchlert. A kiküldött bizottság a kollokviumot egyhangúan elfogadta s a jelöltet magántanári próbaelőadásra bocsátotta.²⁶ Büchler az előadás témájául IV. Béla 1251-es privilégiumlevelének kritikáját kapta. 1914. június 10-én, a kiküldött szakosztály tagjai előtt tartotta meg a próbaelőadását. Miután valamennyi hivatalos elvárásnak sikeresen tett eleget, a bölcsészkar *A zsidók története Magyarországon a XVIII. századig* témakörben habilitált egyetemi magántanárnak jelentette ki Büchlert. Öt nappal később a kar minisztériumi jóváhagyásra terjesztette elő a döntést.²⁷ A vallás- és közoktatási miniszter megerősítő leiratáról 1914. szeptember 29-én tájékoztatta Alexander Bernát dékán a kari tanács tagjait.²⁸ A habilitációs eljárás meglehetősen gyorsan befejeződött

23 Áldásy 1914. máj. 7-én kelt érdemi jelentését ld. ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. 1775/1913–14.

24 Ld. Dr. Büchler Sándor: *A Magyar Zsidó Oklevéltár*. Magyar Zsidó Szemle 21(1904) 127–142.

25 ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. Jegyzőkönyvek az 1913/14 tanévről. 1775. D. sz.

26 ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. Bölcsészkar Dékáni Hivatal. 2729. D. sz. 1913/14.

27 ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. Bölcsészkar Dékáni Hivatal. 2731. D. sz. 1913/14.

28 ELTE Lt. A Bölcsészettudományi Kar iratai. Jegyzőkönyvek az 1914/15. tanévről. 282/1914–15. D. sz.

Büchler esetében, hiszen – miként erre Bíró Judit felhívja a figyelmet – gyakoriak voltak az akár évekig elhúzódó eljárások.²⁹

Büchler Sándor a sikeresen befejezett habilitációt követően évtizedeken keresztül, az 1940-es évek elejéig rendszeresen felutazott Keszthelyről Budapestre, hogy megtartsa óráit. Egykori tanárához, Angyal Dávidhoz írott leveléből tudjuk, hogy az 1930-as évek elején felvetődött benne a rendkívüli tanári cím megszerzésének gondolata. „Lekötelezne szíves útbaigazításával, hogy minő lépéseket kellene megtennem, hogy a Pázmány egyetemen, amelynek 1914 óta vagyok magántanára, a rendkívüli tanári címet elnyerém: főképp a mostani viszonyok közt vallásom-, s állásomnál fogva lehet-e egyáltalán kilátásom, hogy ezt a címet nekem megadják?”³⁰ Angyal Dávid válaszelevele nem maradt fenn. A bölcsészkarri iktatókönyvek között sem leltük nyomát annak, hogy Büchler hivatalos lépésre szánta volna magát a rendkívüli tanári cím elnyerése érdekében. Valószínűleg erre nem is került sor.

*

Egy alkalommal, az 1920-as évek közepén Büchler arról írt Bánóczi Józsefnek, hogy ő bizony történészként nem foglalkozik szatócsmunkákkal – ez utóbbi kifejezés nem számított túl hízelt jelzőnek. „Szatócsmunkát nem adok a magyar zsidóknak; amint van pénzük máceszsütésre, kóser füstöltáru gyártására, legyen pénzük a Dob utca határán túl is, a saját történetüket ismertető fáradságos tanulmányom honorálására is”.³¹ Ezeket a tudósi öntudattól és nagy élettapasztalattól áthatott sorokat még ma is egyetértőleg idézhetjük. Hiszen Büchler Sándor, hosszú, fél évszázados rabbi- és történetírói pályafutása folyamán igazi mestermunkákkal, s nem pedig „szatócsmunkákkal” gazdagította a magyar, illetve a magyar-zsidó történetírást.

29 Bíró J.: i. m. 27. Az egyik hosszadalmas – két évig tartó – procedura Szekfű Gyula magántanári habilitációja volt, ami merő véletlenségből egy napon kezdődött Büchlerével. Ld. *Dénes Iván Zoltán*: Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye 1914–1916. Bp. 1976. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2.)

30 Büchler Sándor levele Angyal Dávidnak. Keszthely, 1931. dec. 11. MTA Kt. Kt. Ms 800/314.

31 Büchler Sándor levele Bánóczi Józsefnek. Keszthely, 1925. jún. 10. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, K. 70.2.218.1. Idézi: Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához i. m. 99.

GÁBOR SCHWEITZER

RABBI AT THE TEACHER'S DESK: SÁNDOR BÜCHLER
AND HIS QUALIFICATION AS A LECTURER IN 1914

Sándor Büchler (1869–1944) was not only Chief Rabbi of Keszthely for almost a half a century but also a researcher of Hungarian Jewish history. Researchers still consider his monograph on the history of Budapest's Jewish community, published in 1901, to be a standard work. Moreover, Büchler added to the literature on Jewish history by publishing a multitude of studies on social and religious history and by elaborating sources. In 1913 Büchler submitted a petition to the Faculty of Humanities of Budapest University to become qualified as a lecturer. He chose medieval Hungarian Jewish history as his subject-matter. Antal Áldásy and Aladár Ballagi, the two professors called upon to evaluate his work, were both of the opinion that, in the light of his abilities, Büchler should extend the period under research to the eighteenth century. The procedure whereby he became qualified as a lecturer was soon over. Having received ministerial notification of the Faculty's favourable decision, Büchler began teaching Hungarian Jewish history as a lecturer of the Faculty of Humanities of Budapest University, a position he held until the early 1940s.

A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja

Ez az első alkalom, hogy Magyarországot bevonjuk abba a vizsgálatba, melynek „Franciaország katonai együttműködése a közép- és kelet-európai országokkal az 1920-as években” a tárgya. A kutatás témája az első világháború után Franciaország által létrehozott új kontinentális biztonsági rendszer tanulmányozásának a kereteibe illeszkedik. Az a tény, hogy Magyarországot később a revizionista hatalmak táborába száműzték, szükségesé teszi, hogy már a francia politika általános kereteinek kifejtésekor megmagyarázzuk, miért voltak rá mégis tekintettel egy ideig. Elég, ha két tényezőt megemlítünk. Először is, volt egy rövid időszak, amikor a francia politika a francia hatalmat katonai téren támogató országot akart Magyarországból kreálni. Másodsor, Magyarország, annak ellenére is, hogy minden szomszédja az ő rovására terjeszkedett (Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia), továbbra is központi helyzetben volt, mivel a domborzati viszonyokat figyelembe véve a magyar Alföldön át vezet az egyetlen kényelmes út az Adriai-tengertől Csehorszáig, továbbá mert a Budapestről csillag alakban szétágazó vasutak egyedülálló logisztikai lehetőséget jelentettek Németország és Szovjet-Oroszország, illetve később a Szovjetunió között. Végül arra is emlékeztetnünk kell, hogy kontinentális biztonsági politikájában Franciaországnak számolnia kellett a többi „Fő szövetséges és társult hatalommal”, valamint a helyi szereplőkkel, barátokkal és ellenségekkel egyaránt. Mindazonáltal, a ma igencsak magától értetődőnek tűnő összefüggések hosszú fejlődés eredményeként alakultak ki.¹

A Magyarország első világháború utáni szerepére vonatkozó francia szakirodalmat – különösen ami Magyarországnak Párizs geo-stratégiai terveiben elfoglalt helyét illeti – sokáig a Quai d'Orsay által szállított hivatalos magyarázati sémák határozták meg, attól az időtől, hogy a Kisantantot a francia politika részeként mutatták be (1921). A francia politika Magyarországgal kapcsolatban ki-

---

¹ Ez az előadás a *Genèse et mise en oeuvre du contrôle militaire interallié en Hongrie: un exemple de politique militaire française au centre de l'Europe en 1918–1927 c.*, 1999. jún. 28-án a Sorbonne-Párizs Egyetemen megvédett doktori értekezésemen alapul, amelynek témavezetője Jean Bérenger volt. Az alábbiakban kifejtendő megállapítások kapcsán ezúton fejezem ki köszönetemet Georges-Henri Soutou professzornak, aki megjegyzéseivel segített gondolatmenetem kidolgozásában.

alakított egynemű képét, és visszahatásként az újonnan alakult többi állam irányában képviselt álláspontot felülvizsgálni kívánó olasz kezdeményezéseket 1945 után visszautasították. Az, hogy a magyar határokat az 1947. februári párizsi szerződés újra megerősítette,² továbbá az 1948-as prágai puccs és Közép-Kélet-Európa szovjetizálása mélyen befolyásolta nemcsak a politikai, de a történeti gondolkodást is. Egyrészt szovjet oldalon és az ellenséges táborban egyaránt a náciizmus felett aratott győzelmet egyszerre értelmezték úgy, mint győzelmet, és mint a nemzeti függetlenség eszméjének a törvényesítését az ellenséges uralommal szembeni ellenállás révén. Párizsból tekintve úgy tűnt, hogy mindez megerősíti azokat a magyarázatokat, melyek a térség népeinek tisztán nemzeti és párhuzamos sorsáról szóltak. Másrészt az 1938-as müncheni egyezmények által kiváltott trauma és Csehszlovákia, majd az 1919–1920-as szerződések más kreációinak a felbomlása, valamint a második világháború nyomán kialakult helyzet összességében oda vezetett, hogy feledésbe merült, hogy miként zajlott a Kisantant államainak a belső fejlődése az 1930-as években. Továbbá idealizált kép alakult ki a demokratikus nyugati hatalmak és a keleti szövetséges országok, a német náciizmus ártatlan áldozatainak a viszonyáról. Nem érdektelen megjegyezni, hogy a nemzeti kommunista szakirodalom, bizonyos kötelező mellékhangokkal, egyszerre táplálta azt a gondolatot, hogy minden nemzet küzdelme lényegileg nemzeti jellegű volt, és (legalábbis az 1970–1980-as években) azt is, hogy a Kisantant legitim volt, amit a fasiszta hatalmakkal való szembenállás szemszögéből ábrázoltak.

Tíz évvel a szovjet kommunizmus Közép-Európából való eltűnése után azonban lehetőség van a szemléletváltásra, annál is inkább, mert – amint a *Guerre mondiales et conflits contemporains. Revue trimestrielle d'histoire* legutóbbi, *La France à la recherche de sécurité 1920–1922*³ című száma is bizonyítja – az álláspontok megváltoztak.

Nem arról van itt szó, hogy a korábbiól eltérő vélemények alakultak volna ki; sokkal inkább arról, hogy megkísérelték felmérni, mennyire fejezik ki a tegnapi evidenciák a valóságot, és nem valamilyen hiányt igyekeztek-e kitölteni azokkal. Ez írásom címének a közelebbi jelentése. Az itt szereplő illúzió szó nemcsak kizárólag Franciaország Magyarország irányában tanúsított, 1918 októbere után alkalmazott politikájára utal, hanem egyúttal arra a törekvésre is, hogy – legalábbis a hivatalos beszédek tanúsága szerint – megpróbálják felhasználni a Németország és Oroszország közt Franciaország támogatásával született

2 Három, a Duna jobb partján lévő, Pozsonytól délre eső falut juttattak 1947-ben Csehszlovákiának. Ez volt az egyetlen változás az elvileg a békeszerződés által létrehozott és 1923-ig kialakított határokon (a Sopron körüli népszavazás, majd a Nemzetek Szövetsége Tanácsának [Conseil de la Société des Nations] döntése nyomán nyolc burgenlandi falu került Magyarországhoz [1922. szept. 22.], és a Nagykövetek Konferenciájának [Conférence des Ambassadeurs] 1923. ápr. 23-i határozata következtében két, Csehszlovákiában található, Salgótarjánról északra lévő községet csatoltak Magyarországhoz).

3 Az Institut d'Histoire des Conflits Contemporains (Vincennes) által a Presse Universitaire de France-nál kiadott folyóirat 1999. szeptemberi 193. száma.

új nemzetekkel kialakított különleges kapcsolataikat arra, hogy a bőkezű demokratikus keresztapának (így látta ugyanis magát az 1789 nyomán létrejött nemzet⁴) valamiféle stratégiai hátvédet biztosítsanak. Hiszen Párizsból, a nemzetállam prizmáján keresztül nézve a „másodlagos nemzetek” mintegy az államalakulatokat domináló nemzeteken belül élnek, valahogy úgy mint az ukránok, a szlovákok, a horvátok és a nemzeti kisebbségek, akik számára a francia módra végrehajtott nemzeti egyesülés perspektíváját vetítették előre. Ez az értelmezés, az új államok hivatásával kapcsolatos teleologikus látomással összekapcsolva, a versailles-i szerződésről szóló viták során is előkerült. Mindazt, amit sok kortárs Németországgal szembeni túlzott önmérsékletnek tekintett, három tényezővel hozták összefüggésbe: 1. Az angol és amerikai garanciával; 2. Németország katonai ellenőrzésével, amit a Rajna bal partjának a megszállásával igyekeztek megerősíteni; és végül, 3. a keleti szövetség működésével (helyettesítve az orosz szövetséget vagy később kiegészítve azt), ennek alapját pedig a fiatal államok Franciaország iránti hálájában, a demokratikus átmenetben és a német fenyegetés közösnek vélt veszélyében látták. 1919. december 23-án a Képviselőházban Clemenceau megerősítette ennek az érvelésnek a lényegét. A bizonytalanságok azonban hamar felszínre kerültek a Rajna-vidék megszállásával és Németország katonai ellenőrzésével kapcsolatban.⁵ A fehér Oroszországba vetett remények 1920 novemberében összeomlottak.⁶ Végül emlékeztetnünk kell rá, hogy decem-

4 Nyomban érthetővé válik ez a szemlélet, ha az 1918 októbere előtt Romániában kifejtett francia katonai erőfeszítésekre (az ország így kikerült a központi hatalmak teljes gyámsága alól), és a szerbek érdekében tett lépésekre gondolunk, akiknek ezáltal lehetővé vált a Bulgária feletti győzelem. Ld. *Jean-Noël Grandhomme: Le général Berthelot et l'action de la France en Roumanie et Russie méridionale (1916–1918)*. Vincennes, 1999. A mű teljes képet ad az első kérdésről. Ami a másodikat illeti, ld. *Francine Roussane-Saint-Ramond* legutóbbi cikkét: *Les oubliés du premier armistice de 1918*. *Revue Historique des Armées* 1999. 1. sz. 81–90. *Gérard Fassy* *Le Haut Commandement militaire français en Orient, octobre 1915–novembre 1918* c. doktori értekezése (2 köt. Université de Paris I, 1998, témavezető William Serman) kiegészíti Patrice Facon klasszikussá vált távlati megközelítését a katonákról (1978), és bemutatja Franchet d'Esperey irányító szerepét az 1918. szeptemberi győzelemben.

5 Ld. Archives Nationales, C-I 516. doboz: Chambre des Députés, 12e législature. – session extraordinaire de 1919, az 1919. dec. 23-i ülés jegyzőkönyve, 11–14. A vita során Clemenceau a következőket mondta: „Szöges dróthálót akarunk vonni a bolsevizmus köré, amely megakadályozza, hogy ráesse magát a civilizált Európára”, továbbá arra is emlékeztetett, hogy Franciaország számít a lengyel, „csehszlovák” és román fegyverekre a vörös oroszok elleni harcban. Ami a Németországgal kapcsolatos érveket illeti, megfigyelhetjük azokat a versailles-i szerződés ratifikációjának a vitáiban, melyek a Képviselőház 1919. okt. 2. csütörtöki második ülésén fejeződtek be, és a 11. törvényhozási ciklus záróbeszédében, melyet a Képviselőház elnöke, Paul Deschanel tartott az okt. 19. vasárnapi második ülésen.

6 Az utolsó reménysugár is kihuny, miután Vrangél krími erődítménye 1920. nov. 11-én elesett. Ld. *Anne Hohenhuís-Seliverstoff: La trace ténue d'une alliance ancienne. La France et la Russie, 1920–1922. Guerres mondiales et conflits contemporaines* 49(1999) 193. sz. 117–130. A szerző beszámol róla, milyen bizalmatlanságot keltett Párizsban 1920 elején, majd nyarán a fehér oroszok és a németek Lenin-ellenes együttműködésére vonatkozó javaslat. Egyébként már ebben az időszakban is a német-bolsevik együttműködés tűnt a fő veszélynek. Az orosz szövetség tehát már Vrangél végső veresége előtt erősen lejáratódott.

ber 23-án Clemenceau még biztonsági partnerként próbálta feltüntetni Angliát, de az Egyesült Államokat már nemigen, hiszen a békeszerződés megtárgyalásával, majd aláírásával megbízott amerikai delegáció 9-én eltávozott. A Szenátus a versailles-i szerződést először november 19-én futtatta zátonyra a népszövetségi egyezmény 10. pontja miatt, de az a tény, hogy Lodge és számos republikánus segítségével a Franciaországgal való szövetségi szerződést támogatta, jó esélyt kínált ez utóbbi ratifikálására. Wilson július végén mutatta be a szerződést a Szenátusnak, utána azonban megfélekedezett róla, végül pedig decemberben nem vállalta annak támogatását, és leválasztotta a *Nemzetek Szövetsége* és a versailles-i béke kérdéséről. Ő volt az, aki Lloyd George hallgatólagos támogatásával ezáltal megbuktatta a francia–amerikai szövetséget, és aki jobbnak ítélte a *Nemzetek Szövetsége* által nyújtott fórumot, mint a háromoldalú egyezkedést, ami – úgy vélte – korlátozná Franciaországgal szembeni mozgásterét.⁷ Ez a központi jelentőségű kérdés elkerülte a párizsi illetékesek figyelmét, ami jól mutatja a francia hivatalos szervek értékelési, elemzési, sőt talán információszerzési képességeinek a hiányosságait, amikor a Washington és London közti politikai együttműködés finom részleteiről volt szó. Már a brit hajóhad jövőjéről (1918 vége) vagy a *Nemzetek Szövetségéről* (1919. január–február)⁸ folytatott angol–amerikai titkos tárgyalásokat sem követték „kellő alapossággal” a franciák. Ezért, anélkül hogy behatóan ismertetnénk a kérdés pénzügyi aspektusát, melyet Denise Artaud és Georges-Henri Soutou professzorok már bőségesen taglaltak, kijelentjük: nyilvánvaló, hogy Franciaország viszonylag elszigetelt helyzetben volt, és aligha érezte biztosnak katonai helyzetét. Erőteljesen hangsúlyoznunk kell, hogy a francia politikai elitnek, a marginális elemeket leszámítva, szüksége volt rá, hogy minden menthetőt megőrizzen a győzelem és 1919 júniusának a retorikájából. Így vált Közép-Európa döntő jelentőségű tényezővé anélkül azonban, hogy valóban az is lett volna. 1918 és 1925 között a francia vezető körök nem engedhették meg annak a nézetnek a továbbterjedését, mely szerint a térség hagyományosan német befolyási övezet, és hogy az új államok nem tekinthetők valódi szövetségeseknek, legalábbis a lényeg tekintve nem. A szándék érzelmi része sem volt ugyanakkor elhanyagolható, ami az eredeti érvrendszer szerves részévé vált.⁹

7 Ld. *Lloyd D. Ambrosius: Woodrow Wilson and the American Diplomatic Tradition. The Treaty Fight in Perspective.* Cambridge, 1990. 211–215.

8 Ezekről a kérdésekről bővebben ld. fentebb idézett doktori disszertációm.

9 Vö. Georges Clemenceau 1919. dec. 23-i fentebb említett felszólalását az alábbi idézettel, ami csak egy példa a sok közül: „Itt van Lengyelország képviselőjében a mélyen tisztelt Paderewski úr, akinek nagy öröömre szolgál, hogy tisztem szerint tiszteletteljes hódolatomat fejezhetem ki. (Élénk taps.) Láttam őt a legnehezebb pillanatokban, midőn a szlávok, cshek és lengyelek Teschen kérdésében viaskodtak egymással. Láttam, amikor Beneš úr ellen könnyes szemmel szót emelt, és azt mondta: »Védenem kell országom álláspontját, de azt semmiképpen nem tudom elképzelni, hogy a mi két országunk elválasszódjon egymástól. Barátok akarunk maradni, noha itt szemben állunk egymással.« És miután hevesen vitatkoztak, sírva megölelték egymást.” A sajtó sem maradt el az érzelmi felindultságban, sőt gyakran meg is előzte e tekintetben az állami szereket. Clemenceau hangsúlyozta pl. a pro-román lobby szerepét.

Ebben az összefüggésben kell vizsgálnunk Magyarország helyét a tényleges vagy tervezett francia védelmi rendszer szempontjából, ami majd fényt vet Franciaország politikájának egészére Európa e térségét illetően. Magyarország olyan földrajzi helyzetben volt, amely lehetővé tette, hogy az egész terület közlekedési gócpontjává váljon: figyelembe véve, hogy a Balti-tenger el volt zárva Franciaország elől, egyrészt (az 1920-as évek közepétől)¹⁰ a szovjet flotta miatt, másrészt Németország miatt, amely szintén megtiltott minden áthaladást a területén,¹¹ összekötő útvonalakat kellett teremteni Délről indulva (Adriai-, Égei- vagy Fekete-tenger) Csehszlovákia és Lengyelország irányába.¹² A Kárpátok központi tengelye, a Duna folyása, valamint Ukrajna és a magyar Alföld közti hágók miatt Magyarország központi helyet foglal el az északi német–lengyel síksággal párhuzamos nyugat–keleti útvonalon, és a Földközi-tenger–Balti-tenger közti tengelynek is a szívében van. 1916 nyarának és őszének német–osztrák katonai tapasztalatai bizonyították az itteni vasutak jó minőségét és katonai hatékonyságát.¹³ A Duna ugyancsak fontos katonai szerepet játszott a folyami hadihajókon felszállított ágyúknak köszönhetően.¹⁴ A francia illetékeseknek gondolniuk kel-

10 Ld. Service Historique de l'Armée de Terre: 2 N 8 doboz, Présidence du Conseil, Conseil Supérieur de la Défense Nationale, Secrétariat Général, Párizs, 1922. jún. 29., N° 385/D.N.I., Transports éventuels de matériel de guerre à destination de la Pologne et de la Roumanie, folio 98–130. E szerint a jelentés szerint, a szovjet jelenlét miatt „1924-ben kénytelenek leszünk a Balti-tengerre küldeni teljes tengeri erőnket”.

11 Nagyon tanulságos volt a Lengyelország elleni 1920-as szovjet támadás idején tanúsított német politika. Berlin egy júl. 20-i rendeletben tette közzé azoknak a hadianyagoknak a listáját, melyeket tilos volt területén át Lengyelországba szállítani. A Szövetségesek így szembesíthették a németeket ezzel a listával a katonai ellenőrzés során, ahogyan erről beszámol *Paul Roques* *Le Contrôle Militaire Interallié en Allemagne, septembre 1919–janvier 1927* c. könyvében (Nancy–etc., 1927. 70.). Öt évvel később az 1925. okt. 16-i locarnói egyezmények F függeléke, ami nem volt más, mint a jogász Friedrich Gaus által kidolgozott német javaslat felújítása, minden aláíró államot kötelezte a Nemzetek Szövetsége tagállamainak felhatalmazására, hogy „betartassák az Egyezményt, és hogy lojálisan és hatékonyan ellenállhassanak minden agresszív lépésnek, katonai helyzetükkel összeférhető mértékben, figyelembe véve földrajzi helyzetüket”. Az Egyezmény 16. cikkelye hatástalanítva lett a szovjeteknek tett ígéret szerint. Ld. *Christian Baechler*: *Gustave Stresemann (1878–1929). De l'impérialisme à la sécurité collective*. Strasbourg, 1996. 621–632. A mű megállapítja, hogy a szovjeteknek és a nyugatiaknak mondottak egybecsengtek a 16. cikkely nem alkalmazására vonatkozó német célokkal (623.).

12 1920 nyarán Csehszlovákia sokáig zárta, majd akadályozta a hadianyagok szállítását Lengyelország felé. Teschenen kívül is volt számos súrlódási pont a kétoldalú kapcsolatokban. Ld. *Alain Soubigou*: *Plus grave que Teschen? Javorina* (1922). *Bulletin de l'amitié Franco-Tchéco-Slovaque* 48(1998) 1. sz. 2–8. Ez az ügy, amely a Szlovákia és Lengyelország közti határt érintette, csak 1924. febr. 11-én rendeződött az utóbbi kárára a Nagykövetek Konferenciájának a döntése nyomán.

13 Ld. pl. *J.-N. Grandhomme*: i. m. 119. A könyv szerint két hét elegendő volt rá, hogy 1916 szeptemberében Erdély területén vasúton összpontosítsák a központi hatalmak 13 hadosztályát.

14 Ld. a kérdés franciául közzétett tanulmányai közül *Commandant Hans Sokol*: *La Marine Austro-Hongroise dans la guerre mondiale 1914–1918*, amelyet a korvettkapitány R. Jouan fordított németből. Az előszó a sorhajókapitány Adolphe Laurens munkája, aki a Haditengerészeti Vezérkar történeti szekciójának vezetője volt. (Párizs, 1933.)

lett tehát a magyar kérdésre, és persze gondoltak is rá. Gyakran latolgatták a tervezett agresszió módozatait, például az 1930-as évek elején, amikor felidéztek a közép-európai hadműveleteket (az akkori számítgatásoknak azonban csak kevés gyakorlati hasznát látták, amivel egyébként a Főparancsnokság is tisztában volt).¹⁵

Máshonnan nézve, a Magyarországgal kapcsolatos katonapolitika tanulmányozása lehetővé teszi, hogy megfigyeljük, miként foglalkozott közép-kelet-európai kérdésekkel az 1920-tól ténylegesen Pétain által vezetett francia katonai gépezet, továbbá, hogy tisztába jöjjünk azzal, hogyan hatott a Francia Hadsereg Közép- és Kelet-Európában 1916 és 1919 között felhalmozott tapasztalatának az öröksége. Ez utóbbi kapcsán rámutathatunk arra, hogy eltérés mutatkozik a francia katonai befektetések és a francia védelmi rendszer különböző szereplőinek a tényleges szándékai közt. Foch marsall szerepét már korábban érintettük, ám érdemes röviden visszatérni rá.

A francia politika három momentumát¹⁶ mutatjuk be ezúttal röviden, gondolatmenetünk megértetése végett.¹⁷

1. Az első epizód az, amikor Franciaország lemondott Magyarország megszállásáról, és magára vállalta a lengyel, csehszlovák, román, szerb, majd jugoszláv hadseregek védnökének a szerepét. A most bemutatandó folyamat jól illusztrálja, hogy milyen nagy különbség van a háború befejezése és az ellenségeskedések beszüntetése között. Egyrészt a lényegi döntések már 1918. október 7-én megszülettek, amikor Franchet d'Esperey-től egységeinek jelentős részét elvették, Berthelot-ra bízva azokat Ukrajna francia–román visszahódítása érdekében.¹⁸ Az a katonai eszköz tehát, melynek a központi hatalmak délkeleti irányból történő megtámadását kellett volna szolgálnia, megszűnt a továbbiakban létezni. A Bécs felé előrenyomuló szövetséges erők zöme, ennek következtében, szerbekből állt. Még a padovai fegyverszünet november 3-i aláírása, majd Románia november 10-i Németország elleni háborúba lépése előtt (volt azonban egy megállapodás a német megszálló erőkkkel, hogy elkerüljék az összeütközése-

15 Ld. a Külügyminisztériumból és a Service Historique de l'Armée de Terre-ből származó iratokból álló, Traian Sandu által kiadott dokumentumkötetet: *La Grande Roumanie alliée de la France. Une péripétie diplomatique des années folles?* Paris, 1999. 245–255. A dokumentum: SHAT (Service Historique de l'Armée de Terre) 7 N 3446., a Hadsereg Vezérkarának 1933. jan. 21-i feljegyzése „sur la conduite de la guerre en Europe centrale dans les différentes hypothèses de conflit”.

16 A momentum szót itt „időköz” és „alkalom, helyzet” jelentésben egyaránt használjuk, és jelentésbe belejátszik a szó fizikai értelmezése is, a „tehetetlenségi nyomaték”, ami figyelembe veszi a kapcsolatot egy test és annak tehetetlenségi tengelye között.

17 Azért, hogy megkönnyítsük az itt következő gondolatmenet kifejtését, a forrásokra való hivatkozások tekintetében visszautalok doktori disszertációmra. A mégis előforduló hivatkozások kiemelésével.

18 Az e döntésekre vonatkozó legfontosabb forrásokat közzétették: *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932*. I. Octobre 1918–Août 1919. Réd. Magda Ádám. Documents recueillis par Magda Ádám–György Litván–Mária Ormos. Bp. 1993. – *Majoros István: Párizs és Oroszország (1917–1919)*. Szekszárd, 1999. (IPF Kiskönyvtár 2.) A szerző emlékeztet az e döntést meghatározó katonai értékelések hiányosságaira.

ket visszavonulásuk idején) a szerb erők magatartása adta meg az alaphangot az elkövetkező hónapokra. Röviddel azután, hogy az adott területen megszabadultak a francia katonai szupremáciától, a szerbek a saját elképzeléseik szerint, lényegében tehát önhatalmúlag, egyedül kezdtek cselekedni: igyekeztek uralmuk alá hajtani a többi délszláv népet, harcolni kezdtek az olasz előretöréssel szemben, és gazdaságilag kizsákmányolták a megszállt magyar területeket. A területi annexió (és etnikai elnyomás), a frontális ellenállás a nagy ellenséggel szemben és a kisebb fosztogatások a maguk számára győztesi státust vindikáló elítéltek műve volt, amely Romániában is azon nyomban hatott, majd egyes elemeiben Csehszlovákiában és Lengyelországban is feltűnt. Ebben a négy esetben a francia hadsereg, noha ott tartózkodott a térségben, képtelen volt a katonai fejlemények irányát meghatározni, még ha az egyes országok hadserege sokat köszönhetett is – saját létét (túlélését) illetően – a francia segítségnek. Mint ismeretes, 1918. november 11-én, amikor hivatalosan is befejeződtek a harcok Európában, Románia és Magyarország közt viszont éppen hogy elkezdődött az ellenségeskedés. Romániát el kellett választani Szerbiától, hogy elkerülhetők legyenek az összecsapások a Bánátban. Közben Oroszország, Lengyelország és Csehország határainál továbbra is szóltak a fegyverek.

Bár a katonai helyzet önmagában is zavaros volt, a november 3-i és 11-i fegyverszünetből és a november 13-án Franciaország, Szerbia és Magyarország által Belgrádban aláírt katonai egyezményből fakadó jogi bizonytalanság szerepét szintén hangsúlyoznunk kell. Az első fegyverszünet csak a szövetséges csapatok maximális előrenyomulásának a déli határáról intézkedett, mely vonalat az olaszok határozták meg, s amely Magyarország déli részén és Erdély középső területein húzódott. A politikai hatalmat még a megszállt területeken is meghagyták Ausztria–Magyarországnak. Huszonnégy órával eltelve az egyezmény hatálybalépését, Olaszországnak sikerült nagyszámú hadifoglyot ejteni és fegyvert szerezni a felbomló ellenséges hadseregtől. Románia számára semmi különösebbet nem irányoztak elő, hiszen november 3-án még az osztrák–német fél oldalán viselt hadat, mivel a két birodalom haderőinek megszállása alatt állt. A német csapatok két hetet kaptak a térség elhagyására. November 11-én újra szóba került a német csapatok kivonása, de nem említették a délkeleti frontot. Franchet d'Esperey, aki november 7. óta tárgyal a magyarokkal, 13-án olyan egyezményt kötött velük, amely lehetővé tette számára, hogy minden nehézség nélkül behatoljon Magyarországra, tudomásul véve az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását és Magyarország mint különálló állam létét. Ekkor határozták meg az ország lefegyverzésének a körülményeit. Franchet azonban nem számolt sem a román és cseh étvággyal, sem pedig azzal, hogy milyen következményekkel jár majd, ha a franciák vagy a szövetségesek lemondanak a magyarországi jelenlétéről.¹⁹ A katonai egyezményt, aláírása után, a Quai d'Orsay szinte azonnal kétség-

19 Franchet kinevezte Troubridge brit admirálist a szövetséges dunai vízi erők parancsnokává, az Admirális azonban ellene volt a francia kezdeményezésnek, és megpróbált ellenállni. Később

be vonta, és Franchet d'Esperey olyan helyzetbe került, hogy nem tudta Franciaország „barátaival” betartatni akkor sem, amikor a fentebb említett katonai erőt a francia érdekek ellenében kezdték alkalmazni.

Franciaország, megfosztva a Duna-medencei események befolyásolásához szükséges katonai és jogi eszközöktől, nem tudta lefegyverezni Mackensen több mint 160 000 fős, indulás előtt álló hadseregét, amely Romániában, Bulgáriában és Szerbiában állomásozott. Párizs beérte azzal, hogy a valódi katonai eszközöknek szintén híján lévő új magyar kormányra nyomást gyakoroljon annak érdekében, hogy az internálja és fegyverezze le a német erőket. Ez azonban teljesen megvalósíthatatlan feladat volt. A francia csapatok néhány kilométerre északra szerbiai állomáshelyüktől hagyták elvonulni a visszahúzódó németeket. A magyarokat, akik a november 13-i döntések megvalósításához a francia katonai megszállásra számítottak, az a veszély fenyegette, hogy nem jutnak hozzá a német szénhez. Ráadásul megbízták őket azzal, hogy tartóztassák fel az 1916-os román támadás után Erdélyt „megmentő” német tábornokot. Az ország tehát zűrzavarba sülyedt, ezzel is gyengítve a franciaszimpatizáns Károlyi Mihály helyzetét, akinek politikai bázisán ekkorra már repedések mutatkoztak. A gyarmati csapatok formájában Dél-Magyarországon megjelenő francia haderő pedig nem volt éppen a legjobb állapotban.

Ezzel egy időben, 1918 novemberében–decemberében Franciaország lemondott arról, hogy támogassa a kettős monarchia délszláv lakosságára alapozott, Szerbiától elkülönült új jugoszláv állam létrehozását. Hosszú távon az volt tehát várható, hogy versengés alakul ki az Adriai-tengeren Olaszország és a nagy Szerbia között. S mivel az utóbbinak nem voltak különösebb tengeri érdekei, Franciaország Közép-Európába való eljutásának a lehetősége az Adriai-tengeren keresztül igen bizonytalannak tűnt. Ezt a november közepén hozott döntést követte a magyarországi katonai beavatkozásról való lemondás, ami látszólag angol nyomásra történt. Noha London valóban igyekezett gátolni a francia befolyás terjedését, a fontos katonai tényező e térségben Olaszország volt. A francia politika és különösen Clemenceau Róma iránti ellenséges érzülete azonban nem tette lehetővé egy olyan stratégia kidolgozását, amely figyelembe vette volna az olasz érdekeket Közép-Európában. Hogy elkerüljék a nagyobb összeütközéseket a főbb szövetségesekkel, Párizs hagyta, hogy a kisebb hatalmak többé-kevésbé az ő, illetve a győztesek nevében cselekedjenek. Hagyták ugyanakkor, hogy rosszul leplezett kakofónia alakuljon ki a francia katonai körökben: Berthelot tábornok arra számított, hogy a románok igényeinek a kielégítésével antibolsevista beavatkozásra lehet őket ösztönözni; a Budapesten állomásozó franciák megkísérelték a november 13-i egyezmény betartatását, a Prágában lévők támogatták az új helyi kormány által kidolgozott széles körű szlovák terveket, míg a Jugoszláviában tartózkodó francia hadsereg arra volt csupán képes, hogy megkísérelje biztosíta-

---

mégis belecselezett, elfogadva, hogy az admirális ellenőrizze a Dunát Belgrádtól felfelé. Ld. *Paul Kemp*: „My futile mission”: Capitain Vernon Haggard and the Danube flotilla, 1919. Imperial War Museum Review 1987. 2. sz.

ni az utánpótlást, leküzdvé az olaszok által állított akadályokat. Végül, a Bánátban preventív módon közbe kellett lépni a románok és a szerbek közti összeütközések megakadályozására.

Ebben a kezdeti időszakban több fontos jelenség is mutatta, hogy a közép-kelet-európai fejlődés nagymértékben eltért a franciaországitól. Míg Franciaország kimerült a hosszú háborúskodástól, a szerb, a román és a cseh kormányokat Közép-Európában korántsem érintette a háború ilyen súlyosan. Éppen ellenkezőleg: a belpolitikai erőforrások mozgósításának meglehetősen dinamikus időszakát éltek, és olyan eszközökhöz nyúlhattak, melyeket korábban, különböző okoknál fogva, nem vehettek volna igénybe. Franciaország számára a fegyveres megoldás egyet jelentett a mindig vadul ellenálló Németországgal szembeni súlyos veszteségekkel. Az 1918 novemberében Közép-Európában kezdődő új konfliktusok esetében viszont a veszteségek nem voltak olyan súlyosak, a kockázatok pedig nem tűntek olyan nagynak, mivel a három szóban forgó ország (Románia, Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) úgy vélte, győzelmes patrónusai biztosítják a helyzetét. Főként Franciaországra számítottak, amely nem tudott ugyan közvetlenül beavatkozni, ámde képes volt diplomáciai és egyéb nyomást gyakorolni, hogy megakadályozzon minden „rossz irányú kilengést”. Mivel Magyarország jogi helyzete roppant bizonytalan volt a békeszerződés hatálybalépéséig, a szomszédos hatalmak tetszésük szerint váltogathatták a katonai és a diplomáciai eszközöket anélkül, hogy mindez túlságosan önkényesnek tűnt volna. Foch marsall ezt jelezte is a románoknak 1919 júliusában, mondván: a nagyok kimerültek, náluk (mármint a románoknál) van most a cselekvéshez szükséges dinamizmus. Ilyen körülmények közt a kontinensen aratott francia győzelem dicsőségét ellenpontosztta, hogy a közép- és kelet-európai hatalmak megtapasztalhatták Franciaország kimerültségét és katonai gyengeségét. Arra is emlékeztetnünk kell, hogy a térség államai tudták, Németország továbbra is olyan partner, mellyel még legyőzött állapotában is számolni kell. Ha tehát a két világháború között elmondott, Franciaországot Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia vagy Lengyelország szülőanyjaként dicsőítő számos beszédet elolvassuk, tudnunk kell, hogy pusztán csak pózról van szó, mivel Franciaországot egyik itt említett állam sem tekintette katonai stratégiája kiindulópontjának (ami egyébként teljesen jogos is volt a részükről!). Ezek a beszédek arra is rávilágítanak, hogy az említett államok vezetői mennyire megértették a francia közvélemény és az elit egy része által mélyen átértzett szükségletet, hogy egy ilyen dicsőséges tükörben lássák magukat.²⁰

2. A francia katonapolitika általunk másodikként felidézett kérdésköre a békekonferencia által végül elvetett közép-európai regionális leszerelés ügye, a döntés következményeinek a bemutatásával együtt.

²⁰ Ld. pl. a román parlament elnöke által francia kollégájának 1919. nov. 29-én írt levelet, melyet dec. 19-én olvastak fel a Képviselőházban (a Nemzeti Levéltár fentebb idézett doboza, 12. törvényhozási ciklus, dec. 19-i ülés, 2. oldal).

Az első időszakban a francia kormány, a *Nemzetek Szövetsége* létrehozásának a perspektívájában felvétette a leszerelést a békekonferencián tárgyalandó témák közé. De mint ahogyan a többi ezzel összefüggő esetben is történt, Clemenceau más szinten is manőverezett: Léon Bourgeois-t tolta előtérbe, mint aki ennek az egyetlen ügynek a felelőse. Ez az ügy azonban valójában csak egyik eleme volt annak az átfogó alkufolyamatnak, melynek homlokterében a Németországgal szembeni biztonság megteremtése, Németország katonai meggyengítése állt. Hiába rendelkezett tehát jól megalapozott állásponttal a leszerelés és a kollektív biztonság kérdéseiben, 1919. február 3-tól Franciaországnak mégis nehézségei támadtak a *Nemzetek Szövetségének Bizottságában* (Commission de la Société des Nations) az általa alkalmazott tárgyalási technika miatt. Világossá vált ugyanis, hogy a *Nemzetek Szövetsége*vel kapcsolatos engedményeket abban a reményben tették, hogy más ügyekben ellentételezést kapnak. Erről azonban Léon Bourgeois-t nem tájékoztatták. Amikor Franciaország lemondott a nemzetközi fegyveres erőről és a kölcsönös katonai ellenőrzésről, olyan diplomáciai lépést tett, amely nagyon fontos következményekkel járt Közép-Európában. Kezdetből fogva világos volt ugyanis, hogy a térséggel kapcsolatban nincs semmiféle amerikai vagy angol biztonsági garancia. Félretéve tehát a kölcsönös bizalmi intézkedéseken nyugvó „modern” leszerelést, Franciaország implicit módon katonai szerepvállalásra kötelezte el magát Európa közepén, melyet nem hagyhatott nyitva a várható német expanzió előtt.

Május közepén, amikor a Békekonferencia katonai szakértőit megbízták az osztrák, magyar és bolgár békeszerződés katonai pontjainak a kidolgozásával, a szakértők közvetlenül is szembesültek a Duna-régió leszerelésének a kérdésével. Márpedig a Németországról szóló vita után, melyet Lloyd George sugalmazása és Clemenceau erre történt reagálása alapján döntöttek el, nehéznek bizonyult a feladat. Május 21-én négy tábornok, a francia Belin, az amerikai Bliss, az olasz Cavallero és a brit Sackville-West jelentést adtak át, melyben javaslatot tettek a maximális létszámküszöbre és az engedélyezett nagy egységek (maximális és minimális) összetételére. Elhatározták, hogy felemelik a *Szövetséges és Társult Hatalmak Főtanácsa* (Conseil Suprême des Puissances Alliées et Associées) által meghatározott küszöbértékeket. Lengyelországra és Romániára vonatkozóan is felállítottak ilyen küszöböket, akárcsak a többi ország (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Bulgária, Görögország) esetében. Engedélyezték viszont, hogy ezen túl – a szovjet fenyegetésre való tekintettel – a *Nemzetek Szövetségének* ellenőrzése mellett még további haderőt is felállítsanak. Az új államok törekény helyzetét ismerve a tábornokok a közrend fenntartása céljából szintén számításba vették a hadseregeket, és esetleges helyi konfliktusok kitörésétől is tartottak. A globális és egyenlőségre törekvő megközelítése miatt újító javaslat azonban nem valósult meg. A politikusokban nem volt meg ugyanis az akarat, hogy rákényszerítsék a korlátozásokat a szóban forgó hatalmakra, akik képviselői azonnal kihangsúlyozták a szuverenitáshoz való jogukat, a külső fenyegetéseket, a győztes nemzetek egyenlőségét. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ezúttal sem tett semmilyen erőfeszítést a leszerelés érdekében, mely-

nek az őket közvetlenül érintő tengeri vonatkozása igen korlátozott volt. Mindazonáltal érdemes kiemelni az üggyel megbízott katonai vezetők véleményazonosságát, mivel ez a technikai konszenzus megelőzte a „bizalmi intézkedéseket”, majd pedig a létszámcsoökkentéseket e térségben, melyeknek a megvalósulására az 1980–1990-es évekig várhatunk majd...

Az elvégzett munkát azonban a békeszerződések megkötésekor felhasználták, és megtartották a térségben esedékes leszerelés esetén alkalmazandó küszöbértékeket is. Elfogadtak tehát bizonyos kényszerítő technikát a hadseregek szervezésénél, a létszámcsoökkentéseknél és a hadianyagok korlátozásánál (a Németország számára előírányzott minta szerint). De helyi szinten katonai aránytalanságok keletkeztek. Az aránytalanságok azonban nem voltak elegendők ahhoz, hogy az e térségben negatívan érintett országok, mint katonai tényezők megszűnjenek hatni, pontosan úgy, ahogyan a német esetben is történt. Mindazonáltal itt, a német esettel ellentétben, a végül mégiscsak meghozott intézkedések rontottak a térség stabilitásán, mert nem küszöbölték ki, hogy bizonyos országok gyenge helyi ellensúly mellett és főként elég komolytalan módon katonai eszközöket is alkalmazzanak. Egyik szóban forgó hadsereg sem volt képes ellenállni komoly ellenségnek, viszont ezek a hadseregek felerősítették a nagy nemzetekkel egyenlő nemzeti szuverenitás illúzióját, és még az esetben is növelték a feszültséget az illető országok között, ha azok elvileg egymás szövetségeseinek számítottak. Ebben a tekintetben a Békekonferencia katonai szakértői által tett javaslatok jóval többet jelentettek egyszerű technikai ajánlásoknál, ahogy ezt ők maguk is jól megértették. A nagy szövetségesek álláspontja nagyon kétértelmű volt, mivel egyrészt némelyek, mint Franciaország, a katonai szövetségek elvével operáltak (legalábbis a nyilvános beszédekben), 1919. augusztus 11. óta ugyanakkor nem rendelkeztek osztrák és magyar területeken a beavatkozás jogával.²¹

A francia politika e második kérdéskörének a vizsgálata jól mutatja a francia álláspont ellentmondásait. A leszereléssel kapcsolatos meghátrálásokat kudarcként lehetne értelmezni. Látnunk kell azonban, hogy a francia tárgyalók, és főként Clemenceau mennyire alárendelt jelentőséget tulajdonított ennek a témának. A párizsi vezetők nyilvánvalóan nem értették meg a kérdés jelentőségét Közép-Európában. Mindamellet nem választották a helyi partnereikkel való katonai együttműködés útját sem. Amennyiben az első epizód tanulmányozása azt a politikát illusztrálta, amely a közép-kelet-európai „győztesekre” hagyta a helyi kezdeményezést, úgy a második epizód vizsgálata jelzi, hogy Franciaország valójában nem is törekedett egy olyan rendszer kialakítására, amely szerződések által lehetővé tette volna számára, hogy törvényesen beavatkozzon Közép-Európában. Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy Franciaország, akárcsak a többi nagyhatalom, határozottan távol tartotta a kis „szövetségeket” a legyőzöttek

21 Erre az eredményre vezetett, hogy hatályon kívül helyezték azt a rendelkezést (eredetileg szerepelt a békeszerződések katonai pontjai között), amely visszautalt az 1918. nov. 3-i fegyverszünet 1. fejezetének 4. §-ra. A döntést a magyarországi Tanácsköztársaság bukása után hozták.

katonai ellenőrzésétől, ami azt bizonyítja: nem kívánta őket olyan, akár jelképes hatalommal sem felruházni, ami azt a benyomást kelthette volna, hogy a „nagyok” és a „kicsik” egyenlő helyzetben vannak. Ahogyan Berthelot tábornok Romániával kapcsolatban megismételte, sok vezető számára az lenne a legjobb, ha Franciaországnak szép „gyarmatokat” adnának Közép-Kelet-Európában. Márpedig egy gyarmat nem tarthat igényt az anyaországgal való egyenlőségre. Nyilvánvaló tehát, hogy a leszerelés kérdése a béketárgyalásokon számos utat nyitva hagyott a francia politika számára Közép-Európában. Az elkövetkezendők megmutatták, hogy milyen nagyfokú volt a francia habozás. És ennek következtében világosabban látszik a békéről tárgyalók szellemi nyitottsága, mivel a békerendszer önmagában nem volt annyira zárt rendszer, mint amilyennek később tartották. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, a győztesek úgy tervezték, hogy 1919-es döntéseik majd csupán a nagyhatalmak közti folyamatos tárgyalások révén, hosszú megegyezési folyamat során valósulnak meg. Az amerikaiak teljesen egyetértettek ezzel a dinamikus elképzeléssel. A nemzetközi környezet azonban időközben megváltozott, és az elfogadott szövegek korlátozó béklyókká váltak, ezt pedig nem látták előre. A fentebbi okoknál fogva Közép-Európában 1919-ben általános volt az instabilitás, és Franciaország a maga egyre korlátozottabb helyi eszközeivel ehhez a bizonytalan fejlődéshez próbált meg alkalmazkodni.

3. A harmadik tárgyalandó epizód a magyarországi ellenforradalmi hatalom megteremtése és az 1920 nyarán lezajlott titkos tárgyalások közti összefüggéshez kapcsolódik.

Ezt a kérdéskört csak röviden érintjük. 1919 augusztusában *Szövetségesközi Katonai Misszió*ként (Mission Militaire Interalliée) a *Felső Tanács*ot (Conseil Suprême) képviselő tábornokok egy csoportja Budapestre települt át. Ez a misszió úgy rendelkezett főhatalommal, hogy nem voltak meg hozzá az eszközei. Franciaország, képviselője útján, támogatta Horthy hatalomra kerülését, engedték, hogy létrehozza hadseregének a magvát a franciák által elfoglalt területen Szeged körül, Magyarország déli részén (ez a terület egyébként a románok és a szerbek közötti ütközőzóna szerepét töltötte be). Ezzel egy időben, miközben Franciaország bizonytalanul bár, de támogatta a Magyarországgal szembeni román politikát és a csehek katonai megerősödését, a francia tisztek egy része 1919 tavaszától úgy vélte, fontos lehet egy esetleges magyar–lengyel katonai együttműködés a vörös oroszokkal szemben. Közben a francia katonai vezetőknek erősen megoszlott a véleményük a hivatalosan Franciaország szövetségeseiként számon tartott (szerb–horvát–szlovén királyságbeli, román, csehszlovák és lengyel) hadseregekkel kapcsolatban. Amikor tehát a *Vörös Hadsereg* Lengyelországot fenyegette, főként pedig 1920 nyarán, azok a tervek, melyek Magyarországot a francia politikát támogató bázisként kívánták felhasználni, újra erőre kaptak. A dicsőséges varsói csata azonban megváltoztatta a perspektívákat, és ennek folytán a magyar–francia közeledést végül elejtették. Ez Millerand és Paléologue szélesebb elképzeléseibe is beleillett, melyek részben a fehér oroszok és a lengyelek közötti együttműködéssel kapcsolatos reményeken ala-

pultak. Tudjuk, hogy 1920 szeptemberétől a Quai d'Orsay-én irányváltás következett be, ami hamarosan megnyilvánult az előbb említett ügyben is. Emlékeztetnünk kell rá, hogy Foch csoportját bevonták a magyarokkal folytatott titkos katonai megbeszélésekbe, és a francia katonai struktúra bonyolultsága lehetővé tette, hogy elhitessék Budapesttel: a francia vezérkarral tárgyalnak. A francia–magyar tárgyalásoknak ez az aspektusa visszavezet bennünket Franciaországnak közvetlenül a háború után a térségben képviselt katonapolitikájának a kérdéséhez. Azzal összegezhethetjük a harmadik epizód rövid áttekintését, hogy Franciaország 1919-ben még nem alakított ki végleges politikát Közép-Európa stratégiai kérdéseiben. A Magyarországgal kapcsolatos francia katonapolitika a rövid áttekintésének befejezéséhez arra is szükség van, hogy számba vegyük a valóságosan felhasznált eszközöket: a katonai eszközt, a logisztikát, továbbá a helyi körülmények nyomán követését és tanulmányozását.

*

Hogyan ítéljük meg ilyen körülmények között a Közép-Kelet-Európával való katonai együttműködés francia politikáját, és ennek részeként, hogyan értékeljük Párizs katonapolitikáját? Guelton ezredes hangsúlyozza, hogy ellentmondás van egyfelől a katonai missziók által szerzett benyomások, másfelől a felhasznált eszközök és a francia hatóságok szándéka között. A magyar eset kapcsán meg kell még vizsgálnunk néhány jól körülhatárolható tényezőt, melyek lehetővé teszik Franciaország Közép-Kelet-Európa-politikájának a jobb megértését. Az alábbi összegzésben négy fontos kérdésre hívjuk fel a figyelmet.

a) Mivel Franciaország már a világháború vége előtt jelen volt katonailag a térségben, 1918 novemberétől felvetődött a katonai vezetők közötti együttműködés kérdése Közép-Kelet-Európában. Nyilvánvaló, hogy egyes csoportjaik szemben álltak egymással, és hogy a helybeli tevékenységüket irányító struktúra egyes részei (Vezérkar, Foch, Franchet-d'Espercy, közvetlenül maga Clemenceau, *Tengerészeti Minisztérium*) nem mindig ugyanazokat a célokat követték. Ezek az ellentétek utóbb gyakran felszínre is kerültek, és a francia katonai vezetők közti kölcsönös torzszalkodás éveken keresztül fennmaradt. A katonai missziók kétoldalú keretben folytatták tevékenységüket. A helyben szerzett tapasztalatokat a több száz tiszt visszatérése után a maga teljességében nem hasznosították a következő generáció felkészítésében. A francia hadsereg nem teremtette meg a közép-kelet-európai térséggel létrejött kapcsolatában bennerejlő lehetőségek kihasználásának a feltételeit sem 1918–1921-ben, sem később, pedig ezt költségvetési ráfordítás nélkül, a rendelkezésére álló eszközökre alapozva igazán megtehetné volna.

b) Intervenció végrehajtásához, amit, mint látni fogjuk, egy ideig valóban fontolgattak, megfelelő utánpótlást kellett kiépíteni. A gyakorlatban két lehetőség kínálkozott. Az első Németország megtámadása vagy egy annak területén keresztül végrehajtott támadás. A második eshetőség, ami Közép-Európában közvetlenül a háború után a legvalószínűbb volt, egy olyan konfliktus, melyben Németország semleges marad, mint a lengyel esetben 1920-ban. Ez esetben, mint fentebb is láttuk, nem voltak meg a francia fellépés tengeri és szárazföldi

feltételei. A Németországon való áthaladás kérdése szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk a következő pontot.

c) A katonai tervek és a kiképzés meghatározzák a katonai eszköz alkalmazásának módját. A harci állományt és a hadianyagot akkor lehet mobilizálni, ha mindenki tudja, hogy mit és mikor kell tenni, és ha a gépezet jól össze van hangolva ahhoz, hogy alkalmazkodhasson a körülményekhez. Márpedig ellentét állt fenn egyfelől a T-terv (1920. május–1921. május), a P-terv (1921. június–1923. március) és az A-terv (1924. január–1926. június) között,²² melyek mind német területen végrehajtott támadást irányoztak volna elő, másfelől a Nagy Egységek (IGU) taktikai alkalmazását szabályzó 1921-es Átmeneti Utasítás közt is, mely utóbbi oly mélyen bevésődött a francia katonai vezetők tudatába, hogy Weygand, aki egy ideig a *Hadi Főtanács* (Conseil supérieur de guerre) alelnöke is volt, hiába próbálta 1931-től megváltoztatni a dolgok állását.²³ Az elfoglalt Németországgal kapcsolatban kellett volna a mozgékonyság szempontját először érvényre juttatni. 1921 márciusában, a Németország engedelmességre szorítása érdekében tett első francia katonai beavatkozások idején az utánpótlás számos nehézségbe ütközött. 1922 júniusában pedig Párizs elvetette a Ruhr-medencét bekerítő *Rajnai Hadsereg* és a Ruhr-vidékre csapást mérni képes mobil haderő felállításának a tervét. Végül, az 1923. január 11-i gépkocsizó hadművelet nagyrészt rögtönzés volt ugyan, mégis siker koronázta. A gépjármű-szolgálat későbbi fejlődése – amit egyébként Párizs gyanakodva szemlélte – egyedül csak a *Rajnai Hadsereg*re korlátozódott. Pedig ez volt a mobilitás alapját képező katonai eszköz. Ezt a tényezőt azonban lebecsülték. A 121. gépkocsizó század 1930 áprilisában eltűnt, tapasztalatai pedig vagy tizenöt évre a feledés homályába merültek.²⁴ A vázolt kronológia világosan mutatja a francia főparancsnokság kezdeti tétlenségét, majd – Degoutte és Guillaumat tábornokok tehetetlen nekibuzdulásai ellenére is bekövetkező – hírhedt elmeszesedését. Amint a Ruhr-vidék megszállása körüli 1924-es viták is jelezték, úgy tűnik, hogy a megszálláshoz ragaszkodó Pétain-csoport lényegében a katonai határ áthelyezését választotta a mozgékonyság helyett. Igen tanulságosak e kérdésben a *Hadi Főtanács*ban legkésőbb 1922-től lezajlott viták.

d) Foch volt az, aki e vitákban a leghevesebben védte a mozgékonyság szempontját. Foch elfogadta a Ruhr-vidékről való kivonulást azzal a feltétellel, hogy Franciaország megtartja a támadást lehetővé tevő hídfőállásait. És ő az, aki kigúnyolta a Pétain által javasolt határvédelmet, emlékeztetve rá, hogy modern fegyverekkel végrehajtott támadás esetén nem lehet megvédeni Strasbourgot az ellenség tüzétől. Foch szerint tekintetbe kellett venni az ellenséges területek

22 Ld. pl. Jean Doise–Maurice Vaïsse: *Diplomatie et outil militaire 1871–1969*. Paris, 1987. 277.

23 Ld. erre Frédéric Guelton *Le général Weygand, vice-président du Conseil supérieur de la guerre, 1931–1935 c. doktori értekezését* (Sorbonne Paris I, 1994.); valamint *Uő: Le „journal” du général Weygand 1929–1935*. Montpellier, 1998.

24 Ld. Jacques Bariéty: *Aux origines de la manœuvre automobile et de la circulation routière. Le train à l’Armée du Rhin. 1919–1929*. *Revue historique des Armées* 5(1978) 3. sz. 105–134.

megszállását és a veszteségeket, míg Pétain politikai játszmába kezdett, amikor a felesleges támadásban meghaló katonák védelmében emelt szót. A *Hadi Főtanács* azonban csak egyike volt a döntéshozó fórumoknak, és Pétain tudta, hogyan kell megkerülni ezt a szervet. Láttuk, hogy már a *Hadi Főtanács* elhatározása előtt a mozdulatlanságot választotta. Foch-nak nem volt semmilyen hatalma a francia katonai hierarchiában: nem adhatott parancsot, és nem oszthatta fel az eszközöket. Legfeljebb csak befolyása volt, amit a politikusok és a katonák, ha úgy kívánták, esetleg felhasználhattak. Amikor Varsó veszélyben forgott, Foch éppen a szabadságát töltötte. 1920. július 29-én katonai egyezményt írt alá a belgákkal, 1923-ban hivatalos látogatást tett Varsóban és Prágában, de a szavain kívül más fegyvere nem volt. Cselekvési eszközei roppant korlátozottak voltak. Clemenceau-val való 1918. őszi összezördülése óta a presztízsén kívül más hatalommal nem rendelkezett, szinte „aranykalitkában” élt. 1919. június végéig a miniszterelnök megfosztotta őt minden információtól olyan fontos kérdésekben, mint a Saar-vidék sorsa, pedig szüksége lett volna ezen értesülésekre, hogy megszervezze a válaszcspást, ha Németország felújítja a harcokat.

A versailles-i béke aláírása után Foch több intézkedést javasolt, melyeket a kormány, ha éppen úgy ítélte meg, elfogadott. 1920. január 10-én, vagyis a versailles-i szerződés hatálybalépésekor, meg kellett kezdeni Németország ellenőrzését, és erre az időpontra a szövetségesközi ellenőrző szervek és a polgári nemzeti hatóságok viszonyát is világosan meg kellett szabni. Márpedig azt az elképzelést, hogy a német *Szövetségesközi Katonai Ellenőrző Bizottság* (Commission Militaire Interalliée de Contrôle, C.M.I.C.) a *Szövetséges Főparancsnokságtól* függjön, az 1919. júliusi vitákban diszkréten elvetették. Olyan intézményi kereteket kellett tehát gyorsan találni, melyek lehetővé teszik, hogy megvalósuljon az ellenőrzés, meghatározva egyebek közt a szövetségesközi parancsnokság szerepét is. Nehéznek tűnt napirendre tűzni e parancsnokság megszüntetését, tekintettel a szerződések alapjául szolgáló együttműködés szellemére. Foch természetesen aggódott a saját sorsa miatt. 1919. október 28-án a *Felső Tanács* megvitatta a marsall egyik levelét a témáról, és meghallgatta az érveit is. Foch kérte, mentsék fel a szövetséges főparancsnoki tisztség alól, és hozzanak létre egy új, szintén szövetségesközi szervet, amely a német békeszerződés hatálybalépésekor kezdene működni. Clemenceau és Foch azt javasolták, hogy a *Békekonferencia Felső Tanácsának* a tevékenységét folytató *Nagykövetek Konferenciájának* (Conférence des Ambassadeurs) a munkáját katonai szakértők segítsék, mivel a *Szövetségesközi Ellenőrző Bizottságok* (Commissions de contrôle interalliées), a *Népszavazási Bizottságok* (Commission de plébiscite) és a népszavazások körzetébe küldött kontingensek parancsnokai bizonyára katonai természetű kérdéseket is felvetnek majd a Békekonferencia nyomán felállított (polgári) főhatóságoknak. Az elképzelés szerint a katonai szakértőknek a szövetségesközi testülete tökéletesen tovább tudná vinni a szövetséges *Hadi Főtanács* (Conseil supérieur de la guerre) munkáját (Katonai, Tengerészeti és Légügyi Képviselők), bevonva abba Belgium, Lengyelország és Csehszlovákia képviselőit is. Érdekes az iménti lista, hiszen nem szerepelnek benne a románok és a jugoszlávok,

akiknek a hadseregei pedig ekkor még mindig Magyarországon tartózkodtak. A marsall azon visszatérő gondolata, hogy a szövetség Franciaország és Németország két keleti szomszédja között szükségszerű, világos és a szövetségközi együttműködéshez alkalmazott megfogalmazást nyert. Ehhez az együttműködéshez ugyanis a már felszínre került összes nehézség ellenére is ragaszkodott.

Foch még ennél is tovább ment, amikor azt kérte, hogy a Versailles-ban ülésző jövőendő szövetségközi szervezetet olyan hatalommal ruházzák fel, mellyel ő maga is csak nagyon rövid ideig, 1918 februárjában rendelkezett, amikor Katonai Képviselő volt a (szövetségközi) *Hadi Főtanácsban*, és kinevezték a *Végrehajtó Bizottság* (Comité exécutif) élére. A marsall azt igényelte, hogy szükség esetén legyen joga cselekedni és parancsokat adni a szövetséges katonai erőknek. Bizonygatta, hogy ha a *Felső Tanács* vagy a *Nagykövetek Konferenciája* nem rendelkezik ilyen katonai eszközökkel, semmilyen döntést nem lehet majd végrehajtani. A diplomaták, még mielőtt a lényegről határoztak volna, leszögezték, hogy a katonák semmilyen kezdeményezést nem tehetnek, csak az ő kérésükre cselekedhetnek. Clemenceau támogatta Foch javaslatát, előrevetítve, hogy Németország hamar kihasználhatná a *Szövetségközi Parancsnokság* megszüntetését. Kérte továbbá a *Felső Tanácsot*, hogy vegye számításba azt a súlyt, melyet a marsall neve és tekintélye jelent. Clemenceau persze nem akarta, hogy Fochnak bármilyen különleges hatalmat adjanak, egyszerűen csak ki akarta használni a szimbólumban rejlő lehetőségeket.

A brit Eyre Crowe nyomósan találta ezeket az érveket, és úgy nyilatkozott, hogy gyakorlatilag éppen Foch az, aki előkészíti az angol csapatok vasúti elszállítását a népszavazások körzeteibe; és szövetségközi együttműködés nélkül egy ilyen logisztikai kérdést is nagyon nehéz lenne megoldani. Hajlott tehát a francia javaslatok támogatására. Foch és a *Versailles-i Szövetséges Katonai Bizottság* (Comité militaire allié de Versailles, C.M.A.V.) hatásköre végül meglehetősen szűkre lett szabva. Foch és Clemenceau együttes (tudomásunk szerint a francia katonai hatóságok megkérdezése nélkül született) kezdeményezésének volt tehát köszönhető, hogy a francia katonai diplomácia 1919. tavaszi és nyári ügyletenkedései és gyengesége ellenére fennmaradt egy szövetségközi katonai szervezet. A *Versailles-i Szövetséges Katonai Bizottság* 1920. január 10-én kezdte meg tevékenységét Foch marsallal az élén, de a kis szövetségeselek részvétele nélkül. Nagyon csekély hatalommal rendelkezett, mivel léte a Szövetségeselek egyetértésétől és azoktól az eszközöktől függött, melyeket az egyes tagállamok a rendelkezésére bocsátottak.

Foch-t kétségkívül többször is eszközként használták egyes politikusok 1924–1925-ig. Feljegyzéseiből kiderül, hogy nem ő mozgattott másokat, sokkal inkább őt mozgattott mások. Öregén és elszigetelten – Pétain-nel ellentétben – soha nem játszott ki a politikai kártyát. Fő pártfogoltját, Weygand-t hamarosan Levante térségébe vezényelték. A tényleges hatalmat tehát Foch elvesztette, mint ahogy részben az azt hivatalosan gyakorló intézmények, nevezetesen a *Hadi Főtanács* is elvesztette befolyását, amely ezután arra volt képes csupán, hogy részlegesen fékezze a Pétain által elindított folyamatokat. Nehéz azonban

a kérdést tisztázni, mivel a marsall többnyire önmagát is fedezve cselekedett. Ilyenformán remélem, hogy írásom címe indokoltnak tűnik. Az illúzió szó, ami a francia katonapolitikát Magyarország és a térség irányában meghatározta, nemcsak Magyarország szomszédjainak, Franciaország „szövetségeseinek” a lehetséges szerepére vonatkozik, de főként magát a francia politikát jellemzi. A francia katonai vezetés ugyanis olyan döntéseket hozott, melyek megelőzték a diplomácia és a stratégia politikai vezetők által meghatározott irányváltásait. A hadászati törekvések összehangolásában a Quai d'Orsay által játszott szerepről ezúttal nem szólhatunk, de az eddig elmondottak lehetővé teszik, hogy erre a témára is ráirányítsuk a figyelmet. A kormányfők támadó jellegű tehetetlen nekibuzdulásai²⁵ és a „katonai eszköz” fejlődése egy további kérdést is felvet: hogyan magyarázhatjuk a hadsereg pétainista vezetésének döntéseit? Mekkora szerepe volt az intézményi, társadalmi és politikai pozíciók megerősítésének, és mennyire esett a latba a katonai koncepció? (Ez alkalommal pontosabban meghatározhatnánk a katonai „házak” [csoportok] fogalmát is.) Az a tény, hogy Pétain kiváló kapcsolatokat ápolt a baloldali és a jobboldali politikusokkal egyaránt, ad e kérdések megválaszolásához bizonyos támpontot.²⁶

Az elmondottakból tehát az illúziók erejére is következtethetünk. A hivatalos francia és magyar propaganda, sőt maga a történeti szakirodalom is a francia hivatalos körök által hangoztatott tételeket ismételte Franciaország Magyarországgal és általánosan Közép-Európával kapcsolatos politikáját illetően. A mítosz ereje tagadhatatlan. Ez azonban nem változtat azon, hogy úgy kell a dolgot elemeznünk, ahogy valójában megestek.

Fordította: Kecskés Gusztáv

25 Hangsúlyoznunk kell, hogy a támadó szellem csak igen rövid ideig jellemezte a francia hadsereget, és az expanzionista hagyomány nem is volt jelen Franciaországban Napóleon óta. Márpedig az egyik felmerülő kérdés éppen arra vonatkozik, hogy milyen kapcsolatot láttak a politikusok és a katonai vezetők a külföld felé irányuló támadás és a területi expanzió között. Ha összemossuk a két fogalmat, lehetetlen lenne az első megvalósítása Franciaországban az 1914–1918-as vészvesztés után.

26 Jacques Nobécourt *Le Colonel de La Rocque (1885–1946) ou les pièges du nationalisme chrétien* c. életrajzi művében (Paris, 1996.) számos nagyon érdekes adalékot találunk a hadsereg és a politika kapcsolatának a mélyebb megértéséhez. Martin S. Alexander más szemszögből már megközelítette a kérdést. Ld. *Loyalität, Autorität und Disziplin: Die französische Militärelite seit 1914 zwischen Professionalismus und Politik* c. tanulmányát. In: *Politischer Wandel, organisierte Gewalt und nationale Sicherheit. Beiträge zur neueren Geschichte Deutschlands und Frankreichs. Festschrift für Klaus-Jürgen Müller*. Ed. Ernst Willi Hansen–Gerhard Schreiber–Bernd Wegner. München, 1995. 111–129.

PAUL GRADWOHL

FRENCH MILITARY POLICY AND HUNGARY IN THE EARLY 1920S:
THE ILLUSTRATION OF AN ILLUSION

The article is part of a greater work entitled 'Genèse et mise en oeuvre du contrôle militaire interallié en Hongrie: un exemple de politique militaire française au centre de l'Europe en 1918–1927'. Following a thorough examination of military and diplomatic archival evidence as well as scholarly works on the topic, the author draws the conclusion that a revision is necessary of opinions held by both the public and historians concerning France's policies towards Central and Eastern Europe after the First World War – and in particular towards Hungary and the states of the Little Entente. Indeed, he even shows that the current interpretation is the result of conscious propaganda on the part of French, Hungarian, Romanian, Czech and Yugoslav officials.

That the artificial appreciation in the value of Central and Eastern Europe as an element in France's security policy towards Germany can be explained on the one hand by the ending of the alliance with the Americans and the British (1920) and, on the other, by an attempt on the part of the French elite to preserve the glory and rhetoric of France's victory in the war despite the changes in the security situation. The illusion of an acknowledgement of this came in the public speeches of the leaders of the states established or expanded with the support of the French government, namely Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia, whose words expressed the gratitude of their peoples to France.

The author examines the special position assigned to Hungary in France's defensive system, in order to draw conclusions concerning French military policy towards the region as a whole. The presentation of the issue cites three historical 'moments':

1. On 7 October 1918 the French leadership decided to re-deploy most of its troops stationed in the Balkans to the Soviet/Russian front; it thus gave up the idea of occupying Hungary. Later on, therefore, it did not have the capacity to exert any real influence on political events in the Danube basin. It had no choice but to allow the smaller powers of Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia to act independently. Aware of France's military weakness, the governments of these countries did not consider France to be the starting point for the military strategies – despite their public statements to the contrary.

2. The author also points to the far-reaching consequences of regional disarmament in Central Europe. France initially supported such plans, but in the end consented to their removal from the peace conference agenda. Thus France renounced an international armed force in the region and reciprocal military controls. However, since it was evident from the outset that there would be no American or British security guarantee for Central Europe, France implicitly committed itself to a military role, because it could not accept the possibility of German expansion in the area. Still, under the terms of the peace treaty, France – just like the other great powers – had no legal right to intervene in the affairs of Austria or Hungary. Indeed, it made no attempt to acquire such a right.

3. In 1919 France had still to formulate a final position on the strategic issues of Central Europe. The author demonstrates this by referring to the secret Hungarian–

French negotiations of the summer of 1920. These discussions held out the possibility of Hungary becoming a state supportive of France in the region.

Finally, the author reveals several further factors that reduced the likelihood of a French military presence in Central Europe: the French military leadership failed to make any real use of its experience in the region during the First World War; the peace treaty did not permit French troops to cross Germany in order to reach the region; in Paris, under Marshal Pétain's leadership, the prevailing view was that the mobility of forces was of no great importance.

During the period in question, the military decisions taken by the French leadership concerning Central Europe preceeded – unannounced and then public – changes in policy and also set the potential limits of any such changes.

SZALAI MIKLÓS

**Részletek ifj. Andrássy Gyula politikai
naplójából (1907–1913)**

A napló története

Az itt következő feljegyzések a dualizmus egyik legjelentősebb politikusa, ifj. Andrássy Gyula gróf (1860–1929) politikai naplójának részletei. Andrássy 1907–1917 között szinte naponta diktálta feljegyzéseit Kónyi Manónak, az országgyűlési gyorsiroda volt főnökének, az Andrássy-család régi bizalmasának. A bekötött naplók eredetileg tizenkét főlíó kötetet tettek ki. Akkor azonban, amikor Andrássy az „őszirózsás forradalom” után kialakult politikai légkörben – közismerten konzervatív, s németbarát politikusként – nem érezte többé biztonságban magát és 1919 elején Svájcba távozott, a Naplókat nem tudta magával vinni és azokat nővérére, Batthyány Lajosné grófnéra bízta. Az utóbbi Teréz körúti palotájából azonban, amikor beszállásolták oda a Lenin-fiúk egyik különítményét, hét kötet végül eltűnt. A hazatérő Andrássy sokáig nyomozott az eltűnt kötetek után, ám nem lelt a nyomukra. A megmaradt öt kötet Andrássy Gyula, majd özvegye, Zichy Eleonóra grófnő birtokában volt, a két világháború között publikáltak is belőlük egyes részleteket. Még maga Andrássy tette közzé a koalíciós korszakból származó bizalmas feljegyzéseit az általa finanszírozott és Milotay István által szerkesztett *Magyarság* című újság hasábjain 1924 novemberében. Andrássy halála után az emlékének ápolására létrejött *Országos Andrássy Bizottság* pedig elhatározta a napló teljes szövegének publikálását, amiből azonban csak annyi valósult meg, hogy 1934-ben a Bizottság megbízásából Pethő Sándor – Andrássy régi híve és a család bizalmasa – a *Magyar Szemle* hasábjain megjelentette a Napló egy kicsiny – bár érdekes – részletét, amely Andrássy és Ferenc Ferdinánd trónörökös találkozását örökíti meg. A második világháború alatt Kónyi Manó leszármazottai Angliába emigráltak és magukkal vitték a Napló egy meglehetősen terjedelmes, kb. 500 oldalnyi legépelt részét (valószínűleg egy másolatot).

A Napló 1945 után, amikor már Andrássy özvegye sem élt – a család számos más iratával, id. és ifj. Andrássy Gyula, valamint Károlyi Mihály levelezésével együtt – a tiszadobi Andrássy-kastélyból, ahol megtalálták, a budapesti *Országos Levéltár* birtokába került; itt őrizték a P4 szekcióban. Az ötvenes években így több történész – mindenekelőtt Dolmányos István, a koalícióról szóló munkáiban – forrásként használta is. 1956-ban azonban, amikor a forradalomban a

Levéltár épülete jórészt leégett, a Napló elpusztult (a hagyaték jelentős más részei azonban épségben megmaradtak). Az 1950-es években azonban Simonyi Henri, régi függetlenségi újságíró, Károlyi Mihály volt titkára – vélhetően visszaemlékezés írása céljából – jelentős mennyiséget kimásolt a Naplóból és a többi Andrássy-dokumentumból is, és ezek az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tárának* az állományába kerültek, ahol Fol. Hung. 2974. jelzet alatt őrzik őket. (Simonyi az anyagot nemcsak kimásolta, hanem helyenként – részben a saját emlékeit, részben a korszak politikai légkörét és történelemszemléletét tükröző – kommentárokat is fűzött hozzá, ezeknek történelmi forrásértéke azonban csekély, s a szövegértésben inkább csak zavarokat okoznának – ezért tehát következetesen kihagytuk őket.) Ily módon maradt fenn tehát a Napló egy csekély – ámde fontos – része – kb. 60 oldalnyi anyag – Budapesten is.

A Kónyi-család birtokában lévő részek – Péter László közvetítésével – az ötvenes években a londoni egyetem *Slavic Institute* könyvtárába kerültek, ahol Kónyi-Lónyai Papers néven őrizték őket, mivel Kónyiék irathagyatékának nagyobb részét a Lónyai Menyhérttel kapcsolatos iratanyag képezte. Itt figyelt fel az anyagra 1981-ben Dénes Iván Zoltán, s hívta fel rá a *Magyar Országos Levéltár* figyelmét, pontos leírást és ismertetést készítve valamennyi dokumentumról. A *Magyar Országos Levéltár* ezután mikrofilmmásolatot készítettett az anyagról, s ezt az *OL Filmtárban* a 34 861. szám alatt őrzik ma is.

Jelen forrásközlés erre a két anyagra támaszkodik. A Simonyi másolataiból származó részeket a „budapesti variáns”, a londoni anyag az *Országos Levéltárban* található mikrofilm-másolatából származó részeket pedig a „londoni variáns” megjelöléssel láttuk el. Ennek feltüntetése azért szükséges, mert a két anyag nem két időben egymástól elkülöníthető naplórész, hiszen az 1908-as és az 1909-es évben „átfedik”, illetve kiegészítik egymást. Ezen az alapon feltételezzük, hogy a Kónyi-család által Londonba menekített változat már eleve másolat vagy az eredetit folyamatosan követő, pontos rekonstrukció volt, nem pedig maga az eredeti anyag. Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a Kónyi-féle változat időrendje pontatlan – az 1911-es anyagba egy olyan rész is bekerült, melyről a tartalma alapján nyilvánvaló, hogy jóval korábban, a koalíció 1909-es válsága idején íródhatott; de erre vall az is, hogy Simonyi kifejezetten állítja: az általa az *Országos Levéltárban* tanulmányozott szöveg *kézírásos* szöveg, míg a Kónyi-féle változat gépelt szöveg volt. S ami a legfontosabb: Kónyi szövegében Andrássy következetesen *harmadik személyben* („Andrássy”-ként) beszél önmagáról, Simonyi szövegében azonban egyes szám első személyt használ.

Emiatt pedig még az is felmerül bennünk, hogy talán nem is egyetlen szövegről van szó: lehetséges, hogy Andrássy Kónyinak egy politikai naplót diktált, s ugyanakkor egy személyesebb jellegű naplót is vezetett. Ezt a feltevést azonban mégis elvetjük, mivel, ha ez így volna, akkor erről Pethő Sándor, aki az 1934-es *Magyar Szemlében* a szöveg közlésén kívül röviden ismertette a Napló történetét is, nyilván említést tett volna.

A két anyag kiválasztott részleteit nem a terjedelmüknek megfelelő arányban közöljük ezúttal, mivel a Simonyi-féle anyagból aránytalanul többet teszünk

közzé ahhoz képest, hogy ennek terjedelme alig egynolcada csupán a londoni anyagénak. Ennek egyszerűen az az oka, hogy amíg Simonyi másolataiban kizárólag a koalíciós kormány időszakából való, 1907–1910 között keletkezett szövegek szerepelnek, addig a londoni anyag nagy része az 1910–1913 közötti időszakból származik, olyan időszakból, amikor Andrássy sokkal kisebb jelentőségű figurája már a magyar politikának, mint volt a koalíció idején.

Miként az a szövegekből bőségesen kitűnik, Andrássy mindkét időszakban *közvetítő* álláspontot foglalt el a dualista rendszer függetlenségi ellenzéke, és a rendszert változatlan formában fenntartani kívánó idős uralkodó, valamint a politikáját fenntartás nélkül támogató politikusok (mindenekelőtt Tisza István) között. Andrássy egész politikai pályája során hitt abban, hogy a dualista rendszert fenn kell ugyan tartani, mert egyedül ez garantálja a történelmi Magyarország fennmaradását, ennek ellenzékét azonban nem helyes erőszakos eszközökkel letörni, hanem meg kell békíteni különböző eszközökkel. Emiatt fordult szembe ifjúkori barátjával, Tisza Istvánnal is, s vált fokozatosan elkeseredett ellenfelévé. Andrássy idézett felfogása miatt fordul elő sűrűn a szövegekben a folytonos taktikázgatás és a kimódolt kompromisszum-elgondolások sora.

Andrássy közéleti politikájának az érvényesítésére, természetesen, nagyobb lehetőség nyílt a koalíciós kormány idején, amikor Andrássy belügyminiszter, továbbá az *Alkotmánypárt* vezére, és emellett – apja emléke és szilárd 67-es meggyőződése miatt – a koalíció Ferenc József számára legmegbízhatóbb politikusa volt, mint a koalíció bukása után, amikor Andrássy kisebb súlyú ellenzéki politikussá vedlett vissza. 1910 és 1912 között, mintegy elfogadta a koalíció törekvéseinek az eredménytelenségét és – bár nem csatlakozott a *Munkapárthoz* – ismét megpróbált közvetítő szerepet betölteni Tisza és ellenfelei között, 1912 őszétől viszont megint egészen szembefordult Tiszával (1913-ban az *Alkotmánypártot* is újraalakította).

Andrássynak a saját szövetségeseihez való viszonya is megváltozott. A koalíciós korszakban Andrássy koalíciós partnere az a függetlenségi párt volt, amely szilárdan Kossuth Ferenc vezetése alatt állt még. Kossuth Ferencet és Andrássyt lényegében csak a függetlenségek elvi közjogi platformja (a 48-asság) választotta el egymástól, egyébként megegyeztek alapvető törekvéseikben: a közösügyes rendszeren belül megvalósítható kisebb nemzeti vívmányok és a mérsékelt, konzervatív szellemű választójogi reform programjában. Ezzel szemben 1910 után a függetlenségi tábor legtekintélyesebb vezére az a Justh Gyula lett, aki viszont magáévá tette az *általános választójog* programját – amely azonban Andrássy számára teljesen elfogadhatatlan volt, s aminek a megvalósulását mindenáron meg akarta akadályozni. Amíg a 48-as közjogi platform – mivel az a Monarchia adott viszonyai között megvalósíthatatlan volt, amivel a hirdetői is tisztában voltak – inkább csak elvi kérdést jelentett, addig az általános választójog olyan konkrét követelés volt, melynek félelmetes súlyt adott, hogy a parlamenti ellenzéken kívül egy hatalmas parlamenten kívüli erő – a szociáldemokrata munkásmozgalom – is a legfőbb célkitűzésének tekintette. Ez újabb magyarázat arra, hogy 1910 után ifj. Andrássy Gyula cselekvési, manőverezési lehetőségei – habár

történelmi neve, vagyona, nagy tudása, valamint elemzőkészsége továbbra is bizonyos tekintélyt biztosítottak számára a közéletben – jelentősen beszűkültek.

A válogatás során arra törekedtünk, hogy elsősorban azokat a részeket mutassuk be a történelem iránt érdeklődő olvasóközönségnek, melyek a legalkalmasabbak nemcsak Andrássy Gyula személyiségének, nézeteinek, hanem az egész századfordulós magyar politikai életnek a jellemzésére. A szöveg első kezdése előtti [...] jelzéssel jelezzük azt, amikor a kérdéses szöveg nem az aznapi naplóbejegyzés kezdeténél, hanem valamivel később kezdődik, mivel a bejegyzés kezdetét – kevésbé fontosnak ítélve – nem tesszük közzé; ugyanígy jelezzük azt is, amikor egy-egy szövegrészt a naplóbejegyzésből kiszeleztünk. A dokumentumok közlésénél a mai helyesírási szabályokhoz igazodtunk és a szövegekben kijavítottuk a nyilvánvaló elírásokat.

Az anyag jegyzetelése során arra törekedtünk, hogy a jegyzetekkel érthetőbbé tegyük a szöveget, ezért rövid tájékoztatást nyújtunk az ott szereplő személyekről, fogalmakról, eseményekről. Természetesen kivételt képeznek azok a szövegben szereplő ismert történelmi személyiségek (pl. Ferenc József, Tisza István), akik nevét az olvasó bizonyára jól ismeri.

I. Feljegyzések a koalíciós korszakból

Az alkotmánybiztosítékok ügye¹

1907. június 12. [budapesti variáns]

Tegnap délután két órakor fogadott Őfelsége. Azzal kezdtem, hogy most már végleg döntsön és fogadja el a törvényjavaslatokat, mert az ügyet tovább halasztani igazán már nem lehet. Az izgatottság miatta igen nagy az országban. A legkülönbébb ambíciók és kombinációk támadnak, s a bukottnak nézett kormány támaszra sehol sem talál. A király azt felelte, hogy ezen kívánságomat nem teljesítheti. Különben úgy hallotta Aehrenthaltól,² hogy ebbe esetleg hajlandó volnék belenyugodni és most csupán elvi nyilatkozat történjék. Azt feleltem, hogy igaz, hogy így nyilatkoztam, de ez a módozat a legkülönbébb hátsó gondolatok sejtésének nyitna kaput. A király azt mondotta: Talán igaza van önnek, talán hiba tőlem, amit öntől kívánok, de el vagyok szánva ezen hiba elkövetésére. Fáradt vagyok, szükségem van a nyári pihenőre. Ritkán szoktam személyemre

1 Az alkotmánybiztosítékok olyan – Andrássy által kidolgozott – törvényjavaslatok voltak, amelyek célja az volt, hogy megelőzzék azt, hogy az uralkodó és a Monarchia vezető körei a jövőben újból megpróbálkozhassanak azzal, amivel az 1905–1906-os alkotmányválság, a „darabontkormány” idején, hogy Magyarországot nem parlamentáris eszközökkel kormányozzák. Lényegében olyan törvények voltak ezek, amelyek a vármegyei önkormányzatnak a központi kormányzattól való függetlenségét bástyázták körül.

2 Aloys Lexa von Aehrenthal (1854–1912), osztrák politikus, diplomata, 1906–1912 között a Monarchia külügyminisztere, döntő szerepe volt a Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása miatt kibombant nemzetközi válságban.

való hivatkozással valakitől valamit kívánni. De most egyenesen kérem, legyen tekintettel reám. Azt feleltem, kész vagyok beváltani, amit Aehrenthalnak ígértem, de nem bírom eltitkolni, hogy ez nekem nagyon nehezemre esik. Kívánságomat csupán az elégítené ki, ha szabadulni bírnék miniszteri állásomtól. Ha Daruváry³ vagy Aehrenthal jobban tudják az országot kormányozni, viseljék is a felelősséget. Tegye meg őfelsége Daruváryt belügyminiszternek. Őfelsége nevelt, kezével legyintett és azt mondotta: Aber was fällt Ihnen ein?! Dies ist ja unmöglich. Ugyan mi jut az eszébe?! Ez igazán lehetetlen. Az utolsó időkben Magyarország keserves tapasztalatokat szerzett neki. Minden irányban őellene csinálnak politikát. Az ön javaslatának, mondotta, az a célja, hogy megfossa a királyt a még megmaradt utolsó fegyvereitől, amelyekkel jogait megvédehetné. A paktumban ilyen természetű javaslatról egyetlenegy szó sem volt. A trónbeszédbe azonban fölvtették. Ezt önnek köszönhetem. Társaival könnyen boldogultam volna ilyen ígélet nélkül is, csak Ön forszírozta. S akkor Wekerle egészen másképpen magyarázta meg nekem a trónbeszédbe fölvetetni kívánt mondat értelmét, mint ahogyan ő ma magyarázza. [...]

Andrássy: Erről én nem tehetek.

A király: Én sem tehetek róla, hogy Wekerle Wekerle.

Andrássy: Felséged inkább tehet róla, mert Felséged választotta őt miniszterelnökének. [...]

A király: Már megállapodtunk a dolog elhalasztásában, maradjunk meg emellett, s kérem, tárgyalja meg az egyes részleteket szakembereinkkel. Belátom, hogy lényegbevágó módosításokat a javaslaton már nem tehet. De vannak egyes skrupulusaim, amelyeket talán el lehet oszlatni.

Őfelsége azt mondotta, hogy az ő nevében megígérhetjük, hogy ősszel mindjárt az új ülősszak elején előterjeszthetem javaslatomat.

1907. szeptember 19.

Tegnap délelőtt egy és háromnegyed óráig Ferenc Ferdinánd főhercegnél voltam. Miután hozzá beléptem, a főherceg azt mondotta: Örül, hogy alkalma van velem beszélni. Tudja, hogy az alkotmánybiztosítékok tárgyában keresem fel. Mielőtt azonban erre rátérnénk, saját magáról akar némelyeket elmondani. Ő becsületes, egyenes ember, aki igazat mond, és hazudni nem bír. Róla sok ellensége egyre azt híreszteli, hogy nem barátja a magyaroknak. Teszik ezt őhozzá igen közelállók is. Egyiküket meg is nevezi: Izabella főhercegnőt. Ez pedig hazugság. Sokat volt Magyarországon mint katona, azonkívül számos vadászatban vett ott részt. Ismeri a magyarokat és rokonszenvet érez irántuk. Éppen annyira szereti őket, mint a monarchia bármely más nemzetét. Éppen annyira magyar-nak tudja magát, mint osztráknak. Magyarországon csak a Hochverrätereknek (hazaárulóknak) ellensége.

3 Daruváry Géza (1866–1934), magyar politikus, diplomata. Ez időben a kabinetirodán a magyar ügyek referense, később a kabinetiroda osztályfőnöke. A háború után a Bethlen-kormányban igazságügy-, majd külügyminiszter.

Erre mosolyogtam és azt mondtam: Hochverräter kenne ich in Ungarn nicht. Hazaárulókat Magyarországon nem ismerek.

A főherceg azt felelte rá: Ja, doch. De igen. Azzal folytatta, hogy egyáltalán fönn kell tartani a királyi jogokat. Magyarországnak szüksége van erős királyságra. Ha ő állást foglal az alkotmánybiztosítékok ellen, ezt azért teszi, mert szereti a magyarokat, és nem akarja, hogy az ország oly konfliktusokba keveredjék, amelyek nagy kárára volnának. Magyarország nem elég erős arra, hogy magában megálljon, s rá van szorulva arra, hogy a külfölddel szemben Ausztriával egységet képezzen, mert csak így lehet egy nagyhatalom részese. Ma azonban nagyon szomorúak az állapotok a monarchiában. Ausztriában egyetlenegy számottevő párt sincs, amely Magyarországgal szemben rokonszenvet érezne. Általános a jelszó: Los von Ungarn! El Magyarországtól! Tulajdonképpen csupán néhány zsidó, a Neue Freie Presse és az osztrák kormánynak néhány tagja, akik az előbbienekkel – zsidókkal – összeköttetést tartanak fenn, akarja a kiegyezést Magyarországgal. Az ön javaslata a Magyarországon amúgy is roskadozó királyi hatalmat még inkább meggyengíti. Tudja, hogy a javaslat egyenesen őellene irányul, hogy a magyarok félnek tőle és azért akarják a királyi hatalmat megcsonkítani, hogy ez az ő kezében rájuk nézve veszélyessé ne válhassék. El van rá határozva, hogy a legerélyesebben tiltakozik az ellen, hogy a javaslat előterjesztésére Őfelsége megadja az engedelmet, ha pedig a király ezt mindamellett megadná, ő valamely formában vagy a titkos tanácsosokat hívja össze, vagy pedig a Hof- und Staatsarchivban, az Udvari és Állami Levéltárban beiktatja óvását [...]

Erre én mondtam el a magam ismert nézeteit. Amennyire meg lehet élni a magyar nemzettel, és amennyire támaszt lehet benne találni, ha királya jóakaratot mutat iránta és kormánya iránt, éppen olyan bizonyos, hogy az egész magyar nemzet egy táborba gyűlnék ellene, mihelyt meggyőződik arról, hogy fejedelme veszélyezteteti jogait. Ha azt tartja, hogy a királynak és a nemzetnek meg kell egymással vívniuk a harcot, várjon vele addig, amíg ő maga lesz érte felelős, de ne hajtsa be az öreg királyt olyan helyzetbe, amely természetével meg nem egyezik. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az öregúr személyiségét.

– Igaza van, mondotta a főherceg. Fáj is nekem nagyon, hogy szembe kell vele helyezkednem. De kényszerítettek reá. Engem sohasem kérdeznek meg, nem tudok semmiről sem, amit előkészítenek. Az alkotmánybiztosító javaslatról is csak a hírlapokból szereztem tudomást és mégsem járja, hogy fait accompliat teremtsenek, kész helyzeteket, amelyeknek én adom meg az árát.

A trónörökös azt is mondotta, hogy a trónbeszédek rendesen kortesfogások pártok összetoborzása végett. Alig volt rá eset, hogy az ígéreteket betartották volna.

Mikor a főherceg beszélgetés közben a királyi jogokról beszélt, azt mondtam: Nagyon értem, hogy Őfelsége hévvel védi a királyi jogokat, de azt már nem értem meg, hogy ha már tiltakozik valami ellen, miért nem tette ezt az általános választójog megvalósítása ellen, mert ez sokkal veszélyesebb a királyi hatalomra nézve, mint az a javaslat, amelyet én terveztem az alkotmánybiztosítékokra nézve. Az általános választójog új nagyhatalmat teremt Ausztriában, amely nemcsak, hogy nagy erő lesz, de amelyet vezetni is alig lesznek képesek.

A főherceg azt felelte: Ebben teljesen igaza van. Elleneztem és habár nem formálisan, tiltakoztam ellene. De nem törődtek velem és megcsinálták ellenemre.

Kérdezte ezután, mit teszünk ebben a dologban Magyarországon? Azt feleltem, hogy kidolgoztam az általános választói jogról szóló törvényt, mint ahogyan megígértem. Oly messze azonban, mint Ausztria ment, nem megyek el benne. Ragaszkodtam a plurális választói joghoz. E nélkül értelmetlen és be nem számítható elemek döntenének Magyarország sorsa fölött.

A főherceg azt mondta: Ezt helyesen teszi. Ő különben azt hiszi, hogy a képviselőházban mutatkozó bajok csak egyes klikkektől erednek.

Ezt a fölfogást tévesnek mondtam. Ha Magyarországon a vezetést kivesszik az értelmiség kezéből, és ha azt gondolják, hogy Magyarországon a nemzetiségekre lehet támaszkodni, és velük lehet az országot kormányozni, végzetes tévedésben leledzenek. Az uralkodó, aki ezt megkísérelné, trónját tenné kockára. A nemzetiségek közül az egyik, a tót, sem kellő értelmiséggel, sem kellő vagyonnal nem rendelkezik ma. Ők ellensúlyul a magyarsággal szemben nem szolgálhatnak. Az oláh pedig, amely amannál erősebb, akármilyen koncesszióban részesülne, mindig kifelé fog gravitálni.

A főherceg közbeszólott: Ezt mondják Magyarországon, de én hiszem, hogy ők császárhűek, azaz királyhűek.

Azt feleltem, hogy ez a dolog természete szerint lehetetlen. Szomszédjában lévén az önálló román királyságnak, ki van zárva annak lehetősége, hogy az esetben, ha Erdélyben uralomra jutnak, a románok ne oda gravitáljanak, hanem egy nékik idegen és nem oláh dinasztia alatt akarjanak maradni. [...]

1907. szeptember 19. [budapesti variáns]

A király elolvasta az alkotmánybiztosítékok javaslatát és újra támadtak skrupulusai. Őfelsége azt is mondotta: A javaslat igen nagy jelentőségű és a paktumban⁴ nincs róla szó. Csak a trónbeszéd említi meg. Nem látja be, hogy miért előzze meg ez a javaslat, amely nincs benne a paktumban, a paktumban lévő javaslatokat, például az általános választójog törvényét. A leghelyesebbnek tartaná a két javaslatot egymással összekötni és köztük junktimot⁵ állapítani meg.

Azt feleltem, hogy nagy sajnálatomra a junktimot nem fogadhatom el. Felállítását magamra nézve személyes sértésnek volnék kénytelen tekinteni. Nem kívánhatom, hogy politikai nézeteimet Őfelsége helyeseknek tartsa, joggal megkívánhatom azonban annak föltevését, hogy nem akarom őfelségét becsapni. Amit én ígértem, azt junktimmal való kényszerítés nélkül is be fogom váltani. Nem nyugodhatom bele abba, hogy a közvéleményben olyan látszat keletkezzék, mintha szükség lett volna rá, hogy ígéretemnek beváltására Őfelsége rászorítson. Általában pedig az a nézetem, hogy ilyen követelés támasztása a király részéről rossz politika volna, mert a magyar közvélemény úgy fogná föl, hogy Őfelsége

4 Ti. a Ferenc József és a koalíció között kötött 1906. áprilisi paktumban, amelynek jóvoltából a koalíció végül hatalomra kerülhetett.

5 Egyidejűséget.

újra⁶ a szocialisták szövetségét keresi. Azt meg már igazán nem tanácsolnám neki, hogy a magyar társadalom és a magyar intelligencia támaszát fölcserélje a szociáldemokraták támaszával. Az egyik volt darabontnak, Vészinek a lapja régóta hirdeti, hogy nem fogom megkapni az engedelmet az alkotmánybiztosítékok előterjesztésére az általános választójogi javaslat nélkül, mert a király a kettő közt junktimot fog fölállítani. Csodálatos az a véletlen, hogy most bekövetkezik, amit ez a publicista megjósolt, s aminek föltevését én eddig mosolyogva fogadtam.

A király erre hévvel azt mondotta, hogy én őt teljesen félreértettem. Nem kételkedik szavahihetőségemben, a szociáldemokratákra sem akar támaszkodni, s a junktimra csak azért gondol, mert nem tartja helyesnek a kormányprogram anyagából kiragadni éppen azt, ami neki a legellenszenvesebb.

1907. október 7. [budapesti variáns]

Jelenttem Őfelségének, hogy október 10-én, Budapesten szocialista fölvonulás lesz és hozzátettem, hogy ha valami rendzavarás találna lenni, teljes erővel fogok eljárni, mert nem engedhetem meg, hogy utcai demonstrációkkal akarjanak a magyar politikára befolyást gyakorolni. A magyar szocialisták kezdetben nem is készültek olyan nagyszabású akcióra, mint amilyent most megindítottak, mert belátták, hogy erre nincs szükség, de Ausztriából heccelték őket rá.

A király azt felelte: Jól teszem, ha erőlesen lépek föl.

Ez után kérte Őfelsége, hogy siettessem a választói jogról szóló törvényjavaslat kidolgozását. Semmi junktimot nem akar megállapítani e között és az alkotmánybiztosítékok között, de kíváncsún tartaná, ha az előbbi minél hamarabb lehetne tárgyalás alá bocsátani.

Azt feleltem, hogy a javaslat kidolgozásában egyetlenegy napot sem mulasztok el, de hogy a képviselőháznak amúgy sem lesz módjában, hogy a tél vége előtt foglalkozzék e tárggyal.

Őfelsége megemlítette, hogy az alkotmánybiztosítékok ügyében még mindig bajok vannak a trónörökösssel. Azóta is, mióta ön nála járt, többször tiltakozott a javaslat ellen.

Kérdeztem, nem gondolná-e a király jónak, hogy most, amikor a dolog már rendben van, elmenjek a főherceghez, és jelentést tegyek néki az ügyről. Ezt talán szívesebben venné őfelsége, mintha harmadik kézből értesülne róla.

Őfelsége azt felelte: Talán! De ajánlanám önnek, hogy kérdezze meg először Aehrenthalt, hogy ez tanácsos dolog-e?

Miért, kérdeztem, olyan egy nehéz úr a főherceg?

Igen, mondotta a király, néha ő nagyon nehéz ember.

6 Utalás arra, hogy az 1905–1906 közötti alkotmányválság során a kormány és a király a koalíció ellenállását nem kis részben azzal szerezte le, hogy a szociáldemokrata munkásmozgalmat – megígérve az általános választójog megvalósítását – a koalíció ellen fordította.

A választójog ügye

1908. március 4. [londoni variáns]

Tegnap fogadta a király Schönbrunnban Andrássyt. Mint rendesen Andrássy azt kérdezte tőle, hogy hogy van. Egészségéről beszélve a király azt mondta, hogy jól érzi magát, egész nap sétál – de érzi azt is, hogy öregszik. Andrássy előadta, hogy elsősorban azért jött, hogy Őfelségének előterjessze a készülöben lévő választójogi törvény alapelveit és megkérje, hogy ezekhez járuljon hozzá. Midőn a pluralitás elvét⁷ fejtegette, Őfelsége közbeszólt: nicht schön die Pluralität, gar nicht schön. Mag sein, felelte Andrássy, dass die Idee nicht schön ist, aber es ist unvermeidlich.⁸ Nem lehet úgymond egy nemzetet olyan nagy károsodásnak kitenni, mint amilyennel járna a tervezett reform a pluralitás nélkül. Ugye, kérdezte a király, ezt a nemzetiségekre való tekintettel tartja szükségesnek? Andrássy azt felelte, hogy nem éppen azokra való tekintettel, mert a nemzetiségeket illetően a mai állapot között és a között, amely a tervezett reform végrehajtásával következik be, a különbség nem jelentékeny. Főleg a munkásosztályokra van tekintettel, mert amíg ma a választóknak körülbelül csak 6%-a tartozik a munkások közé, a pluralitás teljesítése nélkül és csupán az írás-olvasás tudását kötve ki a munkásokból kikerülő választók száma egyszerre 44%-ra szökne fel. Tény, hogy Magyarországon a munkások nagy része, főleg a mezői munkások tanulatlanok és az állami élet terén teljesen tapasztalatlanok. Ők vagy szocialista jelöltre fognak szavazni, vagy és ez még rosszabb: radikális szellemű képviselőket fognak a parlamentbe küldeni szóval, mert semmi politikai iskolázottságuk és műveltségük nincs, jelszavak után fognak indulni. Andrássy nemcsak mint magyar, hanem mint monarchikus érzésű ember sem tudná a felelősséget vállalni egy ilyen következményekkel járó javaslatért. Az Ausztriában észlelhető eredményeket sem tartja különösen biztatóknak,⁹ de a monarchia nagyhatalmi állása szempontjából Magyarországon az eredmény még ennél is rosszabb volna. Ausztriában a hadsereg széles körökben nagy népszerűségnek örvend. Radetzky ott nemzeti hős. A keresztényszocialisták az általános választójog révén meg tudtak Ausztriában erősödni, s nem lehet tagadni, hogy van érzékük a monarchikus eszme iránt. Magyarországon Radetzky helyett Rákóczi és Kossuth Lajos alakját bálványozzák. A hadsereg érdekében hozandó áldozatok tekintetében Magyarországon csak a műveltségre, a belátásra szert

7 Pluralitás elve: a többes szavazat elvéről van szó. Andrássy furfangos eszközt talált arra, hogy a koalíciónak az általános választójog megvalósítására tett ígétet elsikkassza: az általa tervezett választójog ugyan általános volt, azonban nem volt egyenlő: műveltségi és vagyoni kritériumok alapján kettő vagy három szavazatot juttatott volna a magasabb társadalmi osztályok képviselőinek.

8 „Nem szép a pluralitás, egyáltalán nem.” – „Lehet, hogy az eszme nem szép, azonban elkerülhetetlen.”

9 Az 1907-es – első ízben az általános választójog alapján lebonyolított – ausztriai választások eredményeiről van szó, amelyek átmenetileg a Monarchia eszméjéhez hű politikai erők megerősödését hozták.

tett felsőbb osztályokra lehet számítani. [...] Ha Erdélyben az oláhságot hatalomhoz juttatjuk, egészen bizonyos, hogy előbb vagy utóbb, de elveszítjük Erdélyt. A választójogi reform behozatala tehát korlát nélkül valóságos öngyilkosság volna a nemzet részéről. De tönkremenne a dinasztia is, mert a nemzet sohasem tudná a királynak elfelejteni, hogy kényszerítette erre a végzetes kihatással bíró experimentumra. Andrássy nem is vállalná érte a felelősséget. Őfelsége azt felelte, hogy a pluralitást nem tartja jónak; főleg azért nem, mert nagyon bonyolult, de végre is belenyugszik. Az oláhokat illetőleg sok tekintetben igazat ad Andrássynak, de hogy ilyenek az állapotok, azért az elmúlt magyar kormányok a hibásak. Az oláhokat meg kellett volna nyerni, a magyarok ellenben nagyon rosszul bántak velük. Andrássy megjegyezte, hogy a magyar politikusok beszédekben sajnos sokat szekírozták őket, a valóságban azonban nagyon jól bántak velük. Csak meg kell nézni, mit csinálnak a németek a lengyelekkel. Az igaz, mondta a király, hogy ők még sokkal brutálisabbak, de el is hibázták a dolgot. Egész Európa elítéli őket. Vigyázzanak a magyarok a külföldre, mert máris egész Európa fel van ellenük izgatva. Andrássy ezt igaznak mondotta, de hozzátette, hogy amit a magyarokról terjesztenek, az jórészt hazugság. Elbeszélte, hogy hogyan ültette fel valaki Björnsont.¹⁰ Masaryk név alatt levelet küldött neki, amelyben a magyarokat atrocitásokkal vádolta. Björnson azután a vele közölt bolondnál-bolondabb adatoknak hitelt adva mindezt megírta a bécsi sajtó számára. Őfelsége azt felelte, hogy tudja, hogy a rólunk terjesztett hírek túlzottak, de az is kétségtelen, hogy a magyar sovinizmus a nemzetnek nagyon nagy károkat okozott. Andrássy azt felelte, hogy a választójogi törvényjavaslat tárgyalásánál előreláthatólag azt fogják követelni, hogy a magyarul írni-olvasni tudás köttessék ki a szavazati jog gyakorlásának feltételéül. Ebbe a követelésbe Andrássy nem mehetne bele, mert ezt ma még ő is korainak ítéli. Megfontolni való azonban az, nem kellene-e a törvényben kimondani, hogy bizonyos idő alatt, tegyük fel 10–15 év alatt, a magyarul írás-olvasás meg fog követeltetni. Ez nem volna igazságtalan, mert addig mindenkinek bőven módjában volna ezt a feltételt megszerezni. De ezt is csak akkor foglalja bele a törvényjavaslatba, ha ahhoz őfelsége megnyugvással hozzájárul. Őfelsége kijelentette, hogy ehhez semmi esetre sem járul hozzá. Andrássy ez után kifejtette, hogy a magyar nemzeti érdekek garanciáját nem annyira a többes szavazati jogban, mint inkább a kerületek miképpeni beosztásában keresi. Az erre vonatkozó törvényjavaslat sokkal igazságosabb lesz, mint amilyen volt Ausztriában, ahol a lakosság száma tekintetében igen nagy különbségek statuáltak. Azt minden körülmények között el akarja érni, hogy állandóan a magyar elemből kerüljön ki a képviselőház túlnyomó nagy többsége. Ezt a követelését őfelsége szó nélkül tudomásul vette.

Midőn a választójogi törvény reformjának elveit adta elő, Andrássy azt mondta, hogy egyszerre annyi munkás lesz választó, hogy félti tőlük a parlament

10 Björnsterne Björnsonnak, a híres norvég írónak (1832–1910) a magyar nemzetiségi politikával kapcsolatban ez időben tett nyilatkozatai nagy port vertek fel, és sokat rontottak az ország nemzetközi megítélésén.

nívóját. Ófelsége ezekkel a szavakkal vágott közbe: Az intelligencia befolyásának eddig hasznát nem láttuk. Ausztriának és Magyarországnak parlamentje az utóbbi időben olyan alacsony szinten volt, hogy annál rosszabbat nem is képzelhetek. Az intelligencia egyáltalában nem mutatkozott képesnek arra, hogy politikai hatalmat gyakoroljon. [...]

Ófelsége ezután a helyzet felől kérdezősködött. Azt kérdezte, hogy mi volt a 48-asok körében támadt forrongásnak az indítóoka, s hogy vajon lecsendesült-e már a mozgalom. Andrássy azt felelte, hogy az ok az volt, hogy a 48-asok érzik, hogy remeg a talaj a lábuk alatt, folytonosan ellentétbe jutnak önmagukkal, és ezért a közönség kezd tőlük elfordulni. Ennek ellensúlyát abban keresték, hogy a hatalmat teljesen kezükbe vegyék, mert tartanak tőle, hogy az alkotmánypárt kiaknázza megbuktatásukra mindinkább gyengülő pozíciójukat. Ettől a mozgalmától Andrássy nem fél. Csak egy baj van, és ez a bank kérdése. Reméli, hogy a helyzet fokról fokra javulni fog, és hogy a 48-asokkal egészen jól meg lehet majd élni, sőt hiszi, hogy ha sikerül a katonai kérdést szerencsésen megoldani, egy velük azonos alapon álló többség fog idővel kialakulni. Ófelsége azt a reményét fejezte ki, hogy csakugyan így is lesz. A 48-asoknak a hatalmat nem adhatja át; attól tart a most támadt forrongásnál fogva, hogy időnek előtte összevesznek a szövetséges pártok. A koalícióra pedig ma még szükség van. Figyelmeztette Andrássyt arra, hogy a paktumban a koalíció vállalkozott arra, hogy ha beáll a szüksége, emelni fogja az újoncjutalék létszámát. Nemzeti vívmányokról ellenben szó sincs: ezért is csodálkozott Andrássynak a képviselőházban tett ama kijelentésén, hogy katonai koncessziók¹¹ nélkül nem fog olyan javaslatához hozzájárulni, amely az újoncok létszámát felemeli. Ugyanezt a nyilatkozatot tette Wekerle. Andrássy azt felelte, hogy a paktumhoz tartja magát. Igaz, hogy ebben az a gondolat, amelyet ő a képviselőházban előadott, nem volt világosan kifejezve, de hiszen, amikor ő annak idején a kiegyezési tárgyalásoknál a legteljesebb nyíltsággal járt el, nem is jött létre megegyezés. A paktumot nálánál ravaszabb emberek szövegezték, s innen erednek homályos kifejezései. Bátorkodik azonban őfelségét emlékeztetni arra, hogy valahányszor csak a királynál volt, mindig kiemelte, hogy tekintse kizártnak annak lehetőségét, hogy megfelelő engedmények nélkül bárki is keresztülviheti az újoncok létszámának emelését. Ófelsége azt mondta, hogy gondolkozni fog a dologról. Bizonyos határon túlmenő koncessziókba semmi körülmények között sem megy bele. A hadsereg egységét megbontani nem engedi; hogy ezen belül mit lehet tenni, azt meg fogja beszélni

11 Andrássy az 1905–1906-os válság, majd a koalíciós kormány egész időszaka alatt is mindvégig azt javasolta, hogy a magyar közvéleménynek a kiegyezéssel, a közös hadsereggel szembeni indulatai lecsillapítása érdekében gondoskodni kellene arról, hogy a közös hadseregben a magyar csapatok mindig magyar tiszt vezetése alatt szolgáljanak, hogy a közös hadsereg jelvényeiben, szimbólumaiban a hadsereg közös – osztrák–magyar – jellege jobban kifejezésre jusson és hogy a magyar csapatok katonái tisztjeikkel magyar nyelven érintkezhessenek. Jóllehet Andrássy katonai követelése nemcsak a külön magyar hadsereg függetlenségi programjához, hanem a hatvanhetes ellenzék katonai programjához képest is engedményt jelentettek, az uralkodó és a közös hadsereg vezetői teljesítésüktől teljesen elzárkóztak.

a magyar urakkal. Ebben a pillanatban nem tartja időszerűnek a tárgyról beszélni. Talán legjobb volna a választások előtt hozzálatni e kérdés megoldásához. Andrassy azt felelte, hogy újból kiemeli, ahogyan mindig is tette, hogy koncessziók nélkül őfelségének megerősített hadserege nem lesz [...]

1908. március 19.

Andrassy és a szocialisták. [londoni variáns]

Andrassy tegnap magához kérette Garamit, a szocialisták egyik vezérét, mert azt a jelentést kapta, hogy a munkások nagy előkészületeket tesznek utcai zavargásokra, 15 000 revolverrel rendelkeznek s egyenesen az a céljuk, hogy vérontást idézzenek fel, remélvén, hogy ebben az esetben a király nem fogja szentesíteni a választójogról szóló törvényjavaslatot, hanem visszatér Kristóffy tervére.¹² Andrassy megmagyarázta Garaminak, hogy a szocialisták szempontjából nem képzelhetne el nagyobb hibát, mint ha a munkások erre az útra lépnének. Az országgyűlésen olyan hangulat támadna ellenük, hogy Andrassy nem bírná a maga javaslatát keresztülvinni. Alaposan csalódnak, ha azt hiszik, hogy utcai tüntetések a királyt rábírhadják álláspontjának megváltoztatására. Őfelsége már hozzájárult a pluralitás elvéhez, forradalmi jelenetekkel pedig nem lehet őfelségét rávenni arra, hogy visszavonja elhatározását. A király mint a végrehajtó hatalom feje miniszterétől mindig megköveteli, hogy minden körülmények között tartsa fenn a rendet s azért, ha ezt a miniszter megteszi, őt nem ejti el, ellenkezőleg, akkor bocsátaná el, ha a miniszter nem bírná a rendet fenntartani. A szocialisták végzetes hibát követnének el, ha a mindent vagy semmit álláspontjára helyezkednének. Amit Andrassy nekik nyújt, az nagy haladás, amely az ipar fejlődésével fokozatosan mind nagyobb mértékben fog nyilvánulni, holott, ha megpróbálnák Andrassy javaslatának megbuktatását, akkor is meglesz a reform, csak hogy rájuk nézve hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbül. Ebben az esetben nagy időre jóformán egészen kimaradnának a képviselőházból. Garami azt mondta, hogy ő ezt belátja, de sokfelől izgatják a munkásokat, ezek mindinkább türelmetlenekké lesznek, és nem bírnak velük. Hiszi és reméli, hogy ha Andrassy valamely formában kijelentené, hogy nem halogatja javaslatának előterjesztését, visszatarthatják az embereket nagyobb tüntetésektől és véres összeütközésektől. Mindenesetre azon lesz, hogy ezeket elkerüljék. A pluralitással a szocialisták meg tudnának békülni, ha megadtnék a titkos szavazás, amit nagyon óhajtanak. Andrassy azt felelte neki, hogy a pluralitás olyan lesz, hogy a jogokban a munkásoknak is részüik lehet, a titkos szavazásnak ellenben nem barátja. Minthogy azonban a képviselőházban sokan vannak, akik a választásoknak ezt a formáját óhajtják, e részben nem idegenkedik kompromisszumtól. Ám legyen a városokban titkos a szavazás, mert itt nem fél tőle, és mert sok igaz van abban is, hogy ott, ahol sok az állami tisztviselő, kíváncsok a titkos szavazás, a vidéken ellenben ez a vidékek papjainak teljes hatalmát jelentené, mert az ő befolyásuk a lelkekre

¹² Kristóffy Józsefnek, a darabontkormány belügyminiszterének az alkotmányválság alatt meghirdetett elgondolása szerint minden 24 éven felüli írni-olvasni tudó férfi választójogot kapott volna.

ebben az esetben sem szűnnék meg, a közigazgatás ellensúlya pedig a titkos szavazás mellett teljesen elveszítené hatását. Ezért kívánja ott a nyilvános szavazást. A szocialisták nem önerejükől jutottak odaát abba a helyzetbe, hogy meg kellett alkotni az általános szavazati jogot, hanem ezt a sikerüket annak köszönhetik, hogy a korona összeveszett a pártokkal és az országgyűléssel és a munkásokban keresett szövetséget. Ha a szocialisták a ma kínálkozó alkalmat elszalasztják, és így nem érnek el annyit, amennyit a fennforgó körülmények között elérhetnének, akkor jó időre egészen háttérbe szorulnak, s majd csak akkor lehet reményük a nemzet közérzúlete ellenére kívánságaiknak érvényt szerezni, ha újra olyan helyzet állna elő, mint amilyen volt Fejérváry idejében.

1908. május 21. *Andrássy a királynál.* [londoni variáns]

Őfelsége tegnap Schönbrunnban fogadta Andrássyt. [...] Andrássy jelentette Őfelségének, hogy a nyáron rendelkezésére álló idő nem elégséges arra, hogy a képviselőház elintézzze a választójogi törvényjavaslatot, és ezért csak ősszel akarná azt előterjeszteni. Őfelsége ehhez ellenvetés nélkül hozzájárult. Ez után az íróasztalán lévő iratsomagból egy emlékiratfélét húzott ki és azt mondta, hogy a választójogi törvényjavaslatra vonatkozólag néhány kérdést akar Andrássyhoz intézni. Az első az, hogy titkos lesz-e a szavazati jog, mert mást el nem fogadhat. Ich muss dass verlangen. Andrássy azt felelte, hogy terve szerint a szavazás nem lesz titkos. Úgy kontemplálta a dolgot, hogy ha a képviselőházban erősen követelni találnák a titkosságot, és csak e részben teendő koncesszióval bírná javaslatát keresztülvinni, akkor belenyugodnék abba, hogy a városokban titkos legyen a szavazás. Ezt azzal lehetne megokolni, hogy itt él a legtöbb tisztviselő, és hogy ezek nyilvános szavazás esetén félszeg helyzetbe jutnának. Andrássy azon való nagy csodálkozását fejezte ki, hogy Őfelsége forszírozza a titkos szavazati jogot. Hiszen ennek az a rendeltetése, hogy kizárja a közigazgatás befolyását a választásokra, a közigazgatás pedig a kormánytól függ, az meg a királynak a megbízottja, minélfogva a titkos szavazati jog tulajdonképpen a király jogait csorbítja. Az egész világon úgy történik, hogy ezt a jogot kieroszakolják az uralkodóktól, a jelenlegi eset volna a legelső, amikor a király a nemzetet arra rákényszeríti. Őfelsége félbeszakította Andrássyt, ezt mondván: Önnek be kell látnia, hogy Magyarországon tarthatatlan a helyzet, s hogy változásnak kell történnie, új eszméknek kell felülkerekedniük. Andrássy azt felelte erre, hogy elvből is ellensége a titkos szavazásnak, mert azt tartja, hogy akinek a törvény jogot ad, annak legyen elég erkölcsi bátorsága arra, hogy ezt a jogát nyilvánosan és felelősség mellett gyakorolja. Különben is a titkos szavazati jog legtöbbször svindli, mert aki akarja, megtudhatja, hogy ki hova szavazott. Így tapasztalhatni ezt Ausztriában is, ahol meg nem svindli ez a jog, hanem csakugyan titkos a szavazás – s ahol a törvényhozás a titkosságot megállapítja ez az egyedül helyes mód – ott a törvénynek ez a rendelkezése teljesen megbénítja a közigazgatás befolyását, ami pedig nálunk Magyarországon nagy veszedelemmel jár. Nem tanácsos egyszerre ennyi kockázatot vállalni. Kétmillióval szándékozunk megszorítani a választók számát. Ha ugyanakkor a közigazgatás teljesen lemond a választókra gyakorolt befolyásáról, akkor Magyarországon a tömegek fognak

uralkodni. A tömegek azonban nálunk sajnos nagyrészt műveletlenek, több mint 1 200 000 emberünk van, aki sem írni, sem olvasni nem tud. Ez olyan nagy szám, hogy hasonlóra talán Galíciát kivéve a monarchiában sehol sem akadni. Ezekre a tömegekre bízni a nemzet sorsát éppen azok az érdekek tiltják, amelyek leginkább szíven fekszenek Őfelségének. Nehéz elképzelni, hogy titkos szavazati jog esetén fenn lehessen tartani a közös ügyek intézményét, egyáltalában azt a politikát, amely nélkül a monarchia nem egzisztálhat, amely azonban mindig népszerűtlen volt a tömegek szemében, ha a közigazgatásnak nem lesz módjában a választókra gyakorolt bizonyos befolyással ellensúlyozni a túlzók és izgatók agitációját. A közösség szükséges voltának belátására csak kevesen képesek, a tömegekre ellenben mindig ellenállhatatlan varázsereje van a függetlenség eszméjének. Ha ma megtörténnék, hogy összevesznek egymással a szövetségben levő magyar pártok, és új választások következnek, amelyekben a nemzet hivatva volna pl. a bank kérdésében dönteni, valószínűleg reménytelen volna a 67-es pártiak helyzete, ha a közigazgatásnak eddigi befolyása nem állna rendelkezésükre. Ha ez a titkos szavazásnál fogva rájuk nézve lehetetlenné válnék, nem találkoznék, aki a helyes álláspont védelmére vállalkozni merészkedne. [...] Őfelsége rámutatott a nemzetiségekre, amelyekre tekintettel kell lenni. Andrassy azt felelte, hogy náluk a titkos szavazati jog a választásoknál a pópák uralmát jelentené. A pápa terrorizálná a lelkiismereteket, és ha szavának nincs ellensúlya, feltétlenül uralkodnék az oláhok szíven. Őfelsége erre azt jegyezte meg, hogy hiába, a nemzetiségeknek érvényesülésükre az eddiginél több tért kell engedni. Andrassy azt tartotta, hogy nagy veszedelem következne abból, ha a nemzetiségeknek, mint ilyeneknek politikai jogokat engednének és megadnák nekik a lehetőséget arra, hogy amint ezt akarják, politikailag szervezkedjenek. Például szolgál erre Ausztria mai alakjában. Hol veszélyesebb a nemzetiségi kérdés, Ausztriában vagy Magyarországon? Hányszor bénította meg ez a kérdés Ausztriában a parlamentet, hányszor tette jóformán lehetetlenné a kormányzást, mégpedig azért, mert Ausztriában a nemzetiségek mint politikai egységek szerepelnek. A magyar hegemonia fenntartásának Magyarország eddig kárát nem vallotta. Minden állam arra törekszik, hogy lehetőleg egynyelvű legyen, a soknyelvűség óriási hátrányokkal jár. Ahol elkerülhetetlenül szükségesnek bizonyul, a különféle nemzetiségeknek tágabb tért engedni, és koncessziókat adni, ott érti, hogy az emberek számolnak ezzel a kényszerűséggel, ahol azonban az egységet még lehetséges tartani, ott az állam érdeke feltétlenül megköveteli, hogy azt ne engedjék megromlani. Magyarországot geográfiai fekvése és ezeréves múltja egységessé tette. Mihelyt a magyarság azt látná, hogy felülről azzal a gondolattal kokettálnak, hogy ezt az egységet a nemzetiségeknek adandó engedményekkel megbontják, élethalálharcra határozná el magát. Andrassy magamagáról is azt mondja, hogy a magyar szupremáciáért kész volna mindenét kockára tenni. A nemzetiségek létezése szorította a magyart, hogy sok vágyáról lemondva, keresse a megértést a koronával, és békében éljen a dinasztiával. Ennek szükségességéről a legvadabb magyar sovíniszta is meg van győződve. Amint azonban azt látná, hogy ez nem érhető el, hanem a Korona vele szemben a nemzetiségeket

istápolja, a magyar embernek a dinasztíával szemben elfoglalt álláspontjára nézve ez az érv erőtlenné válnék. Ezenfelül, amint Őfelsége előtt már többször volt alkalmam kifejteni, a magyar ember követhet ugyan el – és sajnos sokszor el is követ – nagy bolondot, sokszor nagy kellemetlenségeket is okoz, de feltétlenül megbízható, kifelé nem gravitál, mert nincs is a külföldön mit keresnie.

1908. október 9. [budapesti variáns]

Wekerle tegnap elbeszélte, hogy előtte való nap nála volt Daruváry és elmondotta, hogy Őfelsége meghagyta neki, említse beszéd közben, hogy a király szeretné már tudni, mikor láthatja végre már a választójogról szóló törvényjavaslatot. Őfelségének e tárgyban súlyos aggályai vannak. Az a hite, hogy eszméim ellentétben vannak a paktumban létrejött megállapodással, s hogy egyáltalán most a külügyi komplikációk, annexió idejében nem tartom tanácsosnak a törvényjavaslattal előállni, minélfogva arra gondol, hogy az egész ügyet egy évre el kell halasztani. Wekerle azt felelte Daruvárynak, hogy az ügy elhalasztását nem tartja lehetőségre. Őfelsége elfogadta a többes szavazati jog elvét, és csak a szavazás módját tartotta függőben. A kormány a választások nyilvánossága mellett foglalt állást és ettől el nem tér, mert az a meggyőződése, hogy különben a demagógia kerekednék fölül. Az egész kabinet szolidáris e pontban Andrássyval, s ha a király nem adná meg az engedelmet a javaslat előterjesztésére, nem részleges, hanem teljes miniszteri krízis állna be. [...]

1908. október 22. [budapesti variáns]

Tegnap másfél óráig voltam a királynál. Őfelsége ezzel kezdte meg politikai társalgásunkat: Ugye az az irat, amelyet kezében látok, a híres választói törvényjavaslat? Azt feleltem, hogy az, és hogy Őfelsége már ismeri alapelvét. Most elhoztam magát a szöveget. Daruváry azt mondotta nekem, hogy Őfelsége felfogása szerint a pluralitás és a nyilvános szavazás beleütközik a szövetkezett pártok és a király között létrejött paktumba. Ezen nagyon csodálkozom, mert kezdettől fogva, ahányszor csak alkalmam nyílt e tárgyról Őfelségével beszélni, mindannyiszor azt a nézetemet fejtettem ki, hogy a Kristóffy-féle javaslat elveinek elfogadása Magyarországra nézve végzetes következményekkel járna. Nemigen bírom tehát megérteni, hogyan hihette Őfelsége akár csak egy pillanatig is, hogy én olyannak a keresztülvitelére vállaltam kötelezettséget, amit ennyire károsnak tartok. Őfelsége különben már hozzájárult a pluralitáshoz, és ezen alkalommal sem említette egy szóval sem, hogy azt a paktummal ellentétben lévőnek tartja. Igaz, a királynak voltak skrupulusai és mondotta is, hogy ez nem szép, de hogy beleütközik a paktumba, azt nem állította. Én a legelső pillanattól fogva úgy értelmeztem a paktumot, hogy az szabad kezet enged nekem a törvényjavaslat kidolgozásában, két pontot kivéve. Az egyik az, hogy általános legyen a szavazati jog, a második, hogy ugyanannyi legyen a választó, mint ahány lett volna Kristóffy javaslata szerint. Ha nem gondoltam volna arra, hogy a törvényjavaslat többi rendelkezése megállapításánál az e két pontból származható veszélyeket ellensúlyozni bírom, nem fogadtam volna el úgyis nehéz hivatalomat. Nem kompromittáltam volna nevemet. Többre tartom magamat, mint hogy Kristóffy gondolatainak és koncepcióinak végrehajtója legyek. Egyébiránt, még ha úgy is

értelmezi Őfelsége a paktumot, mint ahogyan Daruváry mondja, akkor is jogában van engem föloldani alóla, mert Kristóffy javaslatára vonatkozóan kifelé a királynak semmiféle kötelezettsége nincs, s kifelé csak az kötelezi, amit a trónbeszédben mondott, minisztereit pedig csak az, amit hivatalosan kinyilatkoztattak. De éppen az én figyelmeztetésemre kezdettől fogva minden hivatalos bejelentés elkerülte az egyenlő és titkos említését. Sem a királynak, sem minisztereinek tehát e részben obligójuk kifelé nincsen. A paktum a király és a koalíció között létrejött megegyezés és egyes-egyedül az ő belső ügyük.

A király azt mondotta, hogy ebben igazam van.

Ez után azt mondtam, hogy a szóban lévő két elvről csak azokat ismételhetem, amiket Őfelségének már többször előadtam. A pluralitásról nem akarok bővebben nyilatkozni, mert Őfelsége ezt már úgyis elfogadta. Csak a titkos szavazás ellen szóló érveket kívánom újra elősorolni. Erős a meggyőződése, hogy Őfelsége önmaga alatt vágná a fát, ha a titkos szavazás elfogadására kényszerítené kormányát. Egyrészt kétséges, hogy sikerülne-e azt az országgyűléssel megszavaztatni, mert nálunk jóformán minden politikus visszariad tőle, és a nevesebb emberek között alig akad egy-kettő, Justh és Apponyi, akik valóban barátai.

A király azt mondotta, hogy ez igaz, ebben minden politikus, akiről tud, csakugyan egyetért.

Ismételtem, hogy a titkos szavazást az országgyűléssel elfogadtatni rendkívül nehéz volna. Mindenkiről megértem, hogy a titkos szavazás mellett buzog, csak arról nem, akinek legfőbb célja a monarchia nagyhatalmi állásának és a közös intézményeknek a fenntartása. Óvatosnak kell lenni, nem szabad mindent egy csapásra csinálni. Tanuljunk e részben az angoloktól. Ha majd arról győződünk meg, hogy a mostani reform útján joghoz juttatott tömegeknek a politikája is megbízható, még mindig lesz időnk a titkos szavazás meghonosítására. Ha mindent egyszerre akarunk megváltoztatni, súlyos aggodalomba ejtenők az országnak eddigi vezető osztályait. Pedig nagy hiba volna, ha a király ezek ellen irányítaná politikáját. Az arisztokráciának és a középosztálynak hatalma összenőtt a monarchikus eszmével. Egy időben keletkeztek és ugyanazon történeti korszaknak a szülöttei. Együtt buknak el, és csak együtt virulhatnak.

Ja, ja, das sollte so sein, mondotta a király. Igen, igen ez így valahogy volna.

Azt feleltem, hogy nemcsak sollte sein, hanem úgy is van. Magyarországon pláne rossz következményekkel járna, ha a király egy hatalom nélkül való tényezőt igyekeznék magának megnyerni, egy hatalommal rendelkező tényező ellenében. [...]

Őfelsége azt felelte, hogy nagyon meg kell gondolni javaslatomat. Úgy tudja, hogy a tervezett reform következtében nagyon megszorodnának a 48-as kerületek. Ezért is óvatosnak kell lennie, különben azon kényszerhelyzetbe jutna, hogy 48-as kormányokat kellene kineveznie, ezeknek a hatalma pedig veszedelmessé válhatna.

Lehetőnek mondtam, hogy annál fogva, mert a magyar szupremácia megóvása kedvéért a nemzetiségi vidékek kerületeinek a számát apasztani kívánom,

megeshetik, hogy a 48-as irányú kerületek megszorodnak. De én a kerületi beosztásnál nagy súlyt vetek arra, hogy a városi kerületek száma növekedjék. Tervem szerint jóformán valamennyi új kerület a városoknak jutó. A városi kerületek 46-tal szaporodnának, holott az összes kerületek száma csak 43-mal növekednék. A városok pedig nem maguktól fogva 48-asok. Jelenleg, igaz, nagy részüket függetlenségek képviselik, de ez azon pillanatnyi elkeseredés következménye, amely a magyar társadalmon az 1905-iki év eseményei miatt erőt vett. Ez Fejérváry műve. A magyar vidéki lakosságnak is van olyan része, amely nem állandóan 48-as. Meg lehet továbbá szerezni a német nyelvű kerületeket. Kapható lesz egy és más nemzetiségi kerület is, legalább a tótok között és Kelet-Magyarországon.

Azt hallottam, hogy Ófelsége azzal a gondolattal foglalkozik, hogy legalább a városok számára állapítsák meg a szavazás titkosságát. Meg kell őszintén mondanom, hogy ezt is hibának tartanám. A városokban nagy számmal élő hivatalnokok ellenzéki szelleműek. Ha a vidéki választók nemzetiségiek és 48-asok között oszlanak meg, a városbeliek meg szociáldemokraták és eo ipso elégedetlen elemek között, nagyon súlyos lesz a jövőbeli kormányok helyzete.

Továbbá hallottam, hogy a király attól is tart, hogy a reform el fogja keseríteni a nemzetiségeket. Bizonyos, hogy ők erős agitációt fognak kifejteni a javaslat ellen, de nem valószínű, hogy állandó elkeseredés vegyen rajtuk erőt, olyan, ami hatalmi szempontból káros lehetne.

Ófelsége azt mondta, hogy mielőtt a javaslat előzetes szentesítése tárgyában dönt, a magyar politika jövőre fejlődésére szeretne garanciát kapni. Hiába minden, mondotta, az Ön javaslatának mégis az lehet a következménye, hogy megerősödik a 48-as párt, s azért tudni akarom, hogy mi fog azon kérdésekre nézve történni, amelyek előtt állunk. Megmondottam Wekerlének, hogy itt az idő a fennforgó különféle kérdések tisztázására. Wekerle azonban olyan, mint a hal, amely folyton kicsúszik az ember kezéből. Határozott és tiszta választ tőle nem kapni. Pedig minden azon múlik, hogy tisztába jöjjünk egymással a függőben lévő ügyekre nézve. Azért ezeknek a megbeszélésére a legközelebbi napokban Wekerlét és önt magamhoz fogom kéretni, és már előre is arra hívom föl, hogy támogasson engem abban az ígyekezetemben, hogy Wekerlével állást foglaltassak, és hogy álláspontját leszögezzem. Itt van például a bank ügye,¹³ az volt a kívánságom, hogy Wekerle ebben oly határozottsággal nyilatkozzék, hogy attól utóbb el ne térhessen. Arra a kérdésemre azonban, hogy miképpen gondolja ezen ügy elintézését, fogásokkal állott elő, amivel szerinte vissza lehet riasztani a nemzetet a külön bank fölállításától. [...] Wekerle kicsinyes fogásaival azonban a helyzetet megmenteni nem lehet. Wekerle ugyan most azt mondja, hogy a bank ügyében ragaszkodik régi álláspontjához, Ófelsége azonban attól tart, hogy semmit sem mer csinálni ezen álláspontja érvényesítése végett. Széllnek azt

¹³ A közös osztrák–magyar bank helyett az önálló magyar nemzeti bank felállítását a Függetlenségi és 48-as párt ebben az időszakban egyre erőteljesebben követelte.

mondotta Wekerle, hogy a bankközösségtől el nem áll és a választói törvény megalkotása után Szélllel együtt nekimegy a külön bank eszméjének. De Ófelségével szemben oly kevéssé rögzíti le magát a jövőre vonatkozólag, hogy nem bízhatni benne.

Megjegyeztem, hogy azokból, amiket Wekerle Kossuthnak mondott, én is azt következtettem, hogy Wekerle a bank kérdésében ingadozik. Ebben a jelen pillanatra nézve vele tartok. Azt hiszem, hogy ha eddig elmulasztottak ez ügyben határozott nyilatkozatot tenni, amit én nagyon sajnálok, a külügyi helyzetre való tekintettel és a választási törvény tárgyalásának biztosítása végett nem jó volna most vele föllépni. Hibának tartom azonban azt, hogy Wekerle nem beszélt Kossuthnal teljes őszinteséggel, hanem vele is ravaszkodott. Meg kellett volna mondania Kossuthnak, amint később én megmondtam neki is, hogy a külön bankot nem lehet megcsinálni, hanem közbenső megoldást kell találni. Wekerle azonban azzal hitegeti Kossuthot, hogy ő egyengeti a külön bank útját.

A király közbeszólott: Ezt biztosan nem csinálta!

Holott, folytattam, Kossuth hajlandó volna arra, hogy lojálisan közreműködjek ezen ügynek ez idő szerint való kikapcsolásában. Nézetem szerint helyesen teszi Wekerle, hogy ebben a pillanatban lavíroz, időközben azonban keresni kell valamely közbenső megoldást, és emellett azután síkra szállni. Egyrészt annyi az adós Magyarországon, másrészt annyira békét kíván a nemzet, hogy ilyen megoldás megkísérlése sem volna reménytelen.

A király azt mondotta, hogy a második kérdés, amit tisztázni kellene, a fúzió ügye.¹⁴ Tudni szeretné, hogy bízhatni-e Kossuthban, hogy becsületes fúziót csinál, azaz nyíltan megmondja, hogy ezentúl 67-es politikát követ. S vajon nem lesz-e a fúziónak az a következménye, hogy mindenki 48-as lesz? Előtte a fúzió ellen nyilatkozott. Azt mondta: Az maradok, ami voltam, s fúzióba nem megyek bele.

Erre azt feleltem, hogy én is megmaradok annak, aki voltam. Hisz a fúzió létrejöttének első feltétele, hogy megmaradhassak ilyennek. Csupán arról van szó, hogy a keletkező párt új nevet vehessen föl. Párizs megér egy misét. Bizonyos koncessziókra el kell magunkat határoznunk azon nagy eredmény elérése kedvéért, hogy a 48-as párt valamennyi vezető embere lemond eddigi politikájáról és annál fogva, hogy olyan új párt tagja lesz, amelynek nincs közjogi külön programja, megtagadja eddigi hitvallását. A fúzióra komolyan kell törekednünk. Abban a tekintetben teljesen megnyugtathatom Ófelségét, hogy nem tiszta fúzió nem fog létrejönni. Nélkülem nem képzelhető el az új párt megalapítása, én meg teljes garanciát vállalok arra nézve, hogy nem fekszem bele betegágyba, és hogy csak olyan megállapodáshoz járulok hozzá, amely minden kétértelműséget kizár. Kossuthnak előre megszövegezendő világos írásban kell erre nézve nyilatkoznia.

14 A koalíció két nagy pártjának, a függetlenségieknek és az Andrássy vezette 67-es (de a kiegyezés keretein belül bizonyos nemzeti vívmányokat követelő) Alkotmánypártnak a tervezett fúziójáról van szó.

Igen, igen, ez szükséges – mondotta a király. Kossuth gyenge ember és félni lehet, hogy híjával lesz a kellő bátorságnak. [...]

Az megtörténhetik, feleltem, hogy Kossuth nem mer belemenni olyan fúzióba, amilyent én kontemplálok, de ez nem tartóztathat vissza attól, hogy e cél felé törekedjem. Ha nem értünk el sikert, ott leszünk, ahol akkor volnánk, ha fúzióra nem törekedtünk volna, azzal a különbséggel, hogy sokkal kevesebb erkölcsi alapunk volna a Kossuthék ellen megindítandó harcra, mint lesz akkor, ha mindent megpróbálunk, hogy lehetővé tegyük a kormányban való megmaradásukat. A velük való összeütközésnek nem szabad azon látszatot kelteni, mintha őket ki akartuk volna zárni a hatalomból. Ők ma szövetségeseink és Kossuth velünk szemben lojálisán viselkedik. Nekünk is egészen a végeletekig becsületeseknek és lojálisaknak kell lennünk vele szemben. Mindent meg kell tennünk a szövetség fenntartására. A Kossuth ellen megindítandó harcnak a kimenetele nagyon kétséges. Igaz, hogy Magyarországon a közfelfogás nagy változáson megy át. A 48-as programba vetett hit megrendült. Az ország értelmisége nap nap után mindinkább a 67-es alapra helyezkedik, mert úgy látja, hogy csak ennek van életrevalósága. Programnak, amelyet megvalósítani azok sem mernek megpróbálni, akik hozzá ragaszkodnak, mindamellett, hogy ők alkotják a képviselőház többségét, az ilyen programnak le kell magát járnia. Ma azonban még nem vagyunk annyira, hogy a többség megszerzésére feltétlenül számíthatnánk. Ha idő előtt ütköznénk össze egymással, s a bank ügye, amely terminushoz van kötve, alkalmas ily krízis előidézésére, könnyen megtörténhetik, hogy romlanának a jövődöbe vetett reményeink. Ha ellenben türelemmel várunk, lehetséges, hogy célt érünk. Ezért vagyok híve a fúciónak és ezért mondom, hogy meg kell próbálni annak létrehozatalát. Ennek azonban első feltétele a katonai kérdés megoldása úgy, amint ezt mindig javasoltam.

A király azt felelte, hogy ezt is nagyon meg kell gondolni. A hadsereg igen kényes valami, könnyű rajta rontani, és nehéz azután azt helyrehozni.

Elismertem, hogy óvatos kézzel kell az operációhoz fogni, de operációra okvetlenül szükség van. A mai napig nem értem, hogy főleg a mostani háborús viszonyok mellett hogyan vállalhatják el a felelősséget azért, hogy lehetővé nem teszik a hadsereg megerősítését. Az a benyomásom, hogy a külügyi helyzet, nem beszélve a pillanatnyi bosnyák állapotokról, rosszabbra fordult. Anglia közeledése Franciaországhoz és Oroszországhoz, a két elégedetlen hatalomhoz, azokhoz, amelyeknek hódító céljaik, vagy legalábbis vágyaik vannak, tetemesen gyengítette a béke biztosítékát. Addig, amíg Európában a hármasszövetség dominált, békénket semmi sem fenyegette, mert olyan hatalom vagyunk, amelynek nemcsak hogy nem kell terjeszkedni, de vágyunk sincs rá! Most ez megváltozott. Az angol király németgyűlölete veszélyt rejt magában.

A király közbeszólott, hogy nemcsak az angol királyban van a hiba, hanem a német császárban is, aki izzó gyűlölettel van az angolok iránt.

Ne higgye Őfelsége, folytattam, hogy koncessziók nélkül meg lehet oldani a katonai kérdést, ezek a koncessziók azonban még Őfelsége szempontjából is sokkal kevésbé károsak, mint a hadsereg mai állapota.

Ófelsége megismételte, hogy mindezt még nagyon meg kell gondolni.

Ófelsége említette, hogy, mint tudja, nekem aggályaim voltak Bosznia annexiója miatt. Ezt érti, mert akciónk csakugyan kockázattal jár. De arra a meggyőződésre jutott, hogy az annexió elkerülhetetlen volt.

Azt mondtam, hogy voltak aggályaim és vannak még most is, de ezekre most már nem akarok kiterjeszkedni. Az ügy el lévén döntve, mindnyájunknak azon kell lennünk, hogy akciónk ránk nézve káros következményekkel ne járjon. Azt hiszem, hogy Szerbiával erőyes hangon kellene beszélni. Ezt látom a legbiztosabb módnak, hogy vele háborúnk ne legyen. Ha elnézzük szemtelenkedését, inzultusai még fokozódni fognak, míg mégis vége szakad türelmünknek. [...]

Wekerle és Andrassy a királynál 1908. X. 26. [budapesti variáns]

A király a választói törvényjavaslatról azt mondotta, hogy meggondolni való, nem kellene-e a városokra nézve a szavazás titkosságát megállapítani.

Nagyon kértem, ne kívánja ezt Ófelsége. Kívánságának elfogadása annak a politikának volna ártalmára, amelyet Ófelsége meg akar erősíteni. Titkos szavazás esetében a mindig elégedetlen tisztviselői elem rontana a kormány sanszain, a jövőben pedig főleg a városok támogatásával kell számolnunk. Emellett a titkos szavazásnak csupán a városokban való alkalmazásában a nemzetiségek annak bizonyítékát látnák, hogy csak miattuk nem állapítjuk meg a vidékre nézve is, és annál sértőbbnek tartanak magukra nézve.

Ófelsége azt felelte, hogy a városokban is élnek nemzetiségiek és így nem mondhatnák azt, hogy a törvényjavaslat ellenük irányul.

Wekerle megjegyezte, hogy olyan városok, ahol a nemzetiségeknek reményük lehetne, jelöltjeiket megválasztatni, Pancsován és Újvidéken kívül Magyarországon nincsenek, és itt is a különféle nemzetiségek csak úgy érhetnének célt, ha egymással kezdet fognának. A városok túlnyomóan magyarok, s hogy ha csak rájuk nézve állapíttatnék meg a szavazás titkossága, ez a nemzetiségekben azt a benyomást keltené, hogy csupán miattuk nem alkalmazzuk ezt az egész országban.

Én nem értettem, hogy milyen érdek védelmére kívánja Ófelsége, hogy éppen a kormányokra nézve, tehát a királyra nézve is igen becses választókerületekben gyengítsük meg a kormány hatalmát. Ennek legfeljebb a szocialisták látnák hasznát.

Ófelsége közbeszólott: Én nem védem a szocialistákat, az ellenkező az igaz.

Azt mondtam erre, hogy már most éppen nem tudom, hogy miért ragaszkodik a király kívánságához [...]

Ezután Daruváry ismertette a király egyes aggályait. Azt a pontot, amely a választók összeírásánál a tárgyalási nyelvül a magyart kontemplálja, Ófelsége, hivatkozással a nemzetiségi törvényre, ennek rendelkezéséhez képest kívánta megváltoztatni.

Andrassy: Sajnálkozással ejteném el e szakasznak tőlem tervezett szövegét. Egyáltalában erős az országban a magyar nyelv érvényesülésére irányuló áramlat, s azt követelik, hogy csak annak legyen szavazati joga, aki magyarul írni és olvasni tud.

Ófelsége közbeszólott: Aber das ist ja unmöglich! De hiszen ez lehetetlen dolog.

Andrássy: Ezt belátom, s nem is javasoltam. Különben, ha Őfelsége ragaszkodik kívánságához, kész vagyok a régi törvény szövegét helyreállítani, ha viszont Őfelsége tudomásul veszi, hogy azon esetben, ha a képviselőház úgy változtatja meg a szakaszt, mint ahogyan terveztem, ehhez hozzá fog járulni.

Őfelsége azt mondta: Ebbe bele nem nyugodhatom; azért, ami a képviselőházban történik, már nem én vagyok a felelős. Kérem azonban, hogy a tőlem kívánt módosításba egyezzek bele. A kerületi beosztásról szólva, őfelsége tart attól, hogy az új választói törvény következtében a 48-as többség még inkább meg fog erősödni. Azt feleltem, hogy amennyire csak igazolható, azon voltam, hogy inkább a 67-es irányú vidékek kapjanak több kerületet, de ez csak igen csekély mértékben sikerült. A városokban kell a konzervatív politikának garanciát keresni. Természetes, hogy kénytelen voltam a 48-as vidékek kerületeit szaporítani. Sokkal jobban szeretem, ha a választók 48-as képviselőket küldenek az országgyűlésbe, mint ha nemzetiségieket választanak. S előre látható, hogy át fog alakulni a 48-as egész politika. A nemzetiségi megerősödése ellenben katasztrofá voltna Magyarországra és a monarchiára nézve. Mihelyt a magyar faj azt látná, hogy a fejedelem a magyar elem rovására a nemzetiségek erejét akarja növelni, megvonná a királytól támogatását. A magyarok ellen pedig Magyarországon kormányozni nem lehet. Mennél inkább megbízható jelenleg a magyar, annál destruktívabb politikát folytatna föltett esetben.

A király nevetve azt mondta: Na, szép dolgokat jósol. Azt is mondta a király, hogy ő maga is helyesli a magyar szupremácia fenntartását, csak nem kell, mint egy vörös posztóval izgatni a nemzetiségeket. Nem kell nagyon is szembeűnően kimutatni, hogy a választói törvény ellenük irányul.

Ezután a bank, a katonai reform és a fúzió kérdése került szóba.

A bankközösségnél Wekerle előadta, hogy Őfelsége bizonyos lehet benne, hogy ragaszkodik régi meggyőződéséhez. Erősen hiszi, hogy a közvélemény fel fogása is át fog alakulni.

Én kijelentettem, hogy bármi történjék is, kitartok a bankközösség mellett. Nemcsak azért vállalom a kezességet, hogy nem járulok hozzá a külön magyar bank megalapításához, hanem arra is, hogy tőlem telhetőleg küzdeni fogok ellene. [...]

Nagyon kértem Őfelségét, legyen a magyar kormánynak abban segítségére, hogy a bank ügyében valami közbenső megoldást vihessen keresztül, mert egyegyedül így lehetne a kérdést helyesen elintézni. Ha a bank ügye miatt harc támad a pártok között, annak eredménye nagyon bizonytalan. Egyetlen biztos mód a siker elérésére a fúzió. Ennek pedig első feltétele a bank ügyének olyan megoldása, amelybe bele tudnának nyugodni a 48-as párt higgadtabb elemei.

A fúzióról Őfelsége azt mondta, hogy nem ellenzi, de nagyon kell vigyázni, hogy a fogalmak össze ne zavarodjanak, és hogy létrejötte után a vezérek folyton ne emlegessék a perszónáluniót.

Wekerle biztosította a királyt, hogy nincs mitől tartani. A 48-asok igazában már ma sem azok, s belátják, hogy eddig követett politikájuk el volt hibázva. Most már minden kérdésben egyetértenek a 67-esekkel.

Ófelsége azt mondotta, hogy a katonai kérdést kell tisztázni.

Wekerle is a jövő egészséges fejlődést a katonai kérdés megoldásában látja. Ha Ófelsége az e tárgyban eléje terjesztett javaslatnak egyik és másik pontját elfogadja, ezzel, azt hiszi, hogy biztosítva van az újoncok létszáma emelésének megszavazása, persze azon keretben, amely a tüzérség és a technikai csapatok kiegészítésére szükséges. Ennél a hadügyminiszter sem követel többet.

A király belátta a rendezés szükségét. A hadügyminiszterrel beszélni fog róla. A külügyi helyzet is kívánatossá teszi e kérdés megoldását.

A koalíció válsága

1908. december 18. – Andrássy a királynál. [budapesti variáns]

A király december 16-án Schönbrunnban fogadott. Azért jöttem, hogy jelentést tegyek a helyzetről, amely az utolsó napokban nagyon megromlott. Amikor utoljára voltam kihallgatáson, sürgettem a függő kérdések elintézését és azt mondtam, hogy ezzel tovább várni nem lehet már. Ma kénytelen vagyok azt mondani, hogy sok tekintetben máris elkéstünk. Parlamentet és nemzetet kormányolni vezetni nem lehet, ha bujkálnia kell célzataival. Ezért újra kérem a királyt, hogy gyorsan és végleg döntsön a katonai kérdésekben, mégpedig abban az értelemben, amelyben a kormány kéri.

Ófelsége azt felelte, hogy előtte vannak a felsőbb katonatiszteknek írásban előterjesztett véleményei, és hogy gondosan tanulmányozza az ügyet. Alaposan kell megfontolni mindent. A nyelvkérdésről például sokan azt tartják, hogy a magyarok kívánságait nem lehet végrehajtani. Még ha Ófelsége el is rendelné, ez végre nem hajtott parancs volna.

Megjegyeztem, hogy senki sem követeli, hogy a rendelet az egész vonalon egyszerre lépjen életbe. Olyan ezredekben, ahol ma még a tisztikar nagy része és a legénység nem tud magyarul, természetesen nem lehet elérni, hogy az érintkezés magyar nyelven történjék. De még itt is lehetséges, hogy bizonyos hivatalos kifejezések magyarok legyenek.

Ófelsége továbbá szóba hozta, hogy Klobucsár hadseregfelügyelőnek, aki minden többi kérdésben egész határozottan a magyar álláspontot védi, a zászló tárgyában skrupulusai vannak, és azt tartja, hogy a magyar ezredek zászlainak nemzetiszínű szalagokkal való ellátása az első lépés a hadseregnek kettéválására.

Andrássy: Erről a lépésről az a véleményem, hogy ha az engedmények terén a mai tempóban haladnak, századok múlva sem válik ketté a hadsereg. Meggyőződésem, hogy a kívánt reformok abszolúte nem érintik a hadsereg egységét. Kifejtettem, hogy ha Ófelsége nem szánná el magát a kért reformokra, Magyarországon a mai állapot teljesen fölfordulna és azok, akik, úgy, mint én, ragaszkodunk a 67-iki kiegyezéshez, megfosztatnak annak lehetőségétől, hogy fenntartásáért küzdhessenek. Az ellenzéki áramlattal megküzdeni katonai concessziók nélkül teljes lehetetlenség.

Őfelsége kérdésére, hogy Kossuthnak a bank ügyében mi az álláspontja, azt feleltem, hogy még mindig a régi véleményét hangoztatja, s az a kívánsága, hogy a kabinet valamennyi tagjával a király elé járuljon, és mindnyájan kérjék Őfelsége beleegyezését a külön magyar bank fölállításába. Ha Őfelsége e kívánság teljesítését megtagadná, Kossuth kifejtene pártja tagjai előtt, hogy egymagáért a bankért előidézni a válságot nagy hiba volna, és megpróbálná őket rábírní arra, hogy nyugodjanak bele a bankközösségbe. Mikor Kossuthnak azon kívánságát említettem, hogy a kabinet valamennyi tagja jelenjék meg a király előtt és kérje tőle az engedelmet a külön magyar bank fölállítására, Őfelsége elnevette magát, és azt kérdezte: Auch Sie? Das wäre komisch! Ön is? Ez komikus volna.

Azt feleltem, hogy ez esetben csakugyan komikus színben tűnnék föl.

Őfelsége azt mondotta, hogy semmi kifogása az ellen, hogy Kossuth e tárgyan nála megjelenék. Megértetné vele, hogy kívánságát ez idő szerint nem teljesítheti.

Andrássy: Ismétlem, a katonai kérdés kedvező megoldása nélkül teljesen reménytelen volna az a kísérlet, hogy a bank közösségének fenntartása érdekében többségre találjanak. Kénytelen volnék visszavonulni, és Tiszával együtt filozofálhatnék a dolgok mulandósága felett. A paktum idején Fejérvárynak rögtön megmondtam, hogy koncessziók nélkül lehetetlenség a létszám emelése és nem is kételkedem benne, hogy e nyilatkozatomról Fejérváry értesítette a királyt. Lehet, hogy Fejérváry, aki már nehezen várta, hogy megszabaduljon állásától, sem merte Őfelségével szemben a helyzetet precízen előadni. A paktum szövege azonban a magyar kormány álláspontját támogatja, mert mindig szabadságában van azt az időpontot, amikor az újoncjutalék-emelést kéri, nem ismerni el olyannak, amikor az emelés szüksége fennforog. A paktum szövegénél fogva Őfelsége nem számíthat arra, hogy a kormány feltétlenül obligóban van a létszám emelésére.

Őfelsége mosolyogva jegyezte meg, hogy ez lehetséges. A jövőre nézve azonban biztosítani akarja, hogy a koncessziók fejében megszavazzák az emelést.

A boszniai ügyekről beszélve, azon meggyőződésemet fejeztem ki, hogy Magyarországon ahhoz senki hozzá nem járulna, hogy Bosznia és Hercegovina birodalmi terület legyen, mert a magyar fölfogás szerint jogi személyiséggel fölrüházott birodalom nem létezik, nem létező birodalomnak pedig nem lehetnek tartományai.

1909. január 4. [budapesti variáns]

1909. január 4-én minisztertanács volt a bankügyben. Kossuth kartellbanktervéről¹⁵ ezt mondtam: Lehetetlenségnek mondtam, hogy én, aki a kartellbank követelésétől semmi eredményt nem várok, mellette lekössem magamat

15 Kossuth – látván, hogy sem az uralkodót az önálló magyar nemzeti bank elfogadására, sem a függetlenségi pártot az arról való lemondásra nem tudja rábírní – azt a megoldást eszelte ki ekkor, hogy formálisan hozzanak létre két külön bankot, amelyek közvetlenül megalakulásuk után közös osztrák–magyar kartellt alakítanak.

anélkül, hogy Kossuth a továbbiakra nézve obligót vállal. A kartellbank iránti tárgyalásokat olyan hosszú időre kinyújtani, mint ahogy Kossuth gondolja, nem is függ tőlünk. Előre lehet látni, hogy az osztrákoktól azt a rövid választ fogjuk kapni, hogy ezen az alapon nem tárgyalnak. De meg azt sem képzelhetni el, hogy itt megnyugodjanak abban, hogy a kormány kartellbank alapján tárgyal, ha nem nyilatkoztatja ki, hogy ebből kabinetkérdést csinál és ajánlata visszautasítása esetén a közös bankra nem tér vissza. Ha Justhtal, Hollóval¹⁶ eddig nem lehetett bírni, ezentúl sem fog sikerülni őket meggyőzni. A végső eredmény az volna, hogy megbuknék a választótörvény, amelynek alapelvét pedig a közönség nagy része megnyugvással fogadta, amely tehát elejtve nincs, és amelyet a mai kormány visszalépése esetében más kombináció mellett keresztül lehetne vinni. Megbuknék nem azért, mert rossz, hanem mert a bank ügye miatt engem akarnak megbuktatni. Az volna tehát a legjobb megoldás, ha én betegség ürügyén félreállnék. Vállalkozzon valamely 48-as, akár ideiglenesen a belügyek vitelére és képviselje a választótörvényt. Neki talán sikerül azt a képviselőházzal elfogadtatni. Már csak az a tény is, hogy én kiváltam a kabinetből, azt a benyomást fogja kelteni, hogy a bank ügye jó mederben van.

A miniszterek mind lehetetlenségnek mondták a kabinetből való kiválasommat. Kossuth azt mondta, hogy nem fél pártjától. Bízik benne, hogy rá tudja az embereket venni arra, hogy megszavazzák a választótörvényt. Csak tőlem fél. Csak velem nem bír. Egyetlen hajszálynira sem bír engem eredeti álláspontomtól eltéríteni. Túlságosan merev vagyok. A 48-asok a mostani pillanatig mindenben engedtek a 67-eseknek, ezeknek a politikáját csinálták, és joggal elvárhatják tőlük, hogy a fennforgó egy kérdésben nekik deferáljanak. Minden rendbe jönne, ha az egész kabinet a kartellbank alapjára helyezkednék, s valamennyien a király elé járulnának, s ha próbálkozásuk nem sikerül, a külön bankot forszíroznák. Ennek következménye csúnya fölfordulás lesz, mégpedig minden szükség nélkül, s csupán azért, mert én önfejűsködöm.

Azt állítottam, hogy erről én nem tehetek, mert én ilyen vagyok. [...]

1909. január 14.

Tegnap meglátogattam Justhot. Azért kerestem föl, hogy megtudjam tőle, aki most előtérbe lépett, hogy mik a függetlenségi párt szándékai. Mint a Budapesti Hírlap is írta, Justh Gyula január 10-én megjelent a függetlenségi pártkörben és ott újra kifejtette a pártnak abbeli kötelességét, hogy megvalósítsa az önálló bankot, s azután az általános, titkos, egyenlő választójog hívének vallotta magát. Vajon hajlandó lesz-e a választójogi javaslatot tárgyalatni és megszavazni, ha a bank ügyében előzetesen nem is foglal el a kormány a pártot kielégítő határozott álláspontot. Kossuth és Wekerle ugyanis tárgyalatni akarják a javaslatot.

16 Justh Gyula (1850–1917) és Holló Lajos (1859–1918), függetlenségi politikusok, ekkoriban a Függetlenségi Párt militáns, a párt közjogi programjához leginkább ragaszkodó szárnyának a vezetői.

Justh azt felelte, hogy tudomása szerint a jelzett körülmények között nem lehet a javaslatot tárgyalni. Vannak, akik sokallják azt, ami benne nyújtatik, s vannak, akik keveslik. Neki is voltak, mint tudom, skrupulusai a választójogi javaslat ellen, de megmondotta nekem azt is, hogy belőle ügyet nem csinál, föltéve, hogy a bank dolgában megegyezésre bírunk jutni. De ha előre látni, hogy ebben a kérdésben összeütköznénk, akkor nem tartja lehetségesnek, hogy a párt megszavazza a választójogi javaslatot, amelyet a 48-asok magukra nézve nem vallanak kedvezőnek.

Erre azt mondtam, hogy a kormány legfeljebb azt jelenthetné ki, hogy a kartellbankra nézve egyetért, de az erre irányuló kísérlet sikertelensége esetében a továbbiakra nézve azonos álláspontunk nincs.

Justh az ilyen kijelentést nem tartja kielégítőnek, és ezt megmondotta már Wekerlének is. Kossuthnak is. Arra kért, hogy helyezkedjek a bank kérdésében a 48-asok álláspontjára, ennek fejében Justh minden más kérdésben kész messzemenő engedményekre. Hajlandó kinyilatkoztatni, hogy lemond a perszonálunióról. A koalíció győzelme után, 1905-ben, Justh Ófelségével szemben, aki fogadta, azt a nyilatkozatot tette, hogy pártja nem mond le a perszonális unió létrehozatalára irányuló törekvésről. S hogy semmi új közjogi követelést nem támaszt, hajlandó az alkotmánypártbeliekkel fuzionálni, s csupán azt kívánja, hogy 1917-re nézve a vámterület önállósága biztosíttassék. [...]

Csodálkoztam rajta, hogy Justh hajlandó lemondani pártprogramjáról. Lemondani kétségtelenül nagybecsű esemény, és kész a mai egész helyzetet fölgújtani a program olyan részlete kedvéért, amelyről kivétel nélkül minden szakember azt mondja, hogy megvalósítása káros az országra nézve. Ha Justh e téren szakember volna, és önálló alapon formálhatna magának benne véleményt, meghajolnék erős meggyőződése előtt. De amikor tudom, hogy nem ért hozzá, magatartását politikai hiúságból eredőnek kell tartanom. Különben pedig teljesen egyetértek vele abban, hogy a bank ügyét nem szabad húzni-halasztani, hanem benne a választójogi javaslat tárgyalása előtt tiszta helyzetet kell teremteni. A kormány, amely a többség politikájával ellentétes politikát folytat, kegyelemkenyéren él, ezen állapot fenntartásához meg semmi kedvem sincs.

1910. január 17. [budapesti variáns]

Moskovitz Geyza¹⁷ közölte velem, Molnár Viktor Temes megyei nyugalmazott főispán valószínűleg megbízásból ismételve fejtegette előtte, hogy jó volna, ha Tisza és én egymással találkozánk.¹⁸ Tisza nem tudja, hogy indítsa meg a dolgot. Erre azt feleltem, hogy szívesen találkozom Tiszával. Amúgy is tudni óhajtanám, hogy a főrendiházban¹⁹ a választói javaslattal szemben milyen lesz az ő magatartása. Tisza tegnap fölkeresett. Azzal kezdtem a beszélgetést, hogy tud-

17 Zemplén megyei orvos, az Andrássy-család régi bizalmasa.

18 Az alkotmányválság kezdete óta Tisza és Andrássy nem beszélt egymással.

19 A koalíciós parlamentben Tiszának és híveinek nem volt képviselőjük, ezért Tisza – ha politikai kérdésekben állást foglalt – ezt mindig a főrendiházban tette, amelynek grófi címe jogán volt tagja.

ni szeretném, miképpen vélekedik javaslatomról. Tisza azt felelte, hogy ő mindig ellenezte az általános szavazati jogot, mert félti tőle az országot. Hitte azt is, hogy én olyan javaslatot fogok kidolgozni, amit ő nem fogadhat el. Örömmel látta, hogy sok olyan van a javaslatban, ami megkönnyíti állásfoglalását. Nagyon helyesli a pluralitást, nagyon helyesli a nyilvános szavazás fenntartását, és nagyon helyesli, hogy közvetett választói jogot is megállapítok.²⁰ Mindezt azonban még nem tartja elégségesnek, mert ezek mellett is félti a nemzetet. Szigorítani akarná ennél fogva a javaslatot, mert úgy, amint van: ugrás a bizonytalanságba. [...]

Andrássy: Ez ellen semmi kifogásom nem lehet. Mindenesetre jó, ha a főrendiház is hozzájárul a dologhoz, és ha azon esetben, ha a képviselőházba oly módosítás indítványoztatnék, amit én csak kényszerűség nyomása alatt nem utasítok vissza, a főrendek reparálják a hibát. Remélem és hiszem, hogy a 48-asokat sikerül ilyen módosítások előterjesztéséről lebeszélni. Csak arra kérem Tiszát, tartózkodjék túlzásoktól, mert be kell látnia, hogy nagy ódium hárulna a főrendházra, ha ridegen ellentétbe helyezkednék a javaslattal. Tisza ezt belátja, nagyon örülne azonban, ha sikerülne némi szigorítást keresztülvinni.

Ezután az általános politikai helyzetről beszélgettünk. Azt mondtam, hogy válság fenyegeti az országot, és nem tudom, hogyan alakul a helyzet. Én határozottan barátja vagyok a fúciónak, és minden tőlem telhetőt elkövettem és fogok még elkövetni ennek létrehozatalára. Ma azonban ennek az esélyei meggyengültek. Tiszának ugyanaz a felfogása, mint nekem. Ő is belátja, hogy a mai körülmények között az egyetlen okos politika a fúzió. Csupa 67-esekből állóknak a kormányszata csak az országot sújtott nagy szerencsétlenség után képzelhető el. A mai helyzetben csak a fúzió alkalmas arra, hogy véget vessen a 67 és 48 közötti küzdelemnek, és hogy végre is Magyarországon okos politikát lehessen csinálni. Teljesen egyetértettem Tiszával. Azt a reményemet fejeztem ki, hogy a fúzió létrejötté esetében módot lehet majd találni, hogy idővel Tisza és hívei csatlakozhassanak az új alakulathoz. [...]

1909. február 16. Őfelsége a választó törvényjavaslatról. [budapesti variáns]

A király kérdezte Wekerlétől, mi van a választójogi javaslattal, mert végre is túl kellene esni rajta. Wekerle azt felelte, hogy én azért halasztottam el a tárgyalását, mert azt hiszem, a 48-asok táborában személyem iránt nem jó a hangulat. Wekerle azt mondta, hogy azért haragszanak rám a 48-asok, mert én mindig teljes őszinteséggel és határozottsággal beszélek velük, amit Wekerle nem mindig tehet, különben fölborulna a helyzet.

1909. május 25. [londoni variáns]

József főherceg tegnap elmondta Andrássynak, hogy az asperni ünnepségek alkalmából Bécsben járt és ott beszélt a trónörökössel. [...] Elismerte, hogy van igaz abban, amit József főherceg a kért engedmények tárgyában²¹ írt s mégsem

20 Andrássy javaslata szerint az analfabéták választójogukat csak közvetve, megbízottak révén gyakorolhatták volna.

21 Az Andrássy által kért katonai engedményekről van szó.

fogadhatja el azokat. Amit egyszer kimondott, ahhoz ragaszkodik. Ha elkerülhetetlennek bizonyulna, hogy a magyarok engedményeket kapjanak, inkább a bank ügyében adna ilyeneket. [...] A kibontakozás legkíváncsiabb módjának azt tartaná, ha Magyarországon nagy agitációt indítának meg hatalmas keresztényszociális párt megteremtésére. Ez a párt összhangban Luegerékkal²² szilárd alapjává válhatnék a monarchia összetartozandóságának. A trónörökös Széllé és Lukács Lászlóval²³ óhajt beszélni. Az utóbbiról így nyilatkozott: Das ist mein Mann.²⁴ Andrássyról azt mondta, hogy a király azt kívánta tőle, hogy fogadja, ő azonban legelejétől kezdve ezt megtagadta és csodálkozik rajta, hogy Andrásynak az ellenkezőjét mondták.

1909. május 28. Minisztertanács. [londoni variáns]

A mai minisztertanácsot Wekerle azzal nyitotta meg, hogy szeretné tudni, vajon a 48-asok továbbra is közre akarnak-e működni az alkotmánypártiakkal, vagy sem. Lehetséges, hogy valamiféle provizórium fog elkövetkezni, de erre nézve tudnia kellene, hogy együtt akarják-e azt megcsinálni, vagy pedig a 48-asok különválnak tőlük...

Apponyi²⁵ ingerülten azt mondta, ismerjék el Andrásyék, hogy a 67 is le-tört, nem csak a 48, mert ami jogunk van, az mind csak papíron van meg, megvalósítani azonban azokat a nemzet gyengeségénél fogva nem lehet. Valószínű, hogy újabb nemzeti ellenállásra kényszerítenek bennünket, mert hite szerint Ausztriával megegyezésre jutni egyáltalában lehetetlen lesz. Már annál fogva is, hogy az esetleg bekövetkező szomorú időkben a nemzet jobbjai egy táborban együtt legyenek, nem 48-as, hanem koalíciós, vagy fúziós alakulást kívánna. Csak azt nem tudja, nem volna-e jó, ha a kormány kibontakozási tervét Bécsben visszautasítják, a koalíció fenntartása mellett valamely átmeneti más megoldást keresni. Ez talán abban állhatna, hogy a választójogi törvény megalkotása végett visszatérnének a paktumhoz. Andrásy teljesen tévesnek mondta Apponyinak a 67-ről felállított tézisét. Vannak, akik ezt az alkotást magasztalják, és azt tartják felőle, hogy helyzetünkben abszolúte jónak mondhatjuk. Mások ismét azt vallják, hogy a nemzet gyengeségénél fogva annál többet, mint amennyit a 67 nekünk biztosított, akkor elérni lehetetlenség volt. Ez utóbbi állítás helyességét mai állapotunk kétségbevonhatatlanná teszi. Igaza van Apponyinak, hogy a nemzet gyengének mutatkozott, de éppen ez a gyengeség igazolja azokat, akik 67-ben a kiegyezést létrehozták, mert azt igazolja, hogy öngyilkos politika lett volna többet követelniük... Apponyinak azt az ideáját, hogy a választójogi tör-

22 Karl Lueger (1844–1910), osztrák politikus, bécsi polgármester, a Monarchia eszméjéhez szilárdan ragaszkodó keresztényszocialista mozgalom vezetője.

23 Széll Kálmán ekkor Andrásy pártjához tartozott, Lukács László viszont a Tisza körül csoportosuló „ortodox” 67-esek parlamenten kívüli csoportjához, az ún. Nemzeti Társaskörhöz.

24 Ez az én emberem.

25 Apponyi ekkor a függetlenségi párthoz tartozott, egyébként a koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere volt.

vény megalkotása céljából átmeneti megoldást keressenek, nem bírja helyeselni. A választójogi törvénnyel nem fog taktikázni, azt nem szabad olyan időben tárgyalatni, amikor teljes káosz uralkodik a magyar politikai életen. Ehhez a tervhez ő egyénileg hozzá nem járul. Ha átmenetelt akarnak, inkább a választójogi törvény kikapcsolásában keressék azt [...]

1909. november 27. [budapesti variáns]

Tisza István Wekerlének Ófelsége megbízásából hozzá intézett felszólítására tegnap este Budapestre jött és azt mondotta a miniszterelnöknek és később nekem is, hogy nem vállalkozik kabinetalakításra. Joga volna ugyan vállalkozni, még ha Ófelsége nem is adna katonai koncessziókat, mert ő ilyet soha előbb nem követelt, csak legutóbb és akkor is csak azért, mert e nélkül nem vélte a függetlenségeket a fúzió számára megnyerhetőeknek... Mindamellet nem vállalkozik, mert nem számít sikerre, a kísérlet eredménytelensége pedig a 67-es eszme tönkretételét jelenti.

Igaznak mondtam, hogy nincs meg a siker teljes biztossága, Tisza helyén azonban mégis vállalkoznék, mert a nemzetet nagy veszély fenyegeti. Ha visszautasítja a jelöltséget, aligha következik más, mint darabontkormány, az általános, egyenlő és titkos választójog programjával. Nemzetiségi és demagóg árborítaná el az országot. [...] Igaz, hogy van annak lehetősége, hogy ha a 67-esek kísérlete kudarcra jár, teljesen elvesztik lábuk alatt a talajt. Csakhogy ez a veszély e nélkül is fenyegeti őket [...]

1910. január 13. [budapesti variáns]

[...] A király január 11-én Khuent²⁶ dezignálta miniszterelnökké. Khuen utána 3 óráig tanácskozott Tiszával, aki ígéretet tett támogatására.

Tegnap délután Tisza találkozott velem és elbeszélte, hogy Khuen táviratilag kérte fel. Megjővén Pestre, ma Khuen meglátogatta Tiszát és tudatta vele, hogy teljesen 67-es politikát akar csinálni... A választótörvényt illetően az általános választójog elvi alapjára helyezkedik, de feltétlenül biztosítani akarja a magyar szupremáciát és az értelmiség befolyását. A részletekre nézve szabad kezét tart fönny magának. Nem ismeri még az e tárgyra vonatkozó anyagot. Tisza azt mondotta neki, hogy mielőtt végleg kötelezi magát a hozzá való csatlakozásra, kérdi tőle, mi a politikája az alkotmánypárttal szemben, amely iránt Tisza obligót érez, és amelynek erősítését a 67 és az ország érdekében szükségesnek tartja. Khuen erre nézve teljesen megnyugtatta. Semmi malícia nincs benne az alkotmánypárt iránt, számít is támogatására, és vele akar politikát csinálni. Tisza azt is mondotta Khuennek, hogy sajnálja, és helytelennek ítéli vállalkozását, mert semmi bizalma sincs sikere iránt. Khuen erre azt felelte, hogy még a múlt nyáron, amikor a király a krízis tárgyában hozzá fordult, megígérte Ófelségének, hogy ha minden kötél szakad, Ófelsége szolgálatára fog állni, s ennél fogva becsületbelileg kötelezve van rá, hogy vállalkozzék. Tisza, mint mondotta ne-

26 Gr. Khuen-Héderváry Károly (1849–1918), 67-es politikus, korábban horvát bán, 1903-ban, majd 1910–1912-ben miniszterelnök.

kem, nem hagyja el Khuent, amikor ez az ő politikáját képviseli, és rá akar támaszkodni. Ehhez hozzátette, hogy nagyon sötétnek látja a jövőt, nem bízik a győzelem lehetőségében és reméli, hogy én nem helyezkedem szembe a Khuen-féle kombinációval, hanem 67-es politikáját támogatni is fogom.

Erre azt feleltem, hogy e témáról pártom tagjaival még nem beszéltem és egyáltalán nem tudom, hogy milyen a hangulatuk. [...] Khuen nem az a vezér, akivel ilyen hadjáratot győzelmesen meg lehet vívni. Az alkotmánypárt egészen más szemmel nézte volna Tisza miniszterelnökségét.²⁷ Valamennyi tagja már megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy Tisza vállalkozását elő kell mozdítani. Azt elismerem, hogy nagyon nehéz az alkotmánypártnak Khuen ellen állást foglalnia és nem kívánhatja a 48-asok győzelmét. Tudjuk, hogy annak a jelszónak a győzelme, amely mellett a 48-asok most megindulnának a választási küzdelemben, káros volna az országra nézve, és hogy azt a király visszautasítja. Nekünk a 67-esek győzelmét kell kívánnunk, de az egyesülés Khuen vezérlete alatt az alkotmánypártra nézve igen nagy áldozatot jelent.

1910. január 15. [budapesti variáns]

Az alkotmánypárt végrehajtó-bizottsága foglalkozott Khuen miniszterelnökségével.

Az alkotmánypárt lehetetlen helyzetbe jut, ha azon remény nélkül, hogy ha olyan abszolút többségre bír szert tenni, amely a király ellenállását legyőzi, mégis mereven ragaszkodik a közvetítésképp kigondolt programhoz. A katonai kérdés megoldása nélkül kibontakozás nem képzelhető el és ezzel ellenkező kombinációt aktíve nem fogok támogatni. Nem tehetem, hogy e követelés feladása után tovább is szerepeljek. Hagyjanak engem Justhtal együtt krumplit kapálni menni. Jó, ha olyanok is vannak, akik gyengébb alkalmazkodóképességüknél és fogyatékosabb életrevalóságuknál fogva bizonyosságot szolgáltatnak arra, hogy ha következetességük kedvéért nem is akarják az ország békéjét földűlni, de arra készek, hogy önmagukat föláldozzák. Máskülönben sem értem a pártnak ellenzéki hangulatát. Erős az a hitem, hogy mióta az együttműködés a 48-asokkal lehetetlennek bizonyult, az ország jövője csakis a 67-esek koncentrációja útján biztosítható.

1910. február 10.

Tisza beszélgetése Andrássyval. [londoni variáns]

Tisza tegnap azt kérdezte Andrássytól a történetek után, ki van-e zárva annak lehetősége, hogy Andrássy belép az alakítandó új kormánypártba. Andrássy azt felelte neki, hogy ez ki van zárva.

Tisza belátja, hogy Andrássy alig cselekedhetik másképpen, és ezért nem is próbálja az ellenkezőre kapacitálni. Nagyon sajnálja, hogy Andrássy erre az útra lépett rá, de mivel már megtette, és Khuen állásában megmaradt, természetesen tartja, hogy nem áll melléje. Szeretné azonban tudni, hogy Andrássy milyen-

27 Andrássy és pártja nemcsak személyes képességei miatt látta volna szívesebben Tisza miniszterelnökségét, hanem azért is, mert Tisza a választójog kérdésében ugyanolyan, vagy még konzervatívabb nézeteket vallott, mint ők, míg Khuen – mint láttuk fentebb – kacérkodott az általános választójog gondolatával.

nek gondolja pártja jövőbeli viszonyát a kormánypárthoz, és mit készül tenni. Andrássy két lehetőséget lát.

Az egyik az, hogy pártja feloszlik, és egy része belép a kormánypártba. Ha így tennének, akkor Andrássy arra kérné Tiszát, hogy képviselje ezen belépők érdekeit, tegye lehetővé, már az egyesülés formájában is, hogy ők megalázás nélkül léphessenek be közéjük, és garantálja nekik azt, hogy kerületeiket a kormány a lehetőségig respektálja. Nagyon jó volna, ha a kormánypárt megalakításával addig várnának, amíg az alkotmánypárt kimondja feloszlását, és ha az új párt megalakulása előtt jönnének össze az alkotmánypártiak és a kormánypártiak, és együtt állapítanák meg a teendőket és a programot. Sokkal nehezebb volna, és az alkotmánypártiak közül kevesebben is mennének át, ha a kormánypárt már előbb megalakulna, és nekik azután kellene hozzájuk csatlakozniuk. – Tisza helyeselte Andrássy felfogását, és azon lesz, hogy kissé kitolja az új párt megalakulását, sokáig azonban nem várhatnak vele. Andrássy e lehetőség bekövetkeztével esetleg visszavonulna a politikai élettől, vagy pártonkívüli jelöltként lépne fel.

A második lehetőség az, hogy Andrássy meg tud egyezni Kossuthékkal, aminél fogva az egyesült alkotmánypárt és a Kossuth-párt²⁸ mint különálló párt maradna meg. Ez azért volna jó, mert megnyernék vele a jelenlegi függetlenségi pártnak majdnem a felét a 67 számára. Ez az egyesülés egészen más irányt szabna a választásoknak, mert nem a 67 és a 48, hanem a konzervatív és a radikális irányzat mérkőznék meg egymással.²⁹ [...]

II. Feljegyzések a munkapárti kormányzat idejéből

1911. október 31. [londoni variáns]

Andrássy tegnap megmondta Justhnak, hogy nem igaz az, amit, mint hallja, barátai állítanak, hogy közbenjárásával Justh izolálását célozza. A békét akarja létrehozni, mert tudja, hogy különben a hosszú és meddő küzdelemnek vége az ellenzék teljes bukása lesz.³⁰ Márpedig a békét a választási törvény bevonásával nem lehet létrehozni. Justhot és Tiszát egy kalap alatt egyesíteni nem lehet. Annyira mégsem hazug a magyar politikai világ, hogy ennek ellenkezőjét komo-

28 A Függetlenségi Párt ama – mérsékelt – része, amely a Justh Gyuláék által az önálló magyar bank kérdése miatt felidézett pártszakadás után Kossuth Ferenchez csatlakozott.

29 A két lehetőség közül végül az első valósult meg. Febr. 21-én Andrássy feloszlatta az alkotmánypártot, amelynek tagjai beléptek a Tisza és Khuen által szervezett Nemzeti Munkapártba, maga Andrássy és személyes híveinek legszűkebb köre azonban a választásokon pártonkívüli 67-esként indult és jutott be a parlamentbe.

30 A Justh által vezetett ellenzék és a munkapárti kormányzat között ekkor már hónapok óta küzdelem folyt, mert az ellenzék obstrukcióval akarta megakadályozni, hogy az 1911 májusában beterjesztett – a közös hadsereg létszámának emeléséről szóló – véderőtörvény-javaslat törvénnyé váljon. Justhék koncepciója az volt, hogy a véderőtörvényt csak az általános választójog megvalósítása ellenében „engedik át”.

lyan higgye. Ábránd volna az is, ha az ellenzék azt hinné, hogy Tiszát az a 67-es párt, amelyet nagyrészt ő teremtett meg, szívesen ki fogja cserélni a 48-as túlzókért. Sem Tiszával való megegyezés, sem az ő kiszorítása mellett a többséggel Justh programját elfogadtatni nem lehet. Justh abban téved, ha azt hiszi, hogy a király az általános, egyenlő és titkos szavazati jog kedvéért a kormánypárt egy részét és vele Tiszát elejti. Más volt a helyzet előbb, és más ma. Nem váltak be azok a remények, amelyeket Ausztriában az általános választójoghoz fűztek. Odaát azt ígérték a fejedelemnek, amint Őfelsége magának mondta, hogy ezen az úton konzervatívabb elemek fognak uralomra jutni, és hogy a nemzetiségi kérdést a kenyér kérdése háttérbe fogja szorítani. Most meg látjuk, hogy milyen nehézségeket támaszt ez a kenyérkérdés. A nemzetiségi kérdés éle sem tompul. A kormányzás legalábbis olyan nehéz most, mint volt a múltban, sőt nehezebb, mert a népparlamenttel szemben a 14§-sal³¹ nem mernek olyan könnyedén élni. Magyarországon meg 48-as volt a többség és azok, akik Őfelsége politikájának diadalt akartak, azt mondták neki, hogy ez már most mindig így lesz, amíg nem sikerül az intelligenciát megtörni. Ha ellenben 67-es a többség, a király politikájának szóvivői azt mondják Őfelségének, hogy az általános, egyenlő és titkos szavazati jog veszélyeztetni a 67-es párt uralmát. A radikális választójogot a sovíniszta Justh és a szocialisták követelik, tehát azok, akiknek elvbarátaival az osztrák császári kormány éppen most készül nagy küzdelembe bocsátkozni. Régebben érteni lehetett, hogy a király radikális választójogot akar, ma ezt várni tőle naivitás. Békét tehát csak úgy lehet létrehozni, ha Justh beéri a katonai kérdés megoldásával. Justh erre azt felelte, hogy nem teszi. Nem kapnánk meg a magyar kommandót és a magyar szolgálati nyelvet, a többi kívánság teljesítése pedig érték nélkül való. Az ország jövője attól függ, van-e általános, egyenlő és titkos választójog, vagy nincs. Ő tovább nem alkuszik. Az obstrukció az egyetlen fegyverünk. Ha most nem sikerül akciója, hazamegy. Csalódnak, akik azt hiszik, hogy őt pártja elhagyja.

1911. november 30. [londoni variáns]

Zichy János³² beszélni óhajtott Andrássyval, mert azt hiszi, hogy azoknak, akik konzervatívabb gondolkodásúak, a választójog megalkotása tárgyában össze kellene működniük és csak ezen az úton szabadulhatni meg a mai krízistől. Ezt a gondolatát közölte Khuennal, aki szintén helyeselné, ha a konzervatív tényezők közelebbi érintkezésbe lépnének egymással, és együttes működésükkel véget vetnének az obstrukciónak. Zichy kérdezte, miképpen vélekedik e tárgyról Andrássy. Andrássy azt tartja, hogy ebben az alakban az akció ma célhoz nem vezetne. Neki is az a törekvése, hogy összehozza a különböző pártokban található konzervatív felfogású politikusokat. Előbb azonban meg kell oldani a katonai kérdést, amíg az meg nem történik, komolyabb összeműködésre számítani nem

31 Az osztrák alkotmány ama szakaszával, amely lehetővé teszi a parlamenti többség nélküli kormányzást.

32 Gr. Zichy János (1868–1944), katolikus politikus, eredetileg a Néppárt elnöke, az alkotmányváltás alatt Andrássy pártjához tartozott, majd annak feloszlása után a Munkapárthoz.

lehet. Nem lehet elérni, hogy a választójog kedvéért, amely még biztosítva nincs, mert nem ismerik a kormány felfogását, s Khuen eddig mindig fenntartotta magának akciója teljes szabadságát és semminő szabatos nyilatkozatot nem tett, nem lehet elérni azt, hogy a választójog kedvéért valamennyi ellenzéki képviselő letérjen eddigi álláspontjáról, és minden feltétel nélkül behódoljon a kormánynak. Neki kezdettől fogva az volt a törekvése, hogy a különböző táborokban levő konzervatív elemeket békésebbé hangolja egymás iránt és megakadályozza, hogy a dúló harc még inkább elmérgesedjék. Mindenekelőtt tehát objektív alapot kell keresni a katonai kérdés megoldására. Mihelyt ez sikerül, ragadják meg a kormánypártiak a kezdeményezést és igyekezzenek azon, hogy a képviselőháznak valamennyi konzervatívabb elemeivel békesebb érintkezésbe lépjenek. Ennek azonban első feltétele, hogy megszűnjék az a harc, amely ellenséges táborokra szakítja a konzervatív gondolkozású képviselőket. Andrassy a legjobb megoldásnak azt tartaná, hogyha lehet, végleg ma intézzék el a véderőreformot, mégpedig azon az alapon, amelyet ő proponált Berzeviczynek: a Kossuthékkal való meg egyezés útján. Ha azonban Zichy és a kormány úgy látnák, hogy ma teljesen lehetetlen katonai koncessziókat kapni, akkor az utolsó időben szóba hozott provizórium segíthetne ki a bajból, mert megszüntetné azt a szövetséget, amely Kossuthékat Justhékhhoz láncolja, és előtérbe nyomulna a választójog, amely elemeire bontaná az ellenzéket, ami megkönnyítené, hogy a kormány később megakadályozza a véderőreform elleni újabb obstrukció megszervezését.

1912. május 25. [londoni variáns]

Amikor a politikai helyzet úgy fordult, hogy megszakadt a tárgyalások fonalak Lukács és Justh között és Návay³³ lemondása után a kormánypárt Tiszát jelölte házelnöknek, Andrassy le akart mondani mandátumáról, azzal okolván meg ezt a szándékát, hogy nem csatlakozhatik egyik küzdőfélhez sem: sem ahhoz, amely az általános, egyenlő és titkos szavazati jogot akarja kieroszakolni, sem a kormánypárthoz, amely a házszabályokat készül megsérteni, mégpedig olyan véderőtörvény kedvéért, amelyet ő el nem fogad. Leteszi tehát mandátumát – Apponyi, aki Andrassynak ezen szándékáról értesült, felkereste őt és mindenképpen kapacitálta, hogy ne mondjon le. Érti, hogy a két fél közti harcban nem vesz részt, csakhogy ez esetben egyelőre maradjon el az ülésektől. De még ezen elhatározásának kijelentésével is várjon az utolsó percig, amikor elkerülhetlenné válik visszavonulása, és előbb ne nyilatkozzék, különben ráhárítják a törtérendőért a felelősséget. – Andrassy azt mondta, hogy ez olyan kérdés, amelyet nem tud maga eldönteni, és ezért tanácskozássra hívja össze a volt alkotmánypárt képviselőházi és főrendiházi tagjait. De akár lemond, akár félreáll, elhatározása végrehajtásával addig vár, amíg mindenki előtt nyilvánvalóvá nem válik, hogy a kormánypárt erőszak alkalmazására szánta el magát. – Május 20-án összegyűlt Andrassynál 20 volt alkotmánypárti és Andrassy előadta nekik, hogy két alterna-

33 Návay Lajos (1870–1919), korábban alkotmánypárti, ekkor munkapárti politikus, aki a véderőtörvény elleni obstrukció elfajulásakor lemondott a parlament elnöki tisztéről.

tíva között van választása, a harcban részt nem vehet és így csak az a kérdés, mondjon-e le mandátumáról, vagy pedig okainak választói előtt való kifejtésével maradjon el az ülésekről. Akik a tanácskozásban részt vettek, mindannyian azt a véleményüket nyilvánították, hogy ne mondjon le mandátumáról. Andrássy ennek következtében választóihoz levelet fogalmazott meg, amelyben kifejtette visszavonulása okait. Közben május 22-én a képviselőház megválasztotta Tiszát elnökké és megindult a Beöthy Pál alelnök által néhány nappal ezelőtt megkezdett erőszakos akció. Akkor egymásután felkeresték Andrássyt Justh és a Kossuth-pártbeliek, maga Justh is felszólították, csatlakozzék hozzájuk és kezdje meg a harcot. Andrássy azt felelte nekik, hogy ezt csak akkor tehetné, ha előbb megegyeznének vele a választójogi törvényben. [...] Ghillányi, a kormánypárt tagja azt üzenté Andrássynak, hogy azt a választójogot, amelyet ő kielégítőnek talál, ők is vagy kétszázan elfogadják, még Tisza ellen is.

Május 23-án, azon a napon, amikor sok ezer szocialista és a külvárosok söpredéke felvonult, hogy az általános, egyenlő és titkos szavazati jog mellett tüntessen és a fékevesztett tömeg gyárakat ostromolt, gyűjtogatott, rendőröket ölt, barikádokat emelt és sortűzet provokált, Andrássy Tiszánál volt és ott találta Lukácsot. Közölte velük, hogy azon lesz, hogy egy kalap alá hozza a választójogi reform tárgyában az egész ellenzék, és ha ez sikerül, proposícióit Lukács és Tisza elé fogja terjeszteni. Ebben a pillanatban közvetlenül velük nem tárgyalhat az ellenzék. Előbb maguk között és Andrássy között kell megegyezniük, és csak azután lehet a kormányhoz fordulni. Azért jelenti ezt most nekik, hogy addig is az erőszak terén befejezett ténnyel ne teremtsenek, és mert tudni kívánja, hogy elvileg készek-e ilyen megegyezésre. Mind a kettő azt felelte, hogy kész rá. [...] Tisza ahhoz a feltételhez kötötte a megegyezésbe való belenyugvását, ha az ellenzék a koalíciós kormány idejében megalkotott és most már érvényben nem lévő házszabályokat újra elfogadja. – Andrássy nem hiszi, hogy ez lehetséges. Ha a helyzet, mint látszik, úgy alakul, hogy az ellenzék nem bízik többé küzdelme sikerében, és nagyon rászorul a békére, akkor ő megpróbálhatná őket rábírní arra, hogy a koalíció idejében a házszabályokon tett módosítások újra feleleveníttessenek.³⁴

1912. december 18. [londoni variáns]

Utólagos feljegyzések a szeptembertől december közepéig történeteiről.

Szeptember elején az volt Andrássynak a véleménye és ebben a szellemben beszélt Apponyival, Károlyi Mihállyal és Mezőssyvel, hogy a szeptember 17-én összeülő képviselőházban nem kell folytatni az egész országban ellenszenves sítolás taktikáját, hanem a delegáció tagjainak megválasztását kell akár obstrukcióval is megakadályozni. Mindannyian helyeselték tanácsát, Kossuth is hozzájárult, de amikor Justh, aki falun élt, ezt meghallotta, kijelentette, hogy sürgő-

³⁴ Andrássy közvetítési kísérletei nem jártak eredménnyel. 1912. jún. 4-én a kormány erőszakkal, az ellenzéki képviselők kivezetetésével számolt le az obstrukcióval. Ezután Andrássy is az ellenzékhez csatlakozott.

nyileg fog tiltakozni az eddig követett taktika bármely megváltoztatása ellen. Az ellenzék erre elhatározta, hogy bemennek a tanácskozóterembe és ott sípolni és dobolni fognak.

Még szeptemberben találkozott Andrássy Bolgárnál Berzeviczyvel és ez azt mondta neki, hogy olvasta Andrássynak a nyáron közzétett és Tisza erőszakát elítélő cikkeit és mindenben egyetért vele. Belátja, hogy Lukács feláldozása nélkül normális állapotot teremteni nem lehet, és belátja azt is, hogy olyan fontossága van a rendes parlamenti tárgyalások biztosításának, hogy ennek kedvéért fel kell áldozni a jelenlegi kabinetet. – Andrássy rá akarta venni, hogy a béke érdekében akciót indítsanak meg és megígérte neki, hogy ha a kormány kész lemondani és az elkövetett jogtalanságok reparáltatnak, teljes erejével melléje fog állni. Biztosan hiszi, hogy nehezen bár, de sikert fognak elérni. Berzeviczy azt felelte, hogy a párt hangulata nem kedvező az ilyen akcióra. Lukácsot mégis hajlandónak hiszi a béke létrejöttének előmozdítására, és eddig is inkább Tisza akadályozta meg a kibontakozást. [...] Erre Andrássy azt mondta, hogy Berzeviczy Tiszával hiába beszél, eredményt nem fog elérni. Tisza nem akar más békét, mint az olyant, amely az ellenzék teljes meghódolásával jár. Berzeviczy komolyan csak úgy tudna békét teremteni, ha Zichy Jánossal és Návayval együtt indítaná meg akcióját. Ez esetben meglesz a béke, mert az emberek nem mernék a munkapárt széthullását megkockáztatni. Eddig mindannyian alávetik magukat Tisza diktatúrájának és nélküle egyetlenegy lépést sem mernek tenni. Addig tehát, amíg Tisza nélkül Berzeviczy meg nem kezdi az akciót, a béke létrejöttének lehetősége ki van zárva.

1913. január 16. [londoni variáns]

Andrássy megmondta Károlyi Mihálynak, hogy a szocialisták követeléseit tárgyában tett nyilatkozataival messzebb ment, mint kellett volna és ezzel némileg obligót vállalt a szocialistákkal szemben, holott őket a mérséklet útja felé lehetett volna irányítani. – Károlyi azt felelte, hogy mással szemben tagadja ugyan, de Andrássyval szemben elismeri, hogy abban a nagy bajban, amelyben az ellenzék a kormány miatt volt, a szocialisták meggyerése végett talán túlment a kellő határon s hogy most csakugyan obligóban levőnek érzi magát velük szemben a választójogi törvényjavaslat tartalmára nézve. Becsületbeli kötelességének ismeri, hogy kitartson az olyan választójogi javaslat mellett, amelyet ők is elfogadhatnak. Magához kérte a szocialista vezéreket és velük apróra megbeszélte az ügyét. Azt a kérdést intézte hozzájuk, hogy ha csak olyan javaslatot lehetne keresztülvinni, amely szerint 2 200 000 volna a választók száma, mi erről a véleményük. Azt hiszik-e, hogy ha Károlyi ilyen javaslatra szavazna, ezzel ellentétbe jutna azzal az obligóval, amelyet irántuk érez? Hosszas beszélgetések után néhány napra rá azt mondták neki, hogy ilyen javaslat megszavazásával Károlyi nem vétene obligója ellen. Persze felteszik, hogy az ipari munkások kellőleg fognak kiéleltetni a választójog tekintetében. Károlyi Mihály e beszélgetés alapján azt mondta Andrássynak, hogy a szocialistákkal lehet okosan beszélni. Az a véleménye róluk, hogyha másképp nem lehet, a jövőendőbeli választók száma dolgában még lejjebb is szállanának.

1913. január 22.

Tegnap reggel Andrássy felkereste Apponyit, és azt mondta neki, hogy tekintettel arra, hogy az ellenzék választójogi tervezetének számbeli eredménye nem egyezik meg a választóknak ama 2 400 000 főnyi számával, amelyben az ellenzéki pártok megállapodtak, revízió alá kellene venni javaslatukat. Értesülése szerint a szocialisták 2 400 000-re is lemennének. Ha az egész ellenzék egy ennyire mérsékelt választójogi törvényjavaslatban meg tudna egyezni, és ha ezzel kapcsolatban alakulna meg az új párt, meg van róla győződve, hogy a munkapárt nagyon hamar felbomlanék, és a mai ellenzék jutna többségre. A munkapártot csupán az tartja vissza, hogy tagjai félnek az ellenzéknek túlságosan radikális választójogától és ijedeznek a perszónáluniótól. Mihelyt erre a két pontra nézve megnyugtatónánk őket, a közvélemény jó része az ellenzék mellé állna és a munkapárt elégedetlen elemei abból a tudatból, hogy ha pártjukból kilépnek, van kormányképes párt, amelyhez csatlakozhatnak, és hogy ezzel a józan haladást nem kockáztatják, bátorságot merítenének meggyőződésük kijelentésére. – Apponyi erre azt felelte, hogy a nehézség ott van, hogy ők a szocialistákkal megállapodásra jutottak, és már most ezek beleegyezése nélkül nem változtathatnak tervezetükön. [...] Az új pártalakulásnak másik nehézsége az, hogy Justhék mindent, ami csak tőlük telik, megtesznek annak megakadályozására. Justh nagybeteg és embereit az a félelem terrorizálja, hogy megharagítják, és hogy ebbe belehal...

1913. január 25.

Tegnap Darvay megtelefonálta Andrássynak, hogy Tisza szeretne vele beszélni és Andrássy tudatta Tiszával, hogy amikor megy hozzá, ő bármely időpontban otthon várja. [...] 25-én délután volt a találkozás. Tisza azzal nyitott be a szobába, hogy Andrássy beszélni kívánt vele, itt van. – Andrássy azt akarta neki megmondani, hogy most van itt az a perc, amikor békét lehetne kötni, és hogy csak a megegyezés létrejötte esetén lehet a konzervatív érdekeket megmenteni. Ha Tisza egyoldalúan tovább erőszakolná a képviselőház elé terjesztett választójogi javaslatát, éppen ő, aki még Andrássynál is sokkal konzervatívabb, borítaná fel az országot és mozdítaná elő a radikalizmus uralmát. Javaslatára apró részletfizesítésnek tűnnék fel, amelyet a radikalizmus nem lesz hajlandó beszámítani egész követelése behajtásánál. A munkásság lankadatlan küzdelme az általános választójogért teljes erővel folytatódna. Tisza javaslatára a leghevesebb harcokra provokálná a radikálisokat és ő nem lesz képes a küzdelemben győzedelmeskedni, mert nagyon kedvezőtlen harcpontra helyezkedett. Mindenekelőtt az, hogy Pavlik³⁵ segítségével akarja keresztülvinni javaslatát, már egymagában kérdésessé teszi a munka állandóságát. Ha valaki nagy súlyt fektet valamely reform létrehozatalára, érdeke azt követeli, hogy akcióját olyan alakban indítsa meg, amelynek korrektségéhez szó nem fér. Úgy azonban, ahogyan Tisza tervezi, az egész ellenzék érvénytelennek fogja tekinteni a munkát, és az ellenzék konzervatív tagjai is

35 Pavlik rendőrkapitány volt annak a rendőri alakulatnak a parancsnoka, amely a rendzavaró képviselőket kivezettette a parlamentből.

akarva-akaratlanul elő fogják mozdítani a radikalizmus munkáját. A kormány javaslatára annyira rossz, hogy nem lehet megvédeni. Andrassy úgy ítélte meg, hogy nem is Tisza munkája, hanem paktum eredménye. A javaslat rossz, mert azzal henceg, hogy egyenlőséget teremtsen, tényleg pedig egyenlőtlenség volna a következő eredménye. [...] Andrassy vállalkoznék rá, mert tanulmányozta az ügyet, hogy néhány nap alatt olyan választójogi javaslatot dolgozzon ki, amely a munkásokat inkább kielégíti, és annyiban konzervatívabb, mint a kormányé, hogy nagyobb volna az ellenálló képessége. Egyáltalában értse meg Tisza azt az óriási különbséget, amely a választójogi tartósságára nézve a között van, ha az új rendszer olyan paktum eredménye, amelyben az irányadó összes pártok megegyeznek, és amelybe még a szocialisták is belenyugodnak, csak hogy szabaduljanak a mai törvénytől, vagy ha az új rend a többségi oktrojálásnak eredménye. Tisza abban is csalódik, hogy a parlamenti őrség felállítása békítően hat az ellenzékre. Ellenkezőleg, ezt provokálásnak fogják tekinteni. Hiszen már előre megmondták, hogy nem tartják jogérvényesnek, és hogy létrejövetelét annak a kívánságnak tulajdonítják, hogy vele a királyt játsszák ki ellenük. [...]

A választójogi javaslatot nem szabad az ellenzék közreműködése nélkül keresztülvinni, azt csak paktum útján szabad megalkotni. A paktumnak ki kellene terjeszkednie az összes függő kérdésekre. Esetleg a kormánynak felmentvényt lehetne adni, amely anélkül, hogy a jogsérelmek részleteztetnének, azt tartalmazná, hogy az utolsó időben elkövetett jogtalanságokért a kormányt felmenti a felelősség alól, és utólag törvényesíti a történeteket. – A házszabályokról azt tartja Andrassy, hogy az ellenzék nagyobb nehézségek nélkül elfogadhatná a kormány által kontemplált revíziót, amelyet már a koalíció is magáévá tett. Meg kellene állapodni azután abban, hogy a paktum létrejötté után Lukács és Tisza lemondanak állásukról.³⁶

Tisza azt hiszi, hogy a házszabályok és a felmentvény dolgában nincs áthidalhatatlan úr közte és Andrassy között. Elvi akadály van azonban abban a követelésben, hogy a többség lemondjon arról a jogáról, hogy az legyen a miniszterelnök, akit ő akar. Ez elvi kérdés és ebben nem lehet alkudozni. Ha Andrassyval a választójogi tárgyában meg is lehetne egyeznie, e miatt nem jöhet létre a megegyezés. [...]

Tisza azt tartja, hogy arról egyáltalában szó sem lehet, hogy a kormány lemondjon. Ő maga hajlandó volna rá, hogy megígérje lemondását, de ennek sem volna szabad a paktumban szerepelnie. Ennél tovább azonban semmi körülmények között nem mehet.

Andrassy azt mondta, látja, hogy Tiszával hiába folytat tárgyalást. Ismerve felfogását, ezt különben már előre is tudta. Kénytelen azonban arra figyelmeztetni, hogy tönkreteszi az országot és éppen ő, aki Andrassynál is konzervatívabb, makacsságból belekergeti a nemzetet a radikálisok karjai közé. Tisza azt felelte, hogy ettől nem fél.

³⁶ Ekkor Lukács miniszterelnök, Tisza pedig a képviselőház elnöke volt.

MIKLÓS SZALAI

POLITICAL DIARY OF COUNT GYULA ANDRÁSSY JR.
(DETAILS, 1907–1913)

This article contains some selected, interesting details of the political diary of Count Gyula Andrássy Jr. (1860–1929), the son of the great Foreign Minister of the Austro-Hungarian Monarchy, one of the most important statesmen of the country about the turn of the century, and the great opponent of count István Tisza. Andrássy was not a successful politician, perhaps because of his reserved, sensitive, aristocratic personality, nevertheless he had a great prestige in the Hungarian political elite, both because of his family and wealth, and of his great personal knowledge, and reasoning power. During his whole political career he was a convinced adherent of the Compromise of 1867, but he wanted to maintain the system by strictly parliamentary, non-violent methods, and by clever compromises and concessions to its opponents. The text was written between 1907–1917, but most of it was lost during the short-lived Hungarian Soviet Republic in 1919. The rest of the diary also went through many vicissitudes after the World War II. Now we have two—partly parallel—texts, one of them had been brought to England shortly before World War II, and then got into the library of the London Slavic Institute, the second is a selected copy, written in Budapest in the fifties.

The diaries deal with two distinct periods. The first of them was the so-called Coalition period (1906–1910), during which the country was governed by a heterogeneous alliance of various political forces, which were united only by the hatred against the violent methods of the former Prime Minister, Count István Tisza. The Coalition was dominated by the Independence Party, which in principle wanted to transform the system of dualism system into a system of personal union, but didn't dare to try to realise this program, and by the party of Andrássy, the so-called Constitutional Party, which wanted to maintain the dualism, but rejected Tisza's political means, and demanded some minor national concessions to the Hungarian national sentiment, especially in the organisation and language of the common army. They came into power in 1906 (after a long and tortuous constitutional conflict) at the price of a secret pact with the old Emperor. On the one hand, they renounced their national military reform program, on the other they assumed an obligation to implement the universal suffrage. (Francis Joseph wanted this both because the promise of the universal suffrage was a mean of his political manoeuvres during the constitutional conflict, turning with it the strengthening Social-Democratic workers' movement against the coalition, and because the first Austrian elections held on the basis of universal suffrage brought results favourable for the dynasty's policy.)

The Coalition secretly hoped that they would be able in some way to avoid the keeping of the pact. They hoped, that they would be wrest somehow some national concessions from the King, and to implement some half-hearted electoral reform, without really universal suffrage. (The coalition leaders mostly had a conservative standpoint in this question, because they were afraid of both the influences of the non-Hungarian nationalities of the country, and that of the socialist workers' movement. But beyond this, the Constitutional Party and Andrássy—who was anyway a staunch opponent of the universal suffrage from abstract reasons—were afraid of the

Magyar peasant masses too, who mostly were impregnated with nationalists, anti-dualist sentiments.)

In these negotiations a key role devolved on to AndrÁssy. He was that politician of the Coalition, in whom the old king trusted best, both because of his firm loyalty to the Compromise, and because of the memory of his father. But his negotiating efforts were a failure.

The first group of the texts deals with the question of constitutional guarantees, a favourite idea of AndrÁssy. These were such laws, with the aid of which he wanted to prevent in the future the possibility of governing the country by extra-parliamentary means (as it had been the case during the constitutional conflict). After long negotiations both by the king and by Archduke Francis Ferdinand, the heir of the throne, AndrÁssy managed to achieve their enactment.

The second group deals with the problems of the electoral reform. AndrÁssy found a rather peculiar method to avoid the implementing of the universal suffrage. The law designed by him was that of a universal suffrage, but at the same time it would have instituted a plural vote. The votes of the wealthier and more educated classes would have counterbalanced the influence of the poor masses. The reform plan would have instituted a system, which in Hungary unusual and it satisfied neither the king, nor the adherents of the conservatism, neither of the progressivism. Although the king ultimately accepted AndrÁssy's plan, he had to renounce its parliamentary discussions both because of the opposition from every side and because of other political tensions.

The third group reads about the final crisis of the coalition, which began about the beginning of 1909. This crisis broke out because of the militant wing of the Independence Party, led by Gyula Justh, wanted to implement at least the demand of the establishment of an independent Hungarian National Bank at all price. Francis Joseph accepted neither this demand, nor the compromise plan devised by Francis Kossuth, the rather mild leader of the Independence Party. In this confused political situation AndrÁssy didn't support the program of the separate Hungarian bank, because he held it harmful to the economic interests of the country. He also rejected by now his electoral reform plan (partly because his stance in the question of the bank turned against him the majority of the Independence Party, and he couldn't hope a normal parliamentary discussion). He saw the way out from the crisis in the implementation of some of his national military reform demands. But the old king, the leading military circles of the Dual Monarchy, and Archduke Francis Ferdinand refused even the most moderate concessions in military questions, and at the end of the crisis the Coalition must leave its place without the implementation of any reform or achievement either in the field of nationalist aspirations or in the question of suffrage. This brought a great loss of prestige for the Coalition and for AndrÁssy too, who dissolved his party.

The second part of the material read about the period between 1910–1913. After the fall of the coalition Count István Tisza's (who, during the coalition period retired into political passivity) new party, the so-called Party of National Labour came to power, with the program of uncompromising maintaining of the prevailing system of Dualism, and the concentrating of national energies to the important tasks of modernisation, instead of the sterile struggle with the king and Austria over the details of the legal relations of the two halves of the empire. At the beginning of this era, AndrÁssy, who also admitted the necessity of the fall of the coalition, supported Tisza's

program, although he didn't join the party. But when in 1911, because of a new law about the strengthening of the common army, the parliamentary opposition led by Gyula Justh began a violent parliamentary struggle, Andrassy took upon itself the role of the mediator again. After his attempts hadn't brought result, and Tisza—in June 1912—ousted by violent means the opposition from the parliament—Andrassy joined openly again to the opposition. But by now the Independence Party under the leadership of Justh had accepted the program of the universal suffrage, and made an alliance with the Social Democrats, and Andrassy was a staunch opponent of democratic suffrage even now. Thus Andrassy—although he attempted to reorganize his party too, and to win as much politicians both from the moderate part of the Independence Party and from the moderates of the governing party—couldn't become again the leader of the opposition camp. His role in this period was much less important, than during the Coalition Era.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikke:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- ERDÉLYI GABRIELLA PhD, tud. munkatárs (MTA Történettudományi Intézete)
- FONT MÁRTA az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem)
- GRADWOHL, PAUL PhD, egyetemi docens (Université Nancy II)
- KECSKÉS GUSZTÁV PhD, tud. segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete)
- LADÁNYI ERZSÉBET a tört. tud. kandidátusa, ny. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)
- POGÁNY ÁGNES a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens (Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem)
- SCHWEITZER GÁBOR tud. munkatárs (MTA Jogtudományi Intézete)
- SZALAI MIKLÓS PhD, tud. segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete)
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető, mb. igazgatóhelyettes (MTA Történettudományi Intézete)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)

1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799

pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható

az MTA Történettudományi Intézetében

(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),

a Kis Magiszter könyvesboltban

(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)

és a Könyvudvarban

(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;

telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti

a Hess András Kereskedelmi Kft.

(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153;

e-mail: kalmar@hessandras.com)

Bankszámla száma: K & H 10200964-20223344-00000000

Előfizetési díj egy évre: 95 \$

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2002 | 3-4

2002. JAN. 16

R-111

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *FODOR PÁL*
PÉNZÜGYPOLITIKA, VAGYONELKOBZÁS
ÉS AZ OSZMÁN HATALMI ELIT
- *SZILÁGYI CSABA*
SZÁNTÓ ISTVÁN ERDÉLYI ÉS PARTIUMI
MŰKÖDÉSE (1580–1588)
- *LADÁNYI ANDOR*
AZ EGYHÁZAK ÉS A FELSŐOKTATÁS
A HORTHY-KORSZAKBAN
- *SERES ATTILA*
SZOVJET DOKUMENTUMOK
GRATZ GUSZTÁV PÁLYAKÉPÉHEZ

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLIV. ÉVFOLYAM, 2002. 3-4. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztősségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

ENGEL PÁL, GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Fodor Pál: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyonek Kobzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén	209
Szilágyi Csaba: Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588)	255
Ladányi Andor: Az egyházak és a felsőoktatás a Horthy-korszakban	293

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Gottfried Schramm–Joachim von Puttkammer–Meinolf Arens: Hogyan kerültek a románok többségbe jelenlegi államuk területén? Egy tanácskozás eredményei	331
Bóka Éva: Karl Renner európai föderalizmusa	345

DOKUMENTUM

Seres Attila: A bolsevizmus esküdt ellensége, a Szovjetunió nagy barátja. Szovjet dokumentumok Gratz Gusztáv pályaképehez 1924–1925	369
--	-----

FODOR PÁL

Üvejsz pasa hagyatéka

Pénzügypolitika, vagyonelemekzés és az oszmán hatalmi elit
a 16. század végén

I.

A 16. század közepén még virágzó és gazdag oszmán állam az 1580-as évek második felére súlyos pénzügyi válságba sodródott. Az államháztartás egyensúlya megbomlott, a kincstár olykor napi fizetési kötelezettségeinek sem tudott eleget tenni. A válság alapvetően a közkiadások folyamatos növekedése miatt köszöntött be, ami viszont a folytonos, haszonnal nem járó háborúknak, továbbá annak volt a következménye, hogy a gazdaságban, politikában és hadügyben végbement külső és belső változások miatt egyre nagyobb tömegek kapaszkodtak az állam „emlőire”. A hatalmi elit különböző csoportjai: a szultán környezete, a harem, az ún. „előkelők” (*ekabir* vagy *ümera*: az „igazi oszmánok” rendje vagy kasztja, amelynek tagjai a legmagasabb központi és tartományi állásokat birtokolták), az udvari zsoldosok és a vallási ortodoxia között kemény, gyakran kíméletlen harc bontakozott ki a (döntően állami) jövedelmi forrásokért, ami társadalmi nyugtalansághoz, ismétlődő katonalázadásokhoz, egyáltalán: a társadalmi béke és a közrend felbomlásához vezetett. A válsághelyzet állandósulása az államvezetés meghatározó köreit arra készítette, hogy nekilássanak a központosított jövedelemgazdálkodás és pénzügyigazgatás átszervezéséhez, és új módszerekkel próbálják a hiányt eltüntetni vagy legalábbis mérsékelni. Ezek a kezdetben esetleges, majd egyre átgondoltabb, átfogóbb intézkedések lassanként rendszerré álltak össze, s azt lehet mondani, hogy bizonyos értelemben „rendszerváltoztató” jelleget öltöttek az 1590-es évek elejére. A klasszikus „újraelosztó”, vagy ismertebb nevén: *timár*-rendszer fokozatosan más formáknak adta át a helyét, a mértéktelen központosítás pedig lassanként lazult, a gazdaságban és a politikai szférában decentralizációs, illetve szerényebb mértékben privatizációs folyamatok indultak el.

A pénzügyi orvoslására bevezetett módszerek közül ezúttal a konfiskálást, elsősorban a csúcselitbe tartozó, gazdag államférfiak vagyonának lefoglalását veszem szemügyre, majd különböző források segítségével egy korabeli vagyonelemekzés lefolyását ismertetem. Hangsúlyozni kell, hogy a téma vizsgálata nem pusztán az oszmán pénzügypolitika szempontjából fontos, hanem a korabeli oszmán hatalmi elit társadalmi szerepének és belső mozgásainak mélyebb megértését is elősegítheti.

A vagyonekobbzás elvi alapjai

A konfiskáció (*musadara*, törökösen *müsadere*) fogalmát a muszlim vallásjog nem ismeri. Ennek ellenére már az abbászida kalifátus virágkorában kialakult az a gyakorlat, hogy a kincstári hiány pótlására a hivatalukat vesztett és működésük során meggazdagodott méltóságoktól elszedték a vagyonukat vagy annak egy részét.¹ A kalifátus széthullása után keletkezett iszlám utóállamok többsége követésre érdemesnek tartotta ezt a hagyományt. Az oszmán állam sem volt kivétel, jóllehet a birodalom felemelkedésének időszakában még viszonylag ritkán éltek vele a szultánok. A 15. és a 16. század közepe között eltelt évszázad azonban mind társadalmi, mind jogi értelemben kiszélesítette az uralkodók ilyen irányú lehetőségeit. Az államapparátusban, főleg annak csúcsain egyre nagyobb szerepet kaptak a foglyokból vagy adóban elhurcolt gyermekekből kinevelt káderek. A legelőkelőbbeket szisztematikusan összeházasították az uralkodók nőrokonaival és a háremben nevelt rabnőkkel, ami egységesen képzett, megingathatatlan hűségű irányító apparátussal látta el a szultánokat. Jóllehet a rabszolgák soha nem szállták meg teljesen az államot, a szultán és a dinasztiaival teljesen összefonódott „palota-rend” túlhatalma lassanként a szabadnak született, muszlim vagy török állami alkalmazottak „hadát” is a rabszolga helyzetébe taszította.² Ezt fejezte ki a *kul* (rabszolga) szó tartalmának bővülése: eredetileg csak a rab eredetű államférfiakat és katonákat hívták így, a 15. század végén azonban már valamennyi állami szolgálatban álló emberre, sőt a 16. század közepén a termelő rájáakra is kiterjesztették a *kul* fogalmát.³

A muszlim örökösödési jog szerint az állam elvileg a következő esetekben teheti rá a kezét valakinek a vagyonára. 1. Ha annak gazdája ismeretlen vagy örökösök nélkül halt meg, vagy az örökösök ismertek, de nem érhetők el; az ilyen hagyaték a „muszlim közvagyon” (*beytülmal-i müslimin*), vagyis az államkincstárát illeti meg. Ugyanígy joga van az államnak arra a vagyonrészre, amely akkor marad fenn, ha örökösként csak a férj vagy egy feleség jelentkezik, aki az iszlám örökösödési jog szerint a vagyonnak csak a törtrészére tarthatott igényt. 2. Ha a hagyatékozó a szultán (vagyis az állam) rabszolgája, mivel az utóbbi vagyonával a gazda rendelkezik. 3. Ha az örökhagyó olyan felszabadított rabszolga, aki valaha a szultán (az állam) rabja volt; ilyenkor az uralkodó a „felszabadított ura” (*mevle'l-itaka*) elv alapján az örökösök közé lép (igaz, a rangsorban meglehetősen hátul foglal helyet).⁴ Egyes oszmán vallásjogászok ezt még annyi-

1 C. E. Bosworth: *Müşadara*. In: *The Eyclopaedia of Islam*. VII. Ed. by C. E. Bosworth–E. van Donzel–W. P. Heinrichs–Ch. Pellat. Leiden–New York, 1993. 652.; *Ahmet Mumcu*: *Osmanlı devletinde siyaseten katl*. Ankara, 1963. 147–148.

2 Fodor Pál: *Török és oszmán: Az oszmán rabszolga-elit azonosságutadatáról*. *Történelmi Szemle* 37(1995) 367–383.

3 I. Metin Kunt: *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. New York, 1983. 35., 41–42.

4 Ömer Barkan: *Edirne askeri kassamı'na ait tereke defterleri (1545–1656)*. *Belgeler* 3(1966) 5–6. sz. 22.; Halil Cin–Ahmet Akgündüz: *Türk hukuk tarihi*. II. Istanbul, 1990. 133., 137.; Ahmed

val egészítették ki, hogy amennyiben a muszlim határok védelmére és a háborúk folytatására nincs elegendő pénz, akkor a „kalifának”, vagyis a szultánnak joga van elvenni azok javait, akik megvesztegetéssel szerezték.⁵

Ezeket a jogi lehetőségeket és a központi hatalom túlsúlyát kihasználva a szultánok a 16. század második felétől, egyenes arányban azzal, ahogy a pénzínség növekedett, egyre gyakrabban nyújtották ki kezüket a tisztségviselőknél felhalmozott vagyonok után. Az elkobzás III. Murád (1574–1595) uralkodása idején szinte mindennapossá vált. Erről tanúskodnak a kortárs Szelániki Musztafa oszmán történetíró szavai, aki így örvendezett, amikor az uralkodó halála után egy elhunyt főember vagyona elkerülte a konfiskálást: „Az emberek Istennek hálát adva imáikba foglalták az uralkodói igazságosság napjait, mivel nem estek neki hagyatékának és árvái vagyonának azzal az indokkal, hogy »defterdár volt«. A megboldogult padisah [III. Murád] idejében az állam vezetőinek szokásává vált, hogy azt állítva: »tartozik a kincstárnak« [*miriye alakası var*], a legkisebb ürüggyel elrabolták a muszlimok vagyonát.”⁶ Megkönnyítette a „rablást”, hogy miután az előkelők az uralkodók kegyéből kaptak hivatalt és ahhoz illő vagyont (sőt, gyakran még feleséget is), eleve nehezen lehetett szétválasztani az állami és a magánvagyon.⁷ Így aztán ekkoriban a csúcstelnek és a társadalom vele kapcsolatban álló részének (kivéve talán a vallásjogászok, az *ulema* „rendjét”) illet jól észben tartania, hogy a hivatali állások ingatagabbak, mint valaha, s hogy a személyes és vagyonbiztonságnak még a maradékai is elenyészőben vannak. „A magas hivatal nem tulajdona senkinek sem”, „a vagyon a padisahé, a *kul* a padisahé” – ismerte el megadóan Szinán nagyvezír, mint igencsak érintett, a szultánnak 1589–1591 között beadott felterjesztéseiben.⁸ Ezzel teljes összhangban Velence isztambuli követe, Gianfrancesco Morosini azt írta 1585-ben, hogy „a Nagyúr [= a szultán], aki minden dolog valódi ura, azt vesz el a hagyatékából, amit csak akar, s kegynek tekinti, ha bármit meghagy az özvegyeknek és a gyerekeknek. [...] A Nagyúr pusztá szeszélye elegendő ok arra, hogy a világon bármit megtegyen. [...] A szultán [...] mindenkor fordulhat a gazdag magánszemélyek-

Akgündüz: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. Kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri. Istanbul, 1990. 119.; *Said Öztürk*: Askeri kassama ait onyedinci asır İstanbul tereke defterleri (sosyo-ekonomik tahlil). Istanbul, 1995. 87–88.; vö. *Joseph Schacht*: An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1964. 170.

5 *Cavid Baysun*: Müsâdere. In: İslâm Ansiklopedisi. 8. Istanbul, 1979. 669–670.; *Ahmet Mumcu*: Tarih içindeki genel gelişimiyle birlikte Osmanlı devletinde rüşvet (özellikle adli rüşvet). Istanbul, 1985. 238.

6 *Selânîkî Mustafa Efendi*: Tarih-i Selânîkî. Hazırlayan Mehmet İpşirli. (= Selânîkî) I–II. Istanbul, 1989., II. 456.

7 *Klaus Röhrborn*: Konfiskation und intermediäre Gewalten im Osmanischen Reich. Der Islam 55 (1978) 346–347.

8 Az első idézet: Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan (= Revan) 1951, 165b.; a második: uo. Revan 1943, 60b.

hez, s megkaphatja tőlük azt az összeget, amire vágyik, akár ajándékképpen, akár erővel. [...] Elveszi, amit akar: birtokaikat, gyerekeiket, sőt, mondhatni, a testüket.”⁹

Az oszmán hatalmi elit reakciója a vagyonekborzásokra

Morosini követ úgy érzekelte, hogy a fentiekben idézetteket azért teheti meg az uralkodó, mert „senki sem mer nyíltan szót emelni ellene”.¹⁰ Ebben azonban nem volt teljesen igaza. Ha az elitnek meg kellett is hajtania a fejét, többen, különösen a nagyvezíri székbe emelt államférfiak, egy ideig kemény belső propagandát fejtettek ki a *müsadere* sűrűsödő alkalmazásával szemben. 1589–1591 közötti második hivatalviselése idején Szinán nagyvezír valóságos háborút vívott a témában III. Murád szultánnal, és érveit felsorakoztatva nyilvánvalóan nemcsak személyes, hanem társadalmi csoportjának ellenérzéseit is megfogalmazta.¹¹ Némi meglepetést okoz, hogy miközben a főméltóságok elfogadták a szultán korlátlan hatalmát önmaguk felett, szemükben a konfiskáció olykor mégis „bűnnek” (*suç*) tetszett, de legalábbis olyan dolognak, amelyben részt venni (főleg eleinte) kellemetlen érzést, tapintható büntudatot okozott.¹² Ez abból is látható, hogy egyes esetekben a szultán által utasított államférfiak igyekeztek egymásra hárítani a végrehajtás nyűgét. Szinán pasát egyszer szabályosan megfenyegette az uralkodó, hogy nemcsak a vagyonát, de a gyerekeit is eladja, ha tovább tétlenkedik a főadmirális (*kapudan paşa*) vagyonának lefoglalásával.¹³ Az uralkodó rosszallása ellenére többen többször céloztak vagy hivatkoztak arra, hogy az eljárás nem áll összhangban a vallásjogi előírásokkal.¹⁴ Ennek részeként visszatérően találkozunk azzal a kifogással, hogy az efféle akciók elsősorban az árván maradt gyerekek megélhetését veszélyeztetik, s az ilyen vagyon szerencsétlenséget hoz annak, akihez kerül.¹⁵ Gyakran hívták fel az uralkodó figyelmét arra,

9 Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto. Ed. Eugenio Albèri. Serie III. Volume III. Firenze, 1855. 274., 279.

10 I. m. 274.

11 Szinán nagyvezírre ld. F. Babinger–[G. Dávid]: Sinān Pasha, Khodja. In: The Eyclopaedia of Islam. IX. Ed. by C. E. Bosworth–E. van Donzel–W. P. Heinrichs–G. Lecomte. Leiden, 1997. 631–632.

12 Revan 1943, 18a–18b.

13 Revan 1943, 18a.

14 Revan 1943, 18b.; *Cengiz Orhonlu*: Osmanlı tarihine âid belgeler. Telhisler (1597–1607). Istanbul, 1970. 17–18.: 18. sz. Persze mindig akadtak olyanok (pl. a krónikás Ibrahim Pecsevi), akik a szultánok minden cselekedetét törvényesnek tartották; ld. K. Röhrborn: i. m. 348.

15 Revan 1943, 34a., 63a. A dolog láthatóan a szultánt is idegesítette, mert kijelentette: „ki egyezze bele, hogy az árvák vagyonához nyúljon” (*mal-i yetime karib olmağı kim kabul eder*); uo. 63a. Vö. C. Baysun: i. m. 670. Lutfi pasa állambölcséleti munkájának kiegészítője 1606-ban ugyancsak a megtartóztatást ajánlja az árvák vagyonával kapcsolatban: *Mübahat S. Kütükoğlu*: Lutfi paşa Âsafnâmesi (yeni bir metin tesisi denemesi). Istanbul, 1991. 11. Az „árvák jogainak” hangozta-

hogy a köztisztelőben álló férfiak kifosztása, családjuk veszélybe döntése súlyosan rongálja a hatalom tekintélyét és legitimációját, mert a köznép a nyelvére veszi és átkozza érte az uralkodót.¹⁶ Ebben igazuk is lett, mert Lorenzo Bernardo velencei követ 1592-ben arról számolt be, hogy a nép megveti, és zsugori, krajcároskodó alaknak tartja Murádot, aki a konfiskációkkal felkorbácsolja az elégedetlenséget.¹⁷

A győzködés azonban nem használt, s tíz év múltán az akkori nagyvezír már nemcsak a fenti érveket ismételte el, amikor egy konfiskálás ellen foglalt állást, hanem azt is világosan kimondta, hogy az oszmán kormányzó réteg megroggyant az anyagi terhek súlya alatt: „Boldogságos padisahom, ez a holmi legfeljebb 5000 arany értékű lehet; felséged részéről ilyen csekélységbe beavatkozni a vallási és a szultáni törvény értelmében [*şeran ve kanunen*] nem lehetséges. Mi szüksége van a fényes birodalomnak bárki ilyesféle holmijára és vagyonára, különösen, hogy Ön Mekka és Medina uralkodója, a próféták urának, Mohamed őszentségének utóda [*halife*]? Ezért boldogságos padisahomhoz az illő, hogy Istennek tetsző módon nem engedélyezi a vallási törvény megsértését, és igazságossággal és méltányossággal bevételt könyvel el a sors könyvében. Bárcsak az Ön legkisebb szolgálja is olyan gazdag lenne, mint Krózus, mert akkor Ön büszke és hírneves lehetne az uralkodók között. Mivel felséged kormányzóinak kezében nincs erő, hatalom, vagyon és gazdagság, senki sem képes annyi rátermett és alkalmas embert alkalmazni, mint ennek előtte, legyen szó akár vezírről, akár beglerbégről vagy [szandzsák]bégről. Ezért kerekedett felül az ellenség. Ha felséged valamilyen szolgálatot rendel el eme szolgájának, mindnyájan szegénységről panaszkodnak, és lóteherszám kérnek [kölcson] pénzt boldogságos padisahomtól. Ha az Ön efféle szolgálinak lenne vagyonja és anyagi ereje, az nem haszontalanul kidobott pénz lenne, hanem előnye a vallásra és az államra háramlanának vissza. Ebben az esetben, boldogságos padisahom, az ilyen vagyonok valóban a padisahi birodalom javát fogják szolgálni. Szolgája, Hizir pasa adós maradt az egyiptomi kincstárral, amely 600 000 aranyat tesz ki. Ez a vallásjog és a szultáni törvények szerint követelhető. Ám ha [ráadásul] még ezeket a semmiségeket is elveszik tőle, azt a nép nyilvánvalóan önkénynek fogja tekinteni. Isten ments, hogy ebbe Ön beleegyezzék”.¹⁸

Azt az itt kifejezett meggyőződést, hogy az előkelők jóléte automatikusan magával hozza a birodalom virágzását, a szultánok láthatólag nem egészen osz-

tása arra a vallásjogi előírásra támaszkodott, amely szerint (többek közt) a serdületlen gyerekeknek apjuk vagyonából ellátásra (*nafuka*: ruha, élelem, taníttatás) van joguk; ld. *S. Öztürk*: i. m. 230–235.

16 Revan 1943, 15a–b., 18b., 34a., 60b. Szinán nagyvezír ekképpen foglalta össze tömören a veszélyeket: „Vagyont és javakat találhatunk, de jó hírnevet és túlvilági életet nem” (*mal ve menal bulunur amma nam ve ahiret bulunmaz*); uo. 34a.

17 Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. Raccolte, annotate ed edite da Eugenio Albèri. Serie III. Volume II. Firenze, 1844. 373.

18 C. *Orhonlu*: i. m. 17–18.: 18. sz.; vö. *I. M. Kunt*: i. m. 84., 115.

tották. Ők éppen ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy előbbre való az uralkodói magánvagyon (a belső kincstár) gyarapodása és az államkincstár egyensúlya, s hogy ennek legfőbb akadály a kormányzó körök vagyonszerzése és gátlástalan harácsolása. III. Murád egy ízben indulatosan jelentette ki: „tán nem a »muszlim közvagyonból« származnak-e azok a falvak és puszták, melyeket mindnyájan szereztek? Így vagy úgy elértek, hogy nektek ajándékozzák, aztán birtokokban tartjátok azokat, s nemcsak te [mint nagyvezír], hanem valamennyien ekkora [bevételi] hiánnyal küszködtök.”¹⁹ Ebben természetesen maguk a szultánok is ludasak voltak, hiszen a kincstár feltöltésére éppen ők vezették be az állásvásárlás, illetve az állásbiztosító ajándékozások intézményét, amely a konfiskáció mellett a másik nagy csapást mérte az előkelőkre (az inflációról és a szolgálati idő rövidüléséről most nem is szólva). E nehézségek miatt az utóbbiak az 1580-as évektől valóban hihetetlen elszántsággal és kíméletlenséggel próbálták vagyonukat megtartani, menteni, alkalomadtán pedig növelni. Mivel ennek a témának a tárgyalására másutt keríték sort, s később amúgy is látunk majd példákat a korabeli „magánvagyonokra”, csupán felsorolásszerűen jelzem a nagyok körében legnépszerűbb stratégiákat: a gyengébb pozícióban lévő, közép- és alsó szintű állami alkalmazottak, katonák jövedelmeinek egy részét a legfelső réteg számára csoportosítják át; a nagyúri kíséretet eltartását az államra hárítják; pénzügyi feladatokat vállalva adóbérlők vagy az adóbérletek és az adóbehajtás ellenőrei lesznek; a tehetősebbek bekapcsolódnak a kereskedelembe és a szállításba, sőt a csempészetbe; nagystílű pénzügyletekbe fognak (mindenki tartozik mindenkinek); a hagyományos javadalom (*dirlik*)-rendszerből valamilyen képpen kimaradt vagy kihasználható falvak, puszták, tímárok, ziámetek sorát és fürdők, boltok, tímárműhelyek, kocsmák tulajdonjogát szerzik meg; kisebb-nagyobb majorságokat, tanyákat (*çiftlik*, *menzil*) alakítanak ki maguknak; pénzük egy részét és ingatlanaik többségét vallási alapítványokba fektetik, és „elajándékozzák” (*hibe*) kiterjedt rokonságuknak és kíséretüknek; készpénzüket javát pedig – s társadalmi szempontból hosszú távon ez lesz az egyik legnagyobb baj – tezaurálják, értéktárgyakba, drágakövekbe, luxuscikkekbe fektetik, vagy, mint látni fogjuk, egyszerűen elrejtik, elássák.²⁰

19 Revan 1943, 18a. Természetesen a közjöveldelmekben jelentkező hiányra céloz.

20 Ezek a módszerek két vezír-pasa vagyoni politikájára vonatkozó adatgyűjtésem során rajzolódtak ki; mindehhez ld. még: *Ö. Barkan*: i. m. passim.; *Halil İnalcık*: Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History 19(1969) 97–140.; *Suraiya Faruqi*: Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650. Cambridge, 1984.; *Klaus Röhrborn*: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin–New York, 1973. 96. skk., 143.; *I. M. Kunt*: i. m. 85. skk.; *Andreas Tietze*: Muṣṭafā ‘Alī’s Counsel for Sultans of 1581. Edition, translation, notes. I–II. Wien, 1979–1982. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 137., 158.), I. 84–86., 186–188.; *Hasan Yüksel*: Vakıf-müsadere ilişkisi (Şam valisi Vezir Süleyman paşa olayı). Osmanlı Araştırmaları 12(1992) 399–424.; *Uő*: Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü (1585–1683). Sivas, 1998. főleg: 177–178.; *Murat Çizakça*: A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific

Ezek a törekvések igencsak ellentmondásos következményekkel jártak. A leghatalmasabb, vékony réteg kezén pályája fénykorában szinte felfoghatatlan gazdagság halmozódott fel. Különösen két csoport válik ki e tekintetben: egyfelől a vezírek, másfelől azok a szerencsések, akik fel tudták küzdeni magukat a leggazdagabb (Aleppó, Damaszkusz, Rumélia, Egyiptom, a szíriai Tripolisz stb.) és némely határ menti (Bagdad, Dijárbekir, Erzurum stb.) tartomány beglerbégi vagy defterdári állásaiba és a központi főhivatalok élére. Ugyanakkor az előkelők „rendje” egészében véve láthatóan szegényedett; tagjai óriási adósságokkal küszködtek, sokan mentek csődbe, s előfordult, hogy a hadba vonulás költségeinek fedezésére a kincstártól kellett kölcsönt felvenniük.²¹

A változások nem hagyták érintetlenül a politikai struktúrát sem. A vagyoneért folyó harc felbomlasztotta a csúcselit hagyományos összetartását, és olyan rendszert alakított ki, amelyben csak azok tudták hathatósabban képviselni érdekeiket (főleg a zsírosabb állások megszerzését, netán a konfiskáció elkerülését), akik mögött nagyra duzzadt, az állam legkülönbözőbb szféráiba beszivárgott udvartartások (*kapu*), valamint az utóbbiakból és a hárem befolyásos köreiből létrejött szélesebb koalíciók álltak. A frakciók hatalmi játszmái azonban végeredményben alig, legfeljebb átmenetileg tudták elvenni az uralkodók konfiskációs étvágyát. A legtöbbször ugyanis a riválisok lelkesen elégitették ki a szultán kíváncsiságát, ha az többet kívánt tudni valakinek a vagyoni helyzetéről, sőt gyakran maguk sürgették az elkobzást, nem gondolva azzal, hogy a következő fordulóban majd ők kerülnek sorra. Bizarr látni, hogy az a Szinán nagyvezír, aki annyira ágált a *müsadere* ellen, mennyi energiát fektetett a szultán meggyőzésébe, hogy fossa meg vagyonától és életétől legnagyobb ellenségét, Ferhád pasát (néhány év alatt sikerült is neki). Az előkelők belterjes életének az a paradoxona, hogy társadalmi bázis hiányában csak attól remélhettek védelmet, akivel szemben védelmet kerestek, az időnkénti zúgolódások ellenére teljes mértékben kiszolgáltatta őket a dinasztia mohóságának. A szultánok valóban azt vettek el, amit akartak.

A vagyone elkobzás főbb típusai

A közfelfogás azt tartja, hogy a konfiskálások elsősorban a meghalt, a hivatalukból letett és a kivégzett államférfiak vagyonát sújtották.²² A 16. század végéről és

Reference to the Ottoman Archives. Leiden–New York–Köln, 1996.; *Linda T. Darling*: Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660. Leiden–New York–Köln, 1996.; *Revan* 1943, 18a.; *Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (= BOA), *Kepeci* 253, 53.

21 *Istanbul, BOA Mühimme defterleri* (= MD) 67, 393/150. (1591. aug. 3.): a tirhalai bég egy éve nem fizeti meg a kincstártól kölcsönvett 130 000 akaszt; *Selânikî* II. 703.; vö. *Ö. Barkan*: i. m. 72–73.; *Halil İnalcık*: *Adâletnâmeler. Belgeler* 2(1965) 3–4. sz. 49–145.; ld. még a fentebb, *C. Orhonlutoğlu* idézett telhizs-részletet a 18. jegyzetben.

22 *A. Mumcu* szerint két alapvető formája létezett: 1. a büntetésként alkalmazott, amely a halál-büntetés (*siyaseten katl*) vagy az átmenti hivatalvesztés (*azl*) velejárója, vagy a kivégzés helyett kirótt büntetés; 2. a természetes halál esetén bekövetkező, amely abból fakad, hogy a szultán a *kulok* örököse; *A. Mumcu*: *Siyaseten katl* i. m. 149.

a 17. század elejéről rendelkezésre álló példáink azt mutatják, hogy a paletta ennél színesebb volt, és a számottevő hagyatékok sorsa végső soron a szultán egyedi döntésén múlt.

Ha a főember örökösök nélkül halt meg, akkor a hagyatéka minden további nélkül a szultánra szállt.²³ Amennyiben voltak örökösei, akkor a Szelánikitől fentebb idézett részlet és egyéb adatok alapján úgy tűnik, a leggyakoribb okot a beavatkozásra az szolgáltatta, hogy az illető nem teljesítette pénzügyi kötelezettségeit, vállalásait (*miriye alakası var*), vagy sikkasztott a rábizott kincstári javakból (*ekl ve bel*). Ilyenkor a magánvagyonra szolgált a tartozások fedezetéül. A századfordulón csodaszámba ment, ha az elhalt központi vagy tartományi kincstartók (*defterdâro*k) hagyatékát nem szedték el.²⁴ Nemcsak az állammal, de a főemberek egymással szemben fennálló tartozásai is vezethettek konfiskációhoz; a szultánhoz közel álló potentátok el tudták érni, hogy elhalt adósaiktól az államapparátus hajtsa be járandóságait.²⁵ A tartozásokkal kapcsolatos logika egyébként fordítva is érvényesült: amennyiben a meghaltak jelentősebb kintlevőségei voltak még élő méltóságoknál, akkor a szultán mint az elhalt *kul* örököse azonnal beavatkozott, és követelte a kölcsönök visszafizetését.²⁶

Azokat, akiket időlegesen megfosztottak hivataluktól (*mazul*), szintén a felhalmozott adósságok miatt szabadították meg leggyakrabban a vagyonuktól.²⁷ Erre nem mindig a letételt követően került sor, hanem amikor elkészültek az elszámolásokkal, és fény derült a hiányokra.²⁸ A vagyonvesztés kimondását gyakran előzte meg széles körű pénzügyi vizsgálat, ellenőrzés (*teftiş*), amelyeket a terület előljárói (beglerbégek, defterdâro, kâdik) és a szultáni udvar e célból kiküldött megbízottja (*mübaşır*), a fővárosban pedig változó összetételű bizottságok folytattak le.²⁹ Ha az illető főbenjáró politikai vétséget (láadás, az alattva-

23 Ez történt a híres kalózádmirális, Kilidzs Ali pasa vagyonával, „mivel a világnak menedékkül szolgáló padisah öfelségén kívül nem volt örököse”; ld. Selânikî I. 186. Vö. MD 69, 527/266. (1592. okt. 13.): mivel a bolui bég örököse is meghalt, a szultán elrendeli összes javai összeírását és Isztambulba küldését.

24 Selânikî II. 461.

25 MD 71, 574/300. (1593. aug. 9.): Ibrahim vezír (később nagyvezír) kérésére a szultán parancsot ad a kaffai beglerbégnak és egy udvari csausznak a meghalt korábbi beglerbég javainak begyűjtésére és azoknak az összegeknek a beszedésére, amelyekkel az Ibrahimnak tartozott. Az utóbbi újabb életrajza: *Nezihi Aykut*: Damad İbrahim paşa. Tarih Enstitüsü Dergisi 15(1995–1997) 193–219.

26 MD 67, 516/208. (1592. ápr. 4–12.): a szultán 18–19 000 aranyat követel Szinán nagyvezíren (ld. alább is); MD 67, 71/29., 72/30. (1590. nov. 10.): a budai lázadásban megölt Ferhád pasa követelése (6000 tallér) és tartozásai (4 millió akcse, kb. 33 333 arany).

27 Selânikî I. 166.; C. *Orhonlu*: i. m. 31.: 39. sz.

28 1593 szeptemberében Hüszejn kiliszi béget azokért az adósságokért fogták le és fosztották meg mindenétől, amelyeket korábban, tripoliszi beglerbégeként halmozott fel; MD 71, 92/45. (1593. szept. 19.)

29 Egy 1590 tájáról fennmaradt nagyvezíri felterjesztés arról tudósít, hogy e vizsgálatok nagy nehézségekbe ütköznek, mert minden sikkasztó egy-egy befolyásos kör embere (*birer büyücek yere mensubdur*); Revan, 1943, 13a.

lók terrorizálása stb.) követett el, és a szultán a kivégzését rendelte el, akkor az ítélet végrehajtását mellékbüntetésként szinte törvényszerűen követte a vagyonelkobzás.³⁰ Előfordult, hogy valakit egyszerre vádoltak nagy összegű tartozással és a szultáni autoritás megsértésével, amiért ugyanúgy életének és vagyonának elvesztésével fizetett.³¹

Az eddig felsorolt, tipikusnak tekinthető esetek mellett egyedi, olykor különleges okokból is elrendelhetette a szultán a konfiskációt. Az 1590 szeptemberében szolgálai által megölt Juszuf pasa örököseinek az lett a vesztük, hogy az emberek sokat beszéltek a gazdagságáról. Murád szultán véleménye szerint méltánytalan lett volna az állammal szemben, ha ekkora vagyont a hozzátartozóival „etetnek fel”.³² Ugyanígyen okból csaptak le az ekkoriban elhalt főcsausz (*çavuş başı*) hagyatékára.³³ Minden alapunk megvan azt hinni, hogy amikor a szultán a szóbeszédre hivatkozott, valójában „hírszerzők” információira támaszkodott. Szinán nagyvezír egyik felterjesztéséből arról értesülünk, hogy az uralkodó utasítására ki kellett kérdeznie az Egyiptom adójával Isztambulba érkezett kísérőket az ottani beglerbég anyagi körülményeiről, mivel „a legjobb az, ha vizsgálódunk és megfontolással vagyunk”. Szinán nem is mulasztotta el bemártani Üvejsz egyiptomi pasát, ezért az uralkodó a beszámolóra válaszolva leiratában ismételtén megparancsolta, hogy tovább kutakodjanak utána.³⁴ Nem kétséges tehát, hogy a szultán időnként nyomoztatott az előkelők anyagi ügyeiben.³⁵

Nem lehetetlen, hogy ilyen információk segítették akkor is, amikor azért lépett közbe, nehogy széthordják a hátrahagyott vagyonokat. Ez az aggodalom tükröződik a bolui szandzsák kádijainak 1591. szeptember 8-án írt rendeletből; az illetőknek azért kellett sürgősen az elhunyt hamidi bég javainak összeírásához és begyűjtéséhez fogniuk, mert fennállt a veszély, hogy azok elvesznek (*zayı olmamak için*).³⁶ S végül voltak olyan hagyatékok, amelyek elvételét maguk a szultánok sem tudták volna mással indokolni, mint pusztán „csak”-kal vagy váll-

30 A. Mumcu: Siyaseten katl i. m. 147. skk., 156–158.; Selânikî II. 529–530.

31 MD 71, 48/24. (1593. szept. 10.): Ferih-oğlu szafedi bég bűnlajstromán a következők szerepeltek: 1. 60 000 arannyal tartozik a kincstárnak; 2. a zarándoklat főbiztosaként gazdag zarándokokat öldösött; 3. egy korábbi elzárása, majd kiszabadulása után bosszúból leölte szandzsákja jó módú lakosait; 4. több ezer puskást gyűjtve maga köré lázadni készült. A vallástudósok véleménye szerint mindezért kivégzést érdemelt.

32 Revan 1943, 63a. A pasára és halálára: Selânikî I. 181., 189., 194., 213–214., 226.; Revan 1951, 144a–b.; Juszuf (akit Magyarországon inkább Szinán pasaként ismertek) kétszer a budai (1583–1586 és 1587–1588), egyszer a temesvári (1586–1587) beglerbégi tisztelet is betöltötte; Gévay Antal: A budai pasák. Bécs, 1841. 13.: 18. sz.; vö. Dávid Géza: Török közigazgatás Magyarországon. Doktori disszertáció. Bp. 1995. 214–216.

33 Revan 1943, 34a.

34 Revan 1951, 165b.

35 1590 októberében a gendzsei beglerbég azt az utasítást kapta, hogy kutassa át a Dervis nevű ember házát, mert abban a bég elődje és annak helyettese rengeteg holmit raktározott el, amelyek gyaníthatólag a perzsáktól származnak, és a kincstárat illetik. A vizsgálat indoka: „azt hallani”. MD 73, 730/330.

36 MD 68, 99/49.

rándítással. 1596 októberében meghalt a szultáni tanács egyik írnoke, Musza cselebi; noha vagyona igen csekély értéket tett ki, s fia, lánya és testvérei maradtak utána, a kincstári megbízottak mégis elszedték mindenét.³⁷ Ami pedig 1586 nyarán Haszán algériai beglerbéggel történt, már-már a groteszk kategóriájába tartozik. A bégnek volt egy kedves, ifjú, herélt rabja (bizonyos Ali), akit elcsábított tőle Kilidzs Ali kapudán pasa. Haszán nem nyugodott bele, és mások segítségével, különféle vádakkal feljelentette a kapudánt a szultánnál. Kilidzs Ali azonban a szultán pénzsóvárságát kihasználva ügyesen kimászott a csávából; a fiúból kiszedte Haszán titkait, majd a következőket írta III. Murádnak: Csupán azért vette magához a fiút, hogy a szultán tudomására hozhassa: Haszánnak egy fürdő kazánja alatt 130 000 aranya meg 10 kantár ezüstje van elásva, amit Haszán még akkor rejtett el hűtlenül, amikor az ő szolgája volt. A szultán rögvest kiküldte Ibrahim defterdárt, aki a megjelölt helyen valóban megtalálta, és a szultán kincstárába szállította a leletet. Indoklásról nem hallunk, mert nem volt rá szükség.³⁸

Az elkobzási procedúra és a javak felhasználása

Az oszmán államban a konfiskációt formáljogi szempontból azon hat hagyatéki eset egyikének tekintették, amikor a hatóságoknak be kellett avatkozniuk az örökség összeírása és elrendezése céljából.³⁹ Az ilyen ügyekben általában a területileg illetékes bíró (kádi), illetve az ún. hagyatéki bíró (*kassam*) járt el. Az utóbbinak két fajtája is volt: az egyik a polgári hagyatéki bíró (*beledi kassam*), aki a kádi alárendeltségében az ún. „köznép” (*avam, reaya*) hagyatéki ügyeivel foglalkozott; az állami szolgálatban álló „katonai rend” (*askeri, kapı kulları, ehl-i berat, ehl-i örf*) hagyatéki ügyeit pedig a kádiaszker megbízásából külön katonai hagyatéki bíró (*askeri kassam*) intézte. A hagyatéki bírók főleg az örökség megosztásával foglalkoztak (és ezt csak az örökösök kérésére tehették), amiért különböző illetékeket szedtek. Ahol nem volt katonai hagyatéki bíró, ott a területi kádi gyűjtötte be és adta át időnként a fővárosból érkező megbízottnak a kádiaszkernek járó illetékeket.⁴⁰ Mint fentebb már jeleztem, amennyiben az elhaltak nem voltak örökösei, az örököst nem tudták elérni vagy ismeretlen

37 Selânikî II. 633.

38 I. m. I. 172. Egy kantár 45 vagy 56,449 kg súlynak felelt meg.

39 Ezek a következők: 1. ha azt az örökösök közül valaki kérte (pl. megosztási viták miatt); 2. ha azt az örökösök azért kérték, mert az elhunytak valakik tartoztak; 3. ha azt egy hitelező kérte, akinek az elhunyt adósa volt; 4. ha az elhunyt kiskorú gyermeket hagyott hátra; ilyenkor gyámot kellett kinevezni; 5. ha az elhunyt nem hagyott hátra örökösöket, vagy azokat nem lehetett elérni; 6. konfiskáció; ld. *Claudia Römer*: Zu Verlassenschaften und ihrer fiskalischen Bearbeitung im Osmanischen Reich des 16. Jhs. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 88(1998) 185–186.

40 Ö. *Barkan*: i. m. 3–4.; *Hüseyin Özdeğer*: 1463–1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri. İstanbul, 1988. 10–11.; *Said Öztürk*: Osmanlı ilmiye teşkilâtında kassamlık müessesesi. Tarih Enstitüsü Dergisi 15(1995–1997) 394–428.; *Uő*: İstanbul tereke defterleri i. m. 65–84.

volt, vagy a vagyonnak nem volt gazdája (pl. fogságba esett), akkor a hagyatékot lefoglalták az állam számára. Ezek alkották a röviden bejtülmálnak (*bejtülmâl, mal-i gaib ve mal-i mefkud*) nevezett állami jövedelmeket, amelyeket pénzügyigazgatásilag két kategóriára osztottak: 1. az aszkeri rend tagjainak hagyatékait és a köznép 10 000 akcse értéket meghaladó hagyatékait „kincstári bejtülmâl” (*bejtülmâl-i hassa*) címen elkülönített bevételi forrásként kezelték, és beszédükre külön biztosokat (*bejtülmâl emini*) alkalmaztak; 2. a köznép 10 000 akcsénél kisebb értékű, államra szálló hagyatékait (*bejtülmâl-i amme*) rendszerint adóbérletbe adták.⁴¹ Az örökös nélküli hagyatékokat a kádi és az emin piaci kikiáltók, alkuszok (*dellal*) segítségével (és, ha nagyobb értékű vagyonról volt szó, egy vagy több központi megbízott közreműködésével) tételesen összeírta, a javakat a helyi piacon árverésen értékesítette, az ingatlanokat eladta, a befolyt pénzből kifizette a temetés költségeit, a közreműködők díjait, az elhunyt adósságait (s ha voltak, beszédte követeléseit), végrehajtotta az elhunyt testamentumát; az ez után megmaradt összeget az emin gondjaira bízta, aki soros elszámolásai keretében befizette azt a tartományi vagy (ha oda tartozott) a központi kincstárba. Ha nem lehetett biztonsággal kizárni örökös jelentkezését, akkor a hagyatékot hat hónapig vagy egy évig letétbe helyezték, s csak azután adták át az eminnek.⁴² A bonyolultabb hagyatéki ügyeket, amikor nagy értékről volt szó, vagy a fennmaradt vagyonnal szemben 3000 akcsénél nagyobb összegű keresetet nyújtott be valamelyik hitelező, be kellett jelenteni a szultáni tanácsnak (gyakran a hagyatéki defter egy példányával együtt), amely vagy magához vonta az ügyet, vagy biztosokat küldött ki annak elintézésére.⁴³

Az előkelők vagyonának lefoglalása ehhez az utóbbihoz hasonlított, jóllehet az egyedi körülmények egyedi megoldásokat szülhettek. Az eljárásban résztvevők száma és rangja a várható összeg nagyságával együtt nőtt. A tartományokban⁴⁴ a tisztas, de nem kiugró vagyonokról a helyi kádi és egy központi megbí-

41 Ez azonban az előzővel is megtörténhetett, amint azt magyarországi példák tanúsítják. Vö. *Pál Fodor*: Some Notes on Ottoman Tax Farming in Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54(2001) 429. Egyiptomban az *amme bejtülmâl* határa 20 000 akcséig terjedt; *Ömer Lütfi Barkan*: XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. Kanunlar. İstanbul, 1943. 379.

42 A bejtülmâl jövedelmek kezelésére: *Ahmed Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. VI. Kitap. Kanunî Sultân Süleyman devri kanunnâmeleri. II. Kisim. Kanunî devri cyâlet kanunnâmeleri (II). İstanbul, 1993. 491.; *Uő*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. I. Kitap. Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri. İstanbul, 1990. 181–182.; *Uő*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. Kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri i. m. 119.; *S. Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 86–94. Magyarországon: *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 70. Vö. még: *Mehmed Erkal*: Beytülmal. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6. İstanbul, 1992. 90–94.; *Şer'îye sicilleri, mahiyeti, toplu kataloğu ve seçme hükümler*. I. İstanbul, 1988. (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları 52.) 331–334.

43 *A. Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri i. m. II. 119–120.; *S. Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 90–91.; 7 numaralı mühimme defteri (975–976/1567–1569) <Tipkbasım>. I. <Özet, Transkripsiyon, İndeks>. I. Ankara, 1997–1998. 968., 1040., 1051. sz.

44 Az itt következőkhöz ld. *A. Mumcu*: Siyaseten katl i. m. 154–159.; *S. Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 89.; *Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud*: XVI. asırda Mısır eyâleti. İstanbul,

zott (*mübaşir*: általában csausz, kapuőr [*kapuçı*] vagy az udvari gyalogság egyik tagja) intézkedett, a jelentősebbekről pedig a vilájet beglerbégje, kádija és defterdárja. Gondoskodtak a vagyonvesztésre ítélt személy bezárásáról (ha nem halál miatt történt az elkobzás), a házak, javak mielőbbi zárolásáról, lepecsételéséről, a tételes vagyonleltár elkészítéséről; azokat a javakat (állatok, élelem, rab-szolga stb.), amelyek könnyen veszendőbe mehettek, szállításuk és megőrzésük nehézkes volt, azonnal eladták, s a befolyt pénzt a meglévőhöz csapták. Ha szükségesnek látszott, akkor a lehető legtöbb szakértő és érintett, valamint egy felügyelő (*nazır*) részvételével széles körű pénzügyi vizsgálatot folytattak le a rendelkezésre álló kimutatások, bizonylatok felhasználásával.⁴⁵ Az elrejtett kincseket a családtagok, rokonok és az udvartartás embereinek kivallatásával próbálták felderíteni. A összeszedett pénzt és javakat zacskókban és ládákban megbízható helyre (ha volt, gyakran a helyi fedett piac, a bedeszten⁴⁶ trezorjaiba) vitték, s később a szultán utasítása szerint használták fel. Egyelőre nem világos, hogy az uralkodó milyen alapon döntött arról, melyik vagyont adják át a helyi kincstárnak, és melyiket küldjék be a szultáni udvarba.

A fővárosban,⁴⁷ ahol a legvagyonosabbak éltek, és ahol a vidéki állomás-helyükről már visszatért „áldozatokat” is sokszor kapták el, az állam legfőbb méltóságai: a defterdárok (kivált a fődefterdár), a zászlók őre (*mir-i alem*), a főcsausz (*çavuş başı*), a kapuőrök parancsnokai (*kapuçı başı*, *kapucılar kethüdaşı*), a janicsár aga, az istállóimester (*mirahor*), a kincstárnok (*hazinedar ağa*) vagy egy-egy vezír irányították (hol egyedül, hol többen egyszerre) a konfiskációt. A szultán, aki a kiugró vagyonok elvételét személyesen felügyelte, rendszerint a nagyvezíren keresztül adta ki a parancsot az akcióra, de megesett, hogy őt megkerülve küldte ki egyik bizalmasát.⁴⁸ A huszadik századi titkosszolgálatok módszereire emlékeztet, hogy többször éjjel hajtották végre a rajtaütést. Ez egyrészt az eljárás sikerét szolgálta, másrészt azt, hogy a főváros népe csak közvetve értesüljön róla, mivel az elit tagjai nagyon zavarónak érezték, ha a városlakók a szájukra vették őket. Akárcsak vidéken, Isztambulban is mindent azonnal lepecsételtek, és a közelállókából kiszedett információk alapján nemcsak a paloták kincstáraiban és háremeiben könnyen elérhető, hanem az elrejtett értékeket is igyekeztek felkutatni.⁴⁹ Az erre vonatkozó adatok viszonylagos gyako-

1990. 116., 126–127., 129–130.; MD 66, 60/28. (1589); MD 67 386/145. (1591); MD 68, 99/49. (1591); MD 69, 527/266. (1592); MD 71, 48/24., 92/45., 574/300. (1593); MD 73, 327/140. (1595).

45 Egyiptomban az ilyen vizsgálatok számos résztvevővel a kairói divánban vagy valamelyik nagy dzsámiban zajlottak, és akár hónapokig elhúzódhattak; S. M. *es-Seyyid Mahmud*: i. m. 116., 127.

46 Vö. S. *Faroghi*: i. m. 26–27.

47 Az alábbiakhoz ld. Revan 1943, 34a., 38a–38b., 15a–b., 60b., 63a.; Revan 1951, 159b.; Selânikî I. 136., 166., II. 529–530., 733–734.; C. *Orhonlu*: i. m. 54–55.: 63. sz., 91.: 105. sz.

48 Revan 1943, 34a.: Szinán nagyvezír panaszkodik, mert a szultán az ő tudta nélkül menesztette a defterdárt a főcsausz házána lefoglalására.

49 Úgy tűnik, hogy ekkoriban, a konfiskáció meglendülésének időszakában még nem alkalmazták azokat a kiméletlen módszereket (verés, kínzás, csonkítás, asszonyok nyilvános megszegényítése stb.), amelyek a 18. században már általánossá váltak a rejtett értékek felkutatására. Vö. H.

risága arra enged következtetni, hogy a leghatalmasabbak, előre látva sorsukat, szinte kivétel nélkül rejtettek el készpénzt és értéktárgyakat a rosszabb napokra vagy a hátramaradottak javára. 1582 második felében a díván defterdárjai egy farakás alá, 1595-ben Ferhád nagyvezír a plafonba, 1598-ban Hadim Haszán nagyvezír az egyik embere házába, 1603-ban Ali janicsár aga a háza falába és a kertben elásott korsókba dugott el – hiába – tetemes értékeket.⁵⁰ Megtörtént, hogy a szultán eredendően nem akarta elszedni valakinek a hagyatékát, csak akkor döntött így, amikor tudomására jutott, hogy a közelállók már a számba vétele előtt manipulálták a vagyont.⁵¹ Ha nem került elő annyi, amennyire számítottak, vagy amennyiből a tartozásokat kiegyenlíthették volna, akkor a „gyanúsítottat” alkalmanként a Jedikule-börtönbe zárták, és ott tartották, amíg jobb belátásra nem tért.⁵² A fellelt vagyonról kimerítő jegyzéket vettek fel (ennek elkészítésében elvétele maga a nagyvezír is részt vett), s az értékeket oda szállították, ahová az uralkodó parancsolta. A birodalomban szerteszét található ingatlanok és egyéb jószágok sorsának rendezése természetesen még hosszú időt vett igénybe ezután.

Az elkobzások egyik kényes kérdése volt, hogy a szokásnak és a jognak megfelelően gondoskodott-e a hatalom a hátramaradottak megélhetéséről, illetve, hogy a szultán az államkincstárat (*diş hazine*, *hazine-i amire*: külső kincstár) vagy a magánkincstárát (*iç hazine*, *hazine-i hassa*: belső kincstár) gazdagította-e inkább az elkobzott javakkal.⁵³ Hogy ekkoriban, tehát a *müsadere* meggyökerezésének időszakában milyen normákat, szempontokat vettek figyelembe, arra nézve egy nagyvezíri előterjesztés kínál támpontokat, amely a merénylet áldozatául esett Juszuif vezír hagyatékával foglalkozik.⁵⁴ A nagyvezír a feliratban a következő (nyilván már máskor is alkalmazott) forgatókönyvet tudja elképzelni a teendőkre: a készpénzt és a holmik egy részét (*esbab*) tárolják a bedesztbenben, a fegyvereket foglalják le az állam(kincstár) (*miri*) számára, az állatokat és az egyéb ingóságokat pedig adják el; ezután rendezzék az adósságokat, vonják le a hagyaték egy harmadát,⁵⁵ s a maradékot vételezzék be a kincstárba. A nagyvezír

Yüksel: Vakıf–müsadere i. m. 399–424., főleg: 416–423. Egyéb 18–19. századi hagyatékok: *Saim Savaş*: Sivas valisi Dağıstani Ali Paşa'nın muhalledatı. XVIII. asrın sonunda Osmanlı sosyal hayatına dâir önemli bir belge. Belgeler 15(1993) 19. sz. 249–290. (1780-ból); *Yavuz Cezar*: Bir âyanın muhalledatı. Havza ve Köprü kazaları âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (musadere olayı ve terekenin incelenmesi). Belleten 41(1977) 41–78. (1808-ból).

50 Selânikî I. 136., II. 529–530., 733–734., 741.; *Maria Pia Pedani*: Safiye's Household and Venetian Diplomacy. *Turcica* 32(2000) 27.

51 Erre ld. alább Üvejsz pasa esetét.

52 Selânikî I. 136–137., 153–154., 194.; Revan 1943, 38a–b.

53 A két kincstárra ld. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı devleti maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı devleti iç hazinesi. *Belleten* 42(1978) 67–93.; *Cengiz Orhonlu*: Hazine. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17. İstanbul, 1998. 130–133.

54 Revan 1943, 63a. 1590 szeptemberében ölték meg; vö. a 32. jegyzettel.

55 Az örökösök védelme érdekében a seriât úgy rendelkezik, hogy a muszlimok a vagyonuk egy-harmadáról végrendelkezhetnek, a többi pontosan meghatározott szabályok szerint fel kell osztani a törvényes örökösök között. *J. Schacht*: i. m. 169–174.; *H. Cin-A. Akgündüz*: i. m. 132. skk.; néhány példa végrendelkezésre: *Şer'iye sicilleri* i. m. I. 314–318.

a családtagok sorsával kapcsolatban a legbizonytalanabb; azt ajánlja ugyan a szultánnak, hogy juttasson valamit a pasa két (egy éppen felnőttkorba ért és egy fiatalkorú) fiának és két terhes rabnőjének, de konkrétumot nem mond, és világosan érzékelteti, hogy ilyenfajta kérdésekben az uralkodó egyedi döntéseket szokott hozni.

S valóban, a többi, általam ismert esetet áttekintve azt találjuk, hogy meglehetősen esetlegesség, önkény uralkodott ezen a téren. A végrendelkezés jogát a jelek szerint tényleg „illetl” tiszteletben tartani,⁵⁶ s a vezírek vagyonának egy harmadát az örökösök kezén szokták hagyni, hogy síremléket (türbét) építtessenek és abban a halott lelki üdvéért Korán-recitátort alkalmazzanak. Az egyik vezír özvegye mégis arról panaszkodott, hogy sem az egy harmadot, sem törvényesen visszajáró jegyajándékát (*mehr*), sem egy nyolcadnyi örökségét nem kapta meg.⁵⁷ A hátramaradtak teljes kifosztásáról és reménytelen helyzetbe taszításáról más adatok is tanúskodnak.⁵⁸ Ugyanakkor vannak példák az állam és az érintettek közötti „osztzkodásra” is. A szultán néha kegyesen kiutalt egy-egy összeget, a családnak engedte át a rabokat vagy az ingatlanok egy részét.⁵⁹ Már ekkoriban kirajzolódni látszik a későbbi századokban megfigyelt jelenség, hogy a gyorsan mozgatható pénzt, értéktárgyakat, katonai felszerelést vették el inkább, s abból hagytak a családnak (majorságok, ingatlanok), amiből nehezebb volt vagy tovább tartott pénzt csinálni. Általában véve mégis azt mondhatjuk, hogy a vagyon legalább részleges megmentésének legbiztosabb módja az volt, ha az illető még életében „családi” (*ehlî, evlatlık, zürri*) alapítvány(oka)t (*vakıf*) hozott létre, mert ezeket ritkábban sújtotta az állami önkény. Mindez annak volt köszönhető, hogy a vallástudók (*ulema*) megerősödött rendje a *şeriat* és a maga teljes tekintélyével az ilyen alapítványok védelmére kelt, hiszen az egybeesett a saját érdekeivel (ti. többnyire ők lettek e *vakıf*ok alkalmazottai). Ezt ismerte fel az aszkeri rend hamar, s ennek a felismerésnek tudható be, hogy a 17. században létesített alapítványok többsége már nem a közcélú (*hayrî*), hanem ebbe a jogilag nem éppen tiszta kategóriába tartozott.⁶⁰

Ha azt vizsgáljuk, hová folytak be az elkobzott javak, hasonló kettősséget tapasztalunk, mint az állam és a megsarcoltak osztzkodásában.⁶¹ A szultán elő-

56 MD 7, 1035/357.; Revan 1943, 34a.; Selânikî II. 733–734.

57 Revan 1953, 169a. A szultán végül adott neki 200 000 akcsét, de a törvényes részét nem adta ki.

58 *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı devletin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1984. 168.: 1. jegyzet; *C. Orhonlu*: Telhîşler i. m. 131.: 179. sz.; *M. P. Pedani*: i. m. 21.; Tarih-i Peçevi. (= Peçevi) II. Istanbul, 1283/1866. 322–323.

59 Revan 1943, 34a.; *M. P. Pedani*: i. m. 27.: 59. jegyzet; Selânikî II. 558. Az egykor nagy hatalmú Szokollu Mehmed nagyvezír özvegyen maradt leánya 1593. jan. 24-én elhunyt apja egyik alapítványából kapott napi 50 akce ellátmányt; BOA Kepeci, 253, 38. Szijavus pasa nagyvezír gyerekeinek vámbevételekből utaltak ki összegeket; Selânikî I. 222.

60 *H. Yüksel*: Vakıf-müsadere i. m. 407–411., 424.; *Uő*: Vakıfların rolü i. m. 137., 178. Vö. *John Robert Barnes*: An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire. Leiden, 1986. 42. skk.

61 Vagyis az a későbbi rend, hogy az örökösök nélkül elhaltak vagyona a belső kincstárba került, ekkor még nem alakult ki véglegesen; ld. *C. Orhonlu*: Hazine i. m. 131.

szeretettel vitette belső kincstárába a drágaköveket, ékszereket és értékes tárgyakat (fegyvereket), istállójába pedig a nemes és ritka állatokat. Amikor például 1591 késő nyarán meghalt a hamidi bég, azonnal elrendelte, hogy annak különféle vadászmadarait a szerájba küldjék.⁶² Szívesen vette, ha a „zsákmányból” akár efféle holmikat, akár készpénzt küldtek fel neki ajándékképpen.⁶³ Ugyanakkor voltak olyan vagyonok, amelyeket a külső államkincstár rendelkezésére bocsátott a folyó kiadások, például az éppen esedékes zsold fedezésére, a birtokába jutott katonai és polgári eszközöket, állatokat pedig gyakran a szeráj és az állam különféle intézményeinek (fegyvertár, szultáni istálló, konyha) feltöltésére használta fel.⁶⁴ Az 1601-ben hadjárat közben elhunyt Ibrahim nagyvezír sátrait, poggyászát, állatait, sőt még a házát és a feleségét is a helyébe lépő Jemisci Haszán pasának engedte át.⁶⁵ A harem 1591-ben meghalt főágája, Mehmed hagyatékát eladatta, és a bevételt az aga alapítványainak adta át.⁶⁶ Mások javait viszont minden különösebb indoklás nélkül magának tartotta fenn. Például azt a 60 000 plusz 500 000 aranyat, amelyet Kilidzs Ali kapudán hagyatékában találtak, illetve ingóságainak első árverésin szedtek be, mind a belső kincstárba vitette, igaz, a későbbiekben befolyt összegeket már az államkincstárnak engedte át.⁶⁷ Az aleppói defterdár 100 000 aranya vagy a Mahmud defterdártól elszedett pénz szintén a szultán kincstárába vándorolt.⁶⁸ Mindez nem jelentette azt, hogy ezek a hallatlanul nagy összegek mindenestől elvesztek a „köz” számára. Éppen ellenkezőleg, ha az államkincstár nagy nyomorúságra jutott, akkor a nagyvezírek és a defterdárok megtehették, hogy kölcsönt kérjenek a szultántól. Ez a korábban sem ismeretlen megoldás éppen ebben az időben kezdett gyakoribbá válni a költségvetési hiány finanszírozásában, s a 17. században időnként ez mentette meg a birodalmat az összeomlástól.⁶⁹ Végző soron te-

62 MD 68, 99/49.

63 Selânikî I. 136., 529–530., 733–734.; C. *Orhonlu*: Telhisler i. m. 24.: 26. sz., 32.: 40. sz.

64 Selânikî I. 166., II. 529–530., 583–584.; Revan 1943, 34a.; C. *Orhonlu*: Telhisler i. m. 31.: 39. sz., 32–33.: 41. sz., 87.: 99. sz.

65 K. *Röhrborn*: Konfiskation i. m. 347. Mindez nyilván közrejátszott abban, hogy Ibrahim hagyatékából meglepően kevés holmi került elő; ld. C. *Orhonlu*: Telhisler i. m. 91.: 105. sz.

66 Selânikî I. 229–230.

67 I. m. I. 186.

68 I. m. 221.; Revan 1943, 60b. (1589). A 17. század második felében a kivégzett vezírek hagyatéka a központi kincstár *muhassebe-i ewel* nevű ügyosztályához tartozott, ami azt jelezheti, hogy a hagyatékokkal kapcsolatos eljárások szabályozottabb formákat öltöttek; Ömer Lûtfî Barkan: Osmanlı İmparatorluğu bütçelerine dair notlar. İktisat Fakültesi Mecmuası 17(1955–1956) 204.

69 Vö. ehhez Í. H. *Uzunçarşılı*: Osmanlı devleti maliyesinin i. m. főleg: 73–93.; Halil Sahillioğlu: *Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire*. In: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. Ed. M. A. Cook. London–New York–Toronto, 1970. 243.; Ahmet Tabakoğlu: Gerileme dönemine giderken Osmanlı maliyesi. İstanbul, 1985. 36–37. Adatok a belső kincstár 16. század közepi kölcsöneire: Halil İnalçık: *The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. by Halil İnalçık–Donald Quataert. Cambridge, 1994. 98–100.; Rhoads Murphey: *Ottoman Warfare 1500–1700*. London, 1999. 59.

hát a belső kincstár s annak egyik táplálójaként a konfiskáció jelentette azt az aranytartalékot, amelyre a nehéz időkben számítani, támaszkodni lehetett.

Az elkobzott vagyonokról

A 16. század végén erőszakkal lefoglalt vagyonokról mérleget készíteni, azok hozadékát kimutatni adatok hiányában reménytelen vállalkozás lenne. Mégis célszerűnek látszott, hogy tájékoztató jelleggel, a nagyságrendek érzékeltetésére az alábbi táblázatot állítsam össze, amelybe néhány, akkoriban közismert és kevésbé ismert személyt, továbbá annak halála vagy elbocsátása idején elszedett vagyonát vettem fel. A kimutatás hangsúlyozottan illusztratív, mert egyenlőtlen és hézagos: túlsúlyban vannak benne a nagyvezírek, azonkívül jobbára csak az elkobzáskor talált készpénzről ad tájékoztatást, a későbbi vizsgálatok és eladások során feltárt, illetve befolyt értékekről pedig nem.⁷⁰ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a feltüntetett összeg egyeseknél az élet során felhalmozott teljes vagyont jelenti, másoknál (például Burháneddin defterdárnál) csak a pálya egy szakaszán, egy ideiglenes bukás után elvesztett gazdagságot, amit az illető a későbbiekben akár többszörösen visszaszerezhetett. Ám az adatok így, ennek ellenére is jeleznek valamit abból, hogy mekkora összegek forogtak a csúcslit köreibben.

Személy, rang, év	Készpénz (aranyban)	Egyéb	Összesen	Forrás
Szemiz Ali nagyvezír (1570)	240 074	?	240 074	<i>N. Güyünç</i> : i. m. 27.
Burháneddin fődefterdár (1586)	20 833	?	20 833	Selâniki I. 166.
Kilidzs Ali főadmirális (1587)	560 000	?	560 000	Selâniki I. 186.
Ali, az udvari szpáhik agája (1591)	3 166	?	3 166	Selâniki I. 229.
Venedikli Haszán főadmirális (1591)	163 000 (plusz 10 kantár ezüst)	gyöngyök, drágakövek, rabszolgák stb.	?	Selâniki I. 172.; <i>M. P. Pedani</i> : i. m. 27.: 59. jegyzet
Halisz egyiptomi szandzsákbég (emir) (1593)	181 000	?	181 000	MD 70, 506/263.
Ferhád nagyvezír (1595)	kb. 50 500	értéktárgyak, drágaságok	?	Selâniki II. 529–530.

70 A személyeknél a konfiskáció idején viselt hivatali adtam meg. A források közül az eddig még nem idézettek teljes adatai: *Nejat Güyünç*: Ta'rih başlıklı muhasebe defterleri. Osmanlı Araştırmaları 10(1990) 1–37.; *Joseph von Hammer*: Geschichte des osmanischen Reiches, grossenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. I–X. Pest, 1827–1835., IV.; *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. III. Gotha, 1855.

Személy, rang, év	Készpénz (aranyban)	Egyéb	Összesen	Forrás
Halil anatóliai beglerbég (1595)	170 000	?	170 000	<i>M. P. Pedani</i> : i. m. 21.
Szinán nagyvezír (1596)	624 166	luxuscikkek, gyöngyök, ékszerek, prémek stb.	kb. 1 100 000	Selániki II. 583–584.; <i>J. v. Hammer</i> : i. m. IV. 259.; <i>J. W. Zinkeisen</i> : i. m. III. 796.
Hadim Haszán nagyvezír (1598)	100 000 (de a defterei szerint legalább 454 540-nel rendelkezett)	lovak, értéktárgyak stb.	?	Selániki II. 733–734., 736., 741.
Ali janicsár aga (1603)	85 000 (+ 20 000?)	ezüstartárgyak, drágaköves fegyverek stb.	?	<i>C. Orhonlu</i> : Telhisler i. m. 31.: 39. sz., 81.: 91. sz.; <i>M. P. Pedani</i> : i. m. 27.
Lala Mehmed nagyvezír (1606)	kb. 230 000	luxuscikkek, ruhák, prémek stb.	?	Peçevi II. 322–323.

Ha némi fogalmat akarunk alkotni magunknak ezeknek a vagyonoknak a mértékéről, a következő összehasonlító adatokat érdemes figyelembe venni. Nézzük meg először a Barkan által az 1545–1659 közötti időszakból közreadott 175 edirnei katonai hagyaték tanulságait.⁷¹ Az összevetéshez tudnunk kell, hogy Barkan listáján ötnél nem több azok száma (beleértve a három szandzsákbéget), akik az előkelők rendjéhez sorolhatók, vagyis nála inkább az aszkeri réteg második vonalához tartozók, valamint aszkeri kapcsolatokkal bíró kereskedők jelennek meg. Azt sem árt észben tartani, hogy a korabeli felfogás szerint az, aki 100 000 akcsényi (1585–1586-ig: 1600–1700 arany, azután ennek fele) vagyonnal rendelkezett, már gazdagnak számított.⁷² Ha Barkan listájáról kiválogatjuk a leggazdagabbakat, akkor a következőt találjuk: a 175 főből 31-é (17,7%) haladta meg az 500 000 akcse (az infláció függvényében 1600–8300 arany), illetve 7 főé (4%) az 1 millió akcse (3225–16 666 arany) értéket. A legmagasabb összegű hagyaték kb. 19 000 aranyat tett ki, s ez az egyetlen, amely a palota-rend tagjaiéhoz mérhető. Hasonló következtetések adódnak az isztambuli hagyatéki defterekből is.⁷³ Az Öztürk által közzétett ezer, 17. századi katonai hagyaték között 70 főnek (7%) volt 500 000 akcsénál, 31-nek 1 millió akcsénál (3,1%), és 11-nek (1,1%) 2 millió akcsénál nagyobb vagyona. Leginkább az utóbbi csoport vagyoni szintje közelíti meg az előkelőkét (különösen egy janicsár tiszté, aki kerekítve 53 000

71 *Ö. Barkan*: Edirne i. m. 460–471.

72 *I. M. Kunt*: i. m. 52. Vannak azonban arra utaló adatok, hogy ez a vagyoni küszöb inkább 200–300 000 akcsénál húzódott; *S. Faroqhi*: i. m. 228.

73 *S. Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 438–493. alapján; vö. i. m. 144., 485.

aranyat érő gazdagságot gyűjtött), de ez sem változtat azon, hogy a palota-rend már az aszkeri réteg második vonala fölött is „fényévnyi” távolságban helyezkedett el. Ugyanezt a tanulságot vonhatjuk le annak a 487 személynek a hagyatékából, akik a ciprusi hadjárat (1570–1571) során estek el: közülük összesen hárman rendelkeztek 100 000 akcsénál nagyobb vagyonnal.⁷⁴ Hasonló eredményre jutunk, ha az előkelők anyagi helyzetét az irigvelt kereskedőkével vetjük össze. Igaz, egy-egy (főleg zsidó) pénzember időlegesen óriási vagyonra tett szert,⁷⁵ s Musztafa Ali szerint a 16. század végén Kairó, Aleppó és Damaszkusz gazdag kereskedői 20–30 000 aranyat kerestek évente,⁷⁶ a hagyatéki defterek arról tanúskodnak, hogy még a kereskedők felső rétegében is kevesen álmodhattak arról a jólétről, amely az előkelőknek jutott osztályrészül.⁷⁷ Azt pedig szinte mondani is felesleges, hogy a paraszti társadalom jövedelmi viszonyai még az apparátus alsó rétegeié mögött is mennyire elmaradtak.⁷⁸

A korabeli árakat, a köznép és az egyszerű katonák napi pár akcsés fizetését figyelembe véve azok az anyagi eszközök, amelyek az állam legfőbb vezetőinek rendelkezésére álltak, felfoghatatlanul, szinte irreálisan bőségesek voltak.⁷⁹

74 Egy szandzsákbég (490 469 akce), egy mukátaa-számvevő szpáhi-fiú (321 549 akce) és egy portai ajtónálló (300 000 akce). A 100 000 alattiak kategóriájában csupán egy fő került 50 000 akce fölé; ld. Gilles Veinstein: Les inventaires après-décès des campagnes militaires. Le cas de la conquête de Chypre. The Turkish Studies Association Bulletin 15(1991) 293–305., főleg: 304–305. Magyarországi, szabályt erősítő példák az apparátus középső és alsó szintjéről: Fekete Lajos: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 15(1959) 87–106.; Ibolya Gereyes: Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 39(1985) 296–331.; Uő: A török hagyatéki leltárak művelődéstörténeti tanulságai. Keletkutatás 1987. tavasz 83–93., főleg: 88–91.

75 Különösen az 1579-ben meghalt Jozsef Nászi, vagy az 1600-ban megölt Eszter kira; míg azonban az utóbbi hagyatéka 400 000 aranyánál többre rúgott (Selánki II. 857., 860.), addig Nászi élete végére elvesztette vagy felélte gazdagsága javát (Cecil Roth: The House of Nasî, the Duke of Naxos. New York, 1948. 193.).

76 A. Tietze: i. m. II. 37., 157.

77 H. İnalçık: Capital Formation i. m. 108. skk., főleg: 109., 124–125.; vö. H. Özdeğer: i. m. 143–181. Jellemző, hogy pl. a 17. századi Aleppóban a pénzkölcsönzők csaknem fele (46%-a) is az aszkeri rend tagjai közül került ki; Suraiya Faruqi: Crisis and Change, 1590–1699. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire i. m. 492. Néhány kivételesen gazdag kereskedő, ill. uzorás: Nelly Hanna: Making Big Money in 1600. The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant. Syracuse, 1998.; S. Faruqi: Crisis and Change i. m. 495. Vö. még Colette Establet–Jean-Paul Pascual: Les inventaires après décès, sources froides d'un monde vivant. Turcica 32(2000) 113–143. (600 polgári inventárium tanulságai Damaszkuszról az 1686–1717 közötti időszakból.)

78 Halil İnalçık: Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili belgeler: Bursa kadi sicillerinden seçmeler. III. Köy sicil ve terekeleri. Belgeler 15(1993) 19. sz. 111–167.; I. Gereyes: Inventories i. m. 332–338.; C. Römer: i. m. 199–207.

79 A korszakunkhoz legközelebbi (isztambuli) árszabás 1600-ból maradt fenn: Mübahat S. Kütük-oğlu: 1009 (1600) tarihli narh defterine göre İstanbul'da çeşitli eşya ve hizmet fiyatları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 9(1978) 1–85.

S nemcsak a birodalomban, hanem nemzetközi összehasonlításban is. Színán nagyvezír vagyona például kétszeresen meghaladta a korabeli Magyarország összes évi bevételét.⁸⁰ A bécsi *Udvari Haditanács* elnöke 1300, az udvari titkos tanácsos 2000 és a győri kapitány 3600 forint fizetése (1681-ben!) eltörpült a 16. századi budai pasák közel 1 millió akcsés (1585–1586-ig: kb. 16 000, azután mintegy 8300 arany) évi jövedelme mellett.⁸¹

Nem árt azonban még egyszer emlékeztetni arra, hogy ezek a kiugró vagyonok távolról sem csak az illetők kényelmét, jólétét szolgálták. A nagyvezírek például azért kaptak rendkívüli lehetőségeket, mert elvárták tőlük, hogy adott esetben a magánvagyonukból finanszírozzák az állami kiadásokat (zsoldot, hadi eszközöket stb.). A „nagyoknak” gondoskodniuk kellett több száz, olykor több ezer fős udvartartásukról, magánhadseregeik ellátásáról és felszereléséről, már csak azért is, mert az állam a hasznavehetetlenné váló tartományi hadseregek helyett egyre inkább rájuk támaszkodott a háborúk során. Az előkelőt állása arra kötelezte, hogy vagyonának tetemes részét a köz céljaira: szegénykonyhák, medreszék, karavánszerájok, árucsarnokok, hidak stb. létesítésére és fenntartására fordítsa. Ráadásul a rendelkezésére bocsátott javak felhasználásában sem élvezett teljes szabadságot: alapítvány létrehozásához vagy magántulajdon szerzéséhez, sőt a nősüléshez a szultán engedélyére volt szüksége. S ha az uralkodó kegyéből Oszmán-házi hercegnőt vagy háremhölgyet kapott feleségül, akkor a kötelező jegyajándékkal irgalmatlanul megcsapolták anyagi erőforrásait.⁸² Amikor pedig kiakolbólitották a hivatalból, vagy a pálya örökre véget ért, akkor követelte tőlük vagy családjuktól a padisah a legnagyobb áldozatot: a használatra kapott vagyon visszaszolgáltatását, hogy újabb kiválasztottakat jutalmazzon vele. Ezért aztán hatalom és bukás, gazdagság és csőd, luxus és folyamodvány egy szerény ellátmányért az előkelők világának ellentétes, de elválaszthatatlan oldalait alkották. A „rend” mint egész toronymagasan a társadalom felett állt, de az előkelő mint egyén adott esetben éppoly védtelenül állt a hatalom önkényével szemben, mint egy közönséges alattvaló. Ezért idézték sokszor az oszmán elit köreiből azt a mondást, hogy „a mai napot töltjük el kellemesen, a holnapnak [más] gazdája van”.⁸³ S ezért fogadták megadóan, ha a gazda tényleg jelentkező életükért és vagyonukért.

80 Az 1570-es évek közepén 765 000 rajnai forint (612 000 arany); *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. H. n., 2000. (Magyar századok) 74.

81 *Christian Beese*: Markgraf Hermann von Baden (Markgraf von Baden [1628–1691]). General, Diplomat, und Minister Kaiser Leopolds I. Stuttgart, 1991. 209.

82 Vö. *Fodor Pál–Sudár Balázs*: Ali pasa házassági históriájának történeti háttére és török vonatkozásai. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. 345., 348.*

83 *Yaşar Yücel*: Osmanlı devlet düzenine ait metinler. I. Kitâb-i müstetâb. Ankara, 1974. 30.

II.

Kara Üvejsz pályája

A Kara (Fekete) melléknevet viselő Üvejsz pasa, akire a továbbiakban figyelmünket fordítjuk, szintén ehhez a réteghez tartozott. Szabad muszlimnak született, tehát jogi értelemben sosem volt a szultán rabja, élete és vagyonának sorsa mégis éppen úgy alakult, mint akármelyik *kul* eredetű előkelőé.

Üvejsz a nyugat-anatóliai Ajdin tartományban fekvő Güzelhiszár egyik régi, „polgári” családjából származott. Apja, Muhiddin Mehmed, aki bíróként (*kadı*) és pénzügyi felügyelőként (*nazır*) kereste kenyerét, mind neki, mind Haszán és Ramazán nevű testvéreinek kiváló nevelést biztosított. Üvejsz nemcsak szűkebb hazája, hanem Isztambul előkelő iskoláiban is tanulmányokat folytatott, pénzügyi képzettséget is szerzett, majd apja nyomdokain haladva az *ulema*: a vallástudósok „rendjébe” lépett.⁸⁴ Tire városának kádija volt, amikor megismerkedett Murád herceggel, aki 1562 tavaszától a közeli Manisza szandzsákbégjeként tanulta a kormányzás mesterségét. Bár – mint Ibrahim Pecsevi szarkasztikusan megjegyzi – „faragatlan török volt”, mégis jól ismerte az udvari etikettet és szokásokat (*edeb-i müluk*), így Murád vadásztársául fogadta, és annyira megkedvelte, hogy amikor váratlanul meghalt a kincstartója, apjával, II. Szelimmal Üvejszt nevezette ki a helyére.⁸⁵

1574. december közepén meghalt Szelim szultán, s a hercegből a birodalom mindenható padisahja lett. Az őt Maniszában körülvevő baráti kör: az imám és álomfejtő Südzsa efendi, a társalkodó és szintén jó vadász Semszi pasa, a harem főnöke, Rázije asszony és a defterdár és vadászczimbora Üvejsz vele együtt indult Isztambulba. A bizalmasok az úton véd- és dacszövetséget kötöttek, mert igencsak tartottak a nagyhatalmú Szokollu Mehmed nagyvezírtől, aki már majd húsz éve (1565-től) kormányozta a birodalmat. A félelem nem volt alaptalan. Alighogy megtelepedtek a városban, az uralkodó nevelője (*lala*), Dzsáfer bég kezdeményezésére Szokollu azzal vádolta meg Üvejszt, hogy Isztambulba jövet hűtlenül kezelte a gondjaira bízott pénzt. Kellemetlen vizsgálat következett, amelynek során a szultáni tanácsban kellett számot adnia arról, hogy miért nyitotta fel a pénzesládákat és miért fizetett ki illetményeket a nagyvezír engedélye nélkül. Úgy nézett ki, hogy Üvejsz kegyvesztett lesz, de aztán a barátai segítségével nemcsak megúszta a dolgot, hanem pár nap múlva a szultán a birodalom harmadik defterdárjának (*şikk-i sani defterdarı*) nevezte ki (1575. január vége). E tisztjében elsősorban a főváros és környéke jövedelmeinek nyilvántartása és beszédése lett a feladata. Két hónap sem telt el, amikor az uralkodó újabb kegy-

84 *Mehmed Tayyib Gökbilgin*: Kara Üveys Paşa'nın Budun beylerbeyliği (1578–1580). *Tarih Dergisi* 2(1950–1951 [1952]) 3–4. sz. 17–18. A testvérekre, sok hibás adattal: *Mehmed Süreyya*: Sicill-i Osmanî. I–VI. Yayına hazırlayan Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. İstanbul, 1996. (Tarih Vakfı Yurt yayınları 30), II. 617., IV. 1348.

85 Pecevi II. 6.

ben részesítette: a birodalom kincstartójává (*baş defterdar, Rumili defterdari*), azaz a pénzügyek legfőbb felelőssévé nevezte ki – anélkül, hogy Üvejsz a ranglét-rán következő anatóliai defterdári posztot betöltötte volna (1575. március vége).⁸⁶

Szövetségeseivel összefogva, új beosztását arra használta fel, hogy aláássa Szokollu Mehmed és klánja kiterjedt hatalmát. Míg Üvejsz elsősorban a pénzügyekben igyekezett mind több hatáskört magához vonni és korlátok közé szorítani Szokollu befolyását, addig Kádizáde ruméliai kádiaszker és Semszi pasa az államigazgatás egyéb ágazataiban folyt bele növekvő mértékben a kinevezésekbe. Nem törődve azzal, hogy az osztatlan nagyvezíri autoritás szétdarabolása, vagy Pecsevi kifejezésével: új és új „kapuk” kinyitása, melyeken át az állásra éhesek tömegei nyomultak be az államszervezetbe, milyen elviselhetetlen terhet fog róni a birodalomra, minden erejükkel segítették előre saját klienseiket, és szorították ki egymás után Szokollu támogatóit. Bosszújuknak áldozatul esett a nagyvezír unokaöccse, Szokollu Musztafa, akit a budai villámcsapás és löporrobbanás ürügyén megfojtattak, a kancellár Feridun bég, akit az udvarból eltávolítottak, helyettesét pedig felakasztatták, a nagyvezír helyettese, kapuóreinek parancsnoka és még sokan mások, akiket megfosztottak Szokollu segítségével szerzett állásaiktól és javadalmaiktól.⁸⁷ Politikai céljaikat és módszereiket Üvejsz pasa állítólag a következőképpen foglalta össze: „Tapasztalja meg ő [Szokollu] is, hogy kellemes-e, ha a saját embereit éri olyan sérelem, mint amilyent a padisah társainak kellett elszenvedniük.”⁸⁸

Szokollu Musztafa megöletése azonban váratlanul Üvejszre nézve is rosszul ütött ki. Az uralkodó ugyanis őt, a tapasztalt defterdárt választotta ki, hogy tegyen rendet a budai tartományban, ahol a hódítás óta súlyos pénzügyi problémákkal küszködtek. Igaz, 1575-ben átmenetileg sikerült egyensúlyt teremteni a bevételek és a kiadások között, ám Szokollu Musztafa pasa beglerbégységének utolsó évében (1578) romlott a helyzet, a helyi jövedelmek ismét elmaradtak a katonák zsoldjára szükséges összegektől.⁸⁹ Üvejszt tehát 1578. szeptember 17-én 800 000 akcsényi szolgálati birtokkal budai pasának nevezték ki.⁹⁰ Az érintett

86 Selânikî I. 112.; Peçevi II. 7.; *J. v. Hammer*: i. m. IV. 4–5., 16–17.; *Cornell H. Fleischer*: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541–1600). Princeton, 1986. 72–73., 297.

87 Peçevi II. 6–8.; *M. T. Gökbilgin*: i. m. 18–19.; *Uő*: Mehmed Paşa, Muhammed Paşa, Sokullu, Tâvil. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 7. Istanbul, 1993. 604.; *G. Veinstein*: Sokollu Mehmed Pasha. In: *The Encyclopaedia of Islam*. IX. i. m. 710.; *Ágoston Gábor*: Török löportermelés Budán a 16. században. (Adalék a magyarországi török végváarak hadianyag-ellátásához.) In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 91–92.

88 Peçevi II. 8.

89 *Ágoston Gábor*: A hódítás ára. A magyarországi török végváarak őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténelmi Közlemények* 111(1998) 368–369.

90 *Dávid G.*: i. m. 213.

minden követ megmozgatott, hogy ne kelljen a kellemes fővárost a veszélyes, komoly katonai képességeket is igénylő végvidékkel felcserélnie, de mindhiába. 1579. október közepén kénytelen-kelletlen útnak indult, és a következő év elejétől ténylegesen átvette a budai tartomány igazgatását.⁹¹ Rövid kormányzósága idején teljesítette azt, amiért ide küldték: nem törődött sokat a katonai ügyekkel, viszont „az állami vagyon felügyelőjeként” (*emval-i miriye nazır*) vaskézzel érvényesítette a kincstár érdekeit.⁹² Beszedette a korábban elhanyagolt állatvámokat és a sátorozó (vándorló) népesség adóit, új összeírásokat készíttetett azokban a szandzsákokban, ahol többletbevételekre számíthatott, kíméletlenül emelte az adókat, és gátlástalanul terjesztette ki az török adóztatást azokra a falvakra, amelyek hovatarozása eddig vitatott volt Erdély és a Királyi Magyarországhatárszélein. A feltárt új forrásokat kivétel nélkül a szultáni hász-birtokok számára foglalta le, nem törődve a helyi javadalom-birtokosok ugyancsak növekvő igényeivel. Még arra is volt gondja, hogy az állami tárházakban romlófélben lévő gabona áruba bocsátásából csináljon pénzt.⁹³ Bő másfél éves budai működése idején Üvejsz kisebbfajta csodát vitt véghez. Elérte, hogy a tartomány első ízben ne csak kitermelje a fenntartásához szükséges jövedelmeket, hanem 3 200 000 akcse többletével a központi kincstár bevételeit is gyarapítsa.⁹⁴ Nem véletlen, hogy szolgálati birtokát 913 014 akcsésre növelték,⁹⁵ s hogy vezíri rangot helyeztek kilátásba neki.⁹⁶ Az utóbbi elnyerését azonban isztambuli ellenlábasai megghiúsították, sőt azt is elérték, hogy Üvejsztől 1580. június 3-án elvegyék a budai beglerbégiséget. Bukását az okozta, hogy 1579 áprilisában a felső-magyarországi királyi hadak megtámadták, kirabolták és felégették Hatvan városát és környékét, s a tetemes anyagi és emberi veszteségért Üvejszre hárították a felelősséget.⁹⁷

Üvejsz életének következő éveiről némileg soványabb híradásokkal rendelkezünk, mint az eddigiekről. Úgy látszik, az 1580. év hátralévő részét várakozási állományban (*mazul*) töltötte, de valamikor 1581 tavaszán (biztosan február ele-

91 Takáts Sándor: Kara Ovejsz basa. In: *Uő: A török hódoltság korából*. I. H. és é. n. (Rajzok a török világból IV.) 136–137.

92 Fekete Lajos – valószínűleg félreértve Pecsevit – azt írta (Budapest a török korban. Bp. 1944. 212.), hogy Üvejsz 1578 előtt budai defterdár lett volna. Erre semmilyen adat sem utal, viszont tény, hogy a *nazır-i emval* kifejezést ebben az időszakban sok tartományban a *defterdár* szinonimájaként használták.

93 Takáts S.: i. m. 140–141.; M. T. Gökbilgin: Kara Üveys i. m. 23–28.; Ágoston G.: A hódítás ára i. m. 373–375.

94 Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Kelet-kutatás 1995. tavasz 63.; Ágoston G.: A hódítás ára i. m. 370.

95 Dávid G.: i. m. 182.

96 Takáts S.: i. m. 149.; M. T. Gökbilgin: Kara Üveys i. m. 31.

97 Gelibolulu Mustafa Ali: Kühü’l-ahbar. Istanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2162, fol. 586b. A támadásról ld. Üvejsz beszámolóját: A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. Bp. 1915. 215.

je után) ismét a fődefterdári székbe ültették, ahol ugyanazt a Lálezár Mehmedet váltotta fel, mint első defterdársága alkalmával.⁹⁸ Nagyjából egy évig tartott ki magas posztján, amikor az aleppói beglerbégséget adományozták neki (nem sokkal 1582. március 27. előtt).⁹⁹ Új állomáshelyén 1585. július elejéig maradt,¹⁰⁰ amikor (július 13. előtt) damaszkuszi kormányzónak nevezték ki. Itteni tartózkodása igencsak rövidre sikeredett, október közepén visszahelyezték Aleppóba.¹⁰¹ Leváltása, illetve áthelyezése valószínűleg Ibrahim pasa közel-keleti ellenőrző körútjával állt kapcsolatban. Ibrahim vezír, a szultán leendő veje, 1583-ban ment Egyiptomba rendet csinálni, s 1585 elején szárazföldön indult vissza.¹⁰² Június végén–július elején Damaszkuszba érkezett, s a damaszkuszi, a tripoliszi beglerbég és az ottani arab törzsek segítségével leverte a Maanoglu Fahreddin vezette lázadó libanoni drúzokat.¹⁰³ Üvejsz damaszkuszi kinevezése feltűnően egybeesett Ibrahim érkezésével, amiből arra következtethetünk, hogy az utóbbinak volt némi köze a váltáshoz. Üvejsz és mellette tartózkodó fia azonban gyengén vitézkedett a drúz háborúban. Noha csupán védekező feladatot kaptak, egy drúz csapat meglepte őket a Damaszkusz melletti síkon, és vagy 500 emberüket levágta.¹⁰⁴ Ibrahim feltehetőleg mélyen csalódott Üvejsz katonai képességeiben, mert október közepén, miután visszatért Isztambulba, kezdeményezésére Üvejszt elmozdították, s mint említettem, Aleppóba küldték vissza. Musztafa Ali, aki az eseményeket összevontan és hiányosan adja elő (szerinte Ibrahim már Damaszkuszban időzven leváltotta Üvejszt), csak annyit hoz fel a döntés indokaként, hogy „néhány ügy miatt vált szükségessé” (*baz-i husus icab etdüğine binaen*).¹⁰⁵

Miközben Üvejsz Szíria legfontosabb tartományait igazgatta, a birodalom pénzügyi helyzete válságosra fordult. 1582-ben, amikor másodsorú kényszerült megválni a főkincstartói poszttól, Üvejsz még egyensúlyban lévő államháztartást hagyott utódjára, ám az azóta eltelt három évben drámai romlás következett be. Elolvadtak a tartalékok, a bevételek nem fedezték többé a kiadásokat, nekilendült az infláció, s a kormányzat a klasszikus módon: a pénz (az akce) leértékelésével és rontásával próbálta a költségvetés hiányát csökkenteni.¹⁰⁶ Az intézke-

98 *İsmail Hami Danişmend*: Osmanlı devlet erkânı. Istanbul, 1971. (İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi 5.) 254.

99 Joachim Sinzendorf e napon kelt jelentése említi őt aleppói bégeként: *Takâts S.*: i. m. 149.: 19. jegyzet; *C. H. Fleischer* (i. m. 99.: 71. jegyzet; 107.: 93. jegyzet) annyit tud, hogy 1582 végén biztosan Aleppóban tartózkodott.

100 *C. H. Fleischer*: i. h.

101 I. m. 99.: 71. jegyzet; 121.

102 *N. Aykut*: i. m. 196–200.

103 Solakzade tarihi. Istanbul, 1298/1881. 608.; *N. Aykut*: i. m. 200.

104 *J. v. Hammer*: i. m. IV. 139.

105 *G. Mustafa Ali*: i. m. 587a.

106 Az 1585–1589 közötti kormányzati intézkedéseket és azok időrendjét mind a mai napig nem látjuk tisztán; annyi bizonyosra vehető, hogy 1585 szeptemberétől az akcét mind az arannyal, mind a gurussal szemben többször leértékelték. Vö. *Cemal Kafadar*: Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane de déclin. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 46(1991) 385–386.; *Nezihi Aykut*: Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. asır

dések ellenére a kincstár „minden területen a zűrzavar jeleit mutatta”, ezért az uralkodó kifejezett óhajára ismét Üvejsz kezébe adták a pénzügyek irányítását, őt emelték a fődefterdári székbe, mert, ahogy Murád szultán kifejezte, már bizonyította hozzáértését, s ha valaki, hát ő lehet képes a helyzet orvoslására.¹⁰⁷ A rá váró feladat súlyát és az elvárásokat jelzi, hogy a szultán soha nem látott kiváltságokkal ruházta fel. A fődefterdári tiszt és a vele járó 170 000 akcsényi fizetség mellé beglerbégi rangot és 1 millió akcsés kiegészítő fizetést állapított meg számára (épp annyit, amennyit damaszkuszi beglerbégeként élvezett). Ezenkívül látványosan előléptette a szultáni tanács hierarchiájában. Míg a fődefterdár a díváni étkezések protokolljában eddig csak az ötödik helyet foglalta el, mostantól fogva a nagyvezírral együtt az első asztalnál étkezhetett, s a pénzügyek tárgyalásakor a vezírekhez hasonlóan „zsámolyon” (*iskemle*) foglalhatott helyet.¹⁰⁸ Üvejsz fivérét, Ramazán efendit pedig egyidejűleg – aligha függetlenül Üvejsz szerencséjének emelkedésétől – kinevezték aleppói defterdárnak.¹⁰⁹

Üvejsz tőle telhetően igyekezett megszolgálni a kitüntető bizalmat. Nem könnyítette meg a dolgát, hogy nyilvánvalóan mindenben alkalmazkodnia kellett Dogandzsí Mehmed pasa ruméliai beglerbég elképzeléseihez, akivel ugyanakkor barátinak mondható viszonyban állott. Ez az államférfi az 1580-as évek közepére a szultán első számú bizalmasává, kegyencévé vált, és 1584 őszétől ritka kiváltságokban részesült: elkísérhette a szultánt a vadászatokra, egyedül járulhatott eléje jelentéstételre, s a magas hivatalok betöltésénél szava döntő súllyal esett a latba.¹¹⁰ Nagyon valószínű, hogy Dogandzsí Mehmed szerepet játszott Üvejsz újbóli kiválasztásában is, hiszen az 1580-as évek második felében pénzügyekben is elsősorban reá hallgatott az uralkodó. Üvejsz tehát vélhetőleg Mehmed pasával egyeztetve folytatta az akcse devalválásának politikáját. Viszont úgy látszik, hogy korábbi (például magyarországi) tapasztalatai alapján saját elgondolását érvényesítette, amikor a hiány mérséklésére pótdadót vetett ki a nem mohamedán alattvalókra. Ez a 15 akcsényi járulék, amely „bor- és pálinka-váltság” (*baha-i hamr ve araka*) vagy „újbor-illeték” (*hamr-i hadis mukataasi*) néven fordul elő a forrásokban, nagy vitákhoz vezetett, és a parasztok elkesere-

---

ortalarına kadar yapılan „sikke tashihleri”. In: Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na armağan. İstanbul, 1991. 350–351.; *Şevket Pamuk: Osmanlı İmparatorluğu’nda paranın tarihi*. İstanbul, 1999. (Tarih Vakfı Yurt yayınları 73.) 147.

107 *G. Mustafa Ali*: i. m. 587a.

108 Selânikî I. 167.

109 I. h.

110 I. m. I. 150.; 1587. febr. elején Dogandzsí Mehmed vezíri rangot kapott, s valamennyi előjogát megerősítette az uralkodó; i. m. I. 179.; *Nezihi Aykut: Hasan Bey-zâde tarihî*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarih Kürsüsü. Doktora tezi. II. Metin. İstanbul, 1980. 129.: „magas állásra csak az ő kapuján keresztül vezet út” (*menâsib-i celile cümle anın kapusından zuhur bulmağla*).

dett ellenállását váltotta ki. Ezért később a dzsizje-adóhoz csapták, de alapjában a további adóreformok során is Üvejsz módszereit tekintették irányadónak.¹¹¹

Nem tudni, Üvejsz vagy Dogandzsi Mehmed kezdeményezte-e, de tény, hogy az utóbbi közbenjárására Murád szultán egy év elteltével felmentette, és Egyiptom kormányzójává nevezte ki Üvejszt, miközben testvérét, Ramazánt, anatóliai defterdárúvá léptette elő (1587. február közepe).¹¹² Egyiptom a birodalom legnagyobb tartománya volt, stratégiai és gazdasági fontossága rangban messze a többi keleti vilájet fölé emelte. Központi fekvése, gazdagsága és az ott állomásozó kb. 10 000 főnyi katonaság tette lehetővé, hogy az oszmánok szilárdan uralják a Közel-Keletet, az arabiai szent helyeket, a Vörös-tenger partvidékeit, Jement és Etiópiát, s hogy ellenőrzésük alatt tarthassák az észak-afrikai tartományokat.¹¹³ A bőségesen ömlő bevételekből a helyi oszmán katonaság, adminisztráció és tengeri flották költségeinek kifizetése után még számtalan más célra jutott. Egészben vagy részben Egyiptom finanszírozta (és látta el váltott katonákkal) a jemeni és az etiópiai helyőrségeket, az Arabiát felkereső muszlim zarándokok védelmét és élelmezését, továbbá a két szent városban, Mekkában és Medinában (*Harameyn*) található vallási épületeket és az ott folyó számtalan hitbuzgalmi tevékenységet. Ami ezen felül még az egyiptomi kincstárban maradt, azt a pénzügyi év végén „átutalás” (*irsaliyye*) néven a beglerbég köteles volt Isztambulba, a szultán magánkincstárába küldeni. Az *irsaliyye* összege ingadozott, eleinte 400 000 aranyat (16 millió *parát*) tett ki, aztán 700 000, majd átmenetileg 1 millió aranyra kúszott fel, végül elvben hosszú időre 500 000 aranyban (20 millió *parában*) állapodott meg, de a valóságban évről évre változott, hol meghaladta, hol nem érte el ezt az összeget.¹¹⁴ Az uralkodó „zsebpénzének” tekintett és „egyiptomi kincsnek” (*Mısır hazinesi*) is nevezett hatalmas befizetés mellett a tartomány nélkülözhetetlen szerepet töltött be a szultáni szeráj, a isztambuli hajóépítő műhelyek és a hadsereg nyers- és hadianyag-ellátásában is. Az uralkodó (és sok főember) konyhájára és éleltárába főleg Egyiptomból szállítottak cukrot, fehér rizst, lencsét, kávé és illatszereket, a flottának és a hadseregnek pedig lőport, kötelet, kenderkócot és zsineget.¹¹⁵

111 Fodor Pál: Egy antiszemita nagyvezír? Együttműködés és válság a 15–17. századi oszmán–zsidó kapcsolatokban. In: *Üő: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán történelemről.* Bp. 2001. 137–138.

112 Selânikî I. 180–181.; vö. C. H. Fleischer: i. m. 124–125.

113 S. M. es-Seyyid Mahmud: i. m. 112–114., 263–278.; Michael Winter: Ottoman Egypt, 1525–1609. In: *The Cambridge History of Egypt. 2. Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century.* Ed. by M. W. Daly. Cambridge, 1998. 3–7.; vö. Suraiya Faruqi: Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt–Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century. In: Süleyman the Second and his Time. Ed. Halil İnalcık–Cemal Kafadar. Istanbul, 1993. 131–143.

114 Stanford J. Shaw: *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517–1798.* Princeton, 1962. (Princeton Oriental Studies 19.) 283–284.

115 Stanford J. Shaw: *The Budget of Ottoman Egypt 1005–1006/1596–1597.* The Hague–Paris, 1968. 4–14., főleg: 13.; Suraiya Faruqi: *Pilgrims and Sultans. The Hajj under the Ottomans*

Ennek megfelelően egyiptomi beglerbégnak lenni óriási kitüntetést, felelőséget és persze anyagi gyarapodást jelentett, a poszt betöltői a legirigyeltebb emberek közé tartoztak az oszmán társadalom felső köreibben. Már csak azért is, mert pusztán legális évjáradékuk (*salyane*) 20 000 arany (kb. 2 400 000 akcse) körül mozgott még a 16. század végi inflációs időkben is.¹¹⁶ Amikor azonban 1587 kora nyarán Üvejsz megérkezett, a tartomány már korántsem volt olyan virágzó állapotban, mint a megelőző évtizedekben. A birodalom általános válsága Egyiptomra is kisugárzott, ami elsősorban a helyi pénzügyi egyensúly látványos megbomlásában jelentkezett. A tartományt furcsa módon éppen a rendkívüli stabilitás, a vonzó életkörülmények sodorták bajba. Szakadatlanul érkeztek és telepedtek le itt az alkalmazást kereső katonák, bürokraták és értelmiségiek, s az állami fizetésből élők túlbujánzott seregét már a legendás egyiptomi bevételek sem tudták eltartani. Kialakult és terjedt az állásvásárlás szokása, ami a szokott módon az adók sokasodásához és emelkedéséhez vezetett, végső soron pedig ahhoz, hogy az éves „átutalások” nagy késéssel és hiányosan érkeztek meg Isztambulba.¹¹⁷ Emiatt az 1580-as években katonák helyett jobbra széles hatáskörű, gazdasági szakértelemmel bíró kormányzókat küldtek ide, hogy rendbe szedjék a vilájet pénzügyeit, teljes egészében behajtsák az átutalásra szánt összeget, és radikálisan visszaszorítsák az alkalmazottak számát. Ezek a próbálkozások azonban csak átmeneti eredményeket szültek, sőt Üvejsz közvetlen elődje, Szinán pasa (korábban egyiptomi defterdár!) szinte válsághelyzetet idézett elő, mivel a posztjáért cserébe vállalt többletbefizetéseket nem teljesítette, sőt rengeteg tartozást halmozott fel.¹¹⁸

Ezek után könnyen érthető, miért esett Üvejszre a szultán választása. Kiválóan megfelelt azoknak a követelményeknek, amelyeket az új típusú egyiptomi beglerbégekkel szemben támasztottak: nagyon értett a pénzügyekhez, alkalmasnak látszott a válság kezelésére, és teljes mértékben élvezte a padisah bizalmát.

1517–1683. London–New York, 1994.; az egyiptomi löporgyártásra: Ágoston G.: Török löportermelés Budán i. m.

116 1596–1597-ben pontosan 779 469 parát, vagyis 19 487 aranyat (*sikke*) tett ki; S. J. Shaw: The Budget of Ottoman Egypt i. m. 40–41. alapján. Az itt közölt különböző pénznemek egymáshoz való viszonyát S. J. Shaw nem tisztázta, az általa megadott átváltási arányok (132.: 80. jegyzet) pedig teljesen félrevezetők. Feltehetőleg ennek esett áldozatul M. Winter, aki a Cambridge History of Egypt általa írt fejezetében azt a képtelenséget állította, hogy az egyiptomi beglerbégek a 16. században 2 millió *osmanit*, azaz 20 millió akcsét kaptak évente (i. m. 10.). Kétségtelen ugyanakkor, hogy a *salyanén* kívül más bevételeik is voltak, így pl. tetemes összegeket szedtek be a főbb tisztségviselők évenkénti cseréjével, az újonnan kinevezettektől megkövetelt illetékekből. De arra vonatkozóan, hogy a 16. században egy év alatt mennyit kerestek összesen, nem találtam hitelt érdemlő adatot. S. J. Shaw, aki a 17. század végi és 18. századi helyzetet pontosan ismerteti (The Financial i. m. 188., 318–328., 352., 391.) elkeni a kérdést, S. M. es-Seyyid Mahmud pedig egy szót sem szól róla.

117 S. M. es-Seyyid Mahmud: i. m. 94–96.; M. Winter: i. m. 13–14.

118 S. J. Shaw: The Financial i. m. 284.; S. M. es-Seyyid Mahmud: i. m. 97., 124.: 126. jegyzet, 127.: 137. jegyzet.

Üvejsz a nagy feladatnak úgy vágott neki, hogy előbb biztonságos személyi hátteret alakított ki magának. A isztambuli szultáni tanácsban Ali csauszt hagyta hátra ügyvivőnek (*kapu kethüdası*). Ez igen jó választásnak bizonyult, mert Ali Egyiptom elismert szakértőjének számított, és nagy népszerűségnek örvendett.¹¹⁹ Ugyanakkor egyiptomi kádinak magával vitte régi jó barátját, Baháeddinzáde Abdullah efendit, aki a ruméliai kádiaszkeri posztot hagyta ott az ő kedvéért (aztán 1587 végén, amikor meghalt a mekkai kádi, annak hivatalát vette át, nyilván Üvejsz közbenjárására és azzal a megfontolással, hogy bizalmi embere üljön e fontos tisztségben is).¹²⁰ Defterdárból többet is „elfogyasztott” Üvejsz, közülük hármat ismerünk, akik legalább négy alkalommal szolgáltak mellette ebben a beosztásban.¹²¹ Ezenkívül elkísérte Egyiptomba a fia, Mehmed, aki talán (de egyelőre bizonyíthatatlanul) már Budán, továbbá Damaszkuszban és Aleppóban is megfordult vele, s akiből Üvejsz hamarosan ún. *muhafaza beyit*, azaz sajátos jogállású és feladatkörű egyiptomi szandzsákbéget csinált.¹²²

A kormányzóság átvétele után (ami a *muhafız-i Mısır*: „Egyiptom védője” titulust és feladatkört is magába foglalta) Üvejsz óriási lendülettel fogott hozzá a tartományi háztartás megreformálásához. Elsőként elődje, Szinán pasa működését vizsgálta felül, és kimutatta, hogy 140 000 arannyal tartozik a kincstárnak. Ebből 85 000-et gyorsan behajtott, a többit a pasa értéktárgyainak lefoglalásával és árverésre bocsátásával kívánta visszaszerezni.¹²³ Ezt követően az *irsaliyye* hiánytalan beküldéséhez szükséges adóalapok rendezésére összpontosította figyelmét. Személyesen felügyelte a jövedelmek kezelését, igyekezett korlátozni a tartományon belüli felhasználást. Ehhez ugyanúgy megkapta az udvar támogatását, mint elődei és utódai, de Üvejsz láthatólag sokkal határozottabban élt azzal a felhatalmazással, hogy még az udvari kinevezési diplomával érkező várományosok alkalmazásáról is saját hatáskörében dönthetett.¹²⁴ Keményen lefaragta az illetményeket is, ha a „szultáni zsebpénz” érdekében ez szükségesnek látszott.

119 Selánikî I. 242. Vö. BOA A.DVN 794, 60/4.: Ali csausz egyik emberének *kapuci* állást adományoznak 1587. márc. 25-én.

120 Selánikî I. 181., 196. Helyét a korábbi anatóliai kádiaszker, Ahmed efendi vette át, aki, mint majd látni fogjuk, szintén sokat segített Üvejsznek.

121 Selánikî I. 181., 221.: Mütevellizáde Musztafa, Jahja és Tezkeredszizáde Mahmud. Jahjáról még lesz szó.

122 Erről a tényről egyedül G. *Mustafa Ali* tudósít: i. m. 587a. A *muhafaza beyikről*: S. M. *es-Seyyid Mahmud*: i. m. 133–145. Üvejsz fia Kul Mehmed néven ismert ásikköltő volt, egyik versét a híres, magyarországi keletkezésű Palatics-kódexbe is felvették; ld. *Sudár Balázs*: A Palatics-kódex török versgyűjteményei és a hódoltsági művelődéstörténet. Doktori disszertáció. Bp. 2000. 71.

123 Selánikî I. 194.; S. M. *es-Seyyid Mahmud*: i. m. 97., 124.: 126. jegyzet, 127.: 137. jegyzet. Szinán azonban a vizsgálat idején váratlanul Isztambulba szökött, hogy ott könnyebben védekezhessen. Ennek ellenére adósságai miatt 1587 novemberében a Jedikule börtönébe zárták. Intrikáival nagyon sokat ártott Üvejsznek és Ali kethüdának; azt állította, azért nem tud fizetni, mert a nevezettek a maguk számára szedték el ingóságait; ld. Selánikî I. 242. Később Szinán kiszabadult, és karamáni, majd szivaszi beglerbég lett belőle; Selánikî I. 309.

124 MD 66, 505/233. (1590. jan. 23.)

Ilyen módszerekkel elérte, hogy az *irsaliyye* ne csak visszakússzék a korábbi szintre, hanem 500 000-ról 600 000 aranyra emelkedjék. Ezzel alaposan megnehezítette a későbbi beglerbégek dolgát, mert Isztambul ezentúl mindnyájuktól ugyanezt az összeget követelte.¹²⁵

A szűkebb pénzügyi feladatokon túl természetesen nem térhetett ki más teendők elől sem, amelyekkel a mindenkori egyiptomi beglerbégek foglalkoznia kellett. E körbe tartozott a jemeni helyőrség ellátása,¹²⁶ az etiópiai csapatok utánpótlása katonával, lóval, puskával, lőporral, élelemmel és hadianyaggal,¹²⁷ a medinai járadékosok fizetségének kiutalása,¹²⁸ az isztambuli élelmiszerszállítmányok megszervezése és útnak indítása,¹²⁹ a közrend és a vallás védelme a rablók-tól és a zavarkeltőktől,¹³⁰ a vallási alapítványok működtetése¹³¹ stb. Magának az *irsaliyye*nek Isztambulba való eljuttatása is hosszas, gondos szervezést igényelt, és nem kevés kockázatot rejtett magában. 1590 elején például rablók fosztották ki a kincstárat kísérő katonákat, szerencsére az *irsaliyye*nek nem esett baja.¹³² Erőfeszítéseiért Üvejsz többször kapott dicséretet és ennek külső jeleként díszköpenyeket (*hilat*) az udvartól, ahol eleinte a rögvést meginduló intrikákkal szemben is megvédték.¹³³ Musztafa Ali, a jeles krónikás, aki életének utolsó éveit Egyiptomban töltötte, helyi tekintélyekkel folytatott beszélgetései alapján úgy nyilatkozott, hogy az összes egyiptomi beglerbég közül Üvejsznek sikerült a legjobban összhangba hoznia az igazságos kormányzást és a pénzügyi szakértelemet.¹³⁴

A sikerek dacára 1589 nyarán sötét viharfelhők gyülekeztek Üvejsz feje felett. Mindenekelőtt Isztambulból kezdtek rossz szelek fújni, ahol ez év április elején megbukott és a lázadó udvari janicsárok és szpáhik kezétől életét vesztette Dogandzi Mehmed pasa.¹³⁵ A kegyencsel együtt bukott Szijavus nagyvezír, s helyét Szinán pasa foglalta el, aki a jelek szerint nem nagyon kedvelte sem Üvejszt, sem Dogandzi egyéb barátait. 1589 tavaszán a *Mısır hazinesivel* érkező kísérők egy részének véleményére támaszkodva úgy érvelt a szultánnak, hogy

125 G. Mustafa Ali: i. m. 587a.; *Gelibolulu Mustafa Ali: Hâlâtü'l-Kahire mine'l-âdâtî'z-zâhire. Sadeleşiren Orhan şaik Gökyay.* Ankara, 1984. 116–117.

126 MD 66, 478/224. (1590. ápr. 17.)

127 MD 66, 471/222., 479/224. (1590. ápr. 17.)

128 MD 66 440/206. (1590. febr. 26.)

129 MD 66, 399/186. (1590. febr. 22.)

130 MD 66, 138/68. (1589. nov. 24.); 223/86. (1591. febr. 23.)

131 MD 70, 264/135. (1593. márc. 22.; visszautalás Üvejsz idejére.)

132 MD 66, 433/203.; vö. 418/197. (1590. febr. 28.)

133 MD 66, 71/33. (1589. szept. 20.); MD 67, 280/140. (1591. márc. 11.); MD 62, 355/170. (1588. jan. 22.)

134 G. Mustafa Ali: Hâlâtü'l-Kahire i. m. 117.; vö. *Uő: Kühü'l-ahbar* i. m. 587a-val, ahol lényegében megismétli a fentieket. Ehhez az értékeléshez persze nem árt tudni, hogy G. Mustafa Ali jól ismerte Üvejszt, több okból le volt kötelezve neki, s 1587-ben szeretett volna (sikertelenül) a defterdárja lenni; C. H. Fleischer: i. m. 99., 104., 107–109., 124., 126.

135 Ez volt a híres „beglerbég incidens” (*beylerbeyi vakası*); ld. Hasan Bey-zâde tarîhi i. m. II. 128–134.; Selânikî I. 209–212.

nem tanácsos ilyen sokáig Egyiptom élén hagyni ugyanazt az embert, azonkívül Üvejsznek rossz a viszonya az ottani *kullal*, túlkapásokat követett el, és sikkasztott. Javasolta, hogy amennyiben a szultán elszánta magát a letételére, azt csak akkor hozzák nyilvánosságra, ha utóda már Egyiptomba érkezett. Üvejsz szerencséjére Murád szultán ez idő tájt még nem gondolt a menesztésére, csupán további megfigyelését rendelte el, így egyelőre a helyén maradhatott.¹³⁶ Más alkalommal (erről nem tudjuk, mikor történt pontosan), Szinán megpendítette, hogy esetleg nyugdíjba küldhetnék Üvejszt, de felvetésére az uralkodó nem reagált.¹³⁷

A *kullal* kapcsolatos információk valóban nem túloztak, s ez volt az Üvejsz körüli időjárás megváltozásának másik oka. Ahogy már említettem, az *irsaliyye* ügyében a kormányzó nem ismert kíméletet, s néha csak úgy tudta előteremteni, hogy nem adta ki vagy elhalasztotta a katonák esedékes fizetségét. Ezzel viszont elkerülhetetlenül maga ellen hangolta őket, és többször került sor kisebb megmozdulásokra.¹³⁸ 1589 augusztusára az elégedetlenség elfajult, szabályos zendülés tört ki ellene. A közvetlen okot az egyik forrás abban jelöli meg, hogy Üvejsz megvonta a katonák háromnapis zsoldját.¹³⁹ Egy másik szerint az vezetett robbanáshoz, hogy a pasa megszüntette az illetményfizetést azoknak a katonáknak, akik boltokat nyitottak és kereskedtek. A feldühödött katonák betörték a dívánba, majd a pasa háremébe, kíséretének több tagját levágták, túsul ejtették a fiát, és kifosztották a házát. A citadella után Kairó városában fosztogattak és erőszakoskodtak. Ekkor azonban közbeléptek a *muhafaza beyik* és Ahmed egyiptomi főkádi, aki megfékezte a lázadókat, és kibékítette egymással a *kult* és az általuk halálra keresett Üvejszt.¹⁴⁰

A pillanatnyi megnyugvás ellenére a hamu alatt tovább izzott a parázs, ami azért volt különösen kellemetlen Üvejsznek, mert időközben Észak-Afrika nagy része lángba borult. Nyugtalanság ütötte fel a fejét Tuniszban, a „szomszédos” és részint az egyiptomi *muhafiz* felelősségi körébe tartozó Tripolisban pedig éppen 1589 nyarán ért tetőfokára az a lázadás, amelyet egy „szent ember”, bizonyos Jahja, szokatlan hatékonysággal irányított már évek óta.¹⁴¹ Hiába hajózott oda augusztusban a kapudán pasa birodalmi flottája, gyenge felszerelése és a lovas katonák hiánya miatt nem tudta elfogni a vezért, és dolgavégezetlenül tért haza.¹⁴² Ekkor, 1589. szeptember elején Isztanköjlü Ahmed pasa algíri beglerbég-

136 Revan 1951, 165b.

137 Revan 1943, 12b.

138 Ez utóbbit *G. Mustafa Ali* állítja: *Künhü'l-ahbar* i. m. 587a. Egyes vélemények szerint az egyiptomi pénz, a *para* leértékelésére és rontására irányuló kísérletek is hozzájárultak a nyugtalansághoz; ld. *Ş. Pamuk*: i. m. 105.

139 *S. M. es-Seyyid Mahmud*: i. m. 98.: 24. jegyzet.

140 *M. Winter*: i. m. 17.; *Selânikî* I. 217.

141 A források és az események legteljesebb áttekintése, számos megoldatlanul hagyott kérdéssel: *Suraiya Faroqhi*: *Der Aufstand des Yahya ibn Yahya as-Suwaydi*. *Der Islam* 47(1971) 67–92. A *mühimme defterik* és az általa is használt *telhisek* alapján bizonyos események és itt-ott az időrend pontosabban rekonstruálható.

142 Revan, 1951, 135b.; MD 66, 21/22. (1589. szept.–okt.); *S. Faroqhi*: *Der Aufstand* i. m. 85.

get helyezték át Tripoliszba, de őt a lázadók egy ütközetben megverték és megölték.¹⁴³ Ez vésszen megrendítette Üvejsz pozícióját, mivel a nagyvezír most már határozottan azt a koncepciót támogatta, hogy a szomszédos tartományok – Egyiptom és Tunisz – csapataival, szárazföldi expedícióval vessenek véget a felkelésnek, és Üvejsz személyét úgy állította be, mint aki a leginkább akadályozza a terv végrehajtását.

A témával kapcsolatban felküldött, 1589. október–novemberre tehető *telhiseiben* Szinán pasa több, egymást kiegészítő, illetve felváltó megoldási javaslatot terjesztett a szultán elé, de mindegyiken az a gondolat húzódott végig, hogy a központi kincstárat kímélendő, a tripoliszi hadjárat terheit vállalkozó pasákra és bégekre kell hárítani. Először, mivel Üvejsz vonakodott a költségeket fedezni, azt ajánlotta, hogy két egyiptomi törzsfőnököt, Buhejra és Dzsize korábbi *šeyhü’l-arabjait* helyezték vissza tartományaikba, mert megígérték, hogy a kinevezésért cserébe saját költségükön felszerelnek, vízzel és élelemmel látnak el és Tripoliszba juttatnak 1500 lovas katonát. Ezt a változatot Szinán szerint Üvejsz keményen ellenezte, mivel a két arab főnök beiktatásakor neki járó, kötelező ajándéktól így (tripoliszi kötelezettségvállalásuk miatt) elesett volna. Emiatt – s mert, mint írta, Üvejsz közismerten ellenséges viszonyban áll az egyiptomi *kullal*, ami szinte megbénítja őt – Szinán nem látott más kiutat, mint Üvejsz menesztését.¹⁴⁴ Ezzel közel egy időben indítványozta az új tuniszi beglerbég Tripoliszba küldését is, akinek expedícióját részben központi kölcsönökből kívánta finanszírozni (amit viszont utólag be akart hajtani tőle). Ezzel együtt hangsúlyozta, hogy a leggyorsabb eredménnyel az Egyiptomból indított támadás kecsegtetne.¹⁴⁵

Noha az uralkodó elsőre igent mondott a két arab sejk megbízására, Szinán rendkívül ügyes, mondhatni machiavellista machinációi hamarosan meglepő fordulatot hoztak az ügyben. Erre az adott neki alkalmat, hogy felkeresték Haszán anatóliai beglerbég emberei, és kérték uruknak az egyiptomi beglerbégséget. Cserébe a következő ajánlatot tették: Haszán hiánytalanul beküldi az *irsaliyyet*; lecseréli az egyiptomi középszintű vezetőket, s az állások kiárusításából befolyó pénzből és a beiktatásakor neki járó adókból kiállítja a Tripoliszba küldendő 1500 katonát; saját vagyonából felszerel és Egyiptomba visz tíz gályát, s ezen felül 10 000 aranyat fizet a szultánnak. Miközben Haszán embereivel alkudozott, Szinán pasa felvette a kapcsolatot Üvejsz isztambuli képviselőivel (köztük feltehetőleg Ali csausszal) is, akik ily módon értesíthették urukat a fenyegető veszélyről. A napnál világosabb volt, hogy a nagyvezír zsarolási szándékkal ült le tárgyalni velük. Üvejsz megértette, ha meg akarja tartani a „kincses” Egyiptomot, emberfeletti áldozatot kell hoznia. Képviselői útján ezért alaposan ráígért Haszánra: vállalta, hogy saját költségén sereget állít ki, és pacifikálja Tripoliszt,

143 Kinevezéséhez *terminus ante quem*, halálához *terminus post quem*: MD 66, 16/9. (1589. szept. 11.)

144 Revan 1943, 65a–65b.

145 Revan 1943, 42a–42b.

a padisahnak fizet 10 000 aranyat azonnal, újabb 10 000-et pedig két hónap leforgása alatt. Viszont ennek fejében vezíri rangot kért magának, hogy az egyiptomi hadsereg előtt helyreállíthassa megcsappant tekintélyét. Szinán, aki mindeddig kifejezetten Üvejsz ellenében politizált, és menesztése esetére, kárpótlásul, az anatóliai beglerbégséget indítványozta neki adni, ravaszul mindkét ajánlatról pontosan értesítette a szultánt. Ám meglepő módon úgy találta az egész ügyet, hogy egyértelműen Üvejsz megtartása, az ő ajánlatának elfogadása lássék kedvezőbbnek az állam számára (legfőbb, nem is alaptalan érve az volt, hogy Üvejsz már birtokon belül, közel van, és nem kell nagy költségekkel a távoli Isztambulból indulnia).¹⁴⁶

A nagyvezír pálfordulását és átállását Üvejsz oldalára nehezen tudnánk magyarázni, ha nem derül ki később, hogy valójában Üvejsz csengő aranyainak hatására következett be. A kormányzó suba alatt Szinán pasának is ígért 5000 aranyat, amit nem sokkal utóbb Ali kethüda és Mehmed nevű írnoke adott át neki.¹⁴⁷ A nagyvezír ekkor elérkezettnek látta az időt arra, hogy a dúsgazdagnak hitt Üvejszen még egyszer megvegye jóindulatának árát: vagy az egyezség keretében, vagy kicsit később (talán 1590 folyamán) az egyik egyiptomi *vakıfja* számára hatalmas, 18–19 000 aranyat kitevő kölcsönt szerzett (de túlzás nélkül mondhatjuk így is: zsarolt ki) tőle.¹⁴⁸

Üvejsz ilyen módon kiütéses győzelmet aratott vetélytársa, Haszán pasa felett. Maradhatott Egyiptom élén, s 1589 decemberében a főétekfogó (*çaşnigir ağa*) vitte el neki a díszkardot, a díszkaftánt és a vezírség elnyerését tanúsító uralkodói diplomát. A rengeteg pénzzel Üvejsz elérte, hogy a szokásoktól eltérően szandzsákbégi rangú fiát, Mehmedet nevezzék ki Tripolisz beglerbégiének, és rábízák a tartományt még mindig perzselő lázadás elfojtását.¹⁴⁹ Üvejsz feladata lett, hogy a fáradságos vállalkozáshoz biztosítsa, tengeren és szárazon folyamatosan szállítsa a kellő mennyiségű katonát (*kult* és *kul karındaşı*), élelmet, fegyvert, hadianyagot és lovat. Szigorúan megtiltották neki, hogy az egyiptomi kincstárból bármit a költségekre fordítson, azokat kizárólag a magánvagyonából volt szabad fedeznie.

A poszt megtartása, a vezíri cím elnyerése és fia beglerbéggé emelése látzólag hatalmas sikert jelentett Üvejsznek, a velük járó kötelezettségek azonban fokozatosan elviselhetetlen terhet róttak rá. Ha összeadjuk, mibe kerültek neki a fentiek, elképesztő összegekhez jutunk. Már a szultánnak és a nagyvezírnek lerótt „állásbiztosító adó” is tekintélyes: a „kényszerkölcsönnel” együtt 43–44 000 aranyat tett ki. Ehhez társult fia expedíciójának pénzélése, amely a vártnál jóval hosszabb ideig húzódott el, még 1591 tavaszán is folyt. Szinán pasa utólag úgy becsülte, hogy legalább 100 000 aranya ment el rá.¹⁵⁰ Üvejsz anyagi

146 Revan 1943, 51a–51b.

147 Revan, 1943, 57a.

148 MD 67, 515/208., 516/208. (1592. márc. 5–14. között.)

149 Selânikî I. 217.; *G. Mustafa Ali: Künhü'l-ahbar* i. m. 587a.

150 Revan 1943, 57b.

helyzetének megingására utal, hogy a fia a szultáni tanácsnál sürgette: utasítsák apját a megkésztet utánpótlás elküldésére!¹⁵¹ Ráadásul 1590 végén nagy flottaépítési program indult a főméltóságok megadóztatásával, s erre a célra egyik adat szerint 10 000, egy másik szerint legalább 15 000 aranyat hajtottak be Üvejsztől.¹⁵² Mind-ez másfél év alatt együttesen és minimálisan 150 000 arany kiadást okozott neki.

Ekkora összegeket még ő, a bőséges tartalékokkal rendelkező, tapasztalt pénzügyi szakember, a gazdag Egyiptom kormányzója is csak úgy tudott – kínkeservesen, részlegesen – előteremteni, hogy kifacsarta a rábizott tartományt. A rendelkezésünkre álló sovány híradások arra utalnak, hogy 1591 tavaszán ismét mozgolódtak a katonák, robbanásveszélyes helyzet alakult ki. Ibn Abi'l-Surur arab krónikás később azt írta, Üvejszt csak hirtelen halála mentette meg attól, hogy saját katonái öljék meg.¹⁵³ Egy 1591. július 14-én kelt szultáni utasítás megerősíti, hogy Üvejsz kormányzásának utolsó időszakában valóban lázadás tört ki, s halála előtt a pasa éppen néhány „gonosztevő” megbüntetésére készült.¹⁵⁴

Üvejsz halálának körülményeiről, amely az idézett rendeletből következtethetően egy (kairói vagy Kairóhoz közeli?) réten következett be, a krónikás Szelániki a következő beszámolót hagyta ránk: „A nevezett év [999] redzseb havában [1591. április 25–május 24.] az Egyiptomban tartózkodó jeles vezír, Üvejsz pasa önagyságának egészsége váratlanul megromlott, bágyadtság vett rajta erőt. Éppen hozzákezdtek a kezeléséhez és a gyógyszerek adagolásához, amikor a boldogságos küszöbötől megérkezett Jahja cselebi efendi defterdár. Meglátogatta, és beszélgetésük során búcsút vettek egymástól.¹⁵⁵ Ekkor [Üvejsz] végrendelkezni kezdett; elősorolta minden vagyonát, azt mondta, hogy készpénze és egyéb luxustárgyai alig tesznek ki 20 000 aranyat. Négy-öt nap elteltével visszautasította a gyógyszereket, elhagyta a földi világot, és sietve a másvilágra költözött. Jahja efendi redzseb hó hatodik napján [1591. május 20.] futárpostával Antália kikötőjén keresztül saját kezével írt levelet juttatott el a boldogságos udvarba, amelyben bejelentette halálát. Ezért parancsba adták, hogy helyette az éléstár főnökének [*kilarcıbaşılik*] posztjáról ciprusi beglerbéggé lett Hafiz Ahmed pasa legyen az egyiptomi beglerbég.”¹⁵⁶ A dátumaiban többször bizonytalankodó Szelániki ezúttal pontos értesüléseket közölt. Az udvarban tényleg május 20-án tudhatták meg a pasa halálát, mivel a szultáni tanács két nappal később, május

151 MD 67, 150/57–58. (1590. dec. 28.), 262/98. (1591. márc. 11.) Üvejsz egyébként nemcsak Egyiptomból, hanem kethüdája révén, költséges gályákon, Isztambulból is szállított Mehmednek Tripoliszbá; Selániki I. 221.

152 Fodor Pál: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben. Hadtörténelmi Közlemények 107(1994) 2. sz. 24.; Revan 1943, 32a., 57b.

153 M. Winter: i. m. 17.

154 MD 67, 374/141.

155 Régi ismerősök voltak, hiszen 1589–1590-ben Jahja már dolgozott mellette defterdárként. 1590 ápr. végén bocsátották el, s most, egy év elteltével helyezték vissza Egyiptomba; Selániki I. 221.

156 Selániki I. 242.

22-én válaszolt Jahja híreire.¹⁵⁷ A hagyatékáról később felvett leltárak szerint Üvejsz 1591. április 29-én vagy 30-án hagyta itt az árnyékvilágot, családjával, hűséges embereivel és dolgozói életében felhalmozott értékeivel együtt, akik és amelyek a következő hónapokban oly sokat foglalkoztatták az isztambuli és az egyiptomi hatóságokat.¹⁵⁸

Egy vagyonekobbzás anatómiája

Pedig a jelek szerint életének utolsó napjait, sőt óráit Üvejsz azzal töltötte, hogy megpróbálta a vagyona maradékát hozzátartozóinak biztosítani, s megkímélni őket az ilyenkor várható, fenyegető zaklatásoktól. Ehhez a frissen befutott Jahja defterdár segítségét kérte, akinek részletes „bevallást” tett és végakarátát tollba mondta. Üvejsz útmutatásai szerint Jahja elkészítette a hagyatéki deftert, és jelentésével együtt elküldte Isztambulba. E dokumentumokkal együtt érkezett a fővárosba Üvejsz családjának (közte unokájának, Mehmed pasa fiának) és háznépének kérelme, hogy a hagyatékkal együtt békével „otthonukba [*sıllarına*] távozhassanak” (az utóbbin minden valószínűség szerint Ajdin tartományt, Tire és Güzelhiszar környékét értették). A szultán láthatólag nem akarta bántani meghitt emberének családját, s mivel a beérkezett iratok azt a benyomást keltették, hogy az ügy teljesen rendben van, helybenhagyta a folyamodványt. Utasította a kádit és a defterdárt, hogy a vallásjogi előírások szerint az utolsó szögig osszák fel a vagyont az örökösök között (csupán azokat a lovakat vegyék el, amelyeket még Üvejsz indított útnak Isztambulba a szultán számára), aztán úti szükségleteikről gondoskodva bocsássák el őket, akár tengeren, akár szárazon kívánják Egyiptomot elhagyni.¹⁵⁹

A család és a kíséret fellelegzett, a következő hetekben felszabadultan csomagoltak, készülődtek az utazásra. Eközben a szultáni tanács mindössze egyszer foglalkozott Üvejsz hagyatékával: még egyszer megparancsolta a kádinak és a defterdárnak, hogy a pasa által Isztambulba küldött, de halála miatt visszafordított lovakat a rájuk vonatkozó jegyzékkel együtt haladéktalanul indítsák útnak.¹⁶⁰ Az örökösök éppen azon voltak, hogy hajóra szálljanak, amikor beütött a ménkü. Néhány „jóakarátú” ember (hogy kik, nem tudjuk) időközben arról értesítette a szultáni tanácsot, hogy az utolsó, zűrzavaros napokban egyesek hozzányúltak Üvejsz kincstárához, és Jahja deftere feltehetőleg nem hiteles. A hírek hallatán a szultán jóindulata elpárolgott, aminek ékes jele, hogy a szultáni tanács

157 MDZ 5, 175/48.

158 MAD 374, 2, 10.: a halál napja redzseb 5. (ápr. 29.); uo., 26.: redzseb 6. (ápr. 30.)

159 MDZ 5, 175/48. (1591. máj. 22.) A rendeletből az új, még messze távol lévő beglerbég is kapott másolatot.

160 MD 67, 349/130. (1591. jún. 1.)

július közepén nem kevesebb, mint nyolc rendeletet bocsátott ki Üvejsz hagyatékával kapcsolatban.

Az uralkodó haragját az váltotta ki, hogy megtudta: Üvejsz a lázadóktól félve Behrám kethüdát és Pijále nevű kincstárnokát kincsesházába küldte, hogy dugjanak el bizonyos mennyiségű aranyat. Igaz, ezután odahívatta a muhafaza bégeket és a defterdárt, de miközben ő a már említett réten tartózkodott, Behrámék újfent a kincstárba mentek, és aranyat rejtettek el. Ez elég volt ahhoz, hogy májusi döntését megmászva, a szultán gályával sietve Egyiptomba menessze Pir Ali csauszt, korábbi dzsiddai adóbérlőt, hogy minden részletre, minden érintettre kiterjedő, nyíltan és titkos eszközökkel egyaránt folytatandó vizsgálattal tárja fel az igazságot, s keresse meg az elrejtett értékeket, azokat is, amelyeket esetleg elástak. A felderítésben együttműködőknek jutalmat, a tagadóknak példás büntetést helyezett kilátásba.¹⁶¹ A pusztá gyanú alapján a szultán habozás nélkül elhatározta, hogy a hagyatékot lefoglaltatja, és Pir Alival – a rokonsággal és Üvejsz embereivel együtt – a fővárosba szállíttatja.¹⁶² A veszélyes vízi úton Pir Ali kíséretére a rodoszi és a damiettai béget jelölték ki. Az előbbi Alexandriáig és a visszaúton Rodoszig tartozott vele hajózni, az utóbbi Alexandriától Isztambulig, s a csomagok egy részét is be kellett rakodnia, ha az nem fért volna Pir Ali gályájára.¹⁶³ Pir Alinak ezenkívül azt is meghagyták, hogy akár a kikötőkben, akár másutt kutassa fel és vitesse hajójára Üvejsz hozzátartozóit, ha azok időközben eltávoztak volna (a jelek szerint ez a feltételezés téves volt).¹⁶⁴

Miközben az udvarban ezeket az intézkedéseket hozták, a helyszínen tartózkodó főhivatalnokoknak, Hafiz Ahmed beglerbégnak, Jahja defterdárnak és Mehmed kádinak is szigorúan megparancsolták, hogy kapcsolódjanak be a vizsgálathoz. Az illetők egyébként már ezt megelőzőleg tettek lépéseket, és több mindent derítettek ki a vagyonról. Július közepén összesen mintegy 40 000 aranyra számítottak: 21 000-et Üvejsz kethüdájánál, Behrámnál, 14 000-et a néhai pasa kincstárában talált a defterdár, 5000 aranyat pedig annak a borsnak az árából vártak, amellyel állítólag egy Südzsa nevű kereskedő tartozott Üvejsznek. Jahja defterdárt egyébként keményen leteremtették, mert a kethüdától elszedett 21 000 aranyat az államénak nyilvánította, és betette az egyiptomi kincstárba. A szultán azonban (mint az első részben láttuk, nem példátlan módon) ezt is magának követelte, és ellentmondást nem tűrve jelentette ki: a pénz biztosan Üvejszé volt, a defterdár tehát vegye ki a kasszából, és adja át Pir Alinak. Nyomatékuul megfenyegette, hogy kárpótlást fog fizetni, ha továbbra sem kerül elő semmi Üvejsz embereitől.¹⁶⁵

161 MD 67, 374/141. (1591. júl. 14.): az egyiptomi beglerbégnak.

162 MD 67, 370/140. (1591. júl. 14.): az egyiptomi beglerbégnak.

163 Uo.; MD 67, 371/140., 373/140., 375/141. (1591. júl. 14.): sorrendben Pir Ali csausznak, a rodoszi bégnek, a dimjati bégnek.

164 MD 67, 371/140.

165 MD 67, 372/140. (1591. júl. 14.): az egyiptomi defterdárnak.

1591. július 15-én hosszú parancsot írtak az egyiptomi kormányzónak a szultán sajátkezű levelével (*hatt-i hümayun*) megerősítve, amelyben minden eddiginél részletesebben magyarázták el az udvar álláspontját, fogalmazták meg az elvárásokat és írták elő a teendőket. Mivel valóban minden lényeges kérdésre kitértek benne, érdemes egészében idéznünk: „Parancs az egyiptomi beglerbégeknek. Korábban nemes parancsot küldtünk, amelyben elrendeltük, hogy az Egyiptom védőjeként elhunyt Üvejsz pasa embereit, holmijaikat és élelmüket senki se akadályozza, térhessenek haza azon az úton, amelyiken nekik tetszik. Jelenleg azonban emberei közül kethüdája, Behrám, régi kethüdája, Szülejmán csausz, a szent városok ellátását szolgáló alapítványok felügyelője, Semszeddin, Sarkijje vilájet adóbérleteinek számvevője, Mehmed, régebben kincstárnoka, jelenleg udvarnagya, Perviz, szintén régebbi kincstárnoka, a másik Perviz, korábban kincstárának írnoke, Mehmed, istálló mestere, Kabil olyan régi, hű szolgálai az említett [Üvejsz]nek, akik behatóan ismerik vagyoni helyzetét; ezért a magasságos udvar csauszai közül Pir Ali csauszt küldtük ki, hogy [Üvejsz] kethüdájától hiánytalanul kérje be mindazokat a deftereket – mind az [Üvejsz] saját keze által írtakat, mind azokat, amelyek a kincstárában találhatók –, amelyek a nevezett részéről Egyiptomba érkezésétől fogva behajtott és elköltött összegeket tartalmaznak; hogy mindenestől elvegye és lefoglalja a halálakor kincstárában készpénzben fellelt 14 000 aranyat [*filori*], a kincstárán kívül, kethüdája kezében talált és a defterdár által lefoglalt 21 000 aranyat [*altun*] és a bors árából a Südzsá nevű kereskedőnél lévő 5000 aranyat, vagyis összesen 40 000 aranyat; hogy ezenkívül egyenként kérdezzen ki minden olyan *kult* és bizalmi embert, akit a nevezett akár az udvarában, akár vidéken az adóbehajtásban vagy a kiadások intézésére alkalmazott, s aszerint, ahogy azok hírekkel szolgálnak, mindent a maga helyén a legaprólékosabban vizsgáljon ki, a napvilágra kerülő készpénzt, ingóságot és holmit mindenestől kobozza el, és családjával és háznépével együtt hozza be boldogságos küszöbömhöz. Megparancsolom, hogy amint [Pir Ali] megérkezik, ebben az ügyben teljes gondossággal járj el. A nevezetteket egyenként hozasd elő, és tudjad ki tőlük – akár titokban, akár nyíltan, bátorító rábeszéléssel vagy fenyegetéssel –, hogy mennyi pénze és ingósága volt a nevezettnek, amikor innen Egyiptomba érkezett, s hogy azután mennyi mindent hajtott be halála napjáig. Ténylegesen bármi van is ott, azt anélkül, hogy a legkisebb kétség maradna, a híradásaik alapján mind foglald defterbe, s hiánytalanul, a defterekkel együtt add át a nevezett csausznak és küldd be boldogságos küszöbömhöz.

Mivel felséges tudomásom van arról, hogy a nevezett egész életét főhivatásokban [*menasib*] töltötte el, és rangbéli társainál több értékkel, holmival és készpénzvagyonnal rendelkezett, az a tény, hogy halálakor a kincstárában 14 000 aranyat találtak, emberei hűtlen kezelésének és az ott jelenlévők kapzsiságának tulajdonítható. Amikor emberei a boldogságos küszöbömhöz érkeznek, ismét egyenként ki lesznek kérdezve, és aki igaz szavakat mond, tiszteletben részesül, aki pedig hűtlenül járt el, példás büntetést fog kapni.

Így hát amennyiben jelentés érkezik arról, hogy arrafelé bárkinél a legkisebb holmi és dolog maradt a nevezettől, azt mind a te gondosságod hiányának

fogjuk betudni. Ennek megfelelően légy résen, az igyekezet dolgában egy percet se vesztegess. Ha a defterdár által elkobzott 21 000 aranyat a kincstárba helyezték, vedd ki onnan, és hiánytalanul add át nevezett csauszomnak. Az említett összeg visszatartására vonatkozóan semmiféle kifogásodat nem hallgatjuk meg, igyekezz mind a 21 000 aranyat, mind a többi sürgősen boldogságos küszöbömhöz juttatni. Ha cukorból, rizsből és más élelmiszerből bármi előkerülne tőle, rakasd hajókra, és küldd el boldogságos küszöbömhöz. Ha vannak olyan lovai, amelyek illők nagyúri istállóhoz, küldd el boldogságos küszöbömhöz, a többi pedig egyéb állataival együtt add el, és a bevételt jegyezd be a beküldendő defterbe. Ha Alexandria várában bármilyen, Üvejsz pasa nevére letétbe helyezett holmit, aranyat, akcsét, ezüstöt találának, s akár a fiáé, akár az embereié lenne, ne törődj vele, az egészet hiánytalanul add át a nevezett [Pir Ali]nak, és küldd be boldogságos küszöbömhöz.”¹⁶⁶

Egy nappal később, 1591. július 16-án a beglerbéget újabb, még szigorúbb hangú rendeletben szólították fel Üvejsz bizalmi embereinek előállítására. Tizenhárom nevet soroltak fel, akiket megkötözve és katonai kísérettel kellett Isztambulba küldenie.¹⁶⁷ Miután az illetők beosztását is megadták, nevük és tisztük előszámlálásával némi képet nyerhetünk arról, milyen apparátussal dolgozott egy egyiptomi beglerbég (illetve általánosabban: egy ilyen magas rangú oszmán államférfi): Behrám (*kethüda*: általános helyettes), Szülejmán csausz (korábbi *kethüda*), Semszeddin (*deşise nazırı*: a szent városok ellátását szolgáló alapítványok felügyelője),¹⁶⁸ Pijále (*kapucılar kethüdası*: a kapuőrök parancsnoka), Perviz (*kapuçı başı*: udvarnagy), Halil (másik *kapuçı başı*), Kabil (*mırahör*: istállómeister), Pijále (*ruznameci*: könyvelő, a napi bevételek és kiadások regisztrátora), Mehmed (*hazine katibi*: a kincstár írnoka),¹⁶⁹ Mehmed (*Şarkıjje mukataacısı*: Sarkıjje vilájet adóbérleteinek számvevője), Perviz (*hazinedar*: kincstárnok), Ikbál (*kapu ağası*: a palota [egyik] főnöke), Haszán (másik *kapu ağası*). Az Üvejsz hagyatékáról készült jegyzékekben további három, közeli emberét nevezték meg: Haszánt, korábbi kethüdáját, Mehmedet, korábbi istállómeisterét és Rüsztlem agát, újabb udvarnagyát.¹⁷⁰ A közvetlen egyiptomi udvartartáson túl lecsaptak más, vele kapcsolatban álló, fontos személyiségekre is. Ahogy már említettem, elődje, Szinán pasa az előző években folyamatosan, de szerény sikerrel intrikált ellene, ám Üvejsz halála után mindjárt több hitelt adtak szavainak. 1591 nyarán sikerült lefogatnia Üvejsz portai ügyvivőjét, Ali csauszt, és számadásra kényszerítenie a tőle állítólag jogtalanul elszedett értékekről (ennek eredményéről nincs információ).¹⁷¹ Nem került el az elszámoltatást a fiú, Mehmed pasa sem. 1591

166 MD 67, 377/142.

167 MDZ 5, 255/88.

168 A rendeletben a názir Ahmednek mondják, de mind az előző utasításban, mind a hagyatéki defterben Semszeddin szerepel, ezért utóbbira helyesbítettem.

169 Az előző rendeletben „korábbi”, a júl. 16-aiban „jelenlegi” írnoknak nevezik.

170 MAD 374, 2., 20.

171 Selânikî I. 242.

augusztusában elmozdították a tripoliszi beglerbégségből, és utódjának meghagyták, hogy gályáival és embereivel együtt küldje be Isztambulba.¹⁷² Igaz, Mehmed nem sietett eleget tenni a hívó szónak, mert még a következő év márciusában is sürgetni kellett a tripoliszi pasát és kádít, hogy indítsák végre útnak.¹⁷³

Attól a pillanattól fogva tehát, hogy az uralkodó a vagyon elvételéről döntött, nagyjából ugyanazokat a szempontokat érvényesítette, amelyekkel fentebb, a konfiskációról szóló általános részben már találkoztunk. Murád szultán ezúttal is főleg a készpénzre és az isztambuli szerájban hasznosítható, értékes állatokra és nyersanyagokra vetett szemet, ezek beszállítását rendelte el. Külön figyelmet érdemel a vizsgálódás legfontosabb indítéka: Isztambulban egyszerűen nem akarták elhinni, hogy egy ilyen kaliberű, kivételes lehetőségeket kapott, egész életében „főhivatalokat” viselő „igazi oszmán” ennyire szerény vagyont hagyott volna hátra. A kezdeti jóindulattól a letartóztatásokig vezető út egyértelműen arról tanúskodik, hogy a szultán egy dolgot nem bocsátott meg „szolgáinak”: ha anyagi ügyekben félre akarták vezetni. Így miután megérkezett (valószínűleg augusztus közepe tájt) Egyiptomba Pir Ali csasz vizsgálobiztos, segítőivel: két isztambuli kapudzsival, Alival és Jakubbal, Jahja defterdárrel, Mehmed kádival, Szinán és Ibrahim egyiptomi szandzsákbéggel (utóbbi a kádiaszker képviselőjében) és másokkal, a beglerbég felügyelete mellett könyörtelenül felkutatott, lefoglalt vagy értékesített minden elérhető jószágot, nem kímélve az elvileg vétlen fiú, Mehmed pasa ingóságait sem.

A vizsgálatot 1591. október végére fejezték be, s eredményeit három, egybekötött ún. „hagyatéki defterben” (*muhallefati defteri*) foglalták össze, amelyeket kivétel nélkül Mehmed egyiptomi kádi jegyzett le és hitelesített. A gondos vizsgálatnak és ügyintézésnek köszönhetően a július közepéig fellelt értéket sikerült valamelyest feljebb tornáznai, bizonyos tételeket pedig pontosítani. Erre javarészt az adott lehetőséget, hogy eladták Üvejsz állatait, behajtották összes kintlévőségét, és rátették a kezüket az Alexandria várában letétbe helyezett javakra. A hagyatékot végül három nagyobb egységbe rendezték. Az elsőbe kerültek a készpénzbevételek, a másodikba a szövetek, ruhák, fegyverek, lószerszámok és egyéb ingóságok, a harmadikban pedig – részletezve, bővebben kibontva az első rész vonatkozó tételét – az eladott lovak, tevék és öszvérek tételes felsorolása található, valamint az értük befolyt pénzből folyósított költségek kimutatása.¹⁷⁴ Az alábbiakban, amikor a vagyont ismertetem, a jobb áttekinthetőség érdekében csak részben követem a defter rendszerét, s a különféle pénzeket, amelyek közt leggyakrabban a *para* fordul elő, mindenütt aranyra (*sikke*) számítottam át. A hagyatéktól tehát – az apró részleteket mellőzve – a következőkből tevődött össze.

172 Selânikî I. 249.; MD 68, 36/21., 37/21. (1591. szept. 3.), MD 73, 686/306. (1591. okt. 2.)

173 MD 67, 524/210. (1592. márc. 15–márc. 24.)

174 BOA MAD 374. A defter 35 számozott lapból áll. Címe: *Merhum Üveys paşanın zabt olunan muhallefati defteridir* (A boldogult Üvejsz pasa elkobzott hagyatékának deftere; uo. 1.). A készpénzről készült kimutatás: uo. 2–3., 6. Az ingóságok (*esbab*): uo. 9–21. Az eladott állatok listája: uo. 26–30. A költségek részletezése: uo. 4–5., 30–35. (a vizsgálobiztos érkezése előtti kiadásokat csekély eltérésekkel kétszer is elszámolták: uo. 4–5., ill. 32–34.)

KÉSZPÉNZ

I. Teljes összeg		63 655
A. A háremben, egy ládában talált készpénz:	20 578	
1. Ebből arany:	16 545	
2. Egyéb (para, gurus, korona, szelimi, gavuri, oszmáni stb.):	4 033	
B. A lefoglalók által behajtott érték:	20 392	
1. Az Üvejsz által Semszeddin názirnál letétbe helyezett pénz	4 990	
2. Az Üvejsz által Oszmán mirlivánál letétbe helyezett pénz	5 000	
3. Üvejsz háreméből, Haszán korábbi kethüdától	3 002	
4. Üvejsz háreméből, Davud agától	2 998	
5. Haszán korábbi kethüdától, azon ezüstrudak és sahik árából, amelyeket Mehmed pasa, Üvejsz fia helyezett letétbe Alexandria várában	2 942,5	
6. Mehmed korábbi istállómestertől az a pénz, amely az Üvejsz által Isztambulba indított lovakra adott költségből maradt	490	
7. Behrák kethüdától, a költségekre adott és megmaradt pénzből	924	
8. A különféle pénzek átváltásából és némi rossz minőségű ezüst újraveréséből adódó haszon	39,4	
[1–8. összesen	20 386] ¹⁷⁵	
C. Különféle pénzek, fémrudak és egy eltört gyűrű beváltásából	1 851	
D. Állatok eladásából és a bors hátralékából	11 458,5	
1. 102 ló, 201 teve, 5 öszvér és néhány istállótartozék árából	10 371	
2. Hodzsa Nureddin Südzsától, az Üvejsztől vett bors árának hátralékaként	1 087,5	
E. Emir Ömertől, a buhejrai vilájet adóbérlőjétől <i>bedel-i akçe</i> címén, amelyet Üvejsznek fizetett, de amelyet tartozásai fejében lefoglalt az egyiptomi defterdár, s ezért most újra behajtották tőle	9 375	
II. Kiadások		5 115
A. Az állatok eladásával, tartásával, a lovászok, tevehajcsárok, nyergesek bérével, az Üvejsz meggyászolásával kapcsolatos költségek, amelyek Pir Ali vizsgálóbiztos érkezése előtt keletkeztek	3 403	

¹⁷⁵ A felsorolt tételek ennyit adnak ki, azaz hat arannyal kevesebbet, mint a defter szerint.

B. Az állatok eladásával, tartásával, a lovászok, tevehajcsárok és nyergesek bérével, 27 paripa és kísérőik, valamint Üvejsz hagyatékának Isztambulba küldésével kapcsolatos költségek, amelyek Pir Ali vizsgáló biztos érkezése után keletkeztek	1 712	
III. Az Isztambulba küldött összeg		58 540
Ebből arany	41 587	
(4 ládában 40 000, egy kisebb, gurusnak való ládában 1587 arany és 1000 gurus vegyesen)		
Ebből gurus: 26 081 db, aranyban:	16 953	
(14 ládában)		

INGÓSÁGOK

- I. 24 ládányi (*sandık*; 23 rúmi bőrrel behúзва, 1 elegáns fehér) tárgy, értékük nincs feljegyezve: különféle, drágább és olcsóbb szövetek, kelmék, vásznak, selymek, ruhadarabok, köpenyek, bélések, takarók, imaszőnyegek, turbánok, övek, kendők, batyukendők, szalvéták, törülközők, fürdőkendők, kupák, tegezék, kengyelek, írószerszámok, szőrmedarabok, néhány óra, karvédők, tokok, lószerszámok és -díszek, nyergek, több ládában összesen 165 db könyv (közük számos Korán-példány), az utolsó, elegáns ládában 90 db kínai csésze
- II. 1 ládányi bőrbe kötött defter és különféle iratok (lepecsételve Behrák kethüdának adták át)
- III. 12 nagyméretű zsákban (*cuvalih-hane*)¹⁷⁶ különféle tárgyak, értékük nincs feljegyezve: íjak, kulcsok, zászlók, zászlócsúcsok, turbánok, fővegek, tollforgó, szövetek, nadrágok, batyukendők, köpönyegek, mellények, szőrmék, sátrak, nyereg, lószerszámok, serlegek, egy Korán-példány
- IV. 1 kosárban (*sebet*): különféle illatszerek és egy gyöngyházberakásos ládikó
- V. 30 ládányi „fegyverszertár” (*sanadık-i cebehane*), a 30 ládából 20 db Üvejsz fiáé, Mehmed pasáé volt; a tárgyak értéke nincs feljegyezve: vérték, török, lándzsavás, kések, kardok, kulacs, sisakok, lófarkas zászlók, egyéb zászlók és lobogók, karvérték, puskák, lódíszek és -szerszámok, nyergek, vérték és páncélok, pajzsok, különféle hangszerek, íjak, tegezék
- VI. 34 csomóban vagy bálában (*der denke*) különféle tárgyak, értékük nincs feljegyezve: takarók, szőnyegek, mindenféle sátrak, árnyékfogók, posztók, zablák
- VII. 2 zsákban (*cuval*), értékük nincs feljegyezve: sátor és sátoztartozékok
- VIII. Külön 8 tételben (nem jelezve, hogy mibe rakták őket): szőnyegek, sátorrudak és -tartozékok, takarók
- IX. 2 elegáns, fehér ládában: drágakővel és gyöngyházzal berakott fegyverek, értékük nincs feljegyezve (egy ékköves pajzs Mehmed pasáé, Üvejsz fiáé volt): kardhüvely, kardöv, tegezék, pajzsok

¹⁷⁶ Ezt a két tagból álló, írásképe alapján a fenti formában is olvasható (vagy hozzá hasonló) szót egyetlen szótárban sem találtam meg; ha fejtésem helytálló, akkor a *cuvalih* (ejtsd: dzsuválih) a *cuvalik* (zsák) szó kemény h-val írt változata, összekapcsolva a *hane* (ház) szóval.

ÁLLATOK

I. Ló: összesen 128 db

1. Közvetlenül Üvejsz halála után eladtak 54-et, értékük:	2 237,7
2. Pir Ali biztos érkezése után eladtak 48-at, értékük:	4 259,5
3. A Portára indítottak, visszafordítottak, majd Antálián keresztül ismét Isztambulba küldtek 27 paripát (értékük nincs feljegyezve)	
4. 1 ló egy Arszlán nevű emberé volt, tévedésből azt is eladták, de árát később megtérítették neki	

II. Teve: összesen 201 db

1. Közvetlenül Üvejsz halála után eladták mind, értékük:	3 706

III. Öszvér: összesen 5 db

1. Pir Ali biztos érkezése után adták el mind, értékük:	132,5

Ennyit találtak a vizsgálódók, de nem mondható, hogy mindent megtaláltak vagy pontosan felértékeltek volna. Ahogy a fenti listából láthattuk, az ingóságok és a fegyverek értékét nem tüntették fel. (Az eljárás oka valószínűleg abban keresendő, hogy a szultán úgy, ahogy volt, igényt tartott mindenre.) Aztán egészen nyilvánvaló, hogy bizonyos dolgok nem szerepelnek a mégoly gondos nyomozás után összeállított kimutatásban sem. Kíváncsiak lennénk például Üvejsz alapítványaira, hiszen bizonyosra vehető, hogy a többi előkelőhöz hasonlóan ő sem mondott le a vagyonmentésnek erről a formájáról.¹⁷⁷ Az sem hihető, hogy egy ilyen nagyúrnak ne lettek volna rabszolgái, mégpedig nagy számban, a hagyatéki defterben viszont egy szót sem vesztegetnek rájuk. Őszintén szólva az ingóságok lajstroma is hiányérzetet kelt, hiszen ha ebből indulnánk ki, el kellene fogadnunk, hogy Üvejsz annyi ruhával és lábbelivel sem rendelkezett, amivel tisztességesen felöltözködjék. Nem említenek egyetlen konyhai eszközt sem, amiből nyilván elhamarkodott lenne arra következtetni, hogy Üvejsz házában nem főztek. Roppant szegényesnek tűnnek a pasa hadi eszközei (alig van köztük kard, a pusák száma összesen 15), s még inkább annak, ha felidézünk, hogy 20 ládányi *cebebane* valójában nem is tőle, hanem a fiától származott át a kincstárra. Ismerve az oszmán előkelők vonzódását a drágaságokhoz, ékkövekhez, egyáltalán a tezauráláshoz, nem könnyű fenntartás nélkül elfogadni, hogy csupán két drágaköves pajzs és néhány tegez maradt Üvejsz után a tárgyaknak ebből a neméből. Feltűnő az élelmiszerek és a takarmány teljes hiánya, jóllehet a defterben találni utalásokat Üvejsz árpavásárlásaira.

A sok-sok hiány magyarázatára többféle feltevést is megkockáztathatnánk, de egyiknek sincs sok értelme. A rokonoknak biztosan sikerült idejében eldugni

¹⁷⁷ Mindössze annyit tudunk Evliya Çelebitől, hogy még pályája elején (1568/1569-ben) szülővárosában kupolás, kőmináretes dzsámit és ólomtetővel borított medreszt építtetett márványmendencével és csorgókúttal; *Mehmet Fuat Köprülüzade: XVIncı asır sonuna kadar Türk sazşairleri. Istanbul, 1930. 20.*

ezt-azt, ahogy a háznép is széjjelhordhatott sok mindent.¹⁷⁸ Így az is lehet, hogy a vizsgálat idején ennél pontosabb leltárral már tényleg nem szolgálhattak (kivéve talán a rabokat). Erre utal, hogy a későbbiekben mindössze egyetlen nyoma van olyan értéknek, amely a néhai Üvejsztől került elő. A következő év (1592) március közepén kétszer is felszólították Szinán pasát, a letett nagyvezírt, hogy fizesse be a kincstárnak azt a 18 000 (a másik rendelet szerint 19 000) aranyat, amelyet egyiptomi vallási alapítványa számára vett kölcsön Üvejsztől (erről a „kényszerkölcsönről” fentebb már esett szó). Bár a pasa szeretett volna haladékokat kapni, a szultán kategorikusan kijelentette: Üvejsz hagyatékát lefoglalták, mert elszámolnivalója volt a kincstárral, így Szinán csak egyet tehet: vagy befizeti a szóban forgó összeget, vagy eladja egyiptomi alapítványát, amelynek építkezésére a kölcsönt fordította.¹⁷⁹ Ha feltesszük, hogy a Szinántól visszakövetelt pénzt az udvar hamarosan bekasszírozta, akkor a fenti kimutatást 18–19 000 arannyal kiegészíthetjük, s így az Üvejsztől származó készpénz összege 76 540 vagy 77 540 aranyra emelkedik. S ha mégis vállalkozva lehetetlenre, a pénzbeli ellenérték nélkül felsorolt javakat összesen mintegy 20 000 aranyra becsüljük, akkor az egyiptomi kormányzóként elhalt Üvejsz pasa megmaradt vagyonát durván 100 000 aranyra taksálhatjuk.

*

Hogy ezt az összeget valóságos jelentőségének megfelelően értékelhessük, befejezésül nem árt számba vennünk Üvejsz pasa pályájának néhány jellegzetességét. Üvejsz többféle értelemben is *homo novus*-nak, egy feltörekvő réteg kiemelkedő képviselőjének számított az oszmán előkelők világában. Ezek az emberek nem katonának készültek, hanem medreszékben, majd kádihivatalokban szereztek tudományos és pénzügyi ismereteiket. Az állandósuló pénzügyi válság közepette óriási kereslet támadt szakértelmük iránt, így dacára annak, hogy a hagyományos értékrenddel élesen ellenkezett, egyre-másra emelték őket defterdári posztokra, onnan pedig szandzsákbégi és beglerbégi beosztásokba.¹⁸⁰ Üvejsz élete szinte modellszerűen szemlélteti ezeket az új karrierlehetőségeket. Már apja kádi és pénzügyes volt egyszerre, igaz, még csak helyi szinten, Üvejsz azonban tehetsége révén szinte mindent elért, amit egy ilyen (nem palota) háttérű ember egyáltalán elérhetett. Nem maradt el tőle fivére, Ramazán sem (harmadik testvérük, Haszán viszont megmaradt a kádiságnál). Ramazán 1586-tól 1595-ben bekövetkezett haláláig volt aleppói defterdár, fődefterdár Isztambulban,

178 Ahogy az a fentebb említett Dogandzsí Mehmed pasa halálakor történt, amikor a kincstárának apródjait tanító Mehmed több értékes handsárt és egyéb drágaságokat vett magához. A dologra úgy derült fény, hogy a „tettes” utóbb meggondolatlanul elfecsegte egy albániai kádinak. MD 66, 177/83. (1589. dec. 5.)

179 MD 67, 515/208., 516/208. (1592. márc. 5–márc. 14. között.)

180 K. Röhrborn: Untersuchungen i. m. 144–149., főleg: 148.

Mehmed herceg nevelője, kaffai és karamáni beglerbég.¹⁸¹ Az új korszak feltörekvő „pénzügyeseihez” tartoztak, akik előtt megnyílt a világ, és a korábban politikai okokból korlátozott, most azonban rendkívüli fontossá váló pályán hirtelen szárnyalni kezdtek. Ha egy pillanatra visszaidézzük a fentebb elemzett hagyatékot, annak is a fegyverekre vonatkozó fejezetét, egyáltalán nem egy „igazi” katona képe bontakozik ki belőle. A Südzsa kereskedővel kapcsolatos ügylet pedig egyenesen arra mutat, hogy „katonai” pozícióját kihasználva Üvejsz bekapcsolódott a távolsági kereskedelem egyik legnagyobb hasznát hajtó árujának, a borsnak a forgalmazásába, mintegy megelőlegezve a későbbi vállalkozó államférfiak típusát.¹⁸² Hagyatékának rengeteg indiai eredetű darabja, szövete, kelméje alapján nem zárható ki részvétele a textilkereskedelemben sem, bár ez nem több pusztá feltételezésnél.

Üvejsz *homo novus* volt azért is, mert a katonai főhivatalok (különösen a vezíri, nagyvezíri posztok és a beglerbégségek) az elmúlt másfél évszázadban jobbára a rab eredetű kádereknek voltak fenntartva, s azokat, akik a finánc-bürokrácia csúcsait ostromolták, általában legfeljebb szandzsákbégeknek nevezték ki. A török és szabad muszlim származásúak ennél fogva vagy megrekedtek az államigazgatás második vonalában, vagy a vallásjogi szférában és az oktatásban helyezkedtek el. Üvejsz és sorstársai most két akadályt törtek át egyszerre: a válásjog embereiként magas rangú pénzügyéreké léptek elő, s mindezt úgy tették, hogy nem voltak a szó eredeti értelmében a szultán *kuljai*. Ahogy azonban szakértelmük és tehetségük révén bebocsáttatást nyertek a legfelső körökbe, törökségük és szabadságuk mit sem számított többé. Gyakorlatilag ugyanolyan *kullá* váltak, mint a háremiskola neveltjei, és sem személyükben, sem vagyonukban nem élveztek nagyobb biztonságot. Éppen ezért a magam részéről megalapozatlannak tartom Röhrborn véleményét, aki a pénzügyi bürokrácia 16. század végi megerősödését a török elem előretöréseként, emancipációs mozgalmaként fogta fel.¹⁸³ Üvejsz példája ugyancsak ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Mélyről indult és gyorsan emelkedett, de aztán éppen olyan játékszabályok vonatkoztak rá, mint akármelyik bosnyák vagy albán származású oszmánlira, s nem véletlen, hogy hozzájuk hasonlóan végezte. Nagy ügyességgel összeharácsolt vagyona java részét már halála előtt elköltötte arra, hogy a felszínen maradhasson. Innen nézve egyébként a 100 000 arany értékű hagyaték egyáltalán nem rossz eredmény, különösen, hogy ennél jóval többet megtakaríthatott volna, ha balszerencséjére nem kell magára vállalnia a tripoliszi hadjárat kiadásait.

A fentiek mellett Üvejsz új ember volt abban az értelemben is, hogy sok rangbéli társához hasonlóan próbált tudatosan „megágyazni” az utódoknak és a rokonoknak a családi folyamatosság megőrzése érdekében. A tipikus oszmán ál-

181 Selânikî I. 167., 181., 197., 286., 316–317., 319., 357., II. 456.

182 *İbrahim Metin Kunt*: Derviş Mehmed Paşa, vezir and Entrepreneur: a Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice. *Turcica* 9/1(1977) 197–214.

183 *Klaus Röhrborn*: Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122(1972) 132–137.

lamférfi a század vége előtt egy találó korabeli megfogalmazás szerint a csigához hasonlított, aki „a fején hordta a házat”, és mit sem törődött utódaival.¹⁸⁴ Az 1580-as évektől azonban a jelennek élő oszmánlik közül egyre többen fogtak hozzá a jövő építéséhez, elsősorban széles körű családi kapcsolatok kialakítása, a következő generáció pályára állítása és anyagi lehetőségekhez juttatása révén. Ebben a tekintetben Üvejsz abszolút korszerűen gondolkodott, hiszen, mint láttuk, elintézte, hogy Mehmed nevű fiát előbb egyiptomi szandzsákbéggé, majd tripoliszi pasává nevezzék ki. Ilyen értelemben nyugodtan hozzáadhatjuk hagyatékához azt a bő 100 000 aranyat, amelyet a tripoliszi lázadás leverésére költött, hiszen azt voltaképpen már a fia karrierjébe fektette be. Igaz, Üvejsz halála és konfiskációja – ahogy az lenni szokott – Mehmed bukását is magával hozta, de úgy látszik, volt annyi félretett pénze és tehetsége, hogy átvészelve a legnehezebb időszakot (az isztambuli vizsgálatot), és visszakapaszkodjék az elitek elitjébe. 1595-ben temesvári beglerbékként tűnik fel,¹⁸⁵ majd a századfordulótól olyan tevékenységre adta a fejét, amelyre apja révén szinte predesztinálva volt: évekig, egészen 1606-ban bekövetkezett haláláig több nyugat-anatóliai (az ajdini, a szaruháni, a kareszi) szandzsák központi adóbehajtójaként (*muhassıl-i emval*) működött, nagyon hatékonyan és sikeresen. Hatalmas gazdagságra tett szert, élete végén vezírséget kapott.¹⁸⁶ Kincseit és hagyatékát ugyanúgy elkobozták, mint apját,¹⁸⁷ ennek ellenére az ő – Üvejsz-pasazáde néven ismert – fia a 17. század negyvenes éveiben Algéria beglerbége tudott lenni.¹⁸⁸ A család tehát legalább három generáción át megkapaszkodott az elit legfelső köreibben, amihez a kezdő és döntő lépéseket Üvejsz pasa tette meg.

Epilógus

A kutatói vakszerencse ezúttal arról is gondoskodott, hogy Üvejsz pasa vagyonának története csattanóval záródjék. A szultán elszedettet ugyan az örökösöktől minden mozdíthatót, de egy felsőbb akarat megakadályozta abban, hogy élvezetét lelhesse bennük. Történt ugyanis, hogy a huszonhét paripát kivéve, amelyet külön hajón szállítottak Antáliáig, s onnan szárazföldi úton hajtottak a fővárosba, a parancs szerint minden értéket és holmit Pir Ali gályájára hordtak, amely a következő (1592.) év januárjában kifutott Alexandria kikötőjéből. Már a görög szigetvilág vizeit szelte, amikor „a magasságos Allah akaratából a tengeren el-lenszél támadt, az Andira [Androsz] nevű sziget közelében a nevezett hajó darabokra tört, s az említett [Üvejsz pasa] rajta lévő vagyonát és holmiját a mondott

184 M. P. Pedani: i. m. 30.

185 Dávid G.: i. m. 248.

186 Selániki II. 511., 784., 821., 860.; M. F. Köprülüade: i. m. 18–19.; *Çağatay Uluçay*: Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri. Istanbul, 1944. 190.

187 C. Orhonlu: Telhisler i. m. 110–111.: 136. sz.

188 M. Süreyya: i. m. III. 1030., IV. 1646.

sziget hitetlen lakosai széjjelhordták”. A szultáni tanács ezért megparancsolta az androszi kádinak és az anabolui flottaparancsnoknak, hogy a hagyatéki jegyzék alapján gyűjtsék be az elrabolt javakat, és adják át Üveysz embereinek.¹⁸⁹

Annyi bizonyos, hogy a hagyatéki defter a hányattatások után megérkezett Isztambulba, de hogy a benne összeírt javakkal mi lett, arról nem maradt fenn híradás. Elképzelhető, hogy a padisah még hónapok múltán is boldogtalanul lapozgatta a defter lapjait, keserűen átkozva balsorsát, amiért megfosztotta őt attól, hogy elgyönyörködhessek Üveysz, néhai bizalmasa sárga arányaiban és finom holmijaiban.

PÁL FODOR

THE BEQUEST OF ÜVEYS PASHA.

FISCAL POLICIES, CONFISCATION AND THE OTTOMAN RULING ÉLITE AT THE END OF THE SIXTEENTH CENTURY

This study forms part of a broader investigation into the transformation of the Ottoman fiscal administration at the end of the sixteenth century. Due to the incessant and expensive campaigns, the changes in the manner of conducting war and the ensuing transformation of the Ottoman military machine, the Ottoman state's financial position had considerably worsened by the mid-1580's. In order to be able to pay the ever increasing number of mercenary troops, the state was in constant search of cash and gradually introduced new methods of raising revenue. Under these circumstances the policy of confiscating the wealth of high dignitaries, after their dismissal or during their tenure, became a general practice under Sultan Murad III (1574–1595). The first part of the study describes the social fabric which made possible this practice, the reaction of the élite, the main types of confiscation (emphasising the arbitrary and occasional character of the related decisions), the procedure of seizing goods (there were differences between the capital and the provinces), and the destination of the extracted money and property (since no established rules existed, assets could be transmitted either to the state treasury or to the sultan's own treasury and they could be spent either by the state or by the palace). Finally, a shorter chapter analyses the size of some grandees' wealth, underlining the enormous differences between the financial situation of the top élite and the second-class military and state administrators.

The second part of the article considers the career of Üveys pasha and the confiscation of his assets after his death in 1591. This chapter is based on the orders of the imperial council and the register of the pasha's forfeited inheritance (preserved in the Prime Ministry Archive in Istanbul, section Maliyeden Müdevver, 374). Üveys pasha was a confidant of Sultan Murad III, ranked among the highest dignitaries of the realm (he was chief director of the treasury, provincial governor in Buda, Damascus etc.), and died as governor of Egypt. During his tenures of office he accumulated a

189 MD 69, 71/37. (1592. febr. 14.) Ezekben a napokban több gálya szenvedett hajótörést errefelé, köztük Szádeddin hodzsáé, aki egyebek között 14, Egyiptomból hozatott könyvét veszítette el; ld. MD 69, 285/143., 294/147., 304/153. (mindhárom 1592. febr. 16.), 344/171. (1592. febr. 4.)

large fortune that diminished considerably towards the end of his life because he had to spend a great deal of money in order to keep his post. Yet, the emissaries of the court found various coins worth 63,655 golden ducats in his bequest (after costs had been deducted 58,540 golden ducats remained) as well as movables, the value of which was not given in the register. Taking all the listed and supposedly hidden goods into account, the value of the fortune left by him can be put at about 100,000 ducats. This may be considered as substantial “achievement” for a *homo novus* like Üveys pasha. Unlike the typical statesmen of earlier periods, he was not of slave origin, but came from a Muslim-Turkish milieu. He based his military career on his financial expertise rather than his military abilities, and, in spite of the confiscation, he succeeded in creating a solid social and material background that enabled the following two generations of his family to retain their position within the ruling élite.

SZILÁGYI CSABA

Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588)

Bevezetés

Szántó Arator István jezsuita szerzetes a hitújítás korának fontos és ismert szereplője. 1540 táján született a dunántúli Devecseren. 1560-ban került Rómába, a *Collegium Germanicum*ba, s a következő évben belépett a jezsuita rendbe. Az 1575-ös jubileumi évben, Rómában magyar gyóntatóként dolgozott. Kezdeményezője volt az Örök Városban a *Collegium Hungaricum* alapításának. Ezután Erdélybe került, ahol Kolozsvárott, majd a partiumi Váradon hatalmas energiával prédikált, és gyakran hitvitákat folytatott a protestánsokkal. Az 1588 decemberében tartott megyesi országgyűlés kitiltotta a jezsuitákat Erdélyből, ezután Bécsben élt (1591–1601). Életművének fontos része a Biblia magyarra fordítása és a Korán cáfolata. Olmützben halt meg 1612-ben.

Az elmúlt évszázadban számos résztanulmány foglalkozott munkásságának valamely területével. Veress Endre¹ és Lukács László² forráskiadásaiiban Szántó életéről sok dokumentum jelent meg. Lázár István Dávid jóvoltából 1990-ben nyomtatásban megjelent Szántó Korán-cáfolata.³ A művet olvasva megállapíthatjuk, hogy a *Confutatio* beilleszthető Szántó eretnekellenes munkásságába. Szántó szerint minden vallás, amely nem katolikus, legyen az a protestantizmus valamely ága vagy maga az iszlám, egyenlőképpen eretnek vallás és az egyik a másikból levezethető. A hazai szakirodalomban kevésbé ismert Szántó Roberto Bellarmino jezsuita teológussal folytatott vitája, aki a Római Kollégium tanáraként a teológia tantárgyai közé emelte a kontroverz-teológiát, azaz a reformáció által vitatott teológiai tanítás kérdéseinek rendszerét. Bellarmino *Disputationes de controversiis christianae fidei* című munkájának első kötete 1586-ban jelent

---

1 Fontes rerum Transylvanicarum. (= FRT) I–II. és V. Ed. Veress Endre. Kolozsvár, 1911–1913., 1921.

2 Monumenta Antiquae Hungariae. (= MAH) I–IV. Ed. Ladislaus Lukács. Roma, 1969–1987. (Monumenta Historica Societatis Iesu 101., 112., 121., 131.)

3 Confutatio Alcorani, 1611. Sajtó alá rend. Lázár István Dávid. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 27.)

meg, a második kötet 1588-ban, a harmadik pedig 1593-ban. 1591-ben Szántó az első kötetet éles bírálat alá vette.⁴ Szántóra a bírálatok megfogalmazásakor – bizonyíthatóan – erősen hatással voltak Erdélyben szerzett tapasztalatai is.

Szántó római tevékenységének vizsgálatakor még egyetlen kutató sem foglalkozott az 1575-ös jubileumi szentév részletes ismertetésével. Erről a nagy egyházi eseményről részletes beszámolót írt, amelynek címe: *Historia anni Jubilaei 1575 [...], cui pro exactiori historiae cognitione, praemittitur tractatus de peregrinationibus ad loca sacra, et de antiquitate indulgentiarum, atque anni jubilaei*. E munka ismeretében teljesebbé vált Szántó római tevékenységéről kialakult képünk. A mű tanulmányozása során arra kerestem többek között választ, hogy Szántó mely személyekről, eseményekről írt részletesebben, s ennek mi lehetett az oka.⁵

Doktori értekezésem⁶ elemzi Szántó tevékenységét 1575 és 1588 között. Ez az időszak Szántónak egyrészt a római (1575–1579), másrészt az erdélyi (és partiumi) tevékenységét öleli fel (1580–1588). Szántó még Rómába kerülése előtt, Báthory István erdélyi fejedelemmé választása után (1571) fogott hozzá a *Missio Transylvanica*, az Erdélyi Misszió szervezéséhez, amelyet római magyar gyóntatóként is folytatott. Történetírásunkban még senki sem foglalkozott részletesen Szántónak az Erdélyi Misszió szervezésében betöltött szerepével. Szántónak nagy szerepe volt abban, hogy 1575-ben megszerezte a pápai udvar támogatását Báthory lengyel királlyá történő megválasztásához.⁷

Szántó szenvedélyes és fáradhatatlan jezsuita író, szónok, hittérítő volt. Tevékenysége és munkássága előkészítette a 17. századi katolikus megújulást: A *Collegium Hungaricum* megalapításában játszott szerepe, szentírásfordítása és a protestánsokkal folytatott vitái alapján méltán tarthatjuk Pázmány Péter szellemi elődjének is, noha a két jezsuita személyisége között jelentős különbségek voltak.

E tanulmányomban Szántó erdélyi és a partiumi tevékenységét (1580–1588) elemzem. Az eseményeket Szántó Rómából való távozásától követhetjük nyomon.

4 Bellarmin avant son cardinalat 1542–1598. Correspondance et Documents. Ed. Xavier-Marie Le Bachelet. Paris, 1911. 316–324. A vita anyagát ld. Auctarium Bellarminianum. Ed. Xavier-Marie Le Bachelet. Paris, 1913. 403–415.

5 A kéziratot Alcalá de Henaresből (Spanyolország) fénymásolatban kaptam meg. Részletes ismertetését ld. Szilágyi Csaba: Szántó Arator István *Historia anni Jubilaei 1575 [...]* című munkájának ismertetése. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 13(2001) 3–4. sz. 19–45.

6 A régi és az új források ismeretében készítettem el Szántóról a Miles Societatis Iesu c. PhD-értekezésem az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (= ELTE BTK) Történelemtudományi Doktori Iskola Művelődéstörténeti Program keretében. A disszertáció vezérgondolata Szántó küzdelmei és munkássága a katolicizmus megerősödéséért. A munka egy példánya megtekinthető az ELTE BTK Történeti Intézet Könyvtárában.

7 Szilágyi Csaba: Szántó (Arator) István szerepe a Missio Transylvanica előkészítésében. In: Válogatott tanulmányok. Szerk. Karczub Gyula. Bp. 2002. (Faludi Ferenc Akadémia. Gemmae I.) 227–241.

Szántó távozása Rómából – megérkezése Erdélybe

1579. december 7-én indult el Szántó Rómából, hogy csatlakozzék a Lengyelországból időközben elindult társaihoz. Vele tartott Wolfgang Schreck jezsuita páter, aki Kolozsvárott a szászok hitszónoka lett. Továbbá velük utazott négy lengyel: két pap és két segítő testvér, akik hazájukba tértek vissza. Útiköltségre a lengyel követől 200 aranyat kaptak.⁸ Szántóéknak a hosszú útra nem volt elég ez a pénz, Krakkóban még 100 tallért kellett kölcsönvennie, amit Báthory István fizetett vissza.⁹

A hat jezsuita a karácsonyi ünnepeket Velencében és Padovában töltötte,¹⁰ majd Bajorországon át Bécsbe érkeztek. Itt a régi ismerős, Lorenzo Maggio, a volt osztrák tartományfőnök fogadta őket. Innét Olmützön át érkeztek meg Krakkóba.¹¹ Krakkóból Báthory Istvánhoz kellett volna utazniuk. Mivel ő nagyon „messze tartózkodott” (*quia procul aberat*),¹² és már nagyon várták őket a kolozsmonostori rendtársak, ezért Krakkóból egyenest Kolozsvár felé vették útjukat.¹³ Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Szántó és Báthory István sohasem találkozott egymással. Ugyanis Rómában sem fordult meg a lengyel király 1575 után, és Erdélyben sem járt Lengyelországba való költözése után. A rendelkezésre álló adatokból kiindulva azt kell mondanunk, hogy Szántó sem hagyta el Erdélyt 1588-ig. Tehát kapcsolatuk levelezés útján mélyült el.

Szántót az utazás során nagyon megviselte a zord téli időjárás. Itáliában a Pó kiáradása miatt kocsijuk nehezen tudott a vízből és a sárból kivergődni. Lengyelországban pedig a fagytól és a hidegtől szenvedett.¹⁴ Az utolsó napon, amikor Kolozsvárhoz közeledett, óriási hóviharba került. Ekkor a szeme úgy megfájdult a hidegtől, hogy az egész kolozsvári tartózkodása alatt szembetegségre panaszkodott.¹⁵ Az út nehézségeit így foglalta össze: „Úgy látszott, hogy minden bűnös, gonosztevő és alvilági csapatok összeesküdtek ellenünk, hogy megakadályozzák Erdélybe érkezésünket.”¹⁶

Viszontagságairól a magyar hitszónok még a megérkezésük hónapjában írt, éspedig fő római támogatójának, a vatikáni könyvtár felügyelőjének, Federico

8 MAH II. 182. Szántó a Historia Transylvaniaeiben egy lengyel püspökre emlékezik, aki a pénzt adta. Ld. MAH IV. 532. Lehetséges, hogy a lengyel követ egyben püspök is volt.

9 MAH II. 182.

10 MAH II. 181.

11 MAH II. 182.

12 Báthory a lengyel határszéli nemesség biztatásának engedve haddal vonult a kelet felé terjeszkedő moszkvai cár, IV. (Rettenetes) Iván ellen. Két hadjáratban is visszafordulásra kényszerítette az oroszokat 1579 és 1581 között. Ebből következik, hogy 1580 januárjában Báthory Vilnában, ill. a keleti határszélen tartózkodott.

13 MAH IV. 532.

14 I. h.

15 MAH II. 165. „Propter tot assiduos labores miser praefectus toto fere biennio perpetuo quasi dolore oculorum et capitis ardore vexatus est.”

16 MAH IV. 532. „Videbantur omnes sagae, maleficae et tartarae legiones contra nos conspirasse, ut impedirent ingressum nostrum in Transylvaniam.”

Ranaldinek.¹⁷ Az út nehézségeinek felemlegetése után, úgy látszik, szívében még friss volt a fájdalom a *Collegium Hungaricum*nak a *Germanicum*mal való egyesítése miatt. Ezt az érzést összekapcsolta az úton látottakkal: „Magyarország és Erdély városain és falvain áthaladván mindenütt nagyon elhagyatott templomokat láttunk, mindenütt tapasztaltuk, hogy a magyar nép szomjúhozza a régi valást, amely könnyen visszatéríthető lenne a katolikus egyház kebelére, ha lennének olyanok, akik az igazság útját hirdetnék neki. A magyar szemináriumunkból sok hasznos dolog áradhatott volna ezekre a területekre, ha az emberi nem el-lensége nem sajnálta volna azt magyarjainktól.”¹⁸

Szántó Kolozsmonostoron (1580–1581)

Szántót már nagyon várták a kolozsmonostori rendtársai. A jezsuita levelekből kiderül, hogy elsősorban Szántó magyar nyelvtudására volt szükség, hiszen magyarul tudó, felszentelt pap nem volt a kolozsmonostori misszióban. Jakób Wujek rektor 1580. január végén az aggodalmát is megfogalmazta: „Csodálkozunk, hogy hogyan lehetséges az, hogy P. Szántó társaival még nem érkezett meg hozzánk, kétségkívül az emberek nagy bánatára. Ugyanis akik közülünk itt prédikálnak, az két képzetlen és tapasztalatlan újonc, és mégis őket hallgatják; mi történne akkor, ha [a nép] számára lennének itt tapasztalt [papok]? Kérlek igen tisztelt atyám, hogy lehető leghamarább küldjél más magyarokat Ausztriából. Ugyanis mi, akik azoknak a nyelvét nem értjük, nem tudjuk segíteni az idegeneket.”¹⁹

„Az első évben, amikor Erdélybe érkeztünk, mindnyájan Kolozsmonostoron laktunk, aránylag kényelmesen és zavartalanul”²⁰ – írta 1581. szeptember 1-jén Szántó a jezsuita rend generálásának. Giovanni Caligari lengyel nuncius 1579. július 7-én kelt leveléből kiderül, hogy a király Kolozsmonostort jelölte ki székhelyül, amelyet birtokkal, könyvekkel kellően felszerel, és legalább húsz fiatalot saját költségén neveltet benne.²¹ Így érthető, hogy Báthory Kristóf vajda

17 MAH II. 32–33.

18 MAH II. 32. „Magnam ubique per oppida et pagos Ungariae et Transylvaniae transcundo vidimus templorum desolationem, magnam ubique in populo hungarico experti sumus antiquae religionis sitim, qui facile ad gremium Ecclesiae catholicae reverteretur, si essent, qui ei veritatis viam annuntiarent. Multa in has provincias ex Seminario nostro Ungarico poterat dimanare utilitas, si hostis humani generis illud nostratibus ungaris non invidisset.”

19 MAH II. 20. „Miramur, quid causae sit, quod P. Stephanus cum sociis nondum ad nos pervenerint, magno sane animarum incommodo. Nam qui hic ex nostris contionantur, sunt novitii illi duo rudes et ignari, et tamen audiuntur; quid fieret, si adessent illis veterani? Obsecro, R. de Pater, compellat eos quamprimum R.T. et alios hungaros ex Austria. Nam nos quidem, qui linguam eorum non callemus, externos iuvare non possumus.”

20 MAH II. 186. „Primo anno, quo in Transylvaniam venimus, omnes in Colosmonostra habitavimus, et satis commode et quiete.”

21 MAH I. 901–904.

1579. május 5-én kelt adománylevelével a kolozsmonostori (volt bencés) rendházat a jezsuitáknak juttatta.²² A lengyel provinciából útnak indított 12 tagú, kiválóan képzett jezsuita csoport 1579. szeptember végén érkezett meg az új erdélyi kollégiumba. A kolóniának több olasz tagja volt.²³ Közülük kiemelkedik Luigi Odescalchi, aki előzőleg Rómában tanított retorikát, bölcséletet és mennyiség-tant. A lengyelek közül igen tanult volt Jakób Wujek, számos egyházi kiadvány tudós szerzője. Krakkóból jött Justus Rabbus, aki korábban Párizsban tanult, a latinon kívül járatos volt a héber, görög, német, francia, olasz nyelvekben, és jól képzett teológusként tartották számon. A német Wolfgang Schreck (egyébként Szántóval együtt érkezett Rómából) és Johannes Pusch a hitvitázás terén tűnt ki. Thomány Mátyás Bécsben végezte a tanulmányait. Mint ismeretes, Szántó csak 1580. február 20-án csatlakozott a rendtagokhoz.

Szántó 1581-ben két jelentést írt az új generálisnak, Claudio Aquavivának.²⁴ E két levél jelentős információkat közöl a kolozsmonostori és a kolozsvári misszió kezdeti idejéről. Szántó a generálishoz írott levelében azt a meggyőződését hangoztatja, hogy a magyar nép vonzódik a régi hitéhez. Kolozsmonostorra való érkezéséről a következőképpen számolt be: „Az eretnekek jövetelünkre nagyon megijedtek. Azt gondolták ugyanis, hogy közöttünk nem akad magyar hit-szónok. A katolikusok pedig, elmondani sem lehet, mennyire örültek. Ezek közül nem kevés férfi és nő a következő napon kijött hozzánk Kolozsvárról, akik elsőként gratuláltak a szerencsés megérkezésünkhöz. Hálát adtak Istennek, hogy minket – akiket oly sok éven át ígértek, vártak és óhajtottak – épségben elvezetett hozzájuk.”²⁵ Köztük volt három idősebb jámbor asszony, akik sokat tettek azért, hogy katolikus papok kerüljenek Erdélybe. Ugyanis még Báthory Istvántól, majd Báthory Kristóftól kértek a maguk számára papokat. Az asszonyoknak köszönhető, hogy két templom megmaradt: az egyik Kolozsvárott, a másik Monostoron. Ezek a katolikus asszonyok kilenc éven át várták a papjaikat.²⁶

Szántó – miután kipihente az utazás fáradalmait – 1580. március 6-án, böjt harmadik vasárnapján kezdte meg apostoli munkáját. Reggelente Kolozsvárott prédikált, délután pedig Monostoron magyarázta a katekizmust.

22 MAH I. 835–836.

23 *Leonardo Vicidomini*: Olasz jezsuiták és a magyar ellenreformáció. *Vigilia* 62(1997) 97–100.

24 MAH II. 162–199. Claudio Aquaviva a rend negyedik generálisa volt, aki 34 éven át irányította a jezsuitákat (1581–1615).

25 MAH II. 183. „Haeretici in nostro adventu vehementer fuere consternati. Existimabant enim neminem inter nos posse ungarum contionatorem inveniri. Catholici autem, dici non potest, quantopere fuerint exhilarati. Ex quibus sequenti die egressi sunt e civitate ad nos in castrum non pauci viri et faeminae, qui primum gratulati nobis sunt de faelici adventu, et gratias Deo egerunt, quod nos, a multis iam annis promissos, expectatos et desideratos, salvos huc ad se perduxisset.”

26 MAH IV. 532–533.

Szántó úgy gondolta, hogy áldásos munkájukat az égi jelek is igazolják. Megemlékezik arról, hogy ez idő tájt Báthory István öt katonai tábornokát semmisített meg Moszkvánál, mert Isten segíti azokat, akik az ő ügyét szolgálják. Bács nevű faluban, amely megérkezésük előtt antitrinitárius volt, egy apa és fia azt hirdette, hogy ideje megérkezni Istenhez az ő jezsuitái és angyalai által. Az egész falu néhány napon belül katolikussá lett. Kárásztelek falu is csodálatos módon tért meg. Egy börtön idején történő disznóölés alkalmával csodák történtek: a leszúrt disznó háromszor felkelt, és elszaladt. Végül lándzsával leszúrták. A só, amivel fűszerezni szokták a húst, vérré változott. A hús pedig, miután jól megfőzték, és az asztalon tálalták, hogy megegyék, hirtelen békákká változott. A történetekre az egész falu megtért és megmaradt a katolikus hitben.²⁷

Ezek a történetek ugyan a mai olvasó számára hihetetlennek tűnnek, de nem az a fő kérdés, hogy az elmondottak tényleg így történtek-e, hanem az, hogy rávilágítanak arra: nemcsak Kolozsvár lakói voltak antitrinitáriusok, hanem a környékén sok falu is.

„Ahová a mieink a leghamarabb letelepedtek – visszatérve Szántó beszámolójára –, az egy igen szép fekvésű és egészséges hely, Kolozsmonostor.” Ez közvetlenül határos Kolozsvár külvárosával. Itt apátság volt, amelyhez régebben mintegy harminc falu és erdőség tartozott. És azért, hogy a jezsuita rend vezetősége el is tudja képzelni a birtokrészt, szemléletes részletességgel leírta.

Az épületekkel kapcsolatosan elmondta, hogy az egykori szerzetesi lakhelyet időközben várformára alakították át; megszüntették az atyák celláit, és szét-tördelték Fráter Györgynek egykor a kapu fölött látható címerét. A rendházzal szomszédos templom eléggé tágas, de csak a pusztá falak maradtak meg.²⁸

A jezsuiták megérkezésükkor azonnal megkezdték a tanítást is. 1579. december 20-án, a betegeskedő Báthory Kristófot képviselő Kovácsóczy Farkas kancellár jelenlétében az iskolát három osztállyal meg is nyitották. A rendszeres tanítást azonban a közbejött ünnepek miatt csak 1580. január 11-én kezdték el. A tananyagot is ismerjük: a tanítást reggel 7 órakor kezdték, és kétórás leckeében az alsó osztályban tanították egy spanyol jezsuita, Emmanuel Alvares *Etimológiáját*, Cicero válogatott leveleit, a görög nyelvtan alapelemeit, Ovidius *elégiáit* és *Tristiáját*, a felsőbb osztályban pedig Alvares latin mondattanát, Cicero leveleit, Nicolaus Clenardus görög nyelvtanát, Vergilius *Aeneisét*, Horatius ódáit és latin fogalmazási gyakorlatokat végeztek a tanulókkal.²⁹

27 MAH IV. 534. „Item, in pago Karaztelek, non procul a Somlío, in Quadragesima, postquam rustici grandem porcum occidissent, ut carnibus eius tempore ieiunii vescerentur, et stramine texissent, ut setas eius comburerent, ter surrexit porcus et aufugit. Aegre tandem lanceis confossus, quievit. Sal quoque, quo condire volebant, in sanguinem est mutatus. Item, caro, postquam fuisse bene cocta et ad mensam fuisset ad comedendum allata, repente in vivas ranas est mutata. Hanc ob causam totus ille pagus est conversus, et in fide catholica perseveravit.”

28 MAH II. 185–186.

29 *Jakó Zsigmond: Négy évszázad a művelődés szolgálatában.* In: A talpra állás évkönyve. Szerk. Lázár Irén. Kolozsvár, 1991. 6–17.

Francesco Sunyer lengyel provinciális közléséből tudjuk, hogy ekkor rövid disputára is sor került. Basilius István antitrinitárius lelkész megtiltotta híveinek, hogy ezen részt vegyenek, Blandrata György viszont néhány nap múlva felelt a tézisekre.³⁰ Sajnos erről a disputáról többet nem tudunk.

Szántó kolozsvári konfliktusai Wujek rektorral

Giovanandrea Gromo, aki Velence hírszerzője volt és vállalta a római Curia megbízásából, hogy visszatéríti a katolikus egyházba János Zsigmondot, Kolozsvárt 1565 táján „civitas primaria Transilvaniae”-nek, azaz Erdély első városának nevezte.³¹ Lakói között ekkor az antitrinitáriusok voltak többségben. 1568-ban János Zsigmond átadta Dávid Ferencnek a kolozsvári nagytemplomot, aki maga mellé állította Kolozsvár lakóit. Pár éven belül Kolozsvár az új tan fővárosa lett. Ide zarándokoltak, menekültek az új vallás előfutárai: Johann Sommer, Mathias Vehe-Glirus, Christian Francken, Adam Neuser, Nicolo Paruta, Jacobus Peleologus. Kolozsvárott a katolikusok száma 300–500 főre csökkent.³² Tehát Kolozsvár a multikonfesszionalizmus egyik leglátványosabb példája lett a 16. század második felében. Ilyen városba, vallási légkörbe érkeztek a jezsuiták 1579-ben, nem sokkal Dávid Ferenc híres pere és azt követő halála után.³³

Szántó a Kolozsvárra való beköltözést a következőkkel indokolta: „Úgy tűnik, hogy a városban nagyobb eredménye lehetne egyrészt a prédikálásoknak, másrészt a tanításnak. Kértük a Fejedelemtől, hogy a ferencesek elhagyott templomát³⁴ és kolostorát újjáépítse fel, és [benne] új iskolát alapítson.”³⁵ Valójában kezdetől szűk volt számukra az épület Monostoron, ahol csak átmenetileg telepedtek le. A város vezetősége nem nézte jó szemmel a jezsuiták kolozsvári betelepítését. 1580. április 2-án a kolozsvári tanács a következőképpen utasította a bírót: „találja meg urunkat ő Nagyságát és könyörögjön, hogy ő Nagysága [a jezsuiták épületeit] ne szállítaná közünkbe ide a városba, mert nagy egyenetlenségtől, háboruságtól félő a dolog, sőt városunknak is szabadsága kezd ve-

30 MAH II. 15–16. „Si dice etiam chel Blandrata scrive certe antithesi contro le nostre.”

31 *Samuil Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme a XVI. században. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András–Cselényi Béla–Jancsó Elemér–Jakó Zsigmond–Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok 1.) 293–310.

32 FRT II. 64.

33 A jezsuiták megérkezése előtti kolozsvári vallási állapotokra ld. még: *Balázs Mihály*: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Bp. 1998. (Humanizmus és reformáció 14.); *Pirnát Antal*: Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve. 1955. Bp. 1956. 103–121.

34 A mai Farkas utcai református templom.

35 MAH II. 186. „Sed quia in civitate maior videbatur posse fieri fructus et cum contionibus et cum scholis, obtinuimus a Principe ut ibi caenobium et templum desolatum franciscanorum reficeret et scholas novas erigeret.”

szedelembe miatt forogni. Ő Nagyságának nám [= ugyanis] jó helye vagyon Monostoron is, a hun afféle scholat építhet.”³⁶

A Wujek és Szántó között kialakult ellentét végig megmaradt az első jezsuita misszió idején. Szántó Kolozsvárott dolgozott először együtt Jakób Wujekkel, aki a kollégium rektora volt. A rend vezetése a konfliktusok miatt 1584-ben elhelyezte Wujeket Erdélyből, ahová csak 1587-ben került vissza, s Gyulafehérvárott Báthory Zsigmond nevelője lett. Szántó 1587 júniusától szintén a fejedelmi székvárosban működött, 1588-ban pedig együtt vettek részt a megyesi országgyűlésen.

A jezsuiták gyors ütemben szereztek telkeket, illetve házakat Kolozsvárott. Hamar kiderült, hogy az egykori minorita kolostor is szűk a kollégium számára. Ezért először két újabb házat csatoltak a telekhez. Ez is kevésnek bizonyult, ezért a ferences apácák egykori kolostorát is kérték a jezsuiták. Feltételezhető, hogy Szántót is ott találjuk eme javaslattevők között. Ugyanis Kovácsóczy kancellár beszámolt arról, hogy Wujek rektor mellett Szántóval együtt kerestek helyet az iskola számára.³⁷ Így 1580 áprilisában kijelölték az építendő kollégium helyét, az egykori apáca kolostor telkén. Az építkezés vezetésével Francesco Sunyer provinciális Wujeket bízta meg. Az építkezéseket meg is kezdték 1580 tavaszán. A munka mégis lassan haladt előre. Wujek júniusban arra panaszkodott, hogy az eretnekek minden módon akadályozzák az építést. Valójában a késedelem oka a kevés építőanyag és a kevés pénz volt.³⁸ 1581 tavaszára csak nagyjából készült el a kollégium épülete, a kolostor renoválása is csak félig-meddig fejeződött be. Szántó az utóbbival kapcsolatban a következőket írta: „A kolostorban néhány hónapon belül 5 fűthető szoba és 5 hálószoba készült el.”³⁹

1581 májusában Báthory Kristóf vajda jelenlétében a kollégiumot ünnepélyesen megnyitották. Az építkezéssel kapcsolatos újabb gondokat jelezte Wujek 1581. május 29-én Báthory Istvánhoz íródott levele: „Már a városban [= Kolozsvár] lakunk, nem éppen kényelmes körülmények között, és húsvét után rögtön megnyitottuk az új iskolánkat. Özönlik oda az ifjúság, leginkább a nemesek gyerekei. Már több mint százan vannak. Minden a lehető legjobban haladt, de nekünk a méltóságos vajda váratlan halála mindent megzavart.”⁴⁰ Szántó a bajok, illetve eme hiányosságok okait Wujek hozzá nem értéséből eredezteti. Szántó 1581 augusztusában már jelezte a generálisnak, hogy Wujek az építkezésben 100

36 FRT I. 104.

37 FRT I. 46. Erről az eseményről Szántó is beszámolt: MAH II. 186.

38 MAH II. 69. „Verum haec omnia lente procedunt; cum modo lapides, modo pecuniae, modo alia atque alia desint.”

39 MAH II. 186. „In coenobio intra paucos menses quinque hypocausta et quinque cubacula fuerunt absoluta.”

40 MAH II. 132. „Iam in civitate habitamus non prorsus incommode, et scholas novas statim post Pascha aperuimus. Confluit ad eas iuventus, maxime nobilium. Iam superant numerum centesimum. Optime iam progrediebantur omnia, nisi nobis tam subita ill. Principis decessio omnia perturbasset.”

aranyforint kárt okozott, mivel rendtársai egyikétől sem kért vagy fogadott el tanácsot.⁴¹ Szántó nagyon odafigyelhetett az építkezésekre, mert leveleiben panaszkodott Wujekre. Például 1583-ra odáig fajult a dolog, hogy Szántó azt javasolta Antonio Possevinónak, az utazó jezsuita diplomatának, aki ekkor Erdélyben vizitált, hogy egy bizonyos Maximusra bízák a kollégium építését, Wujek pedig ne avatkozzék bele.⁴²

Minden nehézség ellenére 1583–1584-ben a kollégiumi építkezések befejeződtek. Balogh Jolán így jellemezte az épületet: „A kollégiumról a krakkói jezsuita diarium ezt vallja: »gymnasium regio opere extructum«. Valóban így is volt. A kollégiumot a fejedelmi fundor tervezte, ugyanaz, aki a váradi vár építését irányította. [...] Kibontakozik előttünk a kollégium egykori épülete négyszögű alaprajzával, »porticus«-okkal övezett tágas udvarával. A kollégium képében valójában egy olasz palazzo-típusú épület állott Kolozsvár szívében, mintegy húsz esztendeig.”⁴³

Szántó a bajok főforrásának a lengyel rektor magyarok közötti idegen mivoltát emeli ki. A következőkre hívja fel a generális figyelmét: „Fontolja meg Tisztelendőségem, ha Hispániában a rektor német és Itáliában lengyel lenne, [és pedig olyan] aki idegen vezetőként sohase venné tekintetbe azoknak a nemzetteknek a szokásait, habár az ottaniak saját népük szokásaihoz akarnak igazodni [...]. Így gondoljon Erdélyre is, mert természetes, hogy minden egyes nemzet a magáéhoz inkább ragaszkodik.”⁴⁴ Milyen következményekkel járt a rektor „lengyel” mivolta? 1581-től 1583-ig Szántó több levélben panaszkodott Wujek rektorra.⁴⁵ Egyik levelében például így jellemzi: Wujekre nagy felelősség hárul, hiszen ő igazgatja a kollégiumot. Gondolkodásmódja inkább világi, szívesebben elidőz a fejedelmi udvarban, mint társai között a kollégiumban.⁴⁶

Szántó más leveleiben sem kímélte lengyel rektorát: Wujek elidegeníti a birtokon munkálkodókat, mivel a helyileg szokásos ünnepeken is dolgoztatja alárendeltjeit. Durván bánik a jobbágysággal, mint valami török rabszolgákkal,

41 MAH II. 168.

42 MAH II. 423. „[...] ut tota cura fabricae collegii soli Maximo committatur et Rector, si mansurus est, in illam non se ingerat.” Kérdésként felvetődhet: Ki volt Maximus? Lukács László kutatása szerint egy exjezsuita, aki Brunovóban 1571-ben a kertet is gondozta. („Maximus Milanesi »florentinus, annorum 43 ingressus Brunsbergae 3 ian. 1570, et pro indifferente admissus; vovit primo ibidem 2 febr. 1571; praefectus sanitatis et praefectus horti.«” MAH II. 304.: 22. jegyzet.) Balogh Jolán másképp látja a kérdést: „Maximusról sajnos többet nem mond [ti. Szántó] és így kérdés, hogy rendtag volt-e vagy sem. A »pater« elnevezés elmaradása, inkább az utóbbit valószínűsíti. Feltehetőleg ugyanebben az évben, 1583-ban dolgozhatott a kollégiumon egy olasz mester, akit 1584. február 27-én P. Capece így emlegetett nagy elismeréssel: »Un mastro Gioan Pietro che fabbricava al collegio.«” Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp. 1985. 266.

43 Balogh J.: i. m. 268. 1584-ben a jezsuiták elkezdték a szeminárium építését is, a kollégiummal szemben, a Farkas utcában. Szántó viszont 1584. febr. 9-től már Váradon tartózkodott.

44 MAH II. 176–177.

45 Ld. MAH II. 166–174., 176., 225–231., 304–322., 418–423.

46 MAH II. 166–174.

sőt még a törvényes adójukat is felemeli. Az egyházi szolgálat iránt semmi érzelme, sőt kegyelet nélküli, mert az ünnepnapokat nem szenteli meg, vagy pedig új ünnepeket talál ki.⁴⁷ Elidegeníti a városlakókat, akik hangoztatják, hogy a jezsuiták mást hirdetnek, és mást cselekszenek. Súlyosbítja a bajokat a rektor rossz gazdálkodása, holott a kollégium hat faluja oly jövedelmező, 200 jezsuita élhetne belőlük, nem 18, ahányan vannak.⁴⁸

Szántó a bajok orvoslására először azt javasolta, hogy a generális az erdélyi missziót válassza el a lengyel provinciától,⁴⁹ s csatolja az ausztriaihoz. Mivel ez nehezen ment volna, ezért következő megoldásként egy új rektor kinevezése merült fel, akinek magyarnak kellett lennie.⁵⁰ Miután semmi sem történt, a kapcsolatok egyre rosszabbak lettek, Szántó kérte Váradra való áthelyeztetését.⁵¹

Wujek kifogásai Szántóval szemben a következők voltak: A magyar hitszónok hosszasan prédikált, bántóan beszélt az eretnekekről. Ugyanakkor Wujek is elismerte, hogy a magyar prédikációk alatt a templom megtelik.⁵² Konkrétan ilyeneket is olvashatunk abban a levélben is, amelyet Wujek írt a generálisnak Szántóról. Ebben a levélben feltűnik az, hogy Wujek arra törekedett, hogy háttérbe szorítsa Szántót. Indokai és megoldási javaslata a következők voltak: „Ha okos és engedelmes szónokunk lenne, bizonyára már sokan katolikusok lennének. De a jó István páter, aki annyiszor komoly figyelmeztetésben részesült, ennek ellenére sem tartja magát távol az eretnekek elleni prédikációiban a gyalázódásoktól és a szemrehányásoktól. Továbbá sokakat elidegenít magától, és ezzel a móddal a katolikusokat nemcsak elűzi, hanem meg is botránkoztatja őket. Ezért, ha Tisztelendő Atyaságod arra vágyik, hogy ez a provincia jó ellátottságú legyen, küldjön nekünk mihamarább egy magyar, képzett, tekintélyes, okos, engedelmes és szeretetteljes szónokot.”⁵³

A Wujek által felrótt hibákat Szántó is elismerte, magáról a következőket írta: Az igehirdető Szántó atya különösen két hibájával tűnik ki: az egyik, hogy szerfelett hosszú a szentbeszéde, a másik, hogy keményen szembeszáll az eret-

47 MAH II. 225–231.

48 MAH II. 418–423.

49 MAH II. 177. Az erdélyi misszió az 1570-es években a bécsi irányítású ausztriai provinciából nem tudott kiindulni. Közismert, hogy az akkori provinciális (Lorenzo Maggio) nem akart a Habsburgokkal konfrontálódni Báthory lengyel királlyá választásakor. Ezért Báthory István – már lengyel királyként – a lengyel provinciából küldetett pátereket. A jezsuiták 1588-as kiűzése után ismét felmerült az erdélyi misszió ausztriai provinciához kerülésének kérdése. Ebben nagy szerepet játszott Szántó is, ugyanis sok könyvet nem adott át a lengyeleknek, hanem Leleszen raktározta azokat. Alfonso Carrillo páterrel komoly vitái voltak ez ügyben. Tehát az egyik vitás kérdés az ingóságok körül alakult ki. A generális 1592-ben az osztrák rendtartományra ruházta át az erdélyi missziót. Így Szántó korábbi felvetése hosszú idő után mégiscsak meghallgatásra talált.

50 MAH II. 231. „Sed nec unquam ingredientur, rebus sic stantibus, nisi rector fuerit ungarus.”

51 MAH II. 322.

52 MAH II. 70.

53 MAH II. 109.

nekekkel. De most már mind a kettőben javulást mutat. Látható, hogy ez a harmadik személyben megfogalmazott jellemzés csupán az elsődleges megbízatásra, a hit szónoki terjesztésére vonatkozik. Nem tér ki például a felettesek által jól ismert lobbanékonyságára. A magáról adott jellemzés egyben kiegészíti az előbbi-eket. Rávilágít, hogy az első erdélyi kollégiumban tevékenykedő négy magyar atya közül ő az egyedüli, aki a városi hívekkel foglalkozhat és foglalkozik.

Mint hitszónok elérte, hogy beszédeit sok százan hallgassák, ünnepnapokon ezernél is többen. De nemcsak igehirdetéssel sokszorozta meg a katolikus hívők számát. Minden papi teendőt nap mint nap odaadással maga végez: „meghallgatja a gyónókat, látogatja a betegeket, összeházásítja az azt kérőket, s megkereszteli a kisdedeket, a fiatalokat meg a felnőtteket”.⁵⁴

Bitskey István mutatott rá arra, hogy a Kárpát-medence tervbe vett rekato-lizációjához a jezsuiták szükségesnek tartották megismerni a lakosság karakterét, hajlamait, erényeit és hibáit egyaránt.⁵⁵ Wujek azonban semmit nem tett azért, hogy megismerje az Erdélyben élők szokásait. Cselekedeteivel rontotta a jezsuiták elfogadását Erdélyben. A jobbágyokkal rosszul bánt, az adókat önkényesen emelte, zavarokat okozott az ünnepnapok körül stb. – mindezek hozzájárulhattak a jezsuitaellenes hangulathoz. Szántó munkájával, életmódjával kapcsolatban viszont nem merült fel kifogás. A többségben lévő protestánsok azonban joggal érezhették magukat megsértve, amikor Szántó bántó prédikációit hallgatták.⁵⁶

54 MAH II. 165. „Nam nunc confessionibus audiendis operam dat, nunc infirmos visitat, nunc matrimonio iungit fideles, nunc infantes et adultos baptizat.”

55 *Bitskey István*: Militia et littera. (Egy népkarakterológiai toposz változatai a XVI. század végén.) In: Hagymány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. Szerk. Ablonczy Balázs–ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka. Bp. 2002. 109–113.

56 A két jezsuita közti ellentétet *Claudio Madonia* így látja: „Biztos, hogy a mélységes ellenszenv és engesztelhetetlen gyűlölet, amellyel Szántó tönkretenni igyekezett a kollégium rektorának és a missziók vezetőjének tekintélyét, és támadásai keresztútjába állította lengyel rendtársait, akik mint lengyelek a magyar nemzeti kultúrától különféle magatartásformát képviseltek, olyan tényezők voltak, amelyek teljességgel ellentétben álltak a szolgálat és a kompromisszum szellemével.” Ld. *Claudio Madonia*: I gesuiti in Europa Orientale. Strategie di riconquista cattolica. In: György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries. Ed. by Mihály Balázs–Gizella Keserű. Bp. 2000. („Studia Humanitatis”. Publications of the Centre for Renaissance Research 11.) 169–221. Úgy látszik, az olasz szerző figyelmét nem keltették fel a Szántó-féle Wujek-jellemzések. Mert Szántó nemcsak a kulturális magatartásformákból származó ellentétekre hívja fel a figyelmet, hanem a Wujek papi-vezetői mivoltából származó felelősségre is. Tehát Szántó nem akarta tönkretenni a rektor tekintélyét, hanem – mint consultor – fel akarta hívni a generális figyelmét a súlyos hibákra. Ez egy jezsuitának kötelessége. Ha *C. Madonia* úgy gondolja, hogy Wujekből és Szántóból egyaránt hiányzott a „szolgálat és kompromisszum szelleme”, akkor egyetérthetünk; ha csak Szántóra vonatkozik a megállapítás, akkor nem egyforma mércét alkalmazunk a két ember megítélése során.

Várad vallási állapota Szántó érkezése előtt

Mint láttuk, Szántó már 1581-ben sem volt megelégedve a kolozsvári rendházban kialakult helyzettel. Sajnálkozva látta, hogy a lengyel származású és neveltetésű házfőnök, Wujek páter és a rendtagok sehogy sem tudnak beilleszkedni a sajátos erdélyi viszonyokba. Továbbá nem volt megelégedve a rendház anyagi és lelki vezetésével sem. Emiatt már 1582. október 19-i jelentésében kérte a generálist, hogy helyezze el Kolozsvárról. Már ekkor felmerült, hogy szívesen menne Váradra lelkipásztornak, mert az ottani hívek újra és újra kérték, hogy legyen a papjuk.⁵⁷ Szántónak sikerült elérnie, hogy Wujeket mentsék fel a rektori tisztség alól. 1583 végén Giovanni Paulo Campano lengyel provinciális Erdélybe ment, hogy beiktassa az új kolozsvári rektort, Ferdinando Capecet. Ekkor a váradi hívek felkeresték őt, s kérték, hogy Szántót küldje hozzájuk.⁵⁸ A provinciális hajlott a váradiak kérésének a teljesítésére, és 1584 elején, egyelőre ideiglenes küldetéssel útnak indította Szántót Várad felé, ahová 1584. február 9-én érkezett meg.⁵⁹

Várad, „Erdély kapuja”, mind a katolikusok, mind a reformáció, főleg annak helvét irányzata számára fontos „hídfőállás” volt.⁶⁰ A bihari püspökséget Szent István alapította. Szent László korában a már várral ellátott Várad a püspökség székhelye. A magyar királyok gyakran látogattak a városba, ide temetkezett többek között Szent László, II. András, IV. László, Luxemburgi Zsigmond. Itt volt püspök Vitéz János, aki mellett tanult és dolgozott az európai hírű magyar humanista költő, Janus Pannonius. A kettős királyválasztást és az ország közepső és déli területeinek török megszállását követően Várad stratégiai helyzete megnövekedett. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy ekkor két király versengett a városért.

Perényi Ferenc püspöksége alatt (1517–1526) kezdődött meg a reformáció a városban, a püspök nem lépett fel erőszakosan a beáramló új eszmékkel szemben.⁶¹ Fráter György nem engedte terjedni a reformációt. Püspöksége alatt sem Váradon, sem a környéken nem tudott terjedni. Nem csoda, hogy a barátot a vele szemben ellenséges történetírók szőrös fülű, tanulatlan, durva beszédű, kíméletlen embernek festik le.⁶² Fráter Györgyöt 1551-ben Alvincen meggyilkolták, a váradi püspöki székben Zabardi Mátyás követte. Az ő idejében Váradon és környékén mindenki I. Ferdinánd híve volt. A püspök halála után, 1556-ban, a protestáns Varkocs Tamás, Bihar megye főispánja, a vár főkapitánya⁶³ Izabella

57 MAH II. 319–321.

58 MAH II. 661–662., 633.

59 MAH II. 183.

60 Várad földrajzi és kulturális helyzetének értelmezéséhez ld. *Bitskey István*: A reneszánsz és barokk kori művelődés Erdély történetében. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 92–98.

61 *Péter I. Zoltán*: Nagyvárad református templomai. Nagyvárad, 1996. 6–7.

62 *Ács Pál*: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. Vigilia 64(1999) 360–374.

63 Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Bp. 1992. 134.

királyné oldalára állt, az ő nevében elfoglalta a várost és rá egy évre a várat is. Ettől kezdve a várban található egykori püspökség gazdája az erdélyi fejedelmek által kinevezett főkapitány lett.⁶⁴ Varkocs a káptalan minden birtokát elfoglalta, a Ferdinándhoz hű papokat elkergette. Várado egyik napról a másikra a reformáció egyik centruma lett,⁶⁵ a Lengyelországból hazatérő katolikus Izabella királynő 1558-ban Várado tette fővárosává.

Tehát Várado átütő erejű reformációja az 1550-es évek közepétől indul meg, nagy reformátora Melius Juhász Péter, aki 1559-ben hitértekezetet tartott a váradi prédikátorral, Czeglédi Györggyel, Várado első református lelképásztorával. Ezen Dávid Ferenc is részt vett. Ennek a megbeszélésnek nyomán adták ki az Úrvacsoráról szóló első református hitiratot és a *Confessio Debreczeniensis*.

A reformáció váradi, első jelentős terjesztőiről azért kellett szólnom, mert Szántó egy Gallus nevű személynek tulajdonította azt, hogy ő terjesztette először a helvét hitvallást. Szántó a reformáció erdélyi elterjedését, azon belül a református vallás terjedését a következőképpen tudja: „A kálvinista hitet egy Gallus [Huszár Gál] nevű, de nem gall nemzetiségű kálvinista prédikátor honosította meg, e szektának más magyar prédikátorai, mint Melius Péter, Károlyi Péter, Gönczy György, Beregszászi Péter, Hunyadi János, Derecskei Ambrus és mások, ezeknek a tanítványai, akik nem Erdélyben, hanem Magyarországon laktak, Várado, Debrecenben, Sárospatakon.”⁶⁶ Révay József, aki fordította a szöveget, a Gallus név olvasásakor Huszár Gál nevére gondolt. A dolog nem ilyen egyszerű. Ugyanis Szántó egy másik helyen Gallust váradi lelkésznek mondja, aki 1585-ben halt meg, és elsőként terjesztette a református irányzatot.⁶⁷ Csernák munkája végén felsorolja a váradi református lelkészeket, ezek között senki nem azonosítható be Gallusként, főleg nincs olyan, aki 1585-ben halt volna meg.⁶⁸ Azt gondolom, hogy a Szántóra jellemző problémával állunk szemben: a távoli múltból (1600-ban írta meg *Erdély történetét*) Szántó keveri a dátumokat és a személyeket. A Gallus név Gál nevéből származik. Ilyen névvel a magyar reformátorok közül elsősorban Huszár Gál ismert. Ha őrá gondolt Szántó, akkor hogyan említhette váradi reformátorként, hiszen ott nem is működött? Erre csak egy magyarázat lehet: Huszár ismerte Melius Juhász Pétert, rokoni kapcsolatban állt vele.⁶⁹ Szántó váradi működése idején Melius szellemi atyjának gondolták Huszárt? Vagy csak Szántó gondolta így? Ez a legújabb kutatások fényében nem állja meg a helyét. Botta István hívta fel a figyelmet arra, hogy 1559-ig, tehát a váradi értekezetig, a két ember hitvallásban és tanításban megegyezett.

64 Péter I. Z.: Nagyvárad római katolikus templomai. Nagyvárad, 1992. 11.

65 Péter I. Z.: Nagyvárad református templomai i. m. 7.

66 MAH IV. 579. A magyar fordítást ld. Sárkányfogak 1572–1606. Szerk. Makkai László. Bp. 1941. 151–152.

67 MAH IV. 542. „Mense february huius anni [1585] mortuus est Varadini minister calvinistarum, dictus Gallus, qui calvinismum primus Varadinum invexerat.”

68 Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon 1557–1660. Nagyvárad, 1992. 290–291.

69 Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora. Bp. 1991. 211.

Melius viszont az említett találkozót követően kezdett el a helvét irányzat felé hajolni.⁷⁰ Tehát Melius nem Huszár Gál hatására fordult a helvét irányzat felé, amely Váradon a reformátusok számára irányadó volt. Kérdés maradt még az, hogy melyik református lelkész halt meg 1585-ben – erre nincs adatunk. Viszont Huszár Gál 1575-ben halt meg – Pápán. Tehát szerzetesünk összekeverhette az éveket is. Ezek után arra a megállapításra jutottam, hogy Szántó tényleg Huszár Gálban láthatta az első váradi protestáns lelkészt, pontosabban azt, akinek hatására elterjedt a reformáció. Ezt erősíti meg a Szántó-féle, 1585-ös halálhír utolsó mondata, amelyet a haldokló lelkész mondott: „Az emberi elménk dédelgetésére a lutheránusi hit a jobb és kellemesebb, de az üdvösségre a pápista hit igazabb és jobb.”⁷¹ Ha református lelkész mondta volna ezt a mondatot, akkor nem a lutheri vallás lenne számára a legjobb, hanem a kálvini–bullingeri helvét irányzat. Huszár Gál élete végéig lutheránus maradt, és nem tudunk olyanról, hogy Huszár valamikor is ilyeneket mondott volna.⁷² A leírta alapján megállapítható, hogy Szántó írásában összetévesztette az évszámokat, igaza bizonyításakor pedig nem is foglalkozott azzal, hogy vajon adatai helytállóak-e. Szántót nem lehet vérbeli történésznek tekinteni, célja az igazság, a katolikus hit fölényének bizonyítása volt, sokszor a pontatlanság árán is.

A várbéli székesegyházban 1565. június 22-én, virágvasárnapon szomorú dolog történt: a protestánsok Szent László sírját feltörték, és annak köveit elhordták a váradi vár megerősítéséhez.⁷³ A szent királyok szobrai nem bántották, azokat később a törökök pusztították el. (Várad csak 1660-ban került török kézre, s maradt 1692-ig.) Csernák könyvében Szántót váradinak tartja, aki mint serdülő ifjú a városban lakott.⁷⁴ Szántónak így fiatalon látnia kellett Szent László sírjának feldúlását. Mivel Szántó erről nem ír sehol sem – így érvel Csernák –, akkor a sír feldúlása túlzottnak minősül.⁷⁵ Csernák és Bunyitay feltételezését a képelet szüleményének tartom, azaz Szántó serdülő ifjúként nem tartózkodott Váradon.

A partiumi Váradon éltek, a reformáció ellenére, a legnagyobb számban katolikusok (a számuk körülbelül kétezerre tehető).⁷⁶ A katolikus vallásgyakorlás háttérbe szorításának egyik módja volt János Zsigmond intézkedése: Történt, hogy 1570-ben a váradi kovácsok, sarkantyú- és kardgyártók átírt céhlevelének egyik pontját nem erősítette meg a fejedelem, mert ebben az állt, hogy Úrnapján, a nagymise után a tagok zászlókkal és égő fáklyákkal körmenetet tartanak.

70 I. h. Huszár lutheránus volt. Melius a radikális lutheri, brenziánus irányt követte 1559-ig.

71 MAH IV. 543. „Ad carnem fovendam nostra et lutheranorum fides est melior et suavior, sed ad salutem papistica fides est verior et melior.”

72 Ld. *Botta I.*: i. m. passim.

73 A sír feldúlásáról a részletes beszámolót ld. Boldog Várad i. m. 144.

74 *Csernák B.*: i. m. 60.

75 I. h. *Csernák B.* Bunyitaytól vette át ezt a teóriát.

76 *Meszlényi Antal*: A magyar jezsuiták a XVI. században. Bp. 1931. 168.

János Zsigmond megtiltott minden „bálványozó pápista szertartást”.⁷⁷ A katolikusokra nézve csak 1576-tól vannak adataink. Báthory Kristóf 1576. március 16-án a váradi Szent Egyed egyháznak adományozta a Bihar megyei Tótelek falut.⁷⁸ A Szent Egyed templom, amely Várad külvárosában, Olasziban található, később a jezsuiták tulajdonába került. Figyelemre méltó az 1576-os oklevél következő megjegyzése is: Báthory István tudtával és egyetértésével az adományt „az iskola papjainak és vezetőinek, és az egyház többi szolgálóinak hasznára” is rendelték.⁷⁹ Tehát iskola is működött Olasziban, amely Bunyitay szerint egyszerű népiskola lehetett.⁸⁰

Váradon 1576-tól 1584-ig, majdnem tíz évig nyugalom lehetett a katolikusok és a protestánsok között. Lehetett ez azért is, mert csak kisebb-nagyobb megszakításokkal tartózkodott katolikus pap Váradon. Jelentősen megváltozott a helyzet Szántó 1584-es megérkezésekor.

A váradi jezsuita misszió kezdete

A váradi jezsuita misszió története több fontos kérdést vet fel: Kik voltak azok a jezsuiták, akik az 1580-as években missziós céllal tartózkodtak Váradon? Ki(k)nek a hatására ment Kolozsvárra, a jezsuita kollégiumba tanulni Pázmány Péter, s mikor katolizált?

Lukács László jezsuita rendtörténész a rendelkezésére álló források alapján a következő jezsuitákat említi, akik 1580 és 1584 között megfordultak Váradon: Az erdélyi jezsuita misszió megindulását követően az első jezsuita, aki 1580 karácsonyán meglátogatta a váradi katolikusokat, valószínűleg Ladó Bálint volt. 1582-ben pedig páter Törös György a betegsége miatt a váradi gyógyfürdőbe ment. Nagybőjtben prédikált, s kiszolgáltatta a szentségeket. 1583-ban visszatért egy segítővel, s elkezdte szervezni a váradi rezidenciát. De Törös megbetegedett, s nem tudta folytatni munkáját.⁸¹

Viszont Antonius Socherus 18. századi jezsuita rendtörténész úgy tudja, hogy Szántó járt 1581-ben Váradon.⁸² Ez azért fontos, mert nem tudom elképzelni, hogy Szántót ismeretlenül hívták volna meg a váradiak, kellett, hogy személyesen is ismerjék. A magyar pap nélkül maradt katolikus váradiak a lengyel tartományfőnökhöz fordultak segítségért, aki Szántót jelölte ki erre a feladatra.

77 *Bunyitay Vince*: A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában (1566–1780). Debrecen, 1935. 29.

78 I. m. 388–389.

79 I. m. 389. „[...] in usus predicatorum rectorumque scholae ac ceterorum ministrorum ecclesiae [...]”

80 I. m. 60.

81 MAH II. 11*–12*.

82 *Antonius Socherus*: Historia Provinciae Austriae Societatis Jesu. I. Viennae, 1740. 276. „Sacerdotum duorum Steph. Arator Varadinum [...] alter Valentinus Ladus ad Siculos profectus [...], nec admodum diu commorarentur, pietatis fructus [...] atque opera retulere.”

Külön kell szólnunk Antonio Possevino, a nagy hírű jezsuita diplomata 1583. márciusi váradi látogatásáról, amelynek hatására Pázmány Miklós a fiát, Pétert Kolozsvárra küldte tanulni a jezsuitákhoz. Piazza Tamás (Thomas Sailly), a jezsuita diplomata egyik kísérőjének a generálishoz írt jelentését magyar nyelven Fraknói Vilmos közölte, s most ebből idézek: „Egy jelen lévő nemesembert rábeszél [ti. Possevino], hogy jólelkületű fiát kiképeztetése végett Kolozsvárra küldje mieinkhez.”⁸³ Úgy gondolom, hogy a nemesemberre való utaláskor joggal gondolhatunk Pázmány Péter édesapjára, Pázmány Miklósrá, Bihar vármegye alispánjára. Vajon katolikusként ment-e Pázmány Péter 1583-ban Kolozsvárra, vagy még protestánsként?

Pázmány 1570. október 4-én született. Gyermekéveiről keveset tudunk. Egy adat szerint grammatikai tanulmányait Kassai Zsigmond Dávid lutheránus tanár vezetésével kezdte.⁸⁴ Nyolcéves korában meghalt az édesanyja, Massai Margit. Ezt követően, négy év múlva apja a katolikus Toldy Borbálát vette feleségül. Pázmányról azt tudjuk, hogy 13 éves korában katolizált.⁸⁵ Viszont 1582. október 4. és 1583. október 4. között bármikor 13 évesnek mondhatta magát Pázmány, azaz lehetséges, hogy a katolizálás idején közelebb volt a 12-höz, mint a 13-hoz.

Nem tudunk egy jezsuitát sem biztosan azonosítani, akinek a hatására katolizált volna Pázmány. Nagy szerepe lehetett Possevinónak abban, hogy Pázmány Miklós Kolozsvárra küldte a fiát tanulni. De a jezsuiták jó hírét Törös Györgynek is elő kellett készítenie, hiszen 1580 és 1584 között, kisebb-nagyobb megszakításokkal, ő tartózkodott a leghosszabb ideig Váradon. Bitskey István sejteni engedi azt a lehetőséget is, hogy a fiatal Pázmány a katolikus Toldy Borbála hatására katolizált még Váradon, 12–13 éves kora között.⁸⁶ Ennek némiképp elmentmond az a tény, hogy az ekkor tájt (1583) született Pázmány György, Péter féltestvére, református lett, s az is maradt az élete végéig. Az apa, Pázmány Miklós, György születésekor még élt (1584. november 4-én halt meg),⁸⁷ tehát György az apja vallását követte. Nagy valószínűséggel Pázmány Kolozsvárra katolizált a jezsuita kollégium tanárainak hatására. Így már joggal mondhatjuk, hogy ekkor a Kolozsvárra hitszónokként tevékenykedő Szántó István hatással lehetett a fiatal Pázmányra. Öry Miklós és Szabó Ferenc szerint a döntő befolyás az olasz Ferdinando Capece kolozsvári rektor, valamint a szintén olasz Giralamo Fanfonio, a szeminárium régense és a Mária Kongregáció vezetőjének részéről

83 Idézi: *Bunyitai V.*: i. m. 52.

84 *Bitskey István*: Pázmány Péter. Bp. 1986. (Magyar História. Életrajzok) 10.

85 Ezt többek között V. Pál pápa (1605–1621) Pázmányt esztergomi érsekké kinevező okleveléből tudjuk (1616): „[...] et in haeresi, quam tamen, sicut fideligna relatione accepimus, in decimo tertio aetatis tuae anno convictus abiurasti.” („[...] és az eretnekségben, melyet azonban, mint biztos értesülésből tudjuk, tizenhárom éves korodban meggyőződésből hagytál el.”) Idézi: *Zsák József*: Ki térítette Pázmány Pétert a katolikus vallásra? Nagyvárad, 1901. 14.

86 *Bitskey I.*: Pázmány i. m. 10.

87 Pázmány Péter Válogatás műveiből. I–III. Vál. Öry Miklós–Szabó Ferenc–Vass Péter. Bp. 1997

érte. Az említett szerzők még azt sem zárják ki, hogy Dobokay Györggyel együtt 1584 őszén lett katolikus.⁸⁸

Összegzésként elmondható, hogy többen (a mostohaanyja és a kolozsvári jezsuiták) szerepet játszottak abban, hogy Pázmány katolikus lett, s ebben Szántó kolozsvári magyar hitszónokként játszhatott szerepet.⁸⁹

Szántó Váradon (1584–1588)

1583-ban a Váradon tartózkodó Törös György egészségi állapota megromlott, s csak részben tudta ellátni papi szolgálatát. Ez a tény nagyon aggaszthatta a váradi katolikus polgárokat, mert küldöttség, illetve levelek útján a jezsuita rend vezetőihez fordultak azzal a kéréssel, hogy a jezsuita rend küldjön számukra papot. Giovanni Paulo Campano provinciális 1584. február 7-én a következőket írta Antonio Possevinónak: „Átadtam a magyarra fordítandó téziseket Szántónak, akit Váradra fogok küldeni. Ugyanis itt [= Gyulafehérváron] várt a váradiaktól ünnepélyesen küldött követ a megbízólevéllel, amelyben kérték, hogy küldetessék hozzájuk egy ember, mivel Törös nincs jó állapotban – nem tud prédikálni, csak három alkalommal: karácsonykor, Jézus körülmetélésekor és vízkeresztkor –, ezért hosszú idő óta nem prédikált.”⁹⁰ Láttuk továbbá, hogy 1584 elején a lengyel provinciális eldöntötte, hogy a váradiak kérésére Szántót Váradra küldi a beteg Törös kisegítésére. A váradiak biztosak akartak lenni kérésük teljesítésében, mert a kolozsvári kollégium rektorát, Ferdinando Capecet is megkeresték levél útján. Erről 1584. február 10-én Alberto Bolognetti nunciushoz számolt be a rektor.⁹¹ 1584. február 26-án Giovanni Paulo Campano provinciális a nunciushoz jelezte, hogy Váradra készül, hogy Szántót beiktassa.⁹² A váradiak – mint láttuk – 1584. február 7. előtt kérték a provinciális, hogy kapjanak papot. Kérésükre Szántó február 9-én meg is érkezett Váradra. A váradiak öröme olyan nagy lehetett, hogy március 3-án egyenest a generális-hoz írtak levelet, amelyben azt kérték, hogy erősítse meg Szántó maradását, illetve engedtesse meg egy jezsuita kollégium felállítását is. Érvként hozták fel, hogy Váradon közel 20 éve nincs állandó katolikus hitszónok.⁹³

88 I. m. 13.

89 Tusor Péter véleménye szerint – aki volt szíves szóban felvilágosítást adni – Pázmány 12 éves korában lett katolikussá. Ezt a megállapítást római kutatásai eredményeként tette. Bizonyára hamarosan írásban is olvasható lesz ez az újdonság, s akkor érdemes lesz újból átgondolni a felvetett problémát.

90 MAH II. 633.

91 MAH II. 648.

92 MAH II. 661–662.

93 MAH II. 682. „[...] sed primo confirmet et stabiliat hic apud nos mansionem R.P. Stephani Aratoris [...]” „[...] ac demum patiatut hic suis fratribus a Ser.ma Regia M.te collegium excitari, de quo iam et ad Suam M.tem litteras dedimus [...]” „[...] quae veluti iam prima et ultima civitas est Ungariae a 20 fere annis nullum habens stabilem catholicum concionatorem.”

A jezsuiták Váradra érkezése előtt – mint láttuk – már működött egy iskola. Ennek további sorsáról nem tudunk. Szántó maga számolt be arról, hogy egy iskolát alapított a lakásának közelében, s az ezzel járó feladatokat rábízta az egyik tanítványára.⁹⁴ Szántó váradi missziós tevékenysége közepette fontos helyet kapott egy esetleges jezsuita kollégium felállítása. A váradiak a jezsuiták behívásával egyidejűleg kérték a jezsuita rend vezetését, hogy a városban is jöjjön létre egy jezsuita kollégium – mivel Szántó és társai Olasziban, tehát a külvárosban laktak.⁹⁵ Ez a kollégium végül is nem jött létre. Azt gondolom, hogy a legfőbb jezsuita vezetés egyáltalán nem támogatta ezt a kérést. Ennek bizonyítására szolgáljon a következő gondolat Campano provinciális Aquaviva generálishoz írt, 1585. április 27-én kelt leveléből. Campano azzal kezdi a mondanivalóját, hogy Szántó szép eredményekről számol be Váradról. Báthory mindenben támogatja Szántót, s ezt a szándékát még Varsóban is megerősítette a király. Ezek ellenére a következőket írta Campano: „De nem merek beszélni új kollégiumokról: ugyanis nem kell nekünk új megkötöttség”.⁹⁶ Szerintem bölcsen gondolkodott a jezsuita vezetés. Egyszerűen nem volt elegendő emberük, akiket Váradra lehetett volna irányítani, hogy ott tanítsanak, s a politikai helyzet, főleg Báthory István halála (1586) után, már nem is tette volna lehetővé egy új kollégium felállítását.

1585 őszén és a következő év tavaszán pestis dühöngött Erdélyben, illetve Váradon is, és a 45 erdélyi jezsuitából 26 esett áldozatul a járváynak.⁹⁷ Váradon Szántó két társa halt meg.⁹⁸ Szántó 1586 augusztusában súlyosan megbetegedett – valószínű, hogy még a pestis döntötte le a lábáról –, és nem tartotta kizártnak, hogy a protestánsok meg akarták mérgezni. Több mint két hónapon át volt beteg, s úgy lefogyott, hogy csont és bőr volt. Közben a katolikusok szomorkodtak, a protestánsok pedig örültek, hogy nem tud prédikálni.⁹⁹

94 MAH II. 742. „Scholam quoque erexit Arator iuxta domum suam et curam eius commisit cuidam suo discipulo.”

95 MAH II. 687., 740., 789.

96 MAH II 789. „Sed loqui non audeo de novis collegiis: non quia afferant nobis novas obligationes [...]”

97 Érdekeséggé említem meg, hogy Aquaviva generális Spanyolországban önkénteseket keresett az erdélyi pestisjárványban meghalt jezsuiták helyére. A nagy számban jelentkező spanyolok közül az előljárók hat embert választottak ki. Ők viszont nem jutottak át a spanyol határon, mert feltartóztatták őket. Ugyanis két spanyol jezsuita – egyéni ambícióikat előtérbe helyezve – az inkvizíció elé járult, és elmondta, milyen elviselhetetlen kegyetlenség a spanyol jezsuitákat kitenni a veszélynek, hogy Erdélybe küldik őket, ahol megfertőzheti őket az eretnokség. Ld. *William V. Bangert: A jezsuiták története*. Bp. 2002. 101.

98 MAH II. 969. „Mortui sunt [...] Varadini item duo: P. Petrus Schildlovski et Valentinus auri-faber.”

99 MAH IV. 546. „Post festum Assumptionis Arator incidit in gravissimam infirmitatem, quae non fuit absque veneo ab haereticis propinato. Duravit morbus mensibus duobus et amplius. Quo ita consumptus erat, ut vix pelle et ossibus haereret. Interim luctus magnus erat catholicis et gaudium haereticis, quod contionari non posset.”

Szántó és a hódoltsági misszió¹⁰⁰

Szántó missziós elképzeléseit 1581-ben ismertette a generálissal. Említettem, hogy Szántó arról számolt be a generálisnak, hogy Kolozsmonostoron nagyon várták az érkezésüket. Ebből Szántó azt a következtetést vonta le, hogy Erdély számos városában és falujában is ugyanígy várják őket. Különösen erős az óhaj, s igen szükséges lenne annak teljesítése a Valachiával és Moldáviával határos keleti részen, a „székely megyében”, a magyar, bolgár meg moesia szomszédságban, Karánsebesen, valamint a nyugati véghelyen, Várad vidékén.¹⁰¹ Ezekből a tervekből megvalósult Páter Ladó Bálint székelyföldi missziója,¹⁰² és a jezsuiták váradi megtelepedése Szántó István vezetésével.

Szántó figyelme a magyarországi török hódoltsági területeken élő katolikusok életére is kiterjedt. Váradi missziója során a temesvári és a gyulai katolikusok követeket küldtek hozzá, és katolikus papot kértek tőle lelki vigasztalásukra. Szántó először elutasította a kérésüket, mondván, hogy valami baja eshet a katolikus papnak a török uralom alatt. A követek ezután ismét visszatértek, de most már a temesvári basa török nyelvű levelével, amelyben az biztonságot ígért a katolikus papoknak, akik a fennhatósága alatt lévő területen szabadon hirdethetik Krisztus evangéliumát. A temesvári basa alá tartozó negyven faluban és a városban a katolikusok állhatatosan megőrizték hitüket. Hasonlóképpen Gyulán is, ahol katolikus bosnyákok, dalmátok és magyarok laktak pap nélkül. Szántó Marco Pitačić rendtársát küldte misszióba a kért helyekre, ahol két hónapot töltött, majd visszatért Váradra, Szántóhoz.¹⁰³

A 16. századi magyarországi jezsuita hódoltsági misszió kezdete ennek a történetnek a fényében Szántó nevéhez kapcsolható olyan értelemben, hogy ő az elsők között volt, aki jezsuitát, ti. Pitačićot, tudott küldeni a török által megszállt magyarországi területekre.

100 A jezsuiták hódoltsági missziós terveiről ld. *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) 152–156. *Molnár A.* írásából kiemelem Possevino tevékenységét, akiben még 1574-ben, valószínű, hogy Szántó hatására fogalmazódott meg az erdélyi küldetés gondolata. 1583-as erdélyi útja után Possevino terveinek középpontjában elsősorban nem a hódolt Magyarország katolikusainak megsegítése, hanem az Oszmán Birodalomban történő nagyszabású missziók gondolata állt.

101 MAH II. 194–195. „Multae praeterea civitates, pagi et oppida Transylvaniae nostram opem implorant. In Siculia populus catholicus et nobiles summo desiderio nos tamquam angelos aut apostolos Dei expectant. Est autem Siculia comitatus Transylvaniae et pars orientalis, Valachiae et Moldaviae adiacens. In ea parte integre fides catholica fuit conservata, sed paucos habent sacerdotes et eos indoctos. Item in Karansebes collegium postulatum est. Est autem Karansebes ultima Transylvaniae civitas, in finibus Ungariae, Bulgariae et Mysiae. [...] Item Varadini (quod oppidum in communi termino Transylvaniae et Ungariae situm est) Rex Poloniae collegium nobis se erecturum promisit.”

102 A. *Socherus*: i. m. 276. „Sacerdotum duorum Steph. Arator Varadinum [...] alter Valentinus Ladus ad Siculos profectus [...], nec admodum diu commorarentur, pietatis fructus [...] atque opera retulere.”

103 MAH III. 344–345.

Pitačić 1588 júliusában számolt be a generálisnak írt levélben a gyulai és a makói misszióról.¹⁰⁴ A levél dátumával kapcsolatban felmerül néhány probléma: 1. Szántó 1587 júniusáig volt Váradon, majd Gyulafehérvárra került. Pitačić 1586-ban még Gyulafehérváron volt,¹⁰⁵ 1587 húsvétján már Váradon működött, hiszen leírta, hogy a feltámadási körmenetet a protestánsok megtámadták;¹⁰⁶ 2. Szántó határozottan azt állítja, hogy ő küldte Pitačićot a törökök által megszállt területekre, s onnan hozzá tért vissza a szerzetes.¹⁰⁷ Tehát Pitačić hódoltsági missziójának az 1587-es év júniusáig bezárólag (Szántó Váradról történő távozásáig) kellett történnie. Szántó sokszor téved a dátumok tekintetében, de abban biztos vagyok, hogy jól emlékezett arra, hogy ő küldte Pitačićot a magyarországi hódoltsági misszióba. Ezt 1588-ban, a megyesi országgyűlésen akarta elmondani,¹⁰⁸ amikor az események még nagyon közeliak voltak. Miért lett volna érdeke alaptalanul azt mondani, hogy ő küldte Pitačićot Gyulára és környékére? A felmerült problémára az egyik megoldás az lehet, hogy Pitačić 1587-ben és egy év elteltével, 1588-ban is járt a hódoltságban. A másik megoldás pedig az lehet, hogy az 1588-as levél dátuma téves, a levél valójában 1587 júliusában keletkezhetett.¹⁰⁹ Ezért az a véleményem, hogy Szántó küldte Pitačićot a magyarországi török hódoltsági misszióba, valamikor a 1587-es év első felében.

Tóth István György kutatásaiból is ismerjük a hódoltsági missziók történetét.¹¹⁰ XIII. Gergely pápa az 1580-as évektől kezdve jelentős erőfeszítéseket tett a török fennhatóság alatt élő katolikusok lelkipásztori ellátásának biztosítására. Vizitátorokat küldött ki a helyi egyházak ellenőrzésére. A vizitátor legfontosabb feladatát a trentói zsinat végrehajtásának az ellenőrzése, illetve a zsinat végzéseinek hathatós előmozdítása jelentette. Raguzai Bonifác (Bonifacije Drakolica, stagnói püspök) 1580-ban Boszniában, 1581–1582 folyamán pedig Szlavóniában, Pécsen és Temesváron vizitált.¹¹¹ 1581 utolsó hónapjaiban Temesváron és környékén működött, itt is halt meg a következő év februárjában. Halála után a vi-

104 MAH III. 162–165.

105 MAH II. 991.

106 MAH III. 25–28.

107 MAH III. 344–345. „Tunc Arator ad consolandos catholicos illos sub turcis existens misit P. Marcum.” „Moratus est P. Marcus vix duobus mensibus apud illos, iterum reversus est Varadinum ad Aratorem.”

108 Ismeretes, hogy Wujek nem engedte felolvasni Szántó Apológiáját, amelyben Szántó válaszolt a protestánsok vádjaira.

109 A Pitačić-féle levél az adott évben történeteket mesél el, mert így kezdődik: „Cum hoc anno mense aprili [...]” („Amikor ez év áprilisában”). Tehát vagy az 1587-ben, vagy az 1588-ban történetekre utal.

110 Néhány példa: Tóth István György: Mint Makó Rómától. Hódoltsági katolikusok és a Hitterjesztés Szent Kongregációja. In: Hagyomány, közösség i. m. 123–139.; *Uő*: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle 41(1999) 279–329.; *Uő*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok 134(2000) 747–799.

111 Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). Történelmi Szemle 39(1997) 447–472.

zitáció nem érte el a célját, mivel összefoglaló jelentést már nem tudott írni, és a Szentszék sem tett kézzelfogható intézkedést a hódoltsági katolikusok érdekében. Jelentősége ezeknek a vizitációknak abban állt, hogy Bonifác püspök és a felkeresett katolikus közösségek leveleiből a Szentszék első ízben kapott viszonylag részletes képet a hódoltsági Magyarország egyházi viszonyairól. A püspök kísérője volt Bartalomeo Sfondrato, raguzai jezsuita.¹¹² Bonifác püspök és Sfondrato vizitációiról és annak tartalmáról tudott Szántó is, hiszen 1581. szeptember 21-én azt írja a vatikáni könyvtár őrének, hogy Sfondrato augusztusban megérkezett hozzájuk „Bulgárián és Mysián át”. Tóth István György pontosítja az említett útvonalat: a jezsuita a Belgrád–Temesvár útvonalon érkezett meg Kolozsvárra.¹¹³ Tóth István György részletesen beszámol a vizitátor és kísérője tapasztalatairól. Most Sfondrato egyik levelének a jelentését emelem ki, amelyet így közölt: „Sfondrato leveléből, amelyben részletesen beszámolt az útközben elszenvedett megpróbáltatásairól, kiderül, hogy Bosznia »igazhittű« lakói több mint egy évszázaddal a török hódítás után is őrizték a keresztény hagyományokat. Muszlim szállásadói kétnapos vendégeskedéssel megünnepelték Szent Miklós napját, majd a jezsuita utazótól a karácsony dátuma, a szentek ünnepe és élete felől érdeklődtek, mert – mint mondták – az itteni öregek nem akarják elmulasztani sem a karácsonyt, sem a szentek ünnepeit, hiszen ezeket még mindig tisztelik. Amikor fiaikat körülmetéltetik, bár keresztény szentek neveit nem adják nekik, a »karácsony« nevét (božic, illetve névként Božo) szokták a kisfiúknak adni. Sokan közülük ugyan muszlimmá lettek, de ezek a többi muszlimot kevésre tartják, ők maguk külsőre Allah követői. Sfondrato valószínűleg nem tévedett, amikor megállapította, »hogy ha Isten Boszniát ismét a keresztények kezére adná, ezek a felületesen iszlamizálódott bosnyákok mind visszatérnének a kereszténységhez.«”¹¹⁴

Összegzőként elmondható, hogy Szántó jól ismerhette az Erdéllyel szomszédos hódoltsági részekben élő keresztények helyzetét, illetve reményt láthatott arra is, hogy az Erdéllyel határos hódoltsági területeken is érdemes az iszlámmal szemben missziót kifejteni.

A hitvitázó Szántó

Szántó 1574-ben, Everard Mercurian generálishoz írt levelében – amelyben az erdélyi missziót sürgeti – olvashatunk részletesen irodalmi terveiről is.¹¹⁵ Jelzi, hogy egy imádságoskönyvvel már el is készült, amelynek összeállítására a hívek

112 Tóth I. Gy.: Raguzai i. m. 451. Sfondrato 1569-ben lépett a jezsuita rendbe, 1578 és 1580 között loretoi gyóntató.

113 I. m. 458.: 42. jegyzet.

114 I. m. 455.: 26. jegyzet. A levél eredetije: Archivum Romanum Societatis Iesu, Vol. Italia 156. Fol. 169/r–v.

115 MAH I. 425–426.

kérték fel. A könyvecske öt részből áll: Az első részben összeállított egy rövid keresztény tanítást. A második rész reggeli és esti könyörgéseket, valamint étkezés előtti és utáni hálaadásokat tartalmaz. A harmadik részben bűnbánó zsoltárok olvashatóak litániákkal és különféle könyörgésekkel a szorongatások és a bajok elkerülésére. A negyedik részben az egyházi ünnepek megünnepléséről írt. Az ötödik részben az Ur szenvedését foglalta össze a négy evangélium alapján.¹¹⁶ Ezt a munkát ki akarta nyomtatni, de „a közigazgatásban működő eretnek tisztviselők éveken át halogatták az ügyet, sőt visszaadták a [...] kéziratot”.¹¹⁷ Szántó végül nem tudta kinyomtatni ezt a munkáját Bécsben. A kézirat sorsáról nem tudunk. Talán az 1605-ös tűzvészben semmisült meg? Vagy talán sikerül rábukkanni egy levéltárban?

Szántó római tartózkodásának idejéből nem ismerünk teológiai munkákat. Az 1575-ös szentévről feljegyzéseket készített, amelyeket 1598-ban átdolgozott, amit kiegészített a búcsúk történetével.

Erdélyben elsősorban térítéssel, tanítással, a protestánsokkal való polémiával foglalkozott. Ritkán utalt terveire. 1582-ben engedélyt kért néhány imádságoskönyv és a (római) katekizmus magyarra történő fordítására.¹¹⁸ Ezt az elgondolást segítette Antonio Possevino atya is, aki 1583 és 1584 között járt Erdélyben és Magyarországon, és kezdeményezője volt a kolozsvári nyomda megalapításának.¹¹⁹ Szántót pedig buzdította, hogy a Szentírás és a katekizmus kiadásával segítse a hitújítók elleni harcot. Ezek csak tervek maradtak, egyrészt a kialakult történelmi helyzet, másrészt Szántó állandó elfoglaltsága miatt.

Szántó erdélyi teológiai munkásságának tervét 1587-ben közölte a generállissal. A korábbiakban említett imádságoskönyv, illetve egy katekizmus magyarra fordításáról és megjelentetéséről szól, valamint Ioannes Gerson és Ludovicus de Granada műveinek magyarra fordításáról, továbbá egy egész évre szóló homília-gyűjtemény megírásáról.¹²⁰ A generálisnak írt 1591-es levelében felmentést akart kérni feladatai alól, hogy az írásnak szentelhesse magát.¹²¹ E művek elkészültéről nincs ismeretünk. A tervezett címekből kiderül: nem mélyenszántó műveket kívánt létrehozni, hanem nagyon is gyakorlatias, mindenki számára érthető összefoglalásokat. Nem akart közvetlenül az eretnekek kihívásaira válaszolni, hanem az egyszerű (katolikus) nép és a papság számára akart eligazítást, megerősítést adni. Tervezett műveivel segíteni kívánta a magyar ajkú híveket, illetve a papságot, szolgálatának ellátásában.

116 MAH I. 426.

117 I. h. „[...] sed quia illi, qui in regimine versantur, maiori ex parte haeretici sunt, per annum fere retinuerunt, et [...] restituerunt [...] integrum et illaesum [librum].”

118 MAH II. 241. „Pater Stephanus Arator dari sibi licentiam interpretandi aliquos libellos precum et catechismum in lingua hungarica.”

119 *Timár Kálmán*: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. Irodalomtörténeti Közlemények 40(1930) 34–42., 161–174.

120 MAH III. 85–86.

121 MAH III. 713.

A trentói zsinat után a reformátorok és a katolikus teológusok között a viták közös alapja változatlanul a Szentírás, annak is a Szent Jeromos által fordított Vulgata latin szövege.¹²² A patrisztika korában az egyházatyák még eredeti nyelveken olvasták, és az eredeti szöveg alapján magyarázták az Írást. A középkori szentíráshasználat szembevetően különbözik a patrisztikus korétól: lényeges változás ugyanis, hogy az európai kultúra eltávolodott a görög nyelvtől. Következésképpen a teológiai élet elszakadt az Ószövetség *Hetvenes* fordításától. A szentírás-magyarázók majdnem mindig a Vulgata szövegére hagyatkoztak, azt kellett elfogadniuk kiindulópontul, minden tökéletlensége ellenére. A szövegváltozatokat csak a szentatyák műveiből ismerték, a héber szavak és nevek értelmezésében pedig legfeljebb Jeromos írásaira támaszkodhattak. A középkor tudósai kevésbé voltak képesek mély szövegkritikára, mint a szentatyák legjobbjai, e téren inkább csak válogathattak a patrisztikus anyagból. Ennek ellenére újra és újra megjelent az „autenticitas” igénye az Egyházban, főleg a 12. századi reformmozgalmakkal kapcsolatban. Így például az angol Harding (Szent) István zsidó rabbik tanácsát kérte, hogy a Vulgatát átjavítsa. Szent Viktor-i András ugyancsak zsidó kapcsolatok segítségével nyúlt vissza az eredeti szöveghez, hogy kommentárjaihoz megfelelő alapot találjon.

A humanisták a Szentírás nyelvi és szövegkritikai problémáit ismét felfedezték. Rotterdami Erasmus görög Újszövetsége 1516-ban hagyta el a nyomdát, Ximenes bíboros héber szövegkiadása pedig 1522-ben látott napvilágot. A reformátorok a görög és héber szövegnek a latintól való eltérését újra és újra használták a Vulgatára támaszkodó katolikus egyházi hagyománnyal és szentírás-magyarázattal szemben. A trentói zsinat csak a Vulgatát ismerte el hivatalos fordításnak. Így érthető meg, hogy a szövegkritika és a nyelvismeret fontos szerepet kap a trentói zsinat után is. A reformátorok a Vulgata szövegét a tévedések melegágyának tekintik, a trentói zsinat viszont hitelesnek. A hitvitákhoz tehát első sorban nyelvi ismeretekre (héber, görög, latin), alapos Szentírás- és patrisztikai ismeretekre volt szükség. A reformáció korának sajátos terméke tehát a polémia, amely hozzájárult a tudomány, közelebbről a történetírás fejlődéséhez, mert a vita egyik tárgya az egyház története lett. Mindegyik fél a történelemre hivatkozott a maga értelmezésében, ami jelentős előrehaladást tett lehetővé ebben a tudományágban. A lutheránus Matthias Flacius és munkatársai 1559 és 1574 között sorozatban adták ki a *Centuriae Magdeburgensest*. Ez már kifejezetten forráskutatásokon alapuló történetírás volt, mely határozott, de szelektív kritikát tartalmazott. Viszont történetietlen az anyag sematikus elrendezése (az évszázadok szerinti beosztás), a részletekben elvesző, nagyobb összefüggéseket fel nem ismerő szemléletmód, a polemikus és apologetikus irányultság. Céljuk az volt, hogy bemutassák, miképpen romlott meg fokról fokra az Újszövetség korá-

122 Kósa László hívta fel a figyelmemet arra, hogy már a 16. században készült protestáns latin szentírásfordítás a bibliai nyelvek alapján. A Szentírás értelmezésbeli problémáinak megértésében nagy segítségemre volt a következő munka: *Farkasfalvy Dénes*: Bevezetés a Szentírástudományba. Szeged, 1995.

nak egyháza, és jutott el a középkori állapotokig. A tizenhárom kötet 1300-ig tárgyalja az egyház történelmét. Cesare Baronius *Annales ecclesiastici* című munkája katolikus oldalról a *Centuriaet* volt hivatva cáfolni. Baronius 1588 és 1607 között 12 fólíánst jelentetett meg. Az *Annales* ugyanolyan elfogult volt, mint a *Centuriae* és ugyanolyan pontatlan is, csak éppen más helyeken. Ennek ellenére ezek a művek nélkülözhetetlenné váltak a későbbi korok történészei számára.

Összefoglalásként elmondható, hogy a 16. században a hitbeli viták alapja a Szentírás értelmezése volt, amely a filológiai magyarázatok mellett arra kereste a választ, hogy Isten hogyan nyilatkoztatja ki magát. A protestáns fél a kinyilatkoztatást csak a Szentírás alapján értelmezi, a katolikus fél szerint a Szentírásból kiindulva az Egyház értelmezi, a hagyományokat (*traditio*) is figyelembe véve. Ezek ismeretében érthető meg az 1581 májusában tartott kolozsvári disputa.

Az 1581. májusi országgyűlés előtt a jezsuiták nyilvános vitára hívták ki a protestáns lelkészeket. Ennek a disputának az előzményét, tartalmát és hatását feldolgozta Barlay Ö. Szabolcs.¹²³ Ezzel kapcsolatban Barlay a következőket írja: „Ha a vita alapjául szolgáló kérdéseket vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy írójuk szándékosan nem egyik vagy másik felekezet nézetével kíván vitatkozni, hanem mindegyiknek a legsebezhetőbb pontját veszi célba, azt, amin az összes reformált egyház léte áll vagy bukik. Ez pedig nem más, mint maga a Biblia, melyet a bizonyítás egyetlen eszközeként idéz minden hitújító vagy másként gondolkodó Ariustól Lutheren és Kálvinon keresztül Dávid Ferencig. A tézisek tehát úgy vannak megszerkesztve, hogy az opponensnek válaszolnia kell erre a kikerülhetetlen alapkérdésre: hajlandó-e elfogadni a Biblia mellett azt az ősi tradíciót is, ami nincs és nem is volt soha leírva? A római egyház ugyanis mind a kettőt nélkülözhetetlen forrásként kezeli, sőt azzal a megdöbbentő érveléssel szorítja sarokba a csak a Bibliával érvelőket, hogy ha a Szentírás esetleg nem maradt volna fenn, vagy nem írták volna le az Ó- és Új Testamentum írói mindazt, amit de facto leírtak, akkor is létezne az egyház, kereszténység. Ennek az érvelésnek a legmélyén egy valóban fonák kérdés lappang: Jézus sehol senkinek nem adott parancsot, hogy szavait, igazságait vagy életének eseményeit leírják. Éppen ezért eleve téves csak a fennmaradt szövegekben keresni a választ vagy útbaigazítást minden felmerült kérdésnél. Mivel ez a központi kérdés minduntalan visszatér, és erre összpontosul a legkülönbözőbb érvekkel alátámasztott okfejtés, nem meglepő, hogy mindegyik felekezet úgy érezte: őt éri a kritika.”¹²⁴

Szántónak nagy szerepe volt e disputa létrejöttében. Még Bécsben megkapta az erdélyi antitrinitáriusok hitvallását. A generálishoz írt levelében (1574) olvassuk a következőt: „Birtokomban van az Erdélyben, Kolozsvárott nyomtatott antitrinitáriusok hitvallása, amelyet egy várkapitány küldött nekem körülbelül

123 Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 126–140.; Uő: Úton Európába a Mohács utáni évtizedekben. Doktori disszertáció. Bp. 1993. Ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (= MTA Kt. Kt.) D/16.524.

124 Barlay Ö. Sz.: Romon virág i. m. 133.

egy éve, hogy megcáfoljam.”¹²⁵ Szántó ezt a művet elküldte Rómába, ahonnan eljutott Alfonso Pisához Halléba. A niceai zsinat Ariusszal kapcsolatos határozataival Pisa foglalkozott. Az Erdélyből kapott arianus tételeket beledolgozta hallei előadásába.¹²⁶ Szántó volt az első a jezsuiták közül, aki a renden belül felhívta a figyelmet az erdélyi protestáns felekezetek tanítására. Barlay Ö. Szabolcs joggal állapította meg, hogy a jezsuitáknak 1579 és 1581 között a rövid idő miatt nem állt módjukban tudományos (*academicamente*) alapossggal felkészülni. A felkészülést tehát már az 1570-es évek közepétől kezdték Pisa vezetésével, 1581-ben Krakkóból kapták meg az anyagot, amely alapján vitáztak.¹²⁷ Tehát Szántó volt az egyik jezsuita, aki közvetve ugyan, de előkészítette a disputát. Az 1581. május 9-én tartott vitát a jezsuiták egymás között folytatták le Báthory Kristóf jelenlétében, ugyanis a protestáns lelkészek nem jelentek meg. Eredetileg Wolfgang Schreck lett volna a disputa elnöke, Johannes Pusch a védő. Mivel Luigi Odescalchi is megbetegedett, s a protestánsok nem jelentek meg, ezért Péter Schreck és Péter Pusch egymás között vezették le a vitát. Ezzel kapcsolatban Szántó a *Historia Transylvaniae*-ben a következőket írja: „Páter Wolfgang [Schreck] megvédte az állításokat Isten Igéjéről, én és Péter János [Pusch] néhány órán át vitatkoztunk.”¹²⁸ A latin mondat értelmezése nem egyértelmű. Ugyanis úgy is lehet értelmezni, hogy Szántó és Pusch vitatkozott egymással. Ennek ellentmond az, hogy Szántó neve nem szerepelt a kinyomtatott tézisek címlapján, csak Schreck és Pusch neve.¹²⁹ Neki tehát nem szántak védő-vitatkozó szerepet. Inkább arról lehet szó, hogy Pusch elmondta ellenvéleményét, s az elhangzottakat Szántó magyarra fordította. Ezt erősíti meg az a tény, hogy 1584-ben Campano lengyel provinciális a következőket írta Possevinónak: „Atadtam a magyarra fordítandó téziseket P. Istvánnak [Szántónak], akit Váradra fogok küldeni.”¹³⁰ Tehát a rendi vezetésben élt a vágy, hogy Erdélyben magyarul is ismertek legyenek a kolozsvári disputa tézisei. Úgy látszik, hogy Szántó ezt a munkát már nem tudta Váradon elvégezni, semmit nem tudunk a fordítás elkészültéről. Szántó valószínűleg nem is foglalkozott vele, hiszen Váradon sok feladat várt rá.

A tézisekre, néhány évvel később, a reformátusok részéről Laskai Csókás Péter *Theorematum de puro et expresso Dei Verbo* című könyvében válaszolt.¹³¹

125 MAH I. 426. „Habeo et confessionem trinitariorum in Transylvania Claudiopoli impressam, a cuiusdam arcis capitaneo ad confutandum mihi transmissam quasi ante annum.”

126 MAH I. 492–493. Pisa 1575. máj. 2-án kelt levelében számolt be arról, hogy olvasta Szántó jelentését. Meg kell jegyeznünk, hogy Pisa személyesen nem jutott el Erdélybe. Szellemileg, szakmailag készítette elő az erdélyi missziót.

127 Borsa Gedeon a nyomtatott tézisek betűtípus-vizsgálata után kétségtelenné tette, hogy Krakkóban nyomtatták azokat. Ld. Barlay Ö. Sz.: *Romon virág* i. m. 130–131.

128 MAH IV. 536. „Pater Wolfgangus [Schreck] defendit assertiones de Verbo Dei, ego et Pater Ioannes [Pusch] impugnavimus aliquot horis.”

129 *Theses de puro et expresso Dei verbo* [...], ld. Barlay Ö. Sz.: *Romon virág* i. m. 130–131.

130 MAH II. 633. „Dedi theses hungarice vertendas P. Staphano, quem Varadinum ducam”.

131 Ennek részletes ismertetését ld. Barlay Ö. Sz.: *Romon virág* i. m. 132–133.

Szántó 1587 júniusában Gyulafehérvárra került hitszónoknak, ahol személyesen találkozott Laskaival. Vitájuk kibontakozását a protestáns lelkész halála megakadályozta.¹³²

Szántó Beregszászi Péter református lelkésszel Váradon 1584 és 1587 között szakadatlan vitát folytatott. Írásaik alapján¹³³ megismerhetjük az 1580-as évek erdélyi katolikus (jezsuita)–protestáns (református) hitviták tartalmát, problémáit és azok hatásait.

Szántó 1584. február 9-én érkezett „Erdély kapujába”, Váradra. „István páter uram” – ahogyan Szántót a protestánsok szólították – két társával kezdte el váradi apostolkodását, prédikációinak óriási hatásuk volt, még a török hódoltság területeiről is sokan jöttek, hogy hallgassák.¹³⁴ A protestáns lelkészek rögtön támadást indítottak ellene, élükön Beregszászi Lőrinc Péterrel.¹³⁵ Beregszászi heves jezsuitaellenessége 1582-ben kezdődhetett, amikor tanulmányozásra megkapta az 1579-es szombathelyi zsinatról szóló könyvet,¹³⁶ és annak jezsuita főszereplője ellen *Apologica* címmel¹³⁷ polémiát írt.

A Beregszászi műveit tartalmazó 1587-es bázeli kiadás tartalomjegyzékének a 7. számmal jelölt *Ventilatio* utáni „Thoraconymo auctore” bejegyzés felkelti az érdeklődésünket. Knausz Nándor *Kortan* című munkájában azt állítja,¹³⁸ hogy a *Ventilatio* szerzője Thoraconymus, ami tulajdonképpen Beregszászi álneve. Ez nem felel meg a valóságnak, mert a mű végén olvasható „Petrus” aláírás¹³⁹ egyértelműen bizonyítja, hogy a szerző Beregszászi Péter. Knausz tévedésének oka az *auctor* szó helytelen fordítása. Itt a latin szó nem szerző, hanem kezdeményező, biztató, tanácsoló jelentéssel értendő,¹⁴⁰ azaz Thoraconymus Mátyás kezdeményezésére, tanácsára kerültek Beregszászi művei az 1587-es kiadásba. Johann Jacob Grynaeus, aki kiadta a bázeli könyvet, megjegyzi a bevezetőben, hogy a

132 MAH III. 85–86.

133 *Beregszászi Péter* kiadott munkái. 1. *Ventilatio scripti*, Claudiopoli in Transylvania editi, quod inscriptum est adversus auctores Iuliani, ut vocant Pseudocalendarii, Varadini impressi pro anno 1585. 2. *Defensio ventilationum contra calumnias Stephani Aratoris Iesuitae*. 3. *Epistola ad Stephanum Aratorem Iesuitam*. Ld. *De controversiis Religionis* [...]. Ed. Joh. Jac. Grynaei. Basileae, 1587. 371–523. – A kötet *Beregszászi P.* írásai mellett tartalmazza *Thoraconymus Mátyás* műveit is. – Ugyancsak ebben a kötetben található *Wolfgang Schreck*: *Adversus auctores Iuliani ut vocant Pseudocalendarii Varadini impressi pro anno 1585.*: 347–370. MTA Kt. Kt. RM. III. 243./a–b. Szántó írásait ld. a MAH-, ill. FRT-kötetekben passim.

134 MAH II. 687.

135 Zoványi Jenő is elfogadja Szántó érveit, miszerint a támadások oka abban keresendő, hogy a jezsuita szerzetes megérkezéséig a protestánsoknak csak tanulatlan papokkal volt dolguk, és azt gondolták, hogy Szántóval is könnyen elbánnak. Ld. *Zoványi Jenő*: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 146.

136 I. m. 148.

137 *Beregszászi Péter*: *Apologica pro ecclesiis reformatis, actis impiis synodi Savariensis opposita*. Várad, 1585. – A munka megjelent az 1587-es bázeli kiadásban.

138 Knausz Nándor: *Kortan*. Bp. 1876. 31.

139 *Beregszászi P.*: *Ventilatio* i. m. 423.

140 *Pápai Páriz Ferenc*: *Dictionarium latino–hungaricum*. Bp. 1995. 66.; *Finály Henrik*: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1894. 209.

munkákat két „tanult derék magyar ifjú” küldte el hozzá kiadás végett, Csanádi János a wittenbergi és Krakkai Demeter a strassburgi egyetemről. Szabó András kutatásaiból viszont kiderül,¹⁴¹ hogy Thoraconymus és Beregszászi kéziratait Fegyverneki Izsák volt pataki diák – aki 1585-ben tért haza Patakra Heidelbergből és Grynaeusnál tanult teológiát – adta át Krakkai Demeternek 1586 áprilisában, hogy juttassa el azokat a tanárhoz tanulmányozásra és kiadásra, mellékelve a saját és Thoraconymus levelét, amelyet kiadott Szabó András.¹⁴² A levél 1586. április 6-án kelt Sárospatakon. Témánk megértése végett közlöm a latin nyelvű levél magyar összefoglalóját: „Mivel kollégája, Fegyverneki Izsák megkérte, hogy levelet írjon Grynaeusnak, s többen azt kívánták, hogy küldjön bizonyos dolgokat Németországba kinyomtatásra, ezért rövid levele mellett elküld néhány jezsuiták és ubiquitáriusok elleni művet, s Grynaeus ítéletére bízta őket, ha úgy látja jónak, javítson rajtuk, s ha méltóak rá, nyomtattassa ki. Megjelenésük esetére megadja a művek sorrendjét, szerzőtársáról, Beregszászi Péterről az a hír járja, hogy meghalt.¹⁴³ A *Ventilatiót* és a *Defensio ventilationumot* kéri, hogy a szerző neve nélkül jelentesse meg Grynaeus. Jó lenne, ha eléjük függesztene egy előszót Magyarország és Erdély nemességéhez intézve, figyelmeztetve őket, hogy őrizzék meg az evangélium igazságát, s ne adják a gyermekeiket a jezsuitákhoz tanulni. Nem kérné mindezt Grynaeustól, ha ugyanolyan nyomtatási lehetőségei lennének, mint neki ott Németországban – egyetlen nyomdászuk Hoffhalter Rudolf volt, aki néhány nappal ezelőtt halt meg. Elfelejtette az előbb: hogy a hatodik »ventilatio« érthetőbb legyen, helyezze Grynaeus a végére azt a táblázatot, amely *Ephemeris*ének végén van, s amelyet Fegyverneki Izsák már korábban elküldött.”¹⁴⁴ Ez a levél tehát bizonyítja a korábban elmondottakat. Az itt említett művekhez tette hozzá Grynaeus a Csanáditól kapott újabb Beregszászi-kéziratot. Thoraconymus ekkor pataki rector volt,¹⁴⁵ aki a saját hitvitáin túlmenően szükségesnek tarthatta kiadatni Beregszászi *Ventilatióját* is. Thoraconymus – mint láttuk – ismerte Beregszászi műveit, mert 1584-ben a Váradon tartózkodó Hoffhalter Rudolf kinyomtatta többek között az ónaptárt és Beregszászi *Apoligicáját*, majd 1585-ben visszatért Debrecenbe, és ott a *Ventilatiót* adta ki. Ez azért is fontos, mert 1585-ből nem ismertünk debreceni nyomtatványt. Néhány töredéke ismert 1987 óta, ezeket Torda István azonosította.¹⁴⁶

141 Szabó András: Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598. Irodalomtörténeti Közlemények 90(1986) 483–506.

142 Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Közreadja: Szabó András. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.) 126–127.

143 Ez a hír álhír volt. Beregszászi ugyanis 1587. márc. 8-án halt meg.

144 Johann Jacob Grynaeus i. m. 126. A latin nyelvű szöveg itt található meg. Az összefoglalót Szabó András készítette.

145 Thoraconymusról ld. Ötvös Péter: Thoraconymus Mátyás. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. X–XI. Összeáll. Keserű Bálint. Szeged, 1971. 29–36. – Szabó A. szerint Thoraconymus 1586 áprilisában még élt, jún. 22-én halhatott meg.

146 Torda István: A naptár-vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1585-ből. Magyar Könyvszemle 103(1987) 217–220.

Patakon tehát Thoraconymus vezetésével a kriptokálvinisták¹⁴⁷ segítették a váradi helvét irányzatúakat, sőt polemikus írásaiknak külföldi kiadási lehetőséget is biztosítottak, így nemzetközileg ismertté tették a vitákat.

A húsvét megünneplése időszakunkban (az 1580-as évek közepén) fontos kérdéssé vált: mikor kell megülni az ünnepet, vagyis melyik naptári számítás szerint? XIII. Gergely pápa 1582. február 14-én elrendelte a nevéhez fűződő naptárreformot, ám annak elfogadtatása nem volt könnyű, főleg a protestáns és az ortodox országokban. A Gergely-féle naptárt az akkori csillagászati, matematikai ismeretek alapján vezették be, a probléma elsősorban abban állt, hogy az újítást a pápa szorgalmazta. A protestáns szerzők, így Beregszászi is, elvetették a tudományos módszereket, a csillagászatot nem tartották tudománynak. Beregszászi Augustinusra hivatkozva megállapította: „Az igaz keresztény vallás elűzi és megveti azokat a csillagjósokat, akiket matematikusoknak neveznek.”¹⁴⁸ Az új naptár bevezetése előtt a pápa véleményt kért a Sorbonne-ról, és azt a választ kapta, hogy a naptár megváltoztatása egyenlő lenne azzal, hogy az egyház tévedett a húsvét napjainak kérdésében, és ez meggyengítené az egyház tekintélyét.¹⁴⁹ Ugyanis 325-ben az ekvinokcium március 21-ére esett, ám 1582-ben már tíz nappal korábbra. Ezért rendelte el a pápa, hogy október 5. helyett 15. legyen. Ez után vita alakult ki a katolikusok és a protestánsok között, így Erdélyben is. Kolozsvárott 1582-ben, az új naptár bevezetése után rögtön tiltakoztak az antitrinitárius lelkészek. A pápát Antikrisztusnak nyilvánították, aki még az időt is megváltoztatja. Szántó kolozsvári prédikációiban a naptárreform értelmét elmagyarázta, de nem sok sikerrel, mert korábban sokan eltávolodtak a katolikus hittől. Gyulafehérváron is hasonló dolgok történtek Szántóval, ahová 1587-ben került.¹⁵⁰

Ferdinando Capece kolozsvári rektor¹⁵¹ váradi látogatásakor, 1584. április 18-án Szántó jelenlétében barátságos beszélgetést folytatott Beregszászival, aki nek a húsvét megünnepléséről (*de Pascate celebrando*) és a szentek segítségül hívásáról kérdéseket tett fel. Az új naptár bevezetése együtt járt az egyházi ünnepek megváltozásával, ám Beregszászi szerint az ünnepek meghatározásában csakis a Szentírás lehet mérvadó,¹⁵² a pápának nincs joga megváltoztatni azokat. Ennek tudatában Beregszászi ösztönzésére Hoffhalter Rudolf nyomdász 1584-ben kiadta Váradon az 1585-re szóló ónaptárt.¹⁵³ A régi naptár kiadása ellen

¹⁴⁷ Thoraconymus kriptokálvinista voltát bizonyította Szabó A.: i. m. 492.

¹⁴⁸ Beregszászi P.: Ventilatio i. m. 410. „Illos planetharios quos mathematicos vocant Christiana vera pietas expellit et damnat.” – Vö. Aurelius Augustinus: Vallomások. Bp. 1982. (Etikai gondolkodók) 98–100.

¹⁴⁹ Owen Chadwick: A reformáció. Bp. 1998. (Osiris könyvtár. Vallástörténet) 282.

¹⁵⁰ MAH IV. 538.

¹⁵¹ Amikor Báthory István 1583-ban megalapította Kolozsvárott a Seminarium pontificium et regiumot, akkor Aquaviva Claudio generalis Capecet bízta meg a rektori teendővel. – Vö. L. Vicidomini: i. m. 100.

¹⁵² Beregszászi P.: Ventilatio i. m. 388.

¹⁵³ Ld. Torda I.: i. m.

azonnal tiltakoztak a jezsuiták. A kolozsvári Páter Schreck művében¹⁵⁴ hangsúlyozta a pápa vezető szerepét a kereszténységben, valamint a tudományos módszerek helyességét. Beregszászi az új naptár elleni írásaiban¹⁵⁵ abból indult ki, hogy a pápa, aki elrendelte a naptárreformot, az Antikrisztus.¹⁵⁶ Laskai Csókás Péter *Theorematum de puro et expresso Dei Verbo* című könyvében szinte szó szerint ugyanazt írta a naptárreformmal kapcsolatban a pápáról, amit a kolozsváriak, illetve Beregszászi, tehát, hogy a pápa csillagásként viselkedik, és ő az Antikrisztus, mert még az időt is megváltoztatja.¹⁵⁷ Általános nézetként terjedt el az is, hogy a jezsuiták az új naptár szerzői.¹⁵⁸

Szántó sikertelen disputát folytathatott 1589-ben Joó János lutheránus lelkésszel, amikor „vetélkedtenek nevezetesen az új Kalendariumnak bevétele iránt”.¹⁵⁹ Bod Péter szerint a nagy hallgatóság előtt folytatott vita a protestáns lelkész győzelmével végződött. Erről viszont Szántó sehol sem emlékezik meg, hiszen ez neki kudarcot jelentett.

Az 1584. június 1-jére Váradra összehívott protestáns zsinatra Magyarországról és Erdélyből 303 helvét hitvallású és néhány lutheránus lelkész érkezett. Ekkor a protestánsok Szántó Istvánt hitvitára hívták. A három napon át tartó vita központi kérdése a következő volt: Antikrisztus-e a pápa? Az Újszövetségben az Antikrisztus elnevezés János apostol írásaiban fordul elő, és jelölhet olyasvalakit, aki Krisztus nevét és jogait bitorolja. Pál apostol a tesszaloniakiaiknak írt második levélben leírja¹⁶⁰ az Antikrisztus várható tevékenységét. Luther Márton az 1520. november 4-én *Az Antikrisztus bullája ellen* kiadott iratában a pápát azonosította az Antikrisztussal. „A török ugyan »fekete ördög« – írja –, azonban számunkra a pápa az igazi Antikrisztus [Endchrist], akinek egy előkelő, finom és szép csillogó ördöge van, aki a kereszténység közepette ül.”¹⁶¹ Az 1537-ben írt *Schmalkaldeni cikkekben* ezt vallja: „A pápa az igazi Antikrisztus vagy Ellenkrisztus, aki szembehelyezkedett Krisztussal, és magát fölé tolta,

154 W. Schreck: i. m.

155 Beregszászi P. Ventilatio és Defensio c. munkáiban.

156 Beregszászi P.: Ventilatio i. m. 385. „[...] hanc mutationem Calendarii a Pontifice factum, notam ac signum esse Antichristi?” Weszprémi István életrajzgyűjteménye tartalmaz egy versikét az ónaptárhoz kapcsolódóan, amely szerint szintén az Antikrisztus műve az új naptár. Ld. *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak életrajza*. III. Bp. 1968. 313–315. „Qui sapit, in veteri maneant ratione dierum, / Nam nova nil verae laudis habere potest / Hanc Anti-Christus genuit, sibi servet eandem etc.”

157 Petrus Lascovius: Theorematum de puro et expresso Dei Verbo [...]. Genovae, 1583. 288.

158 Knauz N.: i. m. 31. Campano lengyel provinciális a következőket írta Leleszi János erdélyi jezsuitának: „Alicubi prope tumultuatum est [ti. az új naptár miatt; Sz. Cs.]; nec nulla invidiae flamma socii [ti. a jezsuiták; Sz. Cs.] arsere, clamitantibus haereticis. Inveni novi auctores Jesuitas esse, illamque velut tesseram papisticam ac jesuiticam sectae aversantibus.”

159 Bod Péter: Magyar Athénas. Nagyszében, 1766. 122.

160 2Tessz 2,1–12.

161 Botta I.: i. m. 76.; Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II.) 111–124.

mert nem akarja, hogy a keresztyének hatalma nélkül üdvözljenek.”¹⁶² Luther tehát az ún. egy Antikrisztus felfogást hirdette. Luthertől eltérően a török-pápai, azaz az ún. két Antikrisztus elméletet vallotta többek között Philipp Melancthon és Heinrich Bullinger. Melancthon 1531-ben az *Ágostai hitvallás apológiájában* az Antikrisztus országába sorolta a pápa mellett „Mahomed birodalmát” is.¹⁶³ A 16. századi sátáni, antikrisztusi toposzok arra voltak jók, hogy a különböző felekezetek – bibliai alapokon – egymás létjogosultságát kétségbe vonják és vélt igazuknak nagyobb hangsúlyt adjanak.

Szántó *Dániel* könyvéből és az *Apokalipszis*ből kiindulva sorra vette az Antikrisztus ismertetőjeleit, majd cáfolta azokat öt tételben: 1. Az Antikrisztusnak Dán törzséből kell származnia, körülmetélik, eltörli a keresztséget, meghagyja a szombat ünneplését, Krisztus minden ünnepét megszünteti. Ezeket nem volt nehéz cáfolni, mert a pápára egyik állítás sem volt igaz. 2. Az Antikrisztus önmagát fogja Messiásnak kijelenteni. Szántó bebizonyította, hogy nem volt olyan pápa, aki Messiásnak vagy Istennek nevezte volna magát. 3. Az Antikrisztus Isten templomában, vagyis az újonnan felépített Jeruzsálemi templomban fog trónolni, nem az Isten, hanem az ördög dicsőségére. Szántó kijelentette, hogy nem volt még olyan pápa, aki Jeruzsálemben vagy másutt mint Isten trónolt volna, hanem csak Krisztus helytartójaként. 4. Az Antikrisztus hamis jelek és csodák kíséretében fog eljönni. Szántó ellenérvként elmondta, hogy egy pápa sem tett hamis csodákat istensége bizonyítására, így tehát még egy pápa sem lehetett Antikrisztus. 5. Az Antikrisztus két és fél éven át fog uralkodni. Enoch és Illés 1260 napig támadnak ellene prédikálással, és az Antikrisztus meg is öli őket. Erre az volt a cáfolat, hogy a pápák már 1550 esztendeje uralkodnak, és mindezek még nem következtek be.¹⁶⁴

Szántó a Korán cáfolatában, a *Confutatióban*¹⁶⁵ azt hangoztatta, hogy Mohamed az Antikrisztus előfutára.¹⁶⁶ A váradi disputa 4. pontjából megérthetjük, hogy Szántó miért hangsúlyozta a *Confutatióban* azt, hogy a Próféta hamis jelek és csodák kíséretében fogadtatta el magát.¹⁶⁷ Szántó érvei hatásosak voltak, mert a harmadik napon témát váltottak. Ekkor a szentek tiszteletéről folyt a vita. A kérdés tulajdonképpen az volt, hogy a Szentírás és a tradíció mennyire kapcsolható össze. Szántó szerint a szenteket nem imádják, hanem mint kiváló embereket tisztelik őket.

Ghiczy János váradi kapitány Báthory István utasítására a harmadik napon berekesztette az eldurvult disputát. A fejedelem egyúttal megtiltotta, hogy újat

162 Botta I.: i. m. 76–77.

163 I. m. 77.

164 MAH II. 746.; Szűtyay Dénes S. J.: A nagyváradi disputa 1584-ben. Magyar Kultúra 10(1923) 726–728.

165 Ld. a 3. jegyzetet.

166 Confutatio i. m. 75. „Mahometes [...] magnus Antichristi praecursor.”

167 I. m. 36–38.

tartsanak. Ennek ellenére Szántó 1586-ban újabb nyilvános vitán vett részt,¹⁶⁸ amelyen ismét a szentek tiszteletéről és Krisztus haláláról vitatkoztak. Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy Szántó rendtársaival ellentétben fontosnak tartotta a protestánsok mindenáron való meggyőzését. Rendi előjárói és a fejedelem tiltása ellenére kiállt vitatkozni Beregszászival és Derecskei Ambrus váradi lelkésszel, aki szintén részt vett az 1584-es dispután. Alkata nem viselte el a kihívások elutasítását, a jezsuiták közül egyedül ő vállalta a nyilvános vitákat. A jezsuiták Erdélybe kerülésükkor (1579) ügyeltek arra, hogy feleslegesen ne keveredjenek vitákba a protestánsokkal, kerülték a nyilvános vitákat. Ez alól csak Szántó volt kivétel, aki Váradon (Kolozsvár után) szakadatlan hitvitát folytatott a protestánsokkal. Véleményem szerint Szántó ezeket azért szerette, mert úgy gondolta, hogy remek alkalmat kínálnak a rekatolizálásra. Ezt támasztja alá az a tény, hogy Szántó beszámolóiban mindig megemlékezett arról, hányan térhettek meg. 1586-os vitájának eredményeként ezt írta: „sokan józanabb belátásra tértek”.¹⁶⁹ Az 1584-es disputa után is kijelentette, hogy „sokan a katolikus hitben megerősödtek, egyesek az eretnekségből megtértek”,¹⁷⁰ mások ingadozni kezdtek eretnek vallásukban”.¹⁷¹

Szántó az 1584-es dispután hevesen vitázott a protestánsokkal, talán ezzel is magyarázható, hogy durva jelzőkkel illette ellenfeleit: a disputa elnöke „in cathedra pestilentiae” székelt.¹⁷² Szántó az első zsoltárból vett fordulattal fejezte ki véleményét az összegyűlt protestánsokról. Beregszászi felsorolta a rázúdított jelzőket, íme néhány példa: „Te engem [...] tanulatlanul csevegő prókátornak, [...], káromkodó és okoskodó számárnak, [...], istentelen szemfényvesztőnek, [...], Pluto [...] tanítványának nevezet.”¹⁷³ Beregszászi írásban nem ilyen jelzőket használt, hanem szellemeseket. Megállapította például, hogy Szántót „Possem [...] *Erratorem* potius quam *Aratorem* nominare”,¹⁷⁴ azaz inkább *Tévelygőnek* kellene nevezni, mintsem *Szántónak* (kiemelés: Sz. Cs.).

A viták során protestáns részről teológiai köntösben sokszor felmerült a jezsuiták működésének kérdése. Beregszászi műveiben több helyen szinte megszállottként cáfolta, hogy Loyolai Ignác jeruzsálemi útján nem jelenhetett meg Krisztus, és nem adhatott neki útmutatást.¹⁷⁵ (Ignác erről *Önéletrajzában* számolt be.) Beregszászi bizonyítani akarta, hogy aki Ignácnak megjelent, az egy „hamis” Krisztus volt. Ha ez igaz, akkor Ignác hamis próféta, és ebből az következik,

168 MAH IV. 546.

169 MAH IV. 546. „[...] multi ad saniozem mentem redierunt.”

170 Zoványi J. szerint 1584-ben több százra tehető a Szántó hatására rekatolizáltak száma. Ld. Zoványi J.: i. m. 147.

171 MAH II. 748. „Nam multi catholici in fide confirmati sunt, et ex haereticis alii conversi sunt, alii nutare in sua secta caeperunt.”

172 MAH II. 744.

173 Beregszászi P.: Defensio i. m. 425. „Tu me [...], indoctum Rabulam, [...], blasphemum et cornutum asinum, [...], impium ventilatorem, [...], Plutonis [...] discipulum apellas.”

174 Beregszászi P.: Defensio i. m. 444.

175 Ennek első kifejtését ld. Beregszászi P.: Ventilatio i. m. 378–379.

hogy a jezsuiták is azok. A (teológiai) vita célja tulajdonképpen a jezsuiták létjogosultságának megkérdőjelezése volt, azaz a vallási legitimációjuk múltott ezen. Szántó tudomásunk szerint sehol sem írt erről a kérdésről, viszont ennek ellene mond az a tény, hogy Beregszászi a következőket írta: „Gyalázkodónak mondasz, mivel tagadom, hogy az igazi Krisztus jelent meg Ignácotoknak.”¹⁷⁶ Ebből világosan kiderül – a „mondasz” alapján –, hogy ezeket valahol mégis cáfolta Szántó, talán elveszett *Epistola apologeticájában*.¹⁷⁷ Beregszászi fontosnak tartotta bebizonyítani, hogy míg a damaszkuszi úton Krisztus jelent meg Pál apostolnak, addig Ignácnak a „hamis” Krisztus. A hangnemre jellemző volt, hogy Beregszászi *Apologicájának* bevezetőjében¹⁷⁸ a jezsuitákat nem Jézus, hanem az áruló Júdás társaságának nevezte.

Szántó 1585. január 5-én szomorú hangú levelet írt Aquaviva generálisnak. Majdnem egy év telt el azóta, hogy Váradon tartózkodott. Egy fáradt, szinte megtört ember szomorú, önkritikus levelét olvassuk. Ritkák az ilyen beismerő vallomások Szántótól: „Nem tudom, hogy miért jut nekem osztályrészüln szerencsétlen sors, hogy bárhová is megyek, mindenütt új háborút, új harcot szít nekem az emberi nem ellensége. Rómába érkeztem a jubileumi évben, és ott heves harcot folytattam az erkölcstelen szerzetesekkel. Innen mintegy száműzetésbe küldtek Erdélybe, Kolozsvárott négy éven át harcoltam az istentelen szentháromságtagadókkal. Innen Váradra küldtek, három hónapon belül 300 sátáni kálvinista lelkész zsinatra gyűlt össze. Kihívtak mintegy versenyre, néhány napon át vitatkoztam velük”.¹⁷⁹ Szántó nagyon el lehetett keseredve, hiszen az Erdélybe küldését száműzetésnek fogta fel. Ez csak a viták utáni fáradtság jele volt, hiszen nagyon is harcolt Erdélybe küldetéséért.

Szántó ebben a levélben elismerően szól a református Ghiczről. A várkapitány kétszer is megvédte Szántót a váradi polgárokkal szemben, akik megpróbálták elvetetni a jezsuiták házának kiváltságait.¹⁸⁰

A hitvitákról szólva meg kell vizsgálnunk, hogy Erdélyben Szántó számára milyen felszereltségű könyvtár állt rendelkezésre. Másképpen fogalmazva: hogyan és milyen jellegű munkákat ismerhetett, amelyekből felkészülhetett a vitákra. 1579-ben, amikor a jezsuiták megjelentek Kolozsvárott, a munkájukhoz szük-

176 Beregszászi P.: Defensio i. m. 448. „Blasphenum me ais esse, quod nego verum Jesum apparuisse Ignatio vestro.”

177 Szántó válasza a Ventilatióra. Tartalma Beregszászi írásából következtethető ki.

178 Beregszászi P.: Apologica pro ecclesiis reformatis i. m. – A munka megjelent az 1587-es bázeli kiadásban.

179 MAH II. 739. „Nescio qua infaelici mea sorte contingat ut quocumque me conferam, ubique nova bella, novam mihi pugnam hostis humani generis excitet. Romam veni anno iubileo, et ibi bellum mihi atrox fuit cum impuris quibusdam monachis. Inde tamquam in exilium in Transylvaniam eiectus, Claudiopoli quadriennio cum impiis trinitariis conflictatus sum. Hinc missus Varadinum, intra tres menses trecenti in synodo calvinistae satanae ministri fuerunt congregati. A quibus quomodo fuerim provocatus, quot diebus disputaverim [...].”

180 MAH II. 740. „Capitaneus licet sit haeticus, bis tamen me contra civitatem fortissime defendit, quae privilegia nostrae domus conabatur eripere.”

séges könyvvállomány nagyon gyér volt, ezért mindent megtettek az állomány fejlesztésére. Már Krakkóban nagy összegért vásárolt könyvekkel felszerelve érkeztek meg, de így is kevésnek bizonyult a könyvvállomány. A helyszínen tartózkodó lengyel provinciális 1581. január 2-án jelentette Báthory Kristófnak, hogy nincs elegendő könyv a tanításhoz. A fejedelem válaszából megtudjuk, hogy saját költségén vállalta a szükséges könyvek kinyomtatását.¹⁸¹ A kolozsvári házfőnök 1581. január 27-én azt jelentette Rómába, hogy a szükséges könyveket megrendelték Krakkóból és Németországból.¹⁸² Egy hónap múlva Szántó – aki Rómából érkezett Kolozsmonostorra – magával is hozta a kért könyveket egy hordóba csomagolva.¹⁸³ Ettől kezdve Szántónak vezető szerepe lett a kolozsvári könyvtár fejlesztésében. Megérkezése után rögtön írt a vatikáni könyvtár prefektusának, akihez szoros barátság fűzte. Szántó még Kolozsvárott is igyekezett a Vaticana gazdagítására: Nikephoros egyháztörténeti művének ósláv nyelvű kéziratát kívánta megszerezni a vatikáni könyvtár részére egy bulgáriai kolostorból.¹⁸⁴

Valószínűleg Szántó sürgetésére történt meg, hogy a fejedelemtől megkapták a gyulafehérvári egyház könyvtárának még fellelhető maradványait.¹⁸⁵ A mintegy 200 kötetnyi állomány többnyire régi könyvekből állt, nagyobb részük jogi tárgyú, de akadtak közöttük skolasztikus művek is. A teológia alapvető alkotásait, az ún. doktorok műveit alig képviselte néhány kötet a kapott anyagban. Szántó 1584 februárjában Váradra került, ahol fő feladata a missziószervezés lett, emellett gondja volt az ott található könyvekre is. Bizonyára Szántó tevékenységéhez kapcsolható a reformációt megelőző időkből származó régi könyvek maradványainak összegyűjtése és Váradról Kolozsvárra küldése. Báthory István 1585 augusztusában a váradi „régí könyvtárat” a jezsuita rendnek ajándékozta.¹⁸⁶ Szántó a váradi könyvekről beszámolt a generálisnak is: lelkesen ír kilenc darab óriási méretű, aranybetűkkel írt antiphonariumról és graduáléről. A megtalált díszkódexek egyetlen kötetét 600 aranyra becsüli.¹⁸⁷

A Szántó-korabeli jezsuita könyvtár – Jakó Klára véleménye alapján – első könyvtárjegyzéke időközben elpusztult, vagy valahol lappang.¹⁸⁸ Így teljes képpünk nem lehet a könyvvállományról. Az viszont egyértelmű, hogy Kolozsvárra szállítottak minden fellelhető könyvet. Számunkra ez azért fontos, mert így sem Váradon, sem Gyulafehérváron nem állhatott jelentős könyvtár Szántó rendelkezésére. Ez annál is inkább lényeges, mert Szántó Váradon keveredett komoly

181 MAH II. 4–5.

182 MAH II. 20.

183 MAH II. 35., 183.

184 MAH II. 213.

185 MAH II. 70.

186 MAH II. 863.

187 MAH III. 80–81.

188 *Jakó Klára*: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. Szeged, 1991. (Erdélyi könyvesházak I. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) 15.

hitvitákba a protestánsokkal. Így arra lehet következtetni, hogy elsősorban fejből, illetve jegyzeteiből készült fel vitáira. 1588-ig, a jezsuiták Erdélyből való kiűzéséig nem tudott jelentős teológiai munkákat olvasni. Erre csak Bécsben (1591 után) volt ideje és módja.

Szántó elleni támadások a megyesi országgyűlésen

Mint láttuk, Váradon Szántó helyzete egyre nehezebbé vált a protestánsokkal folytatott viták, konfliktusok miatt. Elöljárói ezért Gyulafehérvárra helyezték 1587 júniusában, ahol elsősorban hitszónokként tevékenykedett 1588-ig. Gyulafehérvári tevékenységéről keveset tudunk. A rendelkezésünkre álló gyér forrásokból kiderül, hogy 1587 szeptemberében meghalt Laskai Csókás Péter, akinek a tanítását Szántó hitszónoklataiban és írásaiban latinul és magyarul cáfolta, valószínűleg a vita alapja a purgatórium (tisztítóhely) volt.¹⁸⁹ Továbbá ismert az az eset, amikor Szántó Kovacsóczy kancellárnak a prédikáció alatt rosszkodó két fiát kivezettette. A református Kovacsóczyné, amikor megtudta a történetet, haragra gerjedt Szántó ellen. A megyesi országgyűlésre utazó férjét kérte, hogy a családjukon esett szégyenfoltot ne hagyja megtorlás nélkül.¹⁹⁰ Sommásan azt mondhatjuk, hogy Szántó Gyulafehérvárott is konfliktusokba keveredett a protestánsokkal.

Báthory István halála után (1586) a jezsuiták helyzete, így Szántóé is lehetetlenné vált. Az enyedi országgyűlésen (1588. október 21.) a tanács és a rendek azt kívánták Báthory Zsigmondtól, hogy a Jézus Társasága tagjait száműzze Erdélyből. A gyűlésen az antitrinitárius Hunyadi Demeter és a református Toronyai Máté Szántót a protestáns lelkipásztorok és hívek elleni beszédéért a vallásbéke megbontásával vádolták meg.¹⁹¹ A jezsuiták tiltakoztak kiűzetésük ellen, de a rendek ekkor még nem tudták akaratukat érvényesíteni. Az Enyeden történtek a decemberi megyesi országgyűlés főpróbájának tekinthetők.

A megyesi országgyűlésen történeteket jól ismerjük. Az eseményeket Szántó is megírta.¹⁹² Részletesen beszámol a történetekről és bemutatja azt a küzdelmet, ami a jezsuiták és ellenfelek között zajlott. Szittyay Dénes ezért Szántót Erdély krónikás történetírójává avatja.¹⁹³

A megyesi országgyűlés történetét többen feldolgozták. Meszlényi Antal munkájában a jezsuiták erdélyi tartózkodásának jogi alapját is ismerteti, illetve az abból adódó vitát.¹⁹⁴ A másik jelentős munka Veszely Károlyé, aki forráskiad-

189 MAH IV. 550–551.

190 MAH III. 461–462., 653.

191 *Horn Ildikó*: Báthory András. Bp. 2002. 128.

192 MAH III. 315–373.

193 *Szittyay Dénes*: Szántó (Arator) István SJ élete és munkássága. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 6(1994) 3–4. sz. 5–33.

194 *Dr. Meszlényi Antal*: Adatok az erdélyi „vallásszabadság” történetéhez. Magyar Kultúra 15(1928) 11. sz. 481–489.

ványában¹⁹⁵ a medgyesi országgyűlésen történeteket egy protestáns résztvevő szemszögéből is vizsgálja, forrásként többször hivatkozik AHIR-ra. Ennek a rövidítésnek a feloldása a következő: Albertus Huct Judex Regius, azaz Süveg Albert szebeni királybíró.¹⁹⁶

A medgyesi országgyűlésen felhozott jezsuitaellenes vádak csak Szántóval összefüggésben tárgyalom. Ő volt az egyetlen jezsuita, akit név szerint megvádoltak. Ebből következik, hogy erős, meghatározó személyisége volt az erdélyi misszióknak.

A országgyűlést december 8-án nyitották meg a medgyesi nagytemplomban. A jezsuitákat többek között Wujek tartományfőnök-helyettes (aki ekkor Báthory Zsigmond nevelője volt)¹⁹⁷ és Szántó képviselte. A protestánsok között megtaláljuk a váradi disputa egykori elnökét, Gönczi György debreceni és Derecskei Ambrus váradi prédikátorokat (Beregszászi Péter 1587-ben meghalt). A hitbéli ellenfelek tehát ismét együtt voltak, ezúttal politikai ellenfelekként. Talán ezzel is magyarázható, hogy az országgyűlésen három nap azzal telt el, hogy a protestáns lelkészek sorolták jezsuitaellenes vádjaikat.¹⁹⁸ Mielőtt a vádaktól kiemelnénk a Szántóra vonatkozókat, tudnunk kell, hogy szerzetesünk azonnal válaszolni akart ezekre latinul és magyarul, de Jakób Wujek előljáróként ezt nem engedte meg. Szántó Wujek súlyos tévedésének tartotta a válaszadás megtiltását.¹⁹⁹ Az eseményeknek ezen a pontján válik érzékelhetővé a két jezsuita között kialakult feszültség. Szántó a válaszát írásba foglalta és *Apológiának* nevezte el, amit közölt a kiűzetésükről szóló munkájában.²⁰⁰ Ennek ismeretében igazat kell adnunk Wujeknek, amikor nem engedélyezte Szántónak, hogy az *Apológiát* válaszként felolvassa. Egyik-másik válasz ugyanis nagyon hosszú, Szántó sokszor nyersen fogalmaz. Wujek bizonyára joggal tartott Szántó szokimondó stílusától.

A következőkben vegyük sorra a közvetlenül Szántó ellen irányuló jezsuitaellenes érveket, s az arra adott válaszokat. Mindezeket Szántó *Apológiájából* ismerjük.

A országgyűlés első napján Hunyadi Demeter, az antitrinitáriusok szuperintendense, azzal vádolta meg Szántót, hogy szónoklataiban és hitvitái során heve-

195 *Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Kolozsvár, 1860.

196 I. m. 203. Szerettem volna Süveg Albert kéziratát személyesen is megnézni, ugyanis *Veszely K.* megadta a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban a munka jelzetét. Felvettem a kapcsolatot a könyvtárral, ahonnan a következő választ kaptam: „Az Ön által igényelt kézirat valóban megvolt a Teleki Tékában, ám azt 1974-ben mindenestől átszállították a helyi Állami Levéltárba, ott van.” (A levél aláírója Vakarcz Szilárd.) Az említett levéltárból a következő választ kaptam: „Sajnálattunkra, az Országos Levéltár Marosvásárhelyi Igazgatóságánál nem található az Ön által keresett kézirat.” (A levél aláírója Liviu Boar igazgató.) Így *Veszely K.* közléseire hagyatkozik az utókor.

197 *Bartók István*: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk., előszó: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 135–157.

198 MAH III. 316–318. Ezek Szántótól ismertek.

199 MAH III 318–319.

200 MAH III. 319–352.

sen támadta a protestáns lelkészeket. Szántó válaszából megtudjuk, hogy a következő kifejezéseket használta a protestánsokra: álapostoloknak (*pseudo-apostoli*), álprófétáknak (*pseudoprophetae*), zsványoknak (*lupi races*), néma kutyáknak, akik nem tudnak ugatni (*canes muti non valentes latrare*), csábítóknak (*seductores*), rossz munkásoknak (*mali operarii*) nevezte őket. Szántó azzal érvelt, hogy a hangos veszekedés mindig távol állt tőle, erre a protestánsok kényszerítették, ugyanis ők voltak a kezdeményezők a vita során. A protestánsok sem maradtak le a katolikus fél gyalázásában, a fent említetteket ők is mondogatták. Továbbá Rómát babilóniai szajhának (*babylonica meretrix*), a római pápát pedig sárkánynak (*draco*), kígyónak (*serpens*); a bíborosokat, a püspököket és a többi főpapot, a követeket és a szenátorokat Antikrisztusnak tartották, a szerzeteseket lusta méheknek (*ignavi fuci*) és tanulatlan szamaraknak (*indocti asini*) vélték. Ez a stílus gyakori volt a korszakban, inkább azt kell kiemelnünk, hogy Szántó heves vérmérsékletének megfelelően válaszolt a szintén durvának mondható protestáns megjegyzésekre.²⁰¹

A Szántó elleni újabb támadás az országgyűlés harmadik napján történt. Szántó váradi működését támadták, mert ő és rendtársai a katolikus vallást az utcán, nyilvános körmeneteken terjesztették, és elfoglalták a váradi Szent Egyed templomot, amelyet előtte a reformátusok használtak.²⁰² Szántó válaszában kifejti, hogy az említett templom a katolikusoké volt, akiktől éppen a protestánsok foglalták el erőszakkal. Báthory Kristóf ezt a templomot visszavásárolta a katolikusoknak. Később Báthory Kristóf azt akarta, hogy a városközpontban épüljön katolikus templom, ahol váradi tartózkodása alatt misét tud hallgatni. Ezt a váradi református városiakok ellenezték, s ők javasolták, hogy a romos Szent Egyed templomot adják a katolikusoknak, amely a külvárosban volt.²⁰³ A közölt adatok alapján egyértelműen állíthatjuk, hogy Szántó nem foglalta el erőszakkal a protestánsoktól a Szent Egyed templomot.

A felsorolt vádakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jezsuitáknak nem Szántó miatt kellett elhagyniuk Erdélyt, de személyisége nagymértékben hozzájárult a jezsuitaellenes hangulathoz. Valójában a protestánsok azt nehezményezték, hogy a jezsuiták beleszóltak az államügyekbe, befolyásukat érvényesítették a külpolitikában, jó kapcsolatban voltak a Báthoryakkal, és ezáltal terjeszkedhettek Erdélyben. Jezsuitaellenes tervük megvalósításához a jogalapot az 1556-os kolozsvári országgyűlés határozata adta, miszerint a katolikus egyház papjait száműzték, és vagyonukat lefoglalták. A jezsuiták viszont az 1581. évi országgyűlés 5. cikkulusára hivatkoztak, amely törvényerőre emelte a jezsuiták letelepedését.²⁰⁴ A pró és kontra érvek ütköztetése után a többségben lévő protestánsok akarata győzött: a jezsuitáknak huszonöt napon belül el kellett hagyniuk

201 MAH III. 324–325.

202 MAH III. 317.

203 MAH III. 349.

204 Mészleányi A.: Adatok i. m. 481.

Erdélyt. A végzések közül ki kell emelnünk azt, hogy ezután Nagyváradon nem működhetett katolikus világi pap sem.

Erdélyből való távozása után Szántó egy ideig Kisvárdán tartózkodott, majd Túrócba, innen Znióváráljára került hitszónoknak. 1591-től Bécsben találjuk, ahol morális teológiát, a lelkiismereti esetek megoldását tanította. A bécsi rendházban tette le 1592. február 2-án negyedik fogadalmát.²⁰⁵ A betegeskedő Szántó 1600-ban levelében arra kérte generálisát, hogy visszavonulhasson a znióváráljai rendházba.²⁰⁶ 1605-ben Bocskai hajdúi felgyújtották a znióváráljai rendházat. Szántó negyvenévi munkájának nagy része a lángok martalékává vált. Innen Olmützbe menekült, ahol 1612. július 3-án bekövetkezett haláláig élt és dolgozott.

CSABA SZILÁGYI

THE WORK OF ISTVÁN SZÁNTÓ (ARATOR) IN TRANSYLVANIA AND THE PARTIUM, 1580–1588

Csaba Szilágyi's study examines how the Jesuit monk István Szántó (Arator) struggled and worked for defending the Catholic faith. The work of the Jesuits in Transylvania and the Partium has been explored by Hungarian historians, most of whom have emphasised the radically anti-Protestant nature of Szántó's work. But none of these historians has tried to elaborate on his anti-Protestantism or place it in the context of the period. Among other things, this study describes Szántó's struggles against the heretics based on the criteria mentioned. The Jesuit Szántó, who arrived in Transylvania in 1580 and always thought like a Hungarian, had an immense knowledge of theology and no qualms about debating with Protestants. His debates with the Calvinist minister of Várad, Péter Beregszászi, became known in other countries too. At a three-day theological debate held at Nagyvárad in 1584, the main issue was whether or not the Pope was the Antichrist. Szántó quoted biblical passages to deny the allegations of the Protestants. The mood of such debates indicates that not only was Szántó tough on Protestants, but also the reverse was true.

A man of strong character, Szántó liked to make his decisions independently of others and his stormy nature often gave rise to conflicts, but in most cases he was right. For example, he accurately assessed the leadership weaknesses of the Polish rector Wujek (who was impatient with his staff, had no understanding of architecture, lived like a layman, and introduced foreign customs, etc.). The revelation of their conflict throws light on the difficulties of the mission in Transylvania.

The Diet of Medgyes in 1588 decided to expel the Jesuits from Transylvania. This was not due to Szántó alone, although he certainly contributed to the order's fate: he took his arguments with the Protestants to public Catholic processions and supported missionary activity aimed at reconversion etc. Such activities served as a good pretext

---

205 *Mónay Ferenc*: A római magyar gyóntatók. Róma, 1956. 90.

206 MAH IV. 468–472.

for the mood of hostility towards the Jesuits. Indeed, Protestants took exception to the Jesuits' interference in the affairs of the state, their influence over foreign policy, their good relations with members of the Báthory family, and their advance into Transylvania.

Szántó was an important figure in the Jesuit mission to Transylvania in the second half of the sixteenth century. His impatience with Protestants did not help the consolidation of Catholicism in Transylvania. Nevertheless, thanks to his preaching, many hundreds of individuals became Catholics once again. This served as a foundation for Catholicism in Transylvania in later centuries.

LADÁNYI ANDOR

Az egyházak és a felsőoktatás a Horthy-korszakban*

A korábbi status quo 1919 után annyiban helyreállt, hogy a Tanácsköztársaságnak a budapesti tudományegyetem hittudományi karának megszüntetésére, valamint a jogi oktatás szüneteltetésére vonatkozó rendelkezései hatályukat veszítették. A területi változások következtében azonban az egyházi felsőoktatási intézmények hálózata lényegesen módosult. Az eperjesi evangélikus jogakadémia Miskolcon, a máramarosszigeti református jogakadémia pedig Hódmezővásárhelyen folytatta tovább működését. Nagymértékben, 18-ra csökkent a hittudományi főiskolák száma (az elcsatolt területeken levő intézmények közül csak a pozsonyi evangélikus teológiai akadémia működött tovább egy ideig Budapesten). Ami a külföldi magyar egyházi intézményeket illeti: a bécsi *Pázmáneum* helyzetében nem történt változás, 1929-ben viszont a *Római Magyar Intézet*ben posztgraduális tanulmányok, illetve részben kutatómunka folytatására egyházi (papi) osztály létesült, amely az 1930-as évek végén *Pápai Magyar Egyházi Intézet* néven önálló intézménnyé vált. Az egyházak felsőoktatási tevékenységével, törekvéseivel kapcsolatos kérdések jórészt egybevetettek a dualizmus korában felmerültekkel, a változott politikai viszonyok következtében azonban más – kisebb vagy nagyobb – hangsúlyt kaptak.

A budapesti tudományegyetem jellegének kérdése az 1920-as években

Az átalakult politikai viszonyok között, a „keresztény kurzus” idején már 1920-ban ismét felvetődött a budapesti tudományegyetem jellegének – a dualizmus kora utolsó másfél évtizedében csaknem teljesen háttérbe szorult – kérdése. Tomcsányi Lajos tanulmányában hangsúlyozta: „Túrtünk soká, de most már tovább túrni nem akarunk. Egyetemünk katolikus jellegét biztosítani erős szándékunk.” Az egyetemen az intézmény katolikus jellegét elsősorban a jogi fakultás egyes professzorai hangoztatták. Mint K. Kováts Gyula mondotta a kar 1920. augusztus 26-i ülésén: „Egyetemünk jogi természetét egyedül megfelelőleg fejezi ki, hogy a budapesti m. kir. tudományegyetem katolikus egyetem, mely állami

---

* E tanulmány folytatása Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában c., a Századok 2004. évi 1. számában megjelent tanulmányomnak (3–38.); ezért az előzmények ismertetése feleslegesnek tekinthető.

kezelésben áll.” Ezt ismételte meg ugyanezen az ülésen Balás Károly is: „Egyetemünk kétségtelenül katolikus alapítványi jellegű, tehát nem állami egyetem. Ezt a jellegét ki kell domborítanunk.”

E „kidomborítás” jegyében 1920. november 4-én, az egyetem tanévnyitó ünnepélyén Hanuy Ferenc rektor a pápai zászlót is kítűzette a központi épületre. Ez ellen a bölcsészeti kar november 11-i ülésén tiltakozott, az Egyetemi Tanács azonban ezt elutasítva helyeselte a rektor eljárását. A Tanács határozatát a bölcsészeti kar december 10-i ülésén „köteles tisztelettel” tudomásul vette, de nem nyugodott bele, és azt kívánta, hogy „a szóban forgó eset a jövőben praecedensül ne szolgálhasson”.¹

A katolikus jelleg kifejezésére irányult az egyetemnek Pázmány Péterről való elnevezése is, amelyet először 1920 decemberében egy, a *Szent István Akadémián* tartott előadás vetett fel. Előtérbe kerülését 1921 tavaszán az idézte elő, hogy a debreceni tudományegyetemet 1921 áprilisában Tisza Istvánról nevezték el. Ezt Barabási Kun József, az egyetem jogi karának tanára kezdeményezte még 1920 őszén, indítványát valamennyi kar helyeselte, majd az Egyetemi Tanács 1921. január 28-án hozott határozatot ez ügyben, és fordult a kormányzathoz az elnevezés engedélyezése érdekében. Az egyetem Tiszának – aki a református egyházban is fontos tisztségeket töltött be – az egyetem alapítása érdekében kifejtett jelentős érdemeivel indokolta javaslatát, amelyben az egyetem református színezetéről, kálvinista szellemiségéről nem történt említés.²

Alig két hét múlva, a budapesti jogi kar április 27-i ülésén K. Kováts Gyula indítványozta, hogy „a mi egyetemünk kövesse a dicséretes példát és nagy alapítójáról nevezze el magát Pázmány-egyetemnek”. A kar szótöbbséggel az indítványt elvileg elfogadva, annak „miként való keresztül vitele tárgyában” bizottságot küldött ki. E bizottság javaslatát a kar csak június 22-én tárgyalta meg, de ezt megelőzőleg Hanuy rektor az Egyetemi Tanács június 7-i ülésén javasolta: „kívánatos volna, ha egyetemünk a maga nevében és pecsétjében Pázmány Péter alapító érdemeit kifejezésre juttatná és ezzel egyúttal dokumentálná egyetemi ősi vagyonunknak kath. eredetét és jellegét, egész egyetemünknek mélységes valláserkölcsei, keresztény irányát és szellemét és egyetemünknek a róm. kath. egyházzal szemben még most is meglevő mélyebb kapcsolatait”. Javaslataira az Egyetemi Tanács egyhangúlag elhatározta, hogy az egyetem a jövőben a Pázmány Péter Tudományegyetem elnevezést veszi fel, „ezt az elnevezést a maga határozatával azonnal használatba is veszi”, és azt „jóváhagyó tudomásulvétel és hivatalos közzététel céljából” a miniszternek és a kormányzónak bejelenti.

Két nap múlva a Nemzetgyűlésben Huber János „a katolikus közvélemény nevében” határozati javaslatot nyújtott be az egyetemnek Pázmány Péterről való

1 Tomcsányi Lajos S. J.: A katolikusok némely sérelmének orvoslása. Bp. 1920. 27–35.; Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (= ELTE L) J K 1920. aug. 16-i ülés jkv., B K 1920. nov. 11-i és dec. 10-i ülés jkv. – A korabeli szövegeket a szerző által kívánt és az ezzel összefüggő többi tanulmányban használt helyesírással közöljük. (A szerk.)

2 Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 636 63741/1921. alapszám.

elnevezéséről. Vass József miniszter „a magyar keresztény fajiség szempontjából nézve” egyetértett a javaslattal, amelyet azután a Nemzetgyűlés elfogadott. Ezt követően a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* (= VKM) előterjesztést tett a Minisztertanácsnak (= MT), majd a kormányszónak az elnevezés engedélyezésére.

Az egyetem új elnevezésével kapcsolatban csak a bölcsészeti karon hangzottak el kritikai megjegyzések. A június 22-i kari ülésen többen kifogásolták, hogy előzetesen nem kérték ki a karok véleményét. Rámutattak arra is, hogy „az egyetemnek igazi egyetem jellegét Mária Terézia és az 1848-iki törvény adott. [...] A cím nem üres szó, mélységes tartalmat adhat neki az idő fejlődése. A tudomány szabadságának korlátozására vezethet [...] Másfelől az egyetemi tanszékek betöltésénél is előfordulhat, hogy [...] bizonyos felekezeti szempontok érvényesülnének” (Hegedűs István). Egyetemet „nem kell sem politikusról, sem egyházi személyekről elnevezni [...] Ez természetszerűleg irányzatot jelent, már pedig az egyetemnek, melynek a tiszta tudomány művelése a feladata, ne legyen se politikai, se felekezeti színezete” (Petz Gedeon). A kar többsége azonban 20:9 arányban tudomásul vette a Tanács határozatát, csak a kar előzetes megkérdezésének elmaradását nehezményezte.³

Az egyetem Pázmány Péterről történt elnevezése a következő hónapokban egyes külsőségekben is kifejezésre jutott. Az egyetemi ifjúsági szervezetek – a konzervatív-jobboldali egyetemi ifjúsági egyesületek két évtized előtti akciójához hasonlóan – az Egyetemi Tanácstól kérték „az egyetem valamennyi tantermében és hivatalos helyiségében a keresztnek, mint az Egyetemnek alapítói rendelkezés, hagyomány és történelmi jog alapján összeforrott kereszténység jelvényének kifüggesztését”. A bölcsészkar szótöbbséggel csak a hivatali helyiségekre és a vizsgatermekre korlátozta volna ezt, „mivel a tantermekben való kifüggesztésének tüntetésszerű jellege lehet s a magas symbolum profanizálására adhat alkalmat”. Az Egyetemi Tanács azonban – az ifjúság „régí óhajításának” eleget téve – elrendelte a keresztnek az egyetem összes helyiségében való kifüggesztését (a corpusnak a hivatalos helyiségekben, a keresztnek a tantermekben és a szemináriumi helyiségekben). Ezzel az intézkedéssel az egyetem elérte – Siegescu József bölcsészkar professzor szavai szerint –, „hogy keresztény jellege külsőleg is dokumentáltassék”. Az Egyetemi Tanács egy további lépése az volt, hogy a hagyományos május 13-i újjáalapítási ünnepélyt megszüntetve az alapítási ünnepélyt november 13-ára tűzte ki. Mivel azonban a jogi kar ez ellen határozottan tiltakozott, az Egyetemi Tanács visszakozni kényszerült, és hozzájárult ahhoz, hogy a Mária Terézia általi újjáalapítás emlékét szolgáló ünnepélyt a jövőben is megtartsák.⁴

3 ELTE I. J K 1921. ápr. 27-i ülés jkv., B K 1921. jún. 22-i ülés jkv.; MOL K 636 126383/1921alap-szám.; Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. X. Bp. 1921. (Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai) 619., 624., 626.

4 ELTE I. B K 1921. okt. 17-i és nov. 30-i ülés jkv., J K 1922. máj. 8-i ülés jkv., O K 1923. máj. 16-i ülés jkv.

Az egyetem katolikus alapítványi jellegének és ezzel összefüggésben sajátos jogállásának hangsúlyozása lehetőséget adott arra, hogy az egyetem erre hivatkozva, a trianoni békeszerződés 246. és 250. szakasza alapján kérje Csehszlovákia területén lévő birtokai lefoglalásának feloldását; az erre vonatkozó keresetlevelet 1923 végén juttatták el a hágai nemzetközi bírósághoz. Az egyetem alapítványi jellegét egyébként az 1920-as években többféle módon értelmezték; Magyary Zoltán véleménye szerint most nem arról van szó, „vajjon az egyetem katolikus, vagy állami jellegű-e, hanem arról, vajjon állami intézet-e, vagy autonóm jogi személy”, és az egyetem a nemzetközi bíróság előtt érvényesíteni kívánja azt az álláspontját, hogy az egyetemet jogalanyiség és pedig „a magyar államtól különböző, különösen magánjogi jogalanyiség illeti meg”. 1928-ban Klebelsberg is kifejtette véleményét e kérdésben.

Ez év május 30-án ugyanis Serédi Jusztinián hercegprímás bizalmas levélben felkérte Zichy Gyula kalocsai érseket, hogy a költségvetés felsőházi tárgyalása során a főrendiházban követett korábbi gyakorlatnak megfelelően, „a régi felszólalások szellemében” szólaljon fel az egyetemi alap jövedelmének a költségvetés keretébe való bevonása ellen. Zichy ennek eleget is tett, és felszólalásában hangsúlyozta, hogy „ez az egyetem katolikus egyetem volt, s az is maradt akkor is midőn később Budára helyezték át. [...] a Pázmány Péter Tudományegyetem eredeti jellege és az egyetem fenntartására rendelt alapok katolikus tulajdonjogi természete tárgyában mindenkor vallott felfogásunkat ma is fenntartjuk, hangoztatjuk”. Felszólalására válaszolva Klebelsberg a felsőház 1928. június 23-i ülésén megismételte dualizmus kori elődeinek nyilatkozatát: „Az a körülmény egymagában, hogy valamely jövedelem bennefoglaltatik az állami költségvetésben, annak az alapnak a jogi természetére nézve, amelyből a jövedelem származik, praesumptio jellegével nem bír és nem bírhat.” Hozzátette azonban azt is, hogy jogi meggyőződése szerint „a budapesti egyetem az államtól különálló jogi személyiség [...] költségeinek részben való fedezésére fordíttatik [...] az egyetemi alap jövedelme is”. A miniszter ugyanakkor arra is rámutatott, hogy „egyáltalán nem lehet szó arról, hogy a budapesti egyetem túlnyomóan katolikus pénzekből tartatnék fenn”; az egyetemi alap 80 ezer P-s jövedelme még a hittudományi kar 135 ezer P-t kitevő személyi kiadásait sem fedezi.

A katolikus orgánumok, a katolikus érdekeket képviselő egyes professzorok is az egyetem katolikus alapítványi jellegét hangoztatták az 1920-as években. E kérdés későbbi, az 1930-as évekbeli alakulására még visszatérünk.⁵

5 ELTE L J K 1921. nov. 23-i, 1922. máj. 24-i és 1923. febr. 19-i ülés jkv.; MOL K 636 25214/1927.; Kiss József Mihály: A Pázmány Péter Tudományegyetem felvidéki birtokai visszaszerzéséért indított perek. Levéltári Szemle 41(1991) 3. sz. 31–42.; Magyary Zoltán: A tudományegyetemek. In: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927. 174.; Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) Serédi Cat. 41 1522/1928.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. II. Bp. 1928. (Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 376–377., 444.; dr. Fehér Gusztáv [Bozóky Géza]: Egyetemeink és a katolikus érdekek. Magyar Kultúra 9(1922) 198–199.; Doleschall rektor a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem jogi jellegéről. Magyar Kultúra 16(1929) 23. sz. 482–483.

Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre helyezése és az egyházi törekvések

A pozsonyi *Erzsébet Tudományegyetem* 1920-tól átmenetileg Budapesten folytatta tovább működését, végleges elhelyezésére vonatkozólag több elgondolás, terv is felmerült, végül is az 1921. évi XXV. törvény az egyetem székhelyeként Pécsset jelölte meg. Az egyetem jövőbeni szervezetével kapcsolatban mind a katolikus, mind az evangélikus egyház részéről konkrét javaslatok, tervek születtek.

Az evangélikus egyház vezetői – akik az 1910-es évek folyamán sikertelenül törekedtek az egyetemen evangélikus hittudományi kar létesítésére – 1920. július 17-én kérték a minisztériumot e fakultás szervezése, az előkészítő lépések megtétele érdekében tárgyalások indítására. A VKM ez ügyben az akkor még Budapesten működő egyetem Tanácsának véleményét kérte. Az Egyetemi Tanács csak több mint hét hónap után közölte álláspontját: az egyes karok részben eltérő véleménye alapján úgy foglalt állást, hogy a fakultás szervezését elvileg helyesli, hangsúlyozva azonban, hogy ez az egyetem „állami jellegét semmiben se érintse”, és az egyetemi színvonal megőrzése érdekében a tanszékeket nyilvános pályázat útján töltsék be. A VKM ezt követően május 10-én a létesítendő kar szervezeti szabályzatának bemutatását kérte az egyháztól, amely az egyetemes közgyűlés által kiküldött öttagú bizottság által kidolgozott, fő vonásaiban a debreceni református teológiai fakultás szervezeti szabályzatával megegyező javaslatát még május végén megküldte a minisztériumnak, amely azt véleményezésre az egyetemnek küldte meg. Az Egyetemi Tanács július 6-i ülésén e javaslatot nagyrészt elfogadta, egyes pontjait azonban az egyetemi autonómiával ellentétesnek tekintette.⁶

Ugyanakkor 1921-ben Zichy Gyula pécsi püspök is előterjesztette a minisztériumnak az egyetemmel kapcsolatos kívánalmait. Szeptember 5-i emlékiratában javasolta szerződés kötését a pécsi püspöki joglíceumnak az egyetemhez kapcsolására, valamint annak a lehetőségnek a biztosítását, hogy a Pécsre helyező egyetem „belátható időn belül fokozatosan katolikus jellegű tudományegyetemmé átszerveztessék”. Az emlékirat szerint „a nemzeti és keresztény szellem további biztosíthatósága végett” a jogi kar 12 tanszéke közül hétnek a fenntartásáról a jogakadémia alapjai és alapítványai gondoskodnának, e tanszékek betöltése során a megyéspüspököt „bemutatósi jog” illeti meg, és a püspök feltételként azt is kikötötte, hogy a joglíceum hat tanára pályázat mellőzésével nyerjen e karra kinevezést. A püspök továbbá „feltétlenül kívánatosnak, sőt szükségesnek” tekintette, hogy az egyetemen – a pécsi püspöki hittudományi főiskola bekapcsolásával – katolikus teológiai fakultás létesüljön.⁷

Vass József miniszter – mint arról a püspöki kar tájékoztatta – kívánatosnak és a katolikus érdekek szempontjából fontosnak tartotta, hogy a püspöki joglíce-

6 MOL K 636 19114/1928.

7 MOL K 636 26371/1922. alapszám.

um ideiglenesen beolvadjon az egyetembe, és az egyetemen katolikus teológiai fakultás is létesüljön. A miniszter távolabbi terve az volt, hogy a katolikus hittudományi kar és a beolvasó jogakadémia „akkor, amikor a pozsonyi egyetem visszatérhet majd Pozsonyba, kiválnának a pozsonyi egyetemből és a Pannonhalmán szervezendő bölcsészeti karral együtt alapját alkotnák az új kat. egyetemnek”. A püspöki kar 1921. november 16-i értekezletén élénk vita folyt a hittudományi kar szervezésének kérdéséről. A pécsi püspökön kívül az egri érsek, valamint a veszprémi, székesfehérvári, váci és csanádi püspökök is a katolikus teológiai fakultás létesítése mellett foglaltak állást, tekintettel Pécs katolikus jellegére is, „ez okból bántó, hogy a lutheránus teol. fakultás oda helyeztessék. De ha ez már befejezett tény, akkor a kat. teol. fakultás létesítéséről lemondani nem szabad.” Szerintük a katolikus hittudományi kar „a beolvasó és bizonyos egyházi befolyás alatt megmaradó jogakadémiával együtt [...] katolikus színezetet fog adni az egyetemnek”, ellenkező esetben „a luth. teol. fakultás fogja az egyetemet determinálni”. Csernoch hercegprímás viszont – hivatkozva Csonka-Magyarország kisebb papi szükségletére és az e pályára jelentkezők alacsony számára – ellenezte a katolikus hittudományi kar létesítését.

A püspöki kar végül a következő határozatot hozta: „Nemtetszésének ad kifejezést, hogy kat. városba lutheránus teol. fakultást helyezzenek el. A luth. teol. fakultás vagy a debreceni egyetemen volna elhelyezendő, vagy a soproni luth. teológiát kellene ideiglenesen a pécsi egyetem teol. fakultásává átalakítani, de továbbra is Sopronban hagyni. [...] Ha azonban mindezek ellenére a luth. teol. fakultás bevonul a pécsi egyetembe, a püspöki kar követeli, hogy ott kat. teol. fakultás is létesíttessék.” A pécsi egyetem katolikussá válásáról a püspöki kar nem nyilvánított véleményt, és – legalábbis a jegyzőkönyv szerint – a pannonhalmi főiskola egyetemi karrá szervezéséről sem foglalt állást. (A főapát szerint ugyanis a püspöki kar pártolta a miniszter azon tervét, „hogy a pannonhalmi tanárképzőt egyetemi rangra emelve megvesse alapját a csonka katolikus egyetemnek” – ez azonban kimaradt a jegyzőkönyvből.) A püspöki kar állásfoglalását erősítette meg Csernoch a miniszterhez intézett december 3-i levelében. Ebben rámutatott arra is, hogy a Szentszék nem helyesli katolikus teológiai fakultások létesítését, „nem híve az olyan papképzésnek, mely a különféle egyetemeken és nem közvetlenül püspöki felügyelet és ellenőrzés alatt seminariumban történik. [...] Nem látja célszerűnek, hogy a papság nagyobb része doktorizáljon; a doktorokból elegendő minden püspöknek néhány pap a fontosabb állásokra; a többségnél a gyakorlati képzésre kell súlyt helyezni.” Ezért valószínűtlen, hogy a pápa hozzájáruljon Pécsen katolikus teológiai fakultás létesítéséhez.

A primás véleménye ellenére 1921 végén és 1922 első hónapjaiban előkészítő munkálatok folytak e fakultás szervezésére. Az Egyetemi Tanács még 1921. szeptember 13-i ülésén egyhangúlag egyetértett mind a katolikus, mind az evangélikus hittudományi karnak az egyetembe való bekapcsolásával, és Heim Pál rektor felkérte Hanuy professzort – aki korábban a pécsi hittudományi főiskola tanára volt –, hogy a katolikus teológiai fakultás szervezésével kapcsolatban közvetítsen az Egyetemi Tanács és a püspök között, majd Zichy Hanuyt bízta meg a

tárgyalások során az ő képviselőjével. A fakultás létesítéséről december 26-án a püspök elnökletével értekezletet tartottak, amelyen megbízták Hanuyt a fakultás szervezeti szabályzatának és a Szentszékhöz intézendő felterjesztésnek az elkészítésével. Ezek rövidesen elkészültek, a Szentszék hozzájárulását azonban ismételt próbálkozások ellenére a püspöknek nem sikerült megszereznie, s így a fakultás létesítésének terve meghiúsult.

Az Egyetemi Tanács a megyéspüspök már említett emlékiratában foglaltak nagyobb részével nem értett egyet. 1922. január 25-i állásfoglalása szerint „szigorúan ragaszkodik az egyetem állami jellegének megővéséhez [...] A püspöki joglyceum tanárainak egyetemünk tanári létszámába rövid úton való átvétele pedig egyetemi autonómiánk sérelme nélkül kivihetetlen, mert a tanszékek betöltésének ez a módja egyenesen szervezeti szabályzatunkba ütközik. Úgyisint a tanszékek betöltése során a pécsi megyéspüspök úr által vindikált bemutatási jogot sem ismerheti el egyetemi Tanácsunk, mert ez a körülmény is csak az egyetem autonómiáján ejtene csorbát.” – Az egyetem állami jellegén ekkor a VKM sem kívánt változtatni, s az egyetem „katolicizálására” irányuló törekvések csak az 1920-as évek végén újultak fel. A püspöki joglyceum tanárainak átvétele azonban de facto megvalósult: a püspök által megnevezett hat tanár 1922-ben kinevezésre került; ötnek az egyetemen első helyen való jelölése alapján, a hatodikat pedig – akit az egyetem csak a második helyen javasolt – a miniszter azzal az indokolással terjesztett elő kinevezésre, hogy a pécsi joglyceum „érdemes tanerőinek az egyetem jogi kara számára leendő átvétele nemcsak méltányos, de a pécsi püspökségnek az Erzsébet tudományegyetem pécsi elhelyezése során tanúsított nemes áldozatkészségére tekintettel ildomos és kívánatos is”.⁸

Visszatérve az evangélikus hittudományi kar létesítésének ügyére: az evangélikus egyetemes közgyűlés által kiküldött ötös bizottság az Egyetemi Tanáccsal 1921. november 22-én megállapodást létesített (a vitás kérdések többségében az egyház álláspontját érvényesítve), majd a VKM-be felterjesztette az alapítólevél tervezetét. Problémát jelentett azonban a kar elhelyezése. Az egyház vezetői ragaszkodtak ahhoz, hogy a fakultás az egyetem székhelyén működjön, a kormánynak azonban figyelembe kellett vennie a katolikus püspöki kar állásfoglalását. Ezért Klebelsberg – még belügyminiszterként – Kapi dunántúli püspökkel egyetértésben a Sopronban való elhelyezést kezdeményezte, s az MT 1922. május 26-i ülésén ilyen értelemben határozott. Az evangélikus egyház vezetői ezt sérelmezték, a miniszterrel folytatott tárgyalások után azonban az október 12-én tartott egyetemes közgyűlés a felmerült akadályokra tekintettel hozzájárult ahhoz, hogy a kart ideiglenesen máshol helyezték el. Ennek megfelelően született meg 1923. február 8-án a fakultás felállítására és átmenetileg Sopron-

8 EPL Csernoch Cat. 41 720/1922., 1110/1922., 2374/1922.; Baranya Megyei Levéltár. VIII. f. 1234/1921–22. etsz., ET 1922. jan. 25-i ülés jkv.; MOL K 27 1922. júl. 28-i MT-ülés jkv., K 636 12 700/1922., 37970/1922.; A magyar katolikus püspökök tanácskozásainak története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I–II. Összeáll., bev. Beke Margit. München–Bp. 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.), I. 81–83.

ban való elhelyezésére vonatkozó kormányzói elhatározás (amely egyúttal biztosította az egyházat arról, hogy „a viszonyok változásához képest”, az egyetem meghallgatása után, az ideiglenes területi különválás megszüntetésével a karnak „az egyetembe leendő bekapcsolására vonatkozólag előterjesztendő kérelme teljesíteni fog”).

1923 nyarán sor került a tanárok kinevezésére is. A nyolc tanszékre mindössze 14 pályázat érkezett, és két tanszéket nem is tudtak még betölteni. A kinevezett professzorok többsége még doktorátussal sem rendelkezett. Ez bizonyos fokig érthető volt, hiszen Magyarországon addig evangélikus teológiai fakultás nem volt, és a debreceni református hittudományi kar is csak 1914-ben kezdte meg működését. Arra azonban talán lehetőség lett volna, hogy néhányan a bécsi egyetem evangélikus teológiai fakultásán szerezzenek doktori fokozatot. Az 1923. október 25-i közgyűlésen báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő e kinevezéseket úgy értékelte, hogy e tanárok személye „garancia arra, hogy a fakultáson a tudomány és az egyházas szellem nem kerül összeütközésbe egymással. [...] Vajha ne érnők meg soha azt, ami például Norvégiában az eset, hogy az ultraliberális állami fakultás mellett a hitvalláshű hívek külön fakultást kényszerültek felállítani, amely az állami egyetem tudós, de jórésztben nem pozitív hitű neveltjeivel szemben hívő és egyházas papokat nevel a hithű egyházközségek számára.” E fakultáson 1923 őszén indult meg az oktatás, egyidejűleg a soproni és a Budapesten működő volt pozsonyi evangélikus teológiai akadémia megszűnt.⁹

Az egyházi jogakadémiák helyzete

E korszakban folytatódott a jogakadémiák – a magyar felsőoktatás mind anakronisztikusabbá váló intézményeinek – viszontagságos története. (A Trianon utáni államterületen egyébként már csak egyházi jogakadémiák működtek.)

Vass József – a Pénzügyminisztérium kezdeményezésére – 1921. június 13-i átiratában értesítette az illetékes egyházi főhatóságokat: egyrészt a négy tudományegyetem fenntartásával járó „óriási anyagi áldozat”, másrészt pedig a tudományegyetemek jogi karai a jogászszükséglet fedezését „bőven meghaladó mértékben biztosítják”, e körülmények „parancsolólag írták elém, hogy a hazai jogakadémiák működésének megszüntetése kérdésével foglalkozzam”. Egyúttal közölte, hogy a jövőben kinevezendő jogakadémiai tanárok részére nem áll módjában fizetésekiegészítést és egyéb államsegélyt folyósítani. Hozzátette azonban a miniszter azt is, hogy ez nem érinti a jogakadémiáknak az egyházi főhatóságuk saját anyagi erejéből történő fenntartásának lehetőségét. Két nap múlva

9 MOL K 636 19114/1928.; A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1922. október hó 12. napján megtartott rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. é. n. (a jegyzőkönyvsorozat a továbbiakban = MEJ) 5., 13–14.; MEJ 1923. évi október hó 25. 4.; Budapesti Közlöny 1923. márc. 11. 1.

Vass a Nemzetgyűlésben egy felszólalásra válaszolva kijelentette, hogy „a jogakadémiák megszüntetése érdekében szükséges intézkedéseket már megtettük”. Az egyes egyházak tiltakoztak a miniszteri átiratban foglaltak ellen (a református országos zsinat 1921. szeptember 29-i határozata azonban alternatív megoldásként legalább egy református jogakadémia fenntartásának a kívánalmát is tartalmazta).

A jogakadémiák megszüntetésére vezető úton Klebelsberg egy lépéssel tovább ment: 1923. január 5-i rendelkezésében, hivatkozva a jogászképzés terén mutatkozó túltengés „veszedelmes arányokig” való fokozódásának veszélyére, közölte a jogakadémiák egyházi főhatóságaival, hogy az összes felekezeti jogakadémia fizetéskiegészítő államsegélyét 1923. június 30-i hatállyal megszünteti. Egyúttal kérte az érdekelt egyházi vezetőket, hogy „a jelzett magasabb államérdekből” jogakadémiájuk működését az 1922/1923. tanév végétől szüntessék be. Klebelsberg erről még aznap az MT-t is tájékoztatta. Megemlítette, hogy az e kérdéssel folytatott megbeszélései során arra a meggyőződésre jutott, hogy a protestáns egyházak elfogadnák jogakadémiáik megszüntetését, amennyiben az egri érseki joglíceum is megszűnne. Az MT helyeslőleg tudomásul vette a miniszter bejelentését.

Az illetékes egyházi hatóságok tiltakozással fogadták e rendelkezést, elsősorban az egyházi érdekekre hivatkozva, szükségesnek tartva jogakadémiáik további működését. (Szmrecsányi Lajos egri érsek még azzal is érvelt a főkáptalanhoz intézett levelében, hogy a jogakadémia megszüntetése esetén „egyre jobban csökkenni fog az egyetemeken a keresztény tanárok száma és a tanszékeket fokozatosan a zsidó plutokraták fogják elfoglalni”.) Tiltakozott a jogakadémiai tanárok országos egyesülete és a protestáns közös bizottság is, emlékiratokat készítettek, és a hagyományos magyar gyakorlatot követve küldöttséggel járultak Bethlen miniszterelnök és Klebelsberg elé.

A miniszter azonban a tiltakozások ellenére nem változtatta meg rendelkezését. Ezért az egri érsek 1923. július 14-én közölte vele, hogy a joglíceumot a főkáptalan támogatásával államsegély nélkül is fenntartja. Ugyancsak folytatta működését – részben Miskolc városának anyagi támogatásával – az evangélikus jogakadémia is. A református egyetemes konvent elnöki tanácsa 1923. január 26-i ülésén – fenntartva az egyház jogát jogakadémiáik működtetésére – „a viszonyok kényszerítő súlya alatt” beletörődött a három református jogakadémia közül kettőnek a megszüntetésébe, majd a konvent június 13-i ülésének határozata szerint még egy kísérletet tesz, hogy Klebelsberget méltányosabb elhatározásra bírja – de ez nem járt eredménnyel. A sárospataki jogakadémiára 1923 őszén mindössze heten iratkoztak be (köztük öt zsidó), s ezért a tiszáninneni egyházkerület hozzájárulásával a főiskola igazgatótanácsa a jogakadémia működését 1923 szeptemberében „ideiglenesen” megszüntette. Az 1923/1924. tanév végén megszűnt a hódmezővásárhelyi jogakadémia is, amelynek további fenntartását a tiszántúli egyházkerület nem tudta vállalni, a kecskeméti jogakadémia pedig – az egyetemes konvent 1924. május 21-i határozata értelmében – mint egyetemes református jogakadémia működött tovább (jelentős városi anyagi

hozzájárulást is kapva). A pécsi püspöki joglíceum az *Erzsébet Tudományegyetem* jogi kara pécsi működésének megkezdésével az 1922/1923. tanév végén szűnt meg; így 1924-től Magyarországon már csak három – egy-egy katolikus, református és evangélikus – jogakadémia volt.¹⁰

A jogakadémiák megszüntetésének kérdését Klebelsberg a következő években ismételten felvetette. A Nemzetgyűlés 1925. február 20-i ülésén elhangzott költségvetési expozéjában azt mondta, hogy a felekezeti iskolák ügyének „igazán őszinte, meggyőződéses híve vagyok [...] Azonban azt gondolom, hogy a huszadik században a jogi diszciplína tanítására mégsem a felekezetek vannak hivatva. Ha tehát van valami felesleges ebben az országban, akkor semmiesetre sem a négy egyetemi fakultás, hanem az a három felekezeti jogi akadémia”. Az *Országos Takarékosági Bizottság* 1925. május 7-i ülésén is a jogakadémiák megszüntetésének szükségességét hangsúlyozta. 1926 februárjában Klebelsberg ismét az MT elé vitte e kérdést, rámutatva arra, hogy az egyetemek mellett még mindig három felekezeti jogakadémiája van az országnak. „Nincs semmi indoka annak, hogy ezek a felekezeti jogakadémiák a jövőben fenntartandók legyenek”. Bethlen helyeselte a miniszter álláspontját. Ezt követően Klebelsberg bizalmas tárgyalásokat folytatott az érdekelt egyházi főhatóságokkal jogakadémiájuk megszüntetéséről, de azok nem vezettek eredményre.

A „békés megegyezés” sikertelensége után Klebelsberg – minthogy a jogakadémiák megszüntetésére jogi lehetősége nem volt – indirekt intézkedésekkel kívánta azt elérni. Ennek érdekében még 1926-ban 40-re csökkentette az egyes jogakadémiákon az I. évről felvehető hallgatók számát, majd 1927. július 10-i rendelkezésével megvonta a jogakadémiáktól az államvizsgák tartásának jogát. Az egyházi főhatóságok – az egri érsek, a református egyetemes konvent elnöksége, a tiszai evangélikus egyházkerület közgyűlése, majd az egyetemes közgyűlés – heves tiltakozással fogadták e rendelkezéseket, és visszavonásukat követelték. Különösen határozott és éles hangú volt a tiszai egyházkerület állásfoglalása; az egri és a miskolci jogakadémiák tanárai ugyanakkor brosúrákban fejezték ki tiltakozásukat. A felvételi létszámok csökkentését azért sérelmezték, mert a hallgatói tandíjak és mellékdíjak a jogakadémiák – különösen a protestáns jogakadémiák – lényeges bevételi forrását jelentették. (Kecskeméten pl. a bevételek 43,7%-át tették ki.) Az államvizsgák tartása jogának megvonásával

10 MOL K 636 2614/1923. alapszám. 42602/1923.; MOL K 27 MT 1923. jan. 5-i ülés jkv.; Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. XI. Bp. 1921. (Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai) 51.; Egri Főegyházmegyei Levéltár. Archivum Novum. Lyceae faculta juridica (= EFL) 2921/1921., 3999/1921., 235/1923., 3472/1923.; A magyarországi református egyház Budapest székesfővárosban 1917. évi október hó 27. napján megnyílt országos zsinatának naplója. III–VI. Bp. 1926. 94–99.; A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1922. évi szeptember hó 20. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. Bp. 1922. (a jegyzőkönyvsorozat a továbbiakban = MRJ) 38–40.; MRJ 1923. évi június hó 12–14. 132–134.; MRJ 1924. évi május hó 20–21. 103–109.; MEJ 1923. évi március hó 22. 49.; *Bruckner Győző*: A miskolci jogakadémia múltja és kultúrmunkája. 1919–1949. Miskolc, 1996. 61–83.; *Ladányi Andor*: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Bp. 2000. 48–50.

kapcsolatban pedig az egyházak törvényes – az 1791. évi XXVI. és az 1868. évi XLIV. törvényben biztosított – jogának megsértését, valamint e rendelkezésnek a jogi karok és a jogakadémiák tanulmányi és vizsgarendjére vonatkozó, 1911. évi uralkodói legfelsőbb jóváhagyással kiadott szabályzattal ellentétes voltát hangoztatták. E tiltakozásokról a napilapok is beszámoltak. A VKM 1927. augusztus végén sajtóközleményben, majd Klebelsberg szeptember elején az MTI-nek adott nyilatkozatában utasította vissza a tiltakozásokban foglaltakat. Elfogadta viszont a miniszter a tiltakozásoknak az 1911. évi szabályzatra vonatkozó részét, s ezért szükségesnek tekintette e kérdés magasabb szintű jogi szabályozását.

Az erre vonatkozó MT-előterjesztést az ez idő tájt a VKM egyetemi ügyosztályára beosztott Horváth Barna 1927. szeptember 20-án készítette el. Az ügyirat pro domójában kifejtette, hogy „a felekezeti jogakadémiákon folyó jogászképzés tudománypolitikai anachronismusát a jogi oktatás reformjáról készítendő törvényben lehetne legsimábban megszüntetni; ha pedig ez most nem lehetséges, államfői rendelet lenne kibocsátandó, amely a jogakadémiáktól nem csupán az államvizsgák, hanem egyúttal az alapvizsgák megtartásának jogát is elvonja; fenntartva a felekezeti jogakadémiák részére a pusztá tanítási jogot”. Klebelsberg azonban e megoldást túl radikálisnak tartotta, s ezért az előterjesztést nem küldték el. Az újabb előterjesztésben már csak az államvizsga-tartási jog megvonása szerepelt, a miniszteri indokolás szerint a jogakadémiák nem tudnak megfelelni a fokozott igényeknek, „mind a tanítói személyzet tudományos felkészültsége, mind maguknak az intézeteknek tudományos felszereltsége tekintetében súlyos kifogásaim vannak”. Az MT hozzájárulását követően az 1928. július 11-i kormányzói legfelsőbb elhatározás módosította az 1911. évi szabályzatot; ennek értelmében az államvizsgák „csak azon az egyetemen tehetők le, amely a végbizonyítványt kiállította, [...] akik végbizonyítványt jogakadémián szereztek, államvizsgát csak egyetemen tehetnek”.¹¹

¹¹ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. XXX. Bp. 1924. (Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai) 157.; MOL K 27 MT 1926. jan. 2-i és 1928. máj. 20-i ülés jkv.; MOL K 636 50139/1927., 61775/1927., 72855/1927., 11456/1928. alapszám., 49045/1928., 460–05–20/1929.; EFL 4102/1927., 5812/1927.; MRJ 1929. évi április 9–11. 134–142.; MEJ 1927. évi október hó 27. 23.; *Bruckner Győző*: A miskolci jogakadémia létkérdése. Miskolc, 1927. (A Miskolci Jogászélet Könyvtára 26.); Miskolci jogakadémiájukért harcot indítottak az evangélikusok. Geduly püspök utasítja a jogakadémia dékánját, hogy ősszel a szokott módon kezdje meg a beíratásokat – Mikszáth főispán Miskolc város támogatását ígéri az evangélikus egyház egyetlen főiskolájának megmentésére. Pesti Napló 1927. aug. 25. 3., „Nincs szó a jogakadémiák megszüntetéséről”. Pesti Napló aug. 26. 3., *Geduly Henrik*: „Miskolci jogakadémiájukért harcot indítottak az evangélikusok.” Pesti Napló aug. 30. 8.; A felekezeti béke kérdése a miskolci evangélikus nagygyűlésen. Állam és egyház – Felekezeti torzalkodások – A reverzálisok problémája – Az evangélikusok nem mondanak le a miskolci jogakadémiáról. Pesti Napló 1929. szept. 12. 3.; Klebelsberg gróf kultuszminiszter a felekezeti jogakadémiákról. Budapesti Hírlap 1927. szept. 3. 3.; Törvény és királyi rendelet biztosítja az egri érseki jogakadémiának az államvizsgáztatási jogot. Három tanára emlékiratot adott ki a katolikus társadalomhoz a főiskola jogainak megvédelmezése érdekében. Új Nemzedék 1927. okt. 23. 5.; *Bruckner Gy.*: A miskolci jogakadémia múltja i. m. 92–111.

A fenti intézkedések azonban – a VKM várakozásával szemben – nem vezettek a jogakadémiák megszűnésére. Az államvizsgáztatási jog megvonásának különösebb jelentősége ugyanis nem volt, mert az államvizsga értékének fokozatos devalválódása következtében az államvizsgát tettek száma évről évre csökkent. Az I. évre felvehető hallgatók számának 40 főre való csökkentésére vonatkozó intézkedést pedig ténylegesen nem sikerült végrehajtani: a jogakadémiák – főhatóságuk határozata alapján – az előírtnál rendre jóval több hallgatót vettek fel. Klebelsberg ugyan kilátásba helyezte, hogy amennyiben a jogakadémia a megállapított felvételi létszámot túllépi, „ellene további lépést volnék kénytelen tenni”, ez azonban hatástalan maradt, és a későbbiekben a VKM hozzájárult a felvételi létszámok emeléséhez.

Az említett rendelkezések lényegi eredménytelenségét figyelembe véve Klebelsberg további erőfeszítéseket tett arra, hogy az illetékes egyházi főhatóságokat rábírja jogakadémiájuk megszüntetésére. Ennek érdekében – tárgyalásokat folytatva velük – rekompenzációs javaslatokat tett. (Egerben jegyzőképző akadémia, Kecskeméten kertészeti és szőlészeti főiskola létesítésének lehetőségét vetette fel, a miskolci jogakadémia megszüntetésének rekompenzációjaként pedig a soproni evangélikus teológiai fakultáson egyházjogi tanszék szervezését, Budapesten pedig lelkészképző szeminárium létrehozását ígérve.) 1928 őszén továbbá egy-egy – korábban jogakadémián működött – egyetemi tanárt küldött a jogakadémiai tanárok meggyőzésére. Az egri és a miskolci jogakadémia esetében e kísérletek eredménytelenek voltak, egyedül a református egyház részéről mutatkozott hajlandóság a kecskeméti jogakadémia megszüntetésére.

Az országos zsinat 1928. május 16-i ülésén úgy határozott, hogy a jogakadémia szüneteltetésébe abban az esetben egyezik bele, ha a többi egyházi jogakadémia szüneteltetése egyidejűleg megvalósul, valamint, ha a református egyházat és Kecskemét városát más kulturális intézménnyel kárpótolják, továbbá, ha biztosítják a jogakadémia tanárainak az elhelyezését. Ezt követően az egyetemes konvent elnöki tanácsa 1929. április 8-i ülésén megállapította, hogy „az egyetemes református jogakadémiára váró nehéz s az eddigieket jelentős mértékben meghaladó anyagi terhek hordozását egyházunk mai helyzetében nem vállalhatja s az egyetemes jogakadémia megszüntetése tekintetében teendő kezdeményező lépések megtételét elhatározza”. Foglalkozott az elnöki tanács a jogakadémia tanárainak elhelyezésével, valamint a rekompenzáció kérdésével (a négy egyetem mellett egy-egy református internátus létesítéséhez és a kecskeméti református leányliceum kifejlesztéséhez szükséges támogatás biztosítását óhajtva). Az egyetemes konvent 1929. áprilisi ülésén a jogakadémia jövőjére vonatkozó tárgyalások mielőbbi befejezését kívánta.

A református egyház állásfoglalására utalva Klebelsberg 1929. július 11-i képviselőházi beszédében azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a jogakadémiák megszüntetése, amennyiben „ez mind a három érdekelt felekezetre nézve egy időben történik meg [...] méltányosan keresztülvihető lesz”. A jogakadémiák egyidejű megszűnésére vonatkozó elképzelés azonban – a másik két egyházi főhatóság említett elutasító magatartása miatt – irreális volt; az egyházi érdekek

erősebbek voltak az országos oktatáspolitikai érdekekénél. Az egyházi érdekek egyébként – legalábbis a protestáns egyházak esetében – csak viszonylagos jellegűek voltak. Magyary Géza jogászprofesszor 1927. szeptember 29-i sajtónyilatkozatában rámutatott egyik-másik jogakadémián az illető felekezethez tartozó hallgatók alacsony arányára, amely nyilvánvalóan ellentétes e jogakadémiáknak a református, illetve az evangélikus jogászártelmiség képzésére irányuló céljával. (Az 1927/1928. tanévben pl. a kecskeméti jogakadémián a református vallású hallgatók aránya 33,6, a miskolcin pedig az evangélikusoké mindössze 19,5% volt.) Ezt idővel egyes egyházi vezetők is felismerték; Ravasz László püspök az egyetemes konvent elnöki tanácsának említett ülésén hangsúlyozta, hogy „ugyanazon cél, amelyet az egyetemes ref. jogakadémia [...] fenntartásával kívánunk elérni, majd-majd elérhető az egyetemek [...] mellett szervezendő erős református szellemű internátusokkal is”.

Törekvéseinek ismételt kudarcát látva Klebelsberg miniszterségének utolsó költségvetési tárgyalása során, a képviselőház 1931. május 13-i ülésén a korábbiaknál is határozottabban figyelmeztette a jogakadémiák fenntartóit, hogy „a legfőbb ideje lenne már ezeknek az intézeteknek a likvidálása [...] Ezeket a jogakadémiákat a felekezeti féltékenység tartja életben. [...] erről a helyről is ünnepélyesen kérem azokat a tényezőket, amelyek jogakadémiákat tartanak fenn, hogy végre szüntessék meg ezeket az akadémiákat”. Klebelsberg felhívása azonban ezúttal is hatástalan volt.¹²

Már Klebelsberg lemondása után készült el – az MT megbízása alapján – Magyary Zoltánnak, a közigazgatás racionalizálása kormánybiztosának a jog- és államtudományi oktatás tanulmányi és vizsgarendje szabályzatára vonatkozó tervezete, ami egyes pontjaiban tovább korlátozta volna a jogakadémiák tevékenységét. Így a képesítő szigorlat csak az egyetemen tehető le, mégpedig azon, amelyen a hallgató az utolsó két félévét töltötte (ami gyakorlatilag a jogakadémiák utolsó évfolyamának elnéptelenedését jelentette volna), és az egyetemen megkezdett tanulmányokat jogakadémián nem lehetett volna folytatni. A tervezet egyik-másik szövegrésze – „egyelőre a fennálló jogakadémiák”, „a még fennálló jogakadémiákon” – pedig implicite a jogakadémiák jövőbeni megszüntetésére utalt. Egyébként is nyilvánvaló volt azonban, hogy a reformtervezetben foglalt magasabb követelményeknek a jogakadémiák nem tudnának megfelelni. A felekezeti jogakadémiák főhatóságai egymás után tiltakoztak a tervezetnek a jog-

12 MOL K 636 410–5–90/1929. A magyarországi református egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának jegyzőkönyve. Első ülőszak. 1928. május 8–16. Bp. 1928. 122–124.; Magyar Református Egyház Zsinatának Levéltára (= MREZSL) 2/a. 1867/1929.; MRJ 1929. évi április 9–10. 139–142.; Bruckner Gy.: A miskolci jogakadémia múltja i. m. 127–130.; A kultuszminiszter rendelete nem veszélyezteti a jogakadémiák fennállását. Magyary Géza egyetemi tanár nyilatkozata a felekezeti jogakadémiák kérdéséről. Nemzeti Újság 1927. szept. 29. 5.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXII. Bp. 1929. (Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 154–155.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXXVI. Bp. 1931. (Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 250–251.

akadémiákat érintő részei ellen; a legélesebben az egri érsek (aki, a hercegprímást idézve, „erélyességben talán már nem is fokozható” átiratot intézett Karafiáth miniszterhez); tiltakozásához a püspöki kar is csatlakozott. De ezt megelőzőleg Serédi személyesen is kérte a minisztert, hogy „a magyar katolikus egyházat e sérelemtől óvja meg”.

E reformtervezet papíron maradt, a jogakadémiák kérdése azonban a következő évben ismét felmerült. A gazdasági válság elmélyülésének hatására ugyanis a Gömbös-kormány a felsőoktatás intézményhálózatának „karcsúsítását”, egyes egyetemek vagy karok megszüntetését, illetve összevonását tűzte ki célul. Hóman tervei között a jogakadémiák helyzetének jövő alakulása nem szerepelt; mint a képviselőház 1933. május 31-i ülésén mondotta, e kérdésben nem kíván állást foglalni, mivel ez nem állami kérdés, „a jogakadémiák megszüntetése nekem nem áll hatalmamban”. Felvetette azonban egy olyan megoldás lehetőségét, hogy a jogakadémiák az egyetemenél alacsonyabb jogi képzést adjanak. (A felsőház ülésén Tóth Lajos debreceni professzor ezt úgy konkretizálta, hogy a jogakadémiák feladata az államszámviteltani képzés, a jegyzői, valamint a továbbképző tanfolyami oktatás lenne.) A képviselőházban és a felsőházban mind a jogakadémiák megszüntetése mellett, mind az ellen történtek felszólalások.¹³

Hétéves „szünet” után 1940-ben került sor a következő fordulóra. A kolozsvári magyar egyetem újjászervezésével egyidejűleg az 1940. évi XXVIII. törvény a vidéki egyetemek egyes karainak szüneteltetéséről és a jogakadémiáknak csupán két évfolyammal való további működéséről rendelkezett. A jogakadémiák oktatási tevékenységének két évre korlátozását a törvényjavaslat azzal indokolta, hogy ezek az intézmények „mai szervezetükben nem tudnak – már személyzeti és költségvetési okokból sem – teljesen megfelelni azoknak a fokozott követelményeknek, amelyeket a fejlődő élet a jogi oktatással szemben támaszt”. Hóman a képviselőház 1940. október 10-i ülésén azt mondotta, hogy „a jogakadémiák mai fennállása anakronizmus”, és kijelentette: „a most előkészületben levő [...] jogi oktatási reform kapcsán a jogakadémiák teljes megszüntetését vettem tervbe”. Két nap múlva, a képviselőház közoktatásügyi bizottsági ülésén pedig ehhez még azt is hozzátette, hogy a jogakadémiákon olyanok is oktatnak, akiknek inkább az egyetem padjaiban volna a helyük.

Az érdekelt egyházi főhatóságok természetesen tiltakoztak a törvényjavaslatnak a jogakadémiákat érintő része ellen; az evangélikus egyház vezetői október 7-én a kormányzóhoz intézett feliratukban sérelmezték „a jogakadémiák két évfolyamú jogi tanfolyammá” degradálását, a református egyetemes konvent el-

13 ELTE L 1828/1931–32. J K; A magyar katolikus i. m. I. 447–448.; Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XV. Bp. 1933. (Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 74., 202–203.; Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XVI. Bp. 1933. (Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 422–423., 452.; Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. II. Bp. 1935. (Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 250., 373–377.

nöksége pedig október 8-án felterjesztésben kérte a jogakadémiákra vonatkozó résznek a törvényjavaslatból való kihagyását. E tiltakozások eredménytelenek voltak, hatásukra azonban Hóman a felsőház közoktatásügyi bizottságában, majd a felsőház ülésén azt ígérte, hogy a jogakadémiákat fenntartó egyházakkal megegyezést akar létesíteni a jogakadémiák esetleges átszervezéséről; a megindult tárgyalások alapján az egri jogakadémiának kereskedelmi-közgazdasági, a kecskemétinek pedig közigazgatási irányú képzést folytató intézményekké való átalakításának lehetőségét vetette fel. (Ez utóbbi elgondolással kapcsolatban a református egyetemes konvent elnöksége 1941 februárjában a jogakadémia szervezeti keretei között a szegedi egyetemmel kapcsolatban álló közigazgatási kar létesítését kezdeményezte.)

A törvény e rendelkezését azonban a háborús körülmények között már nem hajtották végre; a jogakadémiák 1941/1942 után is négy évfolyammal működtek tovább (közben a református egyetemes konvent 1942. május 6–7-i ülésén a kecskeméti jogakadémia sorsát végleg eldöntő rendelkezés kiadását kérte, a tiszai evangélikus egyházkerület pedig 1944 júliusában a jogakadémia „működését erősen csorbitó” 1940. évi törvényi rendelkezés hatálytalanítását kívánta, míg Czapi Gyula érsek egy későbbi utalás szerint állítólag beleegyezett volna az egri jogakadémia megszüntetésébe).¹⁴

Az egyetemek „felekezeti színezete” és a „világnézeti tanszékek” ügye

De térjünk vissza a húszas évekhez. A jogakadémiáktól eltérően az 1922 utáni éveket az egyetemeket illetően viszonylagos „nyugalom” jellemezte. Bár egyes professzorok többször is felhívták a hercegprímás figyelmét egyik-másik kar, illetve szakterület (elsősorban a jogi fakultások, valamint a magyar irodalomtörténeti és nyelvészeti tanszékek) kedvezőtlen felekezeti összetételére, a protestáns tanárok magas arányára, Csernoch nem kívánt ezzel kapcsolatban lépéseket tenni. Mindössze két esetről tudunk, amikor az egyház befolyást gyakorolt a tanszékek betöltésére: a kar által még harmadik helyen sem jelölt Vargha Damjánt 1925-ben elsősorban a klérus kívánságára nevezték ki a pécsi bölcsészeti kar magyar irodalomtörténeti tanszékére, 1928-ban pedig megakadályozták a budapesti

14 Magyar Törvénytár. 1940. évi törvények. Jegyz. Dr. Degré Miklós–Dr. Várady-Brenner Alajos. Bp. 1941. 207.; Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai. V. Bp. 1941. (Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott Országgyűlés Nyomtatványai) 41.; Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. VII. Bp. 1941. 75–76., 105.; Az 1939. évi június 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. I. Bp. 1940. (Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 418., 433.; MOL K 510 A közoktatásügyi bizottság 1940. okt. 12-i ülés jkv.; MOL K 636 34408/1940., 37 912/1941., 89326/1942., 89895/1942., 59209/1944.; MRJ 1941. május hó 6–8. 282–283.; A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 24.724/1941. V. K. M. számú rendelete a jogakadémiák tanulmányi és vizsgarendjének ideiglenes módosítása tárgyában. Hivatalos Közlöny 1941. 213–214.

jogi kar II. római jogi tanszékének betöltését, a református Marton Géza kinevezését.

Megnyugtató módon rendeződött a középiskolai tanárok képzéséről és képesítéséről szóló 1924. évi XXVII. törvény végrehajtása során a szerzetes tanítórendek tanárképzése. E törvény egyik leglényegesebb rendelkezése volt az, hogy az egyetemi tanulmányok folyamán a középiskolai tanárképző intézeti tagságot kötelezővé tette, de a törvény lehetőséget adott arra, hogy a „másnemű” főiskolákon végzettek, valamint egyéb főiskolai intézményekben tanulmányokat folytatók esetében e kötelezettséget a miniszter külön szabályozza. Klebelsberg a törvényjavaslat vitája során közölte, hogy e tekintetben csak egyetlen kivételt kíván tenni, a pannonhalmi főapátság tanárképző intézete esetében, „amely kiváló eredménnyel működik”. A többi szerzetesrend teológiai végzettségű tagjai – Trefort korábbi rendelkezéséhez hasonlóan – 4 féléves, a matematika–természettudományi szakokon 6 féléves egyetemi tanulmányok után szerezhettek tanári képesítést. E törvény továbbá kötelezővé tette az egyéves tanítási gyakorlatot is; a szerzetesrendek tagjai ezt a rendi középiskolákban teljesíthették.

Évekig tartó konfliktust okozott azonban a debreceni *Református Kollégium* tanárképző internátusának 1925-ben főiskolaként történt elismerése, emiatt az állami középiskolai tanárképző intézet igazgatótanácsának négy, köztük három katolikus tagja lemondott; és e kérdést csak 1928-ban, a VKM egyetemi ügyosztálya vezetőjének debreceni személyes tárgyalásai során sikerült nyugvópontra juttatni. A református tanárképzőnek egyébként főállású tanára 1942-ig nem volt, és a harmincas évek elejétől 1936/1937-ig csak korlátozott mérvű működést fejtett ki.¹⁵

1927 végétől azonban változott a helyzet: újabb kezdeményezés történt a pécsi egyetem „katolicizálására”. Ennek első lépése a Maurinum („Katolikus tanárképző intézet és kollégium”) létesítése volt; alapításához a VKM 200 ezer P-vel járult hozzá. E kollégium szervezésével foglalkozó, Klebelsberg elnökletével tartott értekezleten a miniszter közölte: „A fő gondolat az, hogy Pécsen a három kar szerves egészében internátussal megerősítve folytathassa minél intenzívebben szellemi működését és pedig legalább annyira katolikus többségben, mint ahogy az Debrecenben református.”

1928. március 4-én Zichy Gyula kalocsai érsek és a pécsi püspöki székben utóda, Virág Ferenc felterjesztéssel fordult a püspöki karhoz, amelyben utaltak arra, hogy „a Pécsre telepített állami egyetem felszívta magába az ősi pécsi katolikus jogakadémiát”, az egyetemen evangélikus hittudományi kart szerveztek, ugyanakkor a katolikus teológiai fakultás felállításáról nem történt gondoskodás, és ezért vált szükségessé a Maurinum létesítése. Ez azonban nem elégséges: „Égető szükségét érezzük ugyanis annak – hangsúlyozták –, hogy a pécsi Erzsé-

15 EPL Csernoch Cat. 41 3472/1923., 2742/1924., Serédi Cat. 41 4267/1928.; Baranya Megyei Levéltár VIII. 10/a 1924. nov. 25-i ülés jkv.; MOL K 636 43651/1925., 57641/1925. alapszám. 59189/1925., 5710/1926. alapszám., 2813/1928. alapszám., 14295/1928.

bet Tudományegyetem fokról-fokra, de minél gyorsabb tempóban teljesen katolikussá válják.” Hivatkoztak a paritás elvére: „egyes protestáns alapoknak a debreceni egyetembe történt bekapcsolásával ezt eminenter reformátussá determinálta”. Felterjesztésükben kiemelték azt is, hogy Klebelsberg „hathatós támogatását előre is biztosítani látszik az a megértő jóakarát, amellyel a pécsi katolikus tanárképzőintézet létesítését elősegítette”. Szükséges azonban, hogy a püspöki kar „teljes erkölcsi súlyával és tekintélyével” támogassa a pécsi egyetem katolizálását. Végül kérték, hogy a püspöki kar a pécsi egyetem katolikus jellegének megállapítását, kidomborítását és biztosítását a miniszter útján kérelmezze. A püspöki kar 1928. március 20-i értekezletén foglalkozott e kérdéssel. A hercegprímás ismertette Zichy és Virág kérését, közölte: ezzel kapcsolatban Klebelsberg „bizalmasan oda nyilatkozott, hogy a tanári kinevezéseknél oly arányt fog szem előtt tartani a katolikusok javára, amennyi van a debreceni egyetemen a reformátusok javára. A Maurinum is hatékony előmozdítója lesz az egyetem katolicitálásának.” A püspöki kar határozata: „Tudomásul szolgál. A lehető legtöbbet teszi a püspöki kar.” Ezzel kapcsolatban Klebelsberg a Maurinum április 22-i alapkőletételi ünnepségén a következőket mondotta:

„Én valahogyan úgy érzem, hogy a hazai katolicizmusnak ebben az egyetemen saját szeretett leányát kell látnia, mert a Dunántúl katolikus miliője határozottan katolikus jelleget adott neki. Nem akarnék félreértésre okot szolgáltatni, mert hiszen minden egyetem egyformán állami intézmény és nem is lehet más. Debrecen protestáns miliője hozta létre azt az állapotot, hogy a hazai protestantizmus a debreceni egyetemen saját gényűsége megtestesülését látja. Én úgy érzem, hogy a katolikus színezetű Dunántúl viszont méltán látja – és kell is, hogy lássa – a pécsi egyetemen saját ideáljának a megtestesülését.”

Közel nyolc hónappal később Klebelsberg a liberális *Pesti Napló*-ban megjelent cikkében a szélesebb nyilvánosság előtt is megismételte az egyetemek felekezeti színezetére vonatkozó véleményét: „A debreceni egyetem három fakultása – ha nem is jogilag, de történetileg – folytatása a debreceni ősrégi ref. főiskola hittudományi, jogi és bölcsészeti akadémiajának. [...] A magyar kálvinizmus, különösen a tiszántúli egyházkerület teljesen magáévá tette a debreceni egyetem ügyét. [...] A történelmi előzményekből és a környezet hatásából folyik, hogy noha a debreceni egyetem kizárólag állami intézmény; mégis erősen protestáns színeze van. Ez a katolikusok részéről természetesen azt a kívánságot váltotta ki, hogy egy másik egyetemünk viszont ugyanolyan mértékben katolikus színezetet nyerjen és mingyárt Pécsre gondoltak, amelynek jogi kara felszívta magába a pécsi katolikus jogi líceumot.”

A pécsi egyetem de jure katolikussá tétele természetesen szóba sem jöhetett, a „katolikus színezet” elsősorban a tanári karok felekezeti összetételét, a tanszéketöltések során a katolikusok előnyben részesítését jelentette. Ez pedig Pécsen de facto addig is megvalósult: a Klebelsberg minisztersége idején, 1922. június 16-ától 1929. január elejéig – az evangélikus hittudományi kart nem számítva – a pécsi egyetemre kinevezett 19 professzor közül 16 katolikus volt... Összehasonlításként megemlítené, hogy a debreceni egyetem világi karaira

ugyanezen idő alatt kinevezést nyert 11 tanár közül 6 katolikus volt, három református és két evangélikus.)¹⁶

Klebelsberg áprilisi pécsi beszéde csak kevésbé vált ismertté, annak az egyetemen felekezeti színezetére vonatkozó részét az országos napilapok nem vagy csak néhány sorban közölték. Jóval nagyobb visszhangot váltott ki viszont a miniszter december 16-i cikke, összekapcsolódva a szegedi egyetemen létesítendő párhuzamos tanszékek ügyével, amelyről a nyilvánosságot Klebelsberg a *Nemzeti Újságban* megjelent vezércikkében tájékoztatta.

Ami ennek előzményeit illeti: Klebelsberg a polgári iskolai tanárok képzettségi szintjének emelése érdekében a polgári iskolai tanárképzés átszervezésével – a két budapesti állami polgári iskolai tanárképző főiskolát egyesítve és Szegedre helyezve, a tanulmányi időt 4 évre emelve és az egyetemi „áthallgatást” előírva – egyidejűleg a nem főiskolai jellegű, igen alacsony színvonalú négy katolikus polgári iskolai tanárnőképző megszüntetésére törekedett. A kőszegi és a soproni intézet az 1926/1927. tanévben meg is szűnt, és előtérbe került a másik két intézmény megszüntetésének kérdése. A polgári iskolai tanárképzés reformját előkészítő bizottság – amelynek elnöke a piarista Kornis Gyula professzor volt – 1927. február 14-i ülésén úgy határozott, hogy a képzés „egyöntetűsége szempontjából a felekezeti tanárképzők megszüntetését javasolja”.

Az érdekelt egyházi vezetők tiltakoztak a két intézmény szándékolt megszüntetése ellen. A kalocsai érsek 1927. február 16-i, Klebelsbergnek írt levelében feleslegesnek ítélte a képzési idő 4 évre emelését, helytelenítette az egyetemen folytatandó tanulmányokat, és szükségesnek tartotta a kalocsai tanárnőképző fenntartását, Csernoch pedig március 7-i levelében jogfosztásnak minősítette az Angolkisasszonyok budapesti polgári iskolai tanárnőképzőjének megszüntetését. A VKM e tiltakozásokra nem reagált, majd a polgári iskolai tanárképzés átszervezésének előrehaladtával, több mint egy év múlva, 1928. június 16-án felkérte a két érseket polgári iskolai tanárnőképző intézeteik fokozatos megszüntetésére. Zichy július 14-i válaszában a kalocsai intézmény megszüntetését súlyos jogsérelemnek nevezte, és közölte, hogy csak „az erőszaknak engedve” szünteti azt meg. Serédi, az új hercegprímás viszont szeptember 30-i levelében kifejtette, hogy a püspöki kar „mélyen fájlalna egy valláserkölcsi szempontból igen jelentős iskolatípusnak teljes elvesztését”, és ezért kérte legalább az Angolkisasszonyok tanárnőképzőjének további fennmaradását. Ezt követően Kornis – aki időközben a VKM államtitkára lett – közvetítő jellegű tárgyalásokat folytatott, amelynek eredményeként Klebelsberg hajlandónak mutatkozott a színvonal emeléséhez szükséges feltételek teljesítése esetén az Angolkisasszo-

16 MOL K 636 1736/1928.; EPL Serédi Cat. 41 685/1928,212/1929.; A magyar katolikus i. m. I. 220.; A pécsi Maurinum alapköveteteli ünnepe. Néptanítók Lapja 1928. 17–18. sz. 35.; *Rajcsi Péter*: A „Maurinum”. (A pécsi egyetemi Szent Mór kollégium történetéhez.) Baranya 2(1989) 122–131.; *gróf Klebelsberg Kunó*: Jelszavak és valóságok tusája. Pesti Napló 1928. dec. 16. 1–2.

nyok intézete további működésének lehetővé tételére, s ezt Kornis október 5-én közölte a prímással.¹⁷

A polgári iskolai tanárképzés átszervezésének megvalósítása, a többi apáca szerzetesrend tanárjelöltjeinek Szegeden történő kiképzésének lehetővé tétele érdekében Klebelsberg újabb engedményt tett. A pénzügyminiszterhez intézett – a polgári iskolai tanárképzés átszervezésével megszűnő tanári állások átcsoportosításához való hozzájárulást kérő – 1928. november 30-i átirata szerint: „leánypolgári iskoláink egy igen jelentékeny része apácák kezén van, akiket azonban [...] rendkívül gyenge intézményekben képeznek ki, ami általános tanügyi szempontból is elég sajnós állapot. Minthogy azonban a szegedi tudományegyetemen mind a három világnézeti tanszék, u. m. a filozófia, pedagógia és a magyar irodalomtörténet protestáns tanárokkal van betöltve, püspöki karunk azt a kikötést tette, hogy az apácák odatérelése esetén e három tanszékre katolikus férfiak neveztessenek ki”. Klebelsberg ezt elfogadta, és a *Nemzeti Újságban* megjelent említett vezércikkében a nyilvánossággal is közölte: „A szegedi egyetemen kész vagyok azok mellett a világnézeti tanszékek mellett, amelyeket nem katolikus férfiak töltenek be, parallel tanszékeket létesíteni s azokra katolikus tanárokat kinevezni, hogy a tartományi főnöknőknek vallási aggodalmaik ne legyenek.” A szegedi egyetem rektorának írt 1929. január 4-i magánlevelében Klebelsberg részletesebben is kifejtette, hogy a püspökök „a világnézeti tanszékekre azért óhajtanak katolikus férfiakat, mert az apácáknak nincs olyan teológiai kultúrájuk, mint a férfi szerzetesrendek tagjainak és egész beállításuk egy aszketikus kultúrára irányul, amit különösen a kialakulása idejében ők apologetikailag védeni nem is tudnának”.

A párhuzamos világnézeti tanszékek szervezésének bejelentése „bombaként csapott be az egyetemi és a felekezeti békességbe” – írta Huszti József Klebelsberg-monográfiájában. Tiltakoztak a szegedi egyetem protestáns professzorai (elsősorban Imre Sándor), 1929 januárjában a református egyetemes konvent elnöksége, majd április 9-i ülésén Ravasz László püspök és Balogh Jenő egyházkerületi főgondnok felszólalása nyomán az egyetemes konvent is. A párhuzamos tanszékek létesítése és betöltése, valamint az egyetemek felekezeti színezetének kérdése még hosszú hónapokon át a támadások kereszttüzeiben állt, ismételten állást foglalt ez ellen a református sajtó, a református egyesületek (a legélesebben az *Országos Református Lelkészegyesület* 1929. augusztus 26-i miskolci közgyűlése), az evangélikus egyház 1929. november 15-én tartott egyetemes közgyűlése pedig úgy foglalt állást, hogy „nagy veszedelmet lát a nemzeti kultúra terén jelentkező ilyen partikularisztikus törekvésekben”. A három világnézeti tanszék közül egyet 1929-ben, a másik kettőt csak 1930-ban töltötték be.

17 MOL K 502 45490/1928., 612–05–72/1929.; EPL Csernoch Cat. 41. 2299/1923., Serédi Cat. 41 2312/1929.; A magyar katolikus i. m. I. 105., 114., 234–235.; Klebelsberg Kunó gróf: Erköles és tudomány. Nemzeti Újság 1928. dec. 16. 1–2.; Ladányi Andor: „Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is.” Klebelsberg törekvései a felsőoktatás intézményhálózatának átalakítására. Bp. 1994. (Kutatás közben 204.) 17–21.

(A kinevezettek közül Sík Sándor és Várkonyi Hildebrand kétségkívül érdemes volt az egyetemi tanárságra, a pályázati feltételeknek meg nem felelő, magántanári képesítéssel nem rendelkező és a kari bizottság által csak a harmadik helyen jelölt Mester János viszont a hercegprímás ajánlására nyerte el a II. filozófiai katedrát.)

Az egyetemek felekezeti színezete kérdésének felvetése, a párhuzamos tanszékek felállítása sértette a tanítás szabadságának elvét, és az egyházak közötti ellentétek kiéleződését idézte elő (jóllehet Klebelsberg minisztersége során addig tudatosan törekedett a felekezeti béke fenntartására, az időnként jelentkező feszültségek feloldására). Huszti szerint a párhuzamos tanszékek szervezésének szükségességét „tárgyi alapon utólag is nehéz lenne megállapítani”. Ez az engedmény szükségtelen volt, mert az apáca-tanárjelöltek jövőbeni képzésének biztosítása érdekében a püspöki kar e nélkül is előbb-utóbb alkalmazkodott volna a polgári iskolai tanárképzés új rendszeréhez.

Úgy tűnik továbbá, hogy Klebelsberg e tanszékek létesítésével a szegedi egyetemen a katolikus pozíciók erősítését is elő kívánta mozdítani. Református részről már 1928 végén–1929 elején felhívták a figyelmet arra, hogy a protestáns tanárok által betöltött tanszékek megüresedése esetén azokat meg fogják majd szüntetni, és a katolikus világnézeti tanszékek maradnak meg (ami néhány év múlva, a magyar irodalomtörténet professzorának elhunytával és a pedagógia tanárának a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemre való kinevezésével nagyrészt be is következett). A szegedi egyetem „katolicizálása” felé irányuló lépést jelentett volna a katolikus teológiai fakultás szervezése, amelynek tervét Klebelsberg ugyancsak 1928 végén vetette fel (és amellyel a csanádi püspöknek a hercegprímáshoz írt későbbi levele szerint a szegedi egyetemnek „még Erdélyből magával hozott erősen protestáns tanári összetétele [...] lényegesen javulna katolikus irányban”). E fakultás létrehozására azonban – mint arra még visszatérünk – Serédi ellenzése miatt nem került sor.¹⁸

A katolikus érdekek kifejezésének látszatát keltette továbbá az, hogy a szegedi Templom téren (ma Dóm tér) a kémiai épület főbejárata felett a magyar címer mellett a csanádi püspökség és a város címerét is elhelyezték. Ez ellen a Matematikai és Természettudományi Kar, majd az Egyetemi Tanács is tiltako-

18 MOL K 636 51587/1928., 410–1–384/1929., 410–05–12/1929.; MREZSL 2/a. 355/1929.; Ráday Levéltár. A. 1/b. 124/1929.; MRJ 1929. évi április 9–11. 14–17.; Kun Béla: A kultuszminiszter két cikke. – Gondolatok az óév végén a magyar protestantizmus jövőjét érintő fontos kérdéstről - Debreceni Protestáns Lap 48(1928) 477–479.; A gróf Klebelsberg két cikke. Debreceni Protestáns Lap 49(1929) 4.; A miniszter egyetemei. Református Figyelő 1929. 5–6.; Reiner János kontra Klebelsberg Kunó. Református Figyelő 1929. 369.; Kiss Ferenc: Azonos feltételek. Miskolc körül. I–II. Református Figyelő 1929. 477–479., 487–490.; MEJ 1929. évi november hó 15. 27.; A református... Nemzeti Újság 1929. ápr. 10. 1–2.; Nemzeti szempontok szerint történt a tanszékek betöltése. Nemzeti Újság 1929. ápr. 10. 3.; Illetékes helyen adatokkal cáfolják meg az állítólagos protestáns sérelmeket. Válasz Kiss Ferenc egyetemi tanárnak – Mi a különbség a szegedi és debreceni egyetem között? Nemzeti Újság szept. 29. 6.; Huszti József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Bp. 1942. 253–257.; EPL Serédi Cat. 41 3233/1929., 3443/1932.

zott, hivatkozva arra, hogy e két címer alkalmazása „egyetemünk jogi helyzetével és jellegével nem egyeztethető össze”. E címerek elhelyezése azonban a tervező építész részéről azt kívánta kifejezni, hogy a téren a csanádi püspökség épületei is helyet kaptak, és az építkezéshez a város jelentős mértékben hozzájárult; nincs nyoma annak, hogy Glattfelder kezdeményezte volna ezt.

Megítélésem szerint a szegedi egyetemen 1935 őszén a keresztnek a tantermekben való kifüggesztésére irányuló mozgalom sem a katolikus törekvések érvényesítését célozta, az alapvetően antiszemita jellegű volt (mint ahogy a pécsi egyetemen és a műegyetemen is a jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek nyomására helyezték el a keresztet). A református egyetemes konvent elnöki tanácsa szerint azonban „a kereszt kitűzését követelő mozgalom olyan körökből és olyan szellemből indult ki, amely az állami és közintézmények katolikus jellegének csöndes előkészítésén és biztosításán fáradozik”. Ezzel kapcsolatban a református egyház elvi álláspontja – az országos zsinat 1929. április 24-i ülésén Ravasz László püspök javaslata alapján hozott határozata szerint – az volt, hogy „a corpus nélküli kereszt a református vallás dogmatikai felfogásával nem áll ellentétben”, azt a református egyházak általában alkalmazzák. „A magyar református egyháznak a kereszttel, mint szimbólummal szemben való magatartását egészen különösen történeti okokra lehet visszavezetni. E jelvény alatt üldözték hitvalló őseinket [...] Ezt a jelvényt akkor a római katolicizmus kizárólagos jelvényének foglalták le”.

A kereszt elhelyezését a püspöki kar nem kezdeményezte és nem is ösztönözte. Amikor az *Actio Catholica* igazgatója az 1936. március 18-i püspöki konferencia elé terjesztette Czapik Gyulának azt a javaslatát, hogy mozgalom indítandó az állami és községi iskolákban a kereszt kifüggesztése érdekében mindenütt, ahol a katolikusok aránya az országos átlagot meghaladja, a püspöki kar úgy határozott, hogy ilyen mozgalmat nem kíván indítani: „Formai sikerre ez a mozgalom vezethet, de nem kívánatos ellenakciókat is válthat ki.”¹⁹

A budapesti tudományegyetem jellegének kérdése az 1930-as években

A püspöki kar 1931. október 14-i értekezletén Serédi hercegprímás szóvá tette, hogy „több oldalról is sürgetik a Pázmány-egyetemnek katolikus tulajdonba és kezelésbe való visszakövetelését”. Szerinte azonban „egyelőre arra kellene törekedni, hogy biztosítsassék a katolikus szellem és jelleg megfelelő új tanárok kinevezésével és működésüknek a püspöki kar részéről való ellenőrzésével”. Az 1930-as évek elején folytatódott az a gyakorlat, hogy a költségvetési törvényjavaslat felsőházi tárgyalása során a püspöki kar valamelyik tagja „óvást emelt” az

19 MOL K 636 410–40/1930.19684/1936.; A magyarországi református egyház Budapesten, 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója. II. Második ülésszak. 1929. április 22–május 2. Bp. 1929. 348–351.; A magyar katolikus i. m. II. 116.; *Ladányi Andor*: A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években. Bp. 2002. 75–76.

egyetemi alap jövedelmének a költségvetés bevételei közé való felvétele ellen (amelyre a kormány képviselője a szokásos választ adta: ez „nem prejudikál az alap jogi természetének”). 1933-ban azonban változás történt: a felsőház június 21-i ülésén maga a hercegrímás szólalt fel ebben az ügyben, és Hóman válaszában megismételte ugyan a kormány álláspontját, hozzátette azonban, hogy a budapesti egyetem „az államtól különálló és külön vagyonnal bíró jogi személyiség”, és a maga részéről nem látta akadályát annak, hogy a jövőben az egyetemi alap jövedelmét kivegyék a költségvetési bevételek sorából (ami azután 1934-től meg is valósult).

Hóman állásfoglalása elsősorban azzal függött össze, hogy a vegyes döntőbíróság 1933. február 3-i ítéletében – az egyetem érvelését elfogadva – Magyarország javára döntött, ez ellen azonban Csehszlovákia fellebbezett, s ezért is kívánta hangsúlyozni a miniszter az egyetem alapítványi jellegét. A hágai nemzetközi bíróság 1933. december 15-i ítéletében, a fellebbezést elutasítva, megerősítette a vegyes döntőbíróság ítéletét. Eszerint az egyetem „már alapításától kezdve jogi személyiséggel bírt [...] ezen tisztán a polgári jog terén bírt képessége értendő, azaz a képessége, hogy ingók vagy ingatlanok tulajdonosa lehet, hogy [...] adományokat elfogadhat, hogy szerződéseket köthet stb. E jogképesség teljesen megáll az államnak az Egyetem tudományos és oktatási tevékenysége felett gyakorolt terjedelmes ellenőrzése mellett. [...] az »egyetemi alap« elnevezés az Egyetem megjelenése a polgári jogi jogviszonyok terén.” Az ítéletben sem az egyetem, sem az egyetemi alap katolikus jellegéről nem történt említés. Az ítélet alapján az Egyetemi Tanács 1934 áprilisában kérte az egyetemi ingatlanok telekkönyvi rendezését (a telekkönyvben az egyetemi alap helyett az egyetemnek tulajdonosként való feltüntetését), az állami kincstár tulajdonában levő ingatlanoknak az egyetem nevére való átírását, az egyetem megfelelő befolyásának biztosítását az egyetemi alap kezelésének ellenőrzésében, valamint az egyetem gazdasági igazgatóságának az egyetem autonóm szervezetébe történő beillesztését.²⁰

A katolikus klérus a hágai ítéletet az egyetem katolikus alapítványi jellege elismeréseként értelmezte, és ezzel kapcsolatos elvárásait a költségvetési törvényjavaslat felsőházi tárgyalása során ismételten felvetette. A hercegrímás az 1935. március 20-i püspökkari értekezleten kíváncsnak tartotta, hogy „az idén már 300 éves Pázmány-egyetem katolikus jellegét a püspöki kar valamelyik tagja annak nevében is hangsúlyozza, esetleg annak kiemelésével, hogy ezt a jelleget a

20 A magyar katolikus i. m. I. 375.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. V. Bp. 1929. (Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 295., 320.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. VI. Bp. 1931. (Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 137.; Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. I. Bp. 1932. (Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 469., 473.; Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. II. Bp. 1935. (Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 245., 395.; Dr. Váli Ferenc: Az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélete a Pázmány Péter Tudományegyetem perében. [II.] Jogtudományi Közlöny 1934. 98.; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Ms 4285/22.

tanári kar összetételének is mutatnia kellene”. Rott Nándor veszprémi püspök ennek megfelelően a felsőház június 21-i ülésén elhangzott felszólalásában az egyetem alapításának katolikus egyházi jellegét hangoztatva, szükségesnek ítélte, hogy „az egyetemnek, mint önálló jogalanynak fokozottan kell ezen katolikus jellegét is, ezt a katolikus irányú autonómiát, lehetőleg az egyetem szervezetében és minden irányban kifejleszteni”. Elismerte, hogy „a protestánsoknak – csakis nekik – II. József császár rendelete szerint joguk van arra, hogy ők is professzorok legyenek az egyetemen, de [...] mégis csak nagy anomália volna, ha valaha a budapesti tudományegyetem bármelyik karán a katolikusok kisebbségbe juthatnának”. A következő évben Glattfelder Gyula csanádi püspök a felsőház június 19-i ülésén a püspöki kar nevében szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy „az egyetem alapítványi jellegéből, ennek az alapítványi természetnek megfelelő konzekvenciák is folynak, amelyeknek az egyetem életében és összetételében is kifejezésre kell jutni [...] sérelemnek kellene minősíteni, ha Pázmány Péter Tudományegyetemén az illetékes tudományos fórumok által kellőképpen kvalifikált katolikus tudósok hátrányban részesülnének”. Az 1937. március 17-i püspökkari értekezleten Glattfelder azt az óhaját fejezte ki, hogy a következő költségvetési tárgyalás során Virág pécsi püspök „erélyes felszólalással sürgesse a vallás- és közoktatásügyi miniszternél az egyetem katolikus eredetének tiszteletben tartását olyképpen, hogy az egyenlő helyezések esetén a katolikus pályázó ne csak a protestáns vagy zsidó, hanem a katolikus világnézettel szembehelyezkedett, egyébként talán katolikusnak is anyakönyvezett (pl. szabadkőműves) pályázóval szemben is előnyben részesüljön”. A felsőház június 23-i ülésén ennek Virág püspök eleget is tett. Hóman még Glattfelder felszólalásával kapcsolatban a felsőház 1936. június 24-i ülésén azt válaszolta, hogy a tanszékek betöltésénél „természetesen az egyéni tudományos kvalitások vétetnek figyelembe. [...] Hogy a budapesti egyetem tanárai mind katolikusok legyenek, hogy minden katolikus tudós katedrához jusson, ezt nem tudom biztosítani, de azt, hogy a külön katolikus katedrához fog jutni, feltétlenül biztosítani tudom.”

E törekvések jegyében 1935-ben és 1936-ban kísérlet történt – immár másodszor – Marton Géának a római jogi tanszékre való kinevezése megakadályozására. A jogi kar nagy többséggel – 11:2 arányban – Marton Géza meghívását javasolta, Serédi azonban Marton szabadkőműves múltjára tekintettel arra akarta rábírní Hómant, hogy e tanszéket ne meghívás, hanem pályázat útján töltsék be, ezt azonban nem tudta elérni. A prímást egyesek arra kérték, hogy tartson ki álláspontja mellett (és akkor az egyik jogászprofesszor szerint „a katolicizmus egy igen veszedelmes közellenségtől szabadul meg”), Serédi azonban ez ügyben további lépéseket már nem tett, feltehetőleg azért, mert a kar tárgyilagos katolikus professzorai is Marton mellett foglaltak állást (aki sokkal jelentősebb tudományos munkássággal rendelkezett, mint a tanszékre számításba jöhető pécsi és szegedi professzorok), és így Marton 1937-ben kinevezést nyert. Rendkívül erélyesen lépett fel azonban a püspöki kar az egyetem elme- és ideggyógyászati tanszékének betöltése során. Az orvosi kar először 18:6 arányban a katolikus Miskolczy Dezső szegedi professzor meghívását javasolta, Hóman azonban pá-

lyázat kiírását tartotta indokoltnak. A beérkezett pályázatokat elbírálva a kar – többszöri szavazás után – első helyen aequo loco Miskolczyt és Benedek László debreceni professzort javasolta, az Egyetemi Tanács viszont Miskolczyt jelölte első helyen. Még az Egyetemi Tanács ülése előtt Serédi – Glattfelder kérésére – Miskolczy kinevezését ajánlotta Hómannak, végül is azonban a nagyobb tudományos munkássággal rendelkező – és politikai támogatást sem nélkülöző – református Benedek nyerte el a tanszéket.

A katolikus egyházi körök felháborodással fogadták e kinevezést, a katolikus sajtó éles hangú cikkeket közölt ez ügyben, és Glattfelder püspök is a sajtóban tiltakozott a kinevezés ellen. Maga a püspöki kar három alkalommal is foglalkozott e kérdéssel, az 1936. október 2-i értekezlet határozata alapján Serédi „komoly hangú” átiratot intézett a miniszterhez, azonosítva magát a csanádi püspök nyilatkozatával. Hóman erre csak 1937. április 21-én válaszolt, megismételte a tanszékek betöltésére vonatkozólag az előző évben a felsőházban kifejtett álláspontját, és közölte, hogy a konkrét esetben az Egyetemi Tanács által „mellékszempontokból” második helyen jelölt, „de ma – szakszerű tárgyi mérlegelésen alapuló legjobb meggyőződése szerint – e szakma legkiválóbb magyar képviselőjének tekinthető jeles szaktudós neveztetett ki”. E válasz nem elégítette ki a püspöki kart, és az 1937. október 21-i konferencián kérte a primást, hogy ezt szóbelileg közölje a miniszterrel. A fentiekből kitűnően a klérusnak a tanszékek betöltése során a katolikus pozíciók erősítésére irányuló törekvései – elsősorban Hóman határozott, az állami befolyás, az állami hatáskörök érvényesítését szándékozó, miniszteri működésére általában jellemző politikája következtében – nem vezettek eredményre.

A budapesti tudományegyetem katolikus jellegét – a professzori kinevezések mellett – a katolikus egyházi körök az egyetem 300 éves jubileuma során is igyekeztek hangsúlyozni. Ennek eredményeként – az anciennitás hagyományos elvét és gyakorlatát megsértve – a bölcsészkar nem kevesebb mint hét dékánságot viselt protestáns tagjának mellőzésével Kornis Gyula személyében katolikus rektort választottak a jubileumi évre. Említést érdemel az is, hogy Serédi és Glattfelder tiltakozott a jubileummal összefüggésben felépítendő „neutrális” kollégium terve ellen, kíváncsnak tartva, hogy e kollégium vezetését a hittudományi karra bízzák. A kormányzat azonban politikai szempontból nem tartotta kíváncsnak az ünnepségek során az egyetem katolikus jellegének kiemelését. Az egyetem érdemeinek törvénybe iktatására vonatkozó törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása során Petrováczy Gyula kereszténypárti képviselő szükségesnek tartotta az egyetem katolikus jellegének a hangsúlyozását és aláhúzását. Kornis Gyula felszólalásában már óvatosabban fogalmazott, kiemelte ugyan az egyetem alapítványi jellegét, és csak magánvéleménynek minősítette Deák Ferenc nevezetes, az egyetem állami jellegére vonatkozó állásfoglalását. Petrováczyhoz hasonlóan ő is rámutatott az egyetem katolikus eredetére, valamint arra, hogy az egyetemet részben a katolikus egyetemi alap tartja fenn, „de viszont óriási az államnak a hozzájárulása is”. „Ha az egyetem megőrzi a maga jogi személyiségét – mondta –, benne, mint jogi személyiségben, kétségkívül részben a katolikus jelleg domborodik ki, a katolikus egyetemi alapon keresztül. Hála Istennek min-

den felekezeti él nélkül az egész nemzet javára.” Hóman – kétségtelennek tartva ugyan az egyetem katolikus alapítását és alapítványának katolikus jellegét – azt hangsúlyozta, hogy „az egyetem 300 év múltán az egész nemzet egyetemévé lett”, és tagadta, hogy „akár a budapesti egyetemet csak katolikus, akár a debreceni egyetemet csak református egyetemnek lenne szabad tekinteni, mindkettő az egész nemzeté”.

A következő években a katolikus egyházi köröknek a tanszékek betöltésével kapcsolatos tevékenysége csak néhány katolikus szakembernek a „támogatására” korlátozódott (elsősorban a szegedi egyetem esetében), ami az egyetemi tanári kinevezések során az igen gyakori protekciót figyelembe véve, nem volt különösebben feltűnő. A budapesti egyetem katolikus jellegét már alig hangoztatták, és amikor ez az Országgyűlésben 1940-ben ismét felmerült, Hóman az eddigieknél egyértelműbben foglalt állást ezzel kapcsolatban. A képviselőház közoktatásügyi bizottságának október 12-i ülésén kifejtette, hogy az egyetem „katolikus alapítású, katolikus alapítvány az egyetemi alap, de a katolikus jelleg a tanárok kiválasztásában, a diákok felvételénél és semminemű más szempontból nem érvényesül. [...] Az egyetem teljesen állami kezelésbe vétetett 1848 óta.” A felsőház október 16-i ülésén pedig azt mondta, hogy az egyetem „alapításában, bizonyos külsőségeiben és bizonyos szertartásaiban ma is katolikus egyetem [...], de lényegében mégis állami egyetem, mert az 1848-as törvénycikkkel az állam, illetőleg a kultuszminiszter fennhatósága alá rendeltetett”.²¹

Hittudományi karok, teológiai oktatás

A budapesti tudományegyetem katolikus hittudományi karán a fő kérdés e korszakban a tanulmányi idő alakulása és ezzel összefüggésben a curriculum módosítása volt. A püspöki kar 1925. március 18-i értekezletének határozata szerint

21 ELTE L 1656/1934–35. B K; A magyar katolikus i. m. II. 18–19., 68., 101., 126., 133–134., 138–139., 147.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója I. Bp. 1935. (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 51–56., 61–63.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. I. Bp. 1936. (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 124–125., 538–539., 609.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. II. Bp. 1937. (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 18–19., 251., 320.; Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. I. Bp. 1940. (Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai) 433.; EPL Serédi Cat. 41 3557/1933., 4092/1935., 1368/1936., 2458/1936., 1426/1937.; MOL K 510 A közoktatásügyi bizottság 1940. okt. 12-i ülése jkv.; MOL K 636 20278/1936.; Mi történt a Pázmány-egyetemi kinevezések körül? Glattfelder Gyula csanádi megyéspüspök nyilatkozata. Nemzeti Újság 1936. aug. 4. 7.; Mellőzés és sérelem. Nemzeti Újság 1936. aug. 5. 1–2.; Nagy radikális és szociáldemokrata helyeslés kísérte a kultuszminiszter nyilatkozatát. Nemzeti Újság 1936. aug. 6. 2.; A magyar katolicizmus újabb sérelme. – Ismét egy protestánst neveztek ki katolikus helyett a Pázmány-egyetem tanárának. – Mit ígért a kultuszminiszter és hogyan tartották be ezt az ígéretet? – A csanádi püspök erőlyes tiltakozása. – A Szív 1936. aug. 15. 1–2.; *Ladányi A.*: A gazdasági válságtól a háborúig i. m. 100–105.

„a tanulmányi rendet úgy kell beosztani, hogy a teológia fő tárgyai már a negyedik évig bezárólag előadassanak” (ami gyakorlatilag a képzési idő 4 évre való leszállítását jelentette volna). A kar tagjainak többsége ezzel kapcsolatban május 4-i ülésén „a mai öt éves tanfolyam legfontosabb tárgyainak négy évre való összevonását teljesen lehetetlennek, célszerűtlennek és a Codex 1365. kánonjába ütközőnek” tartotta. (A *Codex Iuris Canonici* e kánonja ugyanis hat éves tanulmányi időt – két éves filozófiai és négy éves teológiai képzést – írt elő.) A kar ennek megfelelően szükségesnek látta a hat éves képzés bevezetését, s a dékán a kari állásfoglalást a hercegprímással közlő felterjesztésében kérte a püspöki kar elvi hozzájárulását a tanulmányi idő 6 évre való kiterjesztésének előkészítéséhez. A püspöki kar azonban október 14-i ülésén úgy foglalt állást, hogy „a tanulmányoknak 6 évre való beosztását nem helyesli, és előbbi utasításához ragaszkodik”.

A kar ennek ellenére az 1926/1927. tanévben megkezdte a 6 éves képzés előkészítését. Csernoch halála és a Szentszék direktíváit jól ismerő Serédi kinevezése után azonban módosult a püspöki kar véleménye. A fakultás újabb, a tanulmányi idő 6 évre emelésére és két új tanszék felállítására vonatkozó felterjesztésével kapcsolatban a püspöki kar 1928. október 10-i ülésén már úgy határozott, hogy „a fontos kérdés megtárgyalására” a csanádi püspök vezetésével háromtagú bizottságot küld ki. A következő évben, az október 25-én tartott püspökkari értekezleten Glattfelder javasolta, hogy a püspöki kar tegye magáévá a fakultás március 4-i, a 6 éves képzés életbeléptetésére irányuló határozatát, és ehhez a konferencia hozzájárult azzal, hogy a túlterhelés kerülésére és a tanítás gyakorlati kívánalmaira a hercegprímás a püspöki kar nevében a fakultást figyelemzetni fogja.

Magasabb követelményeket támasztott a teológiai képzéssel szemben XI. Pius 1931. május 24-i, a katolikus egyetemek és a teológiai fakultások tudományos működését szabályozó *Deus scientiarum Dominus* kezdetű konstitúciója és az ahhoz csatolt *Ordinationes*. Ez a tanulmányi időt hét évre emelve a tudományos képzést helyezte előtérbe, a lelkipásztori tevékenységre való felkészítést meglehetősen háttérbe szorítva. Baranyay Jusztin professzor a szentszéki előírásokat ismertetve megállapította, hogy azok alapján „az egyházi tudományok egyetemei és karai a jövőben a gyakorlati szempontoktól nem zavart, tiszta tudománynak lesznek a fellekvárai”, a püspöki szemináriumok pedig „legyenek lelkipásztori szakiskolák”. Az 1931. október 14-i püspökkari értekezleten a hercegprímás közölte, hogy az *Ordinationes* tervezetében római látogatása során sikerült néhány, „magyar szempontból kívánatos” változtatást eszközöltetnie, és a püspöki kar felhívta a fakultást a konstitúció és a rendelet végrehajtására vonatkozó javaslat tételére.

A hittudományi kar válaszul közölte, hogy a meghatározott szigorlati rendet meg fogja valósítani, a tantárgyaknak a három ciklus szerinti beosztása, különösen az első két évnek a filozófiai stúdiumokra való fordítása azonban nehézségekbe ütközik, és a még Klebelsberg által megígért két új tanszék szervezésére a gazdasági válság körülményei között nem került sor, s így tovább tárgyalja e kér-

dést. A püspöki kar 1932. március 16-i határozata szerint a fakultást figyelmeztetni kell, hogy „a tanulmányi rend megállapításánál úgy a tudományos, mint a pasztorációs érdek szem előtt tartandó”.

A karon az 1932/1933. tanévben megindult a 6 éves képzés, és a fakultás elkészítette az új tanulmányi szabályzatot, amelyet a primás továbbított Rómába a *Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus*-nak. A kongregáció azonban azt nem fogadta el, szorosabb alkalmazkodást kívánva a pápai konstitúcióhoz és az Ordinationes-hez, a hétéves képzés keretében kétéves filozófiai és ötéves teológiai oktatást tartva szükségesnek. Serédi ez ügyben ismételt tárgyalásokat folytatott Rómában, ismertette a speciális magyar viszonyokat, és végül a kongregáció elnöke kijelentette, hogy amíg a kívánt hétéves tanulmányi idő nem valósítható meg, inkább megengedhető a kétéves filozófiai és négyéves teológiai képzés, mint azok együttes oktatása, a doktori értekezés elkészítésére szolgáló hetedik év pedig az egyetemen kívül is eltölthető (és a doktori fokozat megszerzését nem szándékozők 6 év alatt fejezhetik be tanulmányaikat). A kar 1935 októberében – a hercegprimás útján – hatéves diszpenzációt kért a Deus scientiarum Dominus előírásainak érvényesítésére. Angelo Rotta nuncius azonban 1936. április 1-jén közölte a dékánnal a kongregáció elutasító választát. A legnehezebb kérdés a hétéves képzés bevezetése volt (a nuncius azt javasolta, hogy Serédi közeli római útja során erről folytasson tárgyalást a kongregációval). A kongregáció egyúttal sürgette a fakultás részletes statutumának kidolgozását. Többéves munka után ez végül is 1938 novemberében készült el, és azt a hercegprimás még abban az évben felterjesztette Rómába – a kongregáció részéről arra azonban nem érkezett válasz. Ezért az oktatás az 1933-ban elkészített tanulmányi és vizsgaszabályzat szerint folyt, 6 éves képzés keretében.

A püspöki kar ismételtelen hangsúlyozta a tudományos képzés mellett a pasztorációs érdekek tekintetbe vételét (hivatkozva arra, hogy az egyházmegyéknek elsősorban lekipásztorokra van szükségük). Említést érdemel az is, hogy az 1932. október 19-i püspökkari konferencián felmerült a hittudományi karon folyó oktatás intenzív egyházi ellenőrzésének kívánalma, amelyre a hercegprimás azt válaszolta, hogy „módot fog keresni az alkalmas ellenőrzésre”.

A tanulmányi idő 6 évre való kiterjesztése és a fakultás néhány kiemelkedő professzorának – Aistleitner Józsefnek, Schütz Antalnak, majd az 1942-ben ki-nevezett Horváth Sándornak – a működése a képzés színvonalának emelkedését eredményezte. A kar tudományos fejlődését tükrözte az 1934-ben megindított *Theologia* című folyóirata is.²²

Az előzőekben már említés történt a pécsi tudományegyetemen katolikus hittudományi kar szervezésének tervéről és annak meghíúsulásáról. Az 1920-as

22 A magyar katolikus i. m. I. 150., 160., 232., 278., 375., 415–417., 443., 500–501., II. 27–28., 150–151.; Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Levéltára. 1.a. 1925. máj. 4-i, 1929. márc. 4-i, 1935. okt. 11-i és 1938. nov. 21-i ülés jkv.; *Baranyay Jusztin*: Az egyház egyetemi törvénye. *Theologia* 1(1934) 42–43.; *Hermann Egyed-Arner Edgár*: A Hittudományi Kar története. 1635–1935. Bp. 1938. 537–542.

évek végén ismét felvetődött egy második teológiai fakultás létesítésének kérdése: Klebelsberg 1928 végén közölte a csanádi püspökkel, hogy a szegedi egyetemen katolikus teológiai kar szervezését tervezi, amelyen az oktatást a jezsuita rend látná el. Glattfelder erről rövidesen előszóban tájékoztatta a primást, aki azonban aggodalmát fejezte ki a tekintetben, hogy a tervezett fakultás a budapesti egyetem hittudományi karának hallgatóit elvonná, sőt talán létét is kockáztatná. Glattfelder igyekezett meggyőzni a primást aggodalmának alaptalanságáról, Serédinek azonban továbbra és aggályai voltak e kar szervezésével kapcsolatban, és 1930 elején közölte a jezsuita rend tartományi főnökével, hogy nem pártolja a fakultás létesítését. Glattfelder 1930. február 11-i levelében ismét megkísérelte Serédi aggodalmainak eloszlatását, írásban is kérve őt, hogy „méltoztassék a terv megvalósítása számára magas befolyását biztosítani”. A primás február 23-i válaszában leszögezte, hogy továbbra is ellenzi e fakultás létesítését, az nemcsak elvonná – legalábbis részben – a budapesti kar növendékeit, de hamarosan olyan mozgalom indulna meg a parlamentben, amely költségkímélés címen a katolikus teológiai fakultások számát ismét egyre kívánná redukálni, és az Szegeden működni, a budapesti egyetem pedig „neutrális” lenne, „katolikus jellegének úgyszólván egyetlen emléke: a kat. teológiai fakultás is eltűnnék”. Bíró Ferenc rendfőnök, valamint Glattfelder további erőfeszítéseket tett a primás véleményének megváltoztatására, de sikertelenül. Foglalkozott e kérdéssel az 1930. március 4-i püspökkari értekezlet is; többen – különösen az egri érsek – támogatták a kar szervezését, a jegyzőkönyv eredeti szövege szerint a püspöki kar „a szegedi fakultás felállítása mellett foglal állást”. A módosított szöveg azonban azt tartalmazta, hogy: „A püspöki kar jelenlevő tagjainak többsége nem emel kifogást a szegedi theol. kar létesítése ellen.”

E fakultás szervezésének kérdése ezután lekerült a napirendről, Glattfelder ugyan ez ügyben kánonjogilag a Szentszékhez fordulhatott volna, de – mint Bíró rendfőnöknek írta – „tisztában kell lennünk Őeminentiája személyes súlyával akár idehaza, akár Rómában”. Serédi érvei egyébként valóban nem voltak meggyőzőek, elutasító álláspontja valószínűleg a Szentszéknek a teológiai fakultásokra vonatkozó véleményével is összefüggött.

1940 őszén ismét felvetődött, hogy a szegedi egyetemen katolikus hittudományi kart állítsanak fel. Ezt – a püspöki hittudományi főiskola egyetemi fakultássá alakításával – a Szeged-Alsóvárosi Egyházközség javasolta szeptember 24-i kiáltványában és szeptember 29-i memorandumában, amelyet a város törvényhatósági bizottsága is támogatott. Reibel Mihály ennek érdekében szólalt fel a képviselőház október 11-i, valamint a közoktatásügyi bizottság október 12-i ülésén is. Hóman azonban ezt határozottan ellenezte, hivatkozva a hercegprímással már régebbi idő óta arról folytatott tárgyalásaira, „hogy a ma túlságosan szétszórt teológiai oktatás terén valami centralizáció következze be”. (Megjegyzendő, hogy Klebelsberg már 1929 januárjában felhívta a figyelmet a hittudományi főiskolák túlzott számára; akkor 13 érseki, püspöki és szerzetesrendi főiskola működött. Számuk 1937/1938-ig egy püspöki és nyolc szerzetesrendi főiskola létrejöttével 22-re nőtt.) A közoktatásügyi bizottság ezért elvetet-

te e kar szervezésére vonatkozó javaslatot, amelynek egyébként sem volt sok realitása.²³

A református teológiai tanárok már az 1920-as évek elején elkészítették az új tanulmányi és vizsgálati rendet, amelyet az egyetemes konvent 1924. május 20-i ülésén hagyott jóvá. Az új tanterv a *Biblia* alapos megismerését állította előtérbe, és kötelező tárggyá tette az apologetikát, a filozófiai enciklopédiát, valamint a valláslélektant. A tanulmányi idő 5 évre történő felemelését azonban a konvent, az egyházkerületek véleménye alapján „a jelen viszonyok közt” nem tartotta szükségesnek. A teológiai akadémiák tanárai az 1930-as években ismételten állást foglaltak az 5 éves képzés mellett, figyelembe véve azt a körülményt is, hogy a katolikus hittudományi karon a 6 éves képzés bevezetésével a református teológiák inferiális helyzetbe kerültek. A teológiai akadémiák tanárai 1933. február 3–4-i és 1934. február 1–2-i konferenciájukon is javasolták az 5 éves képzésre való áttérést, azt „clengedhetetlenül szükségesnek” tekintve. Az egyetemes konvent azonban 1934. április 17-i ülésén úgy határozott, hogy „bármennyire óhajtottak, szükségesnek és üdvösnek tartaná a teológiai tanfolyam öt évre emelését”, ez idő szerint kénytelen annak megvalósításától eltekinteni, minthogy ugyanazon ülésen a végzett teológusok számára kötelező jelleggel előírta a tanítói oklevél megszerzését. A konvent csak 1939. április 21-i ülésén járult hozzá a tanulmányi idő felemeléséhez, majd 1940. április 18-i ülésén elfogadta az új tanulmányi rendet. Ez célul tűzte ki – részben a felvételek során, részben az I. év végén minősítő vizsga bevezetésével – a jobb kiválasztást, kiterjesztette a szemináriumi oktatást, a kétéves segédlelkészi gyakorlat pedig a zsinat határozata alapján egy évre csökkent.

Az 1930-as évek közepén a református folyóiratok hasábjain élénk vita folyt a teológiai oktatásról, amelynek fő kérdése az elméleti-tudományos képzés és a gyakorlati lelkészképzés viszonya volt. A cikkírók többsége a gyakorlati lelkészi munkára való megfelelő előkészítést hiányolta. Mint Muraközy Gyula írta: „Lelki fegyverzetének hiányát majd minden lelkipásztor kesergi. Szemrehányást tesz főiskolájának, amely dárdával bocsátotta el gépfegyveres korunkban.” Ravasz László püspök a budapesti teológiai akadémia 1935. június 14-i évváró ünnepélyén azt emelte ki, hogy „a teológiai képzés sohasem ismeretközlés, hanem a lelkipásztori lelkület kialakítása”, de arra is rámutatott, hogy „lelkipásztor csak az lehet, akinek speciális és elegendő teológiai tudása is van”, Révész Imre pedig a

23 EPL Serédi Cat. 41 1062/1930., 3443/1932.; Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára 60/1930.; A magyar katolikus i. m. I. 310–311.; *Szögi László*: Katolikus egyetemalapítási törekvések Magyarországon. In: Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken. A Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság Magyar Nemzeti Bizottsága és az Egyháztörténeti Műhely által 1990. február 23-án tartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 1991. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 13.) 29–31., 39.; MOL K 636 36750/1941.; MOL K 510 A közoktatásügyi bizottság 1940. okt. 12-i ülés jkv.; *Mester János*: Állítsuk fel a II. katolikus hittudományi kart! Szegedi Új Nemzedék 1940. nov. 10. mell.

4 éves oktatás keretei között a kettős feladat megvalósításának nehézségeire tekintettel „kétféle lelkési kategória” képzésének lehetőségét vetette fel.

A harmincas években ismétlődően felmerült a „lelkészúttermelés” problémája; e kérdéssel az egyetemes konvent több alkalommal is foglalkozott, és 1935. május 1-jei ülésén a négy intézményben az I. évre felvehető hallgatók számát 66 főben maximálta. Ezzel összefüggésben felvetődött az is, hogy a csökkenő hallgatólétszám képzéséhez szükséges-e három teológiai akadémia fenntartása, több javaslat is született azok összevonására, az egyház vezető testületei azonban e kérdéssel nem foglalkoztak. (Az 1940-es évek elején azután, a változó viszonyok között már lelkészhiány keletkezett.)

A református teológiai akadémiákon, illetve a debreceni egyetem hittudományi karán különböző teológiai irányzatok voltak képviselve. A budapesti teológiai akadémián a Sebestyén Jenő nevével fémjelzett „történelmi kálvinizmus”, a lényegében Kuyper tanítását követő, szigorú református egyházi irány dominált, de Victor János személyében a belmissziós, az „általános keresztyén” teológiának is jelentős képviselője volt az akadémián. A debreceni hittudományi fakultás professzorainak többsége a „hitvallásos” teológiai ortodoxia alapján állt, de a belmissziós, általános keresztyén irányzatnak, az 1940-es évek elejétől pedig a barthianizmusnak is voltak hívei. E kar tanárai közül sokoldalú tudományos munkásságával Révész Imre és Makkai Sándor, pedagógiai tevékenységével pedig Csikesz Sándor emelkedett ki. A pápai és a sárospataki teológiai akadémián a barthi dialektikai teológia hatása érződött. A pataki kollégium közigazgatójának az 1933/1934. tanévről szóló jelentése szerint: „Teol. akadémiánk hazánkban mindig azok közé tartozott, amelyik kész volt kitárni kapuit az egészséges és friss szellemi áramlatok előtt. Újabban mindig hangsúlyozzák, hogy a teológia legyen az élet teológiája.” A liberális teológiának – Zoványi Jenőnek lelkési jellegétől megfosztása és nyugdíjaztatása után – e korszakban már nem volt talaja a református teológiákon; a teológiai tanárok 1934. februári konferenciája „örömmel állapította meg, hogy a lelkipásztori nevelésben a múlt század liberalizmusával szemben a teológiai főiskolákon ma már mindenütt a tiszta református hitvallásos irányzat jut kifejezésre”.²⁴

Az evangélikus hittudományi kar e korszakban a lassú fejlődés képét mutatta, jóllehet a 4 éves tanulmányi idő itt is korlátozta a képzés eredményességét. Az

24 MRJ 1924. évi május 20–21. 97–98., 141–157.; MRJ 1934. április hó 17–18. 151–152.; MRJ 1935. május hó 1–2. 119–130.; MRJ 1940. évi április hó 17–19. 266–268., 532–553.; MRJ 1941. évi május hó 6–8. 248., 264–266.; *bpi*: Teológiai tanárok konferenciája. Református Élet 1934. 60.; Fügylő. Református Élet 1934. 289.; *Muraközy Gyula*: Nincs itt baj a lelkészképzés körül? Református Élet 1934. 352.; *Dr. Révész Imre*: Gépfegyver és dárda. Református Élet 1935. 51. *Muraközy Gyula*: Milyen lelkipásztorokat várunk? Református Élet 1935. 174–175.; *Publius*: Tanszék és hitvallás. Magyar Kálvinizmus 1(1934) 177–178.; *Dr. Ravasz László*: Néhány szó a lelkészképzésről. Magyar Kálvinizmus 2(1935) 57–61.; *Vasady Béla*: A lelkészképzés reformja. Debrecen, 1940.; A Budapesti Református Theologiai Akadémia története. 1855–1955. Szerk.

evangélikus egyház 1936. október 29-i közgyűlése „sürgősen szükségesnek” tartotta a lelkészképzés átfogó, organikus reformját, s felhívta a teológiai fakultást a részletes tanulmányi és vizsgálati szabályzat kidolgozására. Ez csak az 1940-es évek elején készült el, és azt az egyetemes teológiai bizottság 1941. február 25–26-i ülésén tárgyalta meg. A reformtervezet a tanulmányi idő 5 évre való kiterjesztését javasolta, a képzés curriculumában a filozófiai stúdiumok oktatásának kibővítését, a bibliai nyelvek alaposabb elsajátítását, a teljes Szentírásra vonatkozó collegium biblicum kötelezővé tételét, a jelenkor szellemi, társadalmi, politikai és gazdasági élete fő kérdéseinek megismertetését, a szemináriumi oktatás továbbfejlesztését, valamint a *Teológus Otthon*nak gyakorlati lelkészképző intézetté való átszervezését irányozta elő. Az 1943. december 3-án tartott egyetemes közgyűlés elvileg elhatározta a tanulmányi idő 5 évre emelését, és felhívta a kart, tegye meg az előkészületeket ennek „kellő időben való gyakorlati megvalósítására”. Az 5 éves képzés bevezetésére azonban csak a háború után, 1947-ben került sor.

A hittudományi kar tanárai a konzervatív, hitvallásos teológiai irányzatot követték. Mint Kiss Jenő professzor 1943-ban a fakultás két évtizedes történetére visszatekintve megállapította: „A hittudományi kar megalakulásától fogva a bibliai, hitvallási irány hűséges képviselője [...] Ez a szilárd alap tette lehetővé, hogy a különböző külföldi teológiai irányzatok az evangélium próbakövéhez mérve kerülhettek a hallgatósághoz. Érdeklődéssel vette számba a húszas évek nagy teológiai fordulatóját, Barth Károly dialektika teológiáját, de nem hódolt meg rendszerének. Figyelte az antiszemitizmus nemzetközi terjedését és ennek teológiai téren való lecsapódását, de nem ejtette el az ószövetséget. Nyomon kísérte a népi és faji kereszténységre vonatkozó felfogás fejlődését, de nem volt hajlandó a keresztyénség univerzalizmusáról lemondani s mondjuk a pogány magyar elődök vallási világába elmerülni [...] Ezt az irányt igyekszik megőrizni a jövő számára is”.²⁵

Pap László–Bucsay Mihály. Bp. 1955. 106–131.; *Török István*: A mai magyarországi református teológia helyzetképe. *Theológiai Szemle* 18(1942) 28–37.; *Czeplédy Sándor*: Teológiai áramlatok a Debreceni Kollégium történetében. *Theológiai Szemle* 31(1988) 321–327; *Bolyki János–Ladányi Sándor*: A református egyház 1918–1948 között. In: A magyarországi református egyház története. 1918–1990. Tanulmányok. Szerk. Barcza József–Dienes Dénes. Sárospatak, 1999. (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai 4.) 33–34.; *Dr. Mátyás Ernő*: III. Közigazgatói jelentés az 1933/34. iskolai évről. In: A Sárospataki Ref. Főiskola teol. akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1933–34-ik iskolai évről. Összeáll. Dr. Mátyás Ernő–Novák Sándor. Sárospatak, 1934. 18.

25 MEJ 1936. október hó 29. 24.; A magyarországi evangélikus egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1943. 8.; *Dr. Kiss Jenő*: Visszapillantás a magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának húsz éves történetére. (1923–1943). Pécs, 1943. (A magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem 1942–43. tanévi irataiból) 18–20.; *Fabiny Tibor*: Evangélikus Teológiai Fakultás Sárospatonban, 1923–1950. In: Hittudományi fakultások i. m. 84–91.

Hittudományi előadások, diákpasztoráció

Végezetül röviden foglalkoznunk kell az egyházaknak az egyetemi-főiskolai hallgatók számára hittudományi előadások rendszeresítésére, valamint lelkigondozásuk megszervezésére irányuló törekvéseivel.

A katolikus világi hallgatók számára hittudományi előadások tartásának kérdése már az 1920-as években felmerült. Az *Országos Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetség* – a hittudományi kar tanárait is bevonva – 1926 őszén másfél hónapos hittudományi kurzust rendezett. A püspöki kar 1930. március 3-i értekezletén a kalocsai érsek javasolta a középiskolai tanárjelöltek hittudományi képzésének bevezetését. A püspöki kar ennek megvizsgálásával a váci püspököt bízta meg, aki az 1930. november 6-i konferencián azt jelentette, hogy információja szerint a középiskolai tanárképző intézetben ez megvalósítható volna, és remélhető ehhez a szükséges miniszteri engedély is. A püspöki kar e kérdés további tanulmányozására a csanádi püspököt kérte fel azzal, hogy „a kötelező vallásoktatás volna kívánatos”. Glattfelder 1931. március 2-i jelentésében közölte a primással, hogy a budapesti középiskolai tanárképző intézet ügyvezető igazgatójának véleménye szerint nem lehetséges a hittudományi előadásoknak a tantervbe való beillesztése, minthogy az intézet csak a gyakorlati tanárképzés igényeinek megfelelő előadásokat tarthat, világnézeti jellegűeket nem. Ezért a püspök azt javasolta, hogy a budapesti egyetemen a hittudományi kar tanárai tartsanak ilyen előadásokat valamennyi kar hallgatói számára, és ezeknek látogatását kellene a tanárjelöltek számára „minden morális befolyással” szorgalmazni. A püspöki kar 1931. március 18-i ülésén ezt tudomásul vette. A budapesti tudományegyetemen egyébként az 1930/1931. tanévben már tartottak ilyen előadásokat, Pécssett pedig az egyetem katolikus hallgatói számára Vargha Damján heti egyórás hittudományi kurzust indított a Maurinumban. A budapesti tudományegyetemen a későbbiekben is, az 1930-as évek végéig többnyire Schütz Antal professzor tartott hittudományi tárgyú előadásokat, majd néhány éves szünet után, az 1942/1943-i tanév II. félévétől a bölcsészeti karon katolikus, református és evangélikus „közérdekű” vallási tárgyú előadásokat egyaránt hirdettek.

A katolikus hallgatók körében a pasztoráció feladatát az egyetemi hitszónok látta el. Három intézményben – a budapesti és a pécsi tudományegyetemen, valamint az egri jogakadémián – volt a vasárnapi ifjúsági istentiszteleteken a szentmisét tartó hitszónok. Közülük Tóth Tihamér, a hittudományi kar professzora emelkedett ki, akinek – Szántó Konrád egyháztörténeti munkáját idézve – „eredeti, korszerű, lebilincselően érdekes és a rádión keresztül is közvetített beszédei minden vasárnap szenzációt jelentettek”. Ezért a budapesti egyetemi templomban tartott szentmiséken mind több egyetemen kívüli hívő vett részt (miközben az 1930-as évek elejétől azokon már egyre kevesebb egyetemista jelent meg).

A református hallgatók lelkigondozását 1934-ig ténylegesen a *Soli Deo Gloria Szövetség* (= SDG) végezte. Az egyetemes konvent 1931. április 17-i ülésén úgy határozott, hogy „az egyetemi és más főiskolai ifjúság vallásos és egyhá-

zias szellemben való vezetését közoktatásügyi és nevelési feladatnak tekinti”, és utasította a missziói bizottságot, hogy „e nagy fontosságú feladat rendszeres teljesítésére – egyetemi (főiskolai) istentiszteletek tartásával, bibliaórák szervezésével és az ifjúságnak egyháztársadalmi munkában foglalkoztatásával – [...] tervezetet készítsen”. Két év múlva, 1933. április 30-án az SDG azt javasolta, hogy a Szövetség főtítkári munkakörét betöltő missziós lelkészét – Kiss Sándort – az egyetemes konvent saját missziós lelkészének nyilvánítsa. Ez rövidesen meg is valósult: a konvent 1934. április 17-i ülésén a középiskolai és a főiskolai ifjúság lelkigondozását a missziói bizottság hatáskörébe utalta. A VKM a konventi főiskolai missziós lelkész részére fizetéskiegészítő államsegélyt biztosított, és a kitűnő képességű Kiss Sándor 1934 második felében meg is kezdte a működését. 1935-től azonban két évig külföldi tanulmányúton volt, ami a főiskolai missziós munkában nagyfokú visszaesést jelentett. Visszaérkezése után az SDG-vel – amelynek 1937/1938-ban az elnöke volt – szorosan együttműködve és jórészt annak szervezeti keretei között széles körű és eredményes tevékenységet fejtett ki: egyetemi istentiszteleteket tartott, bibliaköröket szervezett és vezetett, virágvasárnapi és nyári konferenciákat szervezett, továbbá a budapesti SDG-ben és a kollégiumokban folytatott munka mellett a vidéki egyetemeket és főiskolákat is meglátogatta. (1940-ben pl. 79 alkalommal végzett vidéki látogatást.)

A budapesti evangélikus hallgatók számára – az egyetemes felügyelő kezdeményezésére – 1933-tól tartottak istentiszteleteket, ugyanő az 1933. október 26-i egyetemes közgyűlésen elhangzott jelentésében e hallgatók lelkigondozására külön lelkész beállítását tartotta kívánatosnak, majd 1935-ben e feladat ellátására Szuchovszky Lajos vallástanárnak, a *Budapesti Egyetemi Luther Szövetség* elnökének adott megbízást. Szuchovszky e munkakörében az 1930-as évek végéig működött, egyetemi istentiszteleteket tartott, és a Luther Szövetség keretében bibliaköröket szervezett.

1935-ben a volt Szent Imre-kollégistákat tömörítő *Szent Imre Szenátus* – a *Pázmány Péter Tudományegyetem* 300 éves évfordulójával is összefüggésben – a hallgatók lelkigondozásának, valláserkölcsei nevelésének előmozdítása és az egyetem katolikus jellegének a kidomborítása érdekében két egyetemi kápláni állás szervezését javasolta. Ezt a hercegprímás és az Egyetemi Tanács is támogatta, s a következő évben egy, utóbb egyetemi lelkésznek nevezett egyetemi káplán meg is kezdte a működését.²⁶

26 A magyar katolikus i. m. I. 301., 328., 363., II. 101–102.; Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára. 620/1930.; *Strecke Ernő*: Világi főiskolásaink hittudományos képzettsége. Magyar Kultúra 11(1924) 405–415.; *Dr. Tiefenthaler József*: Egyetemi hittudományi kurzus világiak számára. Magyar Kultúra 13(1926) 533–534.; *Péterffy Gedeon*: Tóth Tihamér. Élet- és jellemrajz. Bp. 1940. 83–101.; *Szántó Konrád O. F. M.*: A katolikus egyház története. II. Bp. 1985. 602–603.; *Mózes Gergely*: Egyetemi lelkészségek Magyarországon a 20. század első felében. A katolikus egyetemi lelkészségek története. Bp. 1997. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből

1937. december végén a dunántúli evangélikus egyházkerület a VKM-től egyetemi-főiskolai lelkészi állások szervezését kérte, ezt azzal indokolva, hogy „ma minden ki nem próbált új eszméáramlat elsősorban az ifjúságot iparkodik a maga befolyása alá vonni”, és más erkölcsi veszélyek is leselkednek az egyetemi és főiskolai ifjúságra. (Ez idő tájt valóban növekedett a szélsőjobboldali politikai erők befolyása, a szélsőséges politikai nézetek hatása az egyetemi ifjúság sorában.) E beadványt a VKM valamennyi egyetemnek megküldte véleményezésre. Az egyetemek véleménye megoszlott e kérdésben: egyesek nem tartották célszerűnek az egyetem szervezeti keretei között lelkészi állások létesítését, mások elvileg helyeselték a javaslatot, anyagi-pénzügyi okokra hivatkozva azonban egyelőre nem láttak lehetőséget a megvalósítására.

Az egyetemi-főiskolai lelkészségek csak az 1940-es évek elején jöttek létre, túlnyomórészt a fővárosban, és először a protestáns egyházak szervezésében. A református egyetemes konvent elnöksége már 1939 novemberében foglalkozott egy második, a budapesti hallgatók lelkigondozásával megbízandó főiskolai lelkész alkalmazásának kérdésével, majd ismételt tárgyalások után olyan megoldás született, hogy e lelkészi állást a budapesti református egyházmegye szervezze meg. E lelkészi állásra Kiss Sándort választották meg (akit a VKM állami segélyben részesített). Ő továbbra is az SDG-vel szoros kooperációban – 1942–1943-ban egyébként e szövetség folyóiratának a szerkesztője volt – sokoldalú, intenzív tevékenységet folytatott. Vasárnaponként egyetemi istentiszteletet tartott, eleinte 80–120 hallgató részére, számuk fokozatosan emelkedett, és az 1943/1944. tanév második félévében – amikor az istentiszteletekre már a Kálvin téri templomban került sor – azokon a budapesti református hallgatóknak mintegy a fele rendszeresen részt vett. Valamennyi egyetemen és főiskolán csendesnapokat rendezett, és igyekezett kiterjeszteni az SDG-ben és a *Pro Christo*-ban folyó bibliaköri munkát (de eziránt csökkenő érdeklődés mutatkozott). Egyéni lelkigondozás céljából gyakran felkereste a kollégiumokat. Különösen jelentős munkát végzett a konferenciákon: az SDG *Kabay Márton Köre* 1941. február 15–22-i, a népi írók részvételével tartott, irodalmi és társadalmi kérdéseket megvitató konferenciájának egyik szervezője volt (bevezetőjében hangsúlyozta a paraszt, munkás és értelmiségi ifjúság találkozójának fontosságát), majd az SDG június 29–július 6-i konferenciájának lelkészi feladatait végezte. 1943. június végén a balatonszárszói SDG főiskolás konferencia elnöke volt, ezt követően a balatonszárszói valláspedagógiai konferencia titkári teendőit látta el. Augusztus második hetében az ugyanott tartott bibliai konferencián vett részt, majd az

---

17.) 20–33., 78–80., 93–94., 125–130.; MRJ 1931. április 15–17. 263.; MRJ 1933. május 2–5. 336–337.; MRJ 1934. április 17–18. 36–37., 49.; MRJ 1935. április 17–18. 46–47.; MRJ 1936. május 6–7. 33.; MRJ 1937. május 3–4. 75–76.; MRJ 1938. április 27–28. 37–38.; MRJ 1939. április 19–20. 33.; MRJ 1940. április 17–19. 66.; MRJ 1941. május 6–8. 48–49.; MEJ 1933. november hó 10. 17.; MEJ 1934. október hó 26. 15.; MEJ 1935. november hó 15. 19.; MEJ 1936. október hó 29. 15–16.; MEJ 1938. november hó 12. 13.

SDG sajtótáborát vezette, végül augusztus 22–29. között a nevezetes balatonszárszói *Magyar Élet*-tábor „spirituális irányítását” végezte. Kiss Sándor egyébként a református egyház ifjúsági munkájának, a diákmiszióknak kérdéseivel több könyvében is foglalkozott; a fő feladatnak az új magyar református értelmiség kinevelését, a presbiteri utánpótlás biztosítását tekintette. Ő tartotta az említett bölcsészkar előadásokat is.

Kiss Sándor helyett a konvent elnöksége 1942. március 1-jei hatállyal Vatai Lászlót nevezte ki konventi főiskolás lelkésznek (aki 1940-től már megbízott főiskolai lelkészként dolgozott). Tevékenysége elsősorban a vidéki felsőoktatási intézmények református hallgatóinak lelkigondozására irányult, de aktívan részt vett a balatonszárszói konferenciákon is. Munkája során bibliaköröket vezetett, istentiszteleteket tartott, csendesnapokat szervezett. Az egyetemi-főiskolai ifjúság világnézeti-politikai helyzetét jól ismerte, és jelentéseiben rámutatott a vidéki egyetemi hallgatók közömbösségére, visszahúzódására, ami megnehezítette a körükben végzett munkát. Igen fontosnak tekintette az egyetemistákkal való egyéni foglalkozást, és javasolta, hogy minden egyetemi városban egy-egy egyetemi lelkész működjön. (Ez azonban csak Debrecenben valósult meg.)

1942 elején az evangélikus egyetemi lelkészi állás megszervezésére is sor került, amelyet Dezséry Lászlóval töltöttek be, aki 1940-től már megbízott egyetemi lelkészként működött. Tevékenysége kiterjedt az egyetemi istentiszteletek tartására, bibliakörök szervezésére, konferenciák, előadások rendezésére. A budapesti református egyetemi lelkészhez hasonlóan ő tartotta a bölcsészkari vállalási tárgyú előadásokat is. Az *Egyetemi Luther Szövetség* munkájában aktívan részt vett, annak keretében végezte vidéki látogatásait, és ő szervezte e Szövetség országos kongresszusait. 1941 őszén kérdőíves felmérést végzett a bibliaórák résztvevői körében, 1942-ben pedig cikksorozatban foglalkozott az egyetemisták helyzetével, problémáival.

A *Pázmány Péter Tudományegyetemen* 1939 elejétől a hitszónoki és az egyetemi lelkészi funkciót egyesítették. Az egyetemi lelkészek közül az 1942. december végén kinevezett Tihanyi Tibor tevékenysége emelhető ki. Tihanyi szervezettebbé tette a lelkészség munkáját, rendszeres fogadóórákat tartott (ezekre a hallgatók névre szóló meghívót kaptak), és előadásokat tartott a kollégiumokban, valamint a katolikus egyetemi ifjúsági egyesületekben. Tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy emelkedett az egyetemi istentiszteleteken résztvevők száma.

Katolikus egyetemi lelkész működött 1942 őszétől a Műegyetemen, valamint az újjászervezett kolozsvári egyetemen, 1943-tól a Képzőművészeti Főiskolán, 1944 márciusától pedig a Zeneművészeti Főiskolán is. Más források alapján nem ellenőrizhető adat szerint további három budapesti intézményben is volt 1944 őszén katolikus főiskolai lelkész, érdemi működést azonban az akkori viszonyok között aligha végezhettek.

Az egyetemi lelkészek működését a VKM is fontosnak tartotta. 1943. szeptember 10-én a minisztériumban a lelkészek részvételével értekezletet tartottak, amelyen megtárgyalták az 1942/1943. tanévi munka tapasztalatait és a következő

tanév feladatait, továbbá a lelkészi intézmény kiterjesztésének lehetőségeit; az értekezletről azonban jegyzőkönyv vagy emlékeztető nem maradt fenn.²⁷

Történeti áttekintésünk ezzel véget ért, de csak e korszakot illetően; az egyházak és a felsőoktatás kérdéskörének további alakulását – a koalíciós évekre, az államszocialista korszakra, majd a rendszerváltozás utáni időszakra egyaránt kiterjedően – külön tanulmányban fogjuk bemutatni.

ANDOR LADÁNYI

CHURCHES AND HIGHER EDUCATION IN HUNGARY, 1919–1944

This study is the continuation of a paper entitled Churches and Higher Education in the period of Dualism published in *Századok*, vol. 1, 2004.

After 1919, efforts were made to emphasise the Catholic nature of the University of Budapest. Such efforts were reflected in the naming of the university after the archbishop Péter Pázmány. In the early 1920s there were arguments about the establishment of theological faculties at the university—which had been moved from Bratislava to Pécs. In the end, a Faculty of Lutheran Theology was set up (based in Sopron) but there was no Catholic theological faculty.

During this period a question mark hung over the ecclesiastical academies of law. The Government wanted to abolish them, while the churches were determined that they should continue to operate, so the problem remained unresolved.

In the late 1920s the universities' "denominational composition" was placed under the spotlight. There were initiatives to consolidate Catholic positions at the universities of Pécs and Szeged. In the 1930s the problem of the nature of University of Budapest

27 Mózessy G.: i. m. 33–44., 51–59., 70–74., 97–106., 118., 121–124., 131–142.; MRJ 1942. május 6–7. 93–94., 367–368., 412.; MRJ 1943. évi május hó 19–20. 404–405.; MRJ 1944. május 4–5. 84–85.; MREZSL 2.c.f. 4. doboz; A Budapesti Református Egyházmegye 1941. évi szeptember hó 30-án tartott rendes közgyűlésének és rendes bírósági ülésének jegyzőkönyve. Bp. 1941. 32–33.; A Budapesti Református Egyházmegye 1942. február hó 10-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1942. 17–21.; A Budapesti Református Egyházmegye 1942. október 2-án tartott rendes közgyűlésének és bírósági ülésének jegyzőkönyvei. Bp. 1943. 28–29., 65–66.; A Budapesti Református Egyházmegye 1943. október 8-án tartott rendes közgyűlésének és bírósági ülésének jegyzőkönyvei. Bp. 1943. 127–128.; A Budapesti Református Egyházmegye 1944. évi március hó 27-én tartott egyházmegyei tanácsülésének, 1944. évi június hó 16-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1944. 38–39.; Ráday Levéltár, A Budapesti Református Egyházmegye 1944. okt. 5-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 9. MEJ 1940. évi november hó 8. 18–19.; A magyarországi evangélikus egyházegyetem 1941. évi november hó 7. napján, Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1942. 47–48.; A magyarországi evangélikus egyházegyetem 1942. évi november hó 20. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1942. 40–41.; A magyarországi evangélikus egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján i. m. 35–36.; *Dékány Kálmán*: Parasztság, munkásság, értelmiség. Magyar Út 1942. febr. 26. 5.; *dr. Kiss Sándor*: Főiskolásaink a templom küszöbén. Református Élet 1943. márc. 13. 1.; *Dezséry László*: Mit tudnak egyetemistáink a vallástanból? Keresztyén Igazság 8(1941) 283–288.; *Uő*: Egyetemistáink gyakorlati keresztyénsége. Keresztyén Igazság 8(1941) 313–319.; *Uő*: Egyetemistáink „világnézete”. Keresztyén Igazság 9(1942) 33–37.; MOL K 636 63830/1943., 64005/1943., 74185/1943.

arose once again. In view of the court action commenced in the matter of the university's properties in Czechoslovakia and the judgement of the International Court of Justice in The Hague, the Government recognised the foundation nature of the university. At the same time, the Catholic Church emphasised the Catholic nature of the university and sought to increase the ratio of Catholic professors teaching at the university; however, its efforts were in vain.

The study then surveys the issues of theological instruction. It investigates the circumstances surrounding the introduction of six-year degree courses at the Catholic Faculty of Theology of the University of Budapest, the amendments to the Calvinist theological curriculum, and the various Protestant theological schools. Finally, the study examines the pastoral care of students and the work of university chaplains.

GOTTFRIED SCHRAMM–
JOACHIM VON PUTTKAMMER–MEINOLF ARENS

Hogyan kerültek a románok többségbe jelenlegi államuk területén?

Egy tanácskozás eredményei

1. A kontinuitás kérdése

A 15–16. századi humanistáknak köszönhető az a történeti hagyományban meghonosodott nézet, mely szerint a mai románok a romanizált dákok, illetve azoknak a rómaiaknak a leszármazottai lennének, akik a 2. század elején meghódították az Al-Dunától északra fekvő területeket.¹ Ez az etnikai keveredésből származó lakosság – állítják a fenti elemélet képviselői – zárt tömbben, avagy „fészekben” élt tovább annak a régi Dácia provinciának a területén, amelyet Aurelianus császár 271/275-ben végleg kiűrtett. Különösen Robert Roesler *Romänische Studien* (1871.) című munkájának megjelenése óta találkozunk egy erőteljes, folyamatosan bővülő és sokkal megalapozottabb ellenvéleménnyel, amelyik szembehelyezkedett ezzel a kezdetben általános nézettel. A románok – így az ellenvélemény – valójában azoktól a románul beszélő bevándorlóktól származtak, akik a Dunától délre fekvő vidékről érkeztek. Azok a Balkán-félsziget déli részén élő szörványkisebbségek tehát, amelyek a helyi nemzeti nyelv mellett mindmáig „románul” beszélnek, nem a dáko-románok elvándorolt csoportjai. Sokkal inkább a belső-balkáni románság folytatói ők, akiknél a dunai limes összeomlása után, vagyis kb. 600 óta, csupán a latin nyelv továbbélésével számolhatunk.

¹ 2001. okt. 18–19-én a Freiburgban tartott konferencián a meghívott kutatók interdiszciplináris beszélgetés keretében, öt témakört kialakítva, kerestek választ egy igen vitatott kérdésre. Az összejövetel anyagi háttérét a Gerda Henkel Alapítvány biztosította, az előkészítés és a lebonyolítás feladatait azonban a Münchener Magyar Intézettel együttműködve végezte. A tanácskozás résztvevői: Meinolf Arens (München), Joachim von Puttkamer (Freiburg), Gottfried Schramm (Freiburg), Szász Zoltán (Budapest) történészek, Daniel Bein, néprajzkutató és történész Hamburgból, a néprajzkutató-geográfus Thede Kahl Münsterből, két történész-orientalista: Virgil Ciociltan Bukarestből, valamint Hansgerd Göckenjan Gießenből, és Wolfgang Dahmen (Jena), Hans-Martin Gauger (Freiburg) és Johannes Kramer (Trier) romanisták. A megbeszélésnek a szerkesztőbizottság által elkészített összefoglalóját témakörökre bontva közöljük.

Az, hogy a délkelet-európai néptörténeti kutatásnak ebben a központi kérdésében mind a mai napig a vélemények és az ellenvélemények kibékíthetetlenül feszülnek egymásnak, több körülménynek köszönhető. Először is annak, hogy ezt a kérdést mindmáig politikai kérdésként teszik fel, és ez politikai kérdés is maradt. Csak akkor sikerülhet ezt a problémát elfogadhatóan tisztázni, ha magától értetődően komolyan vesszük azt, hogy itt egy tisztán tudományos problémáról van szó, aminek a legcsekélyebb köze sem lehet a mai politikai vitákhoz. Hátrányosan hat még az is, hogy Romániából a kontinuitás kérdésében manapság gyanúsán egységes, csak a kontinuitás mellett állást foglaló hangok hallatszanak, holott a 20. század első három évtizedében akadtak még eltérő nézetek is (nevezetesen: Alexandru Philippidee és Ovid Densusianu²). Néhány magányos szószólója még ma is van ezeknek, de publikációkban soha nem jelennek meg. Ennek az az oka, hogy a Romániában a 20. század egyetlen korszakában sem volt olyan légkör, ami kedvezett volna a kényes természetű nyelvészeti és történelmi kérdések elfogulatlan megvitatásának. Ráadásul a Románián kívüli romanisztikai kutatások sem tettek eleget a velük kapcsolatos elvárásoknak. Sok országban folynak igen sokrétű, hozzáértő és módszeres romanisztikai vizsgálatok, a román nyelv és kultúra azonban mostoha szerepet játszik a középpontban álló francia, olasz, spanyol presztízs- és sikerorientált kutatási területek mellett. Viszonylag kevés külföldi szakember foglalkozik a román történelemmel, azonban ők is hajlamosak arra, hogy a román nép barátaiként a folytonosság kérdésében sokszor elhamarkodottan adaptálják az uralkodó román álláspontot.² Amint azonban a kontinuitás elmélete meginogni látszik, többnyire olyan óvatos tartózkodást mutatnak, amelyből kiderül, hogy ez a komoly probléma pusztán romanisztikai megközelítéssel megoldhatatlan.

Öröndetes, hogy Johannes Kramer két tanulmánya (1998-ban, illetve 1999/2000-ben) is vitára sarkallta a romanistákat. Elmaradásaiuk azonban még mindig vannak, például körükben még mindig ismeretlenek a román nyelvnek azok a nyelvtani ismertetőjegyei, amelyeket Hans-Martin Gauger a román rokonnyelvekben kimutatott (1996.).³ Az eddigi balkanisztikai kutatásokból az is kiderül, hogy ezen ismertetőjegyek jórészt, ha – nem is kivétel nélkül –, olyan idiómákban köszönnek vissza, amelyek a románnal együtt egy „balkáni nyelvközösséget” képeznek; mindenekelőtt az albán, a bolgár és a makedón sorolható ide.⁴ E nyelvek közti különböző, a tipológiai mélystruktúrában gyökerező egyezések érveket szolgáltatnak ahhoz a feltételezéshez, amely szerint a román nyelv nem Dáciában, hanem Balkán-félsziget belsejében jött létre. Ebből is kitűnik,

2 A folytonosság elméletének egyik nyugati képviselője: *Alain Ruzé*: *Les Latins des Carpathes. Preuves de la continuité roumaine au de nord du Danube*. Bern, 1989.

3 *Hans-Martin Gauger*: *Les particularités de la langue roumaine*. In: Rumänisch: Typologie, Klassifikation, Sprachcharakteristik. Hrsg. Maria Iliescu–Sanda Sora. Veitshöchheim, 1996. 1–18.

4 Ehhez többek között: *Georg Renatus Solta*: *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*. Darmstadt, 1980. 4. fejezet: „Die sogenannten Balkanismen” 180–231.

hogy a romanisták a román nyelvet továbbra sem azokkal a délkelet-európai nyelvekkel összefüggésben vizsgálják, amelyekkel a román valószínűleg egy „nyelvközösséget” alkot.

Alapkérdésünk megválaszolását a forrásanyag rendkívüli szegénysége is nehezíti. Amivel a kútfő adós marad, azt a különböző tudományterületek egymáshoz alkalmazkodó vizsgálódásaival lehet kiegészíteni. Hiszen arra a történelmi kérdésfeltevésre, hogy hol és milyen körülmények között alakult ki a román nyelv, a nyelvészet segítségével kaphatunk választ. Ellenben Erdély demográfiai fejlődésének rekonstrukciója, különösen a román többség létrejöttének magyarázata, a történettudományra hárul, ebben az esetben a néprajz és a nyelvészet csak kisegítő szerepet játszik.

Milyen lehetőségek kínálóznak a jövőre nézve? Álláspontunk szerint elkezdett az idő, hogy a folytonosság és a bevándorlás egymással vitázó képviselői végre egy asztalhoz üljenek és megvitassák nézeteiket. Ezzel szemben megfogalmazódott az a pesszimista vélemény, amely szerint a kontinuitás képviselőinek jó okuk volt arra, hogy még nem kezdeményeztek ilyen jellegű tanácskozást. Ha ez a régóta esedékes megbeszélés, a várakozásokkal ellentétben, meg is valósul, túl sok eredményt akkor sem remélhetünk. Tudniillik a folytonosság elvét vallók több mint száz éve nem hajlandók álláspontjuk felülvizsgálatára, annak megvitatására, hogy vajon egyes bizonyítékaik még mindig kiállják-e a kritikai próbákat. Inkább figyelmen kívül hagyják vitapartnereik időközben kibővült és kifinomodott nézeteit. Nem is reagáltak arra a nyolc tézisből és azok indoklásaiból álló évrre, amely a kontinuitás tétele ellen jelent meg 1985–1987-ben egy vezető folyóiratban.⁵ A folytonosság elméletét nyilvánvalóan olyan fundamentalisták képviselik, akik ahelyett, hogy meghallgatnák a másképp gondolkodók véleményét, még inkább összehólintanak egymás között. Így csupán a bevándorlás nézetét vallók között folyik párbeszéd, de nekik is meg kellene tanulni – még az eddigieknél is jobban – odafigyelni egymásra.

A megbeszélés abból indult ki, hogy Dácia alig több mint másfél évszázadig állt római fennhatóság alatt. Ilyen rövid idő alatt a Római Birodalom egyik régióját sem sikerült romanizálni. Nincs különösebb okunk feltételezni, hogy Dácia esetében ez a folyamat gyorsabban ment volna végbe, mint a birodalom más területein.

Végül, Aurelianus idejében a kevés, még római kézen lévő, dáciai területekről rendezett formában folyó kiköltöztetés minden bizonnyal a provinciának éppen azt a latinul beszélő lakosságát érintette, amelyik még nem távozott el ön-

5 *Gottfried Schramm*: Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa. I–III. Zeitschrift für Balkanologie 21(1985) 223–241., 22(1985) 105–125., 23(1986/1987) 78–94.; *Uő*: Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.–7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern. München, 1997. (Südosteuropäische Arbeiten 100.) 275–343. – magyarul: *Uő*: Korai román történelem: nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához, Debrecen. 1997.

szántából. Tevékenységük ugyanis elsősorban az impériumhoz kötődött már Dáciába való betelepítésükkor is, így aztán szükség volt rájuk akkor is, amikor az új, Duna menti határvonalat kellett megszilárdítani.

2. Bizonyíték-e a kontinuitás ellenében a románok legősbibb keresztény szókincse?

Johannes Kramer két tanulmányban mutatott rá arra, hogy a román nyelvnek a kereszténységgel kapcsolatos, a késő antikvitás latinságából eredő ősi szókincse csak a Dunától délre keletkezhetett, és csak a 4. századra elért nyelvi állapotra utal. A folyótól északra hátramaradt romanizáltak körében nem terjedhettek volna el ezek a fontos kifejezések, ezért lehetetlen, hogy dák területen öröklődtek volna tovább a későbbi románokra.⁶ Ezen az érvelésen hamar felülkerekedett az a vélemény, amely szerint a vizsgált jelenségekből nem szükségszerűen következik Kramer álláspontja. Hiszen a mai Románia területén élő romanizáltak között már 271 táján is lehettek keresztények. Még az is elképzelhető – dacára minden történelmi valószínűségnek és pusztán gondolati kísérletként fel-fogva –, hogy a rómaiak kivonulása után az ott maradt romanizáltak szókincse olyan keresztény kifejezésekkel bővült, amelyek 271 előtt még el sem terjedtek, például: *dominica* (vasárnap), *sambaturn* (szombat), *basilica* (templom), *quadragesima* (húsvéti böjt). Az ugyanis valószínűtlen, hogy az ott maradt romanizáltak ilyen, viszonylag rövid időn belül teljesen elveszítették volna kulturális kapcsolataikat a Dunától délre lévő nyelvrokonaikkal. Még az a lehetőség sem zárható ki egyértelműen, hogy a keresztény hit a birodalom határait átlépve terjedt tovább, ahogy az a gótok esetében jól bizonyítható, és ahogy az a brit sziget és Írország területén feltételezhető. A gótoknál ténylegesen igazolódott, hogy rabló hadjáratokkal, idegen területekre elhurcolt hadifoglyokkal meg lehetett honosítani a kereszténységet a birodalom határain túl is.

Kramer kitartott nézetei mellett. Véleménye szerint az egyetlen hasonló típusú területen, a rajnai határnál, semmi jelét nem találjuk annak, hogy a kereszténység a birodalom határain túl is hatást gyakorolt volna. Szerinte a gótok esete a keleti kereszténységgel függött össze, ahol általában nagyobb hajlandóság mutatkozott a birodalmon kívüli missziókra. A megbeszélés résztvevői közül senki sem osztotta azt az álláspontot – mint ahogy azt Kramer szerette volna –, hogy pusztán az egyházi kifejezések alapján meggyőzően kizárható lenne a románság fennmaradása a Dunától északra fekvő területeken, Dácia kiürítése után. A vita bebizonyította, hogy a megoldásra váró kérdés tisztázására – abban az esetben,

⁶ Johannes Kramer: Bemerkungen zu den christlichen Erbwörtern des Rumänischen und zur Frage der Urheimat der Balkanromanen. Zeitschrift für Balkanologie 34(1998) 15–22. – Vö. *Uő*: Sprachwissenschaft und Politik. Die Theorie der Kontinuität des Rumänischen und des balkanischen Ethno-Nationalismus im 20. Jahrhundert. Balkan-Archiv 24/25(1999/2000) 105–163.

ha az csupán a román nyelv vizsgálatán belül történik – nem vagyunk rászorulva. Tudniillik régóta ismerjük az albán és a román nyelv közti számos és rendkívül fontos megegyezést, amelyek nyelvészetileg egyértelműen a folytonosság elmélete ellen szólnak. Szóegyezésekről leginkább olyan fogalmak esetében beszélhetünk, amelyek – ellentétben az egyházi szókészlettel – a vándorlásra és a földrajzi áttelepülésre alkalmatlan dolgokat nevezik meg, mivel a természetes környezet adottságai közösek, ezek nevét pedig a helyben lakó népesség nem másoktól szokta beszerezni.

Többek között igen tanulságos Kramer egy, 1996-ban megjelent tanulmányában a román (*f*)*sat* és az albán *fshat* (falu) szavak vizsgálata. Ennek az alapja egy görögből átvett latin szó, ami árkokkal megerősített 'katonai tábor' jelölt.⁷ A *fossatum* kizárólag a Balkánon bővült a 'falu' jelentésével, ami olyan helyzetben képzelhető el, ahol csak az erődített településeknek volt esélyük a túlélésre. A szó történetét vizsgálva egyértelmű, hogy Dácia kiürítésekor még egyáltalán nem számolhatunk ezzel a megnevezéssel. Aligha képzelhető el az is, hogy a Dunától délre élőkől vették át, hiszen ez a név csak az ottani körülmények kifejezésére szolgálhatott.

A megbeszélés azért bocsátkozott egy ilyen különleges téma megvitatásába, mert példát akart mutatni arra, hogyan lehet közelebbről megvizsgálni és finomítani az alapjaiban hasonló gondolkodású kutatók érvrendszerét.

3. Transzhumálás és hegyi nomadizáció

A megbeszélésünk következő részében a hegyi nomadizáció kérdését vitattuk meg, ami ebben a formában Európában csak a Balkánon fordul elő, és úgy tűnik, itt is szinte kizárólag egyetlen etnikummal, az arománokkal hozható kapcsolatba. Van ugyan hegyi nomadizáció Anatóliában, a Kaukázusban és Belső-Ázsiában, sőt itt már egészen korai időktől kezdve, a Kr. e. 3. évezredtől fogva kimutatható; a Balkánon azonban csak a Római Birodalom összeomlása után számolhatunk a romanizált hegyi nomadizációval, vagyis akkor, amikor Délkelet-Európában a nagyhatalmi jelenlét már teljes mértékben kizárható, tehát az 5–7. században. Addig latinul majdnem mindig csak a sík vidékeken beszéltek, a hegyekben azonban nem. Ülésünkön megkíséreltük felkelteni a jelenlévő etnográfusok érdeklődését korábbi korszakok történelmi rekonstrukciói iránt, mivel ezeket ritkán szokták figyelembe venni. A távolsági legeltetés transzhumálásnak nevezett fajtája már az ókorban létezett, ez azt jelentette, hogy a nyájtulajdonos által felfogadott pásztor kora tavasszal a juhokat és a kecskéket a hegyekbe terelte, ősszel pedig levezette őket a falvakba, ahol télire bőséges szalmas takarmány állt rendelkezésre. Ezzel szemben a hegyi nomadizáció esetében az egész nem-

⁷ Johannes Kramer: *fossatum* im Lateinischen, Griechischen und Romanischen. Wiener Studien zu Geschichte, Recht und Gesellschaft 109(1996) 131–142.

zetség, beleértve a gyerekeket és az öregeket is, együtt vándorol, így a mezőgazdasági művelésről teljesen lemondanak. Nyaranta a magasabb hegyekben nem ritkán 150–200 km-t is megtesznek. Ez a jelenség a Balkánon – ahogy ezt a vita is megerősítette – egy térben és időben nagyjából korlátozott konkrét történelmi helyzetből vezethető le. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a Dunától délre élő romanizáltak egy része a szláv honfoglalók beözönlésekor a hegyekbe menekült, és itt eltanulták az albánok már megtelepedett őseitől a – nyilvánvalóan még nem nomád – hegyi legeltető állattartást. Mivel a transzhumáló gazdálkodásra alkalmas hegyi területeket a helybeliek már használatba vették és nem volt több olyan hely, ahol tér nyílt volna további legeltetésre, így nem maradt más lehetőség, mint az eddig kihasználatlan magaslatok felé húzódní, és az ottani körülményeknek megfelelő gazdálkodási módszert kialakítani. Az arománok egészen a modern időkig megőrizték azt a sajátosságukat, hogy ők Délkelet-Európa egyetlen olyan népcsoportja, akik nem űznek földművelést. Sokszor bővült már tevékenységi körük, kerültek ki közülük ezüstművesek, karavánkísérők, kereskedők és hasonlók, de – a Timok folyó környékén élők kivételével – földművesek soha.

A romanizált balkáni hegyi nomádok jellegzetessége a nagyfokú mobilitás, ami szintén megkülönbözteti őket a szomszéd népektől. Ide tartoznak az új gazdálkodási forma elterjedésével járó mozgások, amelyek során egész nemzetségek vándoroltak együtt csordáikkal, túl még a kialakulási területükön is. Először innen, a későbbi szerb–bolgár határ környékéről indultak el, ami az első Bolgár Cárságban helyezkedett el, ahol a vlachok 864-től – a bolgárok kereszténységre való áttérésétől – kezdve igen megbecsült és privilegizált helyzetbe kerültek. A birodalomnak tett szolgálataikért vélhetően megkapták azt a jogot, hogy a bolgár fennhatóság alá tartozó magasabb hegyvidékeket is belakhatták. Ráadásul mentesültek a fiatal bolgár egyház fennhatósága alól, és a birodalom egyedüli népeként közvetlenül az ohridi metropolita alá tartoztak. Ekkor alakult ki az az egyházi kötődésük Bulgáriához, amihez bámulatos kitartással még az erdélyi románok is ragaszkodtak, és ami nagyon hatásosan megakadályozta az etnikai és kulturális asszimilációt. A hegyi nomád, illetve a transzhumáló életmód nagyfokú mobilitása tette lehetővé a románok további jelentős szétterjedését. Nemso-kára átlépték Bulgária határait, elérték Délkelet-Európa összes hegységeit egészen a Beszkidekig. A terjeszkedéshez több tényező is hozzájárult: 1025 után a Bizánci Birodalom erőszakapparátusa előli menekülés éppúgy, mint az a cél, hogy a növekvő népesség számára olyan új területeket vegyenek birtokba, ahol a magas hegyekben a korábbi lakosok semmiféle ellenállásával nem kellett számolniuk.

Némi nehézségbe ütközünk a vándorlások datálásakor. Elsőként nyilvánvaló, hogy az arománok hagyták el a balkáni Romániának a központi hegycsoportban fekvő kialakulási területét és váltak el nyelvrokonaiktól valószínűleg már a 10. században, a későbbi dáko-románok azonban kezdetben ott maradtak a kialakulási területükön, és úgy tűnik, hogy folytatódott együttélésük a korábbi albánok helyben maradó részével. A Dunán való átkelés óvatos becslések szerint a 11. században következhetett be. Erdélyben a románok nagy valószínűséggel

csak a 12. század második felében jelenhettek meg, később, mint az első német betelepülők.

A kora újkorban a hegyi nomadizáció a maga kifejlett formájában nemegyszer a Duna vonaláig hatolt előre. Ettől északra az az övezetet kezdődött, ahol a távolsági legeltetést már csak transzhumálás formájában űzték. Ennek az Arnold Beuerman által felfedezett gazdaságföldrajzi választóvonalnak a kialakulása talán korábbi időpontra tehető, mivel a néprajztudomány nem tárt fel olyan adatot, ami kizárná a korai hegyi nomadizáció meglétét Romániában.⁸ Tisztázatlan maradt az, hogy van-e köze ehhez a gazdaságföldrajzi választóvonalhoz annak a hegyi nomadizáció mai kiterjedésétől csak északra megfigyelhető ténynek, hogy a románok alacsonyabb területen telepedtek meg. Nyitva marad továbbá annak magyarázata is, hogy a román nyelvnek miként sikerülhetett felülkerekednie, illetve alulmaradnia a szomszédos etnikumok nyelvével szemben. Délkelet-Európa északnyugati részén a romanizált nyelvet beszélő morlások – a kis-számú isztrorománok kivételével – teljesen beleolvadtak a szlávokba, miközben Moldvában és Havasalföldön az asszimiláció majdnem kizárólagosan fordított irányba ment végbe. A mai Románia területén a románok fokozatosan kerültek többségbe, de mellettük a mai napig is jelen vannak a magyarok és a németek: sőt több területen számszerű fölényben vannak.

4. Románok a Kárpátoktól keletre

Eszmecszerénk a továbbiakban a Dunai Fejedelemségek elrománosodásával foglalkozott. Ennek a területnek az a jellegzetessége, hogy a bevándorolt románság képes volt teljes mértékben asszimilálni a kunok, a besenyők, illetve az egyéb török és iráni eredetű népek és uralmi szövetségek síkvidéki településeit, valamint a szláv szóránycsoportokat. Feltételezhető, hogy a bevándorlás idején az irányítás a lovas nomádok kezében volt, akik a saját ellátásuk miatt érdekeltek voltak további parasztok és kisállattartók bevándorlásában, akiket erőszakkal és toborzással hoztak e vidékre. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a mobil román vándorpásztorok felfedezték azokat a lehetőségeket, amelyekkel a Dunától északra való letelepedés kecsegtetett. Mindenesetre ezen a területen sem sikerült minden török nyelvű csoportot beolvasztani: a gagauzok, a dobрудzsai tatárok és a budzsáki nogaj tatárok például kivételt képeznek.

E kivételek ellenére Moldvában és Havasalföldön egyaránt olyan etnikai szimbiózissal kell számolnunk, ami itt is, akár csak Bulgáriában, jelentős kun, be-

⁸ Az egykori nomád vándorlás északi határát két térképen ábrázolja *Arnold Beuermann*: *Fernweidewirtschaft in Südeuropa. Ein Beitrag zur Kulturgeographie des östlichen Mittelmeergebietes*. Braunschweig, 1967. 22–23. Olyan területekre, ahol még a 19. század végén is kivételesen magas volt a transzhumálók száma vö. *Dietmar Lindemann*: *Fernweidewirtschaft in Rumänien dargestellt am Beispiel der Südkarpaten (Poiana Sibiului und Covasna)*. Braunschweig, 1979. (Braunschweiger geographische Studien. Sonderhefte 3.)

senyő és alán közösségek eltűnéséhez vezetett. A beolvadási folyamat a 13. századtól a 18. századig tartott, és végeredményeként egyedül a román nyelv maradt fenn. Feltételezhető, hogy a kunok és más török népek a kereszténységre történő áttéréssel nyelvileg is idomultak a román etnikumhoz, még akkor is, ha Munténia egyes vidékein mind a mai napig megmaradt a kun identitás tudata. Jellegzetes e vidék települési módja. Az állandóan fenyegető betörések miatt nem az állandó településeken kerestek menedéket, hanem lehetőség szerint ideiglenes telepekre húzódtak, hogy a hegyekben, illetve az erdőkben találjanak bújóhelyet.

Egyetértettünk abban, hogy a rekonstrukció e része még helyesbítésre, bővítésre és finomításra szorul.

5. Románok a Kárpátokon belül

Tanácskozásunk következő részében Erdélyre koncentráltunk.⁹ A bevándorlók, akik eredetileg csupán csekély kisebbséget jelentettek, itt is fokozatosan újabb és újabb hullámokban kerültek többségbe – erre a történeti források utalnak, a nyelvészeti adatokból pedig világosan kiderül. Moldvától és Havasalföldtől eltérően a többi etnikum beolvasztásáról itt azonban nem beszélhetünk, ami már csak a katolikus és ortodox vallási különbségek miatt is aligha mehetett volna végbe. Így maradhattak meg a korábbi magyar és a német lakosok erős kisebbségként. Annak, hogy a bevándorlók pásztorok voltak, annyiban megmaradt a nyoma, hogy egészen a modern időkig – egy jelentéktelen, helyi kivételtől eltekintve – Erdély teljes pásztor lakossága a románok közül került ki. A vándorló pásztorkodás és a letelepedett életmód közti átmenet Erdélyben azzal kezdődött, hogy a románokat többek közt a Magyar Királyság határőreiként telepítették le. Az ennek megfelelő előjogok maradványai megfigyelhetők, de ennek megfelelő privilegizált, területhez kötődő jogviszonyt – mint például a székelyek esetében – a románok nem kaptak. Ehelyett megengedték nekik, hogy az addigi, magasan fekvő, elhatárolatlan területükről fokozatosan leszivároghassanak a völgyek alacsony fekvésű, megműveletlen földjeire. Erdély néptörténetének fő problémája az, hogy miképpen változtak meg a 18. század elejére az etnikai viszonyok úgy, hogy a románok végül többségbe kerültek. Különböző tudományágak együttműködésével kell tisztázni, hogy milyen mozgatórugói voltak ennek a hosszan tartó folyamatnak. Bizonyára fontos szerepet játszottak ebben azok a nagy katasztrófák, amelyek Erdélyt érintették:

⁹ A legjobb történeti áttekintést e probléma erdélyi vonatkozásában a több szerzős Erdély története nyújtja: Erdély története. III. 1830-tól napjainkig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) vagy Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. Németül: Kurze Geschichte Siebensbürgens. Hrsg. Béla Köpeczi. Bp. 1990.

- a mongol betörés 1241/1242-ben
- a nagy pestis 1348-ban
- a különösen súlyos összecsapások 1594 és 1605 között
- nagyobb oszmán seregek jelenléte és a különösen nagy veszteségekkel járó belső viszályok 1657–1662 között
- a Rákóczi-felkelés 1703–1711 között.

A nagy válságok által okozott borzasztó pusztítást és elnéptelenedést kisebb katasztrófák viszonylag sűrű egymásutánjai – a Kárpátokon túlról jövő betörések és a járványok – fokozták. A megbeszélés megállapította, hogy a románok e csapások alkalmával, a többi néppel szemben előnyben voltak, hiszen vészhelyzetekben segítette őket ősi örökségük, a nagyfokú mozgékonyság. Feltehetően ilyenkor hasznosnak bizonyult az is, hogy a románok – akik az 1700-as években Erdélyben még mindig javarészt pásztornép voltak – a magyaroknál és a németeknél nagyobb százalékarányban éltek a hegyvidéken, ahol a betörések csekély számban szedték áldozataikat. A románok, még ha meglepedésük a mélyebben fekvő területeken folytatódott is, mobil hagyományaiknak köszönhetően a magyaroknál és a németeknél könnyebben menekültek a hegyekbe. Ilyenkor az is segíthetett nekik, hogy itt éltek felekezeti és nyelvi rokonaik. Ha igazak e feltevéseink, akkor a román népcsoport – melyet a mindenkori katasztrófák kevésbé sújtottak, mint a szomszédait – olyan tartalékot jelentett, amelyet a lakatlanná vált síkságok betelepítésénél használtak fel. Meg kellene vizsgálni azt is, vajon kialakulásuk kezdetén magasabb születési aránnyal rendelkeztek-e, mint a németek vagy a magyarok. Míg a németek esetében bizonyított, hogy a korábbi évszázadokban korlátozni akarták az utódok számát, a románoknál teljesen elképzelhető, hogy ilyen megszorításokkal nem éltek, hiszen a pásztornépeknek nincs örökölhető földterület. Végül elméletileg az is számba jöhet, hogy, ha Erdélyben a művelhető föld megmunkálókra várt, akkor ez is ösztönözhetette a románokat a Kárpátok túloldaláról való betelepülésre. Számos olyan fontos tényezőről lehet szó, amelyekről egyelőre nem tudunk biztosat.

A 18. században a körülmények megváltoztak: beköszöntött a béke nagyjából kétszáz évig tartó korszaka és a katasztrófák, melyeket eddig oly gyakran éltek meg, nem jelentkeztek újra. Ezzel megszűnt az egyik magyarázat, hogy miért folytatódott mégis a románok számarányának gyarapodása. Ideiglenesen magyarázatul szolgálhat az a feltevés, hogy a házassági és születési arány mélyen gyökerező különbségei még akkor is befolyással voltak, amikor azok okai már megszűntek.

6. Eredmények

Minden résztvevő egyetértett abban, hogy megbeszélésünk több konkrét eredményre jutott, mint a szokásos módon tartott konferenciák. Természetesen minden szóba hozott következtetés ellenőrzést igényel, ezeket valószínűleg több helyen helyesbíteni kell és minden esetben ki kell egészíteni. A munka haté-

konysága érdekében szükséges volt annak az új módszernek a bevezetése, hogy az időt nem vesztegettük referátumokkal, hanem témakörről témakörre haladva újabb és újabb kérdéseket fogalmaztunk meg, amelyeket aztán a résztvevők megválasztak. Az ülés résztvevői tanulmányozták a megbeszélésre vonatkozó, előzetesen megküldött tanulmányokat, így – ellentétben a szokványos eszmecsere-kkel – különböző információk egymásutánja helyett egy igen intenzív beszélgetésre került sor, amelyben minden adott volt ahhoz, hogy végül valamennyiünk által elfogadott következtetéseket vonjunk le. Örömdetes volt továbbá az is, hogy a filológia, a történelem és a néprajz különböző tudományterületei úgy összefonódtak, hogy mindegyikük tanult a másiktól és felismerték, hogy szükségük van a másik tudására, ugyanakkor ők is átadhatnak valamit a sajátjukból. Együttgondolkodásunk eredménye az az elképzelés, hogy a románok a Balkán-félsziget déli részén olyan életformát alakítottak ki, amely bizonyos földrajzi és történelmi körülmények között demográfiai előnyöket biztosított számukra. Ez a Dunától északra és a Kárpátoktól keletre sokkal erőteljesebben érvényesült, mint a folyamtól délre és a Kárpátok vonulatán belül. Továbbra is lényeges problémánk, hogy különösen a románok középkori történetére vonatkozó forrásanyagot – amit tárgyalásunk alkalmával következetesen figyelembe vettünk – a folytonosság elvét vallók konzekvensen 19. századi módszerekkel és kérdésfeltevésekkel interpretálják, mint pl. Anonymus *Gesta Hungarorum*át. A román kutatók a régészeti forrásokhoz is gyakran komolytalan magyarázattal szolgálnak.

Új végül a forma is, amelyben eredményeink napvilágot láttak. Az utolsó megbeszélés során csupán egyetlen kérdésben nem született köztünk egyetértés, abban tudniillik, hogy a megbeszélés mindenki által elfogadott eredményei közül melyiket tekintjük a legfontosabbnak. Három személyt kértünk fel körünk-ből arra, hogy az ülés alkalmával *communis opinio*-ként megfogalmazottakat foglalják írásba és továbbítsák a többiek felé. Ezt a szövegváltozatot javították és egészítették ki a résztvevők: Bein, Gauger, Kahl, Dahmen, Göckenjan, Ciociltan és Szász.

7. Különvélemény

A többiek álláspontját sem annak alaphangvétele, sem pedig részletei miatt nem tudom elfogadni. Eltérő véleményemet a folytonosság és bevándorlás kérdésében a megkívánt tömörségben fogalmazom meg.

A freiburgi ülés szóban forgó összefoglalójából kitűnik, hogy a tizenegy résztvevőből tíz vitathatatlan tényként kezelte azt, hogy a románok a Balkán-félszigetről vándoroltak be a Duna–Kárpátok területére: „Erdélyben a románok nagy valószínűséggel csak a 12. század második felében jelenhettek meg, később, mint az első német betelepülők.”

Ha ezt a végkövetkeztetést összevetjük a „kontinuitás képviselőinek” nézeteivel, megállapíthatjuk, hogy csupán a vita átpolitizáltsága nem adhat magyará-

zatot a tudósok nézetei közti távolságra. A hiba – véleményem szerint – elsősorban a forrásanyag rendkívüli szűkösségében rejlik, ami szabad utat enged a tudományos képzelőerő kibontakozásának. Történészek és nyelvészek, akik hozzáértéséhez és becsületességéhez nem fér kétség, már régóta nem tudnak ellenállni annak a kísértésnek, hogy azt a homályt, ami a Duna és Kárpátok területét „a sötét évezredben” borította, minden eszközzel el ne oszlassák. Írásos bizonyítékok hiányában azonban magyarázataik sajnos csak a régészeti (amelyekről Freiburgban nem is esett szó) és a román szókincsből nyert adatokra hagyatkoznak és hagyatkoztak a múltban is.

A román nyelv, álláspontom szerint, egymásnak ellentmondó bizonyítékokkal szolgál: Erdély néhány nagy folyójának az Oltnak, a Marosnak, a Szamosnak a román neve például magyar közvetítéssel került át az antikvitásból, ezek alapján tehát a románok a magyarok után vándoroltak be a tartományba. Fordított esetről árulkodik azonban a román Belgrád helynév (ez a népnyelvi formája Alba Iulianak vagy Gyulafehérvárnak, másképpen Weißenburgnak), de a Târnavă folyónév is (amit a magyarok és a szászok másképp mondanak), ezek a kifejezések közvetlenül a szláv nyelvekből kerültek át a románba, vagyis ennek alapján a román jelenlét ezen a területen megelőzhette a magyar királyok kolonizációjának kezdetét. A nyelvészeti adatokat még sorolni lehetne, akár az egyik, akár a másik vélemény alátámasztása érdekében, de a vita eldöntéséhez nem járulnak hozzá.

Teljes mértékben visszautasítom azonban azt a hallgatólagosan elfogadott nézetet, amely a Duna–Kárpátok térségében mutatkozó írott forrásanyag néhány száz éves hiányával bizonyítottan látja a románok távollétét. Az adott körülmények között ténylegesen lehetetlen igazolni ottlétüket, de vajon kétségbe lehet-e vonni az esetleges jelenlétüket?

Jellemző módon, a románok azonnal megjelennek a Dunától északra fekvő térségben, mielőtt a 12. és a 13. század dokumentumai szót ejtenek erről a térségről.¹⁰ Még ha az elbeszélő forrásoktól el is tekintünk, ahogy ez a freiburgi tanácskozáson is történt, Anonymus és Kézai Simon a románok eredetét a római időkig vezetik vissza és említést sem tesznek egy későbbi bevándorlásról, pedig az kronológiailag mégiscsak közelebb állt volna hozzájuk, és csak néhány korai oklevelet veszünk figyelembe, a „12. század második felében bekövetkezett” bevándorlással ezek alapján sem érthetünk egyet. IV. Béla pl. 1256-ban megerősítette az esztergomi érsek ama jogát, miszerint továbbra is adót vethet ki a román-

10 Ebben a tekintetben igen tanulságos az oklevéladás fejlődése az Árpádok országában, ami a Kárpát-medence „fejlettségének” fokmérője. Vö. „A 11–12. századból, néhány fontos törvénygyűjteményt leszámítva, csak egy-két egyházi intézmény kisszámú irata őrződött meg. 1200 táján azonban, amikor a világiak között is elterjed a jogok írásba foglalásának igénye, ugrásszerűen megszokasodik a dokumentumok száma. A 13. századból kerekén 10 ezer irat maradt fenn, az 1301–1526 közötti időszakból pedig kb. 300 ezer.” *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História könyvtár. Monográfiák 17.) 3. Angolul: *Uő*: The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. London–New York, 2001.

nokra. Ezt a kiváltságot pedig az érsek *a prima sui fundatione*, vagyis az 1001. évtől bírta. IV. Béla apja, II. András az 1224-ben betelepülő németeknek biztosította azt a jogot, hogy a Dél-Kárpátok és az Olt közötti területen közösen használhatják a románok és a besenyők erdőit és vizeit. Ez is azt bizonyítja, hogy az az állítás, miszerint „a románok német telepések után” érkeztek Erdélybe, nyilvánvalóan nem állja meg a helyét.

A bevándorlás elmélete egy vagy több délről észak fele tartó elmozdulást feltételez. A középkori krónikások (Kekaumenosz, Nesztor, Villelmus Rubruk, valamint egy névtelen dominikánus) beszámolnak tényleges mozgásokról a keleti románsággal kapcsolatban, csak éppen mindegyik ellentétes irányról beszél.¹¹

Végkövetkeztetésem szerint tehát még nem érkezett el az idő arra, hogy az egyik elmélet végérvényes győzelmét ünnepelhetnénk a másik felett.

Virgil Ciocîltan

Irodalomjegyzék

- Archivum Europae Centro-Orientalis. 1–10. (1935–1944). A sorozat minden kötetében fontos tanulmányok jelentek meg a románok etnogenezisét és történetét illetően a 18. századig bezárólag, valamint a Duna–Kárpátok térségére vonatkozó település-történettel kapcsolatban. Az értekezések gyakran mind a mai napig irányadók és reprezentatívak. Szerzői többek között: Makkai László, Kniezsa István, Jakó Zsigmond, Elekes Lajos, Gáldi László.
- Arens, Meinolf*: Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband. Köln–Weimar–Wien, 2001. (Studia Transylvanica 27.) Fontos a 17. századi pusztításokra és azok következményeire nézve.
- Bein, Daniel*: Die magyarische Bevölkerung in Rumänien. Berlin, 1996.
- Ciocîltan, Virgil*: Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII–XIV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic. București, 1998.
- Ciocîltan, Virgil*: Observations concernant les Roumains dans la Chronique du Notaire Anonyme du roi Bela. Transylvanian Review 5(1996) 2. sz. 3–14.
- Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Hrsg. Gabriel Silagi. Sigmaringen, 1991. (Ungarns Geschichtsschreiber 4.) A Gesta Hungarorum legújabb kutatási eredményei.
- Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante Emerico Lukinich. Bp. 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale 29.)
- Erdély története. III. 1830-tól napjainkig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) Az összefoglaló és kiegészített kiadást ld. a 9. jegyzetben.
- Göckenjan, Hansgerd*: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 5.)

¹¹ Vö. tanulmányommal: *Virgil Ciocîltan*: Wilhelm von Rubruks Angaben über Rumänen und Baschkiren im Lichte der orientalischen Quellen. Südostforschungen 42(1983) 113–122.

- Illyés, Elemér*: Ethnic Continuity in the Carpato–Danubian Area. New York, 1988. (East European Monographs 299.) Átfogó tanulmány a dáko-román kontinuitás elméletéhez. Lényeges a kutatástörténet számára is.
- Kahl, Theode*: Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa. Münster, 1999. (Münstersche Geographische Arbeiten 43.)
- Murgescu, Bogdan*: Istorie românească – istorie univesală 600–1800. București, 1999.
- Müller, Georg Eduard*: Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande. Eine bürgerrechtliche Vorstudie, zugleich ein Beitrag zum deutschen Kolonistenrecht in seinem Verhältnis zu fremdnationalem Recht in Ungarn. Hermannstadt, 1912.
- Nationalism, politics and the practice of archaeology. Ed. by Philipp L. Kohl–Clare Fawcett. Cambridge, 1995.
- Papacostea, Șerban*: Between Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th Century. Cluj-Napoca, 1998.
- Pohl, Walter*: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. München, 1988. Egy kora középkori államalakulat történetét bemutató kitűnő tanulmány.
- Tamás Lajos*: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp. 1935. A francia kiadás: *Uő*: Romains, romans et roumains dans l'histoire de la Dacie trajane. Bp. 1936. (Études sur l'Europe Centre-Orientale 1.)
- Tomow, Siegfried*: Unerwünschte Kontakte. Die rumänisch–slawischen Sprach- und Kulturbeziehungen und ihre Entwertung. Forum. Berliner Osteuropa-Info 2001. 17. sz. 32–37.
- A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály–Bárdi Nándor–Biró Gábor. Csíkszereda, 1999. (Múltunk könyvek) A románok székelyföldi településtörténetével a kora újkortól foglalkozó fontos mű. A legújabb kutatási eredményeket tartalmazza.

GOTTFRIED SCHRAMM–JOACHIM VON PUTTKAMMER– MEINOLF ARENS

HOW DID THE ROMANIANS BECAME A MAJORITY IN ROMANIA?

This paper summarizes the results of a small international and interdisciplinary workshop held in Freiburg on 18–19 October 2001. Here German, Hungarian and Romanian historians and specialists of other disciplines discussed the problems of the Romanian settlement in the territory of actual Romania. They discussed the complicated historiography of this question and agreed that only an objective historical research independent from actual political tendencies could resolve this problem. It is most improbable that the Roman inhabitants of Dacia could survive for several centuries. They examined the oldest vocabulary of Romanians concerning Christianity. The participants discussed the problems of nomadization in the Balkans. The ancestors of the Romanians wandered from the South to the territory of Moldavia and Valachia where they assimilated and absorbed the Cumanian, Pecheneg and other Turkish peoples as well as the Slaves living there. Later the participants examined the settlement of the Romanians in Transylvania and the role of demographical catastrophes. The Romanian participant, professor Virgil Ciociltan expressed his opinion different from the majority of the workshops' participants, stressing the small number of available sources and the uncertainty in their correct interpretation.

Karl Renner európai föderalizmusa

Karl Renner (1870–1950) osztrák jogtudós és szocialista politikus legfőbb céljának a föderalizmus eszméjének megvalósítását tekintette az államszervezésben. Renner hitt a békés világföderáció klasszikus eszméjében – államszervezési gondolatainak és munkásságának ez adja meg az alaphangját. Munkássága két, az első világháború előtti és az első világháború utáni szakaszra osztható. Az első szakaszban az Osztrák–Magyar Monarchia demokratikus föderalista megújulásáért harcolt, a másodikban az önálló kis nemzetállamok nacionalizmusa és a kialakuló fasiszta és kommunista totalitárius államok ellen küzdött. Renner az európai föderáció megvalósítását célul kitűző európai egységmozgalomnak volt a támogatója. A nemzetiszocializmus megerősödése idején visszavonult a politikai életből, sőt 1934-ben egy ideig még fogságban is volt. Kiszabadulása után, egészen 1945-ig, teljesen eltűnt a nyilvánosság elől, ekkor azonban visszahívták az államvezetésbe. Rendkívül változatos helyzetben sikerült megmentenie az osztrák demokráciát.

Karl Renner élete során mindvégig a nagy egységes gazdasági területtel és piaccal rendelkező demokratikus föderatív német állam kialakításának volt a híve, ezért is támogatta Ausztria és Németország egyesítésének a tervét. Föderalista államszervezési gondolatai – mindenekelőtt az 1918 előttiak – irreálisnak tűntek, mert messze elszakadtak a korabeli lehetőségektől. Emiatt Renner föderalizmusa is vitatott eszme. Az életművéről folyó viták ellenére is általánosan elfogadott azonban, hogy Karl Renner egyike volt azon jogtudósoknak, akik a demokratikus európai integráció elméletét megalkották. S voltaképpen ez indította arra, hogy felvázoljam sokat vitatott államszervezési gondolatait a Habsburg Monarchia keretein belüli soknemzetiségű államszövetségről (*Nationalitäten-Bundesstaat*) és az első világháború utáni európai szuverén nemzetállamok föderációjáról.

Karl Renner és a népjogi problémák

A kor, melyben Karl Renner¹ élt és alkotott, a nemzetállami és nemzetbirodalmi nacionalizmus és az imperializmus kora volt, amely két világháborút eredményezett. Ilyen körülmények között a kortársak idealistáknak, magukat álmokban

---

¹ Karl Rennerről: C. A. Macartney: *The Social Revolution in Austria*. Cambridge, 1926.; Robert A. Kann: *Renner's Beiträge zur Lösung Nationaler Konflikte im Lichte Nationaler Probleme der*

ringatóknak tekintették azokat a jogtudósokat és gondolkodókat, akik tervezeteket készítettek az emberek közti békés egymás mellett élésről, a társadalom megjavításáról és az ezt szolgáló alkotmányreformról. Mindennek ellenére Renner számára kihívást jelentett annak az államszervezési kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan lehet a Habsburg Birodalomnak a keleti autokratikus államszervezési hagyományok hatását magán viselő szisztémáját felcserélni a demokratikus föderalizmussal, valamint, hogy miként értelmezhető a vallási és a kulturális (nyelvi) autonómia egy demokratikus soknemzeti államban. Életműve egy a keleti és a nyugati kultúra határvidékén élő jogtudós által teremtett demokratikus föderalista jogállamszervezési szintézis, melynek igazi értékét napjainkban kezdik csak felfedezni.

Renner a világföderáció klasszikus eszméjének volt a híve. Szerinte föderalistának az nevezhető, aki azt, ami természettől fogva elválasztandó, szétválasztja és autonóm módon irányítja úgy, hogy az egyúttal az egésznek is a szerves részét képezi.² A föderalizmusból így hiányzik az uralkodás, a hódítás és egymás kizsákmányolásának a szelleme, mivel tárgyalásos, egyezményes jogállami politikán, politikai korrektségen és morálon alapul. Renner azoknak a jogállami és nemzetközi jogi gondolkodóknak a munkásságát folytatta tovább, akik a békés világföderáció létrehozásán, mint távoli – de reálisnak tekintett – cél megvalósításán munkálkodtak. Mindenekelőtt a Suarez által már a 16. században felvetett jogállami problémának a megoldása foglalkoztatta, nevezetesen, hogy hogyan lehet az „egység a sokféleségben” elvét megvalósítani az államszervezésben. Suarez a kérdés felvetése során arra a következtetésre jut, hogy miként az államokon belüli viszonyokat, azonképpen az államok közötti viszonyt is jogállami elvek szerint kell megszervezni. Hogy mindez hogyan történjen, az az európai politikai gondolkodók számára évszázadokon keresztül az egyik legnagyobb kihívást jelenti.³

Suareznek a nemzetközi jog alapjait körvonalázó művét Grotius fejlesztette tovább, aki a háború és a béke jogáról írt értekezésében lefektette az államok egymás közötti viselkedésének az alapszabályait. A nemzetközi jogi gondolkodásnak nagy lendületet adott Locke, kidolgozván a polgári kormányzat alapelveit. A gondolatot Montesquieu viszi tovább, megalkotva a föderális köztársaság fogalmát. Mindehhez az államszervezési gyakorlat olyan fontos eredményei társulnak, mint a 13. században létrejött svájci konföderáció alkotmánya, a holland

---

Gegenwart. Wien, 1973.; *Uő*: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. II. Graz-Köln, 1964. 162–172.; *Uő*: The Habsburg Empire. A Study in Integration and Disintegration. New York, 1957.; *Jacques Hannak*: Karl Renners geistesgeschichtliche Leistung. In: *Karl Renner: Mensch und Gesellschaft. Grundriss einer Soziologie*. Wien, 1952. (Nachgelassene Werke von Karl Renner I.) 11–30.; *Hans Mommsen*: Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. Wien, 1963. 327–330., 352–360.; *Bóka Éva*: Az európai egység-gondolat fejlődéstörténete. Bp. 2001.

2 *Dr. Karl Renner*: Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich. Leipzig-Wien, 1918. 234–235.

3 *Arthur Nussbaum*: A Concise History of the Law of Nations. New York, 1954.

tartományok föderációját megteremtő Utrechti Unió alkotmánya (1579), a 13 amerikai állam függetlenségi harcát lezáró Amerikai Egyesült Államok alkotmánya (1787), *Az ember és polgár jogainak deklarációja* (1789), valamint az 1791. évi francia alkotmány, az 1848. évi svájci, és az 1849. évi frankfurti és kremsieri alkotmány.

A népjog és az európai államfejlődés fent említett történetét végigkísérik a politikai gondolkodók közti viták és az államszervezés reformját célzó tervezetek. Közülük Rennerre legnagyobb hatással Kant *Az örök béke*⁴ című politikai esszéje volt, amelyben Kant felvázolta a republikánus államok föderációjának az alapelveit. Komolyan foglalkozott azzal a vitával, amely a nacionalisták és a föderalisták közt folyt a 19. században. Mazzini, Marx és a centralizmusukat élesen támadó Proudhon gondolatai jelentős hatással voltak rá. Proudhon gondolataiból például két dolog ragadta meg Rennert: az egyik a föderalizmus, a másik a tulajdon értelmezése.⁵ A föderalizmus lényege – Proudhon szerint – az autonómia olyan értelme, hogy az emberek képesek legyenek jogszerűen, ámde szabadon intézni saját ügyeiket. A prouthoni „confédération des républiques européennes” koncepció a gazdasági és szociális problémákra és nem a politikaira helyezi a hangsúlyt. Szerinte a nemzeti önrendelkezési jog képviselői a népek felszabadítása és nemzetállamokba szervezése mellett kardoskodnak, és a demokrácia helyett mindenütt csak a centralizmust és az abszolutizmust állítják helyre. Mindez lényegében a régi kormányzati rendszer megújítását jelenti. Az államszervezéssel kapcsolatban Proudhonnak az a véleménye, hogy legyenek államok, de ne rabolják és ne zsákmányolják ki egymást. Szerinte a szociális igazságosság és a nemzetközi béke egymástól elválaszthatatlanok.⁶ Proudhon a tulajdonnal kapcsolatban is azt hangoztatja, hogy legyen tulajdonjog, de ne lehessen a tulajdonnal kizsákmányolni.⁷

Renner és Bauer az ún. „harmadik út”⁸ felvázolása során mindenekelőtt Proudhon gondolataiból indultak ki 1919-ben. Bauer a lenini rendszer ellentétéjeként olyan rendszert dolgozott ki, amely elütött a kommunizmustól. Annak ellenére, hogy elismerte a tulajdonjogot, mint emberi jogot, nem felelt meg a klasszikus kapitalizmusnak sem, mert nem tette lehetővé a kizsákmányolást.⁹ Rennert Bauerhez hasonlóan komolyan foglalkoztatta a magántulajdon szerepe az európai jogállami fejlődésben. A magántulajdonhoz való jogot történelmileg kialakult örök jogi kategóriának tekintette, amely azonban – mint minden társa-

4 Immanuel Kant: *Az örök béke*. Bp. 1918.

5 P. J. Proudhon: *Du principe fédératif*. In: *Oeuvres Complètes de P. J. Proudhon. Du principe fédératif et oeuvres diverses sur les problèmes politiques européens*. Paris, 1959. 253–553.; *Uő: Qu'est-ce que la propriété?* Paris, 1966.

6 Bernard Vovenne: *Histoire de l'idée fédéraliste. II. Le fédéralisme de P. J. Proudhon*. Nice, 1973. 7 l. m.

8 Renner és Bauer „harmadikutas” koncepciójának fontosságára és értékes voltára először C. A. Macartney hívta fel a figyelmet. Ld. C. A. Macartney: i. m.

9 Otto Bauer: *Der Weg zum Sozialismus*. Wien, 1919. (Sozialistische Bücherei 1.)

dalmi jelenség – a történelem során változásokon ment keresztül.¹⁰ A tulajdon-jog tehát vitathatatlan követelmény. A kérdés ezek után valójában az, hogy hogyan fogalmazzák ezt meg jogilag; általános érdekeket vagy pusztán egyetlen társadalmi osztály érdekeit szolgálja-e csupán. S ebből a szempontból Renner valóban Proudhon folytatójának tekinthető. Azon gondolkodik, hogyan lehet a tulajdont a közérdek szolgálatába állítani úgy, hogy ezzel párhuzamosan mindenki megőrizhesse a tulajdonát és a tulajdonhoz való jogát.

Renner nagyra értékelte Marx és Engels munkásságát a dolgozó rétegek öntudatossá tételében és társadalmi helyzetüknek a javítását illetően. Azokat a gondolatokat, melyeket a szociális kérdés kapcsán felvetettek a társadalomfejlődésből logikusan következő olyan problémáknak tekintette, melyekkel elkerülhetetlen a szembenézés a történelem során. Ugyanakkor bírálja is a marxizmust, mert centralista, s mert nem az állam és jog szükségszerű és folyamatos reformjával képzei el a munkásosztály helyzetének a javítását. Renner szerint ugyanis az európai jogállam megszervezése számára nincs más út, mint a demokratikus föderalista jogállamszervezés és a szükséges reformok útján való következetes továbbhaladás. A tömegek szociális helyzetének a javításáért folytatott harcot is ebben a keretben lehet csak megvívni.¹¹

Konkrét jogtudósi és politikusi tevékenységi területét, a Habsburg Birodalom reformját tekintve Renner követésre méltó példának tartja az amerikai alkotmányt, a francia *Az ember és polgár jogainak deklarációját* (1789), az 1848-as svájci, az 1849-es német alkotmányt és mindenekelőtt az 1849. évi kremsieri alkotmányjavaslatot. Hatással van rá a 19. századi német államszervezés története is, amely telis-tele van tanulságos vitákkal a német államok szövetségének a megszervezéséről. Miután a párizsi békekongresszus 1814-ben kinyilvánította, hogy a német államoknak függetleneknek kell maradniuk és föderatív szövetségben kell egyesülniük, a német gondolkodók és politikusok számára a föderáció megszervezése képezte a fő feladatot. Vitáik során megfogalmazták az unitárius és a föderatív elv, valamint az egységállam (nemzetállam) és az egyesült államok (föderatív elvű szövetségi állam) közti különbséget. A frankfurti nemzetgyűlésen 1848–1849-ben például a következő formák merültek fel a Német-római Birodalom újjászervezésére: nemzeti egységállam (nemzetállam), állambirodalom (*Staatenreich*), unitárius típusú szövetségi állam, föderatív típusú szövetségi állam, szövetségi állam erős föderatív elemekkel, államszövetség vagy államegyesület.¹² Rennert érezhetően megragadta a cseh politikus és történész, Palacký

10 *Dr. Karl Renner: Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion. Ein Beitrag zur Kritik des bürgerlichen Rechts.* Tübingen, 1929.

11 *Karl Renner: Probleme des Marxismus.* In: *Austromarxismus. Texte zu »Ideologie und Klassenkampf«* von Otto Bauer, Max Adler, Karl Renner, Sigmund Kunfi, Béla Fogarasi und Julius Lengyel. Hrsg. und eingeleitet: Hans-Jörg Sandkühler–Rafael de la Vega. Frankfurt am Main–Wien, 1970. (Politische Texte) 296–297.

12 *Horst Hildebrandt: Die deutschen Verfassungen des 19. und 20. Jahrhunderts.* Paderborn, 1977. 18–27.

munkássága is. Palacký egy a Habsburg Birodalom népeinek autonóm közösségeit átfogó föderáció kialakítását javasolta a kulturális nemzeti elv alapján. A föderáció tagállamait a birodalom nagyobb népeiből kívánta kialakítani: nyolc autonóm nemzeti csoport vagy provincia (Német-Ausztria; Cseh-Ausztria; Lengyel-Ausztria; Rutén-Ausztria; Délszláv [Illyriai]-Ausztria; Román-Ausztria; Magyar-Ausztria; Olasz-Ausztria) kialakítását javasolta, melyek önkormányzati autonómiát élveznének és demokratikus föderációban egyesülnének.¹³

Renner tiszttában volt azzal, hogy az új polgári állam *Az ember és polgár jogainak deklarációjában* (1789) megfogalmazott alapelveinek államszervezésben való megvalósítása csak hosszabb társadalomszervező harc eredménye lehet Európában, ahol nagyon sokféle államalakulat, sokféle államszervezési mód alakult ki a történelem során. Voltaképpen mindegyik államban eredetileg több nép élt együtt. Ezek mindegyike a központosítás és a decentralizáció problémájával küzdött és ennek alapján egyesítő nemzetállamok vagy föderatív szerkezetű államok alakultak ki. Mivel Franciaország egynyelvű nemzetállammá vált az idők során és a forradalom a nemzetet megtestesítő francia (franciául beszélő) népet nyilvánította szuverénnek, ezért Franciaországban nem merült fel, hogy milyen rendezőelvek vonatkoznak azokra az államokra, ahol több nép él együtt. Így a több népet magában foglaló többnyelvű államok jogállami szervezésének a problémája a népszuverenitás és az önrendelkezési jog alapján továbbra is nyílt kérdés maradt; *Az ember és polgár jogainak deklarációja* ezzel a problémával nem foglalkozott. A francia forradalom demokratikus vívmányai által motivált 19. századi polgári demokratikus reformmozgalom eredményeként föderatív (Svájc) és egyesítő nemzetállami (Olaszország) alkotmányok egyaránt születtek Európában. A föderatív svájci 1848-as alkotmány az amerikai minta alapján nyert megfogalmazást; ugyanez áll a frankfurti és a kremsieri alkotmányra is. Mindezzel párhuzamosan Mazzini a francia nemzetállami modell követését tűzte ki célul, s elindította a nagy egyesítő nemzetállamok létrehozásának a mozgalmát. E demokratikus nacionalista mozgalom azt vallotta, hogy egyedül a zárt nemzetállamok létjogosultak, aminek pedig nem alternatívája a soknemzeti államszövetség. A Mazzinit követő nacionalisták államszervező tevékenysége ellentétben állt a föderalizmus elveivel. Mazzini mindennek tudatában is volt, s elhatárolta magát a föderalistáktól.

Renner nem követi Mazzinit, sőt komolyan kritizálja a mazzinistákat. Leírja például, hogy mind Franciaországban, mind Olaszországban, mind Németországban győzött a Mazzini-féle egyesítő nemzetállami modell, aminek a következtében ezen országok publicisztikája az Osztrák–Magyar Monarchiát a 20. század elején „Mazzini szemüvegén” keresztül szemlélte.¹⁴ Voltaképpen teljesen félremagyarázták tehát mind saját országaik, mind Ausztria–Magyarország

13 František Palacký: Österreichs Staatsidee. Wien, 1974. 94–96.

14 Karl Renner: Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze. I–III. Wien, 1916., I. 25–27.

nemzeteinek a helyzetét. Renner szerint azonban a Mazzini értelmében vett nemzetállami modell példaként való tételezése teljesen elhibázott dolog. A valóság ugyanis az, hogy az olyan klasszikus egyesítő nemzetállamok számára, mint amilyen Franciaország vagy Olaszország, a nemzetbirodalom, s nem a régi típusú nemzetállam szervezése jelenti a kihívást. Ezt azért nem ismerik fel a politikusok, mert a gyarmatbirodalom úgy jelenik meg előttük, mint valamiféle megannyagobbodott nemzetállam. A gyarmatbirodalmakban élő sok nép felett pedig a hódító nemzetállam uralkodik. Ezt a 20. század elejére uralkodóvá váló jelenséget Renner nemzeti imperializmusnak nevezi.

A nemzetállami imperializmus jelenségére Renner munkatársa, Otto Bauer hívta fel először a figyelmet.¹⁵ Bauer úgy látja, hogy a burzsoázia imperialista gondolkodási iránya a 19. század második felének nagy gyarmatosítási hulláma idején megdöntötte a nemzetállam dogmáját. A nemzeti mozgalom további virágzását a nemzeti imperializmus hatalmi politikai eszközként használja fel. A nemzetállami struktúrához kapcsolódó nemzeti imperializmus és nacionalizmus jelensége így alapvetően ellentétes a békés világföderáció célkitűzéseivel. Renner, Bauer nézeteivel egyetértésben úgy látja, hogy a világgazdaság egy világállam létrejöttét feltételezi.¹⁶ Ez pedig szemben áll a nemzetállamisággal és a nemzeti imperializmussal. A nemzetállami imperializmus uralkodó népeket szül, ezért a nemzeti elv elveszti a szabadság eszméjéhez való eredeti szoros kötődését. A nemzeti imperializmus a kevésbé gazdag népeket gazdaságilag erős uralkodó népeknek veti alá, s ez a népek közti hatalmi versengés végül háborúhoz vezet.¹⁷

A nemzetállami imperializmus korában kialakult államszervezési problémák megoldása nagy kihívást jelent Renner számára. Mint jogállamszervező, azon gondolkodik, milyen alkotmányjogi alapelvek teszik lehetővé, hogy egy államban demokratikusan éljen együtt egynél több nép közös kormányzás alatt, saját szuverenitása megtartásával. Voltaképpen arra vállalkozik, hogy az amerikai és a svájci alkotmány példáját követve kidolgozza az Osztrák–Magyar Monarchia demokratikus föderatív népközösségi alkotmánytervét. Ennek az alkotmányreformtervnek olyannak kell lennie, hogy Közép-Európában létrejöhessen egy gazdaságilag egységes területtel és piaccal rendelkező erős állam, amely állja a versenyt az amerikai, angol, francia, orosz és ázsiai nemzetbirodalmi törekvésekkel szemben, s ami majd kiiktatja a nacionalizmust. Renner – Naumannhoz hasonlóan – hisz abban, hogy *Mitteuropa* ezeréves történelmi valóság, s hogy a Közép-Európai Egyesült Államokat kell megteremteni, államjogilag megszervezni.¹⁸ Hisz benne, hogy mindezekon felül a Duna menti népek szövetségének (*Vereinigung Donauvölkern*) a létrehozása is szükséges az „egység a sokféleség-

15 Otto Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien, 1907. (Marx-Studien II.)

16 Karl Renner: *Marxismus, Krieg und Internationale. Kritische Studien über offene Probleme des wissenschaftlichen und des praktischen Sozialismus in und nach dem Weltkrieg*. Stuttgart, 1917.

17 I. m. 158., 166.

18 K. Renner: *Österreichs Erneuerung* i. m. I. 156., 158–159.

ben” elv alapján, melynek tagállamai lennének a Német Birodalom, Ausztria–Magyarország, Bulgária és Törökország. Szerinte egy ilyen nagy közép-európai gazdasági unió sikerrel egyensúlyozná ki az amerikai, angol, francia, orosz és ázsiai (mindenekelőtt japán) hatalmi törekvéseket.¹⁹ Ezen regionális szövetségek kialakulását pedig az európai föderáció kereteiben képzei el. E célok megvalósítása vezeti Rennert, amikor a Habsburg Birodalom demokratikus és föderalista átszervezésére vonatkozó reformtervét kimunkálja.²⁰

Reformgondolatok Ausztria föderatív átalakítására

Renner egy számos népet magában foglaló, területileg és gazdaságilag egységes Habsburg Birodalomban élt, mely a nem nyugati típusú nemzetállami és nemzetbirodalmi fejlődést példázta. A történelem során nem alakult ugyanis ki az egységes Habsburg-nemzetállam, az egyes népek egymástól elszigeteltek maradtak. Az embereket lojalitásuk az uralkodóhoz fűzte, aki egyúttal a birodalom egységét is szimbolizálta számukra. Az Osztrák–Magyar Monarchia két független államból állt, az Osztrák Császárságból és a Magyar Királyságból. Az előbbi a császári királyi osztrák kormány irányította, az utóbbit a magyar királyi kormány. Renner mindenekelőtt az Osztrák Császárság föderatív reformjára vonatkozóan dolgozta ki reformtervét, melyet általános mintának szánt a demokratikus föderalista soknemzetiségű szövetségi államszervezés számára. Azon gondolkozott tehát, hogy hogyan fessen egy olyan sok népből álló föderatív állam, melyben politikai, nyelvi és kulturális szabadság lakozik, s egyúttal érvényesülnek benne *Az ember és polgár jogainak deklarációjában* (1789) lefektetett alapelvek is. Hogyan teremthető meg mindez ott, ahol történelmileg kialakult tartományok vannak és nyolc különböző nyelvet beszélő nép él, a történelmi közigazgatási és a nyelvi kulturális területek pedig korántsem esnek egybe. Mindezekon felül akadnak még vegyes lakosságú területek is. Hogyan teremthető rend a számos egymást keresztező különböző határok kaotikus világában, hogyan lehet semlegesíteni azok fontosságát a népszuverenitás, az önrendelkezés, az emberi jogok és a föderáció jogállamszervezési elve alapján.

Renner ezen az államszervezési problémán törve a fejét abból indult ki, hogy az államszervezésben mindeddig két elv alakult ki a több nép alkotta államok megszervezésére: a területi és a személyi elv.²¹ A faji nemzeti elvtől Renner határozottan elhatárolta magát. A területi elv szerint a nemzeti terület egyetlen tagállamot képez és az egyén a területhez fűződve élvezi a jogokat. A személyi elv szerint a nemzetnek jogilag nincs lényeges területhez fűződő kapcsolata, a nemzet itt mint személyi közösség jelenik meg. Nem a településterület a lényeges, hanem a kulturális és nyelvi közösség ténye. Az állampolgári és emberi jo-

19 K. Renner: *Marxismus, Krieg und Internationale* i. m. 224–225.

20 K. Renner: *Österreichs Erneuerung* i. m. III. 110.

21 Dr. K. Renner: *Das Selbstbestimmungsrecht* i. m. 46–47.

gok az egyént illetik meg területtől függetlenül. A területi elvet illetően további két felfogás ismert, a történeti és az etnikai felfogás. A történeti felfogás szerint csak az állami történelemmel rendelkező népek tekinthetők államalkotónak – történeti államterületük egyben az uralkodási területük is. S ezek a területek, történelmi országcsoportok, tartományok alkotják Ausztria tagállamait. Az etnikai területi felfogás szerint minden nemzet – a történelemmel (autonómiával) nem rendelkezők is – államalkotók. Mindegyik saját jogokkal rendelkezik a maga településterületén, s egyik tagállama a zárt nemzeti területnek (területi nemzeti autonómia). Mind a történeti, mind az etnikai elvben a jogokat az egyén a terület alapján, csoportjogként kapja, s nem pedig személyi minőségében. Pedig a jogok személyeket illetnek meg, s nem területeket. Az állampolgári és emberi jogok nem területfüggők. A személyi elv szerint az állampolgári és emberi jogokat az egyén, mint személy élvezi, a jogegyenlőség elve alapján. Két megoldás lehetséges: a személyi nemzeti autonómia és a személyi kulturális autonómia. A nemzeti autonómia esetében a nemzeti test az államba tagozódik be és állami kompetencia birtokában van, a szövetségi állam tagállama. A személyi nemzeti kulturális autonómia esetében a nemzet kulturális önkormányzati közösség, állami kompetenciák nélkül. Renner a történeti területi elvet nem tartja megfelelőnek a népszuverenitás és az önrendelkezés korában, mert a jogok területhez kötődnek és vagy nem biztosítják, vagy torzítják a személyi jogok érvényesülését. Mind a történeti, mind az etnikai területi elv csoportjogot jelent, így nem oldja meg a kisebbségek problémáját. Ez utóbbi csak a személyi elven alapuló föderatív rendszerben oldható meg, ahol az egyén közvetlenül élvezheti mind a tagállami, mind a föderatív jogot.

Renner három alapvető műve foglalkozik a soknemzeti demokratikus népközségi állam – ahogyan ő nevezi „Nationalitätenstaat” – kérdésével.²² A gondolat lényegét már 1902-ben megfogalmazta, érett formában azonban az 1918-ban megjelent és Wilsonnak ajánlott nemzeti önrendelkezési jogról szóló könyvében fejti ki. 1902-ben írt művében Renner a nemzetiségi kérdést az egyén, a társadalmi csoport és az állam közötti kapcsolat szempontjából vizsgálja.²³ Úgy látja, a föderalista irányzat képviselői két csoportra oszlanak, az említett területi, valamint a személyi elv képviselőire. A területi elv képviselői az örökös tartományokra és a tartományi autonómiára helyezik a hangsúlyt, a személyi elv képviselői pedig a nemzeti autonómiát emelik ki. Így tehát a föderalisták a területi elv és a személyi elv szerint különülnek el egymástól. S a területi és személyi elv államszervezésben való érvényesítése pedig különböző eredményekre vezet.

Amikor Renner a sok nemzetből, sok népből álló Osztrák–Magyar Monarchia föderatív megszervezésén fáradozik, abból indul ki, hogy az állam emberek

22 Rudolf Springer [Karl Renner]: Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. I. Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage. Leipzig–Wien, 1902.; K. Renner: Österreichs Erneuerung i. m.; Uő: Das Selbstbestimmungsrecht i. m.

23 R. Springer [K. Renner]: Der Kampf i. m.

szabad társulása kell legyen, önnön céljaik szerint. Így tehát az állampolgár különböző szövetségek tagja az államon belül (helyi közösségi szervezet, vallási, kulturális, gazdasági, stb. társaságok). Maga az állam számos funkciót lát el ahhoz, hogy megfelelő életteret tudjon biztosítani az embereknek, s hogy az élet szervezésének rendkívül komplex feladatát minden állampolgár számára egyenlően el tudja látni. A valóság az, hogy sok nép együttélése esetén a nemzeti és az állami kompetenciák bizonyos fokig szétválasztódnak az államban. A nemzet inkább kulturális (nyelvi) szövetség, s nem kötődik a területhez. Az állam politikai szövetség, s az emberek életének szervezése során konkrét területhez kötött. Ugyanakkor szétválasztottságuk ellenére mégis egybetartoznak. Voltaképpen sem a területi, sem a nyelvi/kulturális nemzeti nem igazán jó megoldás. Felmerül tehát a kérdés, hogy nem elavult-e vajon a területi határok intézménye?

Renner úgy gondolja, az államjogi szisztémát a valósághoz kell igazítani. Tény, hogy Ausztria egy *Nationalitätenstaat* (több nemzetből álló állam), a nemzetek pedig nem pusztán területi közösségek. Nemzetnek mint valamilyen nyelvet beszélő népnek (nyelvi/kulturális jelenség) és államnak mint területi állampolgári szervezetnek az egymáshoz való kapcsolatát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a nemzet területhez kötöttsége a jogállamként szerveződő és mindenkit egyenlően átfogó állam következménye. Az államjog az egyénre nézve kötelező érvényű. Nemzetnek és államnak ezért fedésben kell lenniük egymással, ugyanakkor el is válnak egymástól. Hogyan lehetséges az, hogy az állam és nemzet nem fedik teljesen egymást? Úgy, hogy az állam jogi területi uralom (*Territorialherrschaft*), a társadalom pedig tényleges személyi szövetség (*Personalverband*). A nemzet *Personalverband*nak tekinthető, a személyek pedig a jogállam területi fennhatósága alatt élnek. A Karoling-világban a személyi elv volt az uralkodó. Az emberektől azt kérdezték: „Kinek a joga szerint élsz”? A válasz pedig a nemzetiségi hovatartozás volt. A modern állam a személyi elv helyére a területi elvet állította. A *cuius regio eius natio* területbirtoklási elve pedig uralmat s nem egyenjogúságot takar. A területbirtoklási elv odavezet, hogy a különböző nemzetiségű népek területi politikát folytatnak – harcolnak a terület feletti uralomért, s az államból független területeket szakítanak ki, vagy népeket meghódítva területeket egyesítenek az uralmuk alatt. A területi nemzeti elv tehát hódító jellegű és harcokkal jár együtt. A megoldás a személyi elv, amely azt jelenti, hogy a nemzetet személyek társulásaként (*Personalverband*) kell megszervezni, életteli népjog alapján. Ugyanakkor egyetlen nép sem létezik terület nélkül. A területet ezért úgy kell megszervezni, mint ahogy Hollandia, Svájc és az USA tette, tehát föderalista szövetségi államot (*Bundesstaat*) kell létrehozni, melynek tagjait egy szövetségi államjog fogja egybe. Ausztria esetében azonban mindez a személyi elv alapján létrehozott népszövetséget (*Völkerbund*) és nem a történelmi területi status quo alapján álló tartományi szövetséget (*Kronländerbund*) jelenti. S ebben áll a különbség az amerikai és svájci típusú föderáció és a renneri föderáció között.

Hogy miért van erre szükség, ebben rejlik Renner gondolatainak az igazi érdekessége. A választ ott kell keresni, hogy mit ért Renner a nemzet fogalmán.

Számára a nemzet nem egyéb, mint maga a nép. A nép örök kategória, míg az államformák állandóan változnak. A nép legfőbb jellemzője a nyelv és a kultúra. Ezek azok az ismertetőjelek, melyek alapján a népek megkülönböztethetők egymástól. Ugyanakkor minden nép társadalmilag szervezett keretekben, államokban él. Az állam az, amely a közösségi élet minden területét megszervezi. Az állami keretben azonban az esetek többségében több nép él együtt. Természettől fogva ugyanis ritka az olyan állam, melyben csak egyetlen nép él.²⁴ Így tehát a nemzet a népet, az állam pedig a területén élő népek (nemzetek) föderatív szövetségét jelenti. Renner a föderatív, több népet magában foglaló ún. többnemzeti államot pedig *Nationalitätenstaat*nak nevezi. Az így létrejött állam azonban semmiképpen sem lehet nemzetállam, mely egyenlő egy nép dominanciájával, hanem nemzetek állama, amely népek egyenjogú szövetsége.

Nemzetfelfogása alapján Rennert sokan a nemzet mint kulturális közösségi eszme és a nemzeti kulturális autonómia elve megalkotójának tekintik. Ő azonban vitába száll ezzel, mondván: azt kívánja csupán hangsúlyozni, hogy nem a történeti országrészeket (tartományokat), hanem a különböző népeket kellene nemzetnek tekinteni a személyi elv alapján, mivel a jogok nem területhez, hanem személyhez kötődnek. Tévedésnek minősíti, hogy az állam és a nemzet szétválasztásának elvét vallja. Ellenkezőleg, a nemzeti autonómia fogalmán a nemzet állami felépítését érti, a nemzet tagállamként való integrálását a szövetségi államba.²⁵ A hangsúlyt nem az elkülönülésre, hanem az állam és nemzet egymásba épülésére és az állami jogokban való részvételre helyezi, a belső és külső önrendelkezés gondolata alapján. Renner úgy véli, hogy a nemzet azonos az állammal, mivel az az államba integrált test. Ugyanakkor nemzetfelfogása kiemeli a nemzetet az állam kereteiből, s mint közösségnek autonóm jogokat biztosít nemzeti kulturális területen.²⁶ Szerinte az önrendelkezési jog a szó szoros értelmében nemzeti autonómiát jelent. Mindez azt jelenti, hogy az egyes nemzet a soknemzetiségű szövetségi államban (*Nationalitätenstaat*) politikai autonómiát élvez belügyeiben, ugyanakkor részt vesz a határozathozatalban és az egész kormányzásában. A nemzetek szerves részét képezik az állami testnek a jogharmonizáció révén és a föderációs hatalomnak vannak alárendelve a közös ügyekben. Mindemellett kulturális téren önkormányzatot élveznek, melynek végrehajtásáért az állam felelős. A nemzet tehát nemcsak kulturális közösség, hanem politikai is, egy szövetségi állam része, s alá kell, hogy vesse magát a közös kormányzási elveknek, miközben kulturálisan, nyelvileg és szokásaiban független. Egy ilyen demokratikus népközösség létrehozása – Renner szerint – nemcsak hogy nem reakciós fejlemény, hanem egy szükségszerű lépés lenne a jövőbeli demok-

24 K. Renner: *Mensch und Gesellschaft* i. m. 316–317.

25 „Ich verstehe unter nationaler Autonomie die staatsgleiche Konstitution der Nation, ihre Einrichtung als Gliedstaat und die Ordnung des gesamten Staates als Nationalitätenbundesstaat.”
Dr. K. Renner: *Das Selbstbestimmungsrecht* i. m. 84.

26 Karl Renner: *Die Nation: Mythos und Wirklichkeit*. Wien–Köln–Stuttgart–Zürich, 1964. 111. és 117.

ratikus nemzetközösség kialakulása szempontjából.²⁷ A kérdés az tehát, hogy hogyan lehet mindezt megvalósítani a Habsburg Monarchia államszervezési gyakorlatában és mit jelent az önrendelkezés gondolata a Habsburg Monarchiában?

Az önrendelkezési jog értelme a Habsburg Monarchiában

Az 1918-ban írt *Das Selbstbestimmungsrecht* című értekezés foglalja össze Renner tervét a Habsburg Birodalom demokratikus átalakítására a nemzeti önrendelkezési jog, a népszuverenitás és a föderáció elve alapján. Világossá kívánta tenni Wilson számára, hogy miben különbözik tervezete az amerikai alkotmánytól, amely egy történeti területi elven alapuló, 1786-ban elfogadott alkotmány. Az amerikai alkotmány a magát függetlenné nyilvánító 13 államot az önrendelkezés és a népszuverenitás elve, a hatalmak szétválasztása, a fékek és egyensúlyok rendszere és a föderáció elve szerint szervezte egységgé. Amerikában az államok önrendelkezés útján olyan föderációt alkottak, melyben a 13 állam eggyé vált, ugyanakkor az egy mégis 13 maradt.²⁸ Ausztriában nyolc nemzet válna eggyé úgy, hogy mégis megmarad nyolcnak.²⁹

Felmerül a kérdés, miért nem felelt meg Rennernek a területi föderáció, a tartományok föderatív szövetsége egy alkotmányban rögzített osztrák államjog alapján. Miért teszi a hangsúlyt a nyolc kulturálisan és nyelviileg különböző nép egységének a megteremtésére? Miért kell Ausztriának eltérni az USA történeti területi elv szerint kialakult kettős (területi és föderatív) tagolású alkotmányos koncepciójától? Miért kellene Ausztriának hármass tagolásúnak (területi, nemzeti, föderális) lennie? Mit jelent a nyelvi, kulturális nemzeti föderáció, mint jogállamszervező újdonság? Miért kell Ausztria esetében olyan alkotmányt kidolgozni, melyre eddig nem volt még példa? Sokak számára mindez érthetetlen, s – mint már szó volt róla – veszélyesnek is tartják a Renner nemzetszervezési mögött rejlő etnikai gondolatot, a német egység megvalósítására való törekvését. Renner visszautasítja, hogy őt felforgatónak tartsák a háromdimenziós *Nationalitätenstaat* gondolata miatt, azt gondolván, hogy etnikaival váltotta fel a politikai nemzetkonceptiót annak érdekében, hogy biztosítsa a németiség hegemoniáját a közép-európai térségben. Szerinte a történelem során kialakult minden állam belső átalakítását meg kellene valósítani háromdimenziós szervezett szövetségi állammá, hogy elkerülhető legyen az állandó vérontás és a nemzetek (népek) közötti harc.³⁰ „Aki engem felforgatónak nevez, az nem tudja, hogy miről beszél. Nem felforgatásról, hanem egy szükségszerű újjászervezésről van szó. Az újjáépítéshez pedig kövek kellenek, s éppen ez a feladat az, amiről gondolko-

27 Dr. K. Renner: *Das Selbstbestimmungsrecht* i. m. 129.

28 „Dreizehn sollen eins sein und dieses Eins doch immer dreizehn”. I. m. 263.

29 „Acht Nationen eins und doch dieses Eins in jedem Momente acht”. I. m. 273.

30 I. m. 146–149.

zom”³¹ – írja. Úgy tűnik, az a vád, hogy ő az „etnikai elv híve” lenne, valóban téves. Renner reformtervében ugyanis a nyelvi és kulturális autonómia gondolatának – mint emberi jognak – az államszervezésben való megvalósításáról van csupán szó; a történelmi területek szerinti felosztás a kulturális, nyelvi dimenzióval egészül ki. A jogállamszervező kihívás az ő számára tehát, hogy az önrendelkezés keretétől szolgáló soknemzetiségű államszövetség mintáját az amerikai és a svájci területi alkotmányt kiindulópontul véve és a személyi elv irányában továbbfejlesztve alkossa meg.

A *Nationalitätenstaat* megvalósítására a következő tervet javasolja. Ausztria, mint szövetségi állam a történelmileg kialakult tartományokból áll, így ezen tartományokat egy közigazgatási egységbe foglaló, történelmileg kialakult közigazgatási területekből (történeti területi nemzetekből) álló szövetségi állam létrehozása képezi az egyik alternatívát. Nyolc kulturális nemzet van azonban Ausztriában. Amennyiben elismerjük a nyelvi, kulturális önrendelkezést biztosító személyi elv alapján nyugvó nemzeti elvet, akkor Ausztria nyolc kulturális nemzeti tagállamból áll, melyek alapegységeit a *Kreisek* képezik.³² A *Kreisekből* egyébként kialakíthatók a történeti területi nemzetek is. Minden nemzetet az önrendelkezési jog alapján saját alkotmány (alaptörvény), önkormányzat, és igazságszolgáltatás illet meg. A személyi elv szerinti önrendelkezés kulturális nemzeti autonómiát, a területi nemzeti elv szerinti pedig területi nemzeti autonómiát fog jelenteni. Renner tehát e két lehetőség között ingadozik, s nem mindig világos, hogy a területi elvre vagy a személyi elvre helyezi-e inkább a hangsúlyt. Kétségtelen tény, hogy a terv mind a történelmi területi, mind a nyelvi/kulturális határokat együtt tartalmazza. Mindezt úgy éri el, hogy Ausztria nemzeti és állami egységét egy háromdimenziós állami struktúra oldaná meg, amely választ ad arra a sajátos osztrák problémára, hogy a nemzetiségek és a tartományok versengenek egymással az autonómia megszerzéséért a föderalista állam keretei között. A háromdimenziós struktúra lehetővé teszi a kulturális és a területi autonómia elvének az összeegyeztetését a *Kreiseken* keresztül. Ausztriában a *Kreis* ugyanis az az alapegység, amely az ország föderatív struktúrájának az alapköve. A *Kreis* mindhárom dimenzióinak – mind az állami föderatív, mind a nemzeti kulturális, mind a történeti területi (tartományi) dimenzióinak – a kiinduló- és egyben metszéspontja. Az állam az összes *Kreis* föderációja, a nemzet az egyes népek *Kreiseinek* a föderációja, a tartományi föderáció pedig a tartományok területén lévő *Kreisek* föderációja. Mindhárom egység a helyi önkormányzati rendszeren alapul, ez azt az egészséges alapsejtet képezi, melyből a demokratikus állam intézményei is felépülnek. A *Kreis* voltaképpen kettős funkciót lát el: egyrészt az állami helyi kormányzat, másrészt a nemzeti helyi önkormányzat alapfunkcióit. A *Kreis* (és vezetője) az állam és a nemzet közötti összekötő, bennük találkozik a nép és az állam. A *Kreis* az állami helyi irányítás legfonto-

31 I. m. 156.

32 I. m. 233–234.

sabb szerve, ahol tulajdonképpen a végrehajtás történik, a gazdasági és szociális irányítás is itt folyik. A *Kreis* egyúttal a nemzeti önkormányzat szerve is, a kulturális ügyek helyi intézője. A *Kreisekből* kialakítható egy olyan föderalista állam, amely a kulturális nemzeti képviselőt nyolc egységének és a történeti tartományoknak a szövetsége. A nyolc kulturális nemzeti egység kialakításánál a személyi elvet kell alkalmazni. Mindez az egyén nemzetiségi hovatartozását tartalmazó nemzetiségi nyilatkozattétel (*Nationalitätserklärung*) útján történhet meg. A vegyes lakosságú *Kreiseknél* a személyi elv szerinti nemzetiségi nyilatkozat alapján kialakított regiszterek rendszere van használatban.³³ A *Nationalitätenstaat* kialakítása tehát nem az állampolgárság kinyilatkoztatása, vagy az államjog (*Heimatsrecht*) alapján történik, hanem az alapján, hogy mely néphez tartozónak érzi magát az illető a nyelve és a kultúrája alapján. Az ún. nemzeti egyént (*nationalen Individuum*) egyenlő állampolgári jogok és kötelezettségek fűzik a nemzethez és a nemzetek feletti államhoz. Minden tagállam autonómiát élvez, ugyanakkor – szövetségi ügyekben – a föderális jog lesz a mérvadó. Ugyanaz tehát a helyzet, mint az USA-ban, ahol a szövetségi hatalom elismeri a tagállamok autonómiáját. Így tehát a háromdimenziós struktúra esetén a kulturális nemzeti dimenzió és a föderáció dimenziója már önmagukban is amerikai típusú szövetségi államot hoznak létre, függetlenül a történeti területi dimenziótól.³⁴

Renner ezek alapján úgy gondolja, hogy a nemzeti szabadságon és egyenlőségen alapuló sovíniszta félreértelmezések nélküli szövetségi államban egy háromdimenziós önrendelkezésről van szó: állampolgáriról a szövetségi államjog alapján, nemzetiről a nemzetiségi nyilatkozat alapján és tagállamiról a föderális joggal harmonizált tagállami jog alapján. Ami a történeti területi elvvel szemben új a renneri rendszerben, az az, hogy csökken a területhez fűződő történelmi politikai hagyományok hatása és a jogharmonizáció révén közvetlenebbül érvényesül az egységes államjog – a föderáció joga – az egész állam területén. A részek – annak ellenére, hogy autonómiát élveznek – jobban igazodnak az egészhez.³⁵ Így valósul meg tehát az „egység a sokféleségben” évszázados gondolata. Az egység – a föderáció – az államjog, a népjog és az emberi jogok harmóniáját jelenti. Renner maga is tisztában van azzal, hogy az általa elképzelt államszervezési konstrukció túl idealisztikus korának a körülményeihez képest, hiszen nincsenek demokratikus államok és persze a nemzetközi jog is fejletlen még. Ezért úgy gondolja, hogy a nemzeti és a föderális struktúra mellett meg kellene tartani (harmadik struktúraként) a történeti területi egységeket is. Az alkotmányreform ugyanis csak folyamatos mindennapi problémamegoldó munka eredménye lehet. A történetileg kialakult politikai hagyományok modernizálása, azok harmonizálása a közös föderatív joggal sok időt igénylő államszervező munka.

---

33 I. m. 230.

34 I. m. 150–151.

35 I. m. 236.

Az alkotmányreform lényege tehát Renner szerint Ausztriában a következő: nemzeti kormányok és nemzeti parlamentek alakítása, melyek az állami feladatok közül átveszik a specifikusan nemzeti közigazgatási teendőket, melyek végrehajtása a nemzeti *Kreisek*ben történik. Ez azt jelenti, hogy a helyi önkormányzati reform során megvalósul a nemzeti autonómia elve. Az osztrák szövetségi állam (*Bundesstaat*) intézményrendszere az amerikai és a svájci példát követi. A szövetségi parlament a népképviselő és az egyenlő választójog elve alapján működő két házból áll: a képviselőházból (*Volkshaus*) és a szenátusból (*Senat*). A szenátusban a népek (*Völker*) és a tartományok (*Ländeskammer*) képviselői foglalnak helyet. A háromdimenziós struktúra lehetővé teszi, hogy az egyén mind a föderáció, mind saját kulturális nemzete, mind pedig a tartományoknak tagja legyen.³⁶ Renner szerint Ausztria reformját ebben az értelemben feltétlenül meg kell valósítani. Amikor ez a reformmunka már készen áll, akkor kerülhet majd sor Ausztria új területi beosztására. A Magyarországgal a dualizmus rendszere miatt fennálló ellentétek rendezése, Magyarország reformja ezután képzelhető csak el.³⁷

A renneri *Nationalitätenstaat*, mint nemzetbirodalmi eszme lényege tehát olyan föderáció létrehozása, melyben az egységet megtestesítő hatalom a részek szabadságán és a jogharmonizáció elvén alapul.³⁸ Renner arról álmodik, hogy a Nyugat minden kultúrnépe olyan népközösséget hoz majd létre, amely az egyes népek kulturális autonómiájának és a területi elvnek az összeegyeztetésén alapul. Ennek a népközösségnek az egyes nemzetek autonóm, de egyben függő tagjai, mivel az egyes nemzetek joga és kötelezettsége a közösségi jogból ered, s annak védelme és jogbiztosító eljárási rendszere érvényesül benne. Ugyanakkor minden nemzet egyidejűleg részt vesz a közös jog kialakításában, a közös érdekek képviselésében és a közös igazságszolgáltatásban. A föderalista nemzetbirodalmi eszme követelményei tehát a következők: a nemzetközösség szuverenitása, az egyes nemzet önrendelkezési joga mint autonómia (nem mint szuverenitás), az egyes nemzetek számára közös törvényhozás, közös kormányzat, közös igazságszolgáltatás nemzetközösségi keretben a jogharmonizáció elve alapján. Egy ilyen közösség kialakítására példa a *Nationalitätenstaat*.³⁹ A *Nationalitätenstaat*-konceptió jelenti az önrendelkezési elv lényegét Ausztriában és az egész Habsburg Birodalomban.

Renner ezzel párhuzamosan arról is álmodozik, hogy a békekötési tárgyalásokon részt vevő politikusok felállítanak egy európai alkotmányozó gyűlést, amely megalakítja az Európai Egyesült Államokat, ez viszont regionális tagja lesz a Népszövetségnek. A nemzetek föderatív államának a szellemében újjászervezett Habsburg Monarchia pedig, mint egy közép-európai regionális szövetségi állam illeszkedik be az európai föderáció kereteibe.

---

36 I. m. 280.

37 I. m. 262.

38 I. m. 245.

39 I. m. 94.

Wilson – Rennerhez hasonlóan – nemzetközi békerendszer kialakítását tervezte, amikor meghirdette a népszuverenitás, a nemzeti önrendelkezési jog és a föderáció elvét, mint az európai és a világrend új diplomáciai rendezőelveit. Ennek a gyakorlati megvalósítása azonban több okból is nagyon nehéz feladatnak bizonyult. Nem jött létre például az európai föderációt megalapozó alkotmányozó gyűlés, a határokat a katonai eredmények, a megtorlás és a háborús bűnössé nyilvánítás elve alapján húzták. Ezen elvek veszélyességére a nemzetközi jog klasszikus gondolkodói már korábban felhívták a figyelmet. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy nem voltak Európában demokratikus államok. Az önrendelkezési jog békés föderatív irányú realizálása az államszervezési gyakorlatban ugyanis demokrácia kérdése. A régi feudális monarchikus diplomáciai rendezőelvek fennmaradása és összekeveredése a népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezési jog elvével újabb súlyos konfliktusokhoz vezetett. Az európai államoknak azonban hosszú utat kellett még megtenniük ahhoz, hogy kialakítsák demokratikus föderatív struktúráikat. Renner terve a nyelvi/kulturális problémák megoldásához és a nacionalizmus elleni harchoz kívánt hozzájárulni a jogállamszervezés terén egy adott történelmi szituációban, a Habsburg Monarchia keretei között. Hitt abban, hogy a nacionalizmus problémája államszervezési probléma és jogilag meg is oldható. S ebben a személyi elv alapján értelmezett önrendelkezési jog ad segítséget. Az egyén dönthet saját nemzetiségéről, a képviselői útján pedig mind a föderáció, mind a saját tagállama politikáját is befolyásolhatja. Renner önrendelkezési koncepciója – Wilsonnal ellentétben – elvetette a nemzeti önrendelkezési jog azon értelmezését, mely az egy népből álló önálló szuverén nemzetállamok kialakítására irányult. Ugyanakkor nem felejtjük el, hogy Renner a Habsburg Monarchia által teremtetett soknemzeti történeti keretben gondolkodva hozta szóba koncepcióját. A helyzet egészen megváltozott az első világháború után, amikor a Habsburg Monarchia felbomlott és kis szuverén nemzetállamok alakultak a birodalom helyén. A *Nationalitätenstaat*-konceptió ebben a helyzetben már nem lehetett alternatív külső rendezőelv. A határok lebontásának a problémája új kihívás elé állította az államszervezés ügyéről gondolkodókat.

A német főlény kérdése: Renner és Magyarország reformja

Kortársai közül többen támadták Renner *Nationalitätenstaat*-konceptióját még a Habsburg Monarchia fennállása idején. Sokan úgy látták, hogy a Renner által elképzelt nagy közép-európai föderáció elnémetesítéshez és osztrák főlényhez vezet, vagyis a német birodalmi gondolat győzelmét és a Habsburg-dinasztia megerősítését segíti elő. Renner tehát – állították – a demokratikus föderalizmus és a nemzetiségek jogvédelmének a hangoztatásával ügyesen félrevezeti a birodalom népét. Ezt egyrészt arra alapozták, hogy Renner a nem német ajkú területeken a német nyelv oktatását kötelezővé kívánta tenni. Elfelejtik azonban hozzátenni, hogy a német ajkú területeken lakóknak szintén meg kellett tanulni-

uk egy, az országban használatos másik nyelvet, Renner tehát a kétnyelvűség megteremtését akarta.⁴⁰ Kétségtelen tény azonban, hogy a közös nyelv idővel a német lett volna Közép-Európában. Másrészt sérelmezték az olyan kifejezések használatát, mint „Österreich die Föderation der West- und Südslaven unter dem konstitutionellen Szepter der Habsburger”.⁴¹ Nem világos ugyanis, hogy „A Habsburgok alkotmányos jogara alatt” gondolat azt jelenti-e, hogy a *Nationalitätenstaat* a Habsburg-dinasztia vezetése alatti föderatív szerkezetű birodalom lesz, a Brit Nemzetközösség példájához hasonló államszervezettel vagy új Habsburg cezarizmus jön létre, miként Jászi is gondolta.

Az osztrák szocialista politikus a német uralom kérdéséről mindenekelőtt a magyar politikusokkal vitatkozott, akik a renneri Közép-Európa-tervet elfogadhatatlannak tartották. A probléma lényege, hogy Renner a Habsburg Monarchia államszervezeti reformja során Magyarországra is ki akarta terjeszteni a nemzeti autonómián alapuló háromdimenziós államszervezési koncepcióját, hogy az országot Ausztriához hasonlóan átszervezze. Elítélte az 1867-es kiegyezést, Magyarországnak a nemzeti kisebbségekkel szembeni politikáját. Szerinte a kiegyezéssel a magyarok különállamot (*Sonderstaat*) hoztak létre és Deák a híres nemzetiségi törvénnyel igyekezett biztosítani a helyi önkormányzati autonómiát, mindenekelőtt az iskolai ügyekben. Magyarország különállásának a megteremtését Renner elrettentő példának tekintette, mivel a magyarok a *Sonderstellungsplan*nal voltaképpen nemzeti imperialista államalakulatot hoztak létre egyetlen uralkodó nemzettel.⁴² A magyarok példáján felbuzdulva a galíciaiak és a csehek is ezt az utat akarták követni. Mindez azért volt elfogadhatatlan Renner számára, mert a magyarok szerint megakadályozták egy az amerikai vagy a svájci alkotmány mintájára kialakított föderáció és szövetségi jog létrejöttét. Renner ugyanakkor igyekezett elkerülni a magyarokkal való kapcsolatok elmérgesedését, ezért hangsúlyozta, hogy a *Nationalitätenstaat* terve csak Ausztriára vonatkozik.

Rennerrel mindenekelőtt Jászi szállt vitába, aki szerint a „történeti Magyarország” reformjára vonatkozó ezen terv azt jelenti, hogy a magyarok elvesztik domináló szerepüket és megszűnik a „történeti Magyarország” (Magyar Királyság) különállása. Egy nagy, osztrák fennhatóságú, Habsburg-uralom alatt levő birodalom jön létre, melyben a magyarok pusztán nemzeti autonómiát élveznek. A Magyar Királyság tehát, nyelvi kulturális nemzetekre felosztva, beolvad a Habsburg Monarchiába. Ezzel pedig megszűnik a magyar kulturális fölény a „történeti Magyarországon” (Magyar Királyság), s megteremtődik a német kulturális fölény az egész közép-európai térségben. Jászi a demokratikus asszimiláció gondolatát⁴³ állította Renner programjának alternatívájaként, ami a területi történelmi elven alapult, melyhez a személyi elv alapján nemzeti kulturális autonómia társult. Ugyanakkor magyar kulturális fölényt biztosított a Magyar Király-

40 I. m. 290.

41 I. m. 252.

42 „Ein national imperialistisches Staatswesen mit einer herrschenden Nation.” I. m. 239.

43 Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiség kérdése. Bp. 1912.

ság területén. Jászi e tekintetben Eötvös gondolatait követte,⁴⁴ aki a személyi elv bevezetését első között kezdeményezte az államszervezésben. Az ő koncepciója alapján a jogok személyeket, s nem területet illetnek meg. A személyi elv alapján mindenkinek egyenlő állampolgári és politikai jogok járnak, aminek ki kell egészülnie az egyenlő kulturális, nyelvhasználati jogokkal. Ugyanakkor Eötvös a történeti területi status quóból indult ki, s ezt tekintette a reform keretéül. A nemzeti területek Eötvös rendszerében nemzeti kulturális autonómiát élveztek. Renner – mint fentebb már szó volt róla – a történeti status quót csak részben tekintette elfogadottnak. Mindezt ki akarta egészíteni a személyi elv alapján kialakított nemzeti autonóm területek szerinti tagállamok kialakításával. A magyarok által képviselt történelmi területi felfogással az volt a baja, hogy hamisnak ítélte a történelmileg kialakult egységeknek, eme „történelmi politikai személyiségeknek” a történelmi emlékezetre alapozva adni autonómiát, csupán azért, mert azok már korábban is autonómiát élveztek. Úgy vélte, a történelmi területi elv szerint szétszabdalni, majd külön országos parlamenttel ellátni a nagyobb, gazdaságilag egybeforrott államokat, kifejezetten reakciós lépés lenne.⁴⁵

Renner következetesen visszautasította azt a vádat, miszerint burkoltan birodalmi centralizmust (cezarizmust) kíván teremteni. Úgy gondolta, hogy az általa vázolt föderatív szerkezetű államban nem alakulhat ki német fölény, mert ezt a jogi struktúra teljesen kizárja. Egy demokratikus alkotmányos föderalista rendszerben, amely általános és egyenlő választójogi rendszer alapján áll, nem alakulhat ki kisebbségi kérdés. Az általános választójog ugyanis nem a nemzeti autonómiát, hanem a nemzetek feletti állami hatalmat erősíti. Az állam azonban akkor tud csupán rendet teremteni ott, ahol „mindenki harca folyik mindenki ellen”, ha a saját nemzetéhez való tartozásuk mellett az egyének a nemzet feletti föderatív állam állampolgárának is tekintik magukat. Ezt egyébként jól bizonyítja az amerikai és a svájci példa is. A magyaroknak, Renner szerint, alá kellett volna rendelniük a „történelmi Magyarország” szuverenitását a Habsburg Birodalom helyén kialakuló demokratikus közép-európai föderáció föderációs jogának, s a nemzetiségi kérdést is a föderációs jog alapján kellett volna megoldaniuk az amerikai és a svájci példát követve. Az együttműködés azonban sajnos nem jött létre ez irányban 1918-ban Renner és Jászi között.

Renner jogállamszervező gondolatai az első világháború után

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását és az első világháborút lezáró békekötés után Renner befejezeteknek tekintette a Habsburg Monarchia föderalista átalakítására született terveit, melyek egy konkrét történelmi szituációhoz kötö-

44 *Báró Eötvös József: A nemzetiségi kérdés.* Bp. 1903. (Báró Eötvös József összes munkái XVI.); *Uő: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* I–III. Bp. 1902. (Báró Eötvös József összes munkái XIII–XV.)

45 *Dr. K. Renner: Das Selbstbestimmungsrecht* i. m. 246.

dő megoldási javaslatok voltak csupán. Egyetlen dinasztia uralma alatti, sok népből álló gazdasági és politikai egységet alkotó birodalomra vonatkoztak, amely a feudális monarchikus diplomáciai elven és a dinasztikus centralizáció elvén nyugvó területi egységet képezett. Az első világháború után ez az autokratikus birodalom felbomlott és új államszervezési probléma alakult ki, ami nem volt más, mint a több népet magukban foglaló nacionalista kis közép-európai nemzetállamok föderatív szövetségének a létrehozása. Mindezzel párhuzamosan felmerült az európai szövetségi állam megeremtésének a szükségessége is. A kérdés konkrétan így szólt tehát: hogyan lehet több népből és vegyes lakosságú területekből álló, nemzetállami határokkal körülzárt, nacionalista kis nemzetállamok közepette föderációt szervezni Közép-Európában?

Renner számára teljesen világos volt, hogy az új helyzetben a szuverén nemzetállamok közötti szövetségi politika megeremtése a kívánatos megoldás, hiszen a határok ahelyett, hogy eltűntek volna, inkább erősödtek Közép-Európa kis nemzetállamaiban. Jól látta, hogy a nemzeti kulturális, történeti területi és föderalista háromdimenziós struktúra kialakítását célzó külpolitikai törekvés az egyes új államok részéről a többi új állam területi jogának megsértésével járna és súlyos konfliktusokhoz vezetne. Ilyen körülmények között csak az azonos nemzetiségűek közötti kulturális együttműködés támogatását célzó politikáról lehet szó, szuverén nemzetállami szisztémában. Az egyes többnemzetiségű és vegyes lakosságú önálló nemzetállamok belső demokratizálását illetően továbbra is alternatívának tekintette Renner a háromdimenziós föderatív struktúrák kialakítását. Az így létrehozott egészséges önkormányzati alapsejtekből szervezett föderatív szerkezetű nemzetállamok államjogainak a nemzetközi joggal szükséges harmonizálása fontos lépést jelentene szerinte a békés közép-európai együttműködés felé. Mindennek ki kell egészülni a gazdasági együttműködés során létrehozott, nemzetek feletti föderatív szervezetekkel. A folyamat kialakulását azonban az európai integráció kereteiben tudta csak elképzelni az első világháború után, ezért is támogatta a Páneurópa-mozgalmat. Miként Coudenhove-Kalergi, Renner is úgy gondolta, hogy demokratikus föderatív államok hiányában, valamint a monarchikus-feudális diplomáciai rendezőelvek érvényessége folytán, valamint azoknak az új demokratikus diplomáciai rendezőelvekkel (népszuverenitás, önrendelkezés és nemzetközi szervezet) való keveredése miatt a közép-európai államszervezési probléma tágabb európai integráció kereteiben lesz csak megoldható. A Habsburg Monarchia felbomlása után ugyanis a közép-európai kis nemzetállamok nacionalizmusa és azok nagyhatalmi manipulálása szabta meg a valóságot. A közép-európai föderáció – a nyugat-európai hatalmak közép-európai érdekpolitikája következtében – ezért sem tud létrejönni. Sőt, magának az európai föderációnak a kialakítása is csak több szakaszban képzelhető el a nemzetállami struktúra és ezen érdekeltség miatt.

Az első szakaszban az európai államok között előreláthatólag konföderatív szövetség fog kialakulni az európai államok tanácsának a vezetése alatt a tagállamok teljes szuverenitásának a megtartásával. Mindezt a jogállami és népjogi rendezőelvek demokratizálási folyamata, egy európai jog kialakulása és az euró-

pai államok közötti gazdasági kapcsolatok mind szorosabbra fűzésének kell kísérsnie. A második szakaszban létrejön az európai föderáció, s az annak alapelveit megfogalmazó alkotmány. Az első szakasz, vagyis az európai nemzetállamok közötti konföderáció kialakítása azonban hosszan elhúzódott. A fasizmus, a nemzetiszocializmus és a kommunizmus totalitárius diktatúrák kialakulásához vezettek, melynek következtében az európai államok „mint ragadozómadarak a sivatagban”⁴⁶ álltak egymással szemben. „A mindenki harca mindenki ellen” elve uralkodott, s „a humanitástól a nemzetiségen keresztül a bestialitásig”⁴⁷ elve érvényesült. Rennernek, a Páneurópa-mozgalomhoz tartozó Ortega y Gassethez hasonlóan az a véleménye, hogy a nacionalizmus fellángolása Európában újabb világháborús katasztrófához fog vezetni.

Renner 1936–1937-ben – a politikai élettől visszavonulva – írt egy esszét a szuverén nemzetállamok nemzetközi problémáiról, melyben mindenekelőtt a nemzet fogalmát igyekezett tisztázni. Coudenhove-Kalergi véleményéhez hasonlóan a nemzetet nyelvi közösségnek, kulturális jelenségnek, ún. „iskolai közösségnek” tartja, amely mint politikai közösség jogállami formát nyer a történelem során, ám aminek a szuverenitása csak átmeneti érvényű. A nemzetközi jogi szisztémában a nemzetállamok kialakulása csupán az első lépés, ezt kell továbbfejleszteni a nemzetek feletti politikai és gazdasági közösség irányában. Ehhez lenne egy az államokat koordináló hatalom kialakítására nagy szükség. Renner a Népszövetség létrejöttét ez irányú fontos lépésnek ítéli, egyúttal azonban kritizálja is a Népszövetséget, mivel az a háború nyomán keletkezett viszonyok bázisára akarta építeni az új Európát, s nem pedig a felszabadított népek együttműködésére. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a nemzeti parlamentáris rendszerek is válságban vannak, így nem igazán lehet beszélni a nemzetek feletti parlament létrehozásáról, mint reális célról. A háború után a négy, többé-kevésbé középkori birodalom felbomlott ugyan, de e birodalmak népei számára az államszervezési példát Franciaország és Olaszország jelentették. Ez utóbbiak olyan egyesítő nemzetállamok voltak, melyekben egybeesett a nemzetiség és az állampolgárság. A győztes hatalmak önmagukból kiindulva még több nemzetállamot igyekeztek létrehozni, s ezzel nem oldották meg a kisebbségek problémáit, nem is igen foglalkoztak a soknemzetiségű államok föderatív szervezésének a kérdésével. A háború után a felbomlott Habsburg Birodalom egyes nemzeteinek a képviselői nemzeti tanácsokat hoztak létre és önálló nemzetállamokat alkottak egész Európa nagy szerencsétlenségére. Renner szerint a békeszerződés komoly hibája volt nemzetállamok létrehozása Közép-Európában föderáció helyett: a régi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat szétrombolták a mesterséges nemzetállami határok meghúzásával. Az, amit e helyett létre kellett volna hozni, az valójában egy közép-európai föderáció, ahogy az osztrák szociáldemokraták brünni programja már 1899-ben megfogalmazta.⁴⁸ Ezt a föderációt egy két házból – a képviselő-

46 K. Renner: Die Nation i. m. 36.

47 „Von Humanität durch Nationalität zur Bestialität”. I. m. 37.

48 I. m. 105.

házból és a nemzetiségek/nemzetek házából – álló parlament irányítaná. Ausztia jó úton haladt ennek a megvalósítása felé, de a világháború megakasztotta a folyamatot.

Renner a két világháború között bírálatban részesíti tehát a szuverén nemzetállami rendszert és a kisállamiságot. A központosított egyesítő nemzetállamokban nincs ugyanis szerinte nemzetközi szellem, s nem érvényesülnek az emberi jogok sem. Sőt ellenkezőleg, az egyén jogai káros előítéletnek számítanak. Nem érvényesül a pluralizmus elve, mivel a nemzet az egyedüli párt, és minden és mindenki annak a szolgálatában áll. A nacionalizmus az első világháború előtt az imperializmus szellemével telítődött és világhatalmi törekvéseknek vált a táplálójává. Ez az első világháború következtében megszegyenített nacionalizmus visszatért a régi jog nélküli hatalom ideológiájához, a militarizmushoz. Az emberek abban reménykedtek, hogy majd a Führer győzelemre viszi a nemzet ügyét. A nemzet mítosszá vált; abszolutista rendszerrel és modern technikával rendelkező militarista formációként a népvándorlás kori hordák szintjére süllyedt le és így olyanná lett, mint Dzsingisz kán hordája tankkal és repülőgéppel felszerelve.⁴⁹ A modern technikával ellátott barbárság kora köszöntött tehát be. Az emberiség Renner szerint választás elé került: vagy visszasüllyed a világháború barbarizmusába, egy minden eddiginél százszorta véresebb háborúba, vagy létrehozza végre a civilizált népek jogi és békeközösségét, biztonságot és szabad kezet biztosítva ezzel a nemzetközi jogi közösség létrehozásának. Ezt két úton lehet elérni: az egyik a minden népet magába olvasztó világbirodalom létrehozása, egy nemzet győzelme esetén; a másik a világbéke útja a népek szabad szövetségének a megteremtése során, ami az emberiség színes mozaikjából áll majd össze – „egység a sokféleségben”. A nemzetek feletti állam olyan közösség lesz tehát, amely a nemzetileg különböző és vegyes közösségek politikai és gazdasági szövetsége. A két háború között sok ilyen terv született, az emberek pedig továbbra is az előtt a dilemma előtt álltak, hogy melyiket válasszák a két út közül.⁵⁰

A nemzetek feletti nemzetközösség eszméjén Renner organikus, állandó, a népjog által irányított közösség létrehozását értette, amely lehetővé teszi a különböző népekhez tartozó egyének szabad együttműködését az élet minden területén. Véleménye szerint a nemzeti kultúrákat meg kell őrizni: „A nemzetek az emberi kultúra kincsesládái. A kincsesládákat pedig kincseskamrává kell egyesíteni úgy, hogy mindenki ápolja a saját ládikóját, a közös kincseskamrát azonban védjük együtt. Akkor válik majd az emberiség nemzetközivé”.⁵¹ Ha a világ e gondolat szerint szerveződik meg, lehetetlenné válik a kolonizáció, és megszűnnek a gyarmati háborúk is, s véget érnek a népek közötti harcok is. A nem-

49 I. m. 122.

50 I. m. 125.

51 „Die Nationen sind die Schatzkästchen menschlicher Kultur. Wir wollen alle unsere Schatzkästchen zusammentragen in eine Schatzkammer, und wollen jeder für sich sein Kästchen pflegen, aber die gemeinsame Kammer gemeinsam beschirmen. Denn: Die Internationale wird die Menschheit sein!” I. m. 127.

zetek feletti állam és a nemzetek feletti nemzetközösség megteremtése azt jelenti, hogy létrehozzák azokat a nemzetközi jogi intézményeket, melyek megmentenek bennünket a katonai és gazdasági háborúk borzalmaitól, s kiutat jelentenek a világ mai káoszából.⁵² Európában azonban az emberek nem az európai föderalizmus, hanem a szélsőséges nacionalizmus, fasizmus, nemzetiszocializmus és kommunizmus útját választották. Így alakultak ki fokozatosan a totalitárius diktatúrák a két háború között. A második világháború borzalma kellett végül ahhoz, hogy a demokratikus föderalizmus eszméje feléledjen, s az európai föderalisták végre valamennyi tért nyerjenek a politikában is.⁵³

A világföderáció víziója

A második világháború alatt 1943–1944-ben írt művében Renner a háború befejeződése után a világföderáció megvalósítása végett teendő fontos lépéseket vázolta fel.⁵⁴ Szerinte az európai államszervezés problémája csak világföderáció létrehozásával lesz megoldható. Az európai föderáció ennek a szervezetnek lesz a regionális tagja. Renner a gazdasági és nemzetgazdasági határokat lebontó föderatív gazdasági együttműködésen alapuló államok létrehozása mellett érvel – a svájci, az amerikai és a brit nemzetközösség példája alapján. Egyértelműen elutasítja a zárt, autarkián alapuló nemzetgazdaságokat mint egy letűnt történelmi korszak rekvizitumait. A nemzetbirodalmi gyarmatosító törekvések helyett pedig egy olyan világgazdasági rendszer megszervezését javasolja, melyben az egyik nemzetállam nem zsákmányolja ki a másikat. Az államok ugyanis függnek egymástól a világgazdasági rendszerben. Ahhoz, hogy a világgazdaság demokratikusan működjön, a demokratikus föderalizmus elvén alapuló nagy és sok népet egyöntetűen magában foglaló, államok közötti gazdasági és politikai közösség létrehozására van szükség. Ezt nevezi Renner világállamnak. Amikor a világállam koncepcióját felvázolja, akkor a szociális és a gazdasági államokra helyezi a hangsúlyt, az államok szociális és gazdasági szervezését pedig a demokratikus föderalizmus és jogharmonizáció alapelvei alapján képzei el. A békés világállam a szociális, gazdasági és kulturális struktúra föderatív szervezésének eredményeként fog tehát kialakulni mind tagállami, mind nemzetközi szinten.

A világállam (*Weltstaat*) Renner szerint két lépésben valósulhat meg. Ugyanis nem kerülhető el – mint köztes fokozat – a nagyobb gazdasági birodalmak kialakulása. A nemzeti imperialista államok demokratikus föderalista játszmákra kényszerítése komoly politikai és nemzetközi jogi kihívást jelent. Renner ennek ellenére hisz abban, hogy elkerülhetetlen egy, az autonómia elvét követő békés és demokratikus világállam létrehozása és nemzetközi jogra alapozott megszervezése. A világállam létrehozása nem követeli meg, hogy az államok fel-

52 I. m. 126.

53 *Walter Lippens*: Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–45. München, 1968.

54 *K. Renner*: Mensch und Gesellschaft i. m. 314–351.

adják a terület feletti jogukat, elegendő, ha a közérdeknek megfelelő nemzetközi jog által körülhatárolják és áttérnek a területi elv helyett a személyi elvre. Az államok közti kohéziót pedig a demokratikus jogállami, nemzetközi jogi és emberi jogi alapelvek és a harmonizációjuk fogják megteremteni. Ezen felül szükség lenne egy a törvények, rendeletek és megállapodások betartását biztosító nemzetközi végrehajtó és bírói hatalom létrehozására is.

Konklúzió

Renner reformkoncepciójának lényege az állam sokrétű, komplex struktúrájának a követelménye, ennek jogállami és nemzetközi jogi megszervezése. Az állam funkcionális struktúrájának a sokrétű szemlélete értelmében az államterület teljesen különböző és egymást átszelő határokkal kell rendelkezzen. A szociális és gazdasági egységek területileg nagyobbak kell legyenek, mint a kultúrpolitikai törekvések által kialakított nemzeti területi testületek. Renner a többstruktúrájú állam szemléltetésére példaként a földrajzi atlaszt használja, ahol egy ország területén különböző egységeket rajzolnak fel éghajlat, flóra, etnikai összetétel és politikai határok szerint.

Renner szerint egy adott terület sokrétű gazdasági érdekei fontosabbak a terület nemzeti érdekeinél. Ezért el szeretne volna érni a nemzeti elem politikai gyengítését. Ahhoz, hogy a nemzeti terület háttérbe szorulhasson, olyan politikai technikára volt szükség, amely ezt lehetővé teszi. Emiatt fejtette ki Renner az előző generáció – mindenekelőtt Eötvös – által kezdeményezett, alapvonalaiban már felvázolt személyi elv (*Personalautonomie*) gondolatát, melyet ötvözött Palacký elgondolásaival. Ez azt jelenti, hogy az egyén nemzeti hovatartozása nem véletlenszerű tartózkodási helyétől, hanem személyes bevallásától függ, melyet nemzeti iktatókönyvbe (*Register*) jegyeznek be. Nem mindig világos azonban, hogy úgy tekinti-e Renner a személyi autonómiát, mint a nemzeti kisebbségek védelmét szolgáló, a területi autonómiát kiegészítő módszert vagy a területi autonómiát már eleve kulturális autonómiára cserélné fel. Alkotó korszaka középső szakaszából származó írásai az utóbbit igazolják.

A nemzeti gondolat jelentőségének korlátozása a politikai életben erősebben előtérbe került 1918-ban, amikor a nemzetállam gondolatának a nemzetek szövetségi állama (*Nationalitätenstaat*) gondolattal való felváltását szorgalmazta. A *Nationalitätenstaat*-ban a nemzeti kérdést csak mint a közélet egyik aspektusát vette tekintetbe. A több népet magában foglaló *Nationalitätenstaat* nemzetek feletti módon szerveződne, úgy, hogy a nemzeti területek megtartják autonómiájukat. Mindez azt jelenti, hogy olyan intézményeket és struktúrákat kell létrehozni, melyek eleget tudnak tenni e követelménynek.

A *Nationalitätenstaat*-konceptiót számosan vitatták. Főleg azt kritizálták benne, nem mindig lehet tudni, hogy a nagyállam-elképzelésben, a *Nationalitätenstaat*-on, mint egységen van-e a hangsúly, vagy azon, hogy számos nemzet és kis nemzeti részecske alkot egy államszövetséget. Igaz, Renner nem szeretne a

kisállamiságot és a nagy államok, nagy gazdasági területek létrehozása mellett kardoskodott. Ezen alapult Közép-Európa-koncepciója is, mely szerint a közép-európai nagy állam több egyenjogú nemzet vagy nemzetrész olyan nemzetek feletti szövetségi állami szervezete, melyben a nemzeti cél csak az államélet egyetlen szintjén, a kulturális autonómia szintjén érvényesül. Ehhez pedig állam-polgári és kulturális/nyelvi jogokon és kötelezettségeken alapuló alkotmány és a részek s az egész közti jogharmonizáció szükséges, mind tagállami, mind szövetségi állami, mind nemzetközi szinten. A kívánatos állami és nemzetközi jogi, valamint emberi jogi alapszabályokat pedig ki kell dolgozni, s biztosítani kell érvényre jutásukat az államszervezésben. Ez alapján tekintik Renner föderalista államszervező gondolatait az európai integráció alapelveit megfogalmazó elképzeléseknek.

Renner terve a világföderációról, az európai és a közép-európai integrációról csupán csak vízió volt. Ugyanakkor alternatívát kínált a jövő számára, amint a második világháború utáni föderalista fellendülés jól bizonyította Európában. Voltaképpen a népjog fent említett klasszikusainak gondolatait és államszervező munkásságát folytatta mind az első világháború előtti, mind az azt követő alkotókorszakában. A renneri vízióból mára valóság lett az *Egyesült Nemzetek Szervezete*, az *Európa Tanács*, a *Nyugat-Európai Gazdasági Közösség*, az *Európai Unió*, egységes piac és pénz formájában. Kialakulóban van továbbá az egységes európai jog is. A szociális és kulturális integráció is jelentős eredményeket ért el, az *Európai Unió* folyamatosan újabb és újabb tagállamokkal bővül. A közép-európai térség államszervezési problémájának és a kisebbségi problémáknak a megoldása az európai integráció kereteiben a jogharmonizáció elve, a nemzetközi jog és az emberi jogok elve alapján szintén napirendre került. S mindez mutatja Renner föderatív és demokratikus jogállamszervező gondolatainak nagy jelentőségét és roppant aktualitását.

ÉVA BÓKA

KARL RENNER'S EUROPEAN FEDERALISM

The Austrian legal scholar and socialist politician Karl Renner (1870–1950) considered his main objective to be the realisation of the classical principle of world federalism in the organisation of states. His work may be divided into two parts: in the first part, Renner campaigned for a democratic renewal of the Austro-Hungarian empire. In the second part—after the break-up of the empire—he strove for the establishment of a democratic federation of independent nation-states within the framework of a European federation.

The essence of Renner's reform strategy prior to 1918 was the demand for an intricate and complex democratic state structure and for the establishment of the domestic and international legal conditions necessary for such a state based on the principle of federalism. In line with a diverse approach to the functional structure of the state, the territory of a state was to have various and crosscutting economic, administrative and cultural boundaries. Based on all this, Renner drafted his concept of a three-dimensional and multinational state with national-cultural and historical-

territorial elements and a federalist structure, which he called the Nationalitätenstaat (National Commonwealth). In a political treatise entitled *Das Selbstbestimmungsrecht* he interpreted the right to national self-determination in such terms.

After 1918, Renner joined the pan-European movement. In the new historical circumstances, he argued for a policy of a democratic alliance between the nation-states based on international law, human rights and self-determination. To this end, he urged that nation-states should become federalist and decentralised in structure and argued for a Central European federation within the framework of a European federation. Reflecting the prevailing ideology of the sovereign nation-state, he imagined a process comprising several stages. During the first stage, a federation would be established based on intergovernmental co-operation and led by a council of European states. This would be followed by democratisation of the rule of law and the norms of international law, the development of European law, and closer relations between European states. Thus, the second stage would see the gradual formation of a European federation whose principles would be laid down in a constitution.

Between the two world wars, the Austrian socialist thinker was highly critical of policies upholding the system of sovereign nation-states, because they were preventing the development of democratic federalism among states, democratic institutions and European law. In the absence of the latter, nationalism gained strength and totalitarian systems arose, culminating in the Second World War.

Throughout his life Renner believed in the classical ideal of a world federation. He supported the idea of a supranational (federalist) national commonwealth based on democratic international law as well as human rights and self-determination. He was one of the thinkers who established the theory of democratic international law and European integration theory.

SERES ATTILA

A bolsevizmus esküdt ellensége, a Szovjetunió nagy barátja

Szovjet dokumentumok Gratz Gusztáv pályaképéhez 1924–1925¹

Bevezető

Moszkvai követjelölt?

A Szovjetunió és Magyarország képviselői 1924. szeptember 12-én aláírták a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről szóló egyezményeket.² A szovjet fél nemsokára kinevezte létrehozandó budapesti képviseletei élére diplomatáit: a követség irányítására korábban a Tuvai Köztársaságban szolgálatot teljesítő J. H. Davtjan, a kereskedelmi kirendeltség vezetésére a bécsi szovjet kereskedelmi ügynökség egyik munkatársa, V. P. Belgov kapott megbízást. A német fővárosban kötött megállapodás értelmében először a magyar országgyűlésnek kellett becikkelyeznie az egyezményeket, s ezt követően került volna sor a szovjet ratifikációra. A szovjet külügyi irányítás biztosra vette, hogy a magyar parlament ratifikálni fogja az okmányokat, ezért igyekezett gyorsan túljutni a követének kinevezésével járó hosszú procedúrán. A *Külügyi Népbiztosság Tanácstestületének* a követek személyére vonatkozó javaslatát ugyanis el kellett fogadnia az OK(b)P KB Szervezési Irodájának, amely ezt követően tett felterjesztést a párt politikai bizottságának. A döntő szót a PB-ben mondták ki, de a határozatot formálisan jóvá kellett hagynia a *Népbiztosok Tanácsának* is.³ A szovjet fővárosban a budapesti misszióvezető beiktatásá-

1 A szerző moszkvai kutatásaihoz a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Kulturális Intézetek Igazgatóságának Klebelsberg-ösztöndíjában részesült.

2 Az egyezmények megkötéséig vezető út, valamint az azt követő belpolitikai vihar nagyrészt feldolgozottnak tekinthető a hazai történeti szakirodalomban. Erre részletesen ld. *Lőrincz Zsuzsa*: Tárgyalások a magyar–szovjet diplomáciai és gazdasági kapcsolatok felvételéről 1924-ben. Múltunk 39(1994) 1–2. sz. 191–202.; *Kolontári Attila*: Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről (Berlin, 1924). In: Kutatási füzetek 5. Szerk. Ormos Mária–Kánya József–Pilkhoffer Mónika. Pécs, 1999. 3–29.

3 Az OK(b)P KB Szervezési Irodája 1924. okt. 10-i ülésének jegyzőkönyve. Rosszizszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkoj isztorii (= RGASZPI) f. 17. op. 112. gy. 602. l. 6., Az OK(b)P KB PB 1924. okt. 16-i ülésének jegyzőkönyve. Uo. f. 17. op. 3. gy. 469., A Népbiztosok Tanácsa 1924. okt. 28-i ülésének jegyzőkönyve. Goszudarsztvennij arhiv Rosszizszkoj Federacii

val párhuzamosan megindultak a találgatások a leendő moszkvai magyar követ személyével kapcsolatban.

Az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot egyes magyar diplomaták kijelentései is erősítették. Például alig több mint tíz nappal az egyezmények parafálása után, Jungerth Mihály revali (tallinni) magyar ügyvivő a berlini szovjet követség első tanácsosával folytatott beszélgetése során kijelentette, hogy sokan kandidálnak a moszkvai követi posztra, és a Dísz téren kiélezett küzdelem folyik a moszkvai misszió vezetői tisztségének elfoglalásáért.⁴ Jungerthnek kulcsszerep jutott a berlini tárgyalásokon, s Budapesten már régóta „orosz szakértőnek” tekintették, mivel a külügyminisztériumban ő vezette az 1920–1921. évi szovjet–magyar hadifogolycsere-egyezmények megvalósítását magyar részről koordináló hadifogolycsoportot, majd baltikumi posztján ő kapott megbízást a Szovjetunió politikai viszonyainak figyelemmel követésére.⁵ Moszkvában azonban akkor nemcsak Jungerthet tartották esélyes jelöltnek, hanem a magyar diplomáciai körökben ugyancsak jól ismert, korábban majdnem másfél évig a bécsi követi és rövid ideig a külügyminiszeri posztot betöltő Gratz Gusztávot is.⁶ Ehhez persze egyes osztrák és magyar sajtóhírek is hozzájárultak, amelyek úgy mutatták be őt, mint a Szovjetunióba designált első magyar követet.⁷ Bár Gratz ekkor nem volt külügyi tisztviselő, ezért neve a *Külügyminisztérium* hivatalos listájára sem kerülhetett fel, az erre vonatkozó magyar értesülések és szovjet elképzelések sokkal mélyebb mögöttes tartalommal bírtak, mint csupán egy megalapozatlan „hírlapi kacsának” bizonyuló híresztelés.

Nem véletlen, hogy a Gratz Gusztáv életével foglalkozó nagyszámú hazai publikáció eddig nem figyelt fel a neves közszereplő politikai karrierjének erre a sok lehetőséget magában rejtő mozzanatára.⁸ Ez egyrészt abból fakad, hogy a

(= GARF) f. 5446. op. 1. gy. 7. l. 287–288. A Népbiztosok Tanácsának nemcsak a kinevezésről kellett döntenie, hanem az erről szóló rendeletet egy későbbi ülésén külön kellett jóváhagynia. A Népbiztosok Tanácsa 1928. nov. 25-i ülésének jegyzőkönyve. GARF f. 5446. op. 1. gy. 8. l. 131. Megjegyeznénk, hogy Csicserin alkalmasnak találta a ratifikáció határidejéig tartó hosszú időszakot arra, hogy a jelölt felkészülhessen magyarországi küldetésére. Csicserin felterjesztése a Szervezési Irodához, 1924. szept. 22. RGASZPI f. 17. op. 112. gy. 602. l. 137.

4 Sz. I. Brodovszkij követségi tanácsos M. M. Litvinov külügyi népbiztos-helyettesnek, 1924. szept. 23. Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszizskoj Federacii (= AVP RF) f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 49.

5 1934-ben Jungerth lett az első moszkvai magyar követ. Életére részletesen ld. *Jungerth-Armóthy Mihály*: Moszkvai napló. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Sipos Péter–Szűcs László. Bp. 1989. (Sisak és cilinder)

6 Csicserin úgy mutatta be Jungerthet, mint a Magyarországgal kötött egyezmény egyik kezdeményezőjét, és a moszkvai megbízatásra kiszemelt diplomatát. G. V. Csicserin J. V. Sztálinnak, 1924. dec. 26. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 940. l. 9. Gratzra vonatkozóan ld. a 3. sz. dokumentumot.

7 Erre ld. pl. „Dr. Gratz Gusztáv, volt külügyminiszter. Ő az első szovjet-oroszországi magyar követ Moszkvában.” (Képaláírás.) Tolnai Világlapja 1924. nov. 19. 4.

8 Főbb életrajzi adatai megtalálhatók: *Günther Schödl*: Magyar politika túl a nacionalizmuson és nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946). Történelmi Szemle 29(1986) 36–57.; *Gyarmati György*: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. Történelmi Szemle

hazai levéltárakban kevés irat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy csak azok alapján megbízhatóan bemutathassuk a szovjet–magyar kapcsolatokban játszott valószínű szerepét.⁹ Másrészt az életútját megörökítő, több mint 450 oldalt tartalmazó német nyelvű visszaemlékezésében alig másfél oldalt szentel az említett események ismertetésének.¹⁰ Ráadásul ez a szűkszavú, helyenként a politikatörténet szempontjából érdektelen kuriózumokat kidomborító részlet több olyan adatot tartalmaz, amelyet tévesnek, vagy legalábbis bizonytalanak kell ítélnünk. Mivel a gépelt kézirat 1939-ig terjedő részét a harmincas évek második felében kezdte papírra vetni, s 1943-ban befejezte, valószínű, hogy az idő távlatából már maga sem tulajdonított túl nagy jelentőséget ennek.¹¹ Az sem kizárt azonban, hogy kényelmetlennek vagy időszerűtlennek vélte a szovjet–magyar kapcsolatokra vonatkozó személyes emlékeinek felidézését, mélyreható kiértékelését, esetleg saját szerepének kihangsúlyozását.

Feltűnő emellett az is, hogy a két világháború közti Magyarország politikai viszonyait feldolgozó magyar nyelvű történeti munkájában sem szentelt túl nagy teret a magyar–szovjet közeledés ismertetésének, holott ennek a folyamatnak maga is cselekvő részese volt az 1920-as évek első felében. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy Gratz a történelmi objektivitás érdekében, ahol csak lehetett, igyekezett mellőzni a személyes motívumokat, bár munkájának egyes részleteit éppen a korabeli szemtanú hiteles látásmódja teszi forrásértékűvé. Ez a mű egé-

37(1995) 83–115.; *Paál Vince*: Utószó. In: *Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között*. Szerk., jegyz., utószó: Paál Vince. Bp. 2001. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) 355–389.; *Tilkovszky Loránt*: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei Magyarország német megszállása után. *Történelmi Szemle* 42(2000) 371–391. Gratz emlékirataiból hosszabb részletet közöl: *Gecsényi Lajos–Sipos Péter*: Gratz Gusztáv emlékiratai. *Történelmi Szemle* 42(2000) 309–369. Gratz nemzetiségi tevékenységére vonatkozóan: *Tilkovszky Loránt*: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. *Századok* 136(2002)153–205.; *Uő*: Gratz Gusztáv bonyhádi képviselőisége (1926–1931, 1931–1935). In: *A Völgyesség huszadik százada*. Előadások a III. Völgyességi konferencián (2000. október 21–22.). Szerk. Szita László–Szóts Zoltán. Bonyhád, 2001. 85–92. Gratz idejekorán kettőtört politikai karrierjét egy élete végén bekövetkező esemény tette teljesen tragikussá: 1945-ben egy razzia során a rendőrök nem ismerték meg, s az igazoltatás alatt lévő személyekkel együtt két napig fogházban tartották. Erre ld. *Kozáry Andrea*: Gratz Gusztáv és az újjászerveződő magyar rendőrség 1945 nyarán. *Társadalmi Szemle* 52(1997) 7. sz. 79–86.

⁹ Ez nem csak a Magyar Országos Levéltárra vonatkozik. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (= MTA TTI) Kézirattárában egy 11 csomóból álló tekintélyes irategyes található, amely nemcsak sajtókiadványokat vagy Gratz gépelt emlékbeszédeit, beszédtervezeteit, hanem egyes diplomatáknak, közismert külföldi politikusoknak írt kézírásos leveleit és a Magyarországi Német Népművelési Egyesület elnökeként írt feljegyzéseit is tartalmazza. Szovjet kapcsolataira ezekben az iratokban sincs utalás. MTA TTI Kézirattára B VIII/b-171. sz.

¹⁰ *Gustav Gratz*: Aus meinem Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des Zweiten Weltkrieges. Österreichisches Staatsarchiv. Sammlungen und Nachlässe. B/19. N° 1. 179–181. Gratz memoárjának vonatkozó részét Gecsényi Lajos bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton szeretném megköszönni.

¹¹ Bár ennek némiképp ellentmond, hogy a kézirat gépelt változata legalább részben az eseményeket közvetlenül rögzítő kézírásos naplófeljegyzéseken alapul. *G. Schödl*: i. m. 38. A kézirat datálására ld. *Tilkovszky L.*: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei i. m. 376.

szén végigvonuló távolságtartás jelentkezik az 1924. évi magyar–szovjet kapcsolatokat ismertető bekezdésben is, ahol nevesítés nélkül, egyes szám harmadik személyben beszél önmagáról, mint a két fél között nem hivatalos csatornákon keresztül közvetítő személyről.¹² Ebben a mozzanatban a történeti hűség elfogulatlan rekonstruálásán kívül valószínűleg az a már fentebb említett tényező is szerepet játszott, hogy utólag kényes dolognak ítélte saját szerepének felelősségét a szovjet–magyar kapcsolatok egyengetésében.

A témára vonatkozó hazai kutatási nehézségeket ellensúlyozza, hogy a korabeli szovjet bürokraták révén megőrződtek az utókor számára a vele kapcsolatos feljegyzések és levelek. Forrástanulmányunkban azokat az okokat kívánjuk bemutatni, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a neve – ha nem is hivatalos jelleggel – felmerülhetett a moszkvai magyar követjelöltek sorában. Megpróbáljuk kideríteni továbbá, hogy az 1920-as években valójában milyen szerepet játszott a szovjet–magyar államközi kapcsolatok alakításában. A korabeli történetek megbízható rekonstruálása előtt előre rá kell mutatnunk egy nehézségre: úgy tűnik, hogy ezen a ponton kissé összemósódnak az üzletember-magánember Gratz, illetve a politikus-diplomata Gratz ambíciói. Valószínűleg ebben az időszakban még kereste a helyét, hiszen 1924–1925-ből visszatekintve nem olyan rég történt, hogy az 1921. évi második királypuccs után – legitimista sorstársaihoz hasonlóan – elsodródott a politikai elit centrumától, bár nem került teljesen perifériára, hanem publicistaként, gazdasági szervezőként, s még később (1926-tól) parlamenti képviselőként továbbra is jelen maradt a politikai közéletben.

Gratz Gusztáv és a magyar–szovjet kapcsolatok 1924–1925-ben

A diplomáciai viszony újjáépítése a Szovjetunióval sokrétű, mind politikai, mind gazdasági téren megmutatkozó előnyökkel kecsegtetett Magyarország számára az első világháború után. A két állam közti közeledés lehetséges politikai mozgatórugójának tűnt a Románia területi gyarapodásaival kapcsolatban elfoglalt azonos álláspont, s a szovjet diplomácia érdekei a versailles-i békerendszerrel szemben. A szovjet vezetés nem ismerte el a román hadsereg által 1918 januárjában anektált Besszarábia új státuszát, illetve kirekesztettsége és a megszilárduló kisállami rendszer geostratégiai szerepköre miatt hátrányosnak ítélte a megváltozott európai status quót is. A két ország külpolitikájában meglévő találkozási pontok hamar kirajzolódtak Bánffy Miklós magyar külügyminiszter és G. V. Csicserin szovjet külügyi népbiztos megbeszélésein, az 1922. áprilisi–májusi genovai konferencián. A szovjet külpolitika első számú vezetője a színpalak mögött zajló tárgyalások során közölte magyar partnerével, hogy Szovjet-Orosz-

---

12 Gratz G.: Magyarország a két háború között i. m. 214–215. Gratz történeti munkájának értékelését ld. pl. Vonyó József: Történetírás és memoár határán. Korall 2003. 14. sz. 201–205.

ország Magyarországhoz hasonlóan nem ismeri el Erdély területi hovatartozásának megváltozását. A magyar vezetés úgy vélte, hogy a Romániával szembeni halvány revíziós reményeinek megvalósításához kiaknázhajta a szovjet–román ellentéteket.¹³

A magyar külügyi vezetés tehát pozitívan reagált a szovjet fél kezdeményezésére, hogy egyeztessék az álláspontokat. Erre feltehetőleg nemcsak azért került sor, mert Budapest közvetlen előnyöket fedezett fel egy pontosabban nem körvonalazott magyar–szovjet együttműködésben, hanem úgy látta, hogy a Bánffy és Csicserin első találkozásának idejére már közzétett rapallói szerződés révén összekovácsolódó „német–szovjet” blokk hathatós diplomáciai háttérerőt képviselhet Magyarország számára az európai politika színpadán. A genovai multilaterális konferencián elkezdett bizalmas megbeszélések ezért nemsokára, 1922 nyarán Berlinben folytatódtak, magyar részről új tárgyalópartnerek, Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese, és Jungerth bevonásával. Itt azonban a magyar diplomácia számára végérvényesen nyilvánvalóvá vált a lehetséges együttműködés alapfeltétele: Magyarországnak hivatalosan el kellett volna ismernie Szovjet-Oroszországot. Ezt azonban Kánya – akárcsak Bánffy Genovában – belpolitikai okokra hivatkozva elutasította. A tárgyalások ezért eredménytelenek maradtak, sem a tervezett katonai kooperációra, sem a két állam diplomáciai viszonyának normalizálására nem került sor.¹⁴

A szovjet állam elismerése gazdasági szempontból is komoly előnyökkel járhatott volna. Oroszország a magyar gép- és szerszámipar, elsősorban a mezőgazdasági gépgyártás és a vasúti felszerelések, kiegészítők hagyományos felvevőpiacának bizonyult már a világháborút megelőző évtizedekben is. Oroszországban a világháború és a polgárháború miatt szinte teljesen leállt az ipari termelés, a harcok következtében az ipari egységek jelentős számban tönkrementek, az infrastruktúrális összeköttetés szétzilálódott. Az 1917. évi októberi forradalom után hozzákezdtek az addig magán- vagy külföldi tulajdonban lévő iparvállalatok államosításához, amit az ország gazdasági elszigetelése követett. A nyugati tőkés államok azonban hamar ráébredtek, hogy az európai kereskedelmi kapcsolatok helyreállítását nagymértékben akadályozza az óriási mennyiségű ásványkincs-készlettel rendelkező, ráadásul az új gazdaságpolitika révén a gazdasági viszonyok terén új lehetőségeket nyitó, hatalmas piacot jelentő ország kikapcsolása Európa gazdasági vérkeringéséből.¹⁵ A trianoni békeszerződés következtében az ország legjelentősebb iparvidékeit és ásványkincs-lelőhelyeit elvesztő Magyarország számára az egyik kitörési pontot biztosíthatta volna a tradi-

13 A genovai tárgyalásokra részletesen ld. *Ormos Mária*: Bánffy–Csicserin találkozó(k) Genovában 1922. In: Kutatási füzetek 4. Szerk. Harsányi Iván–Flodung János–Szabó Lóránd. Pécs, 1998. 33–38.; *Seres Attila*: Magyar–szovjet titkos tárgyalások Genovában 1922-ben. Bánffy Miklós magyar külügyminiszter feljegyzései. Fons 8(2001) 397–411.

14 *Seres Attila*: Két dokumentum az 1922. évi berlini titkos szovjet–magyar diplomáciai tárgyalásokról. Levéltári Szemle 50(2000) 1. sz. 20–27.

15 *R. A. Belouszov*: *Ekonomicseszakja isztorija Rosszii: XX. vek. 2.* Moszkva, 2000. 236–252.

cionális orosz piaci részesedés visszaszerzése, a szovjet-orosz gazdaság talpra állításában történő közreműködés, ami enyhíthetett volna az izolált helyzetben lévő magyar gazdaság háború utáni válságán.¹⁶

A magyar iparvállalatok közül először 1922 őszén a Weiss Manfréd-konzorcium próbálkozott azzal, hogy egy koncessziós szerződés keretében vasérc, mangánérc és olaj állandó importjáért cserébe mezőgazdasági felszereléseket és egyéb gépipari termékeket szállíthasson a Szovjetunióba.¹⁷ Ugyancsak jelentős vállalkozás lehetett volna az Ukrajna déli részén fekvő Nyikolajev város két hajógyárának magyar koncesszióba bocsátása. Az üzemek hasznosítására a magyar üzleti élet jelentős szereplőit tömörítő gazdasági csoportosulás alakult 1923 elején, amelynek többek között Klein Gyula, a *Magyar Általános Hitelbank* ügyvezető igazgatója, s Fenyő Miksa, a GYOSZ főtitkára voltak a tagjai.¹⁸ Ezek a szerződések azonban nem jöttek létre, hiszen a koncesszióért folyó versenyben a nyerteseknek komoly árat kellett fizetniük, a koncesszióba adott vállalatok üzemeltetési, termelési jogáért a külföldi tulajdonosnak további tőkebefektetéseket kellett eszközölniük, vagy hiteleket kellett nyújtaniuk a szovjet gazdaság újraélesztéséhez.¹⁹ A tőkehiánnyal küszködő magyar cégek így nem szállhattak ringbe az óriási német vagy angol trösztökkel. Magyar szempontból azonban súlyosabb volt az elutasítás politikai indoka: a *Külgügyi Népbiztosság* a magyar iparvállalatokkal kötött üzletek előfeltételéül szabta, hogy Budapest rendezze a viszonyát Moszkvával.²⁰

Az említett két eseten kívül 1923 nyarán az is felmerült, hogy újítsák fel az Oroszországba irányuló hagyományos magyar mezőgazdasági gépexportot. A gépexport és egyéb kereskedelmi ügyletek finanszírozására 1923 júniusában az *Angol–Magyar Bank* vezetése 200 millió korona alaptőkével, a pénzintézet keretein belül tevékenykedő részvénytársaságot alakított *Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt.* néven. Ez nem volt véletlen, hiszen a bank látta el a *Magyar Királyi Államvasutak Gépgyárának* (később *Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyár* vagy MÁVAG) vezérügynöki képviseletét, így a gépexport hitelezése terén komoly érdekeltségei voltak.²¹ A cég létrehozásában a vezető szerepet a bank elnöke,

16 A magyar gazdaság háború utáni helyzetére részletesen ld. *Ránki György*: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939)*. Bp. 1981. 9–13.

17 B. Sz. Sztomonjakov berlini szovjet kereskedelmi képviselő L. B. Kraszinn külkereskedelmi népbiztosnak, 1922. szept. 28. GARF f. 8350. op. 1. gy. 1439. l. 1.

18 B. Sz. Sztomonjakov a Legfelsőbb Koncessziós Bizottságnak (LKB), 1923. febr. 2. GARF f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 1.

19 O. B. Mozohin–V. P. Jampolszkij: „Koncesszionnaja politika nye dala szkolko-nyibugy znacsi-telnih rezultatov”. O privlcsenyii inosztrannovo kapitála v ekonomiku SZSZSZR. 1920-e gg. Isztoriceszkij Arhiv 10(2002) 102.

20 M. M. Litvinov külügyi népbiztos-helyettes G. L. Pjatakovnak, az LKB elnökének, 1923. márc. 14. GARF f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 15.

21 Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. iratai. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Z 96, 64. cs., 83. l.

Károlyi Imre, és alelnöke, Krausz Simon játszotta, akik azt javasolták B. Sz. Sztomonjakovnak, a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség vezetőjének, hogy a berlini szovjet kereskedelmi képviselő és a felügyelete alá tartozó cégek vegyes társaság formájában vegyenek részt a cég működtetésében. Ezzel a cég kizárólagos jogokat nyerhetett volna a Szovjetunióval folytatott kereskedelmi forgalom fejlesztésére, vagyis Magyarországon monopolizálhatta volna a szovjet piacot.²² M. M. Litvinov külügyi népbiztos-helyettes elutasításának indoka ugyanaz volt, mint az előző két esetben is, a hivatalos államközi kapcsolatok elégtelensége.²³

A magyar ipartulajdonosok érdekvédelmi szervezete, a GYOSZ élénk figyelemmel kísérte a szovjet gazdaságpolitikában bekövetkező változásokat, és ennek kihatásait az európai államok közti kereskedelmi összeköttetésekre. A Szövetség titkára, Koffler Károly óriási lehetőségeket látott a szovjet konjunktúra kiaknázásában. „A magyar gazdasági élet tényezőinek össze kell fognia, hogy lehetőleg egyöntetű eljárással vegyen részt a nemzetek versenyében. Az orosz piacon folyó események legalaposabb ismerete [...] nélkül idehaza és iparunk közelebbi piacain sem fogjuk tudni helyünket megállni” – írta 1922-ben.²⁴ A GYOSZ igazgatóságának 1922. szeptember 22-i ülésén azt javasolta, hogy az érdekképviselő létesítsen állandó kapcsolatot a berlini szovjet kereskedelmi ügynökséggel, tekintettel arra, hogy a rapallói szerződés óta a német főváros vált a Szovjetunió részére történő beszerzések központjává.²⁵

A GYOSZ a két ország közti kereskedelem főbb elveit és szabályait rögzítő államközi egyezményben látta a magyar gyáripár számára a hosszú távú kielégítő megoldást. Egy ilyen megállapodás létrejötté azonban 1923–1924 fordulóján bizonytalannak tűnt, ezért a Szövetség azt szerette volna elérni, hogy nyújtson az állam támogatást a magyar exportüzletekhez, vállalja át az exportcikk hitelezésével járó kockázat egy részét. A szervezet 1924 februárjában ilyen értelmű memorandumot intézett Walkó Lajos kereskedelmi miniszterhez, melyben a magyar állam általános gazdasági érdekeire hivatkozva kérte támogatását. A felhívásban leszögezték: a tervezett későbbi gazdasági megegyezés előkészítésére kizárólag a GYOSZ-t tartják illetékesnek, mivel az összes ipari érdekeltiséget egybefogja. Kifejtették továbbá, hogy a leendő megállapodásnak tartalmaznia kellene olyan cikkelyt is, amely közös kereskedelmi részvénytársaság megalakítását írja elő. A GYOSZ gondoskodni fog arról, hogy ebbe a részvénytársaságba a magyar–szovjet áruforgalomban érdekelt összes céget bevonják.²⁶

22 B. Sz. Sztomonjakov G. L. Pjatakovnak, 1923. márc. 2. GARF f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 11–13.

23 M. M. Litvinov Ny. Ny. Kresztjinszkij berlini szovjet követnek, 1923. nov. 14. Rosszijszkij goszdarsztvennij arhiv ekonomiki (= RGAE) f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 16.

24 Dr. Koffler Károly: Az orosz piac. Magyar Gyáripár 1922. jún. 1. 2–4. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

25 Gazdasági megállapodás Oroszországgal. Magyar Gyáripár 1922. okt. 1. 9.

26 A GYOSZ Walkó Lajosnak, 1924. febr. 18. MOL K 69, 176. cs., 1924/107. t., 70 822/1924. al. sz., 4–9. fol. A levél részletei a GYOSZ lapjában is megjelentek. Gazdasági összeköttetésünk

A magyar–szovjet politikai és gazdasági kapcsolatokat a döntőnek bizonyuló 1924. év előtt az állandó puhatolózások, a magyar gazdasági érdekek és a kormányzati szándékok közti disszonancia, illetve a hivatalos diplomáciai viszony hiánya okán a szovjet fél elutasító magatartása jellemezte a kereskedelmi forgalom fejlesztésére. 1924 elejére azonban alapvető változások mentek végbe a Szovjetunió nemzetközi jogi helyzetét tekintve. Ez év februárjában több nyugat-európai tőkés állam, elsősorban gazdasági megfontolásoktól vezéreltetve, felvette a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. Közülük mindenekelőtt Angliát és Olaszországot kell megemlíteni, de megtette ezt a lépést Magyarország nyugati szomszédja, Ausztria is.²⁷ Ezek voltak azok a körülmények, amelyek meghatározták Gratz bekapcsolódását az események menetébe.

Motivációinak megértéséhez figyelembe kell venni, hogy már korábban kapcsolatba került az „orosz ügyekkel”: 1917–1919 folyamán, két rövidebb periódus alatt, a Monarchia közös külügyminisztériumának kereskedelempolitikai osztályát vezette, s ilyen minőségben részt vett a breszt-litovszki béketárgyalásokon. IV. Károly 1921. októberi második visszatérési kísérlete után letartóztatták, néhány napra fogságba került, s a királypuccs más prominens hazai résztvevőivel egyetemben bűnvádi eljárás alá helyezték. Közben 1922 júliusában a *Külügyminisztérium* 47 évesen nyugdíjazta, hivatalos indokok szerint a köztisztviselői kar racionalizálása végett. Kompromittálódása miatt ideiglenesen kénytelen volt eltávolodni a politikai élettől, inkább kiváló üzleti képességeit és közgazdasági szaktudását igyekezett kamatoztatni. Ekkoriban több más pénzügyi vezető tisztsége, igazgatótanácsi tagsága mellett a Biedermann-féle Vasútfelszerelési Rt. igazgatója volt.²⁸ Az 1921-ben alakult vállalat üzletkörébe vasutak és közlekedési vállalatok anyagszükségletének a biztosítása, közlekedési eszközök építése és javítása, valamint vasútvonalak tervezése és építése tartozott.²⁹

A vasúti szerelvények, vagonok, vasútfelszerelési cikkek gyártása, vasúti alkatrészek exportja és javítása a világháború után komoly gazdasági lehetőségeket rejtett Magyarország számára. A Kárpát-medencében az elcsatolt területek vasúthálózata döntő részben a Monarchia idején épült ki, az utódállamok kocsiparkjának jelentős hányadát Magyarországon gyártották. A háború után Ma-

---

Oroszországgal. Magyar Gyáripar 1924. márc. 1. 7–8. A beadványt Walkó átküldte Daruváry Géza külügyminiszternek is. Utóbbi szerint a magyar vállalatok törekvései azért eredménytelenek, mert a szovjet kormány, amely a külkereskedelmet állami monopóliumként kezeli, a magyar cégeket arra akarta felhasználni, hogy nyomást gyakoroljon a magyar kormányra a Szovjetunió elismerése érdekében. Daruváry választervezete Walkónak, 1924. máj. 18. MOL K 69, 176. cs., 1924/107. t., 70 822/1924. al. sz., 2–12. fol.

27 V. A. Siskin: Sztanovlenyje vnyesnyej polityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitalisizyicseszkij mir. Szankt-Petyerburg, 2002. 190–191.

28 Az ellene indított bírósági eljárás a kormányzó és az igazságügyi miniszter által jóváhagyott pertörléssel végződött 1924 nyarán. *Gyarmati Gy.*: i. m. 86–90.

29 Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1922–1924. XLIX. Az 1925-ik évre. Kiad. Galánthai Nagy Sándor. Bp. 1925. 714–715.

gyarország határain kívülre került vasúti gördülőanyag, mozdonyok és kocsi park javítására a gyártó Magyarország rendelkezett megfelelő javítófelszereléssel és alkatrészzel. 1922 tavaszán magyar gépgyárak a jugoszláv kormánnyal lokomotív, teher- és személy vasúti kocsik javítására szóló szerződést kötöttek. Ennek nyomán alakult meg a *Jugoszláv Kocsijavító Egyesülés*, a Ganz–Danubius, a Schlick–Nicholson, a *Győri Magyar Vagon- és Gépgyár* alkalmi egyesülése.³⁰ A vasúti gőzmozdonyok és vagonok gyártása terén Gratz cége számára a legnagyobb konkurenciát a MÁVAG jelentette, melynek vasúti gépszerelvény-gyártása a századforduló idején hihetetlen mértékben felfutott, a fellendülés csúcsát az 1916-os esztendő jelentette, amikor naponta egy új mozdonyt adott át és állított pályára az üzem.³¹

Gratz neve azonban először nem gazdasági vonalon, hanem a magyar–szovjet kapcsolatok normalizálásának folyamatát megindító nemzetközi politikai eseménnyel összefüggésben került előtérbe. A Szovjetunió és Románia hosszas előkészítő egyeztetések után megpróbálta a tárgyalóasztal mögött rendezni a kétoldalú kapcsolataikban a „viszály magvának” tartott besszarábiai kérdést, s ebből a célból 1924. március 28. és április 2. között az osztrák fővárosban egy bilaterális konferenciát szerveztek.³² A békés rendezés elve nem volt összhangban a magyar érdekekkel, hiszen Románia ezzel kikerült volna a „kettős szorításból” és energiáit kizárólag az amúgy is gyenge Magyarország ellen fordíthatta volna. A magyar külügyi vezetés attól tartott, hogy a két állam Magyarország rovására fog megegyezést kötni, ezért arra utasította Masirevich Szilárd bécsi magyar követet, hogy szerezzen közvetlen információkat a tárgyalások állásáról. A diplomata április 10-én kelt jelentéséből kiderült, hogy közvetítés céljából különféle „alkalmi közvetítők” ajánlották fel szolgálataikat a szovjet félnek, akik között ott volt Gratz is. A magyar diplomata kiemelte: „Nem tartanak azonban célszerűnek [a szovjetek – S. A.] a közeledést dr. Gratz Gusztáv volt külügyminiszter útján újból megkísérelni, mert orosz felfogás szerint nevezett reakciós felfogása közismert.”³³

A szovjet politikai vezetés érdekelt volt a kapcsolatfelvételben Magyarországgal. Dacára annak, hogy az álláspontok áthidalhatatlansága miatt a román küldöttség megszakította a konferenciát, az osztrák sajtóban a tárgyalások fonálának felvételéről lehetett olvasni. Nem tartjuk kizártnak, hogy a Bécsben tartózkodó, Ny. Ny. Kresztjinszkij berlini szovjet követ vezette szovjet delegáció a szovjet és magyar diplomaták közti találkozásokról szóló hírekkel akart nyomást

30 Reményi Lajos: Külkereskedelempolitika Magyarországon 1919–1924. Bp. 1969. 188.

31 Erre részletesen ld. Bencze Géza: A M. Kir. Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak története az alapítástól a második világháború végéig. (1870–1944). In: „A magyar gépipar minta – s a honi munkások nevelőintézete”. Tanulmányok a MÁVAG történetéből. Szerk. Bencze Géza. Bp. 1989. 46–55.

32 Szovjetszko–ruminszkie otnosenyija. Dokumenti i matyeriali. I. 1917–1934. Red. A. A. Avdejev–M.-R. Ungureanu. Moszkva, 2000. 222–255.

33 Masirevich Daruvárynak, 1924. ápr. 10. MOL K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. al. sz., 393–394. fol.

gyakorolni a román félre. Románia és a Szovjetunió között végül nem született megegyezés, így Gratz nem hivatalos úton történő felhasználására nem lett szükség. Ő azonban május végén mégis megpróbált kapcsolatokat kiépíteni a bécsi szovjet missziók diplomataival. Elhatározását három új közvetlen fejlemény erősítette meg. Először is 1924. május 6-án M. V. Levickij bécsi szovjet követ és Masirevich között osztrák közvetítéssel létrejött az első találkozó, az osztrák külügyminisztérium épületében, a Ballhausplatzon. A két diplomata megbeszélésén a Szovjetunió és Magyarország közti hivatalos kapcsolatok felvétele képezte a fő kérdést. Biztató kezdetnek tűnt, hogy itt kirajzolódtak azok a keretek, amelyek között a két állam megkezdhetette a diplomáciai viszony rendezését szolgáló közvetlen tárgyalásokat. A politikai természetű problémák megoldása elvárható volt az akadályokat a gazdasági együttműködés előtt is.³⁴

A második momentum lehetett, hogy május 7-én a magyar gépipar áttörést ért el, ugyanis létrejött az első exportszerződés a Szovjetunióval. Ezen a napon a berlini szovjet kereskedelmi képviselő és a Hofherr–Schrantz magyar üzemei konszignációs szerződést kötöttek 10 darab, összesen ötvenezer amerikai dollárt érő cséplőgép megvásárlására.³⁵ A konszignáció lényege az volt, hogy a megvásárolt termék árát vagy annak egy részét a vevőnek csak akkor kellett kiegyenlítenie, ha a raktáron lévő készleteket a szovjet piacon sikerült értékesítenie. Így az ellenérték legalább egy részét a belső piacon eladott áru utáni nyereségből fedezhették. A fizetés határideje az esetek többségében hat hónap volt az áru értékesítését követően. Nem találtuk nyomát annak, hogy a *Külügyi Népbiztosság* hogyan reagált erre az eseményre, de nem kizárt, hogy a nagyobb horderejű kereskedelmi forgalom vagy gazdasági kapcsolatok meglétét manifesztáló koncessziós szerződések és vegyes társaságok tiltása mellett, indokolt esetben, engedélyezte kisebb üzlet megkötését. A *Külkereskedelmi Népbiztosság* éppen az ügy sürgős jellegére hivatkozott, hiszen a gépeket le kellett szállítani az aratási szezon kezdetéig.³⁶ A Hofherr–Schrantz üzleti sikerein felbuzdulva feltehetőleg még májusban, a MÁVAG is konszignációs szerződést kötött, konkurensénél jóval nagyobb értékben.³⁷

A harmadik ok, amely arra ösztönözhatta Gratzot, hogy összeköttetésbe lépjen a külföldi szovjet gazdasági szervekkel, a szovjet fél egyértelmű elzárkózó magatartása miatt eleve kudarcra ítélt *Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt.* bukása lehetett. A végső csapásokat az *Angol–Magyar Bank* berkein belül megalakított

34 Masirevich Daruvárynak, 1924. máj. 6. Uo. 406–409. fol.; M. V. Levickij M. M. Litvinovnak, 1924. máj. 6. AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 125–126.

35 A Hofherr–Schrantz és a berlini szovjet képviselő közti szerződés szövege, 1924. máj. 7. RGAE f. 413. op. 10. gy. 194. l. 6–13.

36 N. K. Klisko, a Külkereskedelmi Népbiztosság Igazgatási Osztálya vezetője B. Sz. Sztomonjakovnak, 1924. máj. 16. RGAE f. 413. op. 10. gy. 194. l. 4.

37 A MÁVAG-gal kötött üzlet több részlete ismeretlen, pontos idejét sem sikerült megállapítani. Beszámoló a berlini szovjet kereskedelmi képviselő 1923/1924. évi munkájáról, 1925. márc. 17. RGAE f. 413. op. 2. gy. 2008. l. 133.

társaságra a *Budapesti Cégbírószág* mérte, amely formai kifogásokra hivatkozva megtagadta a hivatalos bejegyzést. A bíróság döntése hosszú huzavona eredményeként született meg, mégis hidegzuhanyként hatott Károlyira és Krauszra, akik így elvesztették minden reményüket, hogy a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatokat a saját cégük égisze alatt egyengethessék. A cégalakulat ennek következtében 1924. május 9-én tartott utolsó közgyűlésén feloszlatta önmagát.³⁸ Gratz így tiszta lappal indulhatott. Egy új vegyes kereskedelmi társaság megalapítására vonatkozó tervét tovább nyomatékosította, hogy egyes magyar üzletemberek, Moszkva ellenkezését látva, megpróbálták beszivárogni a külföldön létesített vegyes gazdasági társaságokba, s ily módon hasznot húzni. Egy ilyen eset később éppen Bécsben vált ismertté, ahol Gratz kiváló politikai és társadalmi kapcsolatokkal rendelkezett.³⁹

Semmi sem utal arra, hogy Gratz hivatalos megbízást kapott volna Bethlen István miniszterelnöktől vagy Daruváry Géza külügyminisztertől bármilyen szintű megbeszélés vagy tárgyalás kezdeményezésére. Így váratlan fejlemény volt, hogy május 30-án Gratz hirtelen megjelent a bécsi szovjet követségen. Az a gyanúnk, hogy akárcsak a március végi, április eleji elvetélt közvetítési kísérlet után, most is a hivatalos magyar szerveket mellőzve cselekedett. Ez azzal is alátámasztható, hogy a V. H. Ausszem bécsi követtel folytatott első beszélgetésén megkérdezte a szovjet diplomatától, hogy beszámolhat-e a magyar miniszterelnöknek az ott elhangzottakról.⁴⁰ Egy ilyen tájékoztatás miniszterelnöki utasítás esetén aligha lehetett volna kérdéses. Az új követ valamikor május második felében váltotta fel Levickijt. Hivatali elődje valószínűleg megemlítette neki, hogy mi zajlott a kulisszák mögött a Masirevichsel folytatott beszélgetéseken, de ha nem, akkor is feltételezhető, hogy még Moszkvában megismerkedett a folyó ausztriai ügyeket érintő aktákkal. Mindenesetre nem kizárható, hogy Ausszem a „magyar kérdésben” az első közvetlen információt nem Magyarország hivatalos képviselőjétől, hanem Gratz Gusztávtól kapta.⁴¹

Bizonyos, hogy Gratz május 30-i lépésére sem a kormányzati körök, sem a befolyásos gazdasági körök részéről nem kapott felhatalmazást. Német nyelvű memoárja szerint az Ausszemmel való első találkozó Sigmund Münz, a *Neue Freie Presse* című politikai napilap újságírójának a közvetítésével jött létre annak lakásán. Leírta azt is, hogy a bécsi lapnál a miniszterekkel és diplomatákkal való

38 Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. közgyűlésének jegyzőkönyve, 1924. máj. 9. MOL Z 96, 64. cs., 83. l.

39 A Blau és Lukács cég vezérigazgatója megpróbált az orosz–osztrák vegyes kereskedelmi társaságba belépni, s ottani osztrák partnerei segítségével szovjet megrendelésekhez jutni. V. H. Ausszem bécsi szovjet követ Avanyeszov külkereskedelmi népbiztos-helyettesnek, 1924. aug. 4. RGAE f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 6.

40 Ld. az 1. sz. dokumentumot.

41 Ausszem csak jún. 18-án számolt be Masirevich vizontlátogatásáról. Ld. az 5. sz. dokumentumot.

kapcsolattartás Münz feladata volt.⁴² Emiatt feltételezhetjük, hogy ez a május 30-i első megbeszélés a szovjet diplomácia puhatolózása is lehetett egy nem hivatalos csatornán keresztül, ami azonban a Masirevich és Levickij közti május 6-i találkozó után teljesen okafogyottá vált. A két diplomata közti bizalmas tárgyaláson a két állam közti azonos politikai platformot megerősítették, nem volt tehát szükség újabb félhivatalos utak igénybevételére. Ráadásul egy újságíró közvetítésével létrejött találkozó sokkal inkább magában hordta a nyilvánosság veszélyét.⁴³ A korábban külügyminiszteri posztot betöltő személy közeledését nyilván egyetlen diplomata sem utasíthatta vissza, különösen a Bécsben még újnak számító, s társadalmi kapcsolatainak a szélesítésére törekvő Ausszem. Gratz célja az volt, hogy megrendeléseket szerezzen vasúti felszereléseket gyártó és forgalmazó cége számára, s egy olyan szovjet–magyar vegyes társaságot hozzon létre, amely lehetőségeket biztosít a magyar üzleti érdekek érvényesítésére. E koncepció iránt hamar megnyerte a magyar miniszterelnök támogatását is.⁴⁴

A szovjet–magyar üzleti tárgyalásoknak Berlin volt a fő színhelye egészen 1924 tavaszáig. Bár közvetlen összefüggést nem fedeztünk fel a két esemény között, úgy tűnik, hogy a diplomáciai kérdések rendezésének megindulásával párhuzamosan a gazdasági megbeszélések súlypontja egy időre áthelyeződött Bécsbe. A májusban megkötött két üzlet okán aktivizálódó GYOSZ azt szerette volna, ha az orosz–osztrák vegyes kereskedelmi társaság (Ruszavtorg vagy RATAO) segítségével valósultak volna meg a magyar exportüzletek, s erről 1924 nyarán előzetes tárgyalásokat kezdett Bécsben. Eleinte úgy tűnt, ezek a megbeszélések sikerre vezethetnek, azzal a feltétellel, ha a magyar fél cserébe szovjet nyersanyagok importját vállalja. A szovjet partnerek azonban mégsem kívántak ilyen „kerülő utakon” üzleteket kötni. „Ezek a tárgyalások is azonban csak arról győzték meg szövetségünket és a magyar érdekeltséget, hogy egy rendszeres, szervezett export csak akkor remélhető, ha az Oroszországgal való forgalmat egy vegyes orosz–magyar kereskedelmi társaság, amely erre az orosz kormánytól koncessziót nyer, venné kezébe” – állt a GYOSZ által a magyar kormányhoz intézett, dátum nélküli memorandumon.⁴⁵

42 Gratz tévesen úgy emlékezett, hogy az első találkozó 1924 szeptemberében jött létre. *G. Gratz: Aus meinem Leben von Brest-Litowsk* i. m. 179. Ausszem egy későbbi, októberi levelében érdekesen interpretálta az eseményeket. 1924 júniusában Magyarország és Románia lengyel közvetítéssel tárgyalásokat folytatott a két állam közti vitás kérdések rendezéséről. Ausszem szerint ez válasz volt azokra a diplomáciai tárgyalásokra, amelyeket „Gratz segítségével” folytatott Budapest és Moszkva. V. H. Ausszem V. A. Antonov-Ovszejenkónak, prágai szovjet képviselőnek, 1924. okt. 28. AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 41.

43 Gratzot mellesleg jól ismerhették az említett napilapnál, hiszen 1906-tól annak budapesti tudósítója volt. *Gyarmati Gy.*: i. m. 85.

44 Ld. az 1. sz. dokumentumot.

45 A GYOSZ memoranduma a magyar kormányhoz a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére a Szovjetunióval, dátum nélkül. MOL K 64, 10. cs., 1924/24. t. 405/1924. al. sz., 89–92. f. Az irat keletkezését a szakirodalom 1924 augusztusára teszi: *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926.* Szerk. Nemes Dezső–Karsai Elek. Bp. 1959. 686–687.

Az 1911–1917 között a GYOSZ ügyvezető igazgatói posztját betöltő, majd annak vezetésével később is jó kapcsolatokat ápoló Gratz nem vett részt a GYOSZ által kezdeményezett tárgyalásokon, s attól függetlenül cselekedett.⁴⁶ Alapvető kérdésekben nézetkülönbségek támadtak közöttük. Gratz egy különálló orosz–magyar vegyes kereskedelmi társaság megalapítását szerette volna, amely az összes import- és exportüzletet átfogta volna, a GYOSZ ellenben egy képviseleti társaság létrehozására törekedett, amely csak bizonyos iparvállalatokat tömörített volna. Továbbá a GYOSZ az exportlehetőségek fejlesztésének sürgősségére való tekintettel nem akarta megvárni, amíg ez a szervezet megalakul, hanem addig Bécsben, illetve a RATAO-n keresztül kívánta lebonyolítani a kereskedelmi forgalmat a Szovjetunióval. Gratz attól tartott, hogy ez lényegileg és formailag egyaránt károsan befolyásolhatja az önálló szovjet–magyar vegyes társaság megalapítására irányuló tervzetét. Ő olyan „integratív” részvénytársaság létesítésére törekedett, melyben az összes nagyobb exportvállalatban érdekelt bank és az iparvállalatok is szerephez jutottak volna. Nézete szerint egy ilyen konstrukció esetén a meglehetősen nehéz problémának látszó hitelezést is meg tudták volna oldani.⁴⁷

1924 júniusának végén Gratz átnyújtotta a bécsi szovjet kereskedelmi képviselet helyettes vezetőjének a magyar–szovjet kereskedelmi rt. német nyelvű „alapító okiratát”. Ebben az okmányban az összes olyan hazai vállalat neve benne volt, amely érdeklődött a Szovjetunióval való kereskedelem iránt, s már fel is tűnt export- vagy importjavaslatával: a *Weiss Manfréd Művek Rt.*, a *Ganz–Danubius Vagon- és Hajógyár Rt.*, a *Hofherr–Schrantz Rt.*, a MÁVAG, és a Koffler vezette *Központi Ásványolajipari Rt.* Ez csak annyiban különbözött a GYOSZ augusztus előtt kelt memorandumában szereplő listától, hogy tartalmazta Ország Róbertnek, az *Angol–Magyar Bank* igazgatójának a nevét is.⁴⁸ 1924. augusztus 9-én végül mégiscsak megegyezett a GYOSZ képviselőivel, hogy az iparvállalatok képviseleti alapon ideiglenesen szerződnek a RATAO-val, de ha lehetővé válik az önálló magyar társaság megalakítása, az említett cégek „visszanyerik teljes cselekvési szabadságukat”.⁴⁹

A *Külkereskedelmi Népbiztosság* még június 26-án kategorikus formában megüzente Bécsbe, hogy elutasítja Gratz tervzetét a szovjet–magyar vegyes gazdasági társaság létrehozására vonatkozóan. Az indoklásban megemlítették, hogy Magyarország nem ismeri el a Szovjetuniót, ezért bármilyen jelentős magyar gazdasági érdeksoporttól induljon is ki az iniciativa, a népbiztosság azt elveti.

46 Az életrajzi adatokat ld. *Gyarmati Gy.*: i. m. 85. Meg kívánjuk jegyezni, hogy a szervezet vezetői közül sokan helytelenítették Gratz politikai szerepvállalását. 1922. jún. 18-án, a szövetség húszéves fennállása alkalmából rendezett jubileumi közgyűlésen Bíró Pál alelnök kemény szavakkal illette őt, amiért elhagyta a gazdasági szférát, és a politika mezejére lépett, ahol „tragikus hősé vált”. A lakoma. Magyar Gyáripar 1922. júl. 1. 16–18.

47 Gratz Walkónak, 1924. aug. 10. MOL K 64, 10. cs., 1924/24. al. sz., 93. f.

48 I. Davidovics bécsi szovjet kereskedelmi képviselő jelentése a Külkereskedelmi Népbiztosságra, 1924. jún. 26. RGAE f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 8.

49 Gratz Walkónak, 1924. aug. 10.

Az üzenethez hozzáfűzték, az általa bemutatott cégek reprezentáns vezetőinek moszkvai utazása eleve reménytelen, mivel a szovjet külkereskedelmi vezetés nem fog velük tárgyalni.⁵⁰ Ausszem megpróbálta rugalmasabb formában előadni ezt a merev álláspontot: „Szükségtelen Gratznak arról beszélni, hogy a Szovjetunió és Magyarország közti kereskedelmi kapcsolatok a diplomáciai kapcsolatok felvételéig lehetetlenek. Ahogy a beérkező információk alapján látható, úgy a sajtóban és nyílt összejöveteleken, mint magánbeszélgetései során állandóan ő maga képviseli ezt az álláspontot. Ugyanakkor munkája szempontjából, vagyis éppen a Magyarország és a Szovjetunió közti diplomáciai kapcsolatok felvételének felgyorsítása, és a burzsoá sajtó támadásaival szembeni manőverezés megkönnyítése érdekében azt kell mondanunk, hogy Moszkva részéről javaslatát legalább »elvieken« figyelembe veszik, de megvizsgálását elhalasztják a diplomáciai kapcsolatok felvételéig”.⁵¹

A *Külkereskedelmi Népbiztosság* ennek ellenére nem hagyott kiskapukat Gratz számára. Az ausztriai kereskedelmi képviselőhöz már jóval a szeptember 12-i kereskedelmi egyezmény után elküldött levélben világossá tették, hogy a ratifikációig szó sem lehet a hivatalos tárgyalások megkezdéséről. De a levél végki-csengése ennél is rosszabb volt: csak „személyes jelleggel” felvilágosították a misszióvezetőt, hogy „a dr. Gratz által felvetett kérdést a Külkereskedelmi Népbiztosság a ratifikáció után sem tartja aktuálisnak, és aligha fog sietni egy orosz–magyar kereskedelmi rt. létrehozásával”.⁵² A szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok felvétele mellett a sajtóban érvelő, s politikustársait meggyőzni igyekvő Gratz a politikai szolgálataiért a megfelelő gazdasági kompenzációra számított szovjet részről. Moszkva elzárkózó álláspontját megismerve azonban visszafogottabbá vált. A szovjet–magyar egyezmények októberi parlamenti vitáját ismertető jelentésében Ausszem a következőkre figyelt fel: „Most kicsit nehéz interveniálnom a bécsi sajtóban, mert a fő támaszomnak számító Gratz kissé hűvösen viselkedik, hiszen dédelgetett szüleménye, az orosz–magyar társaság jóváhagyása nélkül Moszkva részéről sem reális, sem valamiféle platonikus javakban nem fog részesülni.”⁵³

A Gratz és Ausszem között elmélyülő baráti viszonynak tulajdonítható, hogy a szovjet–magyar diplomáciai és kereskedelmi egyezmény szeptember 12-i parafálása után, a bécsi szovjet diplomata többször is arra kérte Csicserint, hogy a külügyi népbiztos aláírásával ellátott levélben köszönjék meg Gratznak, hogy az egyezmények érdekében sajtókampányt folytatott, és nyomást gyakorolt Bethlenre.⁵⁴ A Szovjetunió vezető diplomatája elzárkózott ettől: „A Tanács-

50 A külkereskedelmi népbiztos-helyettes, Avanyeszov a bécsi szovjet kereskedelmi képviselőnek, 1924. júl. 26. RGAE f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 7.

51 V. H. Ausszem Avanyeszovnak, 1924. aug. 4. RGAE f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 6.

52 A Külkereskedelmi Népbiztosság a bécsi szovjet kereskedelmi képviselőnek, 1924. nov. 3. RGAE f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 3.

53 V. H. Ausszem G. V. Litvinovnak, 1924. okt. 16. AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 42–43.

54 V. H. Ausszem G. V. Csicserinnek, 1924. szept. 25. Uo. l. 48.; V. H. Ausszem G. V. Csicserinnek, 1924. okt. 2. Uo. l. 45.

testület megvitatta válaszlevelét, de mégiscsak kellemetlennek vélte, hogy akár a megelégedésem enyhített formában történő kifejezésével, levelet írjak Gratznak. Ez a levél ezzel együtt sem óvna meg bennünket attól, hogy hozzánk forduljon valamilyen számára hasznos üzleti vagy más ügyben. Tehát mi ebből semmilyen hasznot nem húzunk. Természetesen számolunk azzal, hogy ő egy barátságos elem, de ha levelet írnék neki, az nemhogy nem csökkentené barátságos szerepvállalásának következményeit, hanem, ellenkezőleg, levelemet felhasználná tevékenysége során, mindenféle üzleti tárgyaláson mutogatná, és ilyen módon reális haszonná változtatná a maga számára”.⁵⁵

A Berlinben kötött egyezmények ratifikációjára a többszöri magyar halasztási kérelem után sem került sor.⁵⁶ 1925 februárjában Davtjan levelet írt Sztálinnak, melyben kifejtette véleményét, hogy Csicserin optimizmusa nem igazolódott, s a magyarok vég nélkül húzzák az egyezmények ratifikációját, ezért nincs miért tovább várni. Ha a magyar parlament becikkelyezi az egyezményeket, akkor is legalább két-három hónapig kellene még tétlenkednie. Kérte a PB-t, hogy nevezzék ki más állomáshelyre, például Párizsba, tanácsosnak, mivel nem kíván tovább „munkanélküli” lenni.⁵⁷ Gratz követi megbízatásáról sem beszéltek többet Moszkvában. (Sőt, egy 1926-ból kelt későbbi szovjet jelentés a lehetséges jelöltek között – bécsi körökből szerzett értesülések alapján – már csak Jungerthet, és Alth Waldemárt, a bécsi magyar követség tanácsosát említette meg.⁵⁸)

Gratz a ratifikáció meghiúsulása után is vallotta, hogy Magyarországnak rendeznie kell diplomáciai és gazdasági kapcsolatait a Szovjetunióval. Közvetlenül a ratifikációra megszabott utolsó, április 12-i határidő lejárta után interjút adott a *Pesti Napló* munkatársának, melyben rámutatott: végzetes hibának tartja az egyezmények elejtését. „Ebben az állásfoglalásban nem vezet engem semmiféle titkos hátsó gondolat és még kevésbé holmi rokonszenv a mai orosz rezsim iránt. Azt tartom azonban, hogy Oroszország jövőbeli politikai mozdulatai igen erősen befolyásolhatnak olyan kérdéseket, amelyek a magyar külpolitika szempontjából elsőrangú fontossággal bírnak” – hangzott nyilatkozata. Szerinte a magyar kormány meghátrált az elől a kedvezőtlen fogadtatás elől, amivel a diplomáciai viszony felvételének a terve a magyar pártok legnagyobb részénél találkozott volna. Leginkább azt róta fel a kormánynak, hogy nem próbálta meggyőzni a pártokat álláspontja helyességéről. A téma gazdasági vonatkozására térve leszögezte: „Ha tavaly, amikor a tárgyalások megindultak, ezek azonnal

55 G. V. Csicserin V. H. Ausszemnek, 1924. okt. 6. Uo. I. 44.

56 Erre részletesen ld. *Kolontári A.*: i. m.

57 A levél másolatát Davtjan Csicserinnek és Litvinovnak is megküldte. J. H. Davtjan J. V. Sztálinnak, 1925. febr. 3. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 940. I. 1.

58 A szovjet követ Bethlen feltételezett szándékaival kapcsolatban a következő megállapítást tette: „Úgy tűnik, hogy szeretné eltávolítani [mármint Bethlen – S. A.] ezektől az ügyektől Gratzot, akivel valószínűleg nincs minden rendben a spekulációi miatt.” J. A. Berzin bécsi szovjet követ a Külügyi Népbiztosságra, 1926. szept. 30. Uo. I. 3–12.

perfektuáltattak volna, akkor ez a magyar közgazdaságra nézve igen nagy haszonnal járt volna. Akkoriban Oroszországnak még alig volt külföldi összeköttetése, és a Németországgal akkor fennállt feszültségénél fogva az ott eszközölt rendelkezések is sztoznióztattak. *Ma ez a kedvező helyzet nem áll fenn többé.* A kormány ezt a kedvező helyzetet teljesen elszalasztotta, és *ma már az Oroszországgal való kereskedelmi szerződés sem nyitna a magyar iparnak olyan mértékben teret Oroszországban, amilyent a múlt esztendőben remélhetett volna.*⁵⁹

Úgy tűnik, véleményét néhány hónap múlva kissé módosította, vagy legalábbis igyekezett némileg árnyalni. 1925 júniusában ugyanis ismét felkereste a bécsi szovjet kereskedelmi képviselőt, s javaslatot tett arra, hogy újítsák fel a vegyes szovjet–magyar kereskedelmi társaság létrehozására irányuló, s egy évvel korábban „félbeszakadt” tárgyalásokat.⁶⁰ J. A. Berzin, új bécsi szovjet követ Gratz ismételt megjelenését abba az általánosabb magyar diplomáciai vonulatba illesztette, melynek célja egy esetleges új tárgyalássorozatra vonatkozó szovjet nézetek kipuhatolása volt. A szovjet követ megemlítette, hogy vele szinte azonos időben Jungerth Revalban, és Tahy László ankarai magyar követ Isztambulban hasonló kísérletet tett. Ezért feltételezte, hogy ezen tapogatózások egybeesése nem lehet pusztán véletlen, csak a magyar külügyi irányítás állhat mögöttük. Úgy vélte, a megszakadt kontaktus újbóli kiépítésének csak árthat, ha a diplomáciai kapcsolatfelvétel hivatalos aktusáig kereskedelmi üzleteket kötnek Magyarországgal, mert így a magyar gyáriparos körök megnyugszanak, s nem serkentik a kormányt az érdekeikkel összhangban álló diplomáciai elismerésre. A megoldást a következőkben látta: „Külföldi képviselőink személyes ismeretségei és beszélgetései Magyarország közéleti tényezőivel az egyik legcélszerűbb módja annak, hogy hassunk a magyar társadalomra. A Gratzhoz hasonló személyek látogatása Oroszországban csak hasznot hozhat, és üdvözölni kell. Persze Gratzot nem úgy kell fogadni, mint a kormány hivatalos képviselőjét, hanem mint híres közszereplőt, mint volt, és valószínűleg leendő magyar minisztert. Lehetőséget kell biztosítani számára, hogy felelős politikusokkal találkozhasson”.⁶¹

E mellett további egyértelmű utalásokra is bukkantunk, amelyek Gratz moszkvai utazási szándékaira hivatkoztak. Ezt feltehetőleg még 1925 júniusában felvetette Vulfson bécsi szovjet kereskedelmi képviselő előtt. Talán úgy vélte, hogy a közvetlen meggyőzés erejével hathat az illetékes népbiztosság valamely vezető beosztású tisztviselőjére, magas szinten tisztázhatja a szándékait, s ezzel talán több megértésre talál. A szovjet vezetés azonban ekkor sem kívánta gazdasági előnyökhöz juttatni. Mégis figyelemre méltó, hogy a vegyes kereskedelmi társaságot érintő elképzeléseinek ismételt elutasítása ellenére biztosítékokat kapott a Szovjetunióba történő beutazásának engedélyezésére. Ezzel a lehetőséggel azonban nem élt, pedig azt még 1926-ban is fenntartotta számára Litvinov:

59 A magyar–orosz szerződés meghíúsulása. Gratz Gusztáv helyteleníti az orosz diplomáciai összeköttetés elejtését. Pesti Napló 1925. ápr. 15. 2.

60 Ld. a 7. sz. dokumentumot.

61 J. A. Berzin M. M. Litvinovnak, 1925. aug. 31. AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 11–14.

„a vegyes társaságról nem áll szándékunkban tárgyalni, de a korábbiakhoz hasonlóképpen nem fogjuk megtagadni Gratztól a beutazó vízumot”.⁶²

Végezetül két problémára szeretném röviden felhívni a figyelmet. Gratzot Magyarországon úgy ismerték, mint a kommunizmus elleni küzdelem egyik kéréllhetetlen harcosát. Az 1918. évi őszirozsás forradalmat és az 1919. évi tanácsköztársaság történeteit, valamint az ország akkori belpolitikai viszonyait feldolgozó első monográfia 1921-ben jelent meg Gratz szerkesztésében. Ennek előszavát és bevezetőjét is ő írta. Az 1919. évi tanácsköztársaságot egy kisebbségben lévő szűk társadalmi csoport diktatúrájaként értékelte, amely hatalmát politikai puccsal ragadta meg, s a terror véres eszközeivel igyekezett fenntartani. Véleménye szerint a bolsevizmus civilizációellenes eszmei áramlat, amely elpusztítja az évszázados tradíciókat és a kulturális fejlődés eredményeit, megöli a szellemi szabadságot, és szétzilálja a gazdasági életet.⁶³ Bár ez a kérdés még további kutatásokat igényel, úgy látszik, hogy ezen nézetei nem akadályozták abban, hogy 1925-ben a bécsi emigráns kommunistákat vegye igénybe közvetítőként a szovjet külképviselletekkel való kapcsolatteremtésben, így közvetve üzleti-gazdasági tervei megvalósításában.⁶⁴

Gratz azon magyarországi politikai szereplők közé tartozott, akiknél a magyar–szovjet államközi viszony megítélésében a pragmatizmus háttérbe szorította az ideológiai premisszákat. A kötelező alapállás: a kommunista rendszer megengedhetetlensége, illetve a tanácsköztársaság elítélése, következésképpen a Szovjetunió belső berendezkedésének a tagadása, rá is érvényes volt. A nemzeti érdekeket figyelembe véve ugyanakkor higgadtan tekintett a nemzetközi-jogi és világ gazdasági helyzetét fokozatosan konszolidáló szovjet államra, amely mellett egy külpolitikai alternatívákban gondolkodó, magát mértékadónak mondó politikus még az ellenforradalmi rendszer és a szovjet bolsevik rezsím belső ellentmondásainak a konstatálása ellenére sem mehetett el. Ő is, akárcsak Bethlen, Kánya vagy éppen Jungerth, képes volt distinkciót tenni a Szovjetunió, mint európai hatalom, és a szovjet típusú rendszer, mint belpolitikai berendezkedési minta között. Ez kétségtelenül tükröződött a magyar–szovjet diplomáciai és gazdasági kapcsolatok kiépítésének a szükségességéről később is gyakorta hangoztatott álláspontján.⁶⁵

Nem lehet közömbös végül annak a kiinduló kérdésnek a megválaszolása sem, hogy volt-e esélye a moszkvai követi tisztség betöltésére. Véleményünk szerint elsősorban üzleti megfontolások vezették, a nevével fémjelezhető szov-

62 M. M. Litvinov A. M. Petrovskij revali szovjet követnek, 1926. máj. 29. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 1.

63 *Gratz Gusztáv: Bevezetés.* In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerk. Gratz Gusztáv. Bp. 1921. 1–34.

64 Ld. a 8. sz. dokumentumot.

65 A szovjet–magyar államközi viszonyra kapcsolatos vita az egyezmények ratifikációjának meghírusulása után többször is előkerült a hazai sajtóban. Ez a vita egy 1926 nyarán kirobbant polémia során élesedett ki a legszembetűnőbben, melyben a korabeli politikai paletta szinte minden

jet–magyar vegyes kereskedelmi társaság berkein belül saját cégét (a *Vasút-felszerelési Rt.*-t), és azokat a bankokat, amelyek igazgatótanácsában, vagy felügyelőbizottságában különféle bizalmi pozíciókat foglalt el, szerette volna kedvező helyzetbe hozni. Ehhez kívánt magának politikai támogatást szerezni, akár Bethlen segítségével, akár a bécsi szovjet követek hathatós közbenjárása révén. Megkockáztatnánk azt is, hogy a szovjet–magyar gazdasági és diplomáciai összeköttetés megteremtésében játszott érdemeire támaszkodva hosszabb távú, nem gazdasági célok is lebegtek a szemei előtt. Egy általa megszerzett, exponált tisztség, mint amelyet a moszkvai magyar követség irányítása jelenthetett volna, alkalmasnak tűnt arra, hogy előkészítse a politikai életbe való visszatérését.

Dokumentumok⁶⁶

1.

Részlet V. H. Ausszem bécsi szovjet követ
politikai naplójából a Gratz Gusztávval történt első találkozásjáról
Bécs, 1924. június 4.

Kivonat a Szovjetunió ausztriai követének 3. sz. naplójából

Május 30.

Ma nálunk reggelizett Gratz, volt magyar külügyminiszter és bécsi követ, illetve Münz, a vele való megismerkedésben közvetítő újságíró.⁶⁷ Gratzcal körülbelül két órán át kettesben beszélgettünk Magyarország külpolitikájáról. Azt mondta, hogy Magyarországnak nem lehet egyszerre mind a négy szomszédjával – amikor ő volt a külügyminiszter,⁶⁸ még Ausztria is ideszámított – barátságtalan

---

résztevője megszólalt, kezdve a szociáldemokratáktól a keresztény pártok exponensein keresztül a mérsékelt konzervatív gondolkodókig és legitimistákig bezárólag. A vita kirobantója Bethlen István miniszterelnök volt, aki a Pesti Napló és a Magyarország tudósítójának adott júl. 27-i interjújában felvetette annak lehetőségét, hogy a magyar kormány kereskedelmi egyezményt kössön a Szovjetunióval. Gratz a Szovjetunió és Magyarország közti diplomáciai kapcsolatok felvétele mellett politikai és gazdasági érveket egyaránt felhozott. Erre ld. *Dr. Gustav Gratz: Die Beziehungen zu Russland*. Pester Lloyd 1926. aug. 15. 1–2.; *Uő: Oroszország és Magyarország*. Pesti Napló 1926. aug. 22. 15.

66 A mellékletben hét orosz levéltári iratot s egy, eddig publikálatlan magyar dokumentumot közlünk. A dokumentumoknál a közismert nevekhez (pl. Bethlen István, G. V. Csicserin, M. M. Litvinov, J. V. Sztálin) nem fűztünk jegyzetet. A dokumentumok címeinél egyes tisztviselők teljes nevét (pl. Avanyeszov, Vulfson, V. H. Ausszem) nem sikerült felkutatnunk.

67 Sigmund Münz: a Neue Freie Presse újságírója.

68 1921. jan. 17–1921. ápr. 12. között, a Teleki-kormány alatt. Gratz legitimista meggyőződése miatt maga lépett ki a kormányból az első királypuccs után, de a minisztérium rendelkezési állományában tartotta.

viszonyt ápolnia. Mivel Romániával nem tud megállapodásra jutni, csak Csehor-szággal és Jugoszláviával próbálkozhat. Régóta ismert, hogy ő az előbbivel való megegyezés harcosa. Ami az utóbbit illeti, elismerte, hogy minisztersége alatt és után megpróbált megegyezni vele, de nem talált megértésre, pedig kész volt deklarálni Magyarország érdektelenségét Horvátország kapcsán. Most úgy véli, hogy erre kedvezőek a feltételek a Kisantanton belüli kapcsolatok meggyengülé-sével, illetve Olaszország befolyásának növekedésével, és egyúttal Franciaország befolyásának csökkenésével összefüggésben. A jugoszláv aktivitás a továbbiak-ban csak a Balkánon fog megnyilvánulni, főként Bulgáriával szemben. Bár olyan térképeket adnak ki, amelyeken Csehország etnográfiailag egészen Budapestig terjed, mégsem gondolja azt, hogy be akarna hatolni Magyarországra, és nem tartja valószínűnek a két állam közti összeütközést sem.

Mellékesen elmondva kételyeimet és óvatosságomat a különös optimizmus-sal szemben, nem osztottam ezt a véleményt. Sikert kívánva neki kifejeztem meggyőződésemet, hogy az állandóan változó helyzet miatt ez a két ország kény-telen lesz megegyezést keresni velünk is. Kifejezett románellenes érzülete meg-könnyítette, hogy rámutatva érdekeink párhuzamosságára ebben a kérdésben, áttérjek az országaink közötti kapcsolatok felújításának problémájára. Azt vála-szolta, hogy már régóta harcosa ennek, de háromfajta akadállyal kerül szembe. Az első belpolitikai jellegű, bár ez az utóbbi időben kezdi elveszteni az élet, mi-vel a kormány erősebbnek, stabilabbnak érzi magát. Lehetségesnek tartja azt is, hogy széles körű amnesztiára, és egyéb könnyítésekre kerüljön sor. Felvilágosí-tottam arról, hogy mivel foglalkoznak nálunk a magyar emigránsok, s nagyon meg volt elégedve, amikor arról biztosítottam, hogy kizárólag irodalmi propa-gandamunkával, és semmi közük nincs az államélethez. Viccesen megkérdez-tem, igaz-e, hogy Budapesten attól félnek, hogy Kun Bélát küldjük oda követi minőségben? Biztosítottam, hogy olyan embert fogunk küldeni, akinek semmi köze a magyar belügyekhez.

Szerinte a külső akadályok abban rejlenek, hogy ha Magyarország a szom-szédai előtt újítaná fel a kapcsolatait velünk, azzal Prága, Belgrád és Bukarest haragját váltaná ki. Az volt az ellenvetésem erre, hogy ezt könnyű lesz kivédeni azzal, hogy amíg ezeknek a szomszédoknak el kell ismerniük a Szovjetuniót, ad-dig Magyarország esetében csak a diplomáciai kapcsolatok felújításáról van szó, a tartalmát tekintve lényegesen kisebb aktusról. A szovjethatalmat Bresztben el-ismerték, s ennek értelmében tárgyalt Németország Rapallóban, s Ausztria is ez év februárjában. Úgy tűnik, hogy ez az érv nagyon megtetszett neki, legalábbis félig megismételte magában, úgy, mintha először hallotta volna, majd végigkér-dezte az összes dátumot, amikor a nagyhatalmak és kisállamok elismerték a Szovjetuniót vagy felújították vele a kapcsolataikat.⁶⁹

69 Valójában Magyarországnak a trianoni békeszerződés értelmében le kellett mondania az összes olyan nemzetközi egyezmény érvényességéről, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchia tagállamként kötött. 1918. nov. 13-án az OSZFSZK Központi Végrehajtó Bizottsága határozatot ho-

A harmadik akadályt abban látja, hogy Magyarország csak nagyon gyengén érdekelt a velünk való kereskedelmi kapcsolatok terén. Ezt megpróbáltam cáfolni, és felsoroltam a kölcsönös export és import összes kategóriáját, amelyeket buzgón megismételt. Emellett kiemelte a vasúti szerelvények javítását, amivel Magyarország Romániában és Jugoszláviában foglalkozik. A lepel hamar lehullt. Gratz ugyanis egy vagonyszerelő gyár részvényese, és az igazgatóját Davidovicshoz szeretné küldeni, akit én figyelmeztettem erre. Nem kellett meggyőzni őt arról, hogy diplomáciai kapcsolatok nélkül szó sem lehet kereskedelmi ügyekről az említett nagyságrendben, mivel nagy megértést tanúsított a teljes kérdésfelvetés iránt. Azzal fejezte be, hogy ha hozzájárulok, hogy beszámoljon a beszélgetésünkről Bethlennek, akivel a politikai nézeteikben lévő különbségek ellenére nagyon jó a viszonya, akkor kedden beszélni fog vele, és a jövő hét második felében visszajön a válasszal. Abban az esetben, ha ott rögtön nem hoznak döntést, akkor értesít levélben vagy táviratban, és Budapesten marad, de reméli, hogy Húsvét után pozitív választ fog hozni. A beszélgetés Bethlent érintő részében kicsit gyanúsak tűnt az a heveség, amellyel cáfolta azokat a híreszteléseket, melyek szerint utóbbi hajlik a megegyezésre Romániával. Igaz, Bethlen erdélyi származású, ahol ipari érdekelt-ségei vannak, de ez inkább éppen ellenkező értelemben hat a politikai nézeteire.

Június 3.

Itt járt Gratz titkára, s közölte, hogy Gratz holnap érkezik. Kérte, hogy jelöljem meg az időpontot, amikor fogadni tudom.

Június 4.

Ma reggel nálam járt Gratz, aki épp akkor tért vissza Budapestről, ahol beszélt Bethlennel. Szerinte Bethlen teljes mértékben osztja abbéli kívánságunkat, hogy felújítsuk a diplomáciai kapcsolatokat. Szeretne hamar hozzáfogni ennek előkészítéséhez, és reméli, hogy egy hét, maximum két hét alatt lezárhatja az egész ügyet. Csak be kell biztosítania magát az ellenzékkel szemben. Bethlen kérte, hogy adja át a hódolatát, és ha szükség lesz még nem hivatalos megbeszélésekre, akkor ugyanazt az utat válasszuk, vagyis Gratzon keresztül.

[...]

Bécs, 1924. június 4.

V. Ausszem

Hiteles: 1924. június 13.

Gépelt másodpéldány.

AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 121–124.

---

zott a breszt-litovszki béke hatálytalánításáról. A szovjet-orosz kormány azonban nem sokkal később egy olyan értelmű határozatot is elfogadott, mely szerint elismeri azokat az államokat, amelyek korábban az Osztrák–Magyar Monarchia részét képezték.

2.

G. V. Csicserin szovjet külügyi népbiztos levele
V. H. Ausszem bécsi szovjet követnek a Gratzcal folytatott
megbeszélések során követett állásponttól
Moszkva, 1924. június 13.

Titkos

2. sz.

1924. június 13.

Ausszem elvtársnak

Tisztelt Elvtárs!

A repülőgép hamarosan indul, de ahogy ez lenni szokott, nem volt időm át-
tanulmányozni a Gratzcal folytatott megbeszéléseiről szóló jelentést, és elgon-
dolkodni ezen a kérdésen. Ezt majd még fel kell vetni a döntéshozó testületek
előtt is. Tekintsünk úgy a Gratzcal folytatott megbeszéléseire, mint puhatolózás-
ra. Természetesen ezek a megbeszélések nem károsak, sőt, az sem káros, ha be-
szélni fognak róluk. Persze semmire se kötelezze el magát, és ne úgy beszéljen,
mint a Szovjetunió hivatalos képviselője. Nem árt tudnunk, hogy mit mond Ön-
nek Gratz. Hallgassa meg, kérdezze ki, és közölje velem az elhangzottakat. Mi-
helyest a helyzet teljesen világos lesz számunkra, fel fogjuk vetni a kérdést a dön-
téshozó testületek előtt.

Elvtársi üdvözléssel:

Csicserin

Gépelt másodpéldány.

AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 120.

3.

Ismeretlen eredetű szovjet külügyi feljegyzés Gratz Gusztávról
Moszkva, 1924. június 13.

Gratz Gusztáv, 1924. június 13.

Budapestről származó értesülések szerint dr. Gratz Gusztáv volt magyar
külügyminiszter tanulmányútra készül Oroszországba. Kapcsolatba lépett a ma-
gyar gyáriparosok szövetségével abból a célból, hogy elnyerje támogatásukat.
Több cikk publikálása után a kormány jelölte a Szovjet-Oroszországgal folyta-
tandó tárgyalásokra küldött bizottságba. Később őt fogják kinevezni moszkvai
magyar követté.

Ezzel kapcsolatban a forrás nem tartja érdektelennek megjegyezni, hogy
Gratz Gusztávot a bolsevikok esküdt ellenségének tartják. Eredeti foglalkozása

újságíró, annak idején a budapesti külügyminisztérium orgánumának, az „Időnek” volt a szerkesztője,⁷⁰ jelenleg pedig vezércikkeket ír az „Új Szabad Sajtóban” (Neue Freie Presse).⁷¹ A világháború idején kezdte diplomáciai pályafutását. Az osztrák külügyminisztérium munkatársaként vett részt a breszt-litovszki béketárgyalásokon, amelyekről alapvetően bolsevikellenes színezetű visszaemlékezését ki is adta. A magyar ellenforradalom után külügyminiszter volt, szoros kapcsolatot tartott a magyar és orosz monarchistákkal. Tevékeny szerepet játszott a Habsburg királyi puccsban, amiért Horthy menesztette. Egy nagy terjedelmű könyvet írt a „magyar bolsevizmusról”, ami tele van a magyar kommunistákkal kapcsolatos piszkos hazugságokkal, történeti ferdítésekkel, és az orosz kommunistákkal szembeni éles kirohanásokkal.⁷²

Bécsi magyar követi megbízatása idején a „Munkás Újság” felfedte, mint a kém szervezet vezetőjét, ottani tevékenysége során nagyszámú magyar kommunistát vitettek vissza titokban Magyarországra. Egyes feltételezések szerint ellenforradalmi körök megbízásából kíván Oroszországba utazni, s útját ellenforradalmi célokra szeretné felhasználni. Mindenesetre világos, hogy ha Oroszországban nem is tud majd kémkedéssel foglalkozni, nem fogja elszalasztani az alkalmat, hogy néhány mérgező cikket közölhessen a szovjetellenes sajtóban. Kormány- és gazdasági körökben gyűlölik, mert legitimistának és nagy karrieristának tartják.

Hiteles: [aláírás nélkül]

1924. június 13.

Gépelt másodpéldány.

AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 944. l. 1.

---

70 Ez téves információ. A külügyminisztérium félhivatalos orgánumának a Pester Lloyd számított, amelynek Gratz 1896–1902 között volt parlamenti és politikai tudósítóként belső munkatársa. 1902-től lett a Die Zeit c. bécsi lap budapesti tudósítója.

71 Gratz 1906-tól a Neue Freie Presse budapesti tudósítója volt.

72 Itt feltehetőleg A bolsevizmus Magyarországon c., általa szerkesztett kötetről van szó.

4.

Kun Béla, az OK(b)P KB tagjának levele G. V. Csicserin szovjet
külügyi népbiztoshoz Gratz Gusztávról
Moszkva, 1924. június 17.

Sürgős

Szigorúan titkos

Csicserin elvtársnak

Másolat Zinovjev és Sztálin elvtársaknak

Az OK(b)P KB PB-hez június 15-én eljuttatott álláspontja kapcsán, amelynek másolatát ma kaptam meg, szükségesnek tartom a következőket közölni. A diplomáciai kapcsolat felvétele a magyar kormánnyal véleményem szerint feltétlenül szükséges, lehetőség szerint minél hamarabb. Ami a tárgyalások helyszínét illeti, szerintem a leghelyesebb az lenne, ha azok Bécsben folynának. Gratz Gusztáv személyével kapcsolatban arra emlékszem, hogy hosszú ideig a Gyár-
iparosok Országos Szövetségének volt az elnöke, annak a szervezetnek, amely most ragaszkodik a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok felvételéhez.⁷³ Elnöki posztjáról a volt Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumába ment, amelynek képviselőként részt vett a breszti tárgyalásokon.⁷⁴ A magyar burzsoázia legitimista-monarchista szárnyának egyik vezetője, így Horthy és közte közismert az érdekellentét (Gratz többször tiltakozott a fehérterror ellen). A magyar diplomácia más képviselői nála nem kevésbé reakciósak, így tehát semmilyen következménye nem lenne annak, ha a tárgyalások mégis Berlinben folynának.

Kun Béla

Moszkva, 1924. június 17.

Gépelt eredeti.

AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 941. l. 2.

---

73 Valójában ügyvezető igazgatója 1911 v. 1912–1917 között.

74 A közös külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályát vezette, s ilyen minőségében vett részt a breszt-litovszki tárgyalásokon.

5.

Részlet V. H. Ausszem bécsi szovjet követ politikai naplójából a
Gratz Gusztávval folytatott harmadik megbeszéléséről
Bécs, 1924. június 18.

A Szovjetunió ausztriai követének 4. sz. naplója

1924. június 14.

A hét folyamán befejeztem a viziteket és viszontlátogatásokat. A cseh, a spanyol és a magyar⁷⁵ helyeslőleg válaszoltak a körlevelekre, ők maguk elsőként kezdtek beszélni az elismerésről és a kapcsolatok felújításáról. A legtöbb ideig a magyar foglalkozott a témával. Kiderült, hogy késlekedésüknek három oka van.

1. Félnék a Népszövetségtől a kölcsön sikere miatt, s a tárgyalásokat a kölcsön esélyeinek kiderítése utánra szeretnék halasztani. Mivel a mai napilapok alapján ítélve a kölcsön sorsa eldőlt, a jövő héten valamilyen lépés várható részükről.

2. Miközben gyötrődve törölgette a homlokát, körülbelül három alkalommal megismételte, hogy különösen izgatja az elismerés formája, de hozzátette, hogy osztja álláspontunkat az elismerés kérdésében. Ugyanakkor újságíró körökből olyan értesüléseket kaptam, melyek szerint a külügyminiszter Budapesten attól tart, hogy a hivatalos megkeresésre agitációval és sértő módon fogunk válaszolni. Ugyanazt az utat javasoltam neki, mint a görög esetében, tehát előre egyeztetett szövegű, s egyszerre aláírt jegyzékek cseréjét.

3. Félnék a propagandától és egyéb rosszindulatú cselekedetektől a misszióink, főleg a leendő kereskedelmi képviselőnk részéről. Meg is kérdezte, hogy nem küldünk-e mindjárt száz embert, s nem fogunk-e mindegyikük számára exterritoriális jogokat követelni. Megnyugtattam, s elmondtam, hogy az exterritoriális joggal rendelkezők száma eleinte nem lesz több öt vagy hat embernél, de természetesen igényt tartunk magának a hivatalnak az exterritorialitására.

Június 16.

Alighogy Gratz megérkezett Budapestről, eljött, és közölte, hogy a diplomáciai kapcsolatok felújításának kérdéséről helyeslőleg döntöttek, és szombaton Bethlen rendelkezett a minisztériumban, hogy küldjenek az itteni követnek felhatalmazást. Emellett átadta Bethlen kívánságát, hogy ezzel egyidejűleg kezdjünk tisztán kereskedelmi jellegű tárgyalásokat is. Ez segítene neki kivédeni főleg a szomszédos államok részéről várható támadásokat, mivel a kapcsolatok felújítását tisztán kereskedelmi érdekekre hivatkozva magyarázhatja. Gratz első sorban egy vegyes kereskedelmi társaság tervét hozta fel. Mivel úgy véltem, hogy ennek a kívánságnak a kielégítése előnyösebb lenne számunkra, mint egy kereskedelmi pontokat tartalmazó egyezmény megkötése, bár erről még nincs szó, levittem Davidovics elvtárhoz. Utóbbi, miután előzetesen a szokásos dézsa hideg

⁷⁵ Masirevich Szilárd (1879–?), magyar diplomata. 1921–1925 között bécsi követ.

vízzel lehűtötte a kedélyeit, beleegyezett a társaság megalakítására vonatkozó kérdés előzetes, nem kötelező érvényű megvitatásába. Gratz távirón Budapest-ről ide fog hívni egy vagy két érdekelt kapitalistát, és szerdán elmegy velük Davidovicshoz.

Látva a magyarok pánikszerű félelmét a misszióink miatt, már felkészültem a gondolatra, és távirón üzeni akartam Csicserin elvtársnak, hogy meg kell ígérni nekik, hogy nem küldünk hozzájuk teljes összetételű követséget, hanem csak egy főkonzulátust és egy kereskedelmi ügynökséget. Ezt úgy, hogy a követ és kereskedelmi képviselő tisztségét egy személy együttesen töltsse be, mondjuk a megfelelő bécsi képviselőink részéről, ahogy ezt Japán és egy sor egzotikus állam teszi. Bár a Gratzcal folytatott beszélgetés alapján az a benyomásom keletkezett, hogy erre nem is lesz szükség.

Június 18.

Viszontlátogatást tett nálam a magyar és a cseh. Előbbi igazolta Gratz közléseit a neki küldendő felhatalmazásról, amelyekről csak magánúton értesült, de hivatalos papírt még nem kapott. Egyelőre nem ismeri a feltételeket, kivéve az exterritoriális joggal rendelkezők számának korlátozását, ami őket láthatólag szörnyen elriasztja. Megnyugtattam, mondván, túl szegény ország vagyunk ahhoz, hogy megengedhessük magunknak, hogy tízesével küldjünk oda embereket dologtalanul, hogy a hangulatos budapesti kávéházakban üldögéljenek, és az elragadó magyar lányoknak udvarolgassanak.

Bécs, 1924. június 18.

V. Ausszem

Gépelt másodpéldány.

AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 117–119.

6.

Masirevich Szilárd bécsi követ levele
Kánya Kálmánnak, a külügyminiszter állandó helyettesének

Bécs, 1924. június 19.

Tisztelt Barátom!

Az Ausszemmel való tárgyalásokra vonatkozó leveledet köszönettel megkaptam. Rákövetkező nap felkeresett engem Gratz Gusztó és azt mondta nekem, hogy tüzetesen informálni kíván engem azon megbeszélésekről, melyeket ő Bethlen gróf tudtával és megbízásából Ausszemmel folytatott.

Gratz teljesen tájékozva volt azon jelentésemről, melyet én annak idején a Levickijjal folytatott megbeszélésemről előterjesztettem. Gratz kérdezte tőlem,

vajon kaptam-e már instrukciókat ezen megbeszéléseknek Ausszemmel való folytatására, mivel Bethlen általa nekem azt üzent, hogy én leszek megbízva az oroszokkal való tárgyalások lefolytatásával. Minthogy továbbá Gratz azt is mondta, hogy ezt ugyancsak Bethlen megbízásából Ausszemmel is közölni akarja, a nekem küldött leveled tartalmára való tekintettel, szükségesnek láttam Gratznak azon tanácsot adni, hogy várjon még az Ausszemnek teendő közlésekkel, addig, míg bizonyos előkérdések Budapesten megoldást nyernek, és én tényleg megkapom a tárgyba vágó instrukciókat. Az az érzésem azonban, hogy Gratz ezt nem vette egészen komolyan, mert azt mondta nekem, hogy reája nézve ezen kérdésben az a mérvadó, amit neki a miniszterelnök mondott még a legutolsó napokban. Gratz továbbá tudomásomra hozta, hogy a következő napra már iderendelte vállalatának két emberét azon célból, hogy az itteni orosz kereskedelmi delegáció vezetőjével, Davidoviccsal összeköttetésbe hozza őket. Végül Gratz kijelentette, hogy kötelességének tartotta engemet minderről informálni, hogy egymás tevékenységéről tudjunk, és ne haladjunk dupla vágányon. Gratz lojális közléseit köszönettel vettem tudomásul.

Elbeszéléséből azt konstatáltam, hogy Ausszem neki körülbelül szóról szóra ugyanazt mondta mint nekem, talán azon eltéréssel, hogy Gratz szerint Ausszemnél minduntalan kiérezhető volt azon tendencia, hogy a velünk való megegyezés legsürgősebben perfektuáltassék, míg én nem éppen mondhatnám, hogy Ausszemnél ily túlságos sietséget tudtam volna észlelni. Ausszem látogatását tegnap viszonyoztam, újabb mondanivalóm ezúttal nincsen. Szükségesnek tartottam, hogy Gratznak itteni tárgyalásait minden eshetőségre bejelentsem, nehogy az egyik kéz ne tudja, hogy mit tesz a másik. Legszívélyesebb üdvözetekkel maradok tisztelő híved:

Masirevich Szilárd

Gépelt eredeti.

MOL K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. al. sz., 93. fol.

7.

Vulfszon a Szovjetunió bécsi kereskedelmi képviselte vezetőjének jelentése M. I. Frumkin külkereskedelmi népbiztos-helyettesnek Gratz Gusztáv javaslatáról egy szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság megalakítására
Bécs, 1925. június 24.

184/e. sz.

Bécs, 1925. június 24.

Titkos

Személyesen M. I. Frumkin külkereskedelmi népbiztos-helyettesnek,
az orosz–magyar társaság létrehozásával kapcsolatban

Ahogy már telegrafáltam Önnek, a volt magyar külügyminiszter, dr. Gratz, személyesen hozzám fordult azzal a javaslattal, hogy újítsuk fel a múlt évben félbeszakadt tárgyalásokat a Külkereskedelmi Népbiztossággal egy vegyes orosz–magyar társaság létrehozásáról. Gratz kijelentette, hogy a Bethlennel folytatott megbeszélése után jött el hozzám. Bethlen nem adja fel abbéli törekvését, hogy rendezze a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatokat, és feltételezi, hogy a gazdasági közeledés és a gyáriparosok érdekeltsége mentén sikerül majd megtörnie egyes körök ellenállását a Szovjetunió teljes elismerésének kérdésében.

Rá kell mutatnom, hogy a tárgyalások részletei olyan benyomást keltettek bennem, hogy Bethlen is és Gratz is kevésbé érdekeltek a diplomáciai kapcsolatok felújításában. Abban reménykednek, hogy megrendeléseink révén könnyíthetnek a magyar ipar nehéz helyzetén, és ezzel megerősíthetik a jelenlegi kormány pozícióit. Javaslata alapján a társaság egymillió amerikai dollár értékű tőkéjét a magyar csoport fogja befektetni. Nekünk átadják a részvények felét, amelyeket a társaság leendő bevételeiből fognak kifizetni. Gratz kijelentette, hogy garantálhatja képviselőnket a társaság budapesti részlegében (feltéve, ha nem magyar emigránsok lesznek, hanem szovjet állampolgárok).

Gratz még június végén szeretne választ kapni, mivel náluk július elsejétől kezdődik a szabadságolások ideje, s még a szabadságra való elindulása előtt szeretné megszervezni a magyar csoportot.

A Szovjetunió ausztriai kereskedelmi képviselője:

Vulfszon

Gépelt eredeti.

RGAE f. 413. op. 2. gy. 1991. l. 50.

8.

J. A. Berzin bécsi szovjet követ jelentése M. M. Litvinov szovjet
külügyi népbiztos-helyettesnek
a Gratz Gusztávval folytatott megbeszéléseiről
Bécs, 1925. szeptember 14.

5. sz.

Bécs, 1925. szeptember 14.

M. M. Litvinov elvtárs külügyi népbiztos-helyettesnek

Kedves Makszim Makszimovics!

Ma Gratz Gusztáv járt nálam. A magyar elvtársak segítségével érte el, hogy találkozzunk, de miután bejött hozzám, megpróbálta úgy beállítani a dolgot, mintha én hívtam volna meg valamilyen tárgyalásra. Kijelentettem, hogy itt valamiféle félreértésről lehet szó, semmilyen tárgyalást nem folytathatok, de tudom, hogy ő mind a mai napig nagy érdeklődést mutat az országaink közti diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdése iránt, és ebben a témában korábban már folytatott megbeszéléseket elődeimmel, az utóbbi időben pedig a kereskedelmi képviselőnkkel, Vulfszon elvtárssal, ezért nagyon örülök annak, hogy megismerkedhetem vele. Kértem, tájékoztasson arról, hogy mi a magyar kormány álláspontja ebben a kérdésben.

Gratz elmesélte nekem a korábbi tárgyalások egész történetét, miközben magának tulajdonította a kezdeményező szerepét ebben az ügyben. Szerinte a magyar kormány hibázott, amikor ragaszkodott ahhoz, hogy a tárgyalásokból kizárják őt, és azokat Berlinben folytassák. Meg van győződve arról, hogy Ausszem elvtárssal sikeresebben megtárgyalták volna ezt a dolgot, és hogy ő személyesen akkor keresztül tudta volna vinni az egyezmény ratifikációját. Részletesen kifejtette, hogy Bethlen gróf ingadozott ebben a kérdésben, de közben igyekezett tisztára mosni őt abban az értelemben, hogy tagadta az angol kormány kulisszák mögötti befolyását a magyar kormányra. Szerinte Bethlen mindenfajta hátsó gondolat nélkül ment bele a velünk való tárgyalásokba, és valóban arra törekedett, hogy aláírjuk az egyezményt, de annak aláírása után úgy döntött, hogy nem viszi a parlament elé, mivel ismerte annak hangulatát. Persze ezt tisztán olyan taktikai megfontolásokból tette, amelyek Magyarország belpolitikai helyzetéből fakadtak.

Rámutattam Gratznak, hogy magyarázata tele van ellentmondásokkal. Bethlen nagyon jól ismerte parlamentje hangulatát az egyezmény aláírása előtt is. Hacsak nem voltak más céljai ezzel, akkor miért egyezett bele az aláírásába? Aztán, Bethlen miért nem tett semmilyen erőfeszítést annak érdekében, hogy meggyőzze a parlamenti pártok vezetőit ebben a kérdésben? Hiszen közismert, hogy egy sor más kérdésben Bethlen ügyesen meggyőzi a parlamentet, és sikeresen bánik vele.

Gratz magyarázkodni kezdett, hogy a berlini egyezmény aláírásának pillanatáig Bethlen valóban nem ismerte a parlament viszonyulását az orosz kérdéshez, mivel úgy döntött, hogy a tárgyalásokat teljes titokban fogja folytatni, sőt, még két nappal az egyezmény aláírása előtt kabinetjének több minisztere semmit sem tudott ezekről a tárgyalásokról. Amikor aláírták az egyezményt, Bethlen számára világossá vált, hogy a parlament nem fogja ratifikálni. Mivel ő nem annyira politikus, hanem inkább szűk parlamenti taktikus, úgy döntött, hogy nem száll harcba a parlamenttel, és sok más mellett nem teremt ezzel még egy konfliktust. Ezzel együtt Gratz mégiscsak elismerte, hogy az utóbbi időben Bethlen nem mutatott különösebb akaratot az egyezménynek a parlamenten való keresztülvitelére. Gratz szavai szerint Bethlen teljesen magával ragadhatta volna a parlamentet, ha ezt akarta volna. A mostani kivárási időszakkal kapcsolatban Gratz nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a külföldi nagyhatalmak nyomást fognak gyakorolni Bethlenre.

Kijelentettem, hogy a szavaiból ítélve ez az ügy teljesen reménytelen. Ha a magyar kormány nem fogja fel, hogy ő maga érdekelt abban, hogy felvegye velünk a kapcsolatokat, akkor láthatólag számunkra csak az marad, hogy várjunk, amíg megváltoztatja a nézetét.

Gratz megelégnült, és elkezdte bizonygatni, hogy a helyzet javult, és a velünk való megállapodás támogatóinak száma növekszik. Az Andrássyval,⁷⁶ Apponyival,⁷⁷ és más pártvezérekkel történt beszélgetései alapján megerősítheti, hogy a parlamentben most nem lenne erős ellenzéke ennek a kérdésnek, de valamit tenni kell azért, hogy a dolog kimozduljon a holtpontról.

Közöltem vele, hogy a korábbiakhoz hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonítunk a Magyarországgal való diplomáciai és kereskedelmi kapcsolataink felvételének, amellyel nincs, és láthatólag nem is lehet nagyobb nézeteltérésünk vagy konfliktusunk a nemzetközi politikában. A jó akarat és a kölcsönös érdekek helyes értelmezése mellett, Magyarország és országunk közt teljes mértékben baráti kapcsolatoknak kellene kialakulniuk, mivel a háború utáni időszakban Magyarországnak ugyanazon szomszédok igazságtalan cselekedeteitől kellett szenvednie, amelyeket mi is Oroszországgal szembeni igazságtalan cselekményekkel vádolunk. Természetesen butaság lenne katonai egyezményekről és hasonló tervekről beszélni, mindenesetre Magyarország számára ugyanúgy hasznos, hogy jó viszonya legyen velünk, mint ahogy nekünk is hasznos, ha jó a viszonyunk Magyarországgal. De az itt kialakult helyzetben az első lépést Ma-

76 Ifj. Andrássy Gyula (1860–1929), politikus. Az Alkotmánypárt alapítója és vezetője 1905–1910 között. Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó külügyminisztere 1918. okt. 24–nov. 5. között. A két világháború közti nemzetgyűlésben a legitimista ellenzék egyik vezetője, a Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt elnöke 1922–1926 között.

77 Apponyi Albert (1846–1933), politikus. 1905–1909 között a Függetlenségi Párt tagja. 1906-tól 1910-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1920-ban a magyar béke delegáció vezetője a versailles-i békétárgyalásokon. A két világháború között a párton kívüli legitimista ellenzék egyik vezetője.

gyarországnak kell megtennie. Magyarország elutasította az első egyezmény ratifikációját, ezért új javaslatokkal kellene előállnia.

Gratz sajnálattal kezdte bizonygatni, hogy teljes mértékben osztja ezt az álláspontot, és már a breszt-litovszki béke óta ezért dolgozik, de ezt sokan nem értik. Ahhoz, hogy őket meg lehessen győzni, a diplomáciai kapcsolatok felvételével együtt vagy legalább egy időben kereskedelmi egyezményt is kellene kötni, amely legalább a gazdasági előny látszatát biztosítaná Magyarországnak. Szerinte az első egyezményben a legnagyobb kedvezmény elvét olyan korlátozásokkal vettük körbe, hogy attól a magyar üzletemberek megijedtek. Ha ebben az irányban nem tehetünk nagyobb engedményeket, akkor valami mást kell kitalálni, például megegyezni egy orosz–magyar vegyes kereskedelmi társaság létrehozásában, vagy kisebb-nagyobb szerződéseket kötni valamilyen magyarországi megrendelésekre, és hasonlók.

Kijelentettem, hogy ha a magyar kormány megfelelő javaslatot tesz nekünk, nem fogjuk elutasítani a megtárgyalását, de szerintünk a kétoldalú kölcsönös elismerésnek és a diplomáciai kapcsolatok felvételének meg kell előznie a megrendelésekről szóló szerződések megkötését, vagy vegyes kereskedelmi társaságok megalapítását.

Gratz megígérte, hogy részletesen fog írni Bethlennek a velem zajlott beszélgetéséről. Elutazott Genfbe, ahonnan majd Amerikába kell utaznia a nemzetközi interparlamentáris társaság ügyeiben. Ugyanakkor Bethlennek küldendő levelében, úgymond elhatározta, hogy hozzáfűzi, hogy ha egyetért az új tárgyalásokkal, és szüksége lesz a szolgálataira, akkor lemond az amerikai útjáról.

A végén egy kényes kérdést tett fel: megmondhatja-e Bethlennek, hogy rajta keresztül kívánjuk folytatni a tárgyalásokat? Kibújtam egy ilyen nyilatkozat alól. Nem beszélhetek a kormányom nevében, mivel nem hatalmaztak fel erre, de feltételezem, hogy a kormány éppen azzal a személlyel fog tárgyalásokat folytatni, akinek a magyar kormány a megfelelő hivatalos mandátumot nyújtja erre. Ami a személyes véleményemet illeti, a mai érdekes személyes beszélgetésünkből ítélve, teljesen meg vagyok győződve afelől, hogy a jövőben kellemes lenne, ha Gratzal folytathatnám a hivatalos tárgyalásokat.

Gratz láthatólag szintén úgy érzi, hogy a magyar elvtársak – valamiért eddig rajtuk keresztül érintkezett velünk – közvetítése teljesen felesleges, és azt kérdezte, hogy a jövőben közvetlenül hozzám fordulhat-e. Azt válaszoltam neki, hogy ez lenne a kapcsolattartás legjobb módja. Megígérte, hogy írni fog Genfből, amikor megkapja Bethlen válaszát.

Elvtársi üdvözzettel:

J. Berzin

Gépelt másodpéldány.

AVP RF f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 7–10.

ATTILA SERES

A GREAT ENEMY OF BOLSHIEVISM, A TRUE FRIEND OF THE SOVIET UNION: SOVIET DOCUMENTS ON GUSZTÁV GRATZ (1924–1925)

Several authors have already studied the career, economic activity and views of Gusztáv Gratz–Hungary's well-known politician and expert in economy—in Hungary. There is a very important aspect in his political career, which is less known to the Hungarian historians as we cannot find any resources in the Hungarian archives regarding his relationship with the Soviet diplomats. Neither did he write about this aspect in his memoirs.

Secret negotiations took place between the Soviet Union and Hungary in Vienna, then in Berlin in 1924 in order to establish diplomatic relationship between the two states. It would have had a positive impact on the Hungarian foreign policy and economy as the Soviet Union did not recognize the Trianon treaty and thus the Hungarian goods could have been exported to the huge Soviet market. After the second restoration attempt of Carol IV Gratz was not allowed to take part in the political life of Hungary, therefore economy became his main concern. As the relationship between the Soviet Union and Hungary was getting better, he suggested to the Soviet diplomats in Vienna that they should support the establishing of a mixed Soviet–Hungarian trade society. This way he could represent the interest of his own trade companies.

Moscow did not want to develop the Soviet–Hungarian economic relationship unless Hungary recognizes the Soviet government. In Berlin, in September 1924 the representatives of the Soviet Union and Hungary signed the agreement on regulation of their diplomatical relationship. This agreement was not ratified by the Hungarian parliament, therefore Moscow rejected Gratz's suggestion. Gratz is considered one of the main Hungarian ideologists of anticommunist fight, however he supported the official regulation of the Soviet–Hungarian relationship.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

ARENS, MEINOLF	tud. főmunkatárs (Ungarn-Institut, München)
BÓKA ÉVA	PhD, történész
FODOR PÁL	a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézete)
LADÁNYI ANDOR	a tört. tud. doktora, intézeti senior (Professzorok Háza Felsőoktatási Kutatóintézet)
PUTTKAMMER, JOACHIM VON	egyetemi tanár (Friedrich-Schiller-Universität, Jena)
SCHRAMM, GOTTFRIED	emeritus professzor (Albert-Ludwig- Universität, Freiburg im Breisgau)
SERES ATTILA	tud. munkatárs (MTA Történettudományi Intézete)
SZILÁGYI CSABA	PhD, történész (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Csányi Attila

Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

